Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

1
1976

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

1
1976

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 150 dinara. Za inostranstvo 300 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:

Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: Štamparija »Kosmos«, Beograd, Svetog Save 16—18.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XIX 1976 Broj 1

Содержание

Contents

Veselin Đuranović

Aktuelna pitanja društveno-ekonomskog razvoja Crne Gore u savremenim uslovima*

Sadašnji trenutak je karakterističan po tome što se svode bilansi društveno-ekonomskog razvoja za proteklo petogodište (1971—1975) i utvrđuje program društvenog razvoja za narednih pet godina (1976—1980). Istovremeno, Centralni komitet Saveza komunista Crne Gore izvršio je analizu rada i razvoja Saveza komunista poslije Desetog kongresa SKJ i Šestog kongresa SK Crne Gore, ocijenio političku situaciju i naznačio osnovne političke stavove i zadatke za naredni period. Ove godine je i povodom proslave 30-godišnjice oslobođenja zemlje i početka socijalističke izgradnje pravljen opšti presjek sveukupnog dosadašnjeg razvoja i postignutih rezultata.

Imajući na umu ove momente, kao i dosadašnja iskustva i dostignuća, čini se cjelishodnim skrenuti pažnju na neka važnija pitanja društvenog razvoja naše Republike i na izvjesne aspekte ostvarivanja vodeće uloge Saveza komunista u savremenim društveno-ekonomskim i društveno-političkim uslovima.

Rezultati dosadašnjeg materijalnog i kulturnog razvoja

Potrebno je, prije svega, utvrditi gdje smo danas i dokle se stiglo u materijalnom razvoju socijalizma u Crnoj Gori. Tim prije ako se ima u vidu da je Crna Gora u etapu socijalističke

* Ovaj članak objavljen je u časopisu za društvena pitanja »Praksa«, br. 7—8/75, koji izlazi u Titogradu.

izgradnje ušla sa veoma nerazvijenom materijalnom osnovom, bez industrije, bez energije, bez saobraćaja, gotovo bez radničke klase, sa veoma zaostalom naturalnom poljoprivrednom proizvodnjom, sa visokim procentom nepismenog stanovništva. Raskidanje teških okova zaostalosti, što su ih crnogorskom narodu ostavili u nasljeđe buržoasko-monarhistički, profašistički režimi bivše Jugoslavije, sa svojom dvadesetogodišnjom politikom socijalnog izrabljivanja i nacionalne potlačenosti, bio je — nakon pobjedonosnog završetka narodnooslobodilačke borbe i oružanog dijela socijalističke revolucije — osnovni zadatak socijalističkog razvoja.

Pogledajmo, dakle, šta se postiglo, u čemu su promjene, dokle se došlo.

Društveni sektor privrede, koji je nastao i počeo da se razvija tek poslije oružanog dijela revolucije, danas učestvuje sa 84,2 odsto u stvaranju društvenog proizvoda Crne Gore, koji je, inače, povećan od 1947. do 1973. godine više od pet i po puta, računato u apsolutnom iznosu i po cijenama iz 1966. godine. U stvari, prosječna godišnja stopa rasta društvenog proizvoda u periodu 1947—1974. godine iznosila je 6,4%.

Nacionalni dohodak po stanovniku, kao sveobuhvatni pokazatelj razvoja iznosio je u 1974. godini oko 11.000 dinara, računato po tekućim cijenama, ili oko 700 dolara.

Industrijalizacija je bila glavni put borbe za prevazilaženje zaostalosti. U periodu 1947—1974. godine prosječna godišnja stopa rasta industrijske proizvodnje iznosila je 14,1 odsto, čime je svakih pet godina proizvodnja udvostručivana. Razumije se, ovako dinamična stopa rasta industrijske proizvodnje, s obzirom na nizak start, nije mogla radikalno da promijeni stanje. Pa ipak, industrija je danas glavno obilježje društvene proizvodnje i razvoja. Industrija je postala osnovni nosilac cjelokupnog materijalnog razvoja Crne Gore. Njeno učešće u privredi Republike povećano je sa 5,8 odsto u 1947. godini na 32,6 u 1974. godini. U broju uposlenih u privredi ona učestvuje sa 41,5%, a u izvozu roba čak sa 98,8%.

O industrijskom razvoju Crne Gore govore i podaci o podignutim industrijskim, energetskim i rudarskim kapacitetima. Tako će naša Republika, u prvoj godini srednjoročnog plana 1976—1980. godine, imati kapacitete za proizvodnju 165 hiljada tona čelika, 200 hiljada tona glinice, 50 hiljada tona aluminijuma u bloku, za preradu 15 hiljada tona aluminijuma, za proizvodnju 1,7 milijardi kvč električne energije, 315 hiljada elektroaparata za domaćinstvo, oko 7 hiljada građevinskih mašina, 550 hiljada tona boksita, 510 hiljada tona olovno-cinkane rude, 600 hiljada tona uglja, 320 hiljada tona cementa, 164 hiljade kubnih metara rezane građe i 32 hiljade kubnih metara iverice-šper-ploče i furnira, gotovo 12 mil. kvadratnih metara konfekcije, vunenih i pamučnih tkanina, 3 hiljade tona pamučnog i vunenog prediva, 42 hiljade tona papira, 900 tona duvana za preradu itd. Nema sumnje, to je značajna industrijska osnova

društvenog razvoja, koja otvara puteve novim i velikim materijalnim dostignućima.

Iako sa zakašnjenjem za potrebama, prije svega za potrebama industrije, znatno su razvijeni saobraćajni kapaciteti. Dužina savremenih puteva povećana je sa 0,7 kilometara u 1952. godini na 80,9 kilometara na hiljadu kvadratnih kilometara u 1974. godini. Izgrađen je i rekonstruisan 1051 kilometar puteva, tako da savremeni kolovoz čini 32,4% ukupne dužine puteva. Podignuta su dva moderna aerodroma u Titogradu i Tivtu. Izgrađene su željezničke pruge Nikšić — Titograd i Bar — Titograd, a završava se željeznička pruga Titograd — granica SR Srbije, kao dio pruge Beograd — Bar. Izgrađena je barska Luka kapaciteta 1,2 miliona tona, koja se sada proširuje na oko 4,5 miliona tona. Sve je dinamičniji i razvoj pomorskog saobraćaja. Tonaža trgovačke mornarice povećana je preko 13 puta i sada iznosi 376.000 BRT. Značajan dio pomorske privrede čine brodogradilišni i remontni kapaciteti »Sava Kovačević« u Tivtu i »Veljko Vlahović« u Bijeloj.

Za posljednju deceniju i po (od 1960. godine do danas) dinamičan razvoj imala je turistička privreda. Njene kapacitete u 1975. godini čine 20.689 ležaja u komercijalnom ugostiteljstvu, 24.855 u odmaralištima, 18.333 u kampovima i preko 39.000 ležaja u privatnom smještaju. Broj noćenja turista 1975. godine iznosio je 7,000.000, preko 22 puta više nego 1948. godine. Turističko-ugostiteljska privreda zapošljava preko 7.000 radnika i donosi devizni priliv od oko 46 miliona dolara.

Ovakav privredni razvoj uslovio je stalan porast zaposlenosti stanovništva. U 1974. godini je zaposleno preko 18% ukupnog stanovništva, dok je ovaj procenat 1947. godine iznosio svega 5. U stvari, broj zaposlenih na hiljadu stanovnika porastao je od 72 u 1952. godini na 171 u 1974. godini.

Sve je ovo uticalo da nastanu krupne promjene u socijalnoj strukturi stanovništva. Tako je udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu smanjen sa oko 72% u 1948. na oko 35% u 1971. godini. Istovremeno je došlo do porasta gradskog stanovništva, čiji se udio u ukupnom stanovništvu povećao sa oko 14% u 1953. na preko 34% u 1971. godini.

Sve ove promjene su nametnule potrebu intenzivne stambene izgradnje, omogućene i sve višim životnim standardom. Poslije rata izgrađeno je u Crnoj Gori oko 50.000 stanova, a preko 20.000 je obnovljeno. Prosječna površina stana na jedno lice povećana je sa 6,7 kvadratnih metara u 1951. godini na 10,6 u 1974. godini.

Preko 80% ukupnog broja domaćinstava koristi električnu energiju, jer su stanovi elektrificirani. Godine 1953. bilo je elektrificirano svega 23,3% stanova.

O poboljšanju uslova života posebno govori snabdjevenost domaćinstava trajnim potrošnim dobrima. Danas je električnim i plinskim štednjacima snabdjeveno 59% stanovništva — 1968. godine 36,8%; bojlerima 20,2% — 1968. godine 5,1%; fri-

Содержание

Contents

Veselin Đuranović

Aktuelna pitanja društveno-ekonomskog razvoja Crne Gore u savremenim uslovima*

Sadašnji trenutak je karakterističan po tome što se svode bilansi društveno-ekonomskog razvoja za proteklo petogodište (1971—1975) i utvrđuje program društvenog razvoja za narednih pet godina (1976—1980). Istovremeno, Centralni komitet Saveza komunista Crne Gore izvršio je analizu rada i razvoja Saveza komunista poslije Desetog kongresa SKJ i Šestog kongresa SK Crne Gore, ocijenio političku situaciju i naznačio osnovne političke stavove i zadatke za naredni period. Ove godine je i povodom proslave 30-godišnjice oslobođenja zemlje i početka socijalističke izgradnje pravljen opšti presjek sveukupnog dosadašnjeg razvoja i postignutih rezultata.

Imajući na umu ove momente, kao i dosadašnja iskustva i dostignuća, čini se cjelishodnim skrenuti pažnju na neka važnija pitanja društvenog razvoja naše Republike i na izvjesne aspekte ostvarivanja vodeće uloge Saveza komunista u savremenim društveno-ekonomskim i društveno-političkim uslovima.

Rezultati dosadašnjeg materijalnog i kulturnog razvoja

Potrebno je, prije svega, utvrditi gdje smo danas i dokle se stiglo u materijalnom razvoju socijalizma u Crnoj Gori. Tim prije ako se ima u vidu da je Crna Gora u etapu socijalističke

* Ovaj članak objavljen je u časopisu za društvena pitanja »Praksa«, br. 7—8/75, koji izlazi u Titogradu.

izgradnje ušla sa veoma nerazvijenom materijalnom osnovom, bez industrije, bez energije, bez saobraćaja, gotovo bez radničke klase, sa veoma zaostalom naturalnom poljoprivrednom proizvodnjom, sa visokim procentom nepismenog stanovništva. Raskidanje teških okova zaostalosti, što su ih crnogorskom narodu ostavili u nasljeđe buržoasko-monarhistički, profašistički režimi bivše Jugoslavije, sa svojom dvadesetogodišnjom politikom socijalnog izrabljivanja i nacionalne potlačenosti, bio je — nakon pobjedonosnog završetka narodnooslobodilačke borbe i oružanog dijela socijalističke revolucije — osnovni zadatak socijalističkog razvoja.

Pogledajmo, dakle, šta se postiglo, u čemu su promjene, dokle se došlo.

Društveni sektor privrede, koji je nastao i počeo da se razvija tek poslije oružanog dijela revolucije, danas učestvuje sa 84,2 odsto u stvaranju društvenog proizvoda Crne Gore, koji je, inače, povećan od 1947. do 1973. godine više od pet i po puta, računato u apsolutnom iznosu i po cijenama iz 1966. godine. U stvari, prosječna godišnja stopa rasta društvenog proizvoda u periodu 1947—1974. godine iznosila je 6,4%.

Nacionalni dohodak po stanovniku, kao sveobuhvatni pokazatelj razvoja iznosio je u 1974. godini oko 11.000 dinara, računato po tekućim cijenama, ili oko 700 dolara.

Industrijalizacija je bila glavni put borbe za prevazilaženje zaostalosti. U periodu 1947—1974. godine prosječna godišnja stopa rasta industrijske proizvodnje iznosila je 14,1 odsto, čime je svakih pet godina proizvodnja udvostručivana. Razumije se, ovako dinamična stopa rasta industrijske proizvodnje, s obzirom na nizak start, nije mogla radikalno da promijeni stanje. Pa ipak, industrija je danas glavno obilježje društvene proizvodnje i razvoja. Industrija je postala osnovni nosilac cjelokupnog materijalnog razvoja Crne Gore. Njeno učešće u privredi Republike povećano je sa 5,8 odsto u 1947. godini na 32,6 u 1974. godini. U broju uposlenih u privredi ona učestvuje sa 41,5%, a u izvozu roba čak sa 98,8%.

O industrijskom razvoju Crne Gore govore i podaci o podignutim industrijskim, energetskim i rudarskim kapacitetima. Tako će naša Republika, u prvoj godini srednjoročnog plana 1976—1980. godine, imati kapacitete za proizvodnju 165 hiljada tona čelika, 200 hiljada tona glinice, 50 hiljada tona aluminijuma u bloku, za preradu 15 hiljada tona aluminijuma, za proizvodnju 1,7 milijardi kvč električne energije, 315 hiljada elektroaparata za domaćinstvo, oko 7 hiljada građevinskih mašina, 550 hiljada tona boksita, 510 hiljada tona olovno-cinkane rude, 600 hiljada tona uglja, 320 hiljada tona cementa, 164 hiljade kubnih metara rezane građe i 32 hiljade kubnih metara iverice-šper-ploče i furnira, gotovo 12 mil. kvadratnih metara konfekcije, vunenih i pamučnih tkanina, 3 hiljade tona pamučnog i vunenog prediva, 42 hiljade tona papira, 900 tona duvana za preradu itd. Nema sumnje, to je značajna industrijska osnova

društvenog razvoja, koja otvara puteve novim i velikim materijalnim dostignućima.

Iako sa zakašnjenjem za potrebama, prije svega za potrebama industrije, znatno su razvijeni saobraćajni kapaciteti. Dužina savremenih puteva povećana je sa 0,7 kilometara u 1952. godini na 80,9 kilometara na hiljadu kvadratnih kilometara u 1974. godini. Izgrađen je i rekonstruisan 1051 kilometar puteva, tako da savremeni kolovoz čini 32,4% ukupne dužine puteva. Podignuta su dva moderna aerodroma u Titogradu i Tivtu. Izgrađene su željezničke pruge Nikšić — Titograd i Bar — Titograd, a završava se željeznička pruga Titograd — granica SR Srbije, kao dio pruge Beograd — Bar. Izgrađena je barska Luka kapaciteta 1,2 miliona tona, koja se sada proširuje na oko 4,5 miliona tona. Sve je dinamičniji i razvoj pomorskog saobraćaja. Tonaža trgovačke mornarice povećana je preko 13 puta i sada iznosi 376.000 BRT. Značajan dio pomorske privrede čine brodogradilišni i remontni kapaciteti »Sava Kovačević« u Tivtu i »Veljko Vlahović« u Bijeloj.

Za posljednju deceniju i po (od 1960. godine do danas) dinamičan razvoj imala je turistička privreda. Njene kapacitete u 1975. godini čine 20.689 ležaja u komercijalnom ugostiteljstvu, 24.855 u odmaralištima, 18.333 u kampovima i preko 39.000 ležaja u privatnom smještaju. Broj noćenja turista 1975. godine iznosio je 7,000.000, preko 22 puta više nego 1948. godine. Turističko-ugostiteljska privreda zapošljava preko 7.000 radnika i donosi devizni priliv od oko 46 miliona dolara.

Ovakav privredni razvoj uslovio je stalan porast zaposlenosti stanovništva. U 1974. godini je zaposleno preko 18% ukupnog stanovništva, dok je ovaj procenat 1947. godine iznosio svega 5. U stvari, broj zaposlenih na hiljadu stanovnika porastao je od 72 u 1952. godini na 171 u 1974. godini.

Sve je ovo uticalo da nastanu krupne promjene u socijalnoj strukturi stanovništva. Tako je udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu smanjen sa oko 72% u 1948. na oko 35% u 1971. godini. Istovremeno je došlo do porasta gradskog stanovništva, čiji se udio u ukupnom stanovništvu povećao sa oko 14% u 1953. na preko 34% u 1971. godini.

Sve ove promjene su nametnule potrebu intenzivne stambene izgradnje, omogućene i sve višim životnim standardom. Poslije rata izgrađeno je u Crnoj Gori oko 50.000 stanova, a preko 20.000 je obnovljeno. Prosječna površina stana na jedno lice povećana je sa 6,7 kvadratnih metara u 1951. godini na 10,6 u 1974. godini.

Preko 80% ukupnog broja domaćinstava koristi električnu energiju, jer su stanovi elektrificirani. Godine 1953. bilo je elektrificirano svega 23,3% stanova.

O poboljšanju uslova života posebno govori snabdjevenost domaćinstava trajnim potrošnim dobrima. Danas je električnim i plinskim štednjacima snabdjeveno 59% stanovništva — 1968. godine 36,8%; bojlerima 20,2% — 1968. godine 5,1%; fri-

židerima 52,3% — 1968. godine 18,4%; televizorima 42,1% — 1968. godine 12,3%; mašinama za pranje rublja 23,5% — 1968. godine 1,4%; putničkim automobilima 10,9% ukupnog broja domaćinstava — 1968. godine 4,5%; itd.

Znatno je promijenjena i struktura ishrane stanovništva. Tako je, računajući po članu domaćinstva, opala potrošnja brašna za 4,5 kg, a porasla potrošnja povrća za 30 kg, voća za 16 kg, mesa i ribe za 12 kg, šećera za 5 kg i mlijeka za 96 litara.

Među najvažnija dostignuća socijalističkog društvenog razvoja spadaju rezultati postignuti u obrazovanju, kulturi, zdravstvu i socijalnom osiguranju. Kolike napore društvo ulaže u ove svrhe pokazuje i podatak da se danas u Crnoj Gori izdvaja 7,9% nacionalnog dohotka za obrazovanje i 6,5% za zdravstvo. Treba reći da zbog toga što materijalno nerazvijena društvena baza u Crnoj Gori nije omogućavala brže i masovnije zapošljavanje, dinamičan razvoj srednjeg obrazovanja obezbijedio je te su mnoge generacije mladih, po završetku srednje škole, išle na studije van Republike i najvećim dijelom tamo se i zapošljavale.

Rezultati obrazovanja su doista krupni. Obuhvaćenost osnovnim obrazovanjem djece od 7 do 14 godina je oko 95%, što je, uglavnom, na jugoslovenskom nivou. Srednjim obrazovanjem obuhvaćeno je oko 48% omladine od 15 do 19 godina. Pri tome treba napomenuti da je znatno promijenjena orijentacija omladine u izboru srednje škole. Dok su ranije preovlađivale gimnazije, kojima je bilo obuhvaćeno preko 60% srednjoškolske omladine, danas se u gimnazijama nalazi oko 35%, a 65% u srednjim stručnim školama i školama za kvalifikovane radnike.

U razvoju visokog školstva postoji veliko zakašnjenje. To je jedna od slabih tačaka u prvih 15 godina razvitka Crne Gore nakon pobjede revolucije. Odsustvo ove komponente razvoja posljedica je propusta u definisanju politike razvoja uopšte. Ako se ima na umu da je oko 70% studenata koji su studirali van Republike ostajalo da radi tamo gdje je završilo visoke škole, mogu se shvatiti posljedice ovakvog stanja. Otvaranjem Elektrotehničkog fakulteta, sa mašinskim i metalurškim odsjecima, Ekonomskog i Pravnog fakulteta, kao i osnivanjem univerziteta »Veljko Vlahović« u Titogradu, situacija se bitno mijenja. Danas na našim fakultetima, imajući u vidu i Pedagošku akademiju u Nikšiću i Višu pomorsku školu u Kotoru, broj studenata prelazi 12.000, od kojih su 6.320 redovni. Računajući i studente koji studiraju na visokim školama van Republike, obuhvaćenost generacija visokoškolskim obrazovanjem iznosi oko 16%.

Vidni rezultati postignuti su u zaštiti i poboljšanju zdravlja naroda. Stalno poboljšanje uslova života i podizanje društvenog standarda, kao i razvijanje preventive, uz dosta modernu i razuđenu mrežu medicinskih ustanova, omogućili su da se znatno produži ljudski vijek. Tako je život žena produžen od 52 godine, neposredno nakon završetka rata, na preko 73 godine danas,

a muškaraca od 46 i po na preko 68 godina. Napredak u razvoju zdravstva potvrđuje i činjenica da je broj stanovnika na jednu bolesničku postelju smanjen sa 264 u 1950. godini na 149 u 1973. godini, dok je broj stanovnika na jednog ljekara smanjen za više od četiri puta — sa 4.671, koliko je iznosio prije dvije i po decenije, na 977 danas. Zdravstvenim osiguranjem je obuhvaćeno 79,6% stanovništva, dok je 1947. godine bilo obuhvaćeno nešto iznad 16%.

I u oblasti kulture, u širem značenju ovog pojma, došlo je do velikih promjena, naročito u posljednjim godinama. Univerzitet, Društvo za nauku i umjetnost (Crnogorska akademija nauka i umjetnosti), dnevni list, radio-stanica, početak televizije, Umjetnička galerija, dva izdavačka preduzeća, desetak časopisa i dvadesetak listova, veći broj naučnih instituta, muzeja, biblioteka — sve to danas čini novo biće nacionalne kulture.

Značajan indikator opštedruštvenog napretka je i to što se u Crnoj Gori prodaje preko 50.000 primjeraka pojedinih dnevnih listova, što u 1974. godini na svakih 9 stanovnika ima jedan televizor, a na svakih 6 stanovnika jedan radio-aparat.

S industrijalizacijom zemlje razvijala se radnička klasa, kao odlučujuća društvena sila — što predstavlja najvažniju i najbitniju promjenu u socijalističkom razvoju Crne Gore. Danas u našoj Republici ima 57 industrijskih radnika na 1.000 stanovnika, dok ih je 1952. godine bilo svega 12.

Elektrifikacija, putevi, zapošljavanje, široka mreža škola osnovnog obrazovanja, porast prihoda stanovništva po osnovu unapređenja poljoprivrede — izmijenili su stanje i na crnogorskom selu. Hiljade novih i rekonstruisanih kuća, sa sve većim brojem aparata za domaćinstvo, televizora i radio-aparata, sa savremenim namještajem i sanitarnim uređajima, najbolje govore o društvenom preporodu na selu.

Snažan preobražaj crnogorskog društva na osnovama socijalizma potvrđuju i osjetne promjene u društvenom položaju žene. To pokazuju, pored ostalog, i podaci: gotovo 28% svih uposlenih su žene; učešće ženske djece i omladine u ukupnom broju učenika u školama za kvalifikovane radnike danas iznosi preko 36% (1952. svega 5%), u srednjim stručnim školama 49% (1952. godine 29,5%), u gimnazijama preko 47% (1952. godine 24,7%); žene čine 20,1% članstva Saveza komunista. Zapaženo je, takođe, učešće žena u ukupnom političkom i društvenom životu, u organima samoupravljanja, skupštinama, u forumima društveno-političkih i društvenih organizacija.

Ovakvi društveno-ekonomski rezultati radikalno su promijenili Crnu Goru. Čvrsto je utemeljen put za njen dalji ubrzani hod ka većem nacionalnom dohotku, boljem životnom standardu i za ujednačeniji korak sa razvijenijim republikama u našoj zemlji i zemljom u cjelini. Rezultati socijalističke izgradnje učvrstili su tekovine oružane narodnooslobodilačke borbe i radne mase još više povezali sa programom samoupravnog socijalističkog razvoja i sa Savezom komunista kao inspiratorom i orga-

nizatorom svih pregnuća i dostignuća i u poslijeratnom razvoju. Savez komunista s drugom Titom na čelu i u ovoj etapi socijalističke revolucije potvrdio se kao revolucionarna snaga, kao istinska avangarda radničke klase i radnih ljudi.

Razumije se, tridesetogodišnji razvoj bio je bremenit mnogim teškoćama, preprekama, protivrječnostima, slabostima. Dok su rješavani mnogi stari problemi, na višem nivou materijalnog i društvenog razvitka, javljale su se nove protivrječnosti, novi zadaci. Znatno je povećan broj stanovnika. Crna Gora je danas brojnija za preko 180.000 stanovnika. Veoma je porastao obrazovni i kulturni nivo stanovništva. Stari patrijarhalni, poluseljački mentalitet i svijest doživljavaju duboke preobražaje, grčevito se opirući novom, samoupravnom, socijalističkom, novoj tehnici i novim saznanjima, ali sve više gubeći osnovu i korijene koji su ih hranili i reprodukovali. Impresivnim prirodnim kontrastima crnogorskog podneblja kao da su se pridružili i duboki društveni i idejni kontrasti. Jer, uporedo žive i rvu se arhaični oblici življenja i svijesti i najnapredniji, najrevolucionarniji. Socijalna i tehničko-tehnološka revolucija grabe takvim tempom da se u Crnoj Gori, kao i našoj zemlji uopšte, dvostruko i trostruko brže savlađuju materijalna i kulturna zaostalost, da se znatno skraćuju razdoblja društvenog preobražaja u poređenju sa drugim zemljama i narodima.

Crna Gora je danas veoma razvijena u odnosu na svoje društveno, ekonomsko i kulturno biće uoči drugog svjetskog rata i narodnooslobodilačke borbe. Ali, i dalje je zadržala osnovna obilježja nedovoljno razvijene republike u odnosu na stepen prosječnog jugoslovenskog razvoja, a osobito na razvijene republike. To je stoga što je materijalna osnova na startu socijalističke izgradnje bila krajnje niska, pa i godišnja stopa industrijskog razvoja od 14%, odnosno indeks industrijske proizvodnje od 3571, nijesu bili dovoljni da se sustignu razvijene republike ili, pak, što bi bilo manje ambiciozno, prosječni jugoslovenski stepen razvijenosti.

U stvari, mjereno nacionalnim dohotkom po glavi stanovnika, kao sintetičkim pokazateljem, nivo razvijenosti Crne Gore u 1974. godini, po cijenama iz 1966. godine i primjenjujući organizacioni princip, iznosio je 68,5% prosječnog jugoslovenskog nivoa razvijenosti. To je i glavno obilježje sadašnjeg trenutka društveno-ekonomskog i kulturnog razvoja Crne Gore.

No, bliže naznačavanje nekih osnovnih karakteristika dosadašnjeg razvoja upotpunjuje stvarnu sliku Crne Gore u trenutku kada ona obilježava tridesetogodišnjicu oslobođenja i kada utvrđuje program svojeg razvoja za narednih pet godina.

Problemi koji se prenose u naredni period i protivrječnosti razvoja

U svojoj osnovi dosadašnji razvoj imao je sve karakteristike inicijalne faze razvoja. Dominirala je izgradnja saobraćajne,

industrijske i komunalne infrastrukture. Glavne investicije su išle na saobraćajnice — auto-puteve, željeznicu, luku i aerodrome, energetske objekte (HE »Perućica« i HE »Piva«), rudnike (boksita, uglja, olova i cinka), baznu industriju (željezaru, glinicu i elektrolizu aluminijuma), primarnu preradu drveta, dalekovode i elektrodistributivnu mrežu, urbanizaciju gradova, vodovode, zgrade škola, fakulteta i kulturnih ustanova. Dovoljno je podsjetiti da je izgrađeno 244.000 kvadratnih metara industrijsko-proizvodnih zgrada, 265.000 kvadratnih metara zgrada za prosvjetno-obrazovne i kulturne potrebe i 108.000 kvadratnih metara zgrada za zdravstveno-socijalnu djelatnost.

Time dolazimo do sljedeće bitne karakteristike razvoja: za svaku jedinicu porasta društvenog proizvoda u Crnoj Gori trebalo je uložiti znatno više sredstava u osnovne fondove u odnosu na ulaganja u jugoslovenskim razmjerama. Otuda je i efikasnost dosadašnjih ulaganja dosta niska, nezadovoljavajuća. Prema posljednjim sagledavanjima za period 1971—1975. godine istodobni marginalni kapitalni koeficijenat u cijenama 1975. godine za Crnu Goru iznosi 7,306 po organizacionom principu, po čistim djelatnostima 7,128, a za Jugoslaviju 2,944. Isto tako, najnoviji podaci pokazuju da je u periodu 1971—1975. oko 74% ukupnih investicija u osnovne fondove društvene privrede usmjereno — u energetsko-metalurški kompleks i saobraćaj.

Za dosadašnji razvoj Crne Gore karakteristično je kašnjenje u rješavanju problema transporta. Saobraćajnice su kasno građene, a najvažnija od njih, željeznička pruga Beograd — Bar, tek se završava. U međuvremenu su izgrađeni značajni industrijski kapaciteti i razvijena je turistička privreda. Usljed toga, troškovi poslovanja crnogorske privrede po osnovu transportnih usluga bili su stalno veći, a i sada su, od jugoslovenskog prosjeka. Razumije se, to je uticalo kako na njenu akumulativnost tako i na — usljed neodgovarajuće saobraćajne povezanosti — njeno povezivanje sa razvijenijom i produktivnijom privredom u drugim krajevima zemlje.

Iz prethodnog u naredni period prenosi se i mala akumulativna sposobnost privrede. Pored već naznačenih momenata u razvoju, na akumulativnost privrede uticali su i utiču niska produktivnost rada, neoptimalni kapaciteti i proizvodna nepovezanost na osnovu podjele rada i specijalizacije, slabosti u organizaciji rada i proizvodnje, prosječno veće obaveze po osnovu kreditne zaduženosti, nezadovoljavajuća organizovanost nastupa na tržištu — domaćem i stranom, neefikasnost u izgradnji nekih investicionih objekata itd. Nedovoljna akumulativna sposobnost privrede više godina bila je uslovljena i depresiranim cijenama bazične i sirovinske industrije, koja u strukturi industrije Crne Gore sudjeluje sa 56%, dok je ovo učešće u zemlji svega 35,6%. Niska akumulativnost je, svakako, jedna od najnepovoljnijih komponenti koju nasljeđujemo i koja će nas pratiti još neko vrijeme.

Ovo stanje utiče i na oskudicu sopstvenih sredstava organizacija udruženog rada i na finansiranje tekuće i proširene reprodukcije. Otuda i sopstvena sredstva organizacija udruženog rada učestvuju sa svega oko 8% u finansiranju proširene reprodukcije u petogodištu 1971—1975. S obzirom na već istaknutu nisku akumulativnu sposobnost, na jednoj, i na dosta velike zakonske i ugovorne obaveze, na drugoj strani, učešće OUR u raspodjeli društvenog proizvoda je nedovoljno. U 1975. godini iznosi 69%.

Ovdje dolazimo i do glavnih pitanja naredne faze društveno-materijalnog razvoja: povećanje produktivnosti rada, efikasnije poslovanje, racionalizacija materijalnih troškova proizvodnje i podizanje akumulativne sposobnosti privrede. To su osnovni zadaci na čije rješavanje treba da bude usredsređeno djelovanje svih organizovanih socijalističkih snaga društva.

Naznačavajući osnovne probleme koji se prenose iz prethodnog perioda, posebno treba ukazati na deficit u energetskom bilansu Republike. Iako raspolaže znatnim energetskim potencijalom (hidro i termo-izvori), Crna Gora nije uspjela da iz sopstvenih izvora osigura svoje potrebe u električnoj energiji. Tako se u 1974. i 1975. godini moralo uvesti preko 50% potrebnih količina električne energije. Uvezena električna energija je skuplja od sopstvene, pa je to znatno uticalo da se povećaju materijalni troškovi, osobito krupnih proizvođača, u prvom redu Kombinata aluminijuma.

Izgradnjom hidroelektrane »Piva« (»Mratinje«) Crna Gora će znatno poboljšati energetski bilans, ali neće zadovoljiti sve potrebe svog razvoja u narednom periodu. Zato je i odlučeno da se izgradi termoelektrana »Pljevlja«, koja će proizvoditi milijardu i sto miliona kilovatčasova električne energije. Tako će krajem 1979. godine Crna Gora proizvoditi preko 2,8 milijardi kilovatčasova električne energije. Međutim, već u 1980. godini, i pod uslovom da se termoelektrana Pljevlja do tada završi, prema usvojenim osnovama srednjoročnog plana društveno-ekonomskog razvoja, Crnoj Gori će biti potrebno od 3,2 do 3,5 milijardi kilovatčasova. To znači da će nedostajati između 400 i 700 miliona kilovatčasova električne energije. Kao što se vidi, riječ je o jednom od kapitalnih problema daljeg materijalnog razvoja socijalizma u Crnoj Gori. Složenost i neizvjesnost u rješavanju ovog problema proizlaze iz nepoznanice da li će se moći koristiti energija koja bi se dobila prevođenjem dijela vode Tare u Moraču, što je u ovom trenutku otvoreno pitanje, čije rješavanje ne zavisi samo od Crne Gore, iako je za nju od vitalnog značaja.

Posljednju deceniju i po Crna Gora se suočila sa novom protivrječnošću u svom razvoju — s neskladom u razvijenosti svojih opština i regiona. Razvojem saobraćaja, industrije, a osobito turističke privrede, u protekloj deceniji i po naglo su se povećale razlike u razvijenosti sjevera i juga Republike. Te razlike najbitnije se iskazuju u činjenici da je nacionalni dohodak

po glavi stanovnika ukupne privrede u 1973. godini (tekuće cijene) za 10 sjevernih opština (Bijelo Polje, Ivangrad, Kolašin, Mojkovac, Rožaje, Plav, Pljevlja, Plužine, Šavnik i Žabljak) niži za 1,7 puta nego u ostalim opštinama Crne Gore, dok je nacionalni dohodak društvene privrede u 1974. godini (u tekućim cijenama) po glavi stanovnika niži u 10 sjevernih opština za oko 2,2 puta nego u opštinama na jugu. U petogodišnjem planu 1971—1975. jednu od značajnih komponenti predstavljala je politika bržeg razvoja nedovoljno razvijenih opština. Međutim, usljed toga što je ovaj period bio istovremeno period izgradnje krupnih saobraćajnih i industrijskih (pretežno infrastrukturnih) objekata, najveći dio dodatne akumulacije — sredstva FNP, domaći i inostrani bankarski krediti — morao je ići za finansiranje ovih objekata. Pošto su se i cijene izgradnje ovih objekata stalno povećavale u godinama visoke stope inflacije, trebalo je nalaziti nova dodatna sredstva za njihovu izgradnju. Otuda brži razvoj nedovoljno razvijenih opština nije bilo moguće materijalno bolje podržati, pa su razlike u razvoju ostale u osnovi iste, iako na većem nivou razvijenosti. Time smo se u trenutku donošenja novog petogodišnjeg plana suočili sa potrebom da u narednom periodu ovaj problem pokušamo radikalnije riješiti. Može se reći da je ovo jedno od najvažnijih pitanja unutrašnjopolitičkog razvoja Crne Gore i kao takvom mu Savez komunista naše Republike i prilazi.

U dosadašnjem razvoju jedno od značajnih mjesta imalo je pitanje zapošljavanja. Uslovi za visoku stopu rasta zapošljavanja nijesu, ipak, bili povoljni, pošto su u protekloj deceniji investicije uglavnom bile kapitalno intenzivne. Tako, na primjer, pet krupnih objekata (Željeznička pruga, Hidroelektrana, Cementara, Rudnik, prerada aluminijuma), koji se sada završavaju, zapošljavaju svega 3.420 radnika, iako je riječ o investicijama od oko 584 milijarde starih dinara. No, i pored ove posebnosti u razvoju, stopa zapošljavanja u periodu 1971—1975. godine bila je relativno zadovoljavajuća. Tako je za posljednjih pet godina stopa uposlenosti iznosila 5%, što je omogućilo da se zaposli novih 21.462 lica. Čini se, međutim, da zapošljavanje u industriji nije bilo oslonjeno na proširenje proizvodnje i povećanje dohotka, pa se može govoriti o određenom tehničkom višku zaposlenih u nekim organizacijama udruženog rada.

Problem zapošljavanja ostaje dosta izrazit, naročito u nekim područjima. Na kraju 1975. godine na evidenciji Zavoda za zapošljavanje nalazi se oko 17 hiljada lica koja traže zaposljenje. Oko 68% njih prvi put traži zapošljenje, a znatan dio toga odražava pritisak radne snage sa sela, na kojem uslovi sticanja dohotka po osnovu poljoprivredne proizvodnje nijesu povoljni, što je opet posebno pitanje. Očevidno je da zapošljavanje predstavlja ozbiljan problem, za koji treba tražiti rješenje u narednim godinama.

Nema sumnje da je u čitavom dosadašnjem razvoju, a svakako i u ovom trenutku, stalno aktuelan problem, u mnogo

čemu jedan od najsloženijih, finansiranje obrazovanja, nauke, kulture, socijalne zaštite. U uslovima niske materijalne osnove, posebno nedovoljnog broja zaposlenih u Republici, na jednoj strani, i stalno rastućih potreba društva u pogledu obrazovanja, kulture, nauke, zdravstva i sl., na drugoj, potrošnja u ove svrhe bila je jedna od dominirajućih preokupacija društva. Automatizam u njenom finansiranju reprodukovao je stalno povećanje opterećenja privrede; visoka stopa inflacije stalno je povećavala rashode vanprivrednih društvenih djelatnosti; potrebe razvoja društva stalno su proširivale obim ovih djelatnosti; u stalnim nastojanjima da se uskladi rast opšte i zajedničke potrošnje sa realnim materijalnim mogućnostima, rast dopunskih sredstava Republici od strane Federacije i opštinama od strane Republike relativno se usporavao, itd. Sve to čini ovu stranu društvenog razvoja izuzetno složenom i osjetljivom. U prilog ovome dovoljno je ukazati na činjenicu da i pored visokog izdvajanja dijela nacionalnog dohotka za obrazovanje (7,9%), razvijenost materijalne osnove obrazovanja je svega 65% prosječnog jugoslovenskog nivoa razvijenosti.

Pri tome treba imati na umu da su u sadašnjem trenutku porasle potrebe finansiranja nekih funkcija Republike, da bi ona sa uspjehom mogla da ostvari svoje ustavne obaveze, na jednoj, i ravnopravnost svojih građana sa građanima u čitavoj zemlji, na drugoj strani. Riječ je, naime, o potrebi finansiranja univerziteta, dnevnog lista, Radio-televizije, Crnogorske akademije nauka i umjetnosti itd. Ove institucije i djelatnosti se, kao što je poznato, razvijaju sa zakašnjenjem u Crnoj Gori, tako da se njihovo finansiranje, posmatrano samo kroz budžetske cifre, kako se to ne rijetko čini, isključivo tretira kao povećanje budžetskih rashoda, a što, po ovom mišljenju, nije u skladu sa stabilizacionom politikom. Međutim, sve ove funkcije druge republike i obje pokrajine već davno su ukomponovale u strukturu svojih budžetskih rashoda, odnosno u sistem finansiranja republike i pokrajine.

Možda je prilika da se skrene pažnja na jedan poseban momenat u poslijeratnom razvoju Crne Gore. Naime, po svemu sudeći, usljed odsustva jasne koncepcije opštekulturnog razvoja Crne Gore u ovom pogledu, u ranijoj fazi društveno-ekonomskog razvoja ne samo da se ozbiljno kasnilo u stvaranju institucionalne osnove razvoja ovih djelatnosti već se ona i ukidala. Tako je dnevni list ukinut 1952, a Naučno društvo 1956. godine, prvi fakultet je osnovan tek 15 godina nakon rata itd. Kulturna dimenzija nacionalnog razvoja bila je očevidno gotovo potpuno ispuštena, a odsustvo jasne koncepcije u ovom pogledu nesporno.

Otuda se naša Republika, 30 godina nakon završetka rata, našla u situaciji da istovremeno rješava sve ove zadatke. Nezavisno od teškoća, kulturna dimenzija nacionalnog razvoja Crne Gore, shvaćena u širem smislu, treba da bude materijalno podržana u sadašnjoj etapi društvenog razvoja, ukoliko se ne žele

pogoršati uslovi ravnopravnosti Republike i oslabiti uslovi za ostvarenje nekih njenih bitnih ustavnih funkcija.

Za razumijevanje sadašnjeg trenutka društveno-ekonomskog razvoja Crne Gore, posebno nekih njenih razvojnih problema i teškoća, pa i opredjeljenja u definisanju politike srednjoročnog razvoja za narednih pet godina, treba imati u vidu da je danak inflaciji zaista težak i da se njegove posljedice ne mogu jednostavno prevazići. O čemu je, zapravo, riječ?

Krajem 1975. i u prvoj polovini 1976. godine završava se investicioni ciklus od pet krupnih objekata, čija je ukupna vrijednost preko 584 milijarde starih dinara. Tu su dio pruge Beograd — Bar kroz Crnu Goru — 326 milijardi starih dinara, hidrocentrala »Piva« (»Mratinje«) — 220 milijardi, Fabrika cementa u Pljevljima — preko 40 milijandi, rudnik i flotacija olova i cinka »Brskovo« u Mojkovcu — oko 24 milijarde i Fabrika za preradu aluminijuma u Titogradu — 61,5 milijardi starih dinara. Zbog visoke stope inflacije došlo je do znatnog porasta cijena tokom njihove izgradnje, pa time i do znatnog odstupanja od predračunskog koštanja ovih objekata. Tako je cijena njihove izgradnje u odnosu na investicione programe porasla najmanje za 2,5, a najviše za 4,5 puta, što je iziskivalo znatna nova dodatna sredstva. Sredstva su najvećim dijelom morala biti obezbjeđivana domaćim i inostranim bankarskim kreditima, što je pogoršalo prvobitno utvrđene rokove kredita i visine kamatnih stopa. Tako sada prosječan rok kredita za pomenute industrijske objekte iznosi oko 9 godina, a kamata po svim kreditima iznosi od 6,5 do 8 odsto. Iako će ovi novi industrijski i saobraćajni kapaciteti doista mnogo značiti za ukupni društveni razvoj Crne Gore, ipak će se morati učiniti izuzetni napori u borbi za dohodak, koji će obezbijediti njihovo rentabilno poslovanje, s obzirom na to da će godišnje obaveze otplate anuiteta, prema nekim još definitivno neutvrđenim računima, iznositi preko 36 milijardi starih dinara.

S druge strane, zbog angažovanosti najvećeg dijela raspoloživih i novih dodatnih sredstava za završavanje ovih objekata i podmirenje svih finansijskih obaveza koje se odnose na njih — pošto se objekti završavaju, računi se moraju isplatiti — veoma je sužena mogućnost angažovanja sredstava za tekuću reprodukciju u postojećoj industriji. A njoj su dodatna sredstva bila izuzetno potrebna u uslovima dekonjunkture na domaćem i inostranom tržištu, zaoštravanja likvidnosti, porasta gubitaka u dijelu industrije, neophodnih novih modernizacija i rekonstrukcija. To je, svakako, pored drugih činilaca, uticalo i na nepovoljne finansijske rezultate i stagnaciju industrijske proizvodnje u 1975. godini, što predstavlja negativnu činjenicu na startu novog petogodišnjeg planskog perioda. U stvari, dosta nepovoljan ekonomski položaj jednog dijela industrije — a uzroci su tome ne samo objektivne, već u nekim organizacijama udruženog rada u velikoj mjeri i subjektivne prirode — posebna je karakteristika sadašnjeg ekonomskog trenutka Crne Gore.

Nameće se potreba posebnih mjera i izuzetnih napora da bi se obezbijedio izlaz iz nepovoljnog stanja u kojem se nalaze organizacije udruženog rada u ovom dijelu industrije.

Osnovna opredjeljenja razvojne politike, borba za veću produktivnost i za usklađivanje potrošnje sa realnim mogućnostima

Iako je dostigla znatno viši nivo materijalnog i uopšte društvenog razvoja, Crna Gora se na pragu nove etape svojeg razvitka našla pred rješavanjem mnogih ekonomskih i društvenih problema. Oni opredjeljujuće djeluju prilikom definisanja kako razvojne politike u narednih pet godina tako i pravaca angažovanja svih socijalističkih snaga, a u prvom redu Saveza komunista. Imajući sve ovo na umu, čini se nespornim da u narednih pet godina glavne pravce akcije treba usmjeriti na definisanje politike razvoja čijim će se oživotvorenjem najviše i najefikasnije doprinijeti jačanju materijalne osnove socijalizma u Crnoj Gori i smanjivanju relativnih i apsolutnih razlika između nivoa njene razvijenosti i prosječnog stepena razvijenosti zemlje.

Industrijalizacija i u narednom periodu treba da ostane osnovna karakteristika socijalističkog preobražaja Crne Gore. Pri tome tri stvari valja posebno imati na umu. Prvo, da se postojeća industrija izvede na put sigurnijih uslova za sticanje dohotka. U tom smislu nužno je shvatiti da se zaoštravaju uslovi privređivanja ne samo za industriju koja je sada u nepovoljnom ekonomskom položaju, već i za onu koja sada relativno dobro privređuje. Drugo, nužno je što bolje se organizovati u novim proizvodnim kapacitetima, čije uhodavanje počinje u toku 1976. godine. Mobilizacija radnih kolektiva u novim kapacitetima na liniji samoupravnog organizovanja i što bolje organizovanje proizvodnje i rada značajni su zadaci razvoja u narednom periodu. Konačno, treba nastaviti s izgradnjom novih industrijskih kapaciteta. Ali, upravo ovaj posao je najsloženiji i najteži. I to iz dva bitna razloga. Prvo, što izbor proizvodne orijentacije u savremenim uslovima nije jednostavno izvršiti, što su na mnogim proizvodnim područjima već podignuti konkurentni kapaciteti, što neke OOUR nijesu dovoljno osposobljene da se uklope u podjelu rada i specijalizaciju koja se veoma dinamično mijenja u novoj fazi tehničko-tehnološke revolucije. Svaka proizvodnja ne donosi dohodak, pa je velika odgovornost nosilaca politike razvoja i investicionih odluka za dalji industrijski razvoj, odnosno za izbor proizvodne orijentacije. Drugo, treba se što odlučnije orijentisati na udruživanje rada i sredstava, na povezivanje sa razvijenijim, na uključivanje u šire reprodukcione cjeline, u kojem smislu nijesu dovoljno razvijeni naši afiniteti, ili smo još preopterećeni usko lokalističkim, autarkičnim mentalitetom.

Ono što u industrijskom razvoju treba da ima prioritet, što treba da bude predmet posebne pažnje Saveza komunista i

drugih organizovanih socijalističkih snaga, jeste razvoj industrijske strukture koja može da apsorbuje veći broj radnika (naravno, ne po svaku cijenu), veća disperzija industrijskih kapaciteta, prije svega na osnovu prerade aluminijuma i čelika. Ovo, opet, iz dva razloga: prvo, da bismo time doprinijeli otklanjanju razlika u razvijenosti područja i, drugo, što to u ovom trenutku znači racionalniju investiciju s obzirom na teritorijalni raspored nezaposlenih i na oskudicu sredstava za stambenu izgradnju. Ova politika ima poseban značaj sa šireg samoupravnog stanovišta, s obzirom na to da su u dosadašnjem razvoju glavne investicije bile koncentrisane na uža područja Republike.

Sve ovo potvrđuje da kada se govori o industrijalizaciji, imaju se u vidu i proizvodni kapaciteti tzv. male privrede, a ne pretežno krupni industrijski kapaciteti, kao i kapaciteti tzv. prateće privrede, koja se na mnogim tačkama reprodukcionog procesa može razviti. Ova strana industrijskog razvoja u narednom periodu treba da dobije veći značaj.

Nove dimenzije razvoja treba da dobije i turistička privreda, koja i dugoročno ostaje jedan od glavnih strateških pravaca našeg razvoja. Govoreći o novim dimenzijama, imamo u vidu sljedeće:

Prvo, postojeću turističku privredu nužno je znatno unaprijediti. Jer, otvoreno govoreći, kvalitet turističkog privređivanja i usluga i kvaliteti turističke infrastrukture ne zadovoljavaju povećane zahtjeve turista. Poneseni naglim usponom turističke privrede i relativno lakim sticanjem dohotka u prvoj fazi turističkog razvoja, čini se da smo, sem izuzetaka, pitanje kvaliteta donekle zanemarili. Za skok u kvalitetu turističkih usluga nužna je i veća akumulativnost organizacija udruženog rada turističke privrede, što sada predstavlja problem.

Drugo, posebno treba istaći potrebu modernizacije turističkih kapaciteta, njihovog osposobljavanja za zimsku turističku sezonu i za zadovoljavanje povećanih potreba izletničkog turizma, nakon povezivanja crnogorskog primorja sa kontinentalnim dijelom zemlje sa željezničkim saobraćajem. Time se naglašava potreba za izgradnjom uređaja za zagrijevanje i zatvorenih bazena sa toplom morskom vodom, za boljom organizacijom prevoza, za organizovanjem kulturno-zabavnog života itd. Na pitanje da li su sagledane potrebe koje će se u ovom pogledu uskoro nametnuti, ne bi se moglo odgovoriti sasvim pozitivno. Otvoreno je pitanje sredstava za proširenu reprodukciju u turizmu.

Treće, i dalje ostaje u osnovi neriješeno pitanje planinskog turizma, i pored nekih rezultata, kao i njegovog povezivanja sa turističkom privredom u cjelini.

Još jedna oblast društveno-materijalnog razvoja privlači pažnju. Riječ je o poljoprivrednoj proizvodnji. Iako stopa rasta njene proizvodnje u posljednjih pet godina nije niska, iznosi 3,1%, ipak stanje poljoprivrede ne odgovara širim potrebama društvenog razvoja. I dok se društveni sektor u razvoju poljo-

privrede stabilizuje i povećava proizvodnju, dotle je individualna poljoprivredna proizvodnja, sem u nekim užim rejonima, prepuštena sebi, i ima dominantne karakteristike naturalne proizvodnje. Nema organizacije, poput ranijeg Zadružnog saveza, koja bi se svestranije i dugoročnije bavila problemima sela. Deficitarnost u određenim poljoprivrednim proizvodima je stalna. Organizacije udruženog rada društvenog sektora poljoprivrede nijesu razvile šire kooperativne odnose, mada na određenom užem području ima robnih proizvođača, kao i mogućnosti za proširenje poljoprivredne proizvodnje u kooperaciji. U planinskim područjima ostaju neriješeni problemi unapređivanja stočarstva i otkupa mesa, poboljšanja proizvodnje ječma, ovsa, krompira itd., kao i otkupa ovih proizvoda. Time su ograničene mogućnosti sticanja dohotka ovog dijela seoskog stanovništva.

Otvoreno govoreći, razvoj poljoprivrede u Crnoj Gori u izvjesnoj mjeri je potcijenjen kao jedna od značajnih mogućnosti ekonomskog razvoja i sticanja dohotka. Otuda razvoj ostale privrede, posebno industrije, nije u stanju da prati raslojavanje sela, te je pritisak radne snage sa sela u stalnom porastu.

Sve ovo upućuje na izmjenu odnosa prema razvoju poljoprivrede. Potrebna je pojačana, organizovanija i materijalno bolje podržana politika unapređivanja poljoprivredne proizvodnje. Savez komunista u ovom smislu treba da potpunije razradi svoje zadatke, a na to ga obavezuju i zaključci Šestog kongresa Saveza komunista Crne Gore.

Ne osvrćući se dalje i šire na ove i neke druge probleme ekonomskog razvoja u sadašnjoj etapi, potrebno je posebno ukazati na glavna pitanja koja treba da budu u središtu intenzivnog i organizovanog političko-idejnog angažovanja Saveza komunista u neposrednom narednom periodu.

Izdvojili bismo neka od njih, koja smatramo najvažnijim.

Prije svega, to je podizanje produktivnosti rada i efikasnije privređivanje. S toga gledišta razne su slabosti organizovanih socijalističkih snaga. Produktivnost rada ne zadovoljava u mnogim organizacijama udruženog rada. Ona je u stagnaciji, pa i u padu. U Crnoj Gori produktivnost rada u industriji u 1974. godini, mjereno društvenim proizvodom po zaposlenom za oko 12% je niža od prosječne jugoslovenske produktivnosti rada u industriji. Sem toga, materijalni troškovi su u porastu, a sve to nije posljedica objektivnih razloga. Fond radnog vremena se ne koristi kako treba i odsustvovanja sa posla su velika. Upošljavaju se i novi radnici u organizacijama udruženog rada gdje je proizvodnja u padu, gdje se posluje sa deficitom.

Može se reći da nijesu uspjeli da se konstituišu samoupravni društveno-materijalni odnosi koji bi stimulisali radnike i radne kolektive da povećaju napore na podizanje produktivnosti rada. Isto tako, ovi problemi još nijesu u središtu pažnje i dnevne akcije osnovnih partijskih i sindikalnih organizacija. A jačanjem njihove uloge i njihovim većim angažovanjem stvari se mogu bitnije promijeniti. To pokazuju i najnoviji primjeri

u nekim osnovnim organizacijama udruženog rada u kojima se ovaj problem počeo najkonkretnije postavljati i rješavati.

Sve navedeno nameće zaključak da su organizacije i rukovodstva Saveza komunista i Saveza sindikata dužni da radikalnije promijene svoj odnos prema ovom zadatku, da povedu odlučnu i konkretnu akciju za podizanje produktivnosti rada u svakom dijelu privrede, u svakoj jedinici udruženog rada, u svakoj OOUR, bukvalno na svakom radnom mjestu. Za ostvarivanje ovog zadatka neophodno je utvrditi konkretnu i individualnu odgovornost za sva radna mjesta. U stvari, samoupravni društveni odnosi u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada treba da budu tako razvijeni da pretpostavljaju individualnu materijalnu i društvenu odgovornost svakog radnika, svakog člana radnog kolektiva za izvršavanje proizvodnih zadataka, za racionalizaciju proizvodnih troškova, za podizanje produktivnosti rada. Od naročite je važnosti da se ovom zadatku u najvećoj mjeri podredi politika raspodjele dohotka i ličnih dohodaka. Sem toga, partijski i sindikalni rad treba organizovati tako da konkretna rasprava i analiza ostvarivanja ovih odnosa i zadataka postane redovna praksa, da se u ovom smislu razvije stalan aktivan odnos komunista i organizacija sindikata. Po našem mišljenju, u borbi za ekonomsku stabilizaciju u ovom trenutku nema prečeg zadatka od ovog.

Značajno područje političko-idejne akcije Saveza komunista na ekonomskom planu jeste i usklađivanje svih vidova potrošnje sa realnim materijalnim mogućnostima. Na ovom zadatku Savez komunista insistira već duže vremena. Pa ipak, još se stvari ne mijenjaju. Postavlja se pitanje: Zašto?

Svakako da su automatizam u finansiranju, ili pak nepridržavanje društvenih dogovora o rastu potrošnje — uzroci konstantnom rastu potrošnje i njenom neskladu sa realnim materijalnim mogućnostima. No, uprkos tome, materijalno stanje vanprivrednih društvenih djelatnosti ne zadovoljava, u prvom redu stanje obrazovanja. Naprotiv, problemi finansiranja su veoma zaoštreni. Prema tome, kada je riječ o opštoj i zajedničkoj potrošnji, u cjelini se postavlja pitanje racionalizacije, pa i nešto laganijeg tempa razvoja u pojedinim oblastima. Ali, na ovaj način se stanje može samo djelimično popraviti, uz stalnu prenapregnutost odnosa. Bitno može da promijeni stanje samo stvaranje društvenih odnosa u kojima će korisnici i davaoci usluga biti u mogućnosti da zajednički planiraju potrebe potrošnje i utvrđuju nivo dohotka za pojedine vidove potrošnje. A to pretpostavlja brži razvoj samoupravnih interesnih zajednica. Drugi kolosijek borbe za usklađivanje potrošnje i realnih materijalnih mogućnosti jeste podizanje produktivnosti rada, efikasnije privređivanje i veća akumulativnost privrede, jer u takvim uslovima finansiranje vanprivrednih društvenih djelatnosti dobija drugačiju težinu. Treće, nužno je stalno i smišljeno raditi na usaglašavanju planova razvoja vanprivrednih društvenih djelatnosti sa planovima opštedruštvenog razvoja i stvarnim potrebama

društva. Postoji nesklad između potreba društva i sadašnje strukture pojedinih vanprivrednih djelatnosti, što se reljefno vidi na primjeru usmjerenog obrazovanja.

Ako se Savez komunista i druge organizovane socijalističke snage odlučno i efikasno angažuju na ovim pravcima, problem neće biti u tome što se traži više ili manje sredstava, odnosno koliko se sredstava traži i u kojoj mjeri to opterećuje privredu, jer, ako je udruženi rad doista odlučujući činilac u regulisanju svih bitnih odnosa u razvoju i finansiranju vanprivrednih djelatnosti, onda je to ono što je realno, jer je nužno, bez njega se ne može.

Svakako, problem racionalizacije u organizaciji obrazovanja, nauke, kulture, zdravstva i sl. i ekonomska strana ostvarivanja njihove funkcije ne mogu se skinuti s dnevnog reda. Oni ostaju trajan zadatak. Na primjer, sve teže je pronaći način i sredstva da se finansira sve razuđenija i nepovezanija mreža zdravstvenih ustanova. Uopšte nije pojmljivo koliko je slab otpor neracionalnom ponašanju u društvu, kolika je opterećenost uskolokalnim interesima i atmosferom. Razumije se, savremeni domovi zdravlja treba da postoje u svakoj opštini, pa i u većim mjesnim zajednicama. Ali povećanje broja medicinskih ustanova bolničkog i kliničkog tipa, na prostoru gdje se auto-prevozom može intervenisati gotovo i u najtežim slučajevima, može da se objasni, najvećim dijelom, nepametnom, neracionalnom, a i lokalističkom politikom. Realno stanje u pogledu finansiranja zdravstva treba da otrijezni socijalističke snage, u prvom redu Savez komunista, koje treba da se odlučno založe da se presiječe neracionalni razvoj zdravstvene službe.

Dio ovih i ovakvih problema je, svakako, posljedica snažnog pritiska potrošačkog mentaliteta i psihologije, koji su podstaknuti, jednim dijelom, dinamičnim privrednim razvojem uopšte, a, drugim, mogućnostima da se živi olako zarađenim ili nezarađenim, a dijelom omogućeni ozbiljnim subjektivnim slabostima. Najnovija situacija u ličnoj potrošnji, tačnije u oblasti raspodjele dohotka i ličnih dohodaka, najbolje to potvrđuje. O čemu je riječ? Politika Saveza komunista polazi, prvo, od principa socijalističke raspodjele prema rezultatima rada, pa time i od usaglašavanja rasta ličnih dohodaka sa rastom proizvodnje, produktivnosti rada i dohotka, i, drugo, od vođenja računa da rast ličnih dohodaka prati u određenoj mjeri rast troškova života, kako ne bi došlo do pada realnih ličnih dohodaka, odnosno životnog standarda. U 1975. godini, međutim, došlo je do ozbiljnog narušavanja odnosa u raspodjeli dohotka i ličnih dohodaka, do narušavanja društvenih dogovora o tome. Na jednoj strani, stagnira industrijska proizvodnja, opada produktivnost rada i dohotka, a, na drugoj strani, rastu troškovi života za oko 23%, i konačno, rastu lični dohoci za oko 32%?! (Podaci za prvih devet mjeseci 1975. godine.) Znači, ne samo da je nastupio nesklad između rasta ličnih dohodaka i rasta dohotka i produktivnosti rada, već su lični dohoci rasli za oko 9 poena brže

od rasta troškova života! Čak smo se susreli sa pojavom da su visoko porasli lični dohoci uposlenih u organizacijama udruženog rada koje su poslovale sa znatnim gubicima u prvih devet mjeseci 1975. godine. Time su ozbiljno prekršeni društveni dogovori i narušeni društveni odnosi.

No, stvar nije samo u tome. Sada, kada treba dati odgovor na pitanje kako izaći iz ove situacije, pojavljuje se kolebanje u organizacijama i rukovodstvima Saveza komunista i Saveza sindikata. A to objektivno ide linijom tolerisanja stvorenog stanja, mirenja sa postojećim, prihvatanja stihije.

Povlađivanje stihiji u ovom smislu u direktnoj je suprotnosti sa vitalnim interesima radničke klase i fundamentalnim principima samoupravnog socijalizma. U stvari, suočeni smo sa pojavom da avangarda i sindikat plivaju niz struju i vuku se na repu stihije. Kao da postoji strah — inače, politički oportunizam je očigledan — da se suočimo sa stanjem stvari. Treba otvoreno reći da ovakva politika raspodjele dohotka i ličnih dohodaka znači podrivanje ekonomske osnove radnog kolektiva i društva u širem smislu. Od suočavanja sa ovim problemom ne može se pobjeći, jer će — nastavi li se ovako — stanje sjutra biti mnogo ozbiljnije.

Otuda Savez komunista i Savez sindikata, njihove organizacije i rukovodstva, treba da ostvare puno idejno i akciono jedinstvo na ovom pitanju, odlučno savlađujući potrošačku psihologiju i čvrsto braneći principe socijalističke raspodjele prema rezultatima rada. Treba se samo podsjetiti na izvanredne primjere držanja radnika i radnih kolektiva u željezari »Boris Kidrič«, Pamučnom kombinatu itd. u teškoj situaciji, kada su ovi kolektivi zapadali u krizu, imali visoke gubitke, te primali umanjene ili garantovane lične dohotke. Ovi kolektivi, odnosno radnici, odnosno partijske i sindikalne organizacije, ispoljili su u tim trenucima doista visoku društvenu odgovornost.

Posebnu stranu materijalnog razvoja naše Republike čini investiciona potrošnja, obim investicija, njihova struktura, način njihove realizacije, rokovi izgradnje itd. Kao nerazvijena republika, Crna Gora nema dovoljnu sopstvenu akumulaciju da bi sama mogla da rješava probleme materijalnog razvoja i proširene reprodukcije, pa najvažniju ulogu u razvoju ima dodatna akumulacija — sredstva FNP, domaći i inostrani bankarski krediti. Tako su u petogodištu 1971—1975. u ukupnim privrednim investicijama sredstva FNP učestvovala sa 36,3%, sredstva sopstvene akumulacije organizacija udruženog rada sa oko 8%, dok su ostalo činili domaći i inostrani bankarski krediti. I za naredno petogodište (1976—1980) odlučujuću ulogu u proširivanju i daljem jačanju materijalne osnove socijalizma u Crnoj Gori imaće dodatna akumulacija, i to sredstva FNP, prema projekciji investicionog bilansa, sa 45%, inostrani krediti, bankarska i ostala sredstva sa 35%, dok bi sredstva sopstvene akumulacije organizacija udruženog rada učestvovala sa 20%. Planirano učešće sredstava sopstvene akumulacije organizacija udruženog

rada predstavlja kvalitativan skok u ovim odnosima, a postizanje ovog cilja traži izuzetne, čak veoma izuzetne napore u borbi za povećanje produktivnosti rada, smanjenje materijalnih troškova proizvodnje, efikasnije privređivanje, što potpunije korišćenje kapaciteta i pravilniju raspodjelu dohotka u skladu sa principom raspodjele prema rezultatima rada. Radi se o jednoj od ključnih tačaka ukupne razvojne politike, pa Savez komunista (sve njegove organizacije i rukovodstva) ima veoma veliku i odgovornu obavezu da pokrene sve snage radničke klase, sve samoupravne socijalističke faktore, u efikasnu borbu za ostvarivanje ovog cilja, za dostizanje predviđenog nivoa sopstvene akumulacije. Neostvarivanje ove proporcije u ukupnoj masi privrednih investicija može da znači ozbiljne poremećaje u investicionom bilansu, a time i u razvoju.

Na drugoj strani, pitanje širine fronta investicija dobija sve puniji značaj. Investicioni front se mora svesti na nužne, ključne, prioritetne zadatke materijalnog razvoja. Ovaj stav je u direktnoj suprotnosti sa megalomanskim ambicijama, s anticipiranom investicionom potrošnjom, sa pojavama pritisaka i sl., što je jedno od obilježja pređenog perioda, a osobito sadašnjeg trenutka, kada se donose srednjoročni planovi društveno-ekonomskog razvoja. Savez komunista polazi od stanovišta da osnovu srednjoročnog plana društveno-ekonomskog razvoja treba da čini politika ekonomske stabilizacije. Stabilizaciona politika nužno mora biti ugrađena u planove svih osnovnih organizacija udruženog rada, svih radnih organizacija i u sve dogovore u reprodukcionim cjelinama. Ona treba da bude izražena u najkonkretnijem vidu i ni jedan bilans potrošnje — lične, opšte, zajedničke, investicione — ne bi trebalo da ima drugu idejno-političku liniju, sem politike ekonomske stabilizacije. Svaki bilans mora imati sasvim realnu materijalnu podlogu. Drugačiji pristup bio bi suprotan platformi borbe za ekonomsku stabilizaciju, pa bi Savez komunista morao upravo tako i kvalifikovati te pojave i povesti energičnu borbu za političko-idejnu diferencijaciju sa svim zastupnicima ovakvih tendencija.

Ne može se prihvatiti stanovište koje se izražava samo u paroli — to je potrebno, to su interesi. Malo je toga što nije potrebno, što nije nečiji ekonomski interes. Potrebne su i fabrike, i putevi, i škole, i vodovodi, i domovi zdravlja, i kulturne ustanove, i sportski stadioni, i turizam, i poljoprivreda itd. Ali, sve što se u ovom pogledu planira u svakoj društveno-političkoj zajednici, u mjesnoj zajednici, u organizacijama udruženog rada, u interesnim zajednicama — u Republici zbirno gledano — ne može se graditi u narednom petogodišnjem periodu, jer jednostavno nema sredstava za toliki obim investicija. Prema nekim računima, u okviru pretpostavljenih reprodukcionih cjelina u Crnoj Gori, za privredne investicije pominje se suma koja je za preko hiljadu milijardi starih dinara veća od projekcije investicionog bilansa sadržane u usvojenim osnovama srednjoročnog plana Republike. Očigledno je da se na ovoj osnovi ne mogu

usaglašavati interesi i programi razvoja u našoj Republici. Očito je da u ovim zahtjevima i planovima preovlađuje potrošačka psihologija, duboko tuđa politici ekonomske stabilizacije. Jasno je da je to nastavak potrošačke groznice iz prethodnog perioda, kojoj nije davan odgovarajući otpor od strane organizovanih socijalističkih snaga na čelu sa Savezom komunista.

Na osnovu objektiviziranih kriterija i realnih ocjena dosadašnjeg razvoja treba utvrditi prioritetne zadatke u daljoj izgradnji, izboriti se za selektivnu politiku u svakoj organizaciji udruženog rada i u svakoj društveno-političkoj zajednici, i afirmisati političku liniju Saveza komunista da se može trošiti ono što je zarađeno, da se ne može investirati bez sredstava, da se ne može anticipirati potrošnja. Bitka za ovu liniju treba da počiva na organizovanoj i energičnoj akciji radničke klase, i u tom smislu Savez komunista treba da se izbori za novu društvenu situaciju. U ovome Savez komunista ne smije, kao što je ne rijetko do sada, praviti kompromise, povlađivati megalomanskim ambicijama, lokalizmu, demagogiji, i prepuštati se stihiji želja. Nužna je usmjeravajuća i jedinstvena političko-idejna akcija organizacija i rukovodstava Saveza komunista i svih drugih organizovanih socijalističkih snaga, kako bi se osigurao uspjeh. Pri svemu tome oslanjanje na sopstvene snage treba da bude osnovna orijentacija.

Crnoj Gori kao nerazvijenoj republici potreban je ubrzan rast privrednih investicija, ali njen razvoj treba da se kreće u okvirima raspoloživih sredstava i dogovorenih odnosa o raspodjeli nacionalnog dohotka. Razumije se, pri tome imamo u vidu da Republika mora računati na znatna sredstva FNP, s obzirom na to da nema dovoljnu sopstvenu akumulaciju, da je stepen njene razvijenosti još uvijek znatno ispod prosječnog nivoa razvijenosti zemlje kao cjeline, da je u proteklom petogodišnjem periodu imala stopu rasta nižu od svih nerazvijenih, da je u 1975. godini imala nepovoljnije privredne rezultate. Isto tako, moramo imati u vidu da je danak inflaciji dosta težak i da su pouke investiranja bez sredstava toliko svježe da treba učiniti sve da naredni period društvenog razvoja bude oslobođen takvih tereta.

Dinamičniji razvoj samoupravnih produkcionih odnosa — bitan uslov daljeg ekonomskog napretka

Kada govorimo o ekonomskom trenutku Crne Gore, bilo bi jednostrano i nepotpuno ako ne bismo ukazali na ulogu nosilaca razvoja, na samoupravne mehanizme preko kojih treba da se razvije velika bitka za ulazak u porodicu razvijenih republika i zemalja.

Kao što je poznato, država i banke imale su i još i danas imaju veliku ulogu u rješavanju svih pitanja ekonomskog razvoja, posebno u oblasti proširene reprodukcije. To se potvrđuje

svakog dana i na svakom koraku, a na što se često upozorava ukazivanjem na pojavu okretanja organizacija udruženog rada spoljnjem faktoru radi rješavanja sopstvenih razvojnih ili pak tekućih problema. Na ovakav odnos organizacija udruženog rada ukazuje se kritički i traži se njihova preorijentacija na sopstvene snage i sopstvenu akciju.

Problem je, međutim, mnogo složeniji i teži. Jer, iako se opravdano insistira na tome da uloga države i banaka ne može biti i ne treba da bude odlučujuća (uostalom, to je posve jasno i iz ustavnih načela), organizacije udruženog rada ostaju često same i nemoćne u rješavanju tekućih i razvojnih problema, pa i zapadaju u tešku krizu ukoliko nema pravovremene akcije države i banaka. Čini se da je ova pojava logična, jer treba postaviti pitanje: Da li danas postoji konstituisana samoupravna supstitucija ulozi države, i da li je bankarski sistem postavljen na novu osnovu? Samoupravna supstitucija ulozi države još nije izgrađena, a banke su u osnovi zadržale stara obilježja, pa je u tim uslovima logično što je i uloga države i uloga banaka velika i što se ovim faktorima okreću organizacije udruženog rada. Iz ovog slijedi jedini mogući zaključak: nužna je mnogo organizovanija, efikasnija i odlučnija borba za stvaranje samoupravne supstitucije ulozi države i za reformu bankarskog sistema na osnovama novog Ustava.

Jer, ukoliko organizacije udruženog rada budu i dalje samoupravno nepovezane, a tokovi privređivanja i privrednog razvoja u velikoj mjeri dezintegrisani, ukoliko ne budu imale mogućnosti da u okviru širih samoupravnih mehanizama postavljaju i rješavaju probleme svoje tekuće reprodukcije i daljeg razvoja, one će se neminovno stalno okretati tzv. spoljnjem faktoru, odnosno državi i bankama, a jačaće i uslovi za dalje reprodukovanje tehnokratizma. Utoliko prije što ne raspolažu dovoljnom masom sredstava za proširenu reprodukciju i što, na osnovama novog Ustava, nijesu još praktično riješeni putevi samoupravne koncentracije sredstava za proširenu reprodukciju.

Otuda borba za ekonomsku stabilizaciju i za dalji razvoj materijalne osnove društva u cjelini može biti uspješna samo ako se istovremeno dinamično razvijaju samoupravni produkcioni odnosi u bazičnim ćelijama društva — OOUR i ako se samoupravljanje razvija kao cjelovit sistem društvenih odnosa, što pretpostavlja odlučujuću ulogu udruženog rada u najširim društvenim razmjerama. To je i put razaranja tehnobirokratskih odnosa.

Polazeći od ovog osnovnog političko-idejnog stanovišta, od ovog strateškog opredjeljenja Saveza komunista, u ovom trenutku, i u neposrednom narednom periodu, treba nastojati još intenzivnije, organizovanije i efikasnije da se oživotvore ustavne koncepcije o osnovnoj organizaciji udruženog rada kao suštinskom pitanju samoupravnog preobražaja društva. Od ovog pitanja treba uvijek počinjati i njemu se uvijek vraćati. Jer, radi se o dugoročnoj bici za jedan nov produkcioni odnos, o procesu

čitave društvene etape razvoja, ali i o neposrednom zadatku dana, o svakodnevnoj akciji. Nema i ne može biti odlaganja ni jednog zadatka kada je riječ o razvoju samoupravnih i produkcionih odnosa u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada i šire u društvu. Samo najšire učešće radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada u odlučivanju i rješavanju o svim proizvodnim, ekonomskim i socijalnim problemima može da mobiliše sve snage radničke klase, da ih organizuje i usmjeri na rješavanje ekonomskih zadataka, da ih učini direktno odgovornim za stanje proizvodnje i raspodjele, da ojača njihovu odgovornost za rješavanje problema i njihovu svijest o realnosti zahtjeva i programa, pa i o samoodricanju kada zatreba. Pri tome polazimo od realne ocjene da su samoupravni produkcioni odnosi u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada na osnovama novog Ustava tek u procesu konstituisanja, da se udruženi rad još nije organizovao do stepena da uspješno može rješavati složene zadatke i vršiti funkciju osnovnog nosioca svih odluka i procesa u sferi društvene reprodukcije. No, to ne treba da umanji odlučnost zahtjeva Saveza komunista da se u skladu sa društvenom pozicijom radnika za njih stalno drže otvorene sve poslovne knjige i svi računi privređivanja, da radnici moraju biti svakog mjeseca upoznati sa rezultatima svojeg poslovanja, da se na toj osnovi razvija njihova akcija i jača njihova neposredna odgovornost. To je bitna samoupravna komponenta borbe za ekonomsku stabilizaciju, a ona se može učvrstiti i do kraja afirmisati prije svega dosljednom primjenom ustavnih načela o razvoju samoupravnih produkcionih odnosa u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada i jačanjem uloge i odgovornosti Saveza komunista i Saveza sindikata za promjenu stanja i odnosa na ovoj liniji.

Polazeći od ovoga kao osnove, treba otvoriti puteve samoupravnog organizovanja radničke klase i samoupravnog integrisanja privrede u širim društvenim razmjerama, čime će se prevazići sadašnja situacija u kojoj se organizacije udruženog rada okreću tzv. spoljnjem faktoru. One će se tada okretati šire samoupravno organizovanom udruženom radu, jer za tim ne samo što postoji potreba, već je to i cilj. I tu se susrećemo sa veoma složenim zadacima Saveza komunista. To su, prije svega:

prvo, udruživanje rada i sredstava u složenim organizacijama udruženog rada i drugim oblicima samoupravnog organizovanja privrede;

drugo, usaglašavanje interesa i programa razvoja u okviru reprodukcionih cjelina, odnosno OUR međusobno zasnovanih u procesu reprodukcije;

treće, stvaranje samoupravnih interesnih zajednica u pojedinim oblastima privrede (elektroprivreda, putna privreda, vodoprivreda i sl.);

četvrto, razvijanje i učvršćivanje sistema društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma i efikasna borba za njihovu dosljednu primjenu;

peto, razvijanje delegatskog sistema u funkciji jačanja uloge udruženog rada u društvu u cjelini.

Naznačeni zadaci, sadašnje stanje u ovom pogledu i pitanje kako dalje — posebne su teme i ovdje sada o njima nije moguće govoriti. Međutim, bez konstituisanja svih ovih samoupravnih mehanizama i razvoja društvenih odnosa u njima na osnovama Ustava ne može se računati da su stvoreni potrebni uslovi da samoupravno društvo efikasno rješava osnovne tekuće i razvojne probleme. Samo će stvaranje svih ovih samoupravnih mehanizama i njihov puni razvoj na osnovama samoupravljanja omogućiti razvijanje ustavne uloge države i postavljanje bankarskog sistema na novoj osnovi. Otuda je i angažovanje Saveza komunista, Socijalističkog saveza, Saveza sindikata, delegacija i skupština i samoupravnih organa u organizacijama udruženog rada na uspostavljanju i efikasnom funkcionisanju naznačenih samoupravnih mehanizama jedan od najvažnijih zadataka i pretpostavka uspješne borbe za dalji ekonomski i opštedruštveni napredak u našoj Republici.

Milan Milutinović

Društvena samozaštita kao teorija, politika i praksa zaštite našeg društva

Revolucionarna i marksistička tradicija koncepta društvene samozaštite

Naš koncept društvene samozaštite, iako se na tlu samoupravnog socijalizma javio u novom kvalitetu, ne predstavlja samoniklu pojavu koja nema veze sa ranijim naprednim shvatanjima i revolucionarnom praksom. On je izrastao, naprotiv, na takvoj tradiciji i razvio se u specifičan sistem društvene zaštite adekvatan socijalističkom društvu koje se izgrađuje na samoupravnim osnovama.

U radovima klasika marksizma nalazimo puno teorijskih analiza, kao izraz uopštavanja revolucionarne prakse naprednih pokreta i revolucija prošloga veka, u kojima su date osnove koncepta društvene samozaštite. Već prilikom analize buržoasko-demokratskih revolucija i ratova za nacionalno oslobođenje Marks i Engels razvijaju teorijske postavke o opštenarodnom ratu kao obliku pružanja svenarodnog otpora koji može obezbediti samo ona zemlja koja vodi odbrambeni rat i samo dotle dok vodi takav rat. Engels je smatrao da Francuska može jedino tako sprečiti prodor pruske armije na svoju teritoriju u ratu iz 1870. i 1871. godine. Kasnije, sa transformacijom buržoazije u reakcionarnu klasu i formiranjem stajaće vojske kao jedinog oblika vojne organizacije i odbrane buržoaskog društva, Marks i Engels ističu da se osnovni zadatak radničkog pokreta mora sastojati u borbi za ukidanje stajaće vojske i za njenu zamenu

»naoružanim narodom«, smatrajući da je stajaća vojska najveći neprijatelj progresivnih pokreta i strujanja u svakoj zemlji. Za formiranje takvog shvatanja poslužilo je u prvom redu iskustvo Pariske komune, koja je već prvim dekretom ukinula stajaću vojsku i zamenila je nacionalnom gardom kao oblikom naoružanog naroda. Ove stavove Marksa i Engelsa prihvata i Druga internacionala na osnivačkom kongresu 1889. godine u vidu određivanja i preciziranja stava prema buržoaskoj vojsci koji je glasio — ukidanje stajaće vojske i uvođenje opšteg naoružanja naroda. Može se reći da je u tome pojmu »naoružanog naroda«, koji dolazi akcijski do izražaja u svim socijalističkim revolucijama, sadržana implicite ideja podruštvljavanja odbrambene funkcije države, odnosno ideja društvene samozaštite, koja će dobiti svoje oživotvorenje mnogo kasnije — u praksi izgradnje našeg socijalističkog samoupravnog društva.

Shvatanja Marksa i Engelsa o »naoružanom narodu«, kao o vojnoj organizaciji proleterske države, razvio je dalje Lenjin na osnovu iskustva ruskih revolucija, koje su pokazale da je stvaranje proleterske milicije i borba za privlačenje vojnika na stranu revolucionarnih snaga nužan uslov pobede revolucije. U »Pismima iz daleka«, pisanim 1917. godine, Lenjin govori o zameni stalne armije »naoružanim narodom« kao o nužnom uslovu pobede revolucije i kretanja ka socijalizmu, što »uzdiže ogromne mase proletera i poluproletera do veštine upravljanja. do usmeravanja čitave državne vlasti«. Stvaranje dobrovoljne Crvene armije u oktobarskoj revoluciji, koje je trebalo da posluži, po Lenjinovim rečima, kao »osnova za zamenu stajaće vojske svenarodnim naoružanjem u najbližoj budućnosti«, bilo je »potpuno novo« i odgovaralo je specifičnim uslovima te revolucije.

Naša narodnooslobodilačka borba predstavlja takođe specifičan oblik realizacije marksističkog koncepta »naoružanog naroda« u posebnim uslovima naše socijalističke revolucije, to jest u uslovima vođenja narodnooslobodilačkog rata, kada su se široke narodne mase okupile oko KPJ kao rukovodeće snage naše radničke klase i revolucije. Na toj masovnoj, patriotskoj i revolucionarnoj osnovi stvarane su partizanske vojne snage koje su rušile staru državnu mašinu i uništavale vojne formacije okupatora i domaćih izdajnika, stvarani su narodnooslobodilački odbori kao organi nove vlasti, Narodnooslobodilački front i drugi oblici široke mobilizacije masa, koji su u svim prilikama ispoljavali samozaštitnu aktivnost, svesni da se sloboda može steći sopstvenom zaštitom, snagom i borbom. Može se stoga reći da je cela naša revolucija počivala na »samozaštitnom delovanju i ponašanju« svih snaga našeg narodnooslobodilačkog pokreta.

Na navedenim revolucionarnim iskustvima i, pre svega, na iskustvima naše narodnooslobodilačke borbe i na njihovoj marksističkoj interpretaciji zasniva se naš koncept društvene samozaštite, kao teorija i praksa podruštvljavanja funkcije odbrane društva u uslovima razvijanja našeg samoupravnog socijalizma.

Izgradnja koncepta društvene samozaštite u našem samoupravnom socijalističkom društvu

Stvarni uslovi za izgradnju društvene samozaštite kao odbrambenog sistema našeg društva javljaju se sa pojavom odumiranja države, sa podruštvljavanjem funkcija države, sa konstituisanjem i proširivanjem samoupravnih prava radnih ljudi, to jest sa procesom stvaranja samoupravnih socijalističkih odnosa, koji počinje donošenjem Zakona o predaji privrednih preduzeća na upravljanje radnim kolektivima (jun 1950). Upravo tim prelomnim istorijskim aktom počinje stvarni socijalistički preobražaj na samoupravnim osnovama u sferi proizvodnih odnosa, koji je značio početak procesa društvenog oslobađanja rada i čoveka. Taj proces se postepeno širi i na druge oblasti društvenog života, u kojima se sve više sužava oblast državnih prerogativa i kompetencija, a proširuje krug aktivnosti institucija društvenog samoupravljanja. Uporedo sa proširivanjem toga procesa, sa njegovim punijim zakoračivanjem u sve oblasti društvenog života, stvaraju se objektivne i subjektivne mogućnosti za organizovanje zaštite društva i njegovih vrednosti na novim, kvalitativno drugačijim osnovama, to jest na osnovama društvene samozaštite kao izraza karaktera i snage samoupravnih socijalističkih odnosa. Međutim, ta društvena zaštita javlja se u savremenom konceptu od pre nekoliko godina i izgrađuje postepeno kao integralni deo socijalističkih samoupravnih odnosa, tako da ona već danas ima izgrađen koncepcijski okvir sa aplikativnim dimenzijama u smislu jedne organizovane, osmišljene i svesno vođene akcije.

Na putu izrastanja i osmišljavanja ovoga koncepta posebno značajnu ulogu igra izgradnja koncepcije opštenarodne odbrane kao nove organizacije odbrambenih snaga našeg društva, koja ima svoje korene u narodnooslobodilačkom ratu. Ta koncepcija se zasniva, adekvatno procesu izgradnje samoupravnih odnosa u svim oblastima života, na podruštvljavanju poslova odbrane, te čini integralni deo našeg samoupravnog socijalističkog razvitka. U stvari, to je realizacija marksističke koncepcije »naoružanog naroda« u našim specifičnim uslovima, u kojima radni ljudi i građani i njihove asocijacije, kao nosioci socijalističkog progresa, preuzimaju i ovu društvenu funkciju, čime se stvaraju optimalne mogućnosti za efikasnu odbranu naše zemlje.

Dalje, kada je reč o koncipiranju i izgradnji društvene samozaštite kao teorije, politike i prakse zaštite našeg društva, nužno je ukazati i na konstitutivnu snagu naših najviših političkih i ustavnih dokumenata, koji su davali poseban impuls izgrađivanju, afirmaciji i realizaciji ovog koncepta u našoj socijalističkoj praksi.

Pored niza prethodnih i snažnih inicijativa, ideja i stavova koje nalazimo u ranijim političkim i ustavnim dokumentima, ovde mislimo na odluke i stavove Četvrtog (brionskog) plenuma CK SKJ, 21. sednice Predsedništva SKJ i na Pismo druga Tita

i Izvršnog biroa, ističe se posebno Rezolucija Savezne skupštine o osnovama za ostvarivanje društvene samozaštite u sistemu samoupravljanja, koja je izrazila osnovnu fizionomiju društvene samozaštite kao sistema odbrane našeg društva, njegovih institucija i vrednosti. Dalji, posebno značajan doprinos izgradnji i učvršćivanju toga koncepta daje Deseti kongres SKJ, koji je stavio akcenat na organizovano usmeravanje sistema samozaštite i izgradnju sistema bezbednosti, ukazujući na niz bitnih elemenata koji integralno konstituišu i određuju samozaštitnu funkciju kao sistem koji počiva na samoupravnoj osnovi. U tome kontekstu problema posebno je naglašena uloga subjektivnih snaga, formiranje i razvijanje društvene svesti o samozaštiti kao o samoupravnom pravu i dužnosti radnih ljudi i građana. Na osnovu ovih stavova dato je bliže određivanje konstitutivnih elemenata koncepta samozaštite u Ustavu SFRJ i ustavima socijalističkih republika i autonomnih pokrajina, što je poslužilo kao osnova za pripremanje i donošenje republičkih i pokrajinskih normativnih akata o osnovama i zadacima društvene samozaštite, kao i za realizaciju toga koncepta u praksi našeg samoupravnog društva.

Kao izraz kontinuirane akcije na razvijanju ovog koncepta, nedavno je Predsedništvo CK SKJ donelo dva dokumenta, na osnovu prethodnog izučavanja naše samozaštitne prakse, koji su posebno značajni za dalju izgradnju, razvoj i ostvarivanje društvene samozaštite. Među njima ukazujemo posebno na dokument »Idejne i političke osnove organizovanja i ostvarivanja društvene samozaštite«, jer je on dao koncepcijske osnove društvene samozaštite kao nužnog uslova razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa, jačanja uloge radničke klase i društvenog položaja radnog čoveka kao nosioca i ove životne funkcije našeg društva. Na sadašnjoj etapi razvitka ovi dokumenti i njihovi stavovi čine osnovu za autentično shvatanje i dalju izgradnju sistema društvene samozaštite u našem socijalističkom samoupravnom društvu.

Sudeći po sadržaju ovih dokumenata, odnosno po konceptualnoj osnovi, orijentaciji i zadacima koje oni daju društvenoj samozaštiti kao organizovanoj društvenoj akciji, ovaj koncept je znatno širi, sadržajniji i fleksibilniji od svih do sada poznatih sistema društvene zaštite od inkriminisanih i devijantnih ponašanja. Među tim obeležjima ističe se u prvom redu ekstenzivnost. Ona se odnosi na zaštitu društva ne samo od inkriminisanih ponašanja, čime se bavi kriminalna politika, već i od svih drugih vidova devijacija i antisocijalnog ponašanja, te i od spoljnih pretnji, napada i eventualne agresije. Jednom rečju, pod udar samozaštite dolaze devijacije u svim oblastima životne aktivnosti — ekonomskoj, političkoj, ideološkoj, kulturnoj i drugim. Prema tome, naš koncept društvene samozaštite je znatno širi od »društvene odbrane« i drugih dosadašnjih koncepata kriminalne politike, koji se ograničavaju uglavnom na suzbijanje kriminaliteta i eventualno nekih drugih opasnih oblika socijalne

patologije, dok se odbrana od drugih vidova antisocijalnih ponašanja prepušta drugim rešenjima i mehanizmima. Pri tome je još važnije ukazati na jedno bitnije obeležje — na njen kvalitativno dugoročniji karakter, na socijalizaciju zaštitnih akcija, koju ona sadrži adekvatno karakteru našeg samoupravnog socijalizma. To mora biti trajno suštinsko obeležje ove politike i njene prakse u našem društvu, u kome se vrši sve dublja revolucionarna transformacija na bazi razvijanja socijalističkih samoupravnih odnosa. Razumljivo je stoga da takva zaštitna politika ispoljava svestrano drugojačije kvalitete i dimenzije — u pogledu društvenog cilja, shvatanja o suštini devijantnosti, karaktera zaštitnog objekta, širine učešća građana i funkcije javnog mnenja, društveno-političkih zajednica, društvenih organizacija i drugih asocijacija naših radnih ljudi i građana. Jednom rečju, u pitanju je jedna nova pojava, ponikla na tlu marksizma i revolucionarne prakse našeg društva, koja je dobila i odgovarajuće terminološko rešenje u izrazu »društvena samozaštita«.

Kao koncept i sistem odbrane našeg samoupravnog socijalističkog društva i njegovih vrednosti, društvena samozaštita ima svoju teorijsku, idejnu i političku osnovu. On proizlazi iz marksističkog shvatanja odumiranja države, iz teorije i prakse samoupravljanja, koje se zasniva na tome konceptu i primenjuje intenzivno dve i po decenije u praksi izgradnje našeg društva. U toku toga perioda karakteristično je za naš razvitak da se stalno smanjuje uloga države u društvu i stvaraju uslovi za preuzimanje njenih funkcija od strane radnih ljudi u raznim oblastima društvenog života. Drugim rečima, »upravljanje zajedničkim poslovima društva« prelazi sve intenzivnije sa države na društvene organe, na organe društvenog samoupravljanja. Taj proces, koji je počeo najpre na području privrede, a zatim se proširio na druge oblasti društvenog života, otvorio je široko put stvaranju samoupravnih društvenih odnosa koji obezbeđuju radnim ljudima i građanima odlučujući uticaj na rešavanje svih bitnih pitanja našeg društveno-ekonomskog, političkog i kulturnog života. Oni se na taj način identifikuju, u objektivnom procesu, kao stvarni nosioci borbe za socijalistički razvitak, za socijalističke samoupravne odnose, ispunjavajući time svoju istorijsku društvenu ulogu i afirmaciju.

Ovaj proces podruštvljavanja, koji je već duboko prodro u sve pore našeg društvenog života, dolazi do izražaja, po logici razvitka, i na području odbrane društva od raznih devijantnih, agresivnih i kriminalnih ponašanja koja teže da uspore, ometu i ugroze naš socijalistički razvitak. Društvo koje se izgrađuje na takvim osnovama mora se sve više oslobađati »tuđih« zaštitnih funkcija; ono mora izgrađivati sistem i mehanizam odbrane adekvatno svojim društvenim odnosima; ono mora izvlačiti zaštitnu snagu iz vitalnosti svojih socijalističkih odnosa. Ono se jedino tako najefikasnije zaštićuje, jer se brani sopstvenom snagom, snagom svojih odnosa i svog društvenog kva-

liteta. Tako se zaštita društva, koja implicira nekog spoljnog zaštitnika, transformiše u njegovu samozaštitu, to jest u zaštitu na osnovu unutrašnje, sopstvene snage. Prema tome, društvena samozaštita predstavlja, u okviru kontinuiranog procesa odumiranja države, podruštvljavanje njene funkcije na polju odbrane društva i njegovih vrednosti od asocijalnih i antisocijalnih ponašanja.

Razume se, ovakva transformacija zaštitne funkcije moguća je samo u društvu koje izgrađuje socijalističke odnose na samoupravnim osnovama. Tome društvu ona je imanentna jer proizlazi iz njegovog samoupravnog društvenog bića, kao njegova integralna komponenta, svojstvo i funkcija, pa se i sama transponuje u samoupravni odnos u svim sferama društvenog života. Kao takva, društvena samozaštita je svestrano, dijalektički povezana sa procesom socijalističkog razvitka, koji se ne da zamisliti bez vršenja njegove zaštitne funkcije na samozaštitnoj osnovi. Samim tim razvijenost društvene samozaštite može se uzeti i kao indikator razvijenosti samoupravnih socijalističkih odnosa, njihove snage, vitalnosti, stabilnosti. Ukoliko su ti odnosi dublji i razvijeniji, ukoliko je razvijenija samoupravna svest i akcija, utoliko je samo društvo jače, oslobođenije i samozaštitnije, utoliko su jače njegove unutrašnje snage, njegovi stvarni izvori i impulsi samozaštitne funkcije. U takvim uslovima se očekuje da bude razvijenija i samoupravna praksa. Ukoliko to nije slučaj, moglo bi se, eventualno, postaviti pitanje dovoljne razvijenosti socijalističkih samoupravnih odnosa, jer se oni ne mogu shvatiti parcijalno, već kompleksno i integralno, S druge strane, pošto se funkcija društvene samozaštite izražava u sferi zaštite društva i njegovih vrednosti, ona je nužan uslov njegovog neometanog razvitka, ona treba da omogući socijalističkim snagama dalje revolucionarne inicijative i preobražaje. Shodno tome, ukoliko je ona razvijenija u sferi organizacije, svesti i akcije, utoliko su veće mogućnosti socijalističkog razvitka. Ona, tako reći, uslovljava i pojačava progresivni razvoj društva i time vrši jednu humanu funkciju, povezanu sa suštinom socijalističkih odnosa, iz kojih generički proizlazi kao njihov zakoniti proizvod. To znači da je društvena samozaštita, kao koncepcija i praksa, ispunjena revolucionarnom sadržinom, da stoji u žiži interesa radnog naroda. Odatle jasno proizlazi da se ona konstituiše kao imanentni deo procesa socijalističkog razvitka, kao funkcija svih subjekata društveno-političkog sistema u procesu razvijanja našeg samoupravnog društva.

Pošto se društvena samozaštita ispoljava kao samoupravna funkcija udruženih proizvođača i građana u oblasti zaštite socijalističkog društva i njegovih vrednosti, ona izražava samim tim vitalne interese radničke klase i radnih ljudi, koji se bore za socijalistički progres društva, za potpunu afirmaciju ličnosti, za odnose u kojima ona može dobiti tu afirmaciju i ispoljiti kreativno svoju snagu. Ta njena klasna i politička determinisanost proizlazi nepobitno iz sadržaja njenog koncepta i njene

društvene humane funkcije, jer praksa društvene samozaštite treba da obezbedi progresivnim snagama da ih ne ometaju na tome putu antisocijalističke pojave i snage — građansko-liberalističke, birokratsko-dogmatske, tehnokratske, nosioci kriminalnog, agresivnog i drugih vidova antisocijalnog ponašanja, koje žele da uspore, parališu ili onemoguće socijalistički razvitak. Zaista, tamo gde se samozaštitna funkcija ispoljava kao društvena akcija i svest, mora biti suženo polje delovanja takvih, neprijateljskih, destruktivnih snaga. To ukazuje nepobitno na činjenicu da ona vrši društvenu funkciju koja obezbeđuje akcioni prostor za povećanje društvene uloge radničke klase i pojačanje društvenog položaja radnog čoveka kao aktera i nosioca socijalističkog preobražaja društva. To znači da se pomoću društvene samozaštite ostvaruje trajni interes radničke klase i socijalističkog društva uopšte.

Osnovni ciljevi i zadaci društvene samozaštite

Iz prednjeg izlaganja proizlazi jasno da društvena samozaštita ima određene ciljeve, koji se sastoje u zaštiti našeg društva i njegovih vrednosti od raznih društvenih bolesti, destrukcija, inkriminisanih ponašanja, agresije i sličnih pojava, bilo da se javljaju u zemlji ili, pak, da dolaze iz inostranstva. U pitanju je veoma složena panorama tih asocijalnih i antisocijalnih pojava u raznim oblastima života — ekonomskoj, političkoj, idejnoj, kulturnoj, kao što su razni oblici agresivnog, inkriminisanog i socijalno patološkog ponašanja, narušavanje prava i sloboda radnih ljudi i građana, kršenje njihovih samoupravnih prava, bogaćenje na bazi prisvajanja rezultata tuđeg rada, razni oblici diverzije u sferi politike i ideologije, vršenje terorističko-diverzantskih akcija kao veoma ekstreman oblik političke diverzije, napadi na društvenu svojinu, razni oblici neprijateljske propagande, pojava nacionalizma i šovinizma, obaveštajna delatnost protiv naše zemlje, pojava mita i korupcije, drugi vidovi društveno opasnog ponašanja, kao i razni otpori i pokušaji usporavanja i dezorganiziranja našeg razvitka koji se javljaju kao izraz raznih asocijalnih i neprijateljskih tendencija i snaga, konzervativnih shvatanja, raznih oblika primitivizma, koji se već po svojoj objektivnoj delatnosti suprotstavljaju svakom progresu.

Razume se, ove pojave imaju svoju etiologiju koja je povezana pre svega sa našim prelaznim društvenim bićem, sa materijalnim i drugim uslovima života i izgradnje našeg socijalističkog društva. Naše društvo ima sva obeležja jedne prelazne epohe u kojoj se izgrađuje socijalistički oblik života, prelazne u svakom pogledu — ekonomskom, političkom, idejnom, moralnom, kulturnom, i u kojoj se sudaraju staro i novo na život i smrt u svim oblastima života. Staro ne može tako brzo nestati, pa se bori za svoj opstanak, za produženje života, a ni novo, socijalističko, ne osvaja tako brzo, bezbolno i u punom obliku sve

pozicije života, iako se probija sa velikom premoćnošću i neodoljivošću kao dominantna snaga razvoja. To znači da se socijalističko društvo ne razvija na »svojoj vlastitoj osnovi«, da se o njemu ne može govoriti kao o nekom po sebi zrelom društvu koje je oslobođeno od elemenata, tragova i recidiva prošlosti. Govoreći o prelaznom periodu, Marks je u *Kritici Gotskog programa* ukazao baš na tu stranu kao na njegovo karakteristično obeležje, dodajući istovremeno da se u procesu raspleta antagonističkih snaga i tendencija koje se u njemu bore — pokreće i razvija ovo novo društvo.

Ova opšta zakonitost razvitka karakteristična je i za naše socijalističko društvo, u kome se zadugo zadržavaju klasne razlike, a sa njima i pojavni vidovi eksploatacije, uprkos intenzivne borbe za eliminisanje te pojave i za dalje razvijanje ravnopravnih socijalističkih odnosa među ljudima. Pored ovog »glavnog uzroka socijalnih ekscesa«, u njemu neizbežno deluju i druge pojave sa negativnim uticajima i posledicama, kao što su nejednakosti u sferi proizvodnje i raspodele, robno-novčana proizvodnja koja je nužna u našim uslovima, ali ispoljava i negativne strane — sitnosopstveničke i grupnosvojinske tendencije koje je prate u stopu, a koje se često transponuju i u inkriminisano ponašanje. Naše društvo karakteriše velika društvena mobilnost izazvana intenzivnom industrijalizacijom i borbom za razvijanje proizvodnih snaga i ekonomske osnove. To je nužan proces, uslov napretka društva, emancipacije od zaostalosti itd., ali on izaziva i negativne pojave i ponašanja kao proizvod raznih ličnih i društvenih konflikata, kriza, neprilagođenosti, koje se zakonito javljaju u takvim društvenim preobražajima.

Osim toga, naše društvo je opterećeno i nizom drugih protivrečnosti uslovljenih prvenstveno nedovoljnom ekonomskom razvijenošću, kao što su: protivrečnosti između društvenih potreba i mogućnosti njihovog zadovoljavanja, između individualnih, opštih i posebnih interesa na raznim nivoima, umnog i fizičkog, kvalifikovanog i nekvalifikovanog rada i druge koje deluju na pojedince i uslovljavaju njihova ponašanja. Tu spadaju i protivrečnosti koje se ispoljavaju u vezi s raznim mogućnostima zaposlenja, školovanja, sticanja i uživanja kulturnih dostignuća i slično. Pri tome ne treba ispustiti iz vida ni prirodnu nejednakost, koja će imati zadugo društvene implikacije. Tome treba dodati i postojanje recidiva tuđih socijalizmu na području svesti, psihologije, mentaliteta, moralnih i drugih normi, koji se uporno održavaju u društvu, te komplikuju i otežavaju razvoj socijalističkih društvenih odnosa.

Kao posledica navedenih okolnosti koje su povezane sa bićem, sa uslovima života i razvoja socijalističkog društva, javljaju se razne asocijalne i antisocijalne, odnosno reakcionarne snage koje napadaju osnovne vrednosti našega društva, suprotstavljajući se razvoju socijalizma na samoupravnim osnovama. Lepeza tih snaga je široka i teče od ostataka bivših reakcionarnih klasa do dogmatsko-birokratskih, odnosno informbirovskih,

malograđanskih i anarholiberalističkih, tehnokratskih, pseudohumanističkih i raznih dekadentnih snaga. Tome društveno štetnom nukleusu pripadaju i antisocijalističke snage iz inostranstva, razne obaveštajne službe, neprijateljski deo naše emigracije i druge slične inostrane snage koje se ne mire sa našim samoupravnim socijalizmom, nesvrstanom spoljnom politikom i drugim svojstvima i tendencijama našeg razvitka. Te snage se povezuju permanentno sa nosiocima antisocijalističkog ponašanja u zemlji, u kojima nalaze uporište za svoju neprijateljsku delatnost. Tim snagama, sa evidentnom antisocijalističkom motivacijom, pripadaju u krajnjoj liniji i nosioci drugih vidova inkriminisanog i socijalno patološkog ponašanja — misli se na one mahom klasičnog karaktera koji ne ispoljavaju na prvi pogled takve motivacije, ali oni po svojoj objektivnoj delatnosti, po svojoj socijalno-patološkoj sadržini i negativnim efektima narušavaju pravila društvenog života, nagrizaju društvene vrednosti i tako vrše destruktivnu ulogu u društvu.

Razume se, sve ove asocijalne i antisocijalne snage, bez obzira na svoje poreklo, na svoje neposredne ciljeve i različite polazne pozicije, na ove ili one vidove ispoljavanja antisocijalnosti, na manji ili veći stepen društvene opasnosti i druge karakteristične elemente, vode suštinski istom cilju — podrivanju našeg samoupravnog socijalističkog društva i društvenih vrednosti na kojima ono počiva, pa se objektivno nalaze u istoj ravni antisocijalističke prakse.

U toku dosadašnjeg razvitka naše društvo je postiglo niz tekovina i dostignuća koji predstavljaju njegove suštinske, konstitutivne elemente, koji određuju njegov socijalistički kvalitet, odnosno identitet kao samoupravnog socijalističkog društva, pa se smatraju njegovim osnovnim vrednostima, a upravo su te vrednosti izložene napadu od strane navedenih asocijalnih i antisocijalnih snaga. Ovde mislimo u prvom redu na one vrednosti koje su nastale kao tekovina našeg revolucionarnog razvitka i koje su uzidane u njegove temelje. Iz reda takvih revolucionarnih vrednosti ističemo posebno: *naš društveno-politički sistem* u kome su integralno ukomponovane sve revolucionarne vrednosti koje čine njegovu osnovu i suštinu, koje ga identifikuju kao samoupravno socijalističko društvo; *samoupravljanje* kao oblik neposredne socijalističke demokratije, koje predstavlja u stvari oblik rešavanja protivrečnosti i način humanizacije društva, put oslobađanja čoveka od raznih otuđenja, put njegove društvene emancipacije kao slobodne ličnosti, što predstavlja osnovni cilj socijalističkog društva; *nacionalnu ravnopravnost, bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti* kao neophodan elemenat snage, jedinstva i bezbednosti našeg društva i uslov njegovog socijalističkog razvitka; *odbranu zemlje, njene nezavisnosti i slobode* kao prvi i bitan uslov nesmetanog razvitka našeg socijalističkog samoupravnog društva i njegovog socijalističkog stvaralaštva; *društvenu svojinu* kao materijalnu osnovu razvitka socijalizma, kao osnovu jačanja njegovih socijalističkih

snaga i reprodukcije socijalističkih odnosa, pa je kao takva neraskidivo povezana sa samoupravnim socijalističkim bićem društva; *slobode i prava radnih ljudi i građana* koje izviru iz našeg društvenog sistema, a nalaze svoju punu afirmaciju u svim oblastima života u okviru samoupravnih demokratskih odnosa, čije razvijanje vodi, shodno tome, daljem proširivanju tih prava i sloboda i posebno slobode stvaralaštva — na putu sve punijeg oslobađanja čoveka i rada.

Razume se, pored ovih osnovnih revolucionarnih vrednosti, u našem društvu postoje i druge vrednosti koje su vezane za ličnost čoveka, za njegovu ličnu sigurnost i telesni integritet, za njegova imovinska, lična i druga prava, kao i za druga pozitivna društvena ostvarenja. To su one vrednosti koje se javljaju kao rezultat istorijskog razvitka, koje su postale, tako reći, svojina savremenog civiliziranog društva i njegove kulture, a kojima socijalističko društvo treba, po sili svoga socijalističkog bića, da pruži posebne impulse, snagu i mogućnosti izražavanja.

Navedene društvene vrednosti su do te mere bitne i životne za naše društvo i njegovo socijalističko stvaralaštvo da se ono ne može zamisliti bez njih i njihove zaštite. U njihovom odsustvu ono bi gubilo svoj identitet kao samoupravno socijalističko društvo. Razumljivo je stoga što su navedena asocijalna, antisocijalna i posebno neprijateljska ponašanja usmerena na ugrožavanje ovih vrednosti, jer se tim putem najviše škodi socijalističkom razvitku. Njihovim rušenjem podriva se i ruši samo socijalističko društvo. Shodno tome, društvena samozaštita, kao sistem i praksa odbrane društva, mora razvijati svoju funkcionalnost u pravcu zaštite ovih vrednosti. Time se određuje njen društveni zadatak i cilj, njen klasni smisao i opravdanost i progresivna uloga u društvu, pa se, samim tim, i njeno postojanje i razvijanje kao koncepta, sistema i akcije mora smatrati, takođe, posebnom vrednošću u našem socijalističkom društvu.

Osnovni konstitutivni elementi i pretpostavke uspešnog funkcionisanja društvene samozaštite

Da bi društvena samozaštita mogla da funkcioniše u praksi kao zaštitni sistem društva, ona mora zadovoljiti nekoliko zahteva koji je čine kompleksnom i funkcionalnom. To se odnosi na preciziranje njenih nosilaca, na njenu organizovanost i koordiniranost akcije, na razvijenost svesti o samozaštiti koja pretpostavlja razvijenu pravnu i etičku svest i svest o odgovornosti i društvenoj disciplini, na široku angažovanost masa, adekvatno funkcionisanje informativnog faktora i samozaštitnu akciju u samoupravnoj praksi. Svi oni, uzeti zajedno, čine opštu kompoziciju društvene samozaštite kao odbrambenog sistema društva od asocijalnih i antisocijalnih ponašanja.

a) Kao stvarni nosioci društvene samozaštite mogu se pojaviti one društvene snage koje nose na svojim leđima socijalistički progres, bilo da je reč o čoveku ili, pak, o snagama institucionalnog karaktera. Jedino te snage mogu biti nosioci i ove društvene funkcije u socijalističkom društvu. To su na prvom mestu radni ljudi i građani, nosioci samoupravnih prava i obaveza, koji u toj ulozi istupaju kao osnovni akteri svih procesa socijalističkog razvitka. U takvoj ulozi oni se pojavljuju u svim oblastima društvenog života i na svim nivoima socijalne aktivnosti, pa su stoga i pozvani da zaštićuju ono što sami stvaraju i što je uslov njihovog razvoja, oslobođenja i društvene afirmacije. S druge strane, ti radni ljudi ispoljavaju svoju životnu aktivnost u brojnim asocijacijama koje vrše razne društvene aktivnosti na samoupravnoj osnovi, pa se i one, shodno tome, javljaju u ulozi osnovnih nosilaca društvene samozaštite. To su organizacije udruženog rada, društveno-političke zajednice i društveno-političke organizacije, organizacije opštenarodne odbrane, mesne zajednice, vaspitno-obrazovne ustanove, ustanove masovnog komuniciranja, državni organi i specijalizovane službe, naučne ustanove itd. Ove asocijacije radnih ljudi i građana, njihovi radni kolektivi i samoupravni organi, moraju biti vitalno zainteresovani za sva zbivanja u svojoj sredini, pa se stoga ne bi smelo dogoditi da im izmiču razne asocijalne i antisocijalne pojave. One su u stanju da blagovremeno uočavaju i sprečavaju te pojave, jer naš sistem neposredne socijalističke demokratije, uvlačeći u upravljanje široke mase stanovništva, stvara samim tim mogućnost za organizovanje i ostvarivanje sveobuhvatne, opštenarodne kontrole na svim područjima i delatnostima života, koja treba da deluje kao snažna barijera protiv prodiranja antisocijalističkih pojava. Prirodno je stoga što se u našim uslovima »poprište borbe protiv antisocijalističkih tendencija i pojava sve više prenosi na sam mehanizam socijalističke demokratije«, na radne kolektive, na društvene i političke organizacije, na organe društvenog samoupravljanja, na samoupravnu radničku kontrolu i druge demokratske oblike koji obuhvataju, tako reći, sve radne ljude i građane.

U okviru ovih društvenih nosilaca i njihovih samozaštitnih aktivnosti opštenarodnoj odbrani pripada posebna, specifična težina, koja proizlazi iz karaktera njene osnovne funkcije — odbrana teritorijalnog integriteta i suvereniteta zemlje od eventualne agresije. U njenom konceptu i sistemu, koji, zasnivajući se na podruštvljenju funkcije odbrane, počiva na snazi radnih ljudi i građana, udruženih i povezanih odbrambenim ciljevima, nađeno je najefikasnije rešenje, adekvatno karakteru našeg sistema, koje predstavlja, kako kaže drug Tito, »jedinu alternativu s obzirom na snage eventualnog agresora i fizionomiju rata koji bi nam mogao biti nametnut«. Ovom svojom odbrambenom funkcijom opštenarodna odbrana se integralno uključuje u opšti sistem društvene samozaštite, kao njegova moćna poluga i snaga, što je determinisano opštim ciljevima zaštite našeg društva, nje-

govih osnova, institucija i vrednosti, izraženih u jedinstvu koje se zove — jugoslovenski samoupravni socijalizam. Na taj način opštenarodna odbrana, zajedno sa oružanim snagama naše zemlje, vrši prvorazrednu zaštitnu funkciju, jer zaštićuje jednu od naših najviših vrednosti — integritet, slobodu i nezavisnost naše socijalističke zajednice.

To znači da društvena samozaštita, sudeći po širini njenih nosilaca, po opštem učešću naroda, po karakteru društvenih odnosa koji čine oblik njenog ispoljavanja i po drugim bitnim obeležjima, ima takvu masovnu društvenu bazu kakvu ne može imati ni jedan drugi koncept i sistem odbrane društva od inkriminisanih i društveno patoloških ponašanja. Ta masovnost izvire iz karaktera našeg socijalizma, iz njenog cilja, iz njene idejno-političke i klasne osnove, iz karaktera samoupravnih odnosa koji bude stvaralačku inicijativu masa i motivišu na razvijanje samozaštitnih inicijativa i akcija. To znači da se društvena samozaštita manifestuje kao svenarodna društvena aktivnost, kao aktivnost radnih ljudi i građana i njihovih radnih, društveno-političkih i drugih asocijacija u našoj samoupravnoj socijalističkoj strukturi.

b) Kada je reč o prodoru društvenog faktora na područje zaštitne funkcije društva, nužno je ukazati i na značajnu ulogu javnog, odnosno društvenog mnenja i na angažovanje građana u tome procesu. U društvu kao što je naše, koje se sve više oslobađa klasnih, antagonističkih obeležja i transformiše u zajednicu ravnopravnih ljudi na osnovama samoupravnih socijalističkih odnosa, mora doći do izražaja zainteresovanost čoveka za sva društvena zbivanja, koji je utoliko slobodniji ukoliko je aktivniji u tome procesu. U njemu sva osnovna pitanja života fungiraju kao zajednička stvar, pa se, shodno tome, društvena aktivnost građana orijentiše prema njima kao prema javnim ili, tačnije rečeno, društvenim poslovima. Prema tome, u takvim društvenim uslovima, u kojima izrasta pojedinac kao osnovni nosilac društvenog progresa, javno, odnosno društveno mnenje ima veoma značajnu ulogu u svim oblastima života, pa i na području samozaštitne funkcije. U pitanju je, dakle, zaštitna funkcija širih masa stanovništva, koje time rešavaju sopstvene probleme na putu socijalističkog razvitka, mada ne treba gajiti iluzije da će svi pojedinci i grupe ispoljavati pozitivno interesovanje i akcije i da neće zloupotrebiti demokratsku širinu društva, pa nam je samozaštita potrebna upravo i zbog takvih pojedinaca i snaga.

Javno, odnosno društveno mnenje, kao svojevrsno zauzimanje stavova o određenim pitanjima u datoj situaciji, u cilju njihovog pretvaranja u određenu društvenu akciju, može da se ispolji u raznim oblicima, u pozitivnom ili negativnom smislu. Jedan od njegovih pojavnih oblika sastoji se u društvenom mnenju koje osuđuje devijantnosti i antisocijalnosti, te koje je, samim tim, spremno na podržavanje društvene akcije koja vodi zaštiti društva i njegovih vrednosti od takvih pojava. Razume

se, takvo javno mnenje, spremno na antikriminalnu, samozaštitnu akciju, formira se na osnovu stvarnog poznavanja asocijalnih i antisocijalnih ponašanja u društvu, poznavanja njihovog antidruštvenog karaktera i dejstva, vaspitavanja građana za ispoljavanje pozitivnih sadržaja u javnom mnenju i za njihovo pretvaranje u praktičnu akciju. Tim putem se izbegava stvaranje društvene klime na bazi ispoljavanja emotivnih i spontanih reakcija koje mogu doći do izražaja zavisno od delovanja informativnog faktora i drugih uticaja i ispoljiti druge, negativne efekte u datoj sredini. Prema tome, da bi fenomen javnog mnenja manifestovao samozaštitne efekte, nužno je obezbediti tri njegove komponente: upoznavanje javnosti sa stvarnim manifestacijama antisocijalnog i inkriminisanog ponašanja, vaspitno usmeravanje toga mnenja u pozitivnom smislu, odgovarajuća akcija na temelju takvog usmeravanja i poznavanja.

c) Masovna ljudska i institucionalna baza društvene samozaštite, kao njeno karakteristično obeležje, kao i nužnost njene akcijske osposobljenosti, pretpostavlja organizovanost, koordiniranost i usklađenost svih akcija njenih nosilaca u vršenju samozaštitne funkcije na svim nivoima — lokalne zajednice, pokrajine, republike i federacije. Takva organizovanost i usklađenost mera i akcija, koja mora dobiti i svoje institucionalizovane oblike, trebalo bi da dođe posebno do izražaja u lokalnim zajednicama, gde život teče u svim svojim porama na samoupravnim osnovama, a gde se javljaju i razne negativne pojave, koje je moguće savladati zajedničkim naporima svih subjekata ove društvene funkcije. Na području lokalne zajednice se nalaze svi nosioci društvene samozaštite, pa je stoga moguće i celishodno uspostaviti njihovu međusobnu saradnju u adekvatnim i efikasnim oblicima. U pitanju je, prema tome, izgradnja jednog celovitog i usklađenog sistema, koji se ne bi smeo svoditi, kako je rečeno u jednom dokumentu, na mehanički skup parcijalnih aktivnosti koje zadovoljavaju težnje i interese pojedinaca i pojedinih grupa van opštih društvenih ciljeva i težnji, a u kojima bi trebalo da i oni nalaze svoj životni smisao. Eto, po toj logici se nameće potreba organizovanja i usklađivanja akcija i mera društvene samozaštite. Doduše, konkretno oblikovanje ove njene dimenzije je, možda, najteže — ono pretpostavlja poznavanje problema i empirijska istraživanja, ali je ono preko potrebno jer je funkcionalno i akcijski osposobljava za uspešno vršenje njenih društvenih ciljeva. Time se u stvari vrši komponiranje društvene samozaštite u organizacionoj sferi kao sistema sposobnog za suzbijanje i savlađivanje negativnih, destruktivnih i društveno opasnih ponašanja, pa mu se stoga mora posvetiti posebna pažnja. U tome spektru gledanja na ovaj problem dobija puni smisao i značaj ideja izražena u dokumentu »Idejne i političke osnove organizovanja i ostvarivanja društvene samozaštite« o osnivanju koordinacionih tela. U tome pravcu su nužni i dalji napori i inicijative, na bazi suptilne analize i pra-

ćenja ovoga problema, a u cilju iznalaženja adekvatnih i efikasnih rešenja.

U okviru rešavanja ovoga pitanja važno je uočiti da se nosioci društvene samozaštite diferenciraju na tri grupe: *radni ljudi i građani; radne, društveno-političke i druge asocijacije; državni organi sa svojim specijalizovanim službama.*

Aktivnost radnih ljudi i građana ispoljava se ili u neorganizovanim oblicima, kao javno, odnosno društveno mnenje, o čemu je napred bilo reči, ili u institucionalizovanim oblicima u kojima radni ljudi istupaju u vršenju samoupravne funkcije kao nosioci samoupravnih prava i obaveza. Shodno tome, ostaje da se bliže razmotri organizaciona i delatna strana pitanja u sferi samozaštitne funkcije društvenih asocijacija, državnih organa i specijalizovanih službi.

Samozaštitna aktivnost društvenih asocijacija mora se ispoljavati u svim oblastima života u spektru njihovih društvenih zadataka i ciljeva, a u skladu sa samoupravnom organizacijom društva. Ona mora biti svuda ista po duhu i smislu, po svojim društvenim ciljevima, ali ne sme biti stereotipna, po istom modelu, već zavisna od karaktera asocijacije, sadržaja i nivoa njene aktivnosti. Na jedan način se ispoljava samozaštitna funkcija jedne radne organizacije, na drugi način društveno-političke organizacije, mesne zajednice itd. Radne zajednice su dužne da se pre svega okrenu sebi, da razvijaju samozaštitnu aktivnost u svome okviru, u procesu ostvarivanja svoje osnovne društvene aktivnosti. To ne smeta, razume se, da one razvijaju samozaštitnu funkciju i na širem planu. Društvene asocijacije na području nauke i kulture trebalo bi prvenstveno da se bore protiv tuđih shvatanja, protiv idejnih i kulturnih deformacija, a za jačanje marksističke misli, za njenu prisutnost u interpretaciji društvenih pojava i procesa, u naučnom i kulturnom stvaralaštvu. Društvene asocijacije u sferi politike dužne su da razvijaju intenzivnu idejnu, političku, vaspitnu i mobilizatorsku aktivnost u cilju jačanja subjektivnih snaga samozaštite, da jačaju društvenu svest o samozaštiti i druge oblike svesti, da pokreću razne inicijative društveno dogovorenog karaktera, da preduzimaju i druge korake u duhu uspostavljanja jedinstvenih osnova i za ostvarivanje i jačanje ove društvene funkcije u zemlji. Slična samozaštitna uloga i akcije se očekuju i od drugih nosilaca samozaštitne funkcije društva. To znači da nosiocima društvene samozaštite, kao glavnim snagama društvenog progresa, nezavisno od specifičnosti u ostvarivanju ove funkcije, pripada vodeća, odlučujuća uloga u zaštiti društva i njegovih vrednosti od negativnih uticaja, devijacija i inkriminisanih ponašanja.

Međutim, iako je samozaštitna aktivnost navedenih samoupravnih asocijacija bitna i dominantna, ona ne može biti dovoljna u savremenim uslovima za efikasno suzbijanje mnogih antisocijalnih, posebno inkriminisanih ponašanja. Organizatori i izvršioci takvih aktivnosti služe se posebnim tehničkim, hemijskim i sličnim sredstvima, znanjima iz pojedinih oblasti, konspi-

rativnim i sličnim metodama rada, koji se mogu otkriti primenom adekvatnih znanja, tehnika i metoda. Njih treba sprečavati na vreme da ne vrše ta dela, a ako su ih već izvršili, treba ih otkrivati i pozivati na krivičnu i drugu odgovornost. Ovo se odnosi u prvom redu na izvršioce krivičnih dela i prekršaja. Razume se, tu aktivnost stručnog karaktera mogu vršiti samo lica stručnog profila, odnosno određeni stručni organi i službe: organi unutrašnjih poslova, tužilaštva, sudovi i njihove specijalizovane službe, drugi organi i službe koji se bave rešavanjem socijalnih pitanja i suzbijanjem asocijalnih ponašanja, ustanove i službe za resocijalizaciju kriminalaca, delinkvenata i lica koja pokazuju probleme u ponašanju i slično. Društvena samozaštita se mora oslanjati, upravo da bi bila efikasna, na stručna i naučna znanja, na stručno tretiranje problema, koje može biti stvar samo užih kompetencija. Kao što vidimo, navedeni organi vrše određene aktivnosti represivnog i preventivnog karaktera u funkciji društvene samozaštite, pa se stoga može reći da se ona, kao odbrambeni sistem i mehanizam društva, kompletira postojanjem i funkcionisanjem ovih organa i službi. Upravo kao takav instrumenat stručnog karaktera oni pripadaju organizovanom samozaštitnom sistemu, u kome najveća odgovornost leži na samoupravnim asocijacijama kao »nosiocima vlasti radnih ljudi i radničke klase«.

Razume se, pošto se ovi specijalni organi i službe nalaze u funkciji društvene samozaštite u našoj samoupravnoj socijalističkoj strukturi, oni su dužni, razvijajući i povećavajući permanentno svoju stručnost i funkcionalnost u radu, da se prilagođavaju karakteru našeg društvenog sistema i da tim putem povećavaju svoju efikasnost u borbi protiv negativnih, antisocijalističkih pojava. To se odnosi na metode rada, organizaciju, načela funkcionisanja, kao i na usaglašavanje svoje aktivnosti sa samozaštitnim akcijama osnovnih snaga našeg socijalističkog razvitka kao stvarnih nosilaca i ove društvene funkcije. U tom pogledu je veoma značajno da i oni razvijaju, što je moguće više, preventivne mehanizme i mere u okviru svoje aktivnosti kako bi doprineli jačanju društvene samozaštite kao celovitog i funkcionalnog sistema zaštite društva i njegovih vrednosti. Jedino tako oni se inkorporiraju, kao integralni deo sistema, u opšte samozaštitne napore našeg društva i njegovih vodećih socijalističkih snaga.

d) Sledeća značajna pretpostavka i uslov efikasnog funkcionisanja društvene samozaštite sastoji se u razvijenosti svesti o nužnosti, društvenoj opravdanosti i progresivnosti funkcije samozaštite kao vitalne potrebe našeg društva, koja omogućava nesmetano razvijanje socijalističkih odnosa i učvršćivanje socijalističkih snaga društva. To znači da sadržina te svesti, formirajući se kao izraz interesa i socijalističkih ciljeva radničke klase, mora imati istu društvenu, političku i klasnu osnovu koja determiniše društvenu samozaštitu kao odbrambeni sistem našeg društva i njegovih vrednosti. Ona se razvija i napaja sadržinski

na istom revolucionarnom, političkom, ideološkom i kulturnom vrelu, na idejno-političkim osnovama našeg samoupravnog socijalističkog društva. Kao takva, svest o samozaštiti treba da postane svojina najširih društvenih masa, svih radnih ljudi i građana, na osnovi koje će oni — individualno i u mehanizmu institucionalizovanog života — razvijati u praksi samozaštitnu akciju. Na taj način ona se konstituiše kao društvena svest i ugrađuje u odbrambeni mehanizam društva kao svest o samozaštiti i samozaštitnoj akciji i sprovodi u samoupravnoj praksi društva. Preko takve svesti, date u stalnoj izgradnji, i njene povezanosti sa praksom, društvena samozaštita postaje velika snaga u zaštiti socijalističkog društva i njegovih vitalnih vrednosti.

Na osnovu ovoga prilaza problemu može se zaključiti da je svest o samozaštiti u stvari klasna svest, koja se ispoljava istovremeno kao svest o nužnosti izgradnje socijalističkog društva i kao svest o socijalnim vrednostima i potrebi njihove zaštite. Može se reći, shodno tome, da je društvena samozaštita utoliko konzistentnija, kao politika i praksa, ukoliko je razvijenija ta klasna svest i posebno svest o spremnosti odbrane socijalnih vrednosti od raznih nasrtaja i devijacija. To znači da tu svest o samozaštiti i samozaštitnoj akciji treba stalno razvijati u društveno-političkoj i samoupravnoj praksi društva, koja pruža u tom pogledu velike i razne mogućnosti. Kao ilustraciju navodimo idejno-politički rad na osnovu teorije i prakse samoupravnog socijalizma, razvijanje svesti o samozaštiti u toku vaspitnog rada u školi, usmeravanje aktivnosti sredstava masovnog informisanja na formiranje i jačanje te svesti, pravno normiranje samozaštitnih aktivnosti itd. Ovo ističemo i zbog toga što je ponekad prisutno neodrživo shvatanje da se ta svest stiče automatski, po logici stihijnosti, da je dovoljno imati samoupravne odnose i da oni mogu po sebi, automatski rešavati i zaštitne probleme društva. Time se društvena samozaštita svodi na mehanički i stihijski proces koji joj u stvari oduzima vitalnost i sposobnost da se uhvati u koštac sa zaštitnim problemima društva.

Kao komplementarni društvenoj svesti o samozaštiti ističu se i drugi oblici društvene svesti — svest o društvenim vrednostima, pravna svest, svest o društvenoj odgovornosti i disciplini, koji se sadržajno stalno razvijaju u duhu socijalističkih težnji i ideala. U pitanju je konstituisanje moralnih shvatanja, svesti o odgovornosti, pravnih normi i drugih standarda ponašanja na osnovu životnih interesa, stremljenja i društvenih vrednosti koje stvaraju radni ljudi u svojoj socijalističkoj praksi, pa su oni stoga komplementarni i razvoju svesti o društvenoj samozaštiti, te služe kao osnova njenog koherentnijeg i stabilnijeg funkcionisanja u zaštitnoj praksi društva. Time se implicite i eksplicite ukazuje i na nužnost njihovog stalnog razvoja adekvatno razvoju društva, njegovim novim sadržajima, dostignućima i vrednostima. Oni se moraju shvatiti kao razvojne ka-

tegorije koje stalno dobijaju nove dimenzije i sadržaje. U tom pogledu se mora posebno ukazati na značaj moralne i pravne svesti i svesti o društvenoj odgovornosti i na njihove značajne implikativne mogućnosti u suzbijanju asocijalnih i antisocijalnih pojava i ponašanja.

Kao svest o potrebi poštovanja pravnih normi, o shvatanju njihovog kršenja kao asocijalnog ponašanja, pravna svest radnih ljudi i građana čini bitnu pretpostavku uspešnog funkcionisanja društvene samozaštite. Jer, ukoliko je ona razvijenija, ukoliko je zakonski usklađeno ponašanje dublje prodrlo u svest ljudi kao njihova životna potreba, utoliko manje je kršenja pravnih normi, utoliko manje je nezakonitog ponašanja, kao i takozvane »parničarske patologije«, pa je samim tim manja potreba za intervencijom društvene samozaštite, njenih nosilaca i institucija. Otuda imanentna težnja za postizanjem što višeg stepena pravne svesti u društvu, koja će biti u skladu sa razvojem društva i njegovog normativnog sistema. Da bi se to postiglo, nužno je ispitivati javno mnenje, njegove stavove i reakcije na važeće pravne i druge norme i usmeravati ga vaspitno na njihovo poštovanje. Pri tome treba imati u vidu da pravne norme imaju veliki uticaj na razvijanje i širenje pravne svesti građana, kao i na karakter te svesti, pa je stoga nužno obezbediti da one sadrže aktuelna rešenja koja zadovoljavaju interese društva na datom stepenu razvitka. Ukoliko to nije slučaj, mora se ići, uz osluškivanje stavova i reakcija javnog mnenja, na njihovo noveliranje i osavremenjivanje. Time se istovremeno zadovoljava i interes društvene samozaštite kao posebne politike i prakse društva.

Sa problemom pravne svesti i poštovanja zakonitosti tesno je povezano i pitanje svesti o odgovornosti, koja mora u našim uslovima izlaziti sve više iz klasičnih okvira i koncepcija i dobijati novu funkciju, nove dimenzije i rešenja adekvatno samoupravnom socijalističkom biću društva i njegovom razvoju, u kome se ta svest transformiše u jedan širi nukleus koji se stalno razvija — kao svest o odgovornosti sa pravnim, političkim, moralnim i širim implikacijama. Ako se problem sagleda u ovome kontekstu, nužno je izgrađivati shvatanje, kao oblik svesti radnih ljudi i građana, da svoja ponašanja usklađuju, na svim nivoima aktivnosti i funkcionalnosti, sa ustavnim načelima, sa načelima normativnog sistema, sa poštovanjem samoupravnih akata i rešenja koja su zasnovana na tim načelima, sa poštovanjem samoupravnih prava i drugih društvenih vrednosti koje su ugrađene u temelje našeg društvenog sistema. Tako izgrađena shvatanja, ako duboko prodru u svest ljudi, transformišu se u poželjan, zakonski determinisan stil ponašanja u institucionalnim oblicima ispoljavanja svake društvene, pa i samozaštitne aktivnosti. U tom smislu treba gledati i na izgradnju svesti o društvenoj disciplini, koja bi trebalo da se ispoljava kao određeni društveni red, stil ponašanja i poštovanja društvenih vrednosti, što je posebno značajno za samoupravnu praksu u instituciona-

lizovanim oblicima ispoljavanja životne aktivnosti. Ako je kod radnih ljudi razvijena takva svest o njihovom ponašanju, ako se oni osećaju odgovornim u procesu odlučivanja o vitalnim pitanjima društva, ako u tome procesu nalaze vezu između ličnih i društvenih interesa, u tom slučaju se smanjuju šanse za prodor asocijalnih i antisocijalnih snaga i uticaja, pa se s pravom smatra da nedovoljno razvijena svest o odgovornosti pothranjuje takve pojave, podriva osnove socijalističkog razvitka i slabi udarnu snagu njegove samozaštitne funkcije.

Adekvatno ovome, društvo je dužno da se izbori za konstituisanje i učvršćivanje svesti o odgovornosti, za njeno stalno razvijanje adekvatno novim sadržajima u razvoju društva, za izučavanje i razvijanje adekvatnog mehanizma podizanja te svesti, za pravno normiranje odgovornosti shodno specifičnoj težini položaja i uloge u samoupravnoj strukturi, za izučavanje i dalje razvijanje mehanizma pozivanja na odgovornost za sva ogrešenja o proklamovano i normirano ponašanje kao vaspitno-preventivne mere njenog učvršćivanja i sprovođenja u društveni život.

e) U procesu aktiviranja društvenih snaga i pozitivnog formiranja i usmeravanja društvenog mnenja na suzbijanje antisocijalističkih ponašanja posebno značajna uloga pripada sredstvima masovnog informisanja građana o aktuelnim problemima društvene samozaštite, o političkim, propagandnim i drugim oblicima delovanja protiv naše zemlje, o antisocijalnim i devijantnim pojavama u oblasti privrede, politike, ideologije, kulture, o pojavama kriminalnog i delinkventnog ponašanja i drugim asocijalnim i antisocijalnim ponašanjima. Takvo informisanje je nužno u društvu kao što je naše, gde sami radni ljudi i građani, po sili svoga društvenog položaja, ispoljavaju težnju u pravcu upoznavanja društvenih problema i vršenja uticaja na njihovo rešavanje. Pri tome je izvesno da će njihova zainteresovanost za rešavanje tih problema biti utoliko veća ukoliko su o njima konkretnije, objektivnije i tačnije upoznati. Može se s pravom reći da su informisanost i upoznavanje neophodni uslovi osposobljavanja radnih ljudi i građana, društvenih asocijacija i institucija za vršenje društvenih poslova, pa i poslova u oblasti društvene samozaštite. Naše društvo je stoga dužno da vodi računa o toj okolnosti i da organizuje adekvatno delovanje informativnih faktora u cilju uspešnijeg funkcionisanja društvene samozaštite.

Ta informisanost radnih ljudi i građana o navedenim pojavama može se postići na razne načine, među kojima su posebno značajna sredstva masovnog komuniciranja — štampa, radio, televizija, film i druga, koja predstavljaju moćan faktor uplivisanja na javno mnenje i uslovljavanja njihovih društvenih stavova i reakcija. Pri tome ta njihova formirajuća i vaspitna moć raste iz dana u dan i gotovo ne zaostaje u savremenim uslovima za uticajem porodice i škole kao »klasičnih« faktora vaspitanja i socijalizacije ličnosti. U tom pogledu posebno velik uticaj ispoljava štampa, koja dopire do svakog građanina u na-

šem društvu, koja služi kao tribina javnog mnenja, pa je u stanju da razvija snažan uticaj na svest ljudi o svim pitanjima života. Stoga je od posebnog značaja kako će se ona postaviti u pogledu aktuelnih dnevnih pitanja, kakvo će interesovanje izazvati kod čitalaca, koje će motive kod njih pobuđivati — pozitivne ili negativne, antidruštvene ili, pak, one koji stoje na liniji socijalističkih interesa i težnji. Razume se, u našem socijalističkom društvu, kome ona pripada po ciljevima i orijentaciji, štampa je dužna, informišući građane o nosiocima i oblicima asocijalnih i antisocijalnih pojava, o njihovoj društvenoj opasnosti, da vodi računa o antikriminalnom, samozaštitnom formiranju javnog mnenja, o izazivanju reakcije građana u duhu poštovanja društvenih vrednosti i o njihovoj mobilizaciji kao nosilaca samoupravnih akcija. Tako se štampa uključuje na efikasan način u samozaštitne napore našeg društva. U duhu takvog vršenja ove funkcije, od nje se zahteva da svojim informisanjem ne dovodi u pitanje prava pojedinaca, da ne ulazi u probleme društvene tajne, da izbegava senzacionalističke efekte, da ne izaziva neželjene emotivne reakcije građana. Slični zahtevi se postavljaju i pred druga sredstva masovnog komuniciranja. Konkretno rečeno, samo u slučaju davanja pravilnih informacija, koje će razvijati pozitivne motive, izazivati interesovanje građana i njihovu spremnost za radikalna samozaštitna rešenja, informativni faktori predstavljaju značajnu preventivnu snagu u funkciji društvene samozaštite.

*

U okviru našeg izlaganja pokušali smo da odredimo konceptualnu osnovu društvene samozaštite, njenu idejnu i političku sadržinu, njene društvene ciljeve, pretpostavke i elemente koji su nužni za njeno uspešno funkcionisanje u našem socijalističkom samoupravnom društvu. To su, po našem mišljenju, njene bitne komponente, konstitutivni elementi kao zaštitnog sistema društva. Ako ulazimo pojedinačno u njihovu analizu, zapaža se da oni imaju specifičnu ulogu i težinu u okviru funkcionisanja sistema kao takvog, pa se stoga moraju učvršćivati i razvijati. To je bio i smisao našeg izlaganja. Međutim, bitno je da se oni sagledavaju i tretiraju u kontekstu celine, kao integralni delovi konceptualno osmišljenog sistema koji treba da se funkcionalno transformiše u samozaštitnu praksu, da postane deo samoupravne prakse društva, njegovih asocijacija, posebnih organa i specijalizovanih službi. Tom akcijskom dimenzijom društvena samozaštita se faktički konstituiše kao teorijsko-praktični životni koncept i identifikuje kao sistem odbrane našeg društva i njegovih vrednosti od raznih negativnih, asocijalnih i antisocijalnih pojava i ponašanja. Ona tako postaje teorija, sistem i praksa zasnovana na konceptu našeg samoupravnog socijalističkog društva.

Vladimir Milanović

Svest građana kao faktor društvene samozaštite

I

Naše vreme je vreme afirmacije demokratskih prava i slobodarskih ideja. Principi koji su bili proskribovani koliko juče, danas predstavljaju osveštane istine koje gotovo niko otvoreno ne napada. Ali, naše vreme stavilo je u ruke birokratije i reakcionarnih klasa neviđene naučne, tehničke, pa i političke mogućnosti manipulacije mišljenjem, ponašanjem, pa i osećajnim svetom čoveka. Zato smo postali svedoci jednog očiglednog paradoksa: društveni sistemi, gledani površno i spolja, postaju formalno sve demokratskiji, ali unutar njih raste moć i koncentracija čovekova otuđenja od vlasti. U prošlosti se i najdespotskija vlast zaustavljala na površini društva, nesposobna da potčini privatni i intimni život čoveka. Danas, uz pomoć edukativnih institucija, brižljivo kontrolisanog sistema informisanja, uz pomoć masovnih medija, vlastodršci upravljaju ne samo javnim poslovima, nego i svešću, pa čak i podsvesnim životom savremenog čoveka, čineći ga neosetljivim za krike patnji koji dopiru iz jednog potlačenog sveta, neosetljivim čak prema informacijama o nekim pitanjima njegove sopstvene egzistencije. Sukob na području ideologije, politike i kulture postao je integralan — eksterno je dobio globalne razmere, zahvatio sve druge delove društva, interno on prodire u sve oblasti psihičkog života. Političko i moralno opredeljivanje u takvom konfliktu postalo je teško i komplikovano pošto sve sukobljene grupe maksimalno naprežu ne samo fizičke, nego i intelektualne snage stavljajući i egzaktnu nauku u službu mračnih antiljud-

skih, zavojevačkih i eksploatatorskih ciljeva. Osnovna ljudska prava i slobode formalno nisu u pitanju, ali je borba za ljudsku slobodu, pre svega za slobodnu stvaralačku i kritičku misao, a protiv zloupotrebe nauke, aktuelnija nego ikada.

Prirodno, ovaj globalni ideološki sukob ima na području politike, prava i morala izuzetnu oštrinu, jer je moralna, pravna i politička svest teorijska osnova, orijentacioni okvir našeg ponašanja i odnošenja prema svetu i društvu u kome živimo. Ideologija u širem smislu, a politička, pravna i moralna teorija u užem smislu, predstavlja širok, kompleksan i unutarnje protivrečan totalitet intelektualnog života jednog društva i jednog vremena u kojemu se prepliću raznovrsne forme mišljenja i delanja. Iako nije oslobođen unutarnjih protivrečnosti, ovaj totalitet predstavlja nezamenljivu silu koja u odnosu na diversificirane delove društva i društvene grupe ima kohezionu snagu. Ona povezuje pojedinca sa njegovom klasom, sa društvom; putem nje karakter društva biva inkorporiran u svaki individualni karakter. To je upravo funkcija procesa socijalizacije kome je čovek podvrgnut tokom života. Razvijanje političke, pravne i moralne svesti predstavlja interiorizaciju određenih kulturnih, naučnih i moralnih vrednosti u svesti svakog pojedinca, razvitak njegovih psihofizičkih i radno-kreativnih potencijala, formiranje stavova i tipa ponašanja koji odgovara potrebama datog društva. Razvijanje političke svesti povezano je ne samo sa usvajanjem znanja i stavova, nego i sa razvijanjem osećanja pripadnosti, zajedništva, identiteta interesa, ciljeva, odnosa i ponašanja koje reguliše politička sfera. Politička svest u samoupravnom socijalističkom društvu ima neke svoje osobenosti. S obzirom na to da je to društvo koje se stalno razvija, koje ne priznaje ni jednu fazu svog razvitka kao konačnu, ona se oslanja i na pozitivno i na znanja i vrednosti kojima čovek transcendira postojeće odnose i obrasce života. Ova svest, kao i svaka druga, učvršćuje i konsoliduje postojeće društvo, ali ne inhibira i ne povezuje pojedince u rigidan sistem, jer postojeće odnose i negira i prevazilazi uključujući sferu vrednosti i ciljeva koji još nisu realizovani. Na taj način ova svest ne subordinira pojedinca jednom zatvorenom društvenom sistemu, nego aktivira njegovu misao i akciju, čini ga neimarom sopstvene budućnosti. Politička svest socijalističkog samoupravnog društva je razvojna u višestrukom značenju ovog pojma. Ona je razvojna i u filozofskom, gnoseološkom smislu reči jer se razvija ka sve novijim saznanjima, jer izvire iz revolucionarne prakse koja stvara sve novije i novije odnose. Ona je razvojna i u edukativnom smislu jer se svest pojedinca i svest društva bogati novim sadržajima i novim saznanjima idući ka sve višim i višim nivoima. Ova svest je kritička i stvaralačka u isti mah. Budući da je to ne samo svest sadašnjosti, nego i svest budućnosti, ona je praćena znatno širom skalom oscilacija individualnog i grupnog ponašanja oko osnovne dominantne, društveno prihvaćene tendencije koja izražava osnovne standarde politič-

kog ponašanja. Ovu činjenicu ne smemo prenebregnuti jer se u stvarnom političkom životu prepliću dominantni modeli ponašanja sa onima koji pripadaju prošlosti, ali i sa onima koji streme ka društvu budućnosti. Različita ponašanja su sama po sebi uzrok tenzija i konflikata, ali njihovo rešenje mora biti usklađeno ne samo subjektima ponašanja, nego i objektivnim okolnostima. Za razliku od konflikata koji provociraju društvene snage koje vuku društvo nazad ili konzerviraju postojeće odnose, konflikti koji razaraju petrificirane pojmove, odnose i modele ponašanja i koji izražavaju istorijski interes radničke klase vode društvo napred. Politička svest klase, svest društva, ne formira se, kao što se pogrešno misli, prvenstveno procesom učenja i vaspitavanja, nego u revolucionarnoj borbi za oslobođenje rada. Bitna odlika našeg društva je kompatibilnost teorije i prakse, jedinstvenost procesa izgradnje novih, humanijih odnosa koji vode konačnom oslobođenju čoveka od svih oblika zavisnosti i procesa izgradnje socijalističke svesti. Pri tome se srećno spajaju spontanost i organizacija, interes pojedinca i interes društva, izgradnja novih odnosa i novih normi ponašanja sa ulogom političke organizacije koju društvo nije otuđilo, u kojoj je svaki pojedinac subjekat i stvaralac. Pa ipak, politika se, mada sve manje i manje, mora služiti i sredstvima prinude.

Odnos između efektivne prinude i svesti neprekidno se menja. Bitka za nove odnose sve više se vodi idejnim sredstvima, te je uloga Saveza komunista i drugih društvenih organizacija u trajnom, sistematskom i organizovanom širenju revolucionarnih ideja, u izgrađivanju i uzdizanju svesti uslov bez koga nema društvenog kretanja. Političko obrazovanje je jedan od bitnih delova tog procesa. Ono bi trebalo da zadovoljava nekoliko osnovnih zahteva. Kao i svako drugo obrazovanje, ono treba da polazi od činjenica, da obezbedi poznavanje osnovnih društvenih odnosa, naročito institucionalnih. Drugo, s obzirom na specifičan razvojni karakter jugoslovenskog društva, ono treba da poseduje dublju, teorijsku osnovu i da uključuje ne samo znanja o činjenicama, nego i poznavanje zakonitosti, najdubljih potreba čoveka i društva, mogućnosti i ciljeva društvenog kretanja — dakle, da uključuje i naučnu i vrednosnu komponentu. Na žalost, u našoj praksi, u stvarnim odnosima i ponašanjima sukobljavamo se sa nepoznavanjem osnovnih činjenica. Poznavanje institucionalizovanih odnosa je veoma fragmentarno, a isto su takva i teorijska znanja. Uz to, često se brka postojeće sa potrebnim, realizovano sa budućim, norme i standardi sa subjektivnim željama. Konfuzija koju susrećemo veoma često ima uzrok u zbrci koja vlada u glavama. Već to dovoljno ukazuje na to da su određena znanja iz domena političke teorije i poznavanje sistema i posebna znanja iz domena marksističke teorije uslov efikasnog funkcionisanja društva. Fundamentalni izvor energije našeg čoveka, njegove rešenosti da gradi naš društveni poredak, da ga brani i da se za njega žrtvuje čini saznanje o

dubokoj povezanosti i istovetnosti njegovih ličnih interesa i razvojnih mogućnosti sa socijalističkim samoupravljanjem.

II

Politička edukacija kao deo političke socijalizacije ličnosti u jugoslovenskom društvu, s obzirom na njegov karakter, mora takođe imati neke specifične crte. Politička socijalizacija, izgrađivanje socijalističke svesti u nas mora izražavati otvorenost i razvojni karakter društva i duboko se razlikuje od sličnih procesa u drugim društvima. Svako drugo društvo, zasnovano na dominaciji, procesom političke socijalizacije i izgradnje odgovarajućih sadržaja individualne svesti dovršava proces većeg ili manjeg subordiniranja i reglmentiranja građana, navikavanja, reagovanja na signal, potčinjavanja autoritarnom mišljenju. Veoma često na površini društva sačuvane su demokratske institucije, ali se pod njihovim velom vrši aranžiranje psihičkih sadržaja svesti i manipulacija građanima. Čak i zemlje džinovskih razmera žive u stalnom, veštački održavanom strahu od »neprijatelja« i ne retko propaganda ulogu tog neprijatelja koji dobija avetinjske razmere dodeljuje pokretu za oslobođenje neke minorne zemlje. Ako takvih pokreta nema, »neprijatelj« je ipak prisutan, jer atmosfera straha koju on izaziva sprečava diskusije i razmišljanja o egzistencijalnim problemima. Dakle, postojanje »neprijatelja« proizlazi iz potrebe za atmosferom straha koja sprečava svako kritičko mišljenje i društveni pokret koji bi mogao dirnuti u osveštane institucije i interese. Zaista, politička socijalizacija u nas oslobođena je od potrebe takve vrste. Sloboda je njen prirodan okvir i uslov, kao i odsustvo straha pred neprijateljem, pa ma koliko on bio stvaran i moćan.

Izgradnja socijalističke političke svesti u nas mora izražavati i otvorenost našeg društva. Svet je, uprkos vojnoj, političkoj i ekonomskoj podeljenosti, postao jedna celina. Naučna i kulturna komunikacija više ne može biti sprečena nikakvom cenzurom, nikakvim političkim sredstvima. Na žalost, sukobljeni sistemi nastoje da zaustave ne samo kvaziinformacije koje su sredstvo ideološkog i psihološkog rata, nego i da spreče zadovoljavanje elementarnih potreba čoveka za novim saznanjima. Brižljivim izborom i kontrolom informacija moćni birokratski aparati kontrolišu način mišljenja. Tim, već poznatim procesom ispiranja mozgova građanin postaje ne samo usmeren i potčinjen, nego i rezistentan na sve informacije koje su inkompatibilne sa naučenim sistemom rezonovanja i ponašanja. Nasuprot ovoj, u svetu veoma rasprostranjenoj praksi, nepotpuno, netačno i jednostrano informisanje je u direktnoj suprotnosti sa jugoslovenskim društvom, sa potrebama i perspektivama njegovog revolucionarnog razvoja. Razvijanje socijalističke svesti jugoslovenskih građana ne može biti praćeno tretiranjem jugo-

slovenske revolucije kao izdvojenog i sa svetskom istorijom nepovezanog čina. Revolucije u svetskoj istoriji čine neponovljive, originalne, ali u jednu jedinstvenu svetsko-istorijsku celinu povezane akte. Svaka revolucija uvek znači korak napred u sferi ideja, prakse, odnosa, isto kao i u sferi ciljeva i vrednosti. Svaka revolucija je stvaralačka negacija prethodnog stanja, ali i nastavak društvene istorije. Jugoslovenska teorija je takođe originalna i jedinstvena, ali nije i izolovano ostrvo — naša revolucija i samoupravljanje neposrednih proizvođača su integralni deo svetske istorije. Zato naš čovek treba da poznaje i druge društvene sisteme, i to ne samo zato da bi shvatio i bolje razumeo prednosti svog sopstvenog, nego i da bi shvatio da se u našem društvu, u našoj teoriji i praksi ovaploćuju najznačajnije ideje i stremljenja revolucionarnih i oslobodilačkih pokreta u svetskim razmerama i da, razvijajući i braneći jugoslovensko društvo, u isto vreme brani i sve ono što je pogresivno i humano u celom svetu. Istina, i u našoj praksi ima birokratskih pokušaja, koji se oslanjaju na primitivni mentalitet, da se od naše zemlje načini i u naučno-teorijskom i u političkom pogledu autarkična, izolovana zajednica. Pod maskom očuvanja nacionalnih interesa takva orijentacija, pre svega, želi da zaustavi proces revolucionarnih promena u našoj zemlji i da uz glorifikaciju i lakirovku bez ukusa u jednoj stagnantnoj socijalnoj strukturi obezbedi monopol mišljenja i monopol odlučivanja. Mentalni profil ovog relikta prošlosti u našem političkom životu volšebno sjedinjuje intelektualni puritanizam staljinizma sa kultom novčane i tehničke moći građanske klase. Otuda protivrečne orijentacije do paradoksa — ova socijalna kategorija u političkom životu podjednako lako postaje staljinistički i liberalistički orijentisana, ali u osnovi uvek ostaje birokratska i tehnokratska. Nema sumnje da birokratija, po svom položaju, ostaje konzervativna, a njena ideologija uvek ide za restauriranjem odnosa dominacije na štetu radnika. Pod plaštom brige za društveni red, organizaciju i efikasnost, ona nastoji da podvrgne svojoj kontroli sve društvene procese. Težnja za arbitriranjem u birokratije je opšta, a na margini procesa koji tom prilikom nastaju razvija se specifična društvena patologija.

III

Pojedinci, a ne retko i čitave birokratske grupe, nastoje da svoj društveni položaj i političku moć iskoriste za prigrabljivanje materijalne koristi mimo i protiv zakona i reda u čije ime nastupaju. Veličina štete koju nanose društvu sasvim je sigurno veća od štete koju nanosi klasični kriminal. Tako se razvio novi vid prestupništva koji je napustio riskantne metode klasičnog kriminala, koji ide stazama društvenog reda, zauzima istaknuto mesto u društvenoj organizaciji. Koristeći svoj položaj, ti prestupnici dolaze do takvog udela u bogatstvu o kakvom ni sami

nisu mogli da sanjaju. Ta situacija zaoštrava pitanja efikasnije društvene kontrole i zaštite društvenih interesa. Da li je pitanje samo institucionalnog karaktera i samo efikasnosti organa i institucija? Čini mi se da nije. Čitav naš sistem, koji se nalazi u neprekidnoj transformaciji, zahteva ne samo efikasne institucije, nego i obezbeđenje stvarnih prava samoupravljača, izgradnju njihove svesti i samoupravnih socijalističkih oblika ponašanja. Tada će poslovi i odlučivanje postati javni. Akti i postupci biće uvek podvrgnuti javnoj kontroli i oceni svakog samoupravljača, tako da će malo poslova ostati za organe koji se profesionalno bave kontrolom i zaštitom. Značaj društvene, političke, pravne i moralne svesti u našem društvu je upravo odlučujući, jer se ne retko iza fasade samoupravljanja kriju birokratska i tehnokratska samovolja. Čak i cela radna organizacija može se korporirati nasuprot društvu kao grupa sa privatnim interesom odvojeno od društva. Ukoliko unutar takve grupe i ima konflikata, oni su najčešće izraz nezadovoljstva udelom u raspodeli prigrabljenog društvenog bogatstva, a manje stvarno socijalističkih osećanja i shvatanja. Zato, ako izgradnja ekonomskih društvenih odnosa, institucionalnog aranžmana i pravnog poretka ne bude praćena izgradnjom socijalističke političke svesti i socijalističkih oblika ponašanja, raskorak između društvene teorije i ponašanja u praksi će neminovno rađati krize i napetosti koje će potresati društvo.

Bilo bi pogrešno sve oblike asocijalne i patološke aktivnosti izvesti iz deformacija koje donosi birokratizacija. Mi smo društvo u transformaciji — naše društvo sadrži elemente razorene stare strukture kao i stare sadržaje svesti. Ti se sadržaji reprodukuju kao deo nasleđa, ali se i stvaraju pod uticajem građanske klase izvan naše zemlje. Pored toga, izvesnim socijalno-ekonomskim procesima koje društvo nije u stanju da kontroliše reprodukuju se i idejno-političke koncepcije i njihovi socijalni nosioci koji su strani socijalističkom samoupravljanju. Reč je pre svega o ekonomskim procesima koji zaoštravaju socijalne razlike, vode akumulaciji bogatstva mimo i izvan rada, špekulacijama svake vrste i pojavama eksploatacije. Praktično, svi procesi teku mimo i protiv zakona; uz striktno poštovanje zakona anomalija o kojima je reč ne bi ni bilo. Ipak, ti procesi imaju određen, i to veoma negativan idejno-politički efekat. Oni negiraju osnovne ljudske vrednosti, nameću isključivo novčano vrednovanje svega, propagiraju pohlepu i grabežljivost, nemoral i korupciju, izigravanje i kršenje zakona. Idejno-politički i kulturno taj sloj malograđana uveren je da imitira buržoaziju, a u stvari je nesposoban da razume i apsorbuje tekovine zapadne civilizacije, razmeće se novcem i jeftinim pseudokulturnim neukusom, otvorenim potcenjivanjem esencijalnih osobina čoveka-stvaraoca. Bilo bi preterano tražiti socijalne korene i idejne izvore takvih mišljenja i ponašanja u našoj zemlji. Mi smo suočeni s jednom veoma moćnom, a po mnogim svojim stranama veličanstvenom, modernom civilizacijom, a socijalno,

ekonomski i kulturno inferiorne sredine teže za njenim oponašanjem. Danas droga, alkohol, nasilje, sadizam, delirična obuzetost kvaziumetničkim oblicima zabave, bezuman luksuz putuju svetom — putem televizijskih ekrana, veoma skupih i veoma nekulturnih časopisa i u filmovima. Svuda su oni dati kao elementi života i ponašanja velikih »zvezda« koje ovaj moćni aparat nameće kao uzore. Kulturno i politički zaostale, neobrazovane, primitivne i moralno neoformljene sredine nisu u stanju — čak i kada bi htele — da neposredno prime egzaktnu nauku, fascinantne tvorevine tehnike sa stvaralačkim radom koji stoji u njihovoj osnovi, visoka umetnička ostvarenja. One prihvataju samo lako svarljive površne rezultate, a s njima i dekadenciju, nehumanost, eksploataciju, agresivnost. Bilo bi naivno tvrditi da se ovom, po mnogim svojstvima razornom uticaju možemo suprotstaviti samo didaktikom. Vaspitanje u duhu socijalizma neće imati efekat ako nema u osnovi i niz socijalno-političkih mera koje razaraju socijalnu osnovu ovih uticaja.

Mnogi nasleđeni sadržaji svesti koji pripadaju predrevolucionarnom društvu koje je bilo zasnovano na eksploataciji i dominaciji produžavaju svoje trajanje. Među te ostatke, svakako, ubrajaju se nacionalizam i šovinizam. Nacionalizam u nas ima jednu svoju specifičnost. On se, naime, javlja ne samo kao restaurativna ideologija koja vraća stare odnose, nego i kao instrument inostranih interesa, usmeren protiv egzistencije jugoslovenske zajednice i vitalnih interesa svih jugoslovenskih naroda, a u svojim ekstremnim oblicima dobija izrazito kriminalne, pa i zločinačke forme. Segregaciji ljudi, podvajanju i sejanju nepoverenja vodi i svaki oblik klerikalizma koji, takođe, najčešće, u oslonu na sile izvan zemlje, nastoji da restaurira stare političke odnose. Skup svih ovih shvatanja, koja su sa stanovišta socijalne teorije zbirka predrasuda, predstavlja teško breme prošlosti koje ometa ne samo izgradnju modernih političkih odnosa, nego i puno poštovanje dostojanstva čoveka u njegovom svakodnevnom životu. Socijalističko vaspitanje, formiranje socijalističke svesti predstavlja koliko neophodan, toliko i dugotrajan proces, koji mora i iz svesti i iz ponašanja ljudi da otkloni sve elemente koji degradiraju i društvo i čoveka.

IV

Pravna svest izražava najneposredniji aktuelni interes i stvarni položaj građana u pravnom poretku. Pravo neposrednije od političke teorije izražava realizaciju opštih političkih principa. Naime, često se dešava da oficijelna politička teorija, pa čak i ustavne osnove poretka nisu izraz stvarnog položaja čoveka i građanina jer mnogi u načelu prihvaćeni principi nisu dosledno izraženi u pravu. Prava čoveka mogu u izvesnim slučajevima biti, nasuprot prihvaćenim principima, u toj meri limitirana da oficijelna teorija ima samo karakter književnosti. U našoj zemlji

pravna svest i pravna teorija mora biti usklađena sa osnovnim principima političke teorije, sa potrebama društva i njegovog daljeg razvitka. Ona prevashodno ne treba da limitira, nego da podstiče i obezbeđuje kreativnu funkciju neposrednog proizvođača u svim sferama odlučivanja. Ona, dakle, treba da najneposrednije uređuje i utiče na stvarno ponašanje ljudi. A ponašanje ipak se ne retko nalazi u sukobu sa pozitivnim propisima. Što je najčudnije, mi se veoma često pri različitim oblicima kršenja zakonitosti susrećemo sa jednom gotovo neshvatljivom činjenicom: kršioci zakona veruju da njihova delatnost nema asocijalan karakter, da nije u sukobu sa političkim, pravnim i moralnim normama. Uzroci ovog paradoksa, ukoliko se, naravno, ne radi o klasičnim prestupnicima, nalaze se u jednoj sociološkoj činjenici. Naime, ovakvim oblicima kršenja zakonitosti ne obezbeđuje se samo pojedinačni, nego i kolektivno grupni i lokalni interes na štetu šire zajednice. Svakako da ovde, u prvom redu, nedostaje povezanost pravne, političke i moralne svesti i prakse, nedostaje jasna predstava o identitetu ličnih i klasnih interesa koji se realizuju određenim ekonomskim i drugim ponašanjem koje reguliše pravo. Kada bi svi učesnici u ovakvom ponašanju (kojih nije malo jer u njemu ne učestvuju samo pojedinci koji, svakako, imaju organizatorsku ulogu, nego čitave grupe, pa i parcijalne zajednice) imali jasnu i razvijenu pravnu svest o društvenim i političkim implikacijama svoje delatnosti, odnosno o antidruštvenom karakteru sopstvenog ponašanja, društvena akcija na zaštiti od takvog ponašanja bila bi lakša, jednostavnija i efikasnija jer bi imala znatno širu podršku u javnom mnenju. Sve to pokazuje da je pravna svest uslov bez koga nema potrebne kohezije mišljenja i ponašanja, nema potrebne koordinacije, neophodne saglasnosti društvenih ciljeva, prihvaćenih vrednosti i ponašanja u praksi, nema efikasnog funkcionisanja društvenih institucija.

Pravna svest ima i neke specifične funkcije u našem društvu. Pravo i pravne nauke su i u nas postale deo delatnosti za to specijalizovanih institucija i profesija. Svakako da ta podeljenost, iako je izraz neophodnosti, ima i neke svoje negativne posledice. Specifična karakteristika socijalističkog samoupravljanja jeste upravo u tome što izvodi čoveka iz njegove uske profesionalne i parcijalizovane delatnosti na široku arenu društvenih zbivanja. To su prvi koraci na ukidanju čovekove podvojenosti na javni i privatni život, na političku, od društva otuđenu sferu, ekonomsku, pravnu i drugu. To je sistem koji od samoupravljača traži da o svim pitanjima sopstvene egzistencije neposredno i meritorno odlučuje. A sve oblasti i javnog i privatnog života odavno su prekrivene složenim mrežama pravnih normi. Istina, proizvođač u sistemu socijalističkog samoupravljanja nije subordiniran pravnom formalizmu koji prati savremenu civilizaciju, nego je akter, činilac, kreator sistema. Ali, sve to čini da je neposrednom proizvođaču i članu društva u nas poznavanje pravnog poretka, upravo naučnog aspekta, nauč-

nih teorijskih osnova sistema, neophodan uslov da tu kreativnu ulogu zaista i odigra. Na žalost, ne samo da nismo dostigli nivo koji želimo — mi najčešće ne raspolažemo ni najneophodnijim pozitivnim znanjima. I u ovoj oblasti ostala je na snazi stara podela na uske profesionalce i diletante, i teško je u ovom trenutku reći koja je od ovih jednostranosti gora i agresivnija.

Moralna svest i socijalistički moral su u nas veoma često osporavani. Ne suviše davno od jednog političkog mudraca mogla se čak sa parlamentarne tribine čuti izjava da je naša revolucija razorila stari, ali da nije izgradila svoj novi moral. Tako nam je ta politička filozofija sugerisala da smo društvo bez morala i moralne svesti. Nasuprot tome, naša svakodnevica pokazuje da je naše društvo izuzetno osetljivo na kršenje moralnih normi i svoje negodovanje u svim takvim slučajevima veoma otvoreno iskazuje. Ipak, potrebno je naglasiti da naš moral nema dovršen karakter, da se neprekidno razvija i menja zajedno sa društvom, u nekim principima prethodeći budućim stanjima, a u drugim, kao što to neka ponašanja pokazuju, zaostajući za razvitkom društvenih odnosa. Moral revolucionara, heroja izgradnje socijalizma, svesnih radnika-samoupravljača ima u sebi najviše elemenata morala budućnosti, te predstavlja pozitivno jezgro koje se stalno razvija. Razvitak morala ima svoju motornu snagu u razvoju društva, u razrešavanju društvenih i moralnih protivrečnosti. Razvoj socijalističkog morala tesno je povezan sa konfliktima sa moralom onih društvenih snaga koje vuku društvo nazad i koje se suprotstavljaju progresu. U našem samoupravnom društvu socijalistički moral je dominantan, ali ne i jedini moral. Uz moral koji izražava interes radničke klase, koji služi oslobođenju rada, nalaze se i moralni koncepti zaostali iz minulih društveno-ekonomskih formacija, kao i moralne koncepcije onih grupa i klasa koje su u direktnom sukobu sa radničkom klasom. Moralno vrednovanje svih koncepcija nije tako jednostavno kao što izgleda na prvi pogled — moralne norme i moralna svest minulih društava izražavaju dijalektičke protivrečnosti kojima se karakteriše istorija. Zato paušalno date crno-bele ocene ne odgovaraju istini — ti moralni relikti koje i danas nalazimo nekada su služili kao osnova, a danas najčešće kao prepreka društvenom i moralnom progresu.

Takav ostatak moralne svesti minulih društava je tradicionalistički moral. Tradicionalistička moralna svest je naročito rasprostranjena u ruralnim sredinama, ali se njeno prisustvo snažno oseća i u urbanim i industrijskim centrima, jer većinu našeg stanovništva, pa čak i intelektualaca, čine dojučerašnji seljaci. Ovaj moral ima kontradiktorne karakteristike jer nekim svojim elementima služi kao osnova socijalističkog ponašanja i socijalističke svesti, a drugim — kao barijera formiranju ponašanja modernog čoveka. Njegovi pozitivni elementi su patriotizam, duboka i iskonska mržnja prema zavojevačima i porobljavanju, isticanje hrabrosti, požrtvovanosti, plemenitosti u borbi za pravdu i ljudsko dostojanstvo. Ali, iako se formirao u veko-

vnoj plebejskoj borbi pobunjenog naroda, ovaj moral je konzervirao i niz normi i ponašanja karakterističnih za plemensku i feudalnu organizaciju društva koji su neprihvatljivi za savremenog čoveka. Čak se može reći da je ta patrijarhalna, tradicionalistička svest znatna smetnja u prilagođavanju socijalno-ekonomskim procesima pokrenutih masa u novim sredinama. Dimenzije ove problematike ilustruje podatak da je posle rata u našoj zemlji promenilo mesto boravka oko osam miliona lica. Koji su elementi patrijarhalne svesti koji ovo prilagođavanje otežavaju? Oni su veoma brojni i ukazaćemo samo na neke od njih. Moderna organizacija zahteva visok stepen povezanosti ličnih ciljeva i potreba sa potrebama organizacije, visok nivo znanja, sposobnost kooperacije i adaptiranja brzom ritmu promena, unutarnju disciplinovanost proizvođača. Nema sumnje da moderna organizacija ima i negativna svojstva — visok nivo otuđenosti (koju birokratija i tehnokratija održava), da guši mnoge ljudske potrebe za čovečnošću i saosećanjem, da opresivno deluje na čoveka. Pa ipak, moderna organizacija i tehnologija, bez koje nema porasta društvenog bogatstva, zahteva određen tip ponašanja. Tradicionalistička, patrijarhalna svest nije kod čoveka razvila svest o potrebi šire društvene povezanosti, samodiscipline, obuzetosti čoveka radnim zadacima i, što je naročito važno, samokontrole. Ta svest i ti odnosi obezbeđuju visok stepen socijalne kohezije samo u vrlo uskim okvirima koji raspolažu efikasnim sistemom socijalne kontrole. Uz to, pojedinac je autoritarno vođen. Otuda on najčešće ima neadekvatan odnos i prema radu i prema društvenoj imovini, a veoma često dolazi do potpunog moralnog debakla pojedinaca. Kako se mogu ovi procesi povezati sa moralnom svešću koju pojedinci donose u nove, industrijalizovane sredine?

Doseljenici iz nerazvijenih sredina sa patrijarhalnim odnosima, pre svega, imaju veoma inferiorna znanja i tehničku kulturu. To im donosi inferioran socijalni status. Potrošačko društvo razvija i u njih visoke potrebe i aspiracije, a gusto, fizičko okruženje ljudskim aglomeracijama u gradu ostavlja nezadovoljene kako njihove potrebe za ehom sopstvenih osećanja u drugom čoveku tako i njihove potrošačke aspiracije. Deprivacija, spor proces poboljšavanja statusa, raspadanje starog sistema socijalne kontrole rađa nesputanu agresiju. Nije ni čudo da se u nas uporedo nalaze veličanstveni primeri napora našeg radnog čoveka da preskoči stoleća, arhitektura i tehnika stavljene u službu poboljšanja i humanizacije uslova života i sitni znaci malicioznosti i razaranja, defetiranja, koji čoveka koji je sve to stvorio iritiraju i ponižavaju. Kako zaštititi dostojanstvo radnog čoveka i društvo od erupcije primitivnog mentaliteta, naročito u velikim urbanim koncentracijama stanovništva? Rešenje, svakako, nije u prostoj primeni sile, nego u traganjima za korenima ove pojave i u njihovom otklanjanju. Koren takvih ponašanja ne nalazi se samo u elementima zaostale svesti, nego i u slabostima moderne industrijske civilizacije. Mase radnika

koji nude svoju snagu privučene su zaslepljujućim bogatstvom velikih centara industrijske ekonomske i kulturne moći. Ali, njima su dati samo najgori, najteži i, po pravilu, najslabije plaćeni poslovi, njihovi uslovi stanovanja su zastrašujući, a mogućnosti socijalne promocije skoro nikakve. Eksplozivno nezadovoljstvo koje se akumulira u ovakvim sredinama ne može biti otklonjeno samo moralisanjem i edukacijom, nego smišljenim radom u kome će, putem obrazovanja, brzog menjanja nivoa znanja, proizvodnih sposobnosti i veština, biti brzo promenjen i njihov status, a sa njim uslovi života u celini. Samo društvo koje respondira čovekovim potrebama i koje ih zadovoljava može za uzvrat dobiti istinski ljudsko i humano ponašanje.

V

Moralna svest patrijarhalnog društva konzervira i druge norme i modele ponašanja koji su inkompatibilni sa socijalističkim društvenim odnosima, a neki od njih postaju osnova za devijacije i degenerativne društvene procese. To su pre svega odnos prema ženi i mladima. Patrijarhalni odnos prema ženi i mladima predstavlja direktnu smetnju za izgradnju i političke demokratije i moderne industrijske tehnologije. Ta shvatanja sprečavaju ženu i omladinu da zauzmu u političkom, kulturnom i ekonomskom životu ona mesta na kojima će njihova stvaralačka energija biti najbolje ispoljena. Da ove primedbe imaju osnovu u našem stvarnom životu, pokazuju statistički podaci o kolebanjima u zapošljavanju žena i njihovom zauzimanju rukovodećih mesta. Takva shvatanja nemaju samo teorijski značaj — u praksi ona postaju izvor frustracija i trauma, društvenih sukoba, a kada je reč o mladima, agresije, koja ponekad ima eruptivnu snagu.

Ipak, kada je reč o sve aktuelnijem problemu agresivnosti mladih, ona ne može u celini biti izvedena iz autoritarnih metoda edukacije i odnosa koje smo opisali. Snažne društvene promene u statusu čitavih delova stanovništva dovele su i do poremećaja ustaljenih vrednosti, normi, standarda i obrazaca života. U ovim, inače pozitivnim, promenama jedna je veoma negativna: porodica je često postala izrazito statusno orijentisana. Glavni cilj ovako orijentisane porodice postaje osvajanje što višeg mesta pre svega u raspodeli. Ono što ne može postići generacija roditelja, to ona nastoji da ostvari putem anticipativne socijalizacije dece. Deci se ugrađuju aspiracije, ciljevi, motivi koji odgovaraju pre svega željama roditelja. Visoke aspiracije najčešće nisu praćene izgradnjom potrebnih sposobnosti, radnih navika, znanja i kulture putem kojih te aspiracije jedino mogu biti ostvarene. Naprotiv, savremeni roditelji, koji su kult oca zamenili kultom deteta (koji ipak izražava jedan progresivan proces humanizacije odnosa među polovima i generacijama), stvaraju neradne i lagodne uslove egzistencije dece.

Subjektivno, oni time leče traume i lišavanja koja su pretrpeli u sopstvenoj mladosti. Tako se u novim sredinama stvara nešto što bismo jezikom klasične sociologije nazvali društvom bez rada, a našim žargonom odsustvom visokih etičkih ideala, revolucionarnih ciljeva i tradicija i izgradnje osobina karakterne strukture ličnosti koja bi takve ciljeve mogla ili da ostvari ili da se za njih žrtvuje. U takvu konfuznu situaciju sredstva propagande, čak i oficijelne, koja se ne razlikuju bitno od šou-biznisa, unose dekadentne uzore, pa i uzore devijantnog i patološkog ponašanja. Optužujući mlade za ponašanje drugačije od onog koje su imali njihovi roditelji, zaboravljamo da su oni ipak samo prihvatili uzore koje su im ovi ponudili. Zato bez jedne svesne, demokratske, odgovorne društvene akcije na selekciji i harmonizaciji uticaja na mlade, na ozdravljenju društvenih, a pre svega porodičnih odnosa u izvesnim sredinama ne može biti reči o izgradnji svesti koja odgovara potrebama samoupravnog socijalističkog društva i čoveka.

Neki elementi moralne svesti i ponašanja koji odgovaraju patrijarhalnom društvu, a koji žive i danas i u našem sopstvenom mišljenju i ponašanju postaju osnova birokratskom, antisamoupravnom i antisocijalističkom ponašanju. Patrijarhalni porodični, rodovski i plemenski odnos, paternalistički tip vođenja čoveka i njegovog vaspitanja, navikava mladog čoveka da se ne oslanja na sopstveni razum i sopstvenu savest, da ne razmišlja kritički o uslovima sopstvene egzistencije, da ne traži samostalno puteve njihovog rešavanja, nego da se u svemu oslanja na autoritet koji stoji izvan njega. Brižni lik patrijarhalnog oca u novoj, industrijskoj sredini veoma lako zamenjuje birokrata sa svojim manirima — on ume da bude dobar, da voli, da nagrađuje, ali i da surovo kažnjava, da izaziva osećanje divljenja, ljubavi, zahvalnosti i mržnje. Čak i kada ne izaziva mržnju, ovakav odnos u praksi osporava suštinu samoupravljanja jer ne aktivira čoveka da svoje i društvene probleme rešava sam u dogovoru sa drugima, nego da njihovo rešavanje prepusti nekome izvan i iznad sebe, nekome kojega on i ne pokušava da kontroliše. Ovom kritikom ne želimo da osporimo potrebu za autoritetom, nego potrebu za autoritetom birokrate. Autoritet koji podstiče i pomaže čoveku u njegovom razviću, u rešavanju njegovih problema veoma je potreban. Nasuprot tome, i patrijarhalni i birokratski autoritet ograničavaju i potčinjavaju čoveka. Zahvaljujući takvoj, tradicionalističkoj, klanskoj svesti, taj arhaični autoritet biva transponovan u novu, industrijsku i samoupravljačku organizaciju. On razvija čitav sistem metoda upravljanja i rešavanja problema koji je, najblaže rečeno, na ivici kriminalnog ponašanja. Hoće li to ponašanje doći u otvoreni sukob sa društvom, ponekad više zavisi od njega nego od inertne, pasivne i subordinirane sredine koja ga okružuje. Tradicionalna svest prenosi ponašanja vezana na zaštitnu funkciju porodice na modernu instituciju unutar koje se regenerišu klanski odnosi. Umesto pripadnosti rodu, pripad-

nost birokratski strukturiranom klanu donosi privilegije i zaštitu privatno-grupnog interesa, nasuprot onima koji stoje izvan organizacije. Afere koje pune stranice naše štampe gotovo bez izuzetka otkrivaju upravo ovakav karakter unutrašnjih odnosa u ustanovama gde je došlo do nanošenja krupnijih šteta društvenoj imovini. Upravo ti primeri pokazuju kako zaostali oblici moralne svesti snagom svog uticaja restauriraju anahrone odnose i antisocijalno ponašanje.

Glavna odlika moralne svesti birokratije danas, kao i u vreme Marksa, koji je dao njeno do danas neprevaziđeno naučno objašnjenje, jeste autoritarnost, antidemokratičnost, hijerarhija moći koja osporava rad, ljudsko dostojanstvo i stvaranje, izolovanost, predstavljanje sopstvenog interesa kao društvenog i državnog, formalizam i mistifikacija. Danas, za razliku od onog iz vremena Marksa — egzaktnog znanja o organizaciji i tehnologiji, i njegova zloupotreba u cilju podrivanja samosvesti i samodelatnosti radničke klase koja radi na sopstvenom oslobođenju. Birokratska svest egzistira delimično kao relikt minulih društava, delimično kao ostatak prevaziđenih faza našeg posleratnog razvitka, ali se izvesnim delom ponovo rađa iz savremenih odnosa iz kojih još uvek nisu otklonjeni svi uzroci koji je reprodukuju. U veoma osetljivom pitanju društvene samozaštite postavlja se pitanje demokratizacije i aktivne presudne uloge društva kako ova delatnost ne bi postala osnovom porasta njene moći.

Ostaci moralne svesti građanskog društva u nas nemaju svoju klasičnu — klasnu osnovu u buržoaziji koja je eksproprisana, nego u novim, kvaziburžoaskim slojevima sopstvenika i dekadentnih intelektualaca. Karakteristike ove svesti su izraziti egoizam, preterani individualizam, preosetljivost za sopstvene i neosetljivost za probleme društva, pohlepa, vrednovanje i uređivanje odnosa među ljudima prema kanonima novčanog ukusa, nacionalizam u odnosima među narodima i osećanje inferiornosti pred građanskom klasom velikih zemalja, težnja za njenim jeftinim imitiranjem i kritizerstvo. Ova svest reprodukuje forme ponašanja čiji je glavni cilj sticanje bez rada, špekulacija, korupcija i mnoge druge koje su u konfliktu ne samo sa moralom, nego i sa pravom. Razvijanje socijalističke svesti, naročito kod mladih ljudi, želje da se afirmišu i potvrde sopstvenim radom, da se povežu sa progresivnim i revolucionarnim stremljenjima u svetu i u nas, najbolja su prepreka prodoru malograđanske varijante mišljenja i ponašanja.

*

Politička, pravna i moralna svest društva i pojedinca predstavlja neophodnu kohezionu silu koja diversificirane, partikularizovane i atomizovane individue i delove društva povezuje u jedinstvenu celinu, osnovu osećanja pripadnosti, zajedničkih vrednosti, nor-

mi, ciljeva zajedničkog življenja i delanja. Društvena svest je cement i stabilizator društva, unutrašnja sila i orijentacioni okvir ponašanja koje ne može zameniti nikakva spoljna prinuda. Ona je izraz i rezultat duge socijalne i kulturne istorije, protivrečan splet petrificiranih tradicija i revolucionarnih ideja, kako onih koje izražavaju potrebe savremenosti tako i onih koje streme ka budućnosti. Politička, pravna i moralna svest društva u nas karakterišu se dominantnim uticajem revolucionarnih ideja, ali i otporima društvenih snaga i ideologija koje teže restauriranju onih odnosa koji svi zajedno, nasuprot socijalističkom samoupravljanju, osporavaju principe slobode, humanizma i čovekovog digniteta. Sve one zajedno, povremeno i sporadično, individualnim i grupnim ponašanjem, restauriraju odnose, modele ponašanja i obrasce života koji predstavljaju prepreku izgradnji doslednih socijalističkih odnosa među samoupravljačima u procesu oslobađanja rada. Zbog toga sistem radikalnih političkih, socijalnih i ekonomskih mera mora biti dopunjen odgovarajućim promenama u svesti, načinu mišljenja i ponašanja kako svakog pojedinca tako i celog društva.

Vladimir Milić

Teorije otuđenja u savremenom društvu

(Kritika pojedinih struja mišljenja u sociološkoj literaturi Zapada)

Sudbina čoveka u savremenom društvu je jedan od problema koji je u središtu pažnje niza društvenih nauka, filosofije, sociologije, antropologije, psihologije, pa i književnosti. Ova pojava nije nimalo slučajna jer nalaženje opšteg smisla ljudskog življenja bilo je predmet traganja nemirnih istraživačkih duhova bez obzira na oblast stvaralaštva skoro u svim vremenima.

Zanimanju za čovekov život danas treba dodati i jedan specifičan razlog. Naš svet doživljava značajne i duboke promene, možda kao nikada do sada, koje nose sobom kako predvidljive tako i neprepoznatljive posledice. Ukoliko se ove promene brže odvijaju, utoliko se sve više javljaju shvatanja da one ne znače napredak i pozitivan razvoj čoveka, već njegovo otuđenje, gubljenje ljudskih osobenosti. Savremeno društvo se sve više uobličuje u ogromni polip koji svojim mnogobrojnim kracima cedi iz čoveka, kao iz limuna, stvaralačke potencijale i osiromašava ga.

Na taj način shvatanja o otuđenju čoveka postaju idejno jezgro vizije o sudbini čoveka danas, ali, reklo bi se, i veliki izazov za sve mislioce, a pogotovu za dalji razvoj društvenih nauka i nauke u celini. Ovo stoga što u naše vreme nauka postaje najvažniji vid saznanja o čoveku i društvu, i to ne samo zbog svoje istinitosti, već i zato što je evidentno da ona utiskuje pečat svim drugim oblicima saznanja, pa čak i umetničkom životu.

U vezi sa ovim shvatanjima javljaju se krupna izazovna pitanja koja zahtevaju ozbiljan naučni odgovor. U red tih pitanja ulaze, pored drugih, i ova: otkuda navedeni pogledi koji pesimistički i tamnim tonovima slikaju život čoveka; koji su im socijalni i idejni koreni; da li su oni obična špekulacija, avantura duha ili argumentovana rasprava; kakav im je dokazni postupak u pogledu osnovnih tvrdnji.

I za marksističku teoriju ona su izazov i mogućnost više da se, sučeljavajući se sa njima, a ne izbegavajući ih, potvrde ili odbace i time osavremene postavke o razotuđenju i ostvarenju slobodnog čoveka i društva. Ovo utoliko pre što je, izgleda, ne samo naučno, već i ljudski neophodno fatalističkoj predstavi o nemoći čoveka suprotstaviti ponovo aktivističku viziju ljudskog stvaralaštva i vere u budućnost.

Međutim, to nije moguće učiniti bez ozbiljnije analize ovih shvatanja, jer se samo njome može otkriti valjanost činjeničkog sadržaja, objasniti stepen njihove istinitosti, odnosno netačnosti. Čini se da bi takvo proučavanje moralo da se usmeri pre svega na osnovne pravce u kojima se razvijaju navedeni pogledi o otuđenju čoveka, a zatim na one procese u savremenom društvu na kojima oni temelje i obrazlažu alijenaciju, jer su to i glavna njihova obeležja.

Glavni pravci shvatanja o otuđenju čoveka u savremenom društvu

Čovek kao šraf u mašini korporacijskih golijata

Jedan od glavnih pravaca otuđenja čoveka u savremenom društvu zasniva se na procesu izmena u načinu proizvodnje koji se shvata kao »korporacijska proizvodnja«. Naime, kako se ističe, u prirodi industrije je težnja za ukrupnjavanjem, masovnošću. Kao posledica razvoja krupne industrije nastaju velika preduzeća — »korporacije« koja obuhvataju milionski proizvođački sastav i kapital. Ona ne ostaju samo u okvirima nacionalnih granica, već teže da iz njih izađu i pretvore se u »multinacionalne kompanije« i da poput mreže obuhvate ceo svet.

Ceo proces je već dovoljno poznat, ali navodimo samo ilustracije. Tako, na primer, R. Barber ističe da u SAD krupne korporacije proizvode 1/3 ukupne vrednosti, zapošljavaju 1/4 radne snage, ulažu 40% investicija, poseduju 1/2 proizvodnih potencijala zemlje i 60% privrednih resursa.[1]

A. Barle smatra da su šezdesetih godina oko 500 korporacija SAD držale između 60 i 70% celokupne proizvodnje prerađivačke industrije. On navodi da u pojedinim granama i u zemlji kao celini samo četiri korporacije pokrivaju isporuku

---

[1] R. Barber, *The American Corporation, It's Power, It's Money, It's Politics*, New York, 1970.

75% automobila, 53% čeličnih proizvoda, 60% aviona, 78% sintetičkog vlakna, 69% traktora, 80% sirovinskog bakra itd. Kako on ističe, u 1947. godini 200 najvećih kompanija u prerađivačkoj industriji imalo je 30% proizvodnje, a 1960 godine 40%.[2]

Istovremeno rast »multinacionalnih korporacija« je takođe indikativan, kako upozorava R. Late, na primeru najznačajnije multinacionalne kompanije — kluba šezdesetorice. U 1958. godini, kaže on, nacionalni bruto proizvod Francuske je za oko deset puta bio veći od profita ove kompanije, u 1968. sedam puta, a u 1984. biće samo tri puta. To bi značilo da će oko 2000. godine profit ove kompanije biti veći od nacionalnog bruto proizvoda jedne razvijene industrijske zemlje. Ovaj autor ističe da je 1958. godine poslovni kapital ove šezdesetorice predstavljao samo 1/8 nacionalnog bruto proizvoda celog sveta, a u 1984. godini trebalo bi da predstavlja oko 1/4.[3]

Na taj način, kako ukazuje M. Lerner, najveće korporacije, budući da u svojim rukama imaju gotovo sve važne proizvodne potencijale, stvarno vladaju tržištem i uslovima proizvodnje i pretvaraju se u »oligopole« sa neograničenom moći.[4]

Na osnovu ukrupnjavanja proizvodnje stvara se *superproizvodni organizam* sa mnogobrojnim proizvođačkim sastavom — »korporacija«. Pošto je ona krupna i visokoproduktivna, javlja se zahtev stroge i specijalizovane podele rada, zahtev koji je povezan sa efikasnošću. Sve veća primena mašinske tehnike vodi ka *deljenju rada, jednoličnim operacijama*. Za rad na tekućoj traci potrebno je minimalno obrazovanje, jer se radnik može, kako je isticao Ford, za njega obučiti za 11 sekundi, a taj posao često obavlja ceo život. Rad se cepa, mrvi, kako ističe Ž. Fridman, te čovek postaje puki privesak mašine.[5]

Takva masovna podela rada, koja je posledica trke za profitom, vodi ka stvaranju *standardizovanih, tipiziranih i unifikovanih radnih mesta*. Pojavljuju se tipovi radnika među kojima razlike ne postoje po znanju i umeću, već po vrsti odeljenih zadataka. Tradicionalna osnova ličnosti i individualizma nestaje; sa njome proizvođač gubi niz osobina, a zadržava samo one koje se *traže* od njega za posao. Te osobine ne samo da su poželjne, a svode se na mehaničke radnje, već se u njega »ugrađuju« čitavim korporacijskim načinom rada. Čovek-proizvođač se formira kao *šraf za proizvodnju korporacija*, te je osiromašen — iz njega je otrgnut niz osobina integriteta.

Međutim, alijenaciji u proizvodnji ne vodi samo *tehnološki način* korporacijske proizvodnje, već i *socijalno-organizacioni*. Naime, kako mnogi ističu, savremena korporacija je suprotnost privatnom preduzeću. Takozvana »korporacijska revolucija« nužno dovodi do pojave *akcionarske svojine* koja nije kao nekada

---

[2] A. Berle, *American Republic*, London, 1963.

[3] R. Lattes, *Mille milliardes de dollars*, Paris, 1969.

[4] M. Lerner, *Korporacijske imperije*, »Naprijed«, Zagreb, 1965.

[5] G. Friedman, *Razmrvljeni rad*, »Rad«, Beograd, 1967.

koncentrisana u malo, već u mnogo ruku.[6] Svojinska prava se razdvajaju: pravo ubiranja profita od prava na upravljanje; prava na administriranje od prava na kontrolu proizvodnje. Korporacija se javlja kao organizacija u kojoj vlada *»vlast bez svojine«*.

Bitno je što se ovom promenom vlasničkih odnosa, kako se ističe, menjaju unutrašnji *socijalno-organizacioni principi*. S jedne strane, stvaraju se tipovi radnih mesta i stručnjaka (takođe unifikovani i standardizovani) i menadžeri koji upravljaju, administriraju, kontrolišu, a s druge — javlja se složena hijerarhija koje ranije nije bilo pod gvozdenom stegom privatne svojine, a omogućena je tek njenom »provalom«. Između različitih rukovodećih mesta vladaju odnosi *nadređenosti* i *podređenosti*, odnosi koji takođe zahtevaju od čoveka samo određene vrste osobina koje su »imperativno poželjne«.

Takvim promenama, kako smatra K. Manhajm, korporacije kao način uređivanja unutrašnjih odnosa usvajaju *harizmatsko-birokratski tip* prenet iz vojske[7], što vodi stvaranju onoga što V. Vajt naziva »čovekom organizacije«, odnosno D. Rizman »čovekom gomile«[8].

Korporacija se javlja kao birokratska organizacija u kojoj su ličnosti otuđene kroz formalne kvalifikacije, odeljene hijerarhijom i proizvodnim zadacima, tipovima radnih mesta itd. No, takva organizacija istovremeno *manipuliše* čovekom, što se u mnogim shvatanjima navodi kao bitno za alijenaciju. S jedne strane, kako smo istakli, korporacija se javlja kao vlast nad razmrvljenim i hijerarhizovanim radom i odgovarajućim ličnostima. S druge strane, ona ovu *nužnu* posledicu proizvodnje pretvara u *svesnu* manipulaciju, nastoji da stvori *stereotipnu* ličnost koja ima »pripitomljena čula« i određena svojstva. Kako ukazuje D. Martindal, ona ne samo da redukuje proizvodne moći čoveka, već pokušava da izgradi čoveka-altruistu koji sebe svesno podređuje korporaciji.[9] Tako se korporacija javlja kao tehničko *božanstvo*, idol, čime je onemogućen otpor prema neljudskim uslovima rada i sprečen bunt, otpor savremenih proizvođača.

Želja za promenom se suzbija i putem *kontrole individue* u korporaciji različitim manipulativnim tehnikama, u čijoj osnovi stoji, kako to primećuje V. Pakar, sprečavanje bilo kakve individualnosti, inicijative i spontaniteta.[10]

Manipulisanje čovekom u proizvodnji i dalje otuđenje u ovoj oblasti života vrši se, kako ističu mnogi istraživači ovog problema, stvaranjem jake države i spregom korporacije i dr-

---

[6] G. Means, A. Berle, *The Corporative Revolution in America*, New York, 1962.

[7] K. Manheim, *Freedom, Power and Democratic Planing*, New York, 1956.

[8] D. Riesman, *Individualism Recondsidered*, Glencoe, 1954.

[9] D. Martindaly, *American Society*, New York, 1960.

[10] V. Packard, *The States Seekers*, New York, 1959.

žave. Ta sprega dovodi do pojave »oligopola«, koji jačaju državnom intervencijom u privredi. Umesto da omogućuje privatnu inicijativu, što je i činila u vreme klasičnog kapitalizma, država uništava konkurenciju, te vodi daljem jačanju krupnih korporacija.

Po mišljenju P. F. Drakera, time korporacije proširuju polje osiromašavanja čoveka tako što i u drugim oblastima života koje su pod »zaštitom države« *određuju pravila i tip ponašanja* (u politici, potrošnji, kulturi itd.).[11] Istovremeno ova sprega države i korporacija pospešuje korišćenje *simultanih i komplementarnih tehnika manipulacije,* čime stepen otuđenja dostiže viši nivo.

Time u analizi dolazimo do još jednog bitnog pravca otuđenja: uticaja savremene države na pojedinca i redukovanja individualiteta.

Apatična individua novog »levijatana«

Drugi bitan pravac alijenacije često se nalazi u represivnom uticaju savremene države na pojedinca. U današnjem društvu značaj uloge države raste, umnožavaju se njene funkcije. Temelji povećanja njenog značaja su mnogostruki. S jedne strane, oni se nalaze u izmenjenom tipu proizvodnje, u sprezi korporacija i države, u regulisanju privrede i, kako ukazuje D. Lilijental, u posredovanju između rada i kapitala.[12] S druge strane, u društvu se javlja potreba za sprečavanjem ekonomskih kriza i regulisanjem niza privrednih i društvenih delatnosti.[13] Država počinje da igra ulogu posrednika, a delimično se javlja kao predstavnik opšteg interesa.

Prvo, ona je nosilac novog tipa *svojine — državne,* koja u nizu razvijenih zemalja postaje kvantitativno i kvalitativno značajna. Kako navodi A. Barah, u pojedinim zemljama učešće državnog sektora kreće se od 45 do 100%.[14] Čitave grane industrije i privrede se u nizu zemalja nalaze u rukama države.[15]

Drugo, država zahvata, kroz razne oblike poreza i taksa, novčana sredstva od privatne svojine, te formira fondove iz kojih vrši finansiranje različitih delatnosti: školstva i obrazovanja, umetnosti, zabave, sporta i rekreacije itd. Na taj način ona se javlja kao »država blagostanja« (welfare state).[16]

---

[11] P. F. Drucker, *Concept of Corporation,* New York, 1946.

[12] D. Liliental, *Big Business a New Era,* New York, 1953.

[13] P. Baran, P. Sweezy, *Monopolni kapital,* »Naprijed«, Zagreb, 1969.

[14] A. Barach, *The New Europe and It's Economic Future,* New York, 1964.

[15] V. Milenković, *Današnji kapitalizam,* Beograd, 1969.

[16] A. Berle, op. cit. Vidi i: C. A. Grosland, *The Future of Soci-* ...ndon, 1956.

Umnožavanje i jačanje funkcija države dovodi do njene penetracije u sve pore društvenog života. Kao i korporacija, i država nastoji da ostvari sveobuhvatnu kontrolu društva i pojedinca. Pošto se javlja kao posrednik između parcijalnih interesa u društvu, država nužno njima manipuliše. Kao predstavnik opšteg interesa, ona na toj osnovi totalitarizuje društvene procese i pod izgovorom opštih ciljeva vrši nasilnu integraciju u društvu. Sa njenom ekonomskom jača i politička snaga, te se država javlja kao stožer opšte kontrole društva, monstrum oličen u novom »levijatanu«.

Istovetni procesi u privredi i državi dovode do nestajanja, kako ističe P. Bukman, bitnih individualnih političkih sloboda karakterističnih za pređašnju fazu razvoja društva. Nestaju: prvo — sloboda konkurencije, drugo — sloboda političkog izbora i treće — sloboda misli.[17]

U ovim procesima se iskazuje kako politička snaga »levijatana« tako i osiromašenje individue. Sa nestajanjem privatne, a jačanjem državne svojine, spregom korporacija i države itd. smanjuje se dejstvo ne samo tržišne, već i političke konkurencije. Država za sebe vezuje ekonomsku, ali i političku moć; ona se sporazumeva sa političkim organizacijama oko vlasti i sa radničkim sindikatima oko nadnica. Politički proces se javlja kao *proces saradnje*, kako ukazuje N. Birnbaum[18], odnosno on vodi, kako ističe E. Kefuver[19], ka jačanju monopola odlučivanja od strane države.

Različitim sporazumima država otklanja mogućnost intervencije nezavisnih organizacija i pojedinaca. Ona u celini ili pojedini njeni organi, koji deluju polulegalno i koji su izvan političke kontrole društva (sem u retkim slučajevima), postepeno preuzima vlast i manipuliše ne samo interesima, već i društvom. Posledica je ta da se guši i smanjuje kritičko i opoziciono delovanje, sloboda individua i demokratske javnosti. Pojedinac ostaje ne samo bez ozbiljnijeg uvida u državne poslove, već i bez stvarne slobode političkog delovanja, jer je sve pod državnom kontrolom.

Time se kroz »programirano društvo«, kako ga naziva A. Turen[20], gubi i sloboda političkog izbora. Država nastoji, kao što je rečeno, da totalitarizuje politički život, da iz jednog centra upravlja njime. Sporazum vlade i političkih organizacija pretvara ove izbore, same političke organizacije, njihove ciljeve i delatnost u *farsu*. Pojedinci dolaze na izbore da glasaju za kandidate koji su im određeni kao »njihovi«, učlanjuju se u organizacije za koje veruju da su »nezavisne«, slušaju političke govore o ciljevima koji neće biti ostvareni, slušaju o svom »mišljenju« iako ga često i nemaju itd. Gubljenje mogućnosti

---

[17] P. Buckman, *The Lemits of Protest*, London, 1970.
[18] N. Birnbaum, *The Crisis of Industrial Society*, New York, 1969.
[19] E. Kefauver, *In a Few Hands*, New York, 1965.
[20] A. Touraine, *La Société Post-industrielle*, Paris, 1969.

stvarnog demokratskog političkog izbora vodi pojedinca u apatiju, a mase u nemoć iskazivanja vlastite volje.

Gubljenje slobode političkog mišljenja kao bitna dimenzija otuđenja ličnosti i njeno nestajanje iz javnog života ne vrši se otvoreno, već u državi industrijskog društva prikriveno, uz upotrebu takozvane političke tehnologije, manipulisanja javnim mnenjem.[21]

Tehnikom manipulisanja sredstvima javnog političkog mišljenja vlast dozira količinu i kvalitet informacija koje o društvu pojedinac može da ima. Ona određuje šta on može da zna, a šta ne sme da zna. Državnim centrima je omogućena manipulacija javnim mišljenjem zbog toga što se, kako ističe J. Martin, u rukama onoga koji odašilje poruku nalazi ne samo izvor informacije, već i kriterijum, odluka o tome šta je istina, a šta laž.[22] U takvim uslovima istina se za tili čas može pretvoriti u laž, kao i obrnuto, jer je javnost iz toga gotovo potpuno isključena.

Cilj ove manipulacije jeste svojevrsno političko modeliranje bezličnog pojedinca, mase kojom se lakše upravlja. Kako ukazuju V. Grane i J. Grant[23], politički sistem se tako temelji na strahu pojedinca od sile, na represiji, čiji je rezultat, po V. Kornhauzeru[24], apatična individua »masovnog društva« kojom hara difuzno bespokojstvo i koja nastoji da izlaz nađe u izlišnim formama socijalne integracije — religiji i potrošačkom društvu.

Potrošačko društvo, masovna kultura i homo consumens

Treći pravac otuđenja čoveka u savremenom društvu često se smatra i centralnim u nizu navedenih shvatanja. Društvo masovne proizvodnje ima i svoje drugo lice, kao bog Janus, kojim razorno deluje na čoveka, a to je masovna potrošnja i kultura koja izrasta iz nje. Industriju masovne proizvodnje roba, namenjenih tržištu, prati i »industrija svesti«, kako je naziva V. Pakar[25], koja ima za cilj da stvori takav sistem vrednosti u kojem masovna potrošnja roba postaje osnovni ljudski cilj i vrednost za sebe.

Neosporno je da se u masovnoj proizvodnji roba nalazi racionalno jezgro, te trošiti sve više da bi se opet proizvodilo sve više postaje začarani krug iz koga savremeni čovek teško može da izađe, te na kraju postaje zarobljenik tog kruga. Već ova činjenica — »zarobljeništvo čoveka« nagnala je E. Froma na dalekosežan zaključak da je u stvorenom potrošačkom dru-

---

[21] J. Habermas, *Technik und Wissenschaft als Ideologie*, Frankfurt, 1968.

[22] J. Martin, *International Propagande*, Mineapolis, 1958.

[23] W. Grane, J. Grant, *Government and Politics*, New York, 1966.

[24] W. Kornhauser, *The Politics of Mass Society*, London, 1966.

[25] V. Packard, *Industrija svesti*, »Sedma sila«, Beograd, 1967.

štvu umro ne samo »bog«, već i čovek, a žive samo stvari koje je čovek stvorio.[26]

Međutim, ono što je sa stanovišta trke za profitom, masovne proizvodnje korporacija razumno, to nije i ne može da bude i za individuu. Racionalnost proizvodnih kompanija izaziva *iracionalnu potrošnju* kod čoveka. Osnovno pravilo: trošiti što više da bi se proizvodilo što više transformiše se kod pojedinca u pravilo: raditi što duže i što više da bi se trošilo što više. Tako se stvara potrošačko društvo u kojem je vrhovna životna vrednost — potrošnja.

Ceo ovaj proces pospešuje pojava masovne kulture, koja je u tesnoj vezi sa potrošačkim društvom, jer ono predstavlja svet roba. Masovna kultura nastupa sa *idolatrijom robe* kao njen idejni, misaoni korelat. Naime, vrednosti i merila ove kulture su robna i ona služe za njihovu masovnu propagandu. Kako ukazuje B. Rozenberg, njene imanentne crte su standardizovanje, tipiziranje i stereotipizacija ljudskih obrazaca kao potrošačkih, te u krajnjoj instanci svođenje čoveka na robu.[27]

Produbljujući ovu ideju, koja je zajednička u nizu pogleda, D. Martindal ukazuje na dve bitne funkcije masovne kulture kao ideologije potrošačkog društva, na dva procesa koja dovode do otuđenja čoveka. On kaže da ova kultura utiče, prvo, na formiranje komercijalnih potreba stvaranjem određenih potrošačkih navika za konzumiranje roba i, drugo, na oblikovanje, prema tim obrascima, standardizovanog čoveka.[28]

Proizvodne korporacije svesno nastoje preko masovne kulture da stvore potrošačko društvo, i to programiranjem *potreba*. Pri tom se ne samo oblikuju realne potrebe ljudi, već se stvaraju i veštačke, one koje nije život sam po sebi zametnuo, već su smišljeno nametnute. Programiranje realnih i stvaranje veštačkih potreba vrši se pre svega procesom stereotipizacije i standardizacije ukusa[29], kako ga naziva E. Kefuver, u kojem ključnu ulogu igra *reklama*.

Reklama je srž masovne kulture i indikator njenog robnog sadržaja. Na to, sa izvanrednom izoštrenošću, ukazuje P. Sorokin, koji smatra da se u reklami uočava očigledna težnja da se komercijalni radnik pretvori u arbitra lepote i da se stvarna funkcija kulture — širenje estetskih vrednosti stavi u službu robne proizvodnje.[30]

Reklama je *sadržina* masovne kulture, koja sa kulturom ima vrlo malo dodirnih tačaka, ali i *sredstvo za manipulisanje čovekom*. Reklamom se nastoji oblikovati ukus čoveka tako što se preko nje stvaraju standardizovani i tipizirani obrasci pona-

---

[26] E. Fromm, *Alienation Under Capitalism, Man Alone,* New York, 1967.

[27] B. Rosenberg ed., *Mass Culture,* New York, 1957.

[28] D. Martindaly, *American Society,* New York, 1960.

[29] E. Kefauver, op. cit.

[30] P. Sorokin, *Social and Cultural Dynamics, Rewiewed and Abridged,* London, 1957.

šanja, kao što je to učinjeno i sa robom, da bi se postigla jasna i svima razumljiva korespondentnost između ljudi i stvari. Takvim dejstvom vrši se istovremeno i standardizovanje čoveka, gubljenje njegovih ljudskih osobina, a to je porazni rezultat manipulacije.

Pogledajmo pobliže manipulativna dejstva reklame i oblike otuđenja.

Prvo, reklamom se širi uverenje da su svima dostupne sve robe, naravno, pod pretpostavkom posedovanja novca. Više ne postoji, kako se naglašava, odeljena »Kineskim zidom« potrošnja elita i masa, već su svi nivelisani prema osnovnim dobrima.

Naravno, time se grubo prikriva stvarnost i širi mitska predstava jednakih mogućnosti koja ima za zadatak da otvori trku za stvarima. Međutim, u životu situacija je sasvim suprotna. Kako ukazuje M. Lerner, prema robi se nikada ne formira lični, već statusni odnos, ili, kako ističe V. Pakar, kvantitativno i kvalitativno posedovanje roba predstavlja i funkciju socijalnog položaja čoveka. Reklama gura čoveka u trku za stvarima, koja dovodi, na jednoj strani, do gubljenja odgovornosti, društvenih principa i moralnih orijentira, a na drugoj — do raskoraka između stvarnih mogućnosti i nerealnih želja, te do tenzija i psihoza.[31] Naime, da bi se došlo do više novca nego što to obezbeđuje mesto koje neko ima u društvu, pribegava se različitim antidruštvenim, kriminalnim radnjama i kršenju principa društvenog života. Oni, pak, koji to ne čine nalaze se u stalnoj napetosti zbog svojih nezasnovanih potrošačkih želja, tako da taj sukob vodi ka rascepu ličnosti i psihičkim oboljenjima.[32]

»Reklamokratsko« društvo daje kao svoj »proizvod« devijantnu ličnost, u osnovi društveno nenormalnu i otuđenu od smisla života.

Drugo, obezličeni čovek potrošačkog društva putem reklame biva manipulisan tako što preko heroja koji mu se serviraju filmovima doživljava lažnu samoidentifikaciju. U heroju su sabrane sve one mogućnosti koje pojedinci ne poseduju, te je on nadomeštaj za njihovu nemoć. On je njihov zbir otuđenja. To izvrsno primećuje Č. Rajt kada kaže da mali čovek, »izbačen« iz sveta proizvodnje, manipulisan od politike, zarobljen u svetu potrebe, stvara predstavu o samoidentifikaciji putem heroja.[33]

Vraćanje ka svom izgubljenom »ja« je, po L. Gurku, tajna sve veće popularnosti heroja i zvezda[34], a vrši se kroz nestvaran, iluzoran način koji otkriva privid samoidentifikacije.

Rezultat ideologije i mitologije stvari je čovek koji svoje snove više ne razlikuje od jave. Kao u čuvenoj Platonovoj ale-

---

[31] V. Packard, *The Hidden Persauders*, New York, 1957.

[32] O. Elgozy, *Les dannes de l'opulence*, Paris, 1970.

[33] Ch. R. Wright, *Mass Communication*, Random House, 1960.

[34] L. Gurko, *Heroes, Highbrows and the Popular Mind*, New York, 1962.

goriji o pećini, on sedi u polumraku mašte, okrenut leđima prema svetlosti svojih ljudskih mogućnosti i posmatra njihove senke.

Treće, reklamom se širi predstava da glavno polje čovekove aktivnosti nije više rad, već zabava. Rad je mukotrpan i iscrpljujući, a zabava je igra u kojoj čovek stvaralački uživa. Na ovu prikrivenu funkciju ukazuje sa izuzetnom snagom R. K. O'Hara kada primećuje da reklama vešto udaljuje čoveka od rada i problema u radu i vodi ga u zabavu.[35]

Ovo pomeranje od rada ka zabavi ima svoje dublje korene jer se mitologizira tvrdnja da je prava suština čoveka ne u radu, već u zabavi, igri. Međutim, time se brani surova stvarnost u kojoj ljudi ne mogu ozbiljnije da učestvuju u procesima odlučivanja, određivanja uslova pod kojima će da rade. Insistiranje na zabavi u okviru masovne kulture O. Haksli s pravom naziva, parafrazirajući Marksa, opijumom za narod.

Međutim, zabava koju forsira masovna kultura po sebi ne omogućuje ispoljavanje stvaralaštva ličnosti u igri jer je sama neslobodna i programirana. Naime, suprotno od reklamnih tvrdnji o slobodnom iskazivanju ličnosti, zabava otupljuje, kako se ističe, jer je deo velike mašine za zgrtanje profita industrije zabave.

Posledica je jasna: reklama obmanjuje čoveka i otupljuje njegovo kritičko procenjivanje o stvaralačkim mogućnostima i smešta ga u veliko tržište zabave u kojem je on običan konzument određene igre — zgrtanja novca.

Četvrto, reklamom se, preko sredstava masovnog komuniciranja, rasprostiru vrednosti koje vode ka formiranju konformističke ličnosti. Na taj način se pomaže političko manipulisanje i oblikovanje »pitomih ljudi«. G. Seldes smatra da reklama vodi ka tipiziranju misli, robotizaciji ljudi u kojoj ima sve manje mesta razmišljanju.[36] Konformizam postaje toliko poželjno obeležje jer se putem »negovanja svesti« nastoje da otklone nepredviđene posledice.

Iz ovoga proističe rezultat — »pomirljivi« pojedinac, nekritički nastrojen koji, po mnogima, postaje osnovna figura represivnog društva obilja. Potrošačko društvo, masovna kultura i reklama u svim dejstvima vode ka obezličavanju čoveka, što može da se kao bumerang vrati i celoj civilizaciji. Naime, kako kaže M. Mid, kulturi je uvek pečat utiskivala ličnost i od toga kako je ona bila izražajna, kultura je imala vlastitost. Figurativna umetnost i kultura je izraz snažne ličnosti, a postfigurativna — obezličenog i osiromašenog čoveka. »Bledilo« kulture je znak otuđenja čoveka i drame civilizacije.[37]

---

[35] R. C. O'Hara, *Mead for Millions*, New York, 1961.

[36] G. Seldes, *The Great Audience*, New York, 1951.

[37] M. Mead, *Culture and Commitment. A Study of the Generation Gap*, Garten City, 1970.

U centru ovog procesa stoji utilitarno i duboko antiintelektualno dejstvo potrošačkog društva i masovne kulture, koja svodi čoveka na homo consumensa, kako to primećuje L. Mamford.[38]

Patologija urbanih konglomeracija — pojedinac izgubljen u konurbacionom kavezu

Sledeći pravac gubljenja ljudskosti mnogi teoretičari otuđenja čoveka nalaze u stvaranju urbanih celina i životu ljudi u njima. Kao posledica sveopšte koncentracije proizvodnje izrasli su *savremeni gradovi industrijske epohe*, koji imaju niz karakterističnih obeležja. Pre svega, oko starih gradskih centara izrasli su mnogobrojni prstenovi vezani za razvoj proizvodnje. U meri u kojoj se privreda razvijala, nastali su trgovački, privredno-industrijski, zabavni i stambeni kompleksi. Pošto takvi kompleksi zahvataju, svaki za sebe, ogromne prostore, grad u celini se »rasteže«, širi, te obuhvata na desetine i stotine kilometara.

Savremeni gradovi u prvo vreme nastaju zbog potrebe da se ljudi okupe i nađu na jednom prostoru kako bi uspešnije obavljali rad u industriji. Tako se spajaju mesto rada (Locus operandi) i mesto života (Locus standi), te se čovek ukorenjuje na jednom mestu. No, prstenastim širenjem grada, na jednoj strani, i njegovim »ljudskim punjenjem«, priticanjem ljudi sa sela, stvaranjem »industrijskih armija«, na drugoj, vrši se razdvajanje sektora gde se obavlja posao i gde se vodi život posle rada sa značajnim koncentracijama ljudskog sastava. Tako se stvara prostorna i ljudska konurbacija u kojoj se radikalno menja položaj čoveka, kako to ističe najpoznatiji istraživač grada L. Mamford.[39] Prostorna organizacija grada dovodi do problema saobraćaja, prometa i uopšte komuniciranja između ljudi i između delova grada. Kako se grad proteže u zonama na desetine kilometara, to se i najbržim sredstvima putuje satima od mesta stanovanja do mesta rada. Velike mase ljudi na zemlji ili pod njom »valjaju« se od ranih jutarnjih do kasnih večernjih časova i pomeraju se stalno. Tome treba dodati i odlazak u trgovačke i uslužne centre grada radi snabdevanja, što takođe oduzima znatno vreme i stvara haotičnu gužvu. Preko dana, a i dobrog dela noći, grad liči na ogromni ljudski mravinjak u kome se odvija besciljno tumaranje. Vreme rada i gubljenja vremena se silno proširuje, a čovek se iscrpljuje. Posledica ovakvog načina života je život ljudi u masi i gubljenje svakog oblika individualiteta. Vreme dnevnog tumaranja u gradu odvija se u okviru betona, čelika, stakla, šume cevi,

---

[38] L. Mumford, *The Myth of the Machine*, New York, 1970.

[39] L. Mumford, *Grad u historiji*, »Naprijed«, Zagreb, 1969.

zagađenog vazduha i mehaničke buke. Sve to vrši snažan atak na čula, koja otupljuju, i na čovekovo fizičko i mentalno zdravlje, koje se ruinira. Dakle, veštački milje destruktivno deluje na fizičku i mentalnu strukturu ljudi.

Odmor i zabava posle rada i takvog tumaranja u znaku je, zbog navedenih činjenica, gubljenja vremena i fizičkog i psihičkog zamora. Ona se odvija u kućama »grada hotela«, u oblakoderima visoko iznad zemlje, kulama iz kojih se ne može uspostaviti ljudski kontakt. Njegov nadomeštaj je televizor pored koga se u papučama, do kasno u noć, sluša i gleda o drugim ljudima i događajima u društvu.

Van kuća, sa bleskom veštačkog neonskog svetla, produžuje se dan, ali više ne za radni haos, već za zabavu. U specijalizovanim mestima za »uživanje«, bogato reklamiranim, odvija se programirana *zabava* sa tačno izračunatim vremenom od-do, iskalkulisanom dobiti, napadom na određena čula i izazivanjem snažnih emocija. Odmor koji to nije, jer je sasvim podređen veštačkim impulsima, još više degradira i osiromašuje pojedinca.

I *rekreacija* je veštačka, a odvija se u onim zonama industrijske rekreacije koje su zasnovane na komercijalnoj osnovi. Njen smisao je takođe više u sticanju novca, koji ide u džep onih koji je organizuju, nego što donosi koristi onima koji je upražnjavaju. »Urbanizovani sportovi« manje doprinose fizičkom zdravlju, a više traćenju vremena. Naime, u gradu se vrši kompletno rasterećenje čovekovih organa — ruke mu zamenjuje automat-mašina, noge — automobil, oči — televizija, uho — magnetofonske vrpce i ploče, seks se dobija putem filma, pornografskih časopisa itd. Rekreacija i sport u takvoj situaciji, a i zbog komercijalne prirode, samo su iluzorna zamena za izgubljena prirodna svojstva čoveka.

Međutim, najteže su posledice života u ogromnim gradovima po socijalni i emotivni život čoveka. Kako se ističe, nekada u malim gradićima u kojima je živelo svega nekoliko desetina porodica socijalne veze su bile *neposredne:* svi su se znali i neposredno komunicirali; sve funkcije su bile dostupne svima i individualno prepoznatljive; karakterne osobine pojedinca, pa čak i čitavih porodica tako reći su bile javna i opšta stvar.

Veliki grad je pokidao sve te veze. Umnožavanje stanovništva učinilo je nemogućim takav tip odnosâ. No, više od toga na ovo je uticalo to što je u gradu sve podređeno radu. Kako on apsorbuje mnogo vremena, čovek je neaktivan, čak do te mere da ne poznaje ni najbliže susede niti ima interesa da ih upozna. I najintimnije veze u porodici gotovo da se zasnivaju na posredovnim odnosima, a pogotovu one u društvu. U gradovima ljudi postaju usamljenici. Kako ističe S. Žilijen, »homo urbanis« je u megapolisu na taj način potpuno otuđen, odnosno O. Elgozi

— on je u urbanizovanom kavezu iznuren monotonim radom, jednoličnošću života i nervnom napetošću.[40]

Čovek usamljenik nalazi se u gradu u velikom žrvnju između »kolektivnog i organizovanog iscrpljivanja« i gubljenja svojeg »ja«, što ima za posledicu: različita nervna oboljenja, koja postaju »bolest civilizacije«; nasilničko-kriminalno ponašanje, alkoholizam, uzimanje droga, prosjačenje i krađu, prostituciju, homoseksualizam itd. Tragična figura ovakvog načina života, kako se ističe, jeste bolesno usamljen čovek.

Ravnodušni posmatrač krize ekološke sredine

Kao posledica prethodnih javlja se i onaj pravac ljudskog otuđenja koji se zasniva na kidanju veza čoveka sa prirodnom sredinom. Mnogi smatraju da neograničeni rast »veštačke sredine« tako utiče na čoveka da ga »dresira«, te on i ne postavlja pitanje smisla prekomerne »eksploatacije« prirode i kakve su uopšte posledice toga po ljudsku vrstu.

Stvarajući »veštačku sredinu«, čovek ugrožava svojom delatnošću prirodne tokove izazivajući one negativne posledice kojih nije ni svestan i koje prete da poremete ravnotežu u prirodi uopšte. Tako se pod devizom: učinimo život udobnijim i boljim priroda nasilnički iscrpljuje i uništava, te se svet danas nalazi u direktnoj ekološkoj krizi, a indirektno u ljudskoj — onoj koja preti opstanku vrste.

Različiti su uzroci ovoj pojavi, ali se svi oni sabiraju u jednom — orijaškoj trci za profitom koja seje pogubne posledice. Pri tom se navode indikativno oblici ove krize i njene ukupne rezultante.

Prvo, ukazuje se na energetsku krizu kao značajan oblik nekontrolisanog iscrpljivanja prirodnih bogatstava. Izvori energije se smanjuju, i to rapidno. Radi razvoja gradova i industrije posečene su i uništene mnoge šume, izvađeno na milione tona nafte i uglja itd. Procenjuje se da, na primer, rezerve nafte, ako se nastavi postojeća eksploatacija, mogu da traju najviše do pedeset godina, ugalj do dvesta godina itd.

Drugo, veštačka prerada prirodnih sirovina i stvaranje energetskih izvora dovodi do ozbiljnih negativnih posledica po čoveka i okolinu. Proizvodnja energije putem termoelektrana zagađuje okolinu, vazduh i zemlju otrovnim nusproduktima i gasom. Korišćenje hidroelektrana je manje opasno, ali se nivo reka podiže i plavi plodno tle koje je neophodno za proizvodnju hrane. Upotreba nuklearnih elektrana, koja je najbolja zbog trajnosti, opasna je zbog zračenja i otpadnih voda koje se odlivaju u reke i unose u njih radioaktivne čestice koje povećavaju temperaturu vode, te dovode u pitanje rečnu floru i faunu.

---

[40] O. Elgozy, op. cit.

Treće, i ostala zagađenja čovekove okoline uzrokovana industrijskom preradom su ogromna. Pre svega, zagađuje se vazduh koji sva živa bića udišu. Danas niz industrijskih zona u svetu naučnici nazivaju »fabričkim dimnjacima« iz kojih svakodnevno kuljaju otrovna isparenja i gasovi koji bukvalno tamane životinjske i biljne vrste. Istovremeno ti gasovi formiraju guste omotače oko Zemljine lopte utičući na klimu uopšte i menjajući redosled sušnih i kišnih dana.

Zatim se zagađuju, kako smo istakli, reke koje su rezervoari pitke vode neophodni za život. Oko gradova i u industrijskim zonama, koje se množe kao pečurke, reke postaju »kanalizacione cevi« u kojima je ubijen svaki život. Oko takvih zona i reka-kanala formiraju se močvare — otpadne vode koje svojim isparenjima i bakteriološkim sastavom mogu izazvati nebrojene epidemije. Ispuštanjem mazuta, nafte, podvodnim eksplozijama hidrogenskih bombi u moru se menja prirodna ravnoteža, zbog čega je ugrožen opstanak mnogim vrstama.

Četvrto, veliki gradovi su stecišta prljavštine, prašine, smoga, buke itd., što neposredno utiče na čoveka i njegovo zdravlje izazivajući nervne napetosti, bolesti disajnih organa, rak, srčana oboljenja itd. Neki, kao Č. Rajh, smatraju ovo pogubnom posledicom poremećene psihofizičke ravnoteže ljudi.[41]

Peto, usled sve veće potrebe za hranom veštački se smanjuje i nadoknađuje ciklus njene proizvodnje. Ovo se vrši na različite načine: ozračivanjem biljaka, korišćenjem po zdravlje opasnih đubriva (pesticida) itd. Preko hrane čovek unosi u organizam ove materije, od kojih su mnoge podloga za razvoj različitih oboljenja.

Posledice krize ekološke sredine su više nego jasne: ugrožen čovekov opstanak, i to do te mere da je budućnost neizvesna. Kako ističe jedan od najboljih poznavalaca ovog problema B. Komoner, kriza prirodne sredine se javlja kao rezultat antiekološkog ekonomskog rasta i vodi ka lančano negativnim posledicama u prirodi, kada pređe određenu granicu koju priroda može da podnese, »krug se zatvara« i biološka katastrofa čoveka je neminovna.[42]

Kriza ekološke sredine samo je dalji oblik nemoći čoveka koji nije u stanju da utiče na svoju sudbinu.

Nauka — »zli duh iz boce«
i manipulisana ljudska jedinka

Dalji značajni pravac otuđenja čoveka nalazi se u *delovanju nauke*. Njoj se zamera da najbrže doprinosi i pomaže manipulisanju ljudima. Mnogi smatraju da to proizlazi iz *karaktera*

---

[41] Ch. Reich, *The Greening of America*, New York, 1970.

[42] B. Commoner, *The Closing Circle, Natur, Men and Technology*, New York, 1971.

ovovekovne nauke. Tako L. Mamford ističe da je u kretanju ka otkrivanju istina o svetu čovečanstvo u celini platilo izuzetno visoku cenu, jer od Kopernika do Keplera i Njutna itd. *čovek* nije bio u centru naučne pažnje, već *priroda*. Međutim, nije nimalo slučajno što je čovek isključen kao pretpostavka naučnog istraživanja, jer svrha ispitivanja nisu ljudske potrebe, već *eksploatacija prirode*. Kako je cilj nauke, od začetka, utilitaran, to je i njena suština postala *nasilna*, ne samo u odnosu na prirodu, već i na čoveka, te je čovek doživeo tretman prirodnog objekta. Savremena nauka je transformisala čoveka, od subjekta ga je pretvorila u objekt, a najviši stepen tog postvarenja jeste naučni doprinos tehničkoj vlasti, koju ovaj autor ironično naziva »megamašinom«, stabilnom strukturom za totalnu kontrolu nad »fizičkim« čovekom.[43]

Kako se ističe, nauka u različitim oblicima vrši postvarenje, reifikaciju. U osnovi ona pomaže u društvenoj i prirodnoj manipulaciji, svodi čoveka na objekt u društvenim procesima i laboratorijski eksperimentiše njegovim bićem.

Prvo, ukazuje se da nauka doprinosi održanju i stabilizaciji *autoritarne organizacije rada*. Kroz razvoj »nauke o upravljanju«, kibernetike, teorije sistema, sistemsku analizu, u stvari se učvršćuje diktat centralističke i birokratske vlasti nad radom i čovek se svodi na tehnički objekt, deo mašinskog sistema.

Drugo, uporedo sa ovim nauka služi i rasprostranjivanju apsolutističke vlasti u društvu uopšte. U interesu vladajućih krugova, s jedne strane, na ličnost se vrši *indirektan pritisak* da bi se smanjila njena kritičnost i spremnost za revolucionarne izmene. Različita su sredstva takvog »stezanja«, počev od šireg oblikovanja »mirnog čoveka«, kroz obrazovanje i školovanje, usađivanje određenih vrednosti koje su poželjne, do manipulisanja sredstvima informisanja, »naučne propagande« i otvorenih pretnji »katastrofama i nestajanjem nacije« u slučaju radikalnih promena. S druge strane, postoji *direktan pritisak* na pojedinca različitim sredstvima. Tako T. Lebzah vrlo indikativno navodi kako se pomoću medicine, hemije, biologije, elektronike može »komandovati« čovekom već danas. On ističe da se, na primer, ugrađivanjem prijemnika u telo čoveka putem odašiljača može upravljati njegovim ponašanjem kao robotom. Ubrizgavanjem hemijskih supstancija u ljudski mozak takođe je moguće izazivati osećanja u široj skali: od mahnite veselosti do apatije i životinjskog straha.[44] Z. Brzezinski ovakvo delovanje nauke naziva *tehnološkom diktaturom*, a posebno podvlači značaj biopsihološkog manipulisanja čovekom.[45]

Treće, u vezi sa tim navodi se sve veće »mešanje« nauke u *intimne sfere čoveka*, u *privatni život*. Naročito se to ispo-

---

[43] L. Mumford, *The Myth of the Machine*, cit. izd.

[44] T. Lebsach, *Die unheimlichen Möglichkeiten oder die Manipulierte*, Düsseldorf — Wien, 1967.

[45] Z. Brzezinsky, *Between two Ages — America's Role in Technotronic Era*, New York, 1970.

ljava, kako se ističe, u nasilnom uticaju na planiranje porodice, u ograničavanju broja dece. »Demografski bum« koji doživljava savremeni svet preti u situaciji smanjene proizvodnje hrane da poremeti ravnotežu. Stoga vlasti na »naučnoj osnovi« preduzimaju pokušaje da se suzbiju prekomerna rađanja, što takođe ima široku skalu: od psihološke propagande o posledicama »prekobrojnih« rađanja, preko različitih kontraceptivnih sredstava, do eksperimentisanja sa sterilizacijom.

Četvrto, posebno se ističe korišćenje pre svega prirodnih, a i društvenih nauka u *ratne svrhe*. Savremena nauka je omogućila ili stvorila različita društveno-psihološka i tehnička sredstva razaranja. »Dar« nauke ratu je nečuven, i to počev od ideoloških pritisaka zasnovanih na dezinformacijama i obmanama do mašinskih, hemijsko-bakterioloških oruđa i oružja. Inkarnacija ovog »stvaralaštva« jeste atomska bomba, različiti oblici nuklearnih sredstava smrti.

Peto, na kraju se navodi naučna manipulacija *biološkom osnovom čoveka*. Pre svega, ovo se ispoljava kroz pojavu »eugeonike«, nauke koja nastoji da otkrije biološku suštinu čoveka i da pomogne stvaranju »čistih« primeraka rasa. Ona postaje idol onih koji su za traženje »novog« kvaliteta čoveka, ali i onih koji u odabiranju najboljih ljudskih uzoraka vide rešenje, na jednoj strani, za nestajanje fizičkih i mentalnih bolesti čovečanstva, a na drugoj — za sprečavanje razvoja defektnih i devijantnih pojedinaca. Ideja je jasna: kao što se kod životinja može uticati na stvaranje poželjnih osobina, to isto se čini i sa čovekom. Javni iskazi mnogih naučnika koji su duboko ušli u tajne manipulisanja »živom materijom« i sve štetne posledice nepredviđenog, onoga što ne može da se kontroliše jasno govore da ovi »naučni eksperimenti« nisu fikcija, već surova realnost.

Različiti su oblici ovakvih eksperimentisanja i tehnokratskih maštanja, kao, na primer, oni u kojima se nastoje stvarati »ljudski mutandi« po principu kentaura, »pola žena — pola riba«, Mičurinove »kalemljene voćke« u ljudskom obliku, »kiborzi« — organizmi kao gomile šrafova, krvi i mesa, »*kibernetsko-biološki čovek*«.

Svim navedenim momentima, a naročito poslednjim, čovek se otuđuje ne samo od svoje društvene, već i od prirodne suštine. Po mnogima, situacija je upravo paradoksalna: nauka, umesto da služi čoveku, kao zli duh iz otčepljene boce nadvija se nad čovekom, koji, opet, kao da nije svestan kakve je sile sopstvenog uništenja oslobodio.

Religijski egzodus izgubljenog homo sapiensa

Kao poslednji bitni pravac alijenacije navodi se *bekstvo* čoveka u *magiju* i *religiju*. Mnogi smatraju da se ovakva orijentacija javlja kao rezultat sveukupnog delovanja navedenih procesa u društvu koji čoveka do te mere osiromašuju da on po-

kušava da u mističnim formama života potraži smisao svoje egzistencije.

Zaista, ako se postavi pitanje otkuda danas, u takozvanoj »naučnoj civilizaciji« u kojoj je čovek otkrio mnoge istine o sebi i svetu, raste broj onih koji se vraćaju religiji, praiskonskom i netačnom objašnjenju prirodnog i društvenog sveta, tumačenje se mora tražiti u tome šta se dešava sa savremenim društvom i čovekom.

Kako se ističe u nizu shvatanja, osakaćeni i izgubljeni čovek u tektonskim poremećajima današnjeg društva nastoji da poslednje pribežište svome »ja« iznađe na iluzoran način, kroz religiju kojom pokušava da se *integriše* u društvo.

Gotovo svi istraživači današnjeg društva ukazuju na sveukupno razorno delovanje društvenih procesa na čoveka i na interpretivnu funkciju religije. Na primer, po R. K. Mertonu, ukoliko nestaje privatno vlasništvo, gubi se i osnova individualizma, što povlači nestajanje individualnih vrednosti. A nestajanje tih vrednosti se ne vrši automatski, jer se preko različitih društvenih ustanova (porodice, škole, sredstava masovnog komuniciranja itd.) one popularizuju. Međutim, procesi etatizacije u društvu su snažniji od procesa individualizacije, te se navedene vrednosti pretvaraju najpre u romantične predstave, zatim u ideale, a na kraju u *zablude* koje dovode čoveka u raspeće između iluzija i realnosti u kojem on doživljava sebe kao deo imaginarnog kolektiva. U nemogućnosti da se ostvari u društvu, on nastoji da u religiji potraži spasenje i povratak svojoj izgubljenoj individualnosti.[46] Na osnovu toga »pritisnutog kolektivizma« K. Manhajm izvlači očiglednu težnju savremenog čoveka prema religiji i crkvi.[47]

Na drugoj strani, u industrijskom društvu, kako navodi T. Parsons, glavna funkcija religije počinje sve više da biva regulisanje poremećene ravnoteže između motivacionih radnji i pravila koja ih regulišu. Naime, u tehniciziranom i organizovanom društvu religija sve više počinje da pomaže integraciji individua jer postaje vezivno tkivo sistema pravila na osnovu kojih se zauzimaju i vrše uloge.[48]

No, religija ne samo da formalno, putem institucionalnog sistema, utiče na kohezivnost u društvu, već nastoji da to učini i stvarno preko stvaranja nekih oblika životnih asocijacija u okviru crkve. To nastojanje izuzetno ističe I. O. Hercler, koji polazi od analize obezličavanja pojedinca u porodici, urbanizovanom gradu, njegovog utapanja u gomilu putem dejstva sredstava masovnog komuniciranja i sekularizma, što direktno vodi ka religiji. Ona ima utoliko više uspeha da obuhvati čoveka

---

[46] R. K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, Glencoe, 1957.

[47] K. Manheim, op. cit.

[48] T. Parsons, *Structure and Proces in Modern Societies*, Glencoe, 1960.

ukoliko kroz crkvenu organizaciju nastoji da iznađe forme i sadržaje povezivanja ljudi.[49]

Zaista, crkvu danas karakteriše upravo takva orijentacija. Strategija i taktika crkve je u prilagođavanju sve brojnijim društvenim protivurečnostima koje obezličavaju čoveka. S jedne strane, ona postaje jedan od »kritičara« društva, odnosno niz stavova o otuđenju ljudi u društvu postaje sastavni deo oficijelne crkvene doktrine. S druge strane, ona ne samo što na ideološkom i socijalnom planu prihvata ideju otuđenja, već nastoji da konkretnim oblicima veže pojedince za sebe.

Naravno da je delovanje crkve i religije pre pitanje njenog »opstanka«. Njena integrativna funkcija zaista proizlazi iz »krize civilizacije«, ali se ona i na vrednosnom i na stvarnom planu javlja kao *privid.* Naime, religijom se vrši iluzorno, a ne stvarno povezivanje ljudi, jer su u pitanju pojedinci koji su kako danas tako i ranije izgubili svoju »ljudsku suštinu« ili je nikada nisu stekli. Religija je recidiv iz koga ne može da proistekne nikakva promena i očovečavanje sveta.

Zaplašeni i izgubljeni čovek, koji je nemoćan da vlada društvenim uslovima proizvodnje i reprodukcije svoga života, manipulisan politikom, kulturom, naukom i tehnikom, beži u strahu u religiju i njene obrede. Ona ostaje takvo »pribežište« u kome se traži izlaz teškom životu, te napokon strahu od individualne konačnosti. Taj momenat je naročito značajan za prividno vraćanje svome »ja« koje je trajno na »onome svetu«. U čudnom spoju savremenog sveta pojedinac se javlja između nauke i religije, krsta i kompjutera.

»Usponi« i »padovi« shvatanja o otuđenju čoveka u savremenom društvu

»Teorije« o otuđenju čoveka u savremenom društvu, koje su ovde analizirane, imaju svojih značajnih saznajnih momenata, »uspona«, ali i osnovnih slabosti, »padova«.

Pre svega, pođimo od najočiglednijih vrednosti navedenih shvatanja. U značajnom delu ona nisu samo prosti zbirovi stavova da bi se izazvale senzacije, žurnalistička šokantnost, pomodarstvo, koje u pozadini ima želju da afirmiše vlastite stavove, mada ima i toga, već pokušaji da se ozbiljno analiziraju promene u savremenom društvu. Niz tvrdnji iz navedenih shvatanja ne može se odbaciti samo zato što ne proizlaze iz marksističke koncepcije društva i analize. U njima, naprotiv, postoje u značajnoj meri tačne ocene pravaca i procesa otuđenja čoveka u današnjem svetu. Zaista se ne može poreći niz aspekata gubljenja ljudskosti u savremenom, u prvom redu kapitalističkom društvu. Štaviše, mnogi problemi u vezi sa ljudskom egzisten-

---

[49] I. O. Hertzler, *American Social Institutions A. Sociological Analysis,* Boston, 1961.

cijom postaju opšti problemi, tiču se uopšte naše civilizacije (eksploatacija, politička manipulacija, potrošačko bezumlje, masovna kultura, zagađivanje čovekove okoline itd.).

Navedena shvatanja upozoravaju na *etatizaciju* savremenog društva, u različitim oblicima i sadržajima, te je tačna ocena da individualizam nestaje, a da je ličnost pod snažnim uplivom i pečatom opšteg društvenog kretanja. Sa tim u vezi vrednost ovih shvatanja je i u tome što ukazuju na *totalnost* obuhvata koji savremeno društvo nastoji da ostvari nad pojedincem, te na negativne efekte koji iz toga proističu.

Na kraju, otkrivajući na svoj način probleme čovekove egzistencije, lice njegovog osiromašivanja, navedena shvatanja pokazuju i naličje savremenog društva, njegovu društvenu patologiju, bolest. Teško je onome koji bolje poznaje savremeni kapitalizam da se ne složi sa tvrdnjom o njegovom razornom dejstvu na ličnost. I uopšte, niz pogleda u okviru takozvane »teorije otuđenja« čoveka samo su delovi mozaika koji u svim bojama otkriva krizu buržoaske civilizacije, koja stavlja na dnevni red pitanje ljudskog samoodređenja i samoodlučivanja o smislu života.

Pored vrednih zapažanja, svakako da su ozbiljniji nedostaci ovih pogleda, a oni se višestruko iskazuju. U okviru načina analize uzroka otuđenja čoveka u savremenom društvu postoji krupna slabost koja konačno rezultira i u promašaj celokupne koncepcije. Naime, to se ogleda u rešenju osnovnog problema pred kojim su stajali različiti autori ovih shvatanja, odnosno u određenju smisla *kretanja ljudskog društva i rezultata toga kretanja*. Pokazalo se da je nađen neadekvatan i netačan izlaz jer je istorijsko kretanje društva protumačeno jedino u tom smislu da ono sve više i više smanjuje slobodu čoveka i vodi ka njegovom potpunom otuđenju.

Naravno, nije teško pokazati da ovakvo objašnjenje zaista nije u skladu sa stvarnom istorijom ljudskog društva, jer ona ne označava jednolinijsko i jednosmerno nestajanje ljudske slobode, već je i njeno gubljenje na jednoj strani i zadobijanje na drugoj. Činjenice o ljudskom društvu su tvrdoglave; one pokazuju i to drugo lice kretanja koje je potpuno izostalo iz analize. Zbog ove osnovne slabosti jasno je otkuda slikanje mračne sadašnjosti i još crnje budućnosti čoveka. Ali, i više od toga, sama interpretacija kretanja je veštački konstruisana jer je trebalo dokazati potpuno otuđenje i neizvesnu sudbinu čoveka. Zbog toga je upravo izvršeno nasilje nad vekovnim trajanjem ljudi, prikriveno nizom značajnih činjenica. Nikakvi podaci ne dokazuju ideju da je ljudska istorija stalan pad čoveka, a da je savremenost krajnja tačka toga pada, već oni govore da svaka etapa razvoja ima svoje brojne vidove otuđenja i ostvarenja slobode.

Iz ovoga proizlaze i druge krupne slabosti ovih »teorija«. Pre svega, ljudski aktivizam, kojim se jedino može objasniti i socijalna organizacija života, ljudsko društvo, označen je kao

destruktivan. Time je celokupno ponašanje čoveka svedeno na iracionalnu ravan, što je nelogično i istorijski neprimerno. Naime, nelogično je utoliko što bi ova tvrdnja pretpostavljala da je čovek u početku svog postojanja bio u »raju ljudskosti«, a »silaskom na zemlju« — sopstvenim aktivizmom stvarao i na kraju ostvario »grešno društvo«. »Individua« sa takvom delatnošću bila bi i sama bolesna, a to je u suprotnosti sa osnovnom idejom ovih shvatanja o bolesnom društvu koje proizvodi unakaženu individuu.

Neistinitost objašnjenja se ogleda u tome što su ljudi, a sa tim se, neosporno, mora složiti i poslednji skeptik, sami stvaraoci svoje istorije, a oni su to samo utoliko ukoliko uzajamno deluju jedni na druge. Svojom praksom, koja je i racionalna i iracionalna, po mnogo čemu, ljudi stvaraju i uslove svoje »slobode« istovremeno sa uslovima svoga »zatočeništva«. Prema tome, stanje »raja« i »greha« ne postoji tako odeljeno niti je ljudska praksa put od jednog ka drugom. Ona je samo takav aktivizam u kome čovek, stalno prisvajajući prirodu i sebe kao prirodu, stvara društvene odnose koji mu otvaraju mogućnost da još racionalnije uredi svoje odnose sa prirodom i sa drugim ljudima. Zato je analiza te prakse i putokaz kretanja ljudske egzistencije i odgovor na pitanje kakva je sudbina čoveka. Ukoliko bi bila tačna teza o sve većoj iracionalizaciji ljudskog delovanja, to bi značilo da je čovek nemoćan da gradi svoju istoriju — prošlost bi imala religijsko objašnjenje, a budućnost bi nosila katastrofu.

Međutim, ima nešto što je u objašnjenju otuđenja čoveka slično religijskom tumačenju. U totalnom gubljenju ljudskosti u savremenom društvu kao da se nazire još jednom ispričana biblijska priča o kataklizmi čovečanstva, samo što bi ona bila njena »industrijska« verzija. Ne mislimo, služeći se analogijom, da ovakvo tumačenje u potpunosti pripišemo »teoriji otuđenja« čoveka, ali je neosporno da iz pogrešno izvedenog smisla istorijskog kretanja rezultira i *mitologiziranje prošlosti.*

Većina pogleda o otuđenju čoveka u savremenom društvu ima svoje socijalne i idejne korene u ranoliberalističkoj praksi i shvatanju društva. Jednostrana orijentacija na pojedinca je posledica krajnjeg individualizma, onog načina života liberalnog kapitalizma u kome je »sreća pojedinca« bila osnovni motiv društvenog i ličnog delanja. Otuda i uobličena misao o individui i njenom integritetu kao najvažnijoj društvenoj vrednosti. Društvo je »zdravo« i »dobro« samo ukoliko nastoji da omogući slobodu pojedincu, kao i suprotno ako to ne čini. Sa neminovnom propašću takvog društva liberalna doktrina očigledno da nije iščezla, već je izvršila snažan uticaj na sociološka shvatanja otuđenja, bez obzira na to bila ona toga svesna ili ne. U tom smislu u ovim shvatanjima se vrši glorifikovanje i romantizovanje čoveka. U njihovoj predstavi on je otrgnut iz društvenog miljea jer je prikazan tako kao da je ranije bio »celovit«, »slobodan«, a danas, kada se razvilo savremeno društvo, parci

jalan i »okovan«. Nije teško zaključiti da je to srž liberalne doktrine koja je čoveka svela na apstraktnog čoveka da bi ga u svojem vremenu proglasila najslobodnijim.

Međutim, najveći nedostatak ovih shvatanja ipak ne proizlazi iz nekoherentnosti izvođenja sopstvene zamisli, već iz osnova samog koncepta. Polazište objašnjenja ljudskog otuđenja je netačno jer se u istoj ravni nalaze uzroci koji nemaju podjednaku težinu. Otuđenje se izvodi kako iz procesa rada tako i iz dejstva politike, države, masovne kulture, urbanizacije itd. Sigurno je da savremeno društvo različito utiče na čoveka, ali to niukom slučaju ne može da zamagli da ono to čini nekim svojim stranama dublje i jače, a nekim pliće i slabije. Naime, polje rada, proizvodnja je i dalje centralno za aktivnost čoveka i društva, te se na njemu još uvek »lome koplja« interesa i klasnih, društvenih snaga. I dalje odnosi u proizvodnji utiskuju pečat društvenim odnosima i od toga kakva je organizacija društvenog procesa rada zavisi i organizacija društva u celini. Čini se da nije teško dokazati kako je u savremenom buržoaskom društvu državno-pravna i politička nadgradnja u funkciji kapitalističkih proizvodnih golijata; da masovna kultura služi nebezimenom profitu; da je nehumana upotreba nauke vezana za »ceđenje« viška rada; da je kriza ekološke sredine izazvana jednostranom težnjom za privatnom dobiti itd. Danas, kao i ranije, proizvodnja i način na koji je ona organizovana je najvažnija osnova drugim pojavama u društvu, te, prema tome, i kada je reč o otuđenju, ona je primaran činilac koji preko ostalih deluje na obezličenje čoveka.

Međutim, navedena shvatanja ne objašnjavaju otuđenje tako, već kompleksnim dejstvom činilaca, čitavim njihovim spektrom, u kojem često kao važnije uzroke nalaze one koji su vezani za politiku, kulturu itd. Razlog je prost: produkcioni odnosi nisu polazna osnova objašnjenja niti savremenog društva niti alijenacije. Analiza ovih odnosa zahtevala bi, neosporno, drukčiji način uređivanja empirijske građe iz kojeg bi proistekli i drukčiji zaključci. Ideja o zanemarivanju produkcionih i svojinskih odnosa potiče otuda što se otuđenje posmatra kao »celovit fenomen« koji proističe iz jednoobrazne civilizacije i zajednički je za ljudsko društvo u celini. Ukoliko bi produkcioni odnosi bili osnova oblika i sadržaja otuđenja, onda bi univerzalizacija otuđenja bila nemoguća. Otuda i zamena niza kategorija jasnih za analizu otuđenja kao što su: privatno prisvajanje, eksploatacija, najamnina, nepreciznijim — manipulacija, patologija, obezličavanje, gubljenje ljudskih osobina itd.

Više je nego očigledno da navedena stanovišta ne polaze u objašnjenju otuđenja od *načina proizvodnje* kao one celine koja određuje odnose između ljudi u društvu. To ima za posledicu pogrešan zaključak o univerzalnom karakteru gubljenja ljudskosti i krizi savremene civilizacije. Međutim, ne radi se o beznađu ljudskog društva uopšte, već o krizi građanskog društva

koju je uslovio razvoj kapitalizma. Pri tom pomenuta gledišta ne uočavaju ovu vezu i one promene u kapitalizmu koje su protivurečne, ali iz kojih se ne javljaju samo snage manipulacije, već sazrevaju i snage revolucionarnih promena. Naime, razvijaju se i diferenciraju na jednoj strani oni koji teže nekad kroz suptilnu, a nekad kroz brutalnu intervenciju da održe osnove građanskog sveta, a na drugoj oni koji im pružaju prikriven ili otvoren otpor, u zavisnosti od karaktera represije.

Ne analizirajući način kapitalističke proizvodnje i njegovu transformaciju, pomenuti pogledi potpuno zanemaruju klasnu strukturu, ulogu radničke klase i sve one oblike njene borbe koji nagoveštavaju promene kapitalističkog sistema.

Na kraju treba istaći da se bez načina proizvodnje ne može objasniti ne samo otuđenje, već i razotuđenje. Mnogi oblici otuđenja, neosporno, postoje ne samo u kapitalizmu, već i u socijalizmu zbog (ali i ne samo) ukupno manjeg materijalnog i kulturnog razvoja. Međutim, bitno je da je socijalizam, i to u smislu socijalističkog samoupravljanja, takav način društvene proizvodnje koji *stvarno* nudi mogućnost razotuđenja. Naime, to je jedini put kojim individue mogu, pomoću zajednice, kako je isticao Marks, da prisvoje ljudski totalitet, odnosno da zajedničkom kontrolom nad uslovima proizvodnje svoga života ostvare slobodu svih.

Marko Vrhunec

Pariska konferencija o međunarodnoj ekonomskoj saradnji

Svetsku ekonomsku situaciju već duže vremena karakterišu krizne pojave i strukturalne preobrazbe gotovo u svim ekonomskim oblastima, zaoštravanje društvenih protivrečnosti, kao i velika neizvesnost u pogledu budućeg razvoja. Niko nije pošteđen poremećaja koji sve dublje zahvataju politički i privredni život pojedinih zemalja i svetske zajednice kao celine. Sve to ukazuje da se danas odvija historijski proces složenih, dubokih i dugoročnih promena koje imaju i sve više će imati dalekosežne posledice po položaj pojedinih zemalja.

U ovakvoj situaciji sve više jača svest i potreba da međunarodna ekonomska pitanja moraju zajednički da rešavaju sve zemlje. To je moguće jedino pod uslovom ako se uvažavaju interesi svakoga, a rešenja traže na ravnopravnoj osnovi, dajući prvenstvo onim pitanjima koja su najbitnija i goruća. A to je danas, svakako, zaostajanje velikog dela sveta i ubrzani razvoj zemalja u razvoju, pa zato rešavanju međunarodnih ekonomskih pitanja treba pristupiti na drukčiji način nego do sada, sa promenjenim prioritetima i sa novim odnosima uz sagledavanje međuzavisnosti i celovitosti svetske zajednice.

Sazrevanje ovih saznanja podstiče napore na nacionalnom i međunarodnom planu za traženje izlaza iz takvog stanja i za pronalaženje takvih rešenja koja bi vodila ka uređivanju međunarodnih ekonomskih odnosa na novim osnovama i ka stabilnijem i skladnijem ekonomskom razvoju u svetu. Rađa se potreba za pronalaženjem novih puteva, formi i načina kako bi

se hitno i efikasno moglo pristupiti rešavanju akutnih svetskih privrednih pitanja.

Pariska konferencija o međunarodnoj ekonomskoj saradnji, koja je nakon dužih porođajnih muka i varijacija u decembru prošle godine konačno doživela svoje konstituisanje, svakako je jedan takav put. Njezinim uspešnim završetkom rodio se novi međunarodni organizam, drukčiji od sadašnjih tela Ujedinjenih nacija i drugih institucija. Različit je i njen zadatak: za godinu dana mora kroz direktne pregovore da pronađe realna i konkretna rešenja za najaktuelnija ekonomska pitanja i da zaključi niz aranžmana u cilju prevazilaženja svetske ekonomske krize i uspostavljanja osnova novog međunarodnog ekonomskog poretka.

Pariska konferencija nije bila samo trodnevno zasedanje ministara 27 zemalja, nego je ona naziv novog međunarodnog tela za pregovore. Rešavanjem međunarodnih ekonomskih pitanja postavljaće se osnove za funkcionisanje novog međunarodnog ekonomskog sistema, koji treba da podstakne nove impulse za šire i svestranije povezivanje svih zemalja. Imajući taj cilj pred sobom, usvojen je naziv »Konferencija o međunarodnoj ekonomskoj saradnji«. Tom oznakom htelo se podvući da su se na pregovore okupile ravnopravne strane, partneri u saradnji, koji putem dijaloga treba da utvrde stanje svojih subjektivnih interesa i da zajednički potraže konkretna rešenja koja bi svetsku privredu izvukla iz sadašnjeg kriznog stanja. No, to je za sada samo zadatak — velik, složen i odgovoran. Ako je konačno došlo do konstituisanja međunarodnog organizma koji okuplja zapadne zemlje i zemlje u razvoju kao ravnopravne partnere, onda to istovremeno znači da se u svetu mnogo šta promenilo. Jer, ako takvog dijaloga do sada nije bilo, to je bila posledica političkog embarga diktiranog od onih snaga u svetu koje su nastupale sa pozicija snage monopola i privilegija unutar postojećeg svetskog ekonomskog sistema. Ako raste otpor takvom kolonijalističkom i eksploatatorskom odnosu, onda je to posledica promene odnosa snaga u svetu u korist mira, nezavisnosti i progresa.

Kao što je poznato, VII specijalno zasedanje Generalne skupštine UN potvrdilo je tu promenu. U septembru 1975. godine na zasedanju u Njujorku gotovo sve zemlje sveta opredelile su se za dijalog i saradnju, a protiv zatvaranja i konfrontacije. Zapadne industrijske zemlje sa SAD na čelu dugo nisu htele da priznaju nužnost i kompleksnost promena u svetskom privrednom sistemu, pa zato nisu bile spremne ni za raspravu o stvaranju novog međunarodnog ekonomskog poretka. Te zemlje su odbijale dijalog jer se radi o promeni sistema koji im je obezbeđivao ekonomski prosperitet naročito u poslednjih trideset godina na osnovu za njih privilegisanih i monopolnih, a za zemlje u razvoju neravnopravnih i nepravednih međunarodnih ekonomskih odnosa.

Svetska ekonomska kriza pokazuje da je prosperitet zapadnih zemalja građen na ostacima kolonijalizma i na neokolonijalizmu. To se ispoljavalo pre svega u niskim cenama energije i sirovina kao jedinih izvoznih izvora zemalja u razvoju. Takvi odnosi pothranjivali su potrošačko društvo u industrijski razvijenim zemljama kao antipod zaostalosti zemalja u razvoju, koje su se od prvog dana svog nacionalnog oslobođenja i sticanja nezavisnosti suočile sa teškim problemima gladi, bede i siromaštva. Razlika u stepenu ekonomske razvijenosti se i dalje povećava, što nužno prouzrokuje zagušenja i infarktne udare u svetskoj ekonomiji.

Ako se podsetimo na stanje u svetu u vreme održavanja Prve konferencije šefova nesvrstanih zemalja, u Beogradu 1961. godine, možemo naći paralelu između tadašnjeg i sadašnjeg stanja. Naime, tada je hladni rat bio u punom jeku, a svet se suočio sa opasnošću vojne konfrontacije velikih sila. Nesvrstane zemlje su tada digle glas i zatražile razgovore. Šefovi nesvrstanih zemalja su ustali protiv hladnog rata i konfrontacije između dve blokovske velike sile. Oni su tada dalekovido ocenili da je svetsku ratnu katastrofu moguće sprečiti ako velesile i blokovi pristupe rešavanju sporova putem pregovora i pojedinačnim mirnim rešenjima. Stav nesvrstanih je tada dobio masovnu podršku progresivnih snaga i napredne svetske javnosti. Rezultati nisu izostali. Time je bila otklonjena direktna opasnost od novog svetskog rata, a otvorena je era koju u međunarodnim odnosima nazivamo »detant«.

Današnja svetska ekonomska situacija slična je onoj političkoj iz 1961. godine. Ekonomska kriza se stalno zaoštrava i preti da izazove još teže posledice. Ona ih u stvari već prouzrokuje u nizu oblasti i u nizu zemalja, naročito tamo gde milioni i milioni ljudi umiru od gladi, a stotine miliona ljudi preživljavaju svoj kratak životni vek u bedi, siromaštvu i zaostalosti. Da se izbegne dalje zaoštravanje takvog stanja, produbljavanja protivrečnosti, a naročito povećavanje razlika između razvijenih i zemalja u razvoju, postoji jedini put — pregovori.

Taj izazov i taj težak zadatak bio je poveren, uglavnom, Pariskoj konferenciji. Put do nje bio je težak, kao što je i samo njezino održavanje još uvek puno dilema i sumnji: da li je ona najbolje sredstvo za rešavanje tako odgovornog zadatka?

Geneza Pariske konferencije pokazuje da se ona rodila iz raznih pobuda i sa različitim ciljevima. Prvi koncept konferencije bio je američki predlog da se sazove konferencija o energiji, konkretno o nafti, i to između proizvođača i potrošača i uz učešće samo 10 zemalja. Nesvrstane i ostale zemlje u razvoju su ocenile da takav pristup za njih nije prihvatljiv. Konferencija o sirovinama u Dakaru odlučno je odbacila takav koncept konferencije jer bi odvajanje energije od sirovina i čitavog konteksta razvoja onemogućavalo njihovo rešavanje na ravnopravnim osnovama. A sirovine su područje od najvitalnijeg značaja za zemlje u razvoju, na kome decenijama nije napravljen nika-

kav napredak, što je i jedan od glavnih uzroka stalnog zaostajanja zemalja u razvoju.

Zato je i ocenjeno da bi izdvajanje energije iz konteksta sirovina i razvoja slabilo pregovaračku poziciju zemalja u razvoju. Za sve te zemlje prodor napravljen povećanjem cena nafte bio je odlučujući. Naime, prvi put u historiji izvršeno je povećanje cena tako važnog proizvoda kao što je nafta bez saglasnosti zapadnih industrijskih zemalja, bivših metropola, kao glavnih kupaca i potrošača te vanredno važne sirovine za reprodukciju modernog društva. Tim zahvatom izvršena je prva velika preraspodela svetskog dohotka u našoj eri u korist zemalja u razvoju. Aspekti nafte od presudne su važnosti za zemlje u razvoju i za politiku nesvrstavanja. Koliko je taj krupan svetski i historijski događaj u međunarodnim ekonomskim odnosima važan u dugoročnom pogledu za pozicije zemalja u razvoju, vidi se iz toga što su one — iako mnoge direktno pogođene povećanjem cena nafte — davale i dalje daju svoju podršku tom potezu.

Zato je odbijanje prvobitnog koncepta i neuspeh prvog sastanka Pariske konferencije u stvari veliki uspeh zemalja u razvoju. One su tada ispoljile dugoročno i kompleksno sagledavanje svojih vitalnih interesa. Time su bili afirmisani snaga i jedinstvo zemalja u razvoju i pojačana njihova pregovaračka pozicija. Zapadnim industrijskim zemljama nije preostalo drugo nego da prihvate odvijanje Pariske konferencije na osnovu i konceptu dakarskih zaključaka, iza kojih su stajale sve zemlje u razvoju.

Taj koncept ima sledeće elemente: pregovori o aktuelnim međunarodnim ekonomskim pitanjima moraju se voditi u kontekstu kompleksnih problema razvoja, to jest u sklopu razmatranja svih pitanja bitnih za ubrzaniji razvitak zemalja u razvoju; pregovore treba voditi sa pozicija menjanja postojećeg i defektno delujućeg međunarodnog ekonomskog sistema da bi se prišlo konkretnoj izgradnji novog međunarodnog ekonomskog poretka; pregovori treba da obuhvataju sve aktuelne svetske privredne probleme — u cilju rešavanja akutnih pitanja svetske ekonomske krize; pregovori treba da budu tako organizovani da se istovremeno i međusobno povezano razmatraju pitanja energije, sirovina, razvoja i finansija; u pregovorima treba da učestvuju kao partneri zemlje u razvoju, a ne proizvođači i potrošači sirovina; pregovori moraju da polaze i da se baziraju na svim u poslednje vreme prihvaćenim dokumentima Ujedinjenih nacija, raznih svetskih ekonomskih konferencija (ishrana, populacija, industrijalizacija, sirovine, pomorstvo itd.) da bi se pronašla konkretna rešenja za politički usvojene odluke; podnošenjem izveštaja Generalnoj skupštini uspostavlja se veza između Pariske konferencije i Ujedinjenih nacija; u pregovorima može da učestvuje ne samo 10 zemlja, koje su to same odlučile, nego 27, koje moraju biti birane i ovlašćene da pregovaraju.

Na tim osnovama se u decembru 1975. godine konstituisala Pariska konferencija o međunarodnoj ekonomskoj saradnji. U svom završnom saopštenju konferencija je konsensusom prihvatila zaključke za organizaciju svog budućeg rada: (a) odlučeno je da će se pregovori odvijati u četiri komisije: za energiju, sirovine, razvoj i finansije; (b) konferenciji i komisijama predsedavaće po dva kopredsednika, jedan iz zapadnih i jedan iz zemalja u razvoju; (c) mandat komisija postavljen je prilično neodređeno, naročito posle amandmana zemalja u razvoju, pa će se dnevni red komisija određivati putem lista pitanja, koje će se naknadno utvrditi; (d) pregovori će početi 11. februara 1976. godine u Parizu.

Treba posebno istaći da, osim za energiju, za ostala tri područja postoje danas mnoga međunarodna tela. Jedino komisija za energiju je prvo međunarodno telo koje ima zadatak da na svetskom nivou razmatra sva pitanja energije i da pokušava formulisati zajedničku strategiju međunarodne saradnje na tom području. Samim tim energija ima na Pariskoj konferenciji posebno mesto i s obzirom na pomenutu genezu treba računati da će joj biti posvećena najveća pažnja.

U generalnoj debati, u kojoj su učestvovali ministri svih zemalja učesnica, nije bilo zemlje koja ne bi prihvatila dijalog kao put međunarodne saradnje i pregovore kao sredstvo za rešavanje konkretnih pitanja. Generalna debata je, međutim, i ovog puta pokazala da još uvek postoje krupne razlike u prilazu, stavovima i predlozima za rešavanje osnovnih ekonomskih problema svetske zajednice. Ali je više nego ikada došla do izražaja svest o težini sadašnje svetske ekonomske situacije, kao i o dubokim, dugoročnim i strukturalnim promenama koje su u toku i koje, zbog međuzavisnosti i povezanosti međunarodne zajednice, utiču na život i razvoj svih zemalja. Na osnovu toga sazrelo je saznanje o nužnosti rešavanja otvorenih pitanja, a to automatski nameće i zaključak da treba pronaći nova rešenja i nove forme međunarodnog ekonomskog sistema i niza podsistema, što praktično i predstavlja stvaranje novog međunarodnog ekonomskog poretka.

Pariska konferencija nije donela ništa bitnije od onoga što se odigralo na VII specijalnom zasedanju Generalne skupštine UN. Zapadne industrijske zemlje zastupalo je osam zemalja, među kojima i Evropska ekonomska zajednica kao celina, a ušle su u pregovore sa već poznatim stavovima. Dajući kopredsednička mesta uglavnom SAD i EEZ, one su jasno ispoljile tendenciju ka dominaciji i zbijanju redova oko SAD, što ne odgovara interesima ostalih evropskih zemalja, posebno manjih.

Zemlje u razvoju nastupile su na Pariskoj konferenciji pre svega kao mandatori »Grupe 77«, koja ih je izabrala kao svoje predstavnike tajnim glasanjem. One su u istupima u generalnoj debati i prilikom svoga vlastitog konstituisanja polazile od već utvrđenih i poznatih stavova. Akcenat je ovog puta bio da su privredni problemi i teškoće sve veće, pa su zato i mere

sve hitnije. One su ponovo izrazile spremnost da se odgovarajuća rešenja potraže zajedno sa zapadnim industrijskim zemljama u ravnopravnom dijalogu, a u okviru prihvaćenih odluka svetskih skupova i Ujedinjenih nacija. Taj svoj stav zemlje u razvoju postavile su u kontekst neophodne dugoročne stabilizacije putem izgradnje pravednih odnosa u svetu na bazi novog međunarodnog ekonomskog poretka.

Zastupajući te stavove, zemlje u razvoju nikako nisu krile da i među njima postoje i razlike koje proizlaze iz različitih uslova života i interesa. Njihovo jedinstvo, međutim, nije dolazilo u pitanje jer ono bazira na zajedničkoj strategiji i taktici, koja je i ovog puta bila sposobna da prevaziđe pojedinačna gledanja. To je bio slučaj i sa stavovima zemalja OPEC-a, koje, inače više nego druge zemlje u razvoju, u Pariskoj konferenciji gledaju ono telo koje će omogućiti da se pitanja energije, posebno nafte, rešavaju međunarodnim aranžmanima. Možda je najveći nedostatak u konstituisanju zemalja u razvoju bio u tome što problemi i interesi najmanje razvijenih zemalja nisu došli dovoljno do izražaja. Zato će biti potrebno da se u toku pregovora u sve četiri komisije njihovim zahtevima da prioritetnije mesto.

Grupa 19 zemalja u razvoju je odlučila da dosledno koordinira svoj nastup i rad na konferenciji i u tom smislu je donela niz konkretnih odluka, među kojima su najvažnije sledeće: »Grupa 19« će u pregovorima nastupati jedinstveno. To znači da će zajednički pretresati sva pitanja dnevnog reda komisija i zauzimati o njima zajedničke stavove, a po potrebi će zajedno proučavati pojedina pitanja i iznalaziti konkretne predloge za rešenja; »Grupa 19« nastupaće na pregovorima na bazi platforme koju će izraditi na osnovu liste pitanja, kao i zaključaka »Grupe 77«; veza sa »Grupom 77« biće stalna. Tako je odlučeno da krajem januara 1976. godine u Manili »Grupa 77« na ministarskom nivou pretrese prvi izveštaj »Grupe 19«; »Grupa 19« će raditi na osnovu svoga poslovnika, koji mora da obezbedi u prvom redu jedinstveni nastup i sprovođenje zauzetih stavova u pregovorima.

Naša delegacija je iznela ideju da bi u cilju kvalitetnijeg rada trebalo angažovati razne naučne institucije zemalja u razvoju koje bi naučno-stručno izučavale pojedine probleme i pronalazile odgovarajuća rešenja. To je utoliko nužnije jer su zapadne zemlje u velikoj prednosti pošto raspolažu mnogo većim brojem takvih instituta i pošto će njihove organizacije kao OECD i Međunarodna agencija za energiju učestvovati u komisijama kao stalni posmatrači.

Ovakav nastup zemalja u razvoju na Pariskoj konferenciji obezbedio je da njihovi interesi budu u što većoj meri prisutni u pregovorima i adekvatno izraženi u eventualnim rešenjima i zaključcima do kojih konferencija treba da dođe. Iako su ti interesi po mnogo čemu međusobno različiti, i ovde se pokazuje da je ekonomski koncept nesvrstanih i ostalih zemalja u raz-

voju dovoljno širok da obuhvata njihove dugoročne i vitalne interese, što im omogućuje da mogu delovati jedinstveno na njihovom ostvarivanju.

Na Pariskoj konferenciji nisu učestvovale istočnoevropske socijalističke zemlje. To je, svakako, njen nedostatak, pogotovu stoga što ona ima ambiciju da rešava krupna aktuelna pitanja međunarodne ekonomske saradnje u celini. Neprisustvo tih zemalja proizlazi delimično kako iz geneze same konferencije tako i iz njihovog nedovoljnog interesa da učestvuju u otvorenom dijalogu. Delegat Meksika posebno je tražio da socijalističke zemlje moraju podeliti odgovornost sa ostalim svetom. Već se, inače, oseća izvesna odsutnost i pasivnost socijalističkih zemalja u rešavanju tih pitanja, pa je zato njihovo neučestvovanje na Pariskoj konferenciji, svakako, za njih i za svetsku zajednicu veliki gubitak.

Pariska konferencija je pokazala da je politički dijalog prihvatljiv kao put uređivanja i međunarodnih ekonomskih odnosa. Konstituisane su četiri komisije kao stalna i paralelna tela za pregovore. Usvojen je princip da se zaključci prihvataju konsensusom. Prvi put u historiji čovečanstva otvorili su se međunarodni pregovori o najaktuelnijim svetskim ekonomskim pitanjima na bazi ravnopravnosti i partnerstva.

Naša zemlja je izabrana kao jedan od predstavnika zemalja u razvoju, a bila je i jedina socijalistička zemlja na Pariskoj konferenciji. Kao i mnogo puta ranije, Jugoslavija je ispoljila punu aktivnost i angažovanost u radu konferencije, naročito što se tiče sastavljanja ekspertiza, razrade stavova, traženja rešenja itd. Pri tome jugoslovenska delegacija je u celini odražavala orijentaciju politike nesvrstavanja u rešavanju svetskih ekonomskih problema sa prioritetom ubrzanja razvoja zemalja u razvoju.

Za zemlje u razvoju i za sve progresivne snage u svetu od velikog je značaja to što je do Pariske konferencije došlo na osnovama stavova i akcija politike nesvrstavanja. U tome je Četvrta konferencija šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja, u Alžiru 1973. godine, odigrala presudnu ulogu. Na njezinim postulatima izgrađeni su koncepti međunarodne ekonomske saradnje koji su bili prihvaćeni na VI i VII specijalnom zasedanju Generalne skupštine UN. Ali to ne znači da gajimo iluzije da će Pariska konferencija sama po sebi odigrati ulogu koja joj je namenjena i koju od nje očekujemo. Mi u njoj vidimo jedan od pokušaja rešavanja aktuelnih ekonomskih pitanja, naročito posle neuspeha Prve i Druge dekade, kao i sva tri UNCTAD-a. Ono što je dogovoreno u decembru 1975. godine u Parizu, za progresivne snage u svetu je samo nagoveštaj političke spremnosti da se tim putem počnu rešavati ona pitanja koja rešenje čekaju godinama.

Zato Parisku konferenciju treba smatrati samo kao jedan institucionalni okvir koji ne sme poremetiti i zapostaviti rad ekonomskih tela Ujedinjenih nacija i druge međunarodne akcije.

To je posebno važno za UNCTAD IV, za koji pripreme teku uporedo, a čija je tematika uglavnom identična onoj sa kojom će se baviti i Pariska konferencija. UNCTAD IV razmotriće u maju ove godine u Najrobiju glavna pitanja razvoja u svetu sa najšireg političkog aspekta i kao takav će sa svoje strane doprineti daljem razjašnjavanju i unapređivanju međunarodnih ekonomskih odnosa. Zbog toga će Pariska konferencija morati da u punoj meri uzme u obzir njegove rezultate.

Konačan sud o Pariskoj konferenciji moći će se dati jedino na kraju pregovora, to jest prema postignutim rezultatima i praktičnim rešenjima. Prošlo je, naime, vreme zauzimanja opštih pozicija, koncipiranje načelnih stavova i generalnih linija. Danas nastupa vreme konkretnih rešenja, a bez njih bi Pariska konferencija bila veliki promašaj. Zato ne smemo preuveličavati, ali ni potcenjivati ono što je postignuto u decembru 1975. godine u Parizu. Nikad do sada nije na svetskom ekonomskom području data takva šansa jednom međunarodnom skupu kao što je to slučaj sa Pariskom konferencijom. Ako ona tu šansu iskoristi, čovečanstvo će sa olakšanjem krenuti novim putem razvoja i progresa.

Tone Krašovec

Multinacionalne kompanije nekad i sad*

I

Istorija multinacionalnih kompanija je srazmerno kratka. Motiv osnivanja filijala tih država u inostranstvu je isti kao i kod nekadašnjeg klasičnog izvoza kapitala. To je lepo objasnio još Rudol Hilferding kao »izvoz vrednosti koja je namenjena da u inostranstvu proizvede višak vrednosti«[1], čiji je izmenjeni oblik, kao što znamo, profit. Izvoz kapitala je postao jedna od karakteristika monopolističkog kapitalizma, što je tako lucidno raščlanio Lenjin u delu *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*, koje je napisao u proleće 1916. godine, u emigraciji u Cirihu. Kada je tvrdio da je robna proizvodnja još osnova celokupne privrede, ujedno je podvukao da je »zapravo već potkopana i da glavna dobit pada u naručje genijima finansijskih mahinacija«. Multinacionalne kompanije su udružile obe stvari: gigantsku proizvodnju i velike finansijske poteze, što im omogućuje ogromnu dobit.

Lenjin je direktno rekao da je »povećanje rizika, na kraju krajeva, u vezi sa džinovskim povećanjem kapitala, koje, tako reći, teče preko granice, otiče u inostranstvo ... Proizvodnja je postala društvena, a prisvajanje privatno ... monopol utire put svuda i na sve moguće načine — počevši sa skromnim plaćanjem ustupnina pa sve tamo do američke upotrebe dinamita«[2].

---

* Tekstovi Toneta Krašoveca, Ernesta Petriča i Borisa Verbiča objavljeni su u časopisu »Teorija in praksa«, br. 8—9/75.

[1] Rudolf Hilferding, *Finansijski kapital*, »Kultura«, Beograd, 1952.

[2] V. I. Lenjin, *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1970.

Međunarodni monopol je od tog doba pa naovamo veoma proširio lepezu svojih »poslovnih zahvata«.

Englesko Istočno indijsko društvo računaju svuda kao pionira, kao prvu multinacionalnu kompaniju u svetu. Još pre tri stoleća ono je tako naglo proširilo svoje poslove daleko izvan Engleske, na Istoku, da je imalo teškoće kako da obezbedi sve više potrebnog kapitala, mada je učesnicima nudilo bar 100% dobiti. Odigralo je ogromnu ulogu u kolonijalnim osvajanjima britanske krune. Imalo je već mnoga svojstva današnjih multinacionalnih kompanija. Nacionalno po sastavu svog rukovodstva i potčinjeno pravu zemlje u kojoj je bilo registrovano, ono je svoje razvojne operacije u inostranstvu ne retko vodilo onako kako je to koristilo pre svega interesima njegovih vlasnika, a ne interesima engeske vlade. Slične poslove su obavljale Hadson Bej Kompani u Severnoj Americi, Masačusets Bej Koloni takođe tamo (to »iskorišćavanje« je američki kapital vratio Evropi u ovom veku sa svim kamatama koje joj pripadaju) ili Rojal Afriken Kompani za iskorišćavanje bogatstava crnog kontinenta.

U drugoj polovini prošlog, a naročito u prvoj polovini ovog stoleća američke kompanije su se probudile i krenule u lov na dobit po celom svetu. Najpre neke za iskorišćavanje »banaka republika« Srednje Amerike — kao, na primer, Junajted Frut i zatim Singer[3], Nešenel Keš Register, Istman-Kodak, Koka-kola, Kveker Ost, Vulvort itd., koje su se ubrzo junački ponašale u samim poslovnim centrima Evrope.

Na primeru Singera ćemo pogledati koliko je napredovao taj rast. Godine 1863. ta fabrika u Bostonu je godišnje izrađivala 20 hiljada šivaćih mašina, koje je nemački emigrant Isak Singer lepo tehnički usavršio. Već na početku je fabrika u svom proizvodnom području igrala značajnu ulogu. I tako je 1913. godine prodala već tri miliona šivaćih mašina i kontrolisala 70% svetskog tržišta. Danas ima preko dve milijarde dolara godišnjeg prometa, a 1972. godine je ipak bila tek 56. multinacionalna kompanija u svetu. Zato što su druge mnogo veće[4]. Godišnji promet najvećih kompanija već premašuje 40 milijardi dolara, što je oko dva društvena proizvoda Jugoslavije (na primer Ekson).

Tek od početka ovog veka do prvog svetskog rata svet je u suštini bio svedok veoma burnog rađanja pravih multinacionalnih kompanija. Lenjin je o njima već mogao da napiše: »Monopolišu izučenu radnu snagu, uzimaju najbolje inženjere, prisvajaju puteve i saobraćajne veze — železnice u Americi, parobrodarska društva u Evropi i Americi.«[5] Dugoročna ulaganja svih vodećih kapitalističkih zemalja sveta u inostranstvu, koja su 1864. godine iznosila samo četiri milijarde dolara, u vreme

---

[3] Neki tvrde da je Singer prva američka multinacionalna kompanija; međutim, ona je samo prva koja se uputila u Evropu.
[4] Podaci prema »Njusviku«, Njujork, 13. novembar 1972.
[5] V. I. Lenjin, *op. cit.*

procvata multinacionalnih kompanija »prve generacije«[6] popela su se već na 44 milijarde dolara.[7]

Engleska, koja je do kraja prošlog stoleća imala u rukama tri četvrtine izvoza kapitala u svetu, morala je polako da se pomiri sa napretkom drugih, jer je njen pomenuti udeo iznosio 1913. godine samo još nešto iznad 40%. Razumljivo je što je ta prva generacija multinacionalnih kompanija rasla u tesnoj vezi sa kolonijalnom politikom zapadnih država. Pri tome je borba za osvajanje novih kolonija u razvoju velikih kompanija bila pre svega borba za nove sirovinske izvore. Belgijska Union Minijer u Katangi, engleska Britiš petroleum i francuska Le Nikel su neki istaknuti predstavnici prve generacije. Američke kompanije, bez takvih kolonijalnih kraljevstava, pokušale su da probiju zid kolonijalizma i u tome su imale velike uspehe, ali, naravno, nisu birale sredstva. Od monopola koji sada spadaju u 187 najvećih američkih firmi, 1901. godine 18 ih je već imalo u inostranstvu ukupno 107 filijala, a 1919. godine 64 firme već 390 filijala. Kao ilustraciju da navedemo još da je 187 najvećih američkih firmi imalo 1967. godine u inostranstvu čak 7.927 filijala.[8]

Istovremeno sa firmama rađali su se i nazivi za te džinovske kompanije, koje obuhvataju ceo svet svojim klopkama. multinacionalne, internacionalne, supranacionalne i transnacionalne kompanije. Ostanimo na prvom nazivu. Iz raznih razloga kompanije su proširivale poslovanje po celom svetu, a svima je zajednički cilj bio — stalan rast i što veći profit. Ponekad su osnivale filijale u inostranstvu da bi izbegle visoke zaštitne carine na inostranim tržištima i prevelike transportne troškove. Neka inostrana tržišta su zbog sopstvene privredne razvijenosti bila dostupna samo ako su unutar njih samih sastavljali proizvode od uvezenih delova i tamo ih prodavali. Ponegde je odlučujuću ulogu igrao zajednički nastup sa nekom domaćom firmom. U manje razvijenim zemljama od odlučujućeg značaja je bila niska cena radne snage i obilje prirodnih bogatstava. A najčešće su u prvom periodu poslovanja filijale multinacionalnih firmi bile organizovane za eksploataciju nafte i rudnih bogatstava. Bez obzira na početak, razvoj ih je doveo do samostalne, sve veće, visokoproduktivne i veoma unosne proizvodnje, kojom ne samo što konkurišu firmama zemalja gde su njihove filijale osnovane (ili firmama šireg regionalnog tržišta, kao, na primer, EEZ), nego pričinjavaju i velike teškoće vladama jer vode svoju poslovnu politiku razvoja i dobiti bez obzira na težnje pojedine zemlje, a naročito sindikata, kojima su najveći neprijatelj multinacionalne kompanije. Glavne strategijske odluke razvoja se

---

[6] V. V. Žarkov, *Klub 200*, Izdavačko preduzeće »Meždunarodnie otnošenija«, Moskva, 1974.

[7] Isto.

[8] Isto.

formiraju u glavnim štabovima firmi u državi matici, a u tom okviru filijale imaju prilično široku mogućnost samostalnog ostvarivanja te strategije razvoja.

I pored stalnog napredovanja, treba reći da su multinacionalne kompanije ostavile za sobom dečje doba sa svim njegovim bolestima, u stvari, tek posle drugog svetskog rata. Tek u poslednje dve decenije, a naročito u poslednjoj deceniji, veoma su procvetale evropske multinacionalne kompanije. Od 1913. do 1945. godine privredna ulaganja najbogatijih država sveta u inostranstvu povećala su se samo za 15%, a u godinama posle drugog svetskog rata čak za pet puta. Još brže su rasla ulaganja američkog kapitala u Evropi; ona su se posle drugog svetskog rata više nego udesetostručila. Na kraju prvog svetskog rata američke kompanije su imale izvan SAD 250 filijala, na kraju drugog svetskog rata oko hiljadu, a 1970. godine oko osam hiljada[9]. Istovremeno sa širenjem mreže po celom svetu vrtoglavom brzinom su rasla i američka ulaganja u inostranstvu.

AMERIČKA NEPOSREDNA ULAGANJA U INOSTRANSTVU 1929—1971. GODINE[10]

Godina	U milijardama dolara
1929.	7,5
1946.	7,2
1957.	25,2
1965.	49,5
1969.	71,8
1971.	86,0

Bitno novo u posleratnom razvoju multinacionalnih kompanija je njihova sposobnost brzog prilagođavanja tržišnim prilikama, tako da su veoma privlačne za ulaganje kapitala. Na osnovu pregleda 115 američkih preduzeća u Evropi i evropskih preduzeća u SAD možemo da konstatujemo da većinu sredstava za ulaganja stvaraju one same i prikupljaju u državi u kojoj posluju (80%), a manji deo kapitala uvoze (20%) iz »domovine«.[11] Analiza pokazuje da je odliv kapitala iz filijala multinacionalnih kompanija u matične zemlje bio mnogo veći nego priliv za potrebe razvoja filijala na pojedinim područjima. U godinama 1960—1967. američke firme iz Evrope su izvozile tri i po puta više dobiti nego što je iznosio američki priliv kapitala u njihove evropske filijale.

[9] Milan Vojnović, *Multinacionalne kompanije i promene u svetskoj privredi*, »Međunarodni problemi«, Beograd, br. 4/1973.

[10] »US Njus end vorld riport«, Vašington, 21. maj 1973. i Milan Vojnović, *op. cit.*

[11] Majkl Z. Bruk i H. Li Remers, *Strategija multinacionalnih kompanija*, Longman, London, 1970.

Nešto su se slabije pokazale evropske firme u SAD, ali i one izvoze iz SAD više dobiti nego što tamo investiraju. Poslednjih godina su u stvaranju dobiti i u pogledu stope napredovanja čak elastičnije od američkih filijala. Prodornost velikih evropskih kompanija se odlučno sukobljava sa »trećom industrijskom silom sveta pored SAD i SSSR — američkom industrijom u Evropi«[12].

II

Najšira definicija današnje multinacionalne kompanije obuhvata »svaku firmu koja obavlja svoje operacije, industrijske ili u oblasti usluga, bar u dvema zemljama«[13]. Naravno, to ne mora da znači da sve multinacionalne kompanije možemo da prikažemo u jednom jedinom modelu. Te kompanije su veoma različite u pogledu svojih organizacionih oblika, sopstveničke strukture, prodora u druge zemlje itd. Osim toga, oblici njihove aktivnosti stalno se menjaju jer su uvek spremne da se prilagode nastalom položaju. I upravo u tome je jedna od njihovih glavnih prednosti, jedna od glavnih komponenata njihove vitalnosti.

Poznavaoci multinacionalnih kompanija različito ih klasifikuju, a literatura o tome je obimna. Kao cilj našeg članka dovoljan je kratak, jezgrovit opis.[14]

Uzimajući u obzir shvatanja rukovodilaca multinacionalnih kompanija, njihove vizije razvoja i načela koja ih inspirišu, možemo razlikovati tri glavna tipa multinacionalnih kompanija: etnocentrične, policentrične i geocentrične. Tako Hauard Parlmuter. Već sama reč govori da je u etnocentričnim kompanijama sva moć usredsređena u matičnoj zemlji, tamo gde je centrala kompanije. To je, svakako, posledica uverenja rukovodilaca kompanije da su oni najkompetentniji i najosposobljeniji za rukovođenje kompanijom i u tom pogledu imaju očigledan monopol nad svim filijalama. Drukčije je u policentričnim multinacionalnim kompanijama, gde se filijale u pojedinim zemljama do izvesne mere poistovećuju sa nacionalnim interesima država koje im pružaju gostoprimstvo. Bolji izraz od poistovećivanja bi bio prilagođavanje u nacionalnoj, političkoj i kulturnoj sredini. Takvih kompanija je malo. Policentrizam se ogleda delimično u većoj nezavisnosti filijale prema centrali, u većoj autonomiji lokalnih kadrova i u višem stepenu decentralizacije odluka. Za geocentrični tip multinacionalne kompanije karakteristična je globalna svetska orijentacija razvoja. Podružnicama, doduše, priznaju izvesnu samostalnost, ali uvek imaju prednost interesi razvoja cele kompanije. Stoga se i vodeći kadrovi u

---

[12] Ž. Ž. Servan-Šrajber, *Američki izazov*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1969.

[13] Majkl Z. Bruk i H. Li Remers, *op. cit.*

[14] Po Milanu Vojnoviću, *op. cit.*

centrali kompanije regrutuju iz svih podružnica u svetu. Ta kosmopolitska elita bi trebalo da u odluke o razvoju kompanije unese najbolje poznavanje svih svetskih problema i efikasno upravljanje celom kompanijom. Geocentrična kompanija je, dakle, denacionalizovana, sopstvenici kapitala su iz raznih zemalja, a upravljanje, poslovanje i distribucija profita su internacionalizovani. To bi bio tip multinacionalne kompanije budućnosti: nova privredna struktura, prilagođavanje kapacitetima razvoja tehnologije.

Drugi razvrstavaju multinacionalne kompanije po udelu njihove poslovne aktivnosti i smatraju da u multinacionalnu klasu možemo uvrstiti samo one koje bar četvrtinu aktivnosti obavljaju u inostranstvu. Sidni Rolf je, uzimajući u obzir to merilo, izračunao da ima (uzimajući u obzir vrednost zajedničke prodaje, ulaganja, proizvodnje, dobiti itd.) 81 američka i 50 evropskih multinacionalnih kompanija.

Naročito je zanimljiva tipologija Ričarda Robinsona, zasnovana na evolutivnom procesu preobražaja aktivnosti tih kompanija. Po njegovom mišljenju, u internacionalnom preduzeću se odlučuje u interesu akcionara, koji su uglavnom iste nacionalnosti kao i centrala firme. Internacionalne operacije su strogo centralizovane u sedištu kompanije, ali odvojene od domaćih poslova. U tim odeljenjima u centralnoj hijerarhiji proučavaju pre svega mogućnosti daljeg prodora i afirmacije na inostranim tržištima, a, naravno, i mogućnosti neposrednih ulaganja u inostranstvu. U sledećem obliku, u multinacionalnoj kompaniji, svojina i upravljanje su zasnovani takođe na nacionalnoj osnovi. Suprotno ranije pomenutom obliku, operacije u inostranstvu su ravnopravne sa onima na domaćem tržištu, a sredstva kompanije se koriste bez obzira na nacionalne granice. Dalji korak predstavljaju transnacionalne kompanije. Svojina i upravljanje nisu više u rukama pripadnika samo jedne države, pa zato i odlučivanje ne inspirišu interesi akcionara i menadžera samo jedne države, nego više država. Konačno, Robinson futuristički predviđa i supranacionalnu kompaniju, koja je pravno denacionalizovana i registrovana kod neke međunarodne institucije, koja kompaniju i kontroliše.

U nizu pokušaja da se razvrstaju i klasifikuju multinacionalne kompanije, da pomenemo i dva autora iz socijalističkih zemalja. Ruskinja M. Maksimova deli te kompanije na transnacionalne i multinacionalne. U prvu grupu bi spadale one koje deluju i u inostranstvu, ali su po statusu ostale nacionalne. A među multinacionalne kompanije treba uvrstiti kompanije koje udružuju kapital raznih država, dakle takve međunarodne monopole kao što su Rojal Dač Šel, Unilever i slične.

Sličnu klasifikaciju prihvata i J. V. Sliškov, ali je prilično neodređen kada kaže da u transnacionalne kompanije spadaju samo oni trustovi i koncerni čija aktivnost manje ili više uglavnom (po obimu proizvodnje, aktivi, broju zaposlenih, dobiti) teče izvan države u kojoj je sedište centralne uprave korporacije.

Svaka od tih klasifikacija može se poricati što se tiče nekih tvrdnji. Pri tome nam se čini kao nužno da upozorimo na neke realne činjenice koje, i pored naučnog prilaza pojedinih autora, ne bismo smeli prevideti.

Što se tiče samostalnosti filijala pojedinih kompanija, pre svega onih čija proizvodnja koristi za zadovoljavanje lokalne potrošnje i treba, dakle, da bude uključena u interese zemlje domaćina, moramo reći da je ta samostalnost prilično prividna. Ma koliko samostalna bila, podružnica zavisi uglavnom od tehnologije i »know-how« centrale. Tamo su, naime, istraživački instituti, laboratorije i opitna odeljenja. Iako su locirani izvan zemlje u kojoj je sedište centrale, pod njenim su neposrednim nadzorom. A bez novog znanja nema napretka, ma koliko velika bila samostalnost odlučivanja. Tehnički napredak, odnosno nauka su postali samostalni kvalitativni faktori proizvodnje i privrednog napretka uopšte. Otuda i naša tvrdnja o prividnoj samostalnosti filijala multinacionalnih kompanija.

Drugi razlog koji izaziva sumnju u pogledu stvarne samostalnosti filijala i stope njihove sraslosti sa nacionalnim interesima zemlje domaćina je u tome što velike kompanije prilikom prodora na nova područja imaju svoje sopstvene ciljeve. Zajednički interesi su obično označeni kao identični pre svega u prvom periodu — kada multinacionalna kompanija donosi u državu početni kapital, najnoviju tehnologiju, savremeni sistem upravljanja i rukovođenja preduzećem, preuzima finansijski rizik, otvara tržište i zapošljava domaću radnu snagu. A istovremeno veliki kapital odmah uživa poreske i druge pogodnosti i otpočinje da prikuplja veliku dobit i da je izvozi u zemlju gde je sedište centrale. Po pravilu, tim više (srazmerno) što je manje razvijena država u kojoj je filijala. U tom pogledu su razvijene zemlje u boljem položaju jer, i pored teškoća sa monopolističkim kapitalom, imaju izvesne mogućnosti da određuju uslove poslovanja na osnovi reciprociteta, što je dvosekli mač. Može, naime, da, s jedne strane, obezbedi povoljnije uslove za poštovanje radničkog i drugog zakonodavstva i da državi domaćinu da veći uvid u poslovanje, a, s druge strane, sve to može da bude samo mogućnost koja ostaje neiskorišćena ako se zakulisno adekvatno sporazumeju domaći i gostujući veliki kapital.

Treći razlog koji nam nameće sumnju u mogućnost samostalnosti filijale velikih multinacionalnih kompanija je sam sastav rukovodećeg osoblja. To je, po našoj oceni, značajnije pitanje nego što je sastav akcionara. Velikani menadžmenta su uvek sposobni da nametnu akcionarima svoje mišljenje i svoje odluke sve dok su dividende koliko-toliko zadovoljavajuće. Teškoće otpočinju na akcionarskim zborovima obično tek onda kada ponestane kupona za odsecanje. Upravo u redovima velikih menadžera sede u direktorskim i predsedničkim foteljama, a i na mnogo manje značajnim funkcijama, gotovo isključivo državljani matične zemlje u kojoj je sedište kompanije. Zato izvan

matičnih granica u filijalama zapošljavaju samo »plave kragne«. »Bele kragne« su patriotski i poslovno sigurni pripadnici zemlje u kojoj je centrala monopolističkog kapitala. Tako je među rukovodećim kadrom američkih kompanija u inostranstvu samo 1% neameričkog osoblja. A i među akcionarima američkih firmi su većinom Amerikanci. Samo nekoliko firmi postoji u kojima je 2—20% akcija u rukama stranaca.[15] Zato i u slučaju većeg ili manjeg obima samostalnosti u filijalama u suštini je reč o jednonacionalnim interesima ili konkretno — u američkim firmama po svetu odlučuju Amerikanci.

Mada znamo za izuzetke kada su te kompanije i po svojini i po upravljanju višenacionalno organizovane, ipak se zalažemo za izraz multinacionalne kompanije pre svega zbog višenacionalnosti njihove aktivnosti, a ne zbog drugih karakteristika. Ima izuzetaka kada i u pogledu svojine, upravljanja i podele dobiti približno ravnopravno učestvuju pripadnici raznih zemalja: englesko-holandska grupa Rojal Dač Šel, nemačko-belgijska grupa Akfa-Gevert ili Pireli-Danlop. Ti uzuzeci još ne mogu opovrgnuti činjenicu da je veliki kapital multinacionalan pre svega zbog privredne aktivnosti organizovane u više zemalja.

To potvrđuje i sam razvoj. Privredni život se nije internacionalizovao zbog međunarodnih integracija, nego zbog prodora velikih nacionalnih monopola u druge delove sveta. Kada je taj, do tada nacionalni monopolistički kapital prešao domaće granice i posejao po svetu niz svojih filijala, rodile su se multinacionalne kompanije. A to znači i to da centrale dobro kontrolišu filijale. Naročito to važi za američke firme; više nego za evropske. Obim kontrole je delimično moguće prepoznati iz sledeće tabele:

UČEŠĆE KAPITALA CENTRALE U FILIJALAMA[16]

Filijale	Iznad 95% kapitala centrale	50—95% kapitala centrale	Ispod 50% kapitala centrale
Američke u Evropi	76%	17%	7%
Zapadnonemačke u inostranstvu	61%	16%	23%
Engleske u razvijenim zemljama	56%	17%	27%

Ponegde se stvari menjaju i ovaj prikaz strukture svojine kompanijâ uopšte nije stalan. Multinacionalne kompanije pre svega za nova ulaganja traže, pored sopstvene akumulacije, kapital u okviru drugih lokalnih mogućnosti, što naročito važi za američke kompanije u Evropi. To, s jedne strane, predstavlja

[15] Raymond Vernon, *Soveregnity at bay. The Multinational Spread of U.S. Enterprises*, New York, 1971.
[16] Podaci su uzeti po Bruku i Remersu, *op. cit.*

stvarno povezivanje domaćeg i inostranog kapitala u zemlji gde deluje filijala velike kompanije. Ali to je samo jedna strana medalje. Druga je sasvim drukčija, ali i stvarna. Ta participacija izvora kapitala različitih nacionalnosti predstavlja i to da veliki kapital u inostranstvu iskorišćava manje i srednje domaće firme i kontroliše velike proizvodne komplekse čije dimenzije široko prevazilaze delatnost pojedinačne multinacionalne kompanije. Za čvrstu američku firmu je često dovoljno da kontroliše samo 10% kapitala jer joj superiornost na području tehnologije već obezbeđuje dominantnu poziciju. To naročito važi za ulaganja multinacionalnog kapitala u manje razvijenim zemljama. Tu se često događa da su zajednička ulaganja i udružena preduzeća (filijala multinacionalne kompanije i domaće preduzeće) samo prividna. Istina je to da je dirigentska palica u rukama multinacionalne kompanije, a domaći partner se mora zadovoljiti ulogom pasivnog investitora i učesnika u dobiti.

O širem pojmu multinacionalne aktivnosti i globalnim razvojnim pogledima možemo govoriti tada kada su u pitanju sve brojniji sporazumi o raznim oblicima saradnje među firmama raznih zemalja. Najviše cvetaju među samim razvijenim zemljama. Obuhvataju razmenu i nabavku patenata i licenci, udruživanje tehničkih i komercijalnih službi, usklađivanje istraživačkih nastojanja, pravu proizvodnu kooperaciju itd. To, dakako, dovodi i do udruživanja kapitala na ravnopravnijoj osnovi, što naročito važi za Evropu. To su klice međunacionalnog organizovanja ekonomskog života na osnovi savremene naučno-tehnološke revolucije, a u suštini je reč o savezu monopola. Jasno je da, i pored takvih nastojanja multinacionalnih kompanija, pojava međunarodnih ekonomskih integracija i mnogih značajnih međunarodnih organizacija, preovlađuje koncepcija najsnažnijeg. Nobelovac za ekonomiju Jan Tinbergen smatra da je elemenat nacionalnosti koji se danas prikazuje kao pozitivan u budućnosti Evrope »najopasniji elemenat, naročito za razvijene zemlje«[17]. Ako se, recimo, Evropa ne može sporazumeti o cenama pojedinih poljoprivrednih proizvoda, ako su pogledi pojedinih zemalja na snabdevanje sveta hranom veoma različiti, ako unutar EEZ ne mogu u celini da se sprovedu već davno prihvaćeni dogovori o jedinstvenom oporezivanju itd. — sve je to posledica nacionalnih političkih i ekonomskih interesa. Možda i sasvim opravdanih.

No, mnogo lakše niz takvih teškoća zaobilaze multinacionalne kompanije, koje u izvesnoj meri možemo smatrati autonomnim ekonomskim strukturama, prilično nezavisnim od domaćih i stranih vlada i nacionalnih interesa. Nisu povezane samo sa jednim područjem gde bi morale da investiraju, nisu vezane samo za jednu privrednu delatnost, nisu vezane za politiku samo

---

[17] Jan Tinbergen, *Economic Progress — A Vision*, u studiji: *Evropa 2000 — Budućnost je sutra*, Hag, 1972.

jedne zemlje. Sve novija i novija tehnološka dostignuća i sopstvena dostignuća na tom području, saznate metode upravljanja i rukovođenja i sposobnost njihovog tehnokratskog potencijala omogućuju im da se brzo prilagode novim okolnostima ili da se povuku sa manje povoljnog na drugo, povoljnije područje. Zato multinacionalne kompanije mogu da se ponašaju prilično autonomno i da protiv nacionalnih interesa uspešno suprotstavljaju svoje interese. Prvenstveno u tom pogledu se pokazuju njihove karakteristike globalnog ponašanja — više nego u pogledu svojine, upravljanja i podele dobiti. I u tome je jedna od njihovih prednosti u prodoru u budućnost. A ta prednost ujedno znači da će se kapitalističke koncepcije razvoja ubaciti svuda gde kompanija deluje. Socijalističke zemlje se tom ubacivanju uspešno suprotstavljaju svojim zakonodavstvom i zato su za veliki kapital manje privlačne, a zemlje u razvoju zbog nedostatka sredstava moraju istovremeno s multinacionalnim kapitalom da prihvate mnoge ne baš poželjne dodatke.

III

Amerikanci koji se bave proučavanjem multinacionalnih kompanija i oni koji njima rukovode ne podvlače da je dobit glavna ideja vodilja tih kompanija; njih vodi proširivanje tržišta i stalan rast. Kada bismo i pristali na to da su stalno proširivanje tržišta i privredni rast glavni motiv razvoja multinacionalnih kompanija, onda je samo tržište, s obzirom na praksu poslovanja tih kompanija, veoma čudan pojam. U zemljama u razvoju je to obično samo tržište za snabdevanje velikih kompanija sirovinama, u Holandiji pre svega prodajni prostor sa velikom tražnjom za visokokvalitetnim finalnim proizvodima, u Kanadi obe te stvari, a svuda prvenstveno mogućnost za veliku dobit. Tu uvek ima i ponekih političkih tendencija.

Suprotno Amerikancima i nekim drugim poznavaocima multinacionalnih kompanija iz kapitalističkog sveta, marksistički orijentisani autori smatraju da je u tendencijama razvoja multinacionalnih kompanija glavni cilj što veća dobit. Ukratko rečeno. multinacionalne firme su nova etapa u razvoju monopolističkog kapitalizma; glavna ideja vodilja njihove strategije je dobit ili ekstradobit i upravo svojim postupkom produbljuju jaz između razvijenog i nerazvijenog sveta.

Sovjetski ekonomista A. S. Solonickij ocenjuje da je za neokolonijalističku strategiju imperijalizma bitno to da crpi veliki ekstraprofit na osnovi razmene sirovina za finalne proizvode. Njegova formula: »dobijanje sirovina, prodaja robe i stvaranje dobiti«[18] zasniva se na razmeni proizvoda visokoproduktivnog rada za proizvode manje intenzivnog rada. Na tome su se do krize s naftom 1973. godine zasnivali međunarodni ekonomski odnosi u celini, a sada se polako menjaju. Ili, bolje rečeno — samo za neke koje je priroda obdarila teritorijom

pod državnom suverenošću, suverenošću sa velikim energetskim i sirovinskim bogatstvima.

Pol Svizi[19] je u svojim razmišljanjima o budućnosti kapitalizma sasvim jasno definisao da celokupnu istoriju kapitalizma sadrži već dijalektička međusobna zavisnost brzog razvoja centra i sporog razvoja periferije. Brz razvoj razvijenog sveta je druga strana i ujedno rezultat sporog razvoja nerazvijenog sveta. Snaga kapitalizma zasniva se na bogatstvu izvučenom iz zemalja u razvoju. Po Svizijevom mišljenju, glavni instrumenti razvijenih zemalja za iskorišćavanje nerazvijenih zemalja su trgovina, investicije i pomoć vlada. Smatramo da tu treba uvrstiti i tehnološku superiornost. Lenjin je još u vreme prvog svetskog rata upozorio na to, kada je govorio ne samo o otkrićima, nego i o potencijalnim izvorima sirovina, »jer tehnika se danas razvija neverovatnom brzinom i teritorije koje su danas neupotrebljive sutra mogu postati upotrebljive ako se pronađu novi metodi, ako se upotrebe veći kapitali«[20]. Razvoj je Lenjinova predviđanja potvrdio ne samo na području ekstraktivne proizvodnje, nego i u svim fazama proizvodnje i prometa.

Uzimajući u obzir u grubim crtama prikazane konstatacije marksistički orijentisanih poznavalaca multinacionalnog kapitala, svakako smatramo da je glavna karakteristika aktivnosti tih kompanija težnja za što većom dobiti, koja preovlađuje nad težnjom za stalnim proširivanjem tržišta i ekspanzijom. Razlika između privatnog preduzimača iz vremena najdivljije slobodne konkurencije kapitalizma i današnjeg monopolističkog kapitala organizovanog u multinacionalnoj kompaniji je pre svega u tome što je privatni preduzimač težio u svakom trenutku da zgrabi što više dobiti, a multinacionalna korporacija racionalnije računa na duži vremenski period. »Tu nema nikakve sumnje da stvaranje i akumulacija dobiti imaju glavni položaj i danas kao i nekad.«[21] Divlju konkurenciju pojedinaca zamenio je monopol koji želi da se predstavi »kao zajednički front protiv spoljnog sveta«[22].

Predstavnici tog velikog kapitala mogu da pričaju kako su multinacionalne kompanije aktivan, prilagodljiv i efikasan saučesnik u industrijskom razvoju sveta, kako teže da potpomognu ekonomske interese svake države u kojoj posluju. Pri tome, naravno, naglašavaju kako multinacionalne kompanije zastupaju interese svetskog razvoja, a ne nacionalne ekonomije ove ili one zemlje. Tome se pridružuju i reči kapitalističkih političara u borbi za predizborne tačke o zemljama u razvoju kao tržištima budućnosti, ne retko izražene javno upravo u trenutku

---

[18] A. S. Solonickij, *Eksport kapitala u neokolonijalističkoj strategiji bivših metropola*, Moskva, 1970.

[19] Paul Sweezy, *Dijalektička oslobođenja*, Zagreb, 1969.

[20] V. I. Lenjin, *op. cit.*

[21] Paul A. Baran — Paul M. Sweezy, *Monopolistički kapital*, »Stvarnost«, Zagreb, 1969.

[22] Isto.

kada su iza kulisa date garancije velikom kapitalu o zaštiti njegovih interesa tako podlim sredstvima u ovoj ili onoj zaostaloj zemlji. Nerazvijeni svet takve reči često mora da prihvati kao licemerstvo i ismejavanje, jer u životu oseća čvrste udarce surove ruke multinacionalnog kapitala i njegovih vlada. I pored svih priča i proklamacija vladine politike, američki predsednik Kenedi je početkom šezdesetih godina otvoreno rekao: »Treba reći da SAD, najbogatija zemlja na svetu, nisu dale najsiromašnijim narodima nove razloge za nadu.«[23] Ni deceniju i po posle smrti predsednika Kenedija nisu se pojavili novi razlozi za drukčiju tvrdnju. Stalna pohlepa multinacionalnog kapitala za sve većom dobiti jedan je od uzroka koji to ne dozvoljavaju. U tome je suština političkog pričanja ma kako lepo ono bilo. Veoma jednostavna, a ipak tako ubedljiva je istina da je nekadašnjeg sitnog preduzimača pre sto godina vodila u suštini ista parola kakva danas rukovodi monopolističkim kapitalom organizovanim u multinacionalnoj kompaniji, parola koju je za kapitalizam napisao Marks: »Akumulirajte! Akumulirajte! U tome je čitav Mojsije i svi proroci.«[24]

IV

Gigantske dimenzije poslovanja velikih multinacionalnih kompanija imaju u svetu ogromnu moć. Akcionari svojim akcijama imaju u rukama istovremeno većinu svojine velikih korporacija. A i snagu, mnogi će napomenuti. Istina je drukčija. Tehnokratija velikih kompanija ima u rukama snagu — čak bez svojine. Direktori i drugi vodeći službenici su stvari imaoci moći.

To »prenošenje moći od kapitala na organizovanu inteligenciju ... slično je onome koje je otpočelo u naprednim državama između zemlje i kapitala pre dvesta godina«.[25] Nekada je moć držao u rukama vlasnik velikih zemljišnih poseda. Preduzimač, koji crpi moć zbog poseda kapitala i mogućnosti pristupa kapitalu, u današnjoj kapitalističkoj privredi je sve manje značajan faktor. Može da se afirmiše još u sitnom poslovnom svetu, gde vlada konkurencija, ali ne u monopolističkom kapitalu. Zahtevi za najsavremenijom tehnologijom i dobrim planiranjem su u velikim korporacijama tako veliki da u rukama ima moć onaj koji može da ih savlada. A to je tehnostruktura. U njenim rukama, u rukama tehničkog, komercijalnog, planskog i drugog specijalizovanog osoblja, prava je moć velike korporacije. I ta moć se zasniva na dobro uvedenom timskom radu. Ako bi problem mogli da rešavaju pojedinci, ne bi onda bio potreban zajednički rad. Zato ni jedan preduzimač ne može

---

[23] Klod Žilijen, *Američka imperija*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1974.
[24] Karl Marks, *Kapital*, tom I, »Prosveta«, Beograd, 1973.
[25] J. K. Galbrajt, *Nova industrijska država*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1970.

sam ni da pokuša da tako efikasno rukovodi velikom firmom (a njena veličina je nužna ako želi da obezbedi ekonomičnost proizvodnje u velikim serijama, da smanji rizik, da ga podeli na veći broj tržišta na kojima proizvodi i prodaje itd.), mada su se neki dugo ljuto odupirali da to uvide, kao, na primer, Ford u SAD i Krup u Nemačkoj.

Tehnostruktura je svesna da je moć korporacije uslov njene sopstvene moći i sigurnosti. Kao aparat za zajedničko odlučivanje na osnovi velikog broja informacija zahteva zato za sebe veliku autonomnost. Ništa više je ne uznemirava nego pokušaj mešanja spolja (države, sindikata ili akcionara).

Savremena tehnokratska dominacija je dominacija »nad svim slojevima proizvođača, odnosno radničke klase, dakle i nad intelektualnim radnicima«[26]. I to moramo uzeti u obzir. Tehnokratija, naime, ne dozvoljava ni mešanje dobronamernih predloga i zamisli nauke ako joj to nije po volji ili ne ide u njenu korist. Ona otuđuje i ograničava delatnost čovekovog duha, usmerava ga i diriguje mu. Ne u skladu s optimalnim društvenim koristima, nego sa ciljem da obezbedi svoju vladavinu i jača svoju moć.

Akcionare, te prividne vlasnike moći, u pokušajima mešanja je najlakše umiriti da svojim neznalačkim postupcima ne štete moći i autonomnosti tehnostrukture. Sve veća moć korporacije, sam tok vremena koji disperzira akcije na sve veći broj vlasnika i sve veća razlika između moći usitnjenih akcija i moći korporacije — sve to onemogućuje akcionare. Ne oduzimaju im glasačko pravo, ali je ono potpuno obezvređeno, samo formalno. Ako nisu zadovoljni, mogu svoje akcije da prodaju. Možda nekom drugom akcionaru koji će o poslovanju firme imati još manje pojma i zato još manju mogućnost uticaja. Vreme, dakle, radi na štetu akcionara, a u korist moći tehnokratije. A njoj za njenu moć nisu potrebne akcije, mada ih ima, nego umetnost rukovođenja i upravljanja. Umetnost koja obezbeđuje, uz dobro organizovan rad grupe ne baš genijalno nadahnutih ljudi, veća dostignuća nego što su ponekad mogli da ih ostvare pojedini geniji. I upravo važnost i komplikovanost moderne tehnologije štiti tehnostrukturu od mešanja spolja.

Sam Galbrajt kaže: »Time što smo odlučivanje oduzeli pojedincima i presadili ga duboko u unutrašnjost tehnostrukture, i tehnologija i planiranje se izvlače ispod uticaja spoljašnjih faktora... Ni jedan bankar ne može postaviti uslove kako da ušteđeni dohodak iskoristi. To, isto tako, ne može da učini niko spolja. Niko, osim, možda, običnih, neškodljivih akcionara, nema pravo da pita o nekom ulaganju koje ide iz ušteđene zarade, makar ono i propalo. Ali korporacija ima još specifičniju zaštitu od tehnostrukture, i to time što obezbeđuje izvor kapi-

[26] Đorđe Popović, *Tehnokratija i savremeni klasni odnosi*, »Socijalizam«, br. 9/1973.

tala iz svoje sopstvene zarade i u celosti je pod njenom kontrolom«.[27]

Mada u manjoj meri, velike korporacije rado uzimaju i bankarske kredite ili snažnu državnu pomoć. Ali to obično nije takav obim kapitala da bi se obim kontrole korporacije nad sopstvenim poslovanjem bitno smanjio, ili su u pitanju državna sredstva, koja zna efikasno da upotrebi samo tehnokratija, bez akcionara. Jedino ako se pokaže da tehnostruktura nije sposobna da obezbeđuje stalan nagli rast, neprestano jačanje moći i dalje stvaranje potrebne dobiti — korporaciji potrebne sopstvene zarade i udeo akcionara — njena moć je okrnjena. Nedostatak kapitala opet pojačava glas kapitaliste, dakle vlasnika kapitala — akcionara. Ako je za autonomiju tehnostrukture nešto opasno, onda je to da akcionar primeti kako korporacija, mada privremeno, nije sposobna da stvara dobit i da obezbeđuje rast. Tada se brzo oglašavaju i kontrolni saveti, koji su inače često samo »počasni klubovi«[28]. Pripadnik tehnostrukture neće izgubiti samo poverenje akcionara, nego i društveni ugled, jer se obe stvari temelje upravo na njegovoj sposobnosti da korporaciji obezbeđuje moć, sve veću moć. Zato i u vreme recesije velike korporacije isplaćuju dobit, ako ikako mogu. A ako to ne mogu, onda to znači da tehnostruktura nije sposobna da obezbeđuje dobit za stalan rast. Jer brzo dolazi do zamene ljudi u najraskošnijim kancelarijama ili do raznih ograničenja moći velikih šefova. Tada su i velikani tehnostrukture prilično lako ranjiva bića, koja traže pomoć čak i od astrologa. To je osetio Lajding kod Folksvagena i još mnogi moćniji od njega.

U najvećoj korporaciji na svetu, u Dženeral motorsu, zbog zastoja u prodaji 1974. godine morali su znatno da snize proizvodnju, a na pritisak sindikata zbog inflacije da povećaju plate. Dobit se snizila za tri četvrtine. Veliki predsednik Dženeral motorsa Ričard Gerstenberg, najbolje plaćeni menadžer na svetu (923 hiljade dolara u 1973. godini), morao je da ode u penziju. Zamenio ga je pedesetogodišnji finansijski stručnjak Tomas Marfi, koji u firmi radi još od 1938. godine. Karakteristično je da su »čoveka broj jedan« zamenili upravo finansijskim stručnjakom. Svoje fotelje morao je da se odrekne i »čovek broj dva« u Dženeral motorsu Edvard Kol, koji je bio odgovoran za sve filijale korporacije u svetu. Zamenio ga je pedesetosmogodišnji Eliot Estes.[29]

Ipak moramo napomenuti da je među najvećim kompanijama u svetu, pre svega u SAD, više slučajeva gde vlasnici kapitala imaju snažan uticaj na odlučivanje. Diponovi i Fordovi su primer porodica gde su vlasnici aktivni učesnici u poslovnom rukovođenju. Ali to im je omogućilo tek uključivanje u tehno-

---

[27] J. K. Galbrajt, *op. cit.*
[28] »Špigl«, Hamburg, 4. novembar 1974.
[29] »Njusvik«, Njujork, 14. oktobar 1974.

strukturu, koje su, svakako, lakše izveli jer su u rukama, pored diplome, imali i kapital. Sada kada učestvuju u odlučivanju, njihova moć je ojačana svojinom nad kapitalom. Ne smemo prevideti da takav čovek, kada je član tehnostrukture (na primer, Ford), ujedno ima mogućnost da preko organa koji bi trebalo da štiti interese akcionara utiče na izbor poslovnog rukovodstva. Dakle, ima mogućnost da odlučuje o onima koji odlučuju. Ali celokupno odlučivanje se zasniva na podacima, dakle na ljudima u grupi koja priprema informacije na osnovu kojih se donose poslovne odluke. Isto tako, ne bi trebalo prenaglašavati ulogu odbora koji zastupaju akcionare. Tehnostruktura zna da pripremi prave obrede kako bi takav odbor stekao utisak da je on doneo neku odluku. A još manji je, dakako, uticaj samih akcionara. »Želje akcionara se uzimaju u obzir prilikom izbora mesta sastanka. U ruke oni dobijaju lepo štampane izveštaje, čija priprema je postala već specijalizovan posao. Akcionari mogu i da pregledaju proizvode i čak da posete pogone. U toku svih postupaka, kao i u izveštaju, stalno se ponavljaju rečenice u kojima se naglašava »vaša kompanija«. Činovnici s najvećom pažnjom slušaju često sasvim nebitne predloge učesnika skupštine, uglavnom nepoučenih akcionara, i obećavaju im da će ih s najvećom brižljivošću proučiti. Žene u šarenim haljinama koje su, možda, sopstvenice desetak akcija hvale rukovodioce preduzeća, i to za izvrsnu stručnost kojom rukovode našim preduzećem. Oni primaju pohvalu. Naravno, sa dobro odigranom zahvalnošću ... Godišnja skupština velike američke korporacije je, možda, najbrižljivije proučena i izvedena vežba popularnih iluzija. Akcionari su ... čisto novčano udruženje za sve praktične svrhe.«[30]

Takvo je, dakle, uvelo lice nemoćnog akcionarstva kada odstranimo lepuškasto naličje korporacijskog postupka. Akti korporacije daju prividnu moć u ruke sopstvenicima kapitala, a imperativi tehnologije i planiranja je, u stvari, obezbeđuju tehnostrukturi.

Uza sve rečeno, jasno je da postoje u korporacijama neki interesi ili motivi koji rukovode tehnostrukturom. Plate to nisu. One su prilično visoke da bi se pripadnici tehnostrukture mogli posvetiti, umesto materijalnim pitanjima svoje porodice. pre svega korporaciji. Ako su američki menadžeri efikasniji od evropskih, uzrok treba tražiti i u većoj odanosti korporaciji. To traži ceo dan. Zato ne retko možemo pročitati i o tihim tužbalicama neimenovanih menadžera američkih filijala u Evropi kako, navodno, njihove evropske kolege imaju više slobodnog vremena, kako nisu oženjeni svojom firmom.

Kao što tvrdi Galbrajt, sticanje što veće dobiti nije onaj motiv koji usmerava postupke tehnostrukture. Ni plata to nije. Šta je onda njena pokretačka snaga? Istina je da su ti ljudi organizacije opterećeni velikim brigama. Ali tu brigu podnose

[30] J. K. Galbrajt, *op. cit.*

zato što firma čini više za njih nego što bi oni mogli da učine sami za sebe. Ne smemo da zaboravimo da danas velika korporacija ima veliki društveni uticaj i moć preoblikovanja društva u većoj ili manjoj meri. To je onaj uzrok zbog kojeg se tehnostruktura identifikuje sa ciljevima korporacije i pokušava ujedno da te ciljeve prilagodi svojim zamislima o društvu. Njen interes teče od pojedinca kroz korporaciju do društvenih ciljeva, do društvenih stavova, uz prisustvo adaptacije kao motivacione sile, kako kaže Galbrajt. Društveni cilj je postao, dakle, proces adaptacije koji služi ciljevima članova tehnostrukture. A pri tome, naravno, tehnostruktura najveći društveni značaj pripisuje što većoj proizvodnji robe i organizovanju tražnje te robe. Zato tehnostruktura i smatra da je država dužna da joj u tome pomaže. Bilo raznim intervencijama ekonomske politike ako je ugrožen socijalni mir, što bi moglo da omete autonomnost tehnokratije; bilo podržavanjem razvoja tehnologije; velikim državnim porudžbinama, pre svega vojnim; organizacijom efikasnog obrazovanja koje tehnostrukturi može da daje nove i nove talente itd. Pri svemu tome je tehnostruktura svesna da su njena moć i autonomnost ugrožene čim ne bude više mogla da isplaćuje odgovarajuću dobit i da obezbeđuje dovoljan kapital za nova i nova ulaganja. Dakle, nagli privredni rast i jačanje moći, po Galbrajtu, trebalo bi da budu glavni ciljevi tehnostrukture i korporacije današnjeg kapitalističkog sveta.

No, moramo se upitati: šta obezbeđuje njihovo ostvarivanje, šta zadovoljava akcionare i šta omogućuje socijalni mir među radnicima? Za sve to je potrebna pre svega visoka dobit. Zato je glavni cilj tehnostrukture i savremene korporacije na prvom mestu — visoka dobit, a zatim rast. Jedno bez drugog nije moguće. Ako velika firma sa 10 milijardi dolara godišnjeg prometa u pet godina za polovinu poveća svoju stopu dobiti od 10%, a ne poveća promet, imaće za akcionare i za nova ulaganja na raspolaganju godišnje 1,5 milijardi dolara. Ako, uz neizmenjenu stopu dobiti, u tih pet godina udvostruči obim poslovanja, onda će imati na raspolaganju dve milijarde dolara. Pri tome su važnije od razlike od 500 miliona dolara moć koju su veoma ojačale tehnokratija i firma i veća mogućnost daljeg razvoja. Ponovo, dakle, možemo da zaključimo: nema moći bez dobiti i nema dobiti bez moći. Pri tome, naravno, važi (uz pravu eutanaziju akcionara) tvrdnja da »nisu velike imovine, nego velike korporacije značajne jedinice bogatstva kojima su različito povezani bogati ljudi«[31].

Pri tome razvoj u svetu odlučno demantuje dva mita koja kao jedan od najzagriženijih pobornika nameće ljudima veliki kapital. Prvi je fetišiziranje tehnološkog napretka, koji, navodno, može da reši sve probleme čovečanstva. Dokle god ta tehnologija bude usmerena pre svega tamo gde joj je obezbeđena visoka dobit, a ne tamo gde je to društvu najkorisnije, ne možemo

[31] K. Rajt Mils, *Snaga elite*, Njujork, 1956.

govoriti o njenoj svemogućnosti. A isto toliko je daleko od verovatnoće drugi mit kapitalizma — da neprestani rast postepeno stvara jednakost u društvu. Istina je drukčija. Bogati imaju u rukama sve veći deo društvenog proizvoda, a siromašni sve manji. Upravo je nejednakost ljudi jedan od uslova naglog rasta monopolističkog kapitalizma i taj rast, i pored svih drukčijih propovedi, održava nejednakost. Trajni izlaz iz tih ćorsokaka u okvirima monopolističkog kapitalizma, čiji su izraziti eksponent multinacionalne kompanije, naravno, potpuno je nemoguć.

Ernest Petrič

Multinacionalne kompanije i transfer tehnologije

(Neki aspekti)

1. Neke činjenice o multinacionalnim kompanijama su poznate i mogli bismo reći jednostavne. A o drugima znamo znatno manje i one se pokazuju kao izuzetno kompleksne i teške za procenu. Prilično je jasno, recimo, saznanje o tome da su upravo multinacionalne kompanije tipičan elemenat savremenih kapitalističkih društvenih odnosa, da su upravo te kompanije danas jedno od glavnih sredstava kapitalističke eksploatacije na međunarodnom nivou, da njihov uticaj često i ponegde doseže daleko preko ekonomske sfere u politička zbivanja. Ti kapitalistički giganti su ne samo izraz postojećih kapitalističkih društvenih odnosa, nego i jedan od temelja na kojima kapitalistički društveni poredak održava svoju egzistenciju i u dobroj meri još uvek monopolistički položaj u međunarodnim ekonomskim odnosima. Upravo multinacionalne kompanije su ona osnovna poluga na kojoj u najpropulzivnijim granama privrede kapital uspeva da zadrži međunarodnu eksploataciju. Zbog toga multinacionalne kompanije, svakako, zaslužuju ne samo izuzetnu političku i ekonomsku, nego i naučnu pažnju, jer upravo upoznavanjem njihove uloge i svega što je s njima u vezi prodiremo u suštinu savremenog kapitalizma, to jest u one razvojne faze kapitalizma u kojima, ukoliko je u pitanju iskorišćavanje na međunarodnom nivou, monopol kapitala sve više personifikuje monopol nad znanjem i tehnologijom i, dakle, iskorišćavanje

od strane kapitala se sve više pojavljuje kao iskorišćavanje na osnovi vlasti i monopola nad znanjem i tehnologijom.

2. Karakteristično je da čak neke vlade zemalja OECD, kojima se delatnost multinacionalnih korporacija penje na glavu, žele da sprovedu poseban kodeks ponašanja tih kompanija, koji bi u delovanju multinacionalnih kompanija regulisao pre svega sledeća pitanja: poštovanje lokalnih interesa, informisanje o delovanju i finansijskim transakcijama, sprečavanje restriktivne prakse i nelojalne konkurencije, oporezivanje, zapošljavanje, probleme transfera tehnologije. A taj kodeks bi proizlazio iz sledećih načela:

a) multinacionalne kompanije su dužne da poštuju zakone zemlje u kojoj deluju;

b) one su dužne u svom delovanju da poštuju ciljeve razvoja i prioritete zemlje u kojoj deluju;

c) one su dužne da se brinu da svojim delovanjem doprinose industrijskom i regionalnom razvoju, razvoju tehnologije i organizacije u zemlji u kojoj deluju;

d) one su dužne da obezbede da njihovo delovanje bude u skladu sa ciljevima lokalnih organa koji se brinu o zaštiti čovekove sredine;

e) one su dužne da na zahtev organa vlade daju tim organima na uvid podatke o investicijama i drugim delatnostima.[1]

Ako takve polazne osnove u pogledu delovanja multinacionalnih kompanija žele tek da sprovedu neke zemlje (naročito manje) OECD, to jest najrazvijenije zemlje — komentar je, verovatno, suvišan, naročito ako imamo u vidu delovanje multinacionalnih kompanija u zemljama u razvoju.

3. U sferi razvoja znanja i tehnologije, a naročito u sferi međunarodnog transfera znanja i tehnologije, uloga multinacionalnih kompanija, mada je, nesumnjivo, izuzetno značajna, krajnje je kompleksna i komplikovana. Već u samom razvijenom svetu pitanje o pozitivnim i negativnim aspektima uloge multinacionalnih kompanija u trasferu znanja i tehnologije je do te mere nedogovoreno i protivrečno da je poslednjih godina to bilo predmet pažnje niza istraživanja, a a i posebne studije u okviru međunarodne organizacije razvijenog sveta, to jest OECD.[2] Postavlja se pitanje: da li multinacionalne kompanije pozitivno ili negativno ili, bolje rečeno, u kojim aspektima pozitivno, a u kojim negativno svojim delovanjem preko »nacionalnih« granica, transferom znanja u svoje sestrinske kompanije i drugim oblicima multinacionalnog povezivanja sa matičnom

---

[1] Prema OECD Doc. IME (75) 4, str. 7.

[2] Studija: *Multinational Enterprises and the Transfer of Technology*, OECD, DAS/SPR/F 3.64 Annex. Problematikom multinacionalnih kompanija i OECD bavi se naročito Committee on International [illegible]ment and Multinational Enterprises.

kompanijom, doprinose razvoju znanja u zemlji, odnosno zemljama u kojima deluju ili ga ometaju?

4. A ako to pitanje postavimo sa pozicije zemalja u razvoju, problem se javlja sa mnogo većom oštrinom s obzirom na jednostavne i poznate činjenice kao što su, između ostalih, sledeće: tehnološki jaz koji se sve više produbljuje između razvijenih i nerazvijenih zemalja, koji personifikuje, na primer, činjenica da je donja granica broja prijavljenih domaćih patenata na milion stanovnika u razvijenom svetu 300, dok se u zemljama u razvoju samo izuzetno penje na 10 ili 20 prijavljenih domaćih patenata godišnje na milion stanovnika; slična je činjenica da je oko 95% svih pronalazaka koji su prijavljeni za zaštitu po svojoj provenijenciji iz svega 15 visokorazvijenih kapitalističkih i socijalističkih zemalja. Ako uzmemo u obzir materijalne, kadrovske i opšte društvene uslove za razvoj sopstvene istraživačke delatnosti, a time i tehnologije u zemljama u razvoju, očevidno je da će tehnološki jaz još dugo potrajati i, po svemu sudeći, čak će se produbljavati. To, drugim rečima, znači da će transfer znanja i tehnologije i dalje biti jedno od ključnih pitanja u nastojanjima za brži razvoj zemalja u razvoju, za njihovu ekonomsku i političku emancipaciju.

Znanje i tehnologija, naročito ono znanje koje je pogodno za neposrednu proizvodnu aplikaciju u najpropulzivnijim privrednim granama, u dobroj su meri u svojini upravo multinacionalnih kompanija, koje još uvek imaju mogućnost da svoj monopol nad najmodernijom tehnologijom ne samo i dalje održavaju, nego i jačaju. Iz tog neodrživog stanja, koje se snažno odražava na međunarodne ekonomske, a posebno na političke odnose, zbog te nepoželjne, pa ipak kao fakat postojeće snage kapitala, znanja i organizacije, koju personifikuju multinacionalne kompanije i kojom te kompanije ponekad odlučuju i o sudbini vlada i političkih sistema (više nego prisutna bila je uloga multinacionalnih kompanija u Čileu, u Katangi, petrolejskih giganata na Bliskom istoku itd.) — izlaz je samo u pravcu nastojanja za korenitu promenu međunarodnih ekonomskih odnosa, uključujući tu i uspostavljanje novih odnosa u sferi transfera tehnologije. Pri tome je iznad svega značajno temeljno poznavati ulogu multinacionalnih kompanija, njihovu organizaciju i način delovanja. Uloga multinacionalnih kompanija — sa svim negativnim recidivima — povećala se u savremenom svetu do te mere da je bila predmet istraživanja posebne grupe u okviru OUN (na osnovu rezolucije ECOSOC)[3], čije su konstatacije, svakako, značajno ishodište za proučavanje uloge multinacionalnih kompanija u savremenom svetu i u međunarodnim odnosima.[4]

---

[3] ECOSOC Res. 1721 (LIII).

[4] Report of the Group of Eminent Persons to Study the Inpact of Multinational Corporations on the Development Process and on International Relations (UN Publications, Sales br. E.74.II.A. 5) u: *Sommary of the Hearings* (UN Publications, Sales br. E.74.II.A. 9).

5. U okviru ovog članka interesuju nas multinacionalne kompanije samo sa aspekta njihove uloge u transferu znanja i tehnologije. Pri tome kao polaznu osnovu treba uzeti činjenicu da se odnosi između razvijenih i nerazvijenih danas u sferi transfera znanja i tehnologije ni u kom slučaju ne formiraju na nekakvom slobodnom tržištu tehnologije. Iznad znanja i tehnologije stoji gotovo potpun monopol onih koji znanje i tehnologiju imaju i koji je prodaju, i zato onima koji znanje i tehnologiju kupuju mogu da diktiraju neravnopravne uslove, mada ponekad uvijene u plašt formalne ugovorne ravnopravnosti. Mogli bismo reći da celokupan postojeći međunarodni sistem i sistem međunarodne zaštite industrijske svojine, koji se zasniva na Pariskoj konvenciji[5], jača taj već tako dominantan položaj razvijenog sveta, zbog čega se uvek iznova pojavljuju sumnje u pogledu ekonomske i čak tek izvojevane političke nezavisnosti zemalja u razvoju. Zato je nastojanje za to da se promeni sadašnji međunarodni ekonomski sistem, u stvari, i ključno nastojanje za otklanjanje neravnopravnih odnosa u sferi transfera znanja i tehnologije.

Uz nastojanja za promenu postojećih međunarodnih ekonomskih odnosa teku poslednjih godina mnoga nastojanja da se promene odnosi u oblasti transfera tehnologije. Da pomenem pokušaj da se pripremi i realizuje poseban kodeks ponašanja u transferu tehnologije[6], zatim nastojanja za promenu sistema zaštite industrijske svojine na osnovu Pariske konvencije, nastojanja za razvoj zajedničkih naučnih i tehnoloških napora zemalja u raazvoju[7], istovremeno sa nastojanjem za zajednički pregled i inventarizaciju tehnologije, naročito zato da bi se izbegla gruba zloupotreba koja se stalno ponavlja u prodaji tehnologije na strani velikih kapitalističkih i multinacionalnih kompanija; tu spada i potreba za što usklađenijim zakonodavstvom zemalja u razvoju u vezi sa odnosom prema ulaganjima inostranog kapitala, pri čemu bi iskustva Jugoslavije mogla da budu kao polazna tačka i mnogim zemljama u razvoju. Ukratko, treba formirati strategiju zemalja u razvoju za postepenu afirmaciju novih načela u međunarodnom transferu tehnologije, po kojima bi zemlje u razvoju, svakako, morale da se tretiraju na poseban način koji bi segao daleko preko stvarno neravnopravne formalne ravnopravnosti. Dosadašnja nastojanja UNCTAD-a i naročito stavovi s tim u vezi doneti na Alžirskoj konferenciji snažna su polazna osnova za takvu akciju.

6. Ako želimo nešto bliže da pogledamo ulogu multinacionalnih kompanija u transferu tehnologije, onda treba upozoriti

---

[5] Pariska konvencija za zaštitu industrijske svojine iz 1883. godine, koja je kasnije više puta revidirana, ali do sada uvek u pravcu jačanja dominantnog položaja razvijenih industrijskih zemalja.

[6] Uz podršku UNCTAD-a pripremila ga je 1974. godine radna grupa Pagvaš konferencije o nauci.

[7] Naročito na osnovu polaznih tačaka u dokumentima Alžirske konferencije.

najpre na činjenicu da je prilično problematična već sama definicija šta sve spada pod pojam transnacionalne, odnosno multinacionalne kompanije[8]. Tu je u pitanju širok spektar: od nekih izvikanih multinacionalnih kompanija, pa preko manje izvikanih američkih multinacionalnih kompanija (na primer, IBM, CDC i svakome poznate velike petrolejske kompanije) do evropskih transnacionalaca, kao što su, na primer, Folksvagen, Filips i slični.

Uopšte uzev, mogli bismo kao multinacionalne kompanije označiti one koje deluju u znatnoj meri u više država (bilo da je u pitanju proizvodnja, investiranje ili prodaja) i koje planiraju svoju politiku investicija, istraživanja i razvoja i prodaje na svetskom nivou, u globalnom smislu, u suprotnosti sa nacionalnim, odnosno domaćim preduzećima. Bez obzira na razlike među multinacionalnim kompanijama u pogledu njihove unutrašnje organizacije, pri čemu su neke do krajnosti integrisane, a druge organizaciono veoma elastične, u vezi sa transferom tehnologije za sve je karakteristično to da imaju praktično potpunu slobodu u izboru odluka između oblika »direktnog« transfera tehnologije (na primer, uspostavljanjem filijala ili sestrinskih preduzeća) ili »indirektnog« transfera u obliku prodaje licence »know-how« i slično. Isto tako je zajednička karakteristika multinacionalnih kompanija da same mogu u svojoj grani da savlađuju široko područje u geografskom smislu na kome teče njihova proizvodnja i prodaja, pa zato i u sektoru za istraživanje i razvoj multinacionalne kompanije nastaje geografski izuzetno široka, a s obzirom na unutrašnje odnose sistematična i integrisana razmena znanja i tehnologije, gotovo potpuno onako kao unutar jednog jedinog preduzeća.

Multinacionalnu kompaniju bismo, isto tako, mogli da definišemo kao grupu preduzeća kojom uglavnom centralno menadžerski rukovode, koja deluje na geografski različitim tržištima, koja spadaju u razna politička, pravna i kulturna područja, i koja su obično međusobno povezana i zavisna u ovom ili onom stepenu i obliku udela kapitala. Te činjenice i karakteristike omogućuju multinacionalnim kompanijama slobodu manevrisanja na međunarodnom tržištu do te mere da mogu da zloupotrebe svoju dominantnu poziciju, osobito primenom širokog spektra inovacija i patenata u trci sa domaćom konkurencijom. Isto tako je poznato da upravo multinacionalne kompanije često koriste metode takozvanih »tehničkih prepreka« za ostvarivanje svojih ciljeva (na primer, tako što svojom ekonomskom snagom nameću na tržištu svoje standarde, čime pogađaju, odnosno eliminišu domaću konkurenciju).

---

[8] Definiciju pojma i uloge multinacionalnih kompanija vidi podrobnije u: V. V. Žarkov, *Transnacionalnie monopoli v ekonomike kapitalizma*, Moskva, 1974. i u »Rey Reports«: *Policy Perspectives for International Trade and Economic Relations*, OECD, Paris, 1972, str. 67.

7. Uticaj multinacionalnih kompanija u vezi sa transferom tehnologije može se razmatrati u širem ili užem smislu, a da mu se unapred ne daje pozitivan ili negativan predznak. U užem smislu reč je o pitanju u kojoj meri prisustvo inostrane tehnologije kroz prisustvo i delovanje multinacionalne kompanije utiče na razvoj domaćih istraživačkih potencijala u zemlji, odnosno zemljama gde multinacionalne kompanije deluju, bilo preko svoje sestrinske firme ili na neki drugi organizacioni način. Svakako da je jedino pravilno postaviti pitanje u širem smislu, to jest pokušati odgovoriti na pitanje kako multinacionalne kompanije deluju na naučni i tehnološki potencijal zemlje, shvaćen mnogo šire nego što su samo domaća istraživačka nastojanja u užem smislu. Uticaj multinacionalne kompanije na istraživački potencijal zemlje, naime, može da teče raznim kanalima posredno i neposredno, od tehničke pomoći, ugovora o saradnji, prodaje licenci do organizovanja sopstvene sestrinske proizvodnje itd. U okviru šireg razmatranja problema uticaja multinacionalne kompanije i njenog prisustva u datoj zemlji na razvoj istraživačkog potencijala i tehnologije u toj zemlji zato treba shvatiti i eventualni uticaj na tehnološki nivo preduzeća u zemlji u kojoj multinacionalna kompanija deluje.

Uticaj može biti dvojak, pri čemu se kao moguć pozitivan doprinos razvoju domaćih istraživačkih i tehničkih potencijala bar na prvi pogled čini uspostavljanje laboratorija i pilotske proizvodnje multinacionalne kompanije u zemlji, što bi bar posredno trebalo da doprinese jačanju istraživačke infrastrukture i potencijala zemlje. Isto tako bismo na prvi pogled mogli u pozitivne efekte da ubrojimo i osposobljavanje kadrova, bilo u laboratorijama multinacionalne kompanije u samoj zemlji ili osposobljavanjem domaćih kadrova u centralnim laboratorijama multinacionalne kompanije, stipendijama i slično. U pozitivne efekte na prvi pogled bismo mogli da ubrojimo i eventualne kontakte i saradnju laboratorija multinacionalne kompanije sa domaćim univerzitetima u zemlji, ako bi, naravno, takvi kontakti nastali na kvalitativnom nivou.

Svakako bismo u izrazite, već na prvi pogled očevidne negativne posledice prisustva multinacionalne kompanije mogli da ubrojimo činjenicu da gotovo po pravilu dolazi do delimične ili potpune likvidacije istraživačkih nastojanja u onim domaćim preduzećima koja se povezuju sa multinacionalnom kompanijom i onda ih ona snabdeva tehnologijom. Isto tako je očevidno da prisustvo multinacionalne kompanije ubrzava »oticanje mozgova« iz istraživačkih potencijala zemlje u istraživački potencijal multinacionalne kompanije, bilo u zemlji bilo tamo gde multinacionalna kompanija ima svoje centralne laboratorije. Pri tome se pokazuje i to da ranije pomenuti na izgled pozitivan doprinos od osnivanja istraživačkih jedinica multinacionalne kompanije u zemlji bledi jer je konstatovano da upravo te lokalne laboratorije multinacionalne kompanije — ako ih ona uopšte i

ustanovi — najviše podstiču »brain-drain«, i to obično najboljeg istraživačkog kadra zemlje, zbog većih mogućnosti koje može da pruži multinacionalna kompanija. Da dodam da je i bez posebne empirijske sociološke analize moguće konstatovati da naročito uz intenzivnije prisustvo multinacionalnih kompanija u zemlji nastaje poseban sloj stanovništva koji je egzistencijalno vezan za multinacionalnu kompaniju sa svim političkim, socijalnim i drugim posledicama koje iz toga proizlaze.

Slično važi i za osposobljavanje kadrova, koje smo pomenuli kao na prvi pogled moguć pozitivan doprinos prisustva multinacionalne kompanije u nekoj zemlji razvoju njene istraživačke delatnosti, jer je i u tom slučaju obično reč o prvom koraku ka »brain-drain«, odnosno ka nastajanju elitnih slojeva i slojeva stanovništva koji su otuđeni od domaćeg društva i njegovih interesa. Pomenuti eventualni pozitivan efekat koji bi proizlazio iz kvalitativnih kontakata istraživačkih potencijala multinacionalnih kompanija sa lokalnim univerzitetom, za veliku većinu zemalja u razvoju, ako ne čak za sve, danas je u najboljem slučaju samo platonska želja.

8. Ako bismo želeli bliže da proučimo konkretnu ulogu neke multinacionalne kompanije u određenoj zemlji i njen uticaj na razvoj nauke, tehnologije, a time posredno industrijskih potencijala u toj zemlji, morali bismo, naravno, da proučimo ne samo konkretnu praksu odnosa te multinacionalne kompanije prema konkretnoj sredini u kojoj deluje, nego i niz drugih pitanja. Takva pitanja bi bila pre svega sledeća: na kom sektoru ili sektorima privrede deluje; preovlađuje li u jednoj ili u više industrijskih grana; kolike i kakve istraživačke i razvojne delatnosti se prihvata i gde; koliko te delatnosti obavlja u centralnim laboratorijama matične kompanije, a koliko u filijalama, sestrinskim preduzećima i slično u datoj zemlji. Isto tako bi trebalo veoma podrobno pružiti vrstu i stepen povezanosti laboratorija multinacionalne kompanije u konkretnoj zemlji sa istraživačkom i tehnološkom delatnošću i univerzitetima u toj zemlji. Već na nivou opštih zapažanja je očigledno da je opasno što će se u većini slučajeva istraživačka delatnost multinacionalne kompanije, ukoliko bude izvan centralnih laboratorija matične kompanije u samoj zemlji u razvoju, ograničavati na razna pomoćna ili adaptivna istraživanja. A u tom slučaju je, naravno, veoma malo praktičnih mogućnosti za kvalitativne veze sa univerzitetima i drugim istraživačkim potencijalima te zemlje .Pa ako i dođe do takve saradnje, praktični primeri potvrđuju da se angažovanje lokalnih istraživačkih potencijala (kojih obično u zemljama u razvoju nema) i univerziteta svodi na razna periferna, pomoćna, parcijalna istraživanja za potrebe multinacionalne kompanije. A to ne samo što ne ubrzava rast lokalnih istraživačkih potencijala, već i ono što tamo postoji postepeno potiskuje na naučnu sporednost i stavlja u zavisnost od multinacionalne kompanije.

Na svoj način je karakteristično — i *mutatis mutandis* potvrđuje dosadašnju pretežno negativnu ulogu multinacionalnih kompanija u sferi transfera znanja i tehnologije čak i u razvijenom svetu — da Sekretarijat OECD, to jest međunarodne organizacije razvijenih kapitalističkih zemalja, kao zahtev ponašanja multinacionalnih kompanija u vezi sa tehnologijom postavlja:

a) dužne su da obezbede da njihova aktivnost bude zadovoljavajuće usklađena sa naučnom i tehnološkom politikom i planovima zemlje u kojoj deluju i da njihovo delovanje doprinosi razvoju nacionalnih naučnih i tehnoloških potencijala;
b) dužne su da u što većoj meri u svojoj poslovnoj aktivnosti uvode praksu koja dozvoljava brzo proširivanje novih tehnologija[9].

9. Zato pred većinom zemalja u razvoju stoji, kada su suočene sa činjenicom i posledicama postojanja tehnološkog jaza i delovanja multinacionalnih kompanija, izuzetno akutan zadatak da konkretno prouče ulogu i delovanje tih kompanija. Tek kada budu sagledale sve posledice prisustva i saradnje sa multinacionalnim kompanijama po razvoj sopstvenih naučnih i tehnoloških potencijala, moći će da formiraju svoju strategiju i taktiku u sferi transfera tehnologije. Konkretne konstatacije u nekim zemljama, koje bismo inače teško mogli ubrojati u manje razvijene, na primer, u Španiji[10] i Irskoj[11], takve su da ukazuju na to da je prisustvo i delovanje multinacionalnih kompanija, odnosno za njih vezana domaća proizvodnja vrlo malo doprinosila jačanju sopstvenog istraživačkog i tehnološkog stvaralaštva. Naprotiv, negativne posledice se ogledaju čak u platnom bilansu jer su filijale, odnosno sestrinska preduzeća u izuzetno velikoj meri uvozila elemente za svoju proizvodnju iz drugih delova multinacionalne kompanije.

Naročito je zanimljivo iskustvo Kanade[12], koje potvrđuje načelno saznanje da će konačni bilans pozitivnih i negativnih efekata prisustva i delovanja multinacionalnih kompanija na industrijsku strukturu, a naročito na osposobljavanje zemlje za sopstvenu tehnološku inovaciju, zavisiti prvenstveno od tipa odnosa između multinacionalne kompanije i domaćih preduzeća. Kakvi će biti ti odnosi, u najvećoj meri će zavisiti od politike određene države prema transferu znanja i tehnologije, a naročito prema transferu znanja i tehnologije preko prisustva multinacionalnih kompanija. Reč je, ukratko, o tome koliko će odre-

---

[9] Prema OECD Doc. IME (75) 4, str. 19.

[10] National Science Policy Spain, OECD, Paris, 1969, naročito str. 62.

[11] National Science Policy, Ireland, OECD, Paris, 1973, naročito str. 25.

[12] P. C. Bourgoult, *Inovation and the Structure of Canadian Industry*, Science Council of Canada, 1973, str. 105 i dalje.

đenoj državi uspeti da svojom ekonomskom politikom, zakonodavstvom i unapređivanjem sopstvenih nastojanja za razvoj nauke i tehnologije iz prisustva i delovanja multinacionalnih kompanija — te nemile, pa ipak postojeće činjenice savremenog sveta — istisne što više pozitivnih, a što manje negativnih efekata. U većini zemalja u razvoju je to, s obzirom na njihov objektivni položaj i mogućnosti, još uvek pre utopijska želja nego polazna osnova za realnu akciju.

10. Na osnovi onoga što smo rekli mogli bismo postaviti ove tvrdnje: transfer tehnologije i znanja, i delovanjem i prisustvom multinacionalnih kompanija, za većinu zemalja u razvoju, pa i za niz evropskih zemalja, još uvek je činjenica. Zemlje u razvoju su objektivno u takvom položaju da su izložene svim mogućim pritiscima i zloupotrebama multinacionalnih kompanija upravo u vezi sa transferom znanja i tehnologije i praktično nemaju objektivne mogućnosti da delovanjem multinacionalnih kompanija steknu bitne elemente za svoj ubrzan istraživački i tehnološki razvoj. Naprotiv, upravo delovanje i prisustvo multinacionalnih kompanija u zemljama u razvoju pogoduje zadržavanju tehnološkog jaza, jačanju ekonomske i posredno političke zavisnosti. Očevidno je da je jedini stvarni izlaz iz začaranog kruga samo korenita promena međunarodnih ekonomskih odnosa, koja će uključivati i korenitu promenu ne samo regulativnih normi međunarodnog prava o zaštiti industrijske svojine, nego i uvesti zaista novu praksu u odnosima između razvijenog i nerazvijenog sveta u transferu znanja i tehnologije. U tom pravcu i idu nastojanja zemalja u razvoju, koje izražavaju načelna ishodišta doneta na Alžirskoj konferenciji u okviru UNCTAD-a i u okviru drugih međunarodnih formula. Krajnost koja bi postala neizbežna kada u razvijenom svetu ne bi bilo spremnosti da se zajednički premoste problemi bila bi ekonomska konfrontacija i istupanje zemalja u razvoju iz okvira postojećih neravnopravnih pravila igre, koja održavaju i jačaju dominantni položaj kapitala, organizovanog u multinacionalnim kompanijama, upravo u transferu znanja i tehnologije i koja zemlje u razvoju uvek iznova potiskuju u neravnopravan, podređen položaj.

Boris Verbič

Blagoslov i prokletstvo

(Multinacionalne korporacije i EEZ)

EEZ bi, po mišljenju inicijatora ideje o udruženoj Evropi, trebalo da bude prvi korak ka evropskom političkom ujedinjenju. Najpre privredno, a kasnije i političko ujedinjenje trebalo bi da Evropi obezbedi trajan mir i ponovni procvat nekadašnje evropske ekonomske i političke moći. Od toga bi trebalo da imaju korist i evropski narodi koji su odavno krvarili u međusobnim sukobima, a i ceo svet, jer bi snažna »Evropa« trebalo da bude faktor mira u ulozi »mosta« između SAD i SSSR.

Približno tako bismo mogli ukratko da predstavimo romantičnu navlaku kojom se odenula evropska ideja da bi joj lakše uspelo da »dovede« evropske mase na »veliki put«. Posle uspešno završene prve etape ujedinjavanja, koja je otklanjanjem unutrašnjih carinskih barijera i uspostavljanjem zajedničke carinske barijere prema trećim zemljama donela Evropi zajedničko tržište, preovlađivao je veliki optimizam u pogledu ostvarivanja druge etape u kojoj bi trebalo da se sprovede privredno-novčani savez. Mada je to zvanično druga etapa, u suštinskom smislu reč je zapravo tek o prvoj etapi koja ostvareni trgovački okvir treba da ispuni ekonomskom sadržinom. Suvišno bi bilo opisivati suštinu svečanih deklaracija nekih konferencija na vrhu od 1969. godine naovamo i suštinu mnogih lepih planova o zajedničkom novcu, o zajedničkoj poreskoj, industrijskoj, monetarnoj i energetskoj politici. Sve to je iz raznih razloga ili palo u vodu ili je ostalo samo na nadobudnim planovima.

Jedan od prvih uzroka uspešnog toka suštinskog udruživanja su, bez sumnje, suprotnosti između nacionalnih interesa

država članica. Za trajno premošćivanje tih suprotnosti u zajedničkom tržištu bi morale da nastanu snažne multinacionalne kompanije koje bi jedine mogle da budu dovoljno čvrsta ekonomska podloga za politički ujedinjenu Evropu. Zato su multinacionalne kompanije »neizbežno potreban blagoslov« (nužda) ujedinjavanja Evrope. Ali to ne bi smele da budu bilo kakve multinacionalne kompanije; morale bi da budu pretežno evropske. Ali šta je nastajanje zajedničkog tržišta u stvari donelo?

Nastajanjem zajedničkog tržišta, kao otvorene liberalne privrede koja se zasniva, teorijski, na slobodnoj tržišnoj konkurenciji, zapadnoevropsko tržište je otvoreno u podjednakoj meri za evropska i neevropska preduzeća — u skladu sa stvarnom suštinom buržoaske jednakosti, a pre svega za ona koja imaju finansijsku i tehnološku nadmoć, to jest za američka preduzeća. Dok su prilikom nastanka zajedničkog tržišta 1958. godine američka preduzeća uložila u EEZ iznova »samo« 1,9 milijardi dolara, nova ulaganja 1971. godine iznosila su već 13,6 milijardi. Po odbitku u SAD upućene dobiti ili repatriranog kapitala, krajem 1971. godine ceo obim neposrednih američkih ulaganja u proširenu EEZ iznosio je 23 milijarde dolara. To predstavlja dobru četvrtinu od 86 milijardi dolara, koliko su tada iznosila celokupna američka ulaganja izvan SAD, i to ujedno daje EEZ prvo mesto u geografskoj podeli američkih ulaganja. Učešće američkog kapitala u evropskoj industriji bilo je tada, doduše, samo 6%, ali taj podatak ne daje pravu sliku o stvarnoj moći američkog kapitala u Evropi. Zato pogledajmo još neke podatke, pre svega za Belgiju i Francusku, to jest za zemlje od kojih je prva inostranom kapitalu najotvorenija, a druga najmanje.

Gornji podaci važe samo za neposredna američka ulaganja. No, poznato je da mnoge američke firme izaberu svoje sedište u poreskim rajevima (na primer, na Bahamima ili u Lihtenštajnu). Zato je stvarni američki udeo u Evropi viši od zvanično poznatih podataka. U EEZ američki udeo u ulaganjima iz trećih zemalja iznosi između 40—50%. To znači da u Belgiji, gde udeo inostranih ulaganja iznosi čak 33%, američki udeo iznosi oko 15%, a u Francuskoj je udeo inostranih ulaganja 10%, a američki, dakle, između 4—5%. Značajniji od globalnih učešća su podaci o učešćima u pojedinim privrednim sektorima. Poznato je da je u Evropi informatika gotovo u celini u američkim rukama. Slično je i u drugim vrhunskim granama, mada je američki udeo manji. I pored dobro poznatih degolističkih govora o nacionalnoj nezavisnosti, u poslednjih 15 godina je veliki deo francuske ključne industrije prešao u inostrane ruke. Upravo ove godine su se ogromna sredstva i nastojanja za razvoj francuske informatike završila tako što je CII pristupila američkom društvu Honejvel, mada je francuska CII članica evropske grupe Unidata. To je dalo u ruke argument onim evropskim vladama kojima su Francuzi prebacivali da su se, umesto za francuski »miraž«, radije odlučile za kupovinu američkog vojnog aviona F-16, čime su prektično pokopale snove o snažnoj evropskoj

industriji ratnih aviona. Iz ranijih godina pomenimo žalosnu sudbinu francuskog programa nuklearnih reaktora, koja je pomogla da se potkopa čak i sama francuska industrijska buržoazija tako što su se 1969. godine i Francuzi odlučili za američke licence Vestinghaus ili Dženeral elektrik. Francuska buržoazija je tako htela da se obezbedi od velikih tehničkih i trgovinskih rizika sopstvenog puta i radije se priključila Amerikancima koji bi trebalo da garantuju tehničku sigurnost i tržište. To politički, dakako, znači da su odabrali atlantski put, a ne francuski, naravno, još manje evropski. Od sektora koji su u Francuskoj bar jednom trećinom u inostranim rukama treba pomenuti još elektroindustriju i elektronsku industriju, industriju nafte i proizvodnju poljoprivrednih mašina. Za zastarele i nedinamične industrijske sektore, naravno, inostrani kapital ne pokazuje nikakvo interesovanje.

U Belgiji inostrani kapital preovlađuje u onim industrijskim sektorima gde je oligopolistička koncentracija najviša, to jest u elektronskoj, naftnoj, prehrambenoj, plastičnoj, automobilskoj i elektroindustriji. Mada na inostrane filijale otpada samo 1,6% ukupnog broja preduzeća, njihovo učešće u kategoriji preduzeća sa više od hiljadu zaposlenih iznosi čak 28,6%. U Belgiji 37% inostranih filijala uopšte nema konkurenciju, a 19% ima kao konkurenta samo druge inostrane filijale. Značaj inostranog kapitala u Belgiji je naročito velik na području zapošljavanja jer čak 18% zaposlenih u industriji radi u inostranim preduzećima. U godinama 1964—1968. je na inostrana preduzeća otpadalo 70% novootvorenih radnih mesta. Ali je od rukovodećeg osoblja čak polovina stranaca. Isto tako su većinom inostrane i tehnike rukovođenja i upravljanja. Samostalnost odlučivanja zavisi od značaja odluka. Kod investicionih odluka je samostalnost inostranih filijala neznatna, a prilična je kod personalnih i najamnih pitanja.

Zanimljivi su i podaci o izvorima finansiranja. Po podacima belgijske ankete, aktiva inostranih filijala je sastavljena samo 43% od sopstvenog kapitala, a 57% od pozajmljenog. Godine 1969. finansijski izvori američkih filijala su samo 15% izvirali iz SAD, 26% sa tržišta kapitala izvan SAD, a 56% je izviralo iz ostvarene dobiti samih filijala. U Francuskoj na preduzeća pod inostranom kontrolom otpada približno jedna šestina novih ulaganja u industriju, dok udeo inostranog kapitala u francuskoj industriji iznosi samo jednu desetinu.

Naročito velik udeo imaju inostrana preduzeća u spoljnoj trgovini. U Belgiji inostrane filijale izvoze 65%, a u Holandiji 55% svoje proizvodnje, dok udeo inostranih filijala u belgijskom izvozu iznosi približno jednu trećinu.

Gledano sa stanovišta stvarne, a ne formalno-pravne nacionalne pripadnosti, vidimo da se iza naziva »multinacionalne« kompanije, sa retkim izuzecima, krije američki kapital. Njegova moć u Evropi je još mnogo veća od samog obima posrednih i neposrednih ulaganja ako uzmemo u obzir američki udeo u naj-

savremenijim sektorima koji su od odlučujućeg uticaja za veliki deo privrednih delatnosti, ako uzmemo u obzir njegove finansijske kapacitete, sastav rukovodećeg osoblja, lične veze sa evropskim političkim ličnostima. Tako nejednak odnos snaga u korist američkog kapitala, dakako, određuje sve intenzivnije povezivanje evropskih kompanija sa američkim. Udruživanja između samih evropskih preduzeća su retka, ali i tada je reč o udruživanju oko jedne evropske grupe u konkurentskoj borbi sa drugom ili više ostalih evropskih grupa. A, povrh toga, velike »evropske« kompanije gotovo uvek se povezuju sa jednom od američkih grupa, što, s jedne strane, olakšava prodor američkog kapitala u Evropu i evropskog u svet, a, s druge strane, jača i evropskog i američkog partnera u borbi sa glavnim domaćim konkurentima.

Interesi velikih evropskih kompanija sve više premašuju granice zajedničkog tržišta i njihov cilj nije da se suprotstave američkim kompanijama u Evropi. Velike britanske, holandske, nemačke, pa čak i francuske i italijanske firme (Unilever, Šel, Bajer, Montedison itd.) sve više preuzimaju strategiju velikih američkih kompanija, koje vode planetarnu strategiju ne obazirući se na uske nacionalne interese. Zato im politički snažna udružena Evropa nije potrebna, jer njihovim dimenzijama mnogo više odgovaraju atlantski nego evropski okviri. Nije im potreban ni »statut evropskog akcionarskog društva« koji komisija EEZ već četiri godine bezuspešno pokušava da progura kroz institucionalne organe kao plan kojim bi, oblikovanjem evropskih akcionarskih društava bez nacionalnog opredeljenja, formirali osnove udružene Evrope. Evropska privreda se tako sve više razvija u pravcu planetarizacije, a ne evropeizacije, pa je zato ideja o udruženoj kapitalističkoj Evropi suštinski sve praznija.

Umesto blagoslova, multinacionalne kompanije donose Evropi prokletstvo, a istina se svakim danom sve više udaljuje od romantične predstave o ujedinjenoj Evropi. SAD spretno iskorišćavaju svoje industrijsko-tehnološke, monetarne, energetske i vojne adute i Evropi uspešno nameću — umesto zajedničke monetarne, energetske, odbrambene i industrijske politike kojom bi EEZ trebalo u većoj meri da postane nezavisna od njih — atlantsku monetarnu politiku preko dolara kao glavnog svetskog sredstva plaćanja, atlantsku energetsku politiku preko Međunarodne agencije za energiju, atlantsku odbrambenu politiku preko svog atomskog kišobrana i istiskivanja evropske konkurencije u nabavkama oružja, a preko licenci i dominacije u vrhunskim sektorima kao što su informatika, aeronautika i iskorišćavanje nuklearne energije u miroljubive svrhe i zajedničku atlantsku industrijsku politiku.

Evropski kapital, naravno, ne želi da se upušta u unapred izgubljenu bitku i zato se ne može govoriti o tome da evropska buržoazija i američki kapital stoje jedno nasuprot drugom. Kontrola multinacionalnih kompanija nad najznačajnijim evrop-

skim privrednim granama je već tolika da su čak velike nacionalne finansijsko-industrijske grupe već posredno ili neposredno tako povezane sa njima da možemo govoriti o jednom, a ne o dva tabora.

Neuspešan otpor francuskih degolista prodoru američkog kapitala u Francusku i sve slabiji otpor Francuske atlantskim pritiscima na raznim područjima svakog dana potvrđuju nastajanje atlantskog, odnosno svetskog kapitalističkog ekonomskog sistema, u koji se ujedinjena Evropa može da uključi, u skladu sa američkim tezama, samo kao podsistem. Zato je udruživanje Evrope u interesu multinacionalnih kompanija samo utoliko ukoliko kao podsistem nužno povlači za sobom u atlantski ili svetski sistem i one članice koje bi želele da sačuvaju nacionalnu nezavisnost. Ne beznačajan sastavni deo planetarne strategije je i sistematsko uništavanje nacionalne kulture i tradicije, što je naročito izrazito u oblasti muzike i urbanizma. Plan o tome kako da Pariz postane budući svetski centar ukazuje na to kako multinacionalni stratezi zamišljaju stvaranje »planetarne svesti«. Dakako, nije puki slučaj da Pariz po svojoj spoljašnosti sve više liči na Njujork; po zamisli multinacionalnih stratega, Pariz mora, naime, proći kroz proces »psihokulturnog menjanja lika« i »denacionalizacije«. Poplava američkih pesama, američkih filmova i drugih »neutralnih« oblika jednog kulturnog modela i engleskog jezika gotovo u celom svetu ukazuje na to da isto što važi za Parižane važi i za sve ostale — da ih treba što više izložiti drugim kulturama, jezicima, naročito, naravno, engleskom, i utuviti im u glavu drukčiji način života i mišljenja.

Ali, nije u interesu ni SAD ni »njihovih« multinacionalnih kompanija da se, umesto nacionalnih država i kultura, pojavi snažna evropska država i evropska kultura. Multinacionalna strategija, naime, sadrži u sebi dijalektičku suprotnost u tom smislu što sama pokušava da što više izravna nacionalne razlike od privrede do kulture, a, s druge strane, te razlike su joj potrebne jer omogućuju multinacionalnim kompanijama da ostvare veću dobit i da pobeđuju u konkurentskoj borbi sa nacionalnim kapitalom, koji ne može da vodi planetarnu strategiju. Zato je Evropa multinacionalnom kapitalu potrebna samo utoliko ukoliko pomaže da se prevladaju nacionalne karakteristike, a da se zatim sama ne pokuša politički, privredno i kulturno da afirmiše umesto država.

To nam pomaže da lakše shvatimo zašto EEZ ne uspeva čak ni u takvim situacijama kao što je bila energetska kriza da zasnuje i sprovede zajedničku politiku kao što je zajednička monetarna, energetska i poreska politika, a kamoli zajednička odbrambena politika. Zbog raznolikosti nacionalnih struktura vođenje i realizovanje takve politike bi bilo vrlo teško, a uz neposredno mešanje američke vlade i posredno preko multinacionalnog kapitala čini se da je Evropa trajno paralisana. Stepen njene životne sposobnosti zavisi od toga koliko to odgo-

vara strategijskim potrebama ne samo američkog, nego i evropskog velekapitala, koji nikako ne stoje jedan nasuprot drugom, nego su međusobno sve više povezani, kao što smo utvrdili na početku.

Kriza u kojoj se našla EEZ u suštini godi multinacionalnim kompanijama, koje su u vreme masovnog propadanja slabijih evropskih preduzeća postigle veoma dobre poslovne rezultate. Kompanije za naftu čak kao nikada ranije. Pa ako bi i došlo do raspada zajedničkog tržišta, to bi štetilo prvenstveno evropskim preduzećima, čiji prosperitet zavisi većinom od slobodne robne razmene, dok američke kompanije već u svakoj zemlji imaju pogone za pokrivanje potreba za određenim proizvodima ili uslugama na tržištu neke zemlje ili su finansijski tako snažne da ih mogu vrlo brzo da izgrade. Nadmoć multinacionalnih kompanija je upoznala, u posebnom izveštaju, i Komisija EEZ, koja je ustanovila da poreskim i monetarnim špekulacijama, stvaranjem monopolističkog položaja, iskorišćavanjem energetske krize itd. multinacionalne firme mogu da ugrožavaju opšti interes ili da mu štete. Komisija EEZ vidi izlaz u tome da i treće zemlje treba da pruže evropskom kapitalu tako liberalne uslove kao što ih pruža EEZ kapitalu iz trećih zemalja, što bi omogućilo proširivanje liberalizacije na sve zemlje OECD i nepoštovanje pravila ponašanja za multinacionalne kompanije.

U suštini se, dakle, i Komisija EEZ zalaže za »planetarizaciju« kapitalističke privrede, samo što želi veći komad za evropska preduzeća. A kako sama »planetarizacija« ne može da ukine protivrečnosti kapitalističkog sistema, multinacionalnim kompanijama su i ubuduće potrebne državne institucije koje pomoću policije i vojske jamče prava svojine, određuju pravila robne razmene na nekoj teritoriji, vode poresku politiku itd. Ali, za multinacionalne kompanije je, verovatno, sasvim svejedno jesu li one i dalje zaštitnik nacionalne države ili je to evropska zajednica.

Iz ovoga možemo da izvučemo zaključak da je udružena kapitalistička Evropa daleko od suštine svoje romantične predstave, koja bi, navodno, bila jedini put kojim bi trebalo ponovo da dođe do slave i moći; u procesu »planetarizacije« kapitalističkih privreda, naime, Evropa može da igra samo manje ili više kratkotrajnu prelaznu ulogu. Mada je nastajanje snažnih multinacionalnih kompanija, s jedne strane, uslov za nastanak snažne zajednice i za prevazilaženje nacionalnih protivrečnosti, to, s druge strane, konkretan proces multinacionalizacije pokazuje da se Evropa u kapitalističkom svetu neće moći roditi drukčije nego kao mrtvorođenče. No, proces privredne »planetarizacije« u kapitalističkom svetu povlači za sobom sve protivrečnosti kapitalističkog sistema i priprema klasnu borbu na »planetarnom« nivou. Prodor levice u sredozemnoj Evropi pokazuje da ta borba može temeljito da potrese Evropu, koja bi, možda, već sledećih godina najavila početak kraja atlantske zajednice i otvorila perspektivu socijalističkoj Evropi.

Predrag Jovanović Gavrilović

Elementi novog svetskog ekonomskog poretka

Ustrojstvo svetske privrede nikada nije bilo određeno samo delovanjem ekonomskih zakonitosti, nego je zavisilo i od svesnih političkih akcija. Uticaj političkih faktora bio je najmanji u vreme liberalizma — od sredine prošloga veka do 1914. godine. Prvi svetski rat je značio kraj slobodne trgovine, prestanak zlatnog važenja i klasične konvertibilnosti novca, porast nezaposlenosti, a velika ekonomska kriza nametnula je potrebu značajnijeg angažovanja države u privrednom životu. Zbog međuzavisnosti nacionalnih ekonomija traže se načini za preduzimanje zajedničkih akcija, pa se održava nekoliko međunarodnih ekonomskih konferencija, a rešavanjem privrednih problema bavi se i Društvo naroda.

Osnove svetskog ekonomskog poretka posle drugog svetskog rata stvorene su na dvema međunarodnim konferencijama: u Bretton Woodsu 1944. i u Havani 1947/48. godine. Odlučujući uticaj na tim konferencijama imale su razvijene zemlje Zapada, pa je i razumljivo što su u usvojenim rešenjima, uglavnom, došli do izražaja interesi tih zemalja.

Posleratni svetski ekonomski poredak neki nazivaju i neoliberalističkim jer se bazirao na slobodi trgovine, konvertibilnosti valuta i slobodi međunarodnih plaćanja, na slobodnom kretanju kapitala i jednakom tretmanu svih zemalja u međunarodnoj trgovini primenom klauzule najpovlašćenije nacije. Ovakva međunarodna ekonomska politika vodi očuvanju stare (u osnovi, još u doba kolonijalizma stvorene) međunarodne podele rada,

u kojoj razvijene zemlje angažuju svoje proizvodne faktore pretežno u visokoproduktivnoj industrijskoj proizvodnji, a nerazvijenim zemljama prepuštaju niskoproduktivnu primarnu proizvodnju (poljoprivreda, sirovine). Otuda proističe neekvivalentna razmena u kojoj nerazvijene zemlje daju više svoga rada za manje rada industrijskih zemalja i jaz između njih se povećava.

Tokom poslednjeg četvrt veka dolazi do raspadanja kolonijalnog sistema, čime mnoge zemlje stiču političku nezavisnost. Politička nezavisnost stvara uslove za ekonomsku emancipaciju. Ove zemlje se više ne zadovoljavaju podređenim položajem u svetskoj privredi, pa traže načine za poboljšanje svoga mesta u međunarodnoj podeli rada. Jača front nerazvijenih zemalja i drugih progresivnih snaga koje traže izgradnju novog svetskog ekonomskog poretka, koji će uvažavati potrebe zemalja u razvoju, u kojima žive dve trećine čovečanstva.

Napori da se stvori novi svetski ekonomski sistem posebno su intenzivni u toku poslednje dve godine, ali prve inicijative su se javile još na Beogradskoj konferenciji nesvrstanih zemalja 1961. godine. Kao rezultat tih inicijativa održana je 1962. godine u Kairu konferencija nesvrstanih zemalja posvećena ekonomskim problemima, a 1964. godine dolazi i do sazivanja Konferencije Ujedinjenih nacija za trgovinu i razvoj (UNCTAD). Tri dosadašnja zasedanja UNCTAD-a dala su značajan doprinos sagledavanju pozicije zemalja u razvoju i iznalaženju puteva za poboljšanje njihovog mesta u svetskoj privredi. Neki predlozi usvojeni na tim zasedanjima već se primenjuju u međunarodnoj trgovini (na primer, preferencijali).

Širenju i jačanju ideja o neophodnosti promena u međunarodnim ekonomskim odnosima posebno je doprinela aktivnost nesvrstanih zemalja. Na Alžirskoj konferenciji 1973. godine usvojena je posebna ekonomska deklaracija. Redovna je praksa da ove zemlje pri razmatranju ekonomskih pitanja u međunarodnim institucijama koordiniraju svoje akcije nastojeći da izgrade zajedničku platformu. Ovakav način rada dao je i daje vredne rezultate. Može se okarakterisati veoma pozitivnom tendencija da se nesvrstane zemlje sve više bave ekonomskim odnosima u svetu, preduzimajući organizovane korake da se oni menjaju kako bi se stvorili što bolji uslovi za privredni razvoj i ravnopravnu saradnju. Time se pokret nesvrstanosti bogati novim, značajnim sadržajem.

Prodoru shvatanja o neophodnosti promena u međunarodnim ekonomskim odnosima doprinele su i socijalističke zemlje, koje su u svim prilikama podržavale opravdane zahteve zemalja u razvoju.

I u razvijenim kapitalističkim zemljama narastaju snage koje uočavaju neophodnost radikalnih promena u međunarodnim ekonomskim odnosima.

Položaj nerazvijenih zemalja u svetskoj privredi danas ili Zašto novi svetski ekonomski poredak?

Brojni su pokazatelji koji svedoče o pogoršavanju položaja zemalja u razvoju u svetskoj privredi, međunarodnoj trgovini, raspodeli svetskog dohotka, koji potvrđuju povećavanje jaza između ovih zemalja i industrijski razvijenih zemalja.

Godine 1960. nacionalni dohodak po stanovniku u razvijenim zemljama (kao grupi) bio je 11 puta veći nego u zemljama u razvoju, a već 1971. godine ta razlika se povećala na 14 : 1.[1] Razlike, pak, između najrazvijenijih i najnerazvijenijih zemalja su daleko veće. Polovina čovečanstva imala je 1972. godine vrednost godišnjeg društvenog proizvoda po stanovniku manju od 280 dolara, a milijarda ljudi čak manju i od 110 dolara. Afrika i Azija zajedno (izuzimajući Japan), imale su 1972. godine ukupan društveni proizvod isti kao Japan i Velika Britanija.[2]

Vrednost društvenog proizvoda po stanovniku povećavala se u periodu 1960—1972. godine prosečno godišnje za 3,8% u razvijenim zemljama, a u nerazvijenim za 2,7%. U jugoistočnoj Aziji ovo povećanje iznosi 2,2%, a u Africi (bez Južnoafričke Unije) samo 1,8%.[3]

Zemlje u razvoju učestvuju u svetskoj industrijskoj proizvodnji sa samo 7%. Proizvodnja čelika po stanovniku u razvijenim zemljama Zapada je (1974) 47 puta veća nego u zemljama u razvoju, proizvodnja električne energije 26 puta, mesa (1973) 6 puta, a proizvodnja kravljeg mleka 10 puta.[4]

Udeo nerazvijenih zemalja u svetskom izvozu 1950. godine iznosio je 31,3%, a 1972. godine samo 19,6%. Zahvaljujući povećanju cena nafte, ovaj udeo se povećao 1974. godine na 28,8%, ali, ako se isključe zemlje izvoznice nafte, onda je učešće ostalih zemalja u razvoju u svetskom izvozu samo 11,5%.[5] Tokom poslednje dekade fizički obim izvoza industrijskih zemalja povećao se godišnje za 9,5%, a zemalja u razvoju (bez izvoznica petroleja) za 6%.[6]

Za sagledavanje pozicije pojedinih regiona u međunarodnoj trgovini potrebno je analizirati i promene uvoznih i izvoznih cena. U te svrhe koriste se takozvani odnosi razmene (terms of trade) koji pokazuju odnos između indeksa cena izvoza i indeksa cena uvoza. Publikacije Ujedinjenih nacija svedoče o stalnom pogoršavanju odnosa razmene zemalja u razvoju. Od

---

[1] Prema podacima iz: *Yearbook of National Accounts Statistics 1973*, vol. III, UN, 1975, str. 9.

[2] Prema podacima iz: *World Bank Atlas 1974*.

[3] *Yearbook of National Accounts Statistics 1973*, cit. izd., str. 95—106.

[4] *Mały rocznik statystyki międzynarodowej 1975*, Warszawa, 1975, str. 6—8.

[5] Prema: *Yearbook of International Trade Statistics 1960*, UN, 1962, str. 13 i *International Financial Statistics*, oktobar 1975, str. 38.

[6] *Annual Report 1975*, IMF, str. 11.

1950. do 1963. godine odnosi razmene ovih zemalja pogoršali su se za 14 poena (sa 109 na 95), dok je kod razvijenih zemalja došlo do poboljšanja za 5 poena (sa 97 na 102 — baza je 1958. godina). I dok su se odnosi razmene razvijenih zemalja u 1972. godini poboljšali za još 2 poena prema stanju u 1963. godini, pozicija zemalja u razvoju ostala je nepromenjena.[7]

Deficit tekućeg bilansa plaćanja zemalja u razvoju (bez izvoznica nafte) u 1974. godini popeo se na 40 milijardi dolara[8], a monetarne rezerve ovih zemalja iznosile su sredinom 1975. godine 30 milijardi dolara, odnosno samo 13% svetskih rezervi. Zahvaljujući povećanju cena nafte, zemlje izvoznice ove važne energetske sirovine povećale su svoje rezerve sa 13 milijardi dolara sredinom 1973. na 56 milijardi sredinom 1975. godine.[9]

Pomoć iz javnih izvora industrijskih zemalja Zapada zemljama u razvoju iznosila je u 1974. godini 11 milijardi dolara, ali po cenama iz 1970. godine to je samo 6 milijardi. Radi poređenja ovde treba istaći da je odliv iz zemalja u razvoju u vidu profita od inostranih investicija u 1973. godini iznosio 12 milijardi dolara. Na ime kamata zemlje u razvoju su u 1973. godini platile 2,5 milijardi dolara. Od svakog dolara dobijenog izvozom zemlje u razvoju moraju za otplate kredita i za kamate da odvoje 11 centi, a Indija i Pakistan čak 25 centi. Pomoć za razvoj iz javnih izvora u 1974. godini iznosila je 5,6 dolara po stanovniku zemalja u razvoju, dok je 1964—1966. godine bila 3,7 dolara. No, uzme li se u obzir inflacija, onda se zaključuje da je realna pomoć po stanovniku smanjena za preko 20%.

Ovakav nezavidan položaj zemalja u razvoju ukazuje na potrebu radikalnih promena u međunarodnim ekonomskim odnosima, i to kako iz ekonomskih tako i iz političkih i humanitarnih razloga.

Jedinstvo svetske privrede i međuzavisnost pojedinih nacionalnih ekonomija, kao njenih konstitutivnih delova, davno su potvrđeni, ali su posebno snažno došli do izražaja tokom protekle dve godine. Poremećaji i krize u jednom delu svetske privrede brzo se šire i ugrožavaju normalno funkcionisanje drugih delova. Dugoročni interesi svake zemlje i sveta u celini zahtevaju stvaranje uslova za ekonomski napredak nerazvijenih regiona. Kada govorimo o međuzavisnosti delova svetske privrede, pomenimo ovde da, na primer, četiri zemlje u razvoju (Čile, Peru, Zambija i Zair) kontrolišu 80% svetskog izvoza bakra, dve zemlje (Bolivija i Malezija) 70% izvoza kalaja, a četiri zemlje (Jamajka, Gvineja, Surinam i Gvajana) 90% svetskog izvoza boksita.

Ekonomska neravnopravnost stvara uslove za nastajanje i zaoštravanje političkih konflikata. Svaki, pak, politički konflikt u savremenim uslovima brzo prerasta uske regionalne okvire i

---

[7] *Statistical Yearbook 1965*, UN, str. 419 i *Monthly Bulletin of Statistics*, oktobar 1974, str. 18—21.
[8] *Annual Report 1975*, IMF, str. 13.
[9] *International Financial Statistics*, oktobar 1975, str. 18—19.

preti da se pretvori u sukob svetskih razmera, što, naravno, ugrožava i razvijene i nerazvijene delove sveta. Kada je reč o opasnostima po mir u svetu, treba imati u vidu i to da nerazvijeni deo čovečanstva raspolaže ljudskim, stručnim i tehničkim potencijalom koji, u stanju ekonomske i političke ugroženosti, može, a delimično i mora biti usmeren i na jačanje sopstvene vojne moći.

I kada ne bi bilo ekonomskih i političkih razloga za menjanje svetskog ekonomskog poretka, stvaranju uslova za brži razvoj nerazvijenih zemalja neophodno bi bilo pristupiti iz humanitarnih razloga. Ni jedan čovek ne može biti ravnodušan pred činjenicama koje govore o teškim životnim uslovima ljudi u zemljama u razvoju: nedovoljna ishrana, slaba zdravstvena zaštita, velika smrtnost dece, kratak životni vek, nepismenost i slično. Ekonomski napredak ovih zemalja stvara uslove za podizanje kulturnog nivoa stanovništva, za razvoj duhovnih vrednosti u ovim sredinama, čime se bogati svetska civilizacija.

Nove institucije i prvi nagoveštaji promena

Prvi sveobuhvatan program izmena međunarodnih ekonomskih odnosa može se naći u materijalima i odlukama I zasedanja Konferencije Ujedinjenih nacija za trgovinu i razvoj (UNCTAD), održanog 1964. godine u Ženevi. Proširenja, usavršavanja i preciziranja toga programa nalaze se u: Alžirskoj povelji (1967), materijalima II i III UNCTAD-a (1968. i 1972), Deklaraciji i Programu akcije za uspostavljanje novog svetskog ekonomskog poretka, usvojenim na VI specijalnom zasedanju Generalne skupštine UN (maj 1974), Povelji o ekonomskim pravima i dužnostima država, usvojenoj na XXIX redovnom zasedanju Generalne skupštine UN (decembar 1974), materijalima Konferencije o sirovinama u Dakaru (februar 1975), Deklaraciji iz Lime (avgust 1975) i Rezoluciji VII specijalnog zasedanja Generalne skupštine UN (septembar 1975). Razume se, bilo je i drugih inicijativa, među koje se može ubrojati i Pariska konferencija o međunarodnoj ekonomskoj saradnji, održana u decembru 1975. godine.

Novi svetski ekonomski poredak treba da obezbedi:

— stvarnu ekonomsku nezavisnost i ravnopravnost svih naroda sveta;

— puni nacionalni suverenitet u korišćenju sopstvenih privrednih bogatstava i u izboru tipa ekonomskog sistema;

— ubrzanje privrednog rasta u nerazvijenom delu sveta;

— stvaranje nove, pravedne međunarodne podele rada na osnovama dinamički shvaćenih komparativnih prednosti;

— široku, svestranu i stabilnu međunarodnu ekonomsku saradnju od koje će svi narodi imati podjednake koristi.

Prema pomenutim dokumentima, osnove novog svetskog ekonomskog poretka čini sledeće:

Međunarodna trgovina. Međunarodna trgovinska politika treba da bude takva da omogućava stalno proširivanje obima spoljne trgovine zemalja u razvoju, poboljšanje strukture njihovog izvoza, poboljšanje odnosâ razmene, stabilnost izvoznih prihoda i uravnoteženje bilansa plaćanja. U odnosima između razvijenih i nerazvijenih zemalja ne može se insistirati na formalno-pravnoj jednakosti jer jednak tretman nejednakih ne dovodi do jednakosti. Potrebno je da razvijene zemlje daju olakšice zemljama u razvoju, bez traženja reciprociteta.

Zahtev da razvijene zemlje odobre carinske preferencijale za uvoz iz zemalja u razvoju istaknut je još na I UNCTAD-u 1964. godine. Posle mnogih pregovora prve šeme preferencijala počele su se primenjivati 1. jula 1971. godine. To predstavlja prvi ozbiljniji korak na putu promena starog sistema svetske trgovine. S obzirom na to da su preferencijali prihvaćeni kao vremenski ograničeni aranžmani, potrebno je obezbediti njihovu trajnost; neophodno je u njih uključiti i primarne proizvode, ukinuti ili bar ublažiti postojeća ograničenja u njihovoj primeni. Razvijene zemlje treba da ukinu necarinske prepreke uvozu iz zemalja u razvoju, pri čemu posebnu pažnju zaslužuju mere agrarnog protekcionizma.

Od izuzetnog je značaja obezbeđenje pravednog odnosa između cena izvoza i cena uvoza zemalja u razvoju, jer od toga zavisi distribucija koristi od međunarodne trgovine. Kolebanje cena izvoza izaziva fluktuacije izvoznih prihoda, čime se ugrožava ostvarenje nacionalnih planova razvoja. Jedan od osnovnih načina ostvarivanja ovoga cilja jeste usavršavanje postojećih i ugovaranje novih međunarodnih robnih sporazuma. Za njihovo uspešno funkcionisanje neophodno je stvoriti fondove iz kojih će se finansirati regulativni stokovi i ublažavati fluktuacije do kojih dolazi na svetskom tržištu.

Za obezbeđenje povoljnijih izvoznih cena zemalja u razvoju posebno je značajno stvaranje i uspešno funkcionisanje međunarodnih udruženja proizvođača primarnih proizvoda, što je sankcionisano i Poveljom o ekonomskim pravima i dužnostima država. Do sada je stvoreno nekoliko ovakvih udruženja: Međunarodno udruženje za boksit (IBA), Međunarodni savet za kalaj (ITC), Međunarodni savet zemalja izvoznica bakra (CIPEC), a istog je karaktera i ranije stvorena Organizacija zemalja izvoznica nafte (OPEC).

Finansijska pomoć za razvoj. Neophodno je obezbediti stalan i ničim uslovljen priliv sredstava u zemlje u razvoju kako bi se omogućio njihov brži i stabilniji privredni napredak. Pomoć za razvoj iz javnih izvora treba da iznosi najmanje 0,7% društvenog proizvoda razvijenih zemalja. (Ovaj obim pomoći obezbeđuje danas jedino Švedska.) Sredstva međunarodnih finansijskih institucija kao što su IBRD, IFA i UNDP potrebno je

povećavati, a uslove kreditiranja zemalja u razvoju poboljšavati. Na narednom, IV zasedanju UNCTAD-a neophodno je razmotriti teret spoljnih dugova nerazvijenih zemalja i oportunost sazivanja međunarodne konferencije zemalja dužnika i zemalja poverilaca. Napomenimo da, prema procenama UNCTAD-a, zaduženost zemalja u razvoju u 1975. godini dostiže iznos od 80 milijardi dolara.

Obezbeđenje dodatnih sredstava za razvoj moguće je ostvariti i povezivanjem mehanizma kreiranja specijalnih prava vučenja (»papirnog zlata«) sa potrebom finansiranja razvoja. Nerazvijene zemlje moraju imati daleko značajniji uticaj na funkcionisanje međunarodnog finansijsko-monetarnog sistema i na pravce njegovog reformisanja.

Industrijalizacija. Za uspešan privredni razvoj zemalja u razvoju neophodno je stvoriti uslove za njihovu industrijalizaciju. Od sadašnjih 7% učešće ovih zemalja u svetskoj industrijskoj proizvodnji treba povećati do 2000. godine na 25%. Ovakva redistribucija industrije omogućava unapređenje privredne strukture zemalja u razvoju, ubrzava njihov rast i u isto vreme sprečava ugrožavanje prirode i zagađivanje čovekove sredine u industrijskim zemljama.

Razvoj privrede i industrijalizacija mogu biti uspešni ukoliko se stvore uslovi za primenu savremenih dostignuća nauke i tehnologije u nerazvijenim zemljama. Smatra se potrebnim osnivanje banke tehnoloških informacija i međunarodnog instituta za energiju, kao i formulisanje kodeksa o transferu tehnologije. Sve ovo treba da olakša prenos tehnoloških znanja, patenata i opreme iz industrijskih zemalja u zemlje u razvoju.

Poljoprivreda i ishrana. Zaostala poljoprivreda, niski prinosi i problemi ishrane u zemljama u razvoju zahtevaju preduzimanje zajedničkih akcija i pomoći radi poboljšanja stanja na ovom sektoru. Predlaže se formiranje međunarodnog fonda za poljoprivredni razvoj koji bi alimentirale razvijene i druge zemlje koje su u stanju da to čine. Treba nastojati da se stvore rezerve od 30 miliona tona žitarica i pirinča radi pomoći zemljama koje se suočavaju sa problemima ishrane.

Planovi za izgradnju novog međunarodnog ekonomskog sistema predviđaju i posebne mere za najnerazvijenije među zemljama u razvoju, ističu korisnost šire i tešnje međusobne saradnje zemalja trećeg sveta i ukazuju na potrebu izgradnje adekvatnih institucionalnih okvira za međunarodnu ekonomsku saradnju. Na VII specijalnom zasedanju Generalne skupštine UN predloženo je osnivanje ad hoc komiteta za rekonstrukciju ekonomskog i socijalnog sektora sistema UN, a pominje se i oportunost izbora novog funkcionera UN — generalnog direktora za razvoj i međunarodnu ekonomsku saradnju.

Stavovi industrijskih zemalja Zapada i socijalističkih zemalja

Put do konstituisanja novog svetskog ekonomskog poretka nije lak. Industrijske zemlje Zapada nerado prihvataju promene koje vode ukidanju njihove dominantne pozicije u svetskoj privredi. U stavovima ovih zemalja, ipak, ima i dosta razlika. Najviše razumevanja za potrebe zemalja u razvoju pokazuju skandinavske zemlje, a najveće rezerve dolaze od strane Sjedinjenih Američkih Država. Ne prihvata se potreba izgradnje novog svetskog ekonomskog poretka, mada se ne poriče nužnost izmena postojećeg. Dovodi se u pitanje i puni ekonomski suverenitet svih zemalja. Tako, na primer, u novom američkom Trgovinskom zakonu iz 1974. godine insistira se na bezuslovnom pravu slobodnog pristupa sirovinama i izričito se kaže da »ni jedna zemlja, bez razloga *koji su za potrošače prihvatljivi,* ne može uvesti embargo na izvoz svojih sirovina«. Poriče se pravo na nacionalizaciju i naknadu za inostranu imovinu na osnovu nacionalnih zakona, a traži se jednostrana primena normi klasičnog međunarodnog prava.

Priznaje se potreba stabilizacije izvoznih cena primarnih proizvoda, ali na principu dogovora za svaki proizvod pojedinačno, a ne na generalan način regulisanjem odnosâ razmene (terms of trade), to jest usklađivanjem cena izvoza zemalja u razvoju sa cenama njihovog uvoza. Udruženja proizvođača pojedinih proizvoda ne prihvataju se kao pogodno sredstvo za obezbeđenje boljih uslova prodaje.

Sve razvijene zemlje nisu spremne da prihvate obavezu o izdvajanju 0,7% društvenog proizvoda za potrebe pomoći zemljama u razvoju. One smatraju neprihvatljivim i povezivanje kreiranja specijalnih prava vučenja sa finansiranjem razvoja, a za učešće u upravljanju međunarodnim monetarnim sistemom kažu da treba da bude određeno ekonomskim značajem pojedinih zemalja i njihovim učešćem u fondovima međunarodnih institucija.

Socijalističke zemlje članice SEV-a podržavaju akcije za stvaranje novog ekonomskog poretka i ističu da osnovni finansijski doprinos ubrzanju privrednog rasta zemalja u razvoju treba da daju razvijene kapitalističke zemlje jer je njihova kolonijalna i imperijalistička politika i dovela do tako velikih razlika u stepenu razvijenosti. Krediti koje socijalističke zemlje daju zemljama u razvoju su povoljni, ali je njihov ukupan iznos za sada vrlo mali. No, ovde, svakako, treba imati u vidu činjenicu da je u većini zemalja izgradnja socijalizma započeta na nedovoljno razvijenoj materijalnoj osnovi, pa su velika sredstva potrebna upravo za sopstveni razvoj. Od posebnog je značaja pomoć socijalističkih zemalja u izgradnji industrijskih i energetskih objekata u zemljama u razvoju, kao i u školovanju kadrova.

Jugoslavija je jedan od inicijatora i glavnih pobornika izgradnje novog svetskog ekonomskog poretka. Mada i sama ima potreba za ubrzanijim razvitkom, ona, prema svojim mogućnostima, daje pomoć drugim zemljama u razvoju.

*

Izgradnja novog svetskog ekonomskog poretka je istorijska neminovnost koja proističe kako iz potrebe razrešenja postojećih suprotnosti u svetskoj privredi tako i iz izmenjenog odnosa političkih snaga. Efikasnost akcija za stvaranje tog poretka zavisi u velikoj meri i od solidarnosti i nivoa organizovanosti onih koji u postojećem poretku imaju podređenu ulogu, a to znači — zemalja u razvoju. Jedinstvo ovih zemalja je izniklo upravo u okvirima pokreta nesvrstanosti, koji se u početku bavio prvenstveno političkim pitanjima, a u novije vreme se sve više okreće baš ekonomskim problemima sveta.

Ne sme se, međutim, zaboraviti da je adekvatan svetski ekonomski poredak samo jedan od uslova uspešnog razvoja nerazvijenih zemalja. Svaka od njih mora nastojati da angažuje sve svoje unutrašnje ljudske i materijalne potencijale, da iznalazi najbolje načine za njihovo efikasno korišćenje. Za ostvarenje tih zadataka neophodno je ubrzati proces socijalne emancipacije i izgradnju napredne društvene strukture koja bi stvorila najpogodnije uslove za brz ekonomski razvoj.

Joachim Petzold

Monopolistički kapital i fašistička ideologija

(O udjelu vodećih bankara i industrijalaca u stvaranju fašističke ideologije u Njemačkoj)

Odnosi između fašizma i monopolističkoga kapitala spadaju u najspornije probleme povijesnoga istraživanja. Kao što je poznato, oni pravci historiografije koje nazivamo građanskim ili prokapitalističkim osporavaju u znatnoj mjeri ili čak načelno ukorijenjenost fašističkoga pokreta u monopolističko-kapitalističkom privrednom sistemu. Motive za to otkrio je hvale vrijednom otvorenošću američki historičar Turner napisavši: »Ako je ispravno široko rasprostranjeno shvaćanje da je fašizam proizvod modernoga kapitalizma, onda se taj sistem teško može braniti. Ali ako je to mišljenje pogrešno, onda je pogrešna i pretpostavka na kojoj se zasniva stav mnogih ljudi na Istoku i Zapadu o kapitalističkome privrednom poretku.«[1]

Nastojeći da se fašističke organizacije prikažu kao protestni pokreti deklasiranih srednjih slojeva koje je pokrete krupna buržoazija krajnje nerado akceptirala, premda se njihov načelni antikomunizam mogao i te kako upotrijebiti, ukazuje se na začetke nacističke partije u Njemačkoj i mnogobrojne fašističke grupe u jugoistočnoj Evropi, koje su, navodno, samo malo promicali krupni industrijski krugovi. Pri tome oni građanski historičari koji bi željeli odvojiti fašizam od kapitalizma

[1] Henry Ashby Turner, jr., *Faschismus und Kapitalismus in Deutschland. Studien zum Verhältnis zwischen Nationalsozialismus und Wirtschaft,* Göttingen, 1972, str. 7.

Jugoslavija je jedan od inicijatora i glavnih pobornika izgradnje novog svetskog ekonomskog poretka. Mada i sama ima potreba za ubrzanijim razvitkom, ona, prema svojim mogućnostima, daje pomoć drugim zemljama u razvoju.

*

Izgradnja novog svetskog ekonomskog poretka je istorijska neminovnost koja proističe kako iz potrebe razrešenja postojećih suprotnosti u svetskoj privredi tako i iz izmenjenog odnosa političkih snaga. Efikasnost akcija za stvaranje tog poretka zavisi u velikoj meri i od solidarnosti i nivoa organizovanosti onih koji u postojećem poretku imaju podređenu ulogu, a to znači — zemalja u razvoju. Jedinstvo ovih zemalja je izniklo upravo u okvirima pokreta nesvrstanosti, koji se u početku bavio prvenstveno političkim pitanjima, a u novije vreme se sve više okreće baš ekonomskim problemima sveta.

Ne sme se, međutim, zaboraviti da je adekvatan svetski ekonomski poredak samo jedan od uslova uspešnog razvoja nerazvijenih zemalja. Svaka od njih mora nastojati da angažuje sve svoje unutrašnje ljudske i materijalne potencijale, da iznalazi najbolje načine za njihovo efikasno korišćenje. Za ostvarenje tih zadataka neophodno je ubrzati proces socijalne emancipacije i izgradnju napredne društvene strukture koja bi stvorila najpogodnije uslove za brz ekonomski razvoj.

Tome je trebalo doskočiti osnivanjem Njemačke domovinske partije (Deutsche Vaterlandspartei). Ali očekivani uspjeh nije postignut. Njemački imperijalizam nije imao šanse da pobijedi u prvom svjetskom ratu. Demokratske i revolucionarne snage bile su jače. Godina 1918. donijela je vladajućoj klasi u Njemačkoj ne samo vojni poraz, nego i političku revoluciju.[5] Taj neočekivani neuspjeh imperijalističke politike imao je dalekosežne posljedice za njemačke monopolističke kapitaliste. Oni su shvatili da su izgubili ne samo važne izvore profita, nego da su također bile u opasnosti ekonomske i političke osnove moći. Iskustva s Rusijom, gdje se kapitalistički sistem slomio pod teretom rata i naletom revolucije, navodila su na odlučne promjene kursa. Spas se nije mogao očekivati od starih vlastodržaca i njihovih metoda. Njemačka domovinska partija, koja je sklepana isključivo sredstvima nacionalne demagogije, nestala je bez traga i glasa s pozornice. U prvi plan je izbilo reformističko krilo njemačke buržoazije, koje je bilo spremno na suradnju s desnim socijaldemokratskim vođama i na ustupke. Vodstvo SPD djelovalo je kao spasilac u nevolji. To su nagradili i najreakcionarniji krugovi. Čak oni krupni industrijalci koji su još nekoliko mjeseci prije toga inzistirali na svome stajalištu »gospodara u kući« sjeli su za isti stol s oportunističkim sindikalnim vođama i zaključili ozloglašeni ugovor o »radnoj zajednici«. Imajući vlast sovjeta pred očima, pledirala je cijela vladajuća klasa za Nacionalnu skupštinu! Od toga časa, tako je obećano sa svih strana, trebalo je u Njemačkoj postupati sasvim prema demokratskim i parlamentarnim pravilima igre. Izgledalo je da se naglo završila razvojna linija prema autoritarnoj diktaturi što ju je propagirao Heinrich Class.

Ipak su najreakcionarnije i najagresivnije grupe njemačkoga monopolističkog kapitala i njihovi krupni agrarni saveznici potajno tražili nove metode da bi pod potpuno izmijenjenim uvjetima dalje ostvarivali stare ciljeve. Važni eksponenti toga monopolističko-kapitalističkoga krila u to vrijeme bili su Hugo Stinnes iz Njemačko-luksemburškoga rudarskog i topioničarskog dioničarskog društva, teško ugroženoga porazom u ratu, njegov generalni direktor Albert Vögler, koji je kasnije avansirao u predsjednika Nadzornoga odbora Ujedinjenih čeličana, Paul Reusch iz Gutehoffnungshütte, jezgra koncerna Haniel, i Emil Kirdorf, predsjednik Rajnsko-vestfalskoga udruženja uglja. Na njihovoj su strani bili utjecajni direktori velikih banaka kao, na primjer, bivši ambasador u Moskvi Karl Helfferich i Mankiewicz iz Njemačke banke. Njihov glavni problem, kao i uopće za sve njemačke monopolističke kapitaliste, bio je: kako se može spriječiti da novembarska revolucija pređe u socijalističke vode? Najvažnijim osloncem za spašavanje smatrane su oportunističke

---

[5] Usp.: *Deutschland im ersten Weltkrieg*, sv. 3: November 1917 bis November 1918. Grupa autora pod vodstvom Joachima Petzolda, Berlin, 1969.

iskorištavaju činjenicu razumljivu samu po sebi da političke partije i pokreti moraju prvo dokazati svoju upotrebljivost ako hoće da uživaju veliku podršku. Šta bi, na primjer, već 1920. godine u Njemačkoj ponukalo jednoga Hugu Stinnesa da pokloni svoju pažnju onome opskurnom društvu pivopija iz kojega je tada potpuno nepoznati Adolf Hitler razvio NSDAP? Ali kada su postignuti prvi uspjesi u Münchenu, postala je nacistička partija zanimljiva i za toga moćnog rurskog industrijalca. Kakvo su zanimanje u financijskim krugovima mogle očekivati one mnogobrojne fašističke grupe u jugoistočnoj Evropi kada su svojom socijalnom demagogijom stvorile teškoće već etabliranim konzervativno-fašističkim režimima? Tek kada se pokazalo da neposredni zastupnici interesa vladajućih klasa nisu više znali izvršavati svoje zadatke, poklonjena je tim grupama veća pažnja.

Stoga za naše ishodište nije bitno da li je ovu ili onu fašističku grupu od samoga početka podržavao i promicao monopolistički i agrarni kapitalizam, nego je prije svega važno imati na umu da monopolističko-kapitalistički vladajući sistem u sebi sadrži tendenciju ka diktaturi, ka negaciji čak građanske demokracije kao političkoga atributa kapitalizma slobodne konkurencije, kako je to obradio Lenjin u svojoj analizi imperijalizma[2] i kako je to pobliže objasnio Ruge u svome referatu[3]. Ova tvrdnja ne treba, naravno, da znači da kapitalizam u svome monopolističko-kapitalističkome stadiju obligatorno i isključivo tendira ka fašizmu. Ali ona nam otkriva onaj politički razvojni pravac kojim polaze najreakcionarnije i najagresivnije grupe monopolističkoga kapitala kada hoće brutalno i bezobzirno postići svoje ciljeve i kada smatraju da im je ugrožena vladavina.

Za to pruža Njemačka zoran primjer. Već je prije prvoga svjetskog rata predsjednik Svenjemačkoga udruženja Heinrich Class, najodlučniji pobornik imperijalističke politike u tadašnjoj Njemačkoj, pod pseudonimom Daniel Frymann u knjizi *Wenn ich der Kaiser wär'* (Kada bih bio car) razvio program koji se može smatrati neposrednim uvodom u određivanje fašističkih ciljeva. Spomenimo samo zahtjeve za političkom diktaturom, bezobzirnom ekspanzionom politikom s namjerom prisilnoga iseljavanja slavenskih i romanskih etničkih grupa i za brutalnim gušenjem radničkoga pokreta.[4] Pokazalo se da je te ciljeve mogla, doduše, djelotvorno propagirati imperijalistička elitna organizacija, ali da je ona teško mogla izvući koristi u partijsko-političkom smislu i bazirati ih u masovnoj organizaciji.

---

[2] Usp.: V. I. Lenin, *Werke*, sv. 22, Berlin, 1960, str. 302. i sv. 23, Berlin, 1957, str. 34.

[3] Wolfgang Ruge, *Zu den Enstehungsbedingungen des deutschen Faschismus.*

[4] Daniel Frymann, *Wenn ich der Kaiser wär' — Politische Wahrheiten und Notwendigkeiten*, Leipzig, 1912, str. 2. sl., 40. sl., 136. sl.

Tome je trebalo doskočiti osnivanjem Njemačke domovinske partije (Deutsche Vaterlandspartei). Ali očekivani uspjeh nije postignut. Njemački imperijalizam nije imao šanse da pobijedi u prvom svjetskom ratu. Demokratske i revolucionarne snage bile su jače. Godina 1918. donijela je vladajućoj klasi u Njemačkoj ne samo vojni poraz, nego i političku revoluciju.[5] Taj neočekivani neuspjeh imperijalističke politike imao je dalekosežne posljedice za njemačke monopolističke kapitaliste. Oni su shvatili da su izgubili ne samo važne izvore profita, nego da su također bile u opasnosti ekonomske i političke osnove moći. Iskustva s Rusijom, gdje se kapitalistički sistem slomio pod teretom rata i naletom revolucije, navodila su na odlučne promjene kursa. Spas se nije mogao očekivati od starih vlastodržaca i njihovih metoda. Njemačka domovinska partija, koja je sklepana isključivo sredstvima nacionalne demagogije, nestala je bez traga i glasa s pozornice. U prvi plan je izbilo reformističko krilo njemačke buržoazije, koje je bilo spremno na suradnju s desnim socijaldemokratskim vođama i na ustupke. Vodstvo SPD djelovalo je kao spasilac u nevolji. To su nagradili i najreakcionarniji krugovi. Čak oni krupni industrijalci koji su još nekoliko mjeseci prije toga inzistirali na svome stajalištu »gospodara u kući« sjeli su za isti stol s oportunističkim sindikalnim vođama i zaključili ozloglašeni ugovor o »radnoj zajednici«. Imajući vlast sovjeta pred očima, pledirala je cijela vladajuća klasa za Nacionalnu skupštinu! Od toga časa, tako je obećano sa svih strana, trebalo je u Njemačkoj postupati sasvim prema demokratskim i parlamentarnim pravilima igre. Izgledalo je da se naglo završila razvojna linija prema autoritarnoj diktaturi što ju je propagirao Heinrich Class.

Ipak su najreakcionarnije i najagresivnije grupe njemačkoga monopolističkog kapitala i njihovi krupni agrarni saveznici potajno tražili nove metode da bi pod potpuno izmijenjenim uvjetima dalje ostvarivali stare ciljeve. Važni eksponenti toga monopolističko-kapitalističkoga krila u to vrijeme bili su Hugo Stinnes iz Njemačko-luksemburškoga rudarskog i topioničarskog dioničarskog društva, teško ugroženoga porazom u ratu, njegov generalni direktor Albert Vögler, koji je kasnije avansirao u predsjednika Nadzornoga odbora Ujedinjenih čeličana, Paul Reusch iz Gutehoffnungshütte, jezgra koncerna Haniel, i Emil Kirdorf, predsjednik Rajnsko-vestfalskoga udruženja uglja. Na njihovoj su strani bili utjecajni direktori velikih banaka kao, na primjer, bivši ambasador u Moskvi Karl Helfferich i Mankiewicz iz Njemačke banke. Njihov glavni problem, kao i uopće za sve njemačke monopolističke kapitaliste, bio je: kako se može spriječiti da novembarska revolucija pređe u socijalističke vode? Najvažnijim osloncem za spašavanje smatrane su oportunističke

[5] Usp.: *Deutschland im ersten Weltkrieg*, sv. 3: November 1917 bis November 1918. Grupa autora pod vodstvom Joachima Petzolda, Berlin, 1969.

radničke vođe jer su imale najveći utjecaj na mase. Ali još bi draže bilo financijskim i agrarnim magnatima da su im stajale na raspolaganju vlastite ili barem njima neposredno obavezne masovne organizacije.

Stare građanske partije trudile su se, dakako, da odgovore tome zahtjevu i da promjenom imena pojačaju svoju privlačnost kod masa. Ali iako su se nazvale Narodna partija (Volkspartei) ili Demokratska partija (Demokratische Partei), stara su shvaćanja demonstrirale preko već poznatih vođa. Zato je namjera onih još neprofiliranih političara mlađe i srednje generacije da osnuju sasvim nove pokrete uvelike fascinirala dalekovidnije predstavnike vladajućih klasa. U Berlinu je to bio prije svega dr Eduard Stadtler, koji je na prijelazu iz 1918. u 1919. godinu djelovao kao senzacija. Potekao je iz katoličkoga sindikalnog pokreta, kao ratni zarobljenik osobno je upoznao rusku revoluciju i razotkrio se kao krajnje spretan instrument kontrarevolucije. U Moskvi je bio u sastavu osoblja njemačke ambasade i pružao ambasadoru Karlu Helfferichu važne argumente za namjeravani napad na Sovjetsku Rusiju. Ali budući da za to nije više bilo dovoljno vojne moći u ljeto 1918. godine i da je politička kriza u samoj Njemačkoj vukla prema revoluciji, premjestio je Stadtler svoje polje agitacije u Berlin. On se od početka nosio mišlju da osnuje nacionalsocijalistički pokret.[6]

Ovim povezivanjem nacionalne i socijalne demagogije, što je bilo još sasvim daleko od Njemačke domovinske partije, počeo se profilirati fašizam u Njemačkoj. Njegovi više ili manje svjesni utirači puta polazili su od postavki da se, s obzirom na raspoloženje naroda koje je do duboko u malograđanstvo bilo za socijalizam, premda ponekada u krajnje nejasnome obliku, može utjecati na narodne mase samo onda ako se taj zahtjev demagoški usvoji. Samo da moraju stalno naglašavati kako za Njemačku smije doći u obzir jedino poseban, sasvim specifičan, neboljševički i izrazito nacionalan socijalizam. Time su se nadovezali na argumente čiju su opasnost već Marx i Engels istakli u *Manifestu Komunističke partije* i koristili rezultate dugogodišnje nacionalističke propagande.

Da bi pod svaku cijenu spriječio da mase u Njemačkoj slijede ruski primjer i proglase grupe Spartakus, dakle da teže stvarnome socijalizmu, Stadtler je usrdno zamolio svoga pokrovitelja i promicatelja Helffericha da mu stavi na raspolaganje potrebna financijska sredstva za sistematski antiboljševički propagandni pohod. Helfferich se, dakako, nije htio sam eksponirati, ali se pobrinuo za potrebni startni kapital preko direktora Mankiewicza iz Njemačke banke. Preko njega je uspostavljena veza i s Friedrichom Naumannom, vođom Demokratske partije,

---

[6] Eduard Stadtler, *Als Atibolschewist 1918/19*, Düsseldorf, bez naznake godine (1935), str. 8.

u javnosti oštro suzbijane, koji je također novčano pomogao budućim fašistima.[7]

Zato je Stadtler uspio za kratko vrijeme osnovati »Generalni sekretarijat za studij i suzbijanje boljševizma« i raširiti antiboljševičke pamflete u ogromnoj nakladi. Zajedno sa svojim prijateljima izdavao je ABC — »Antibolschewistische Correspondenz« — za novinarstvo. A 1. prosinca 1918. godine već je osnovana »Antiboljševička liga« kao centralna organizacija za sva antiboljševička nastojanja. Ta je aktivnost dobila najviša priznanja u monopolističko-kapitalističkim krugovima. Kada je Stadtler zamolio Helffericha da mu omogući da govori pred »oko 40—50 najviših njemačkih industrijalaca, bankara i trgovaca« o »boljševičkoj opasnosti« kako bi dobio veće novčane iznose, odmah su direktori Njemačke banke prihvatili taj poticaj i pozvali u Berlin najpoznatije predstavnike njemačkoga monopolističkog kapitala, uz izričitu napomenu »osobno doći, ne slati zastupnike!«[8]

Kada se 10. siječnja 1919. godine to visoko društvo skupilo, bio je Stadtler upravo navaljivao na desnoga socijaldemokrata Noskea da zada odlučni udarac revolucionarnim radnicima Berlina i upravo osnovanoj Komunističkoj partiji. Dok su plaćeni članovi dobrovoljačkih odreda započinjali svoj pohod ubijanja i spremali likvidiranje Karla Liebknechta i Rose Luxemburg, što je Stadtler smatrao osobito bitnim, govorio je on u svojstvu vođe »Antiboljševičke lige« pred krupnim industrijalcima i bankarima o opasnosti od boljševizma što su prijetile kapitalističkoj privredi. Pozivu Helffericha i Mankiewicza odazvali su se između ostalih: rajnsko-vestfalski teški industrijalci Hugo Stinnes i Albert Vögler, koji su se osobito zanimali za novoga čovjeka s neobičnim metodama, za koje još nije bio pronađen pojam fašizam, nadalje predstavnici njemačke metalske i elektroindustrije Ernst Borsig, Carl Friedrich v. Siemens i Ludwig Deutsch, koji su inače bili u konfliktu s teškom industrijom. Radilo se, dakle, stvarno o generalnom skupu njemačkoga monopolističkog kapitala. U trenutku nevolje potisnuti su sukobi između grupa i koncentracija je usmjerena na očuvanje općih interesa.

Nakon dvosatnoga Stadtlerova govora izjavio je Stinnes: »Mislim da je poslije ovoga predavanja svaka diskusija izlišna. Slažem se sa svim točkama referenta. Ako predstavnici njemačke industrije, trgovine i banaka neće i nisu u stanju da skupe premiju osiguranja od 500 milijuna maraka protiv ovdje iznesene opasnosti, onda ne zaslužuju da se nazivaju njemačkom privredom. Predlažem završetak sjednice i molim gospodu Mankiewicza, Borsiga, Siemensa, Deutscha itd. itd. (naveo je oko 8 imena) da se povuku sa mnom u jednu susjednu sobu da bismo se odmah dogovorili o načinu razrezivanja.«[9]

---

[7] Isto, str. 12. sl.
[8] Isto, str. 44.
[9] Isto, str. 48.

Stinnesov je prijedlog prihvaćen, ogromni iznos od pola milijarde maraka odobren i postupak razrezivanja utvrđen. Jedan je kuratorij upravljao sredstvima koja su prispijevala u obliku doprinosa za osiguranje i stavljao ih na raspolaganje svim organizacijama koje su bilo kako sudjelovale u borbi protiv komunizma. Time im je omogućeno da upotrijebe gotovo neograničena novčana sredstva radi postizanja svojih ciljeva. Od toga su u prvome redu profitirala udruženja dobrovoljačkih odreda i mnoge antiboljševičke militantne organizacije. Najviše se, naravno, okoristio Stadtlerov »Generalni sekretarijat za studij i suzbijanje boljševizma«.

Izgledalo je da je Stadtler na najboljem putu da postane vođom onoga novog — u svojoj biti fašističkoga — pokreta koji je lebdio pred očima najreakcionarnije i najagresivnije grupacije njemačkoga monopolističkog kapitalizma. Narednih dana krvavo je potučen revolucionarni proleterijat Berlina. 15. je siječnja 1919. godine kapetan Papst, šef štaba zaštitne divizije gardijske konjice i kasniji organizator domobrana u Austriji, dakle ultrafašist, mogao trijumfalno javiti da su prema Stadtlerovu poticaju »likvidirana oba vodeća komunista Rosa Luxemburg i Karl Liebknecht kao politički centri opasnosti«[10]. Stadtler je, dakle, znao virtuozno rukovati sa oba glavna instrumenta fašizma — demagogijom i terorom u borbi protiv komunizma. Ipak, nije za njega kucnuo čas sasvim velike političke karijere, koja bi se mogla usporediti s Hitlerovom! Zašto?

Stadtler se prerano pojavio sa svojom socijalističkom demagogijom i kritikom ugovora o radnim zajednicama. Kada je govorio i pisao o potrebi njemačkoga »socijalizma«, o upotrebljivosti ideje sovjeta i sličnom, znali su, dakako, monopolisti kao Hugo Stinnes i Albert Vögler sasvim točno šta se time mislilo. Ali druge je krupne industrijalce još hvatala jeza kada bi se samo spomenula riječ socijalizam. Oni su polagali svoje nade u građanski parlamentarizam i desne socijaldemokratske vođe. Nisu shvaćali zašto je Stadtler sumnjao u ovu, za fazu revolucije tako egzistencijalnu orijentaciju i zašto je upravo vođa »Antiboljševičke lige« prihvatio omraženu ideju o sovjetima. Također su s pravom slutili da je Stadtler potajno obavljao poslove Huge Stinnesa, koga je zaista smatrao mogućim diktatorom »socijalne revolucije«. A naročito u krugovima elektroindustrije nisu htjeli ništa da čuju o takvom širenju moći Stinnesa, koji se i onako već ponašao kao svemoćan. To je Stadtleru vrlo jasno dato do znanja.

Upravnik Općega električnog društva, privredni savjetnik Deutsch, izveo ga je pred forum njegovih financijera da bi ga pozvao na odgovornost zbog pretjerane demagogije, osobito u pitanju sovjeta. Još jednom je uspio posredovati također prisutni Stinnes. Ali krajem ožujka 1919. godine Stadtler se ipak morao povući pred pritiskom onih monopolističkih kapitalista

[10] [illegible], str. 52. sl.

koji su, s obzirom na politički odnos snaga, htjeli pokušati s parlamentarnim metodama vladanja i manje provokativnijim nastupanjem prema silama pobjednicama. Već nekoliko tjedana prije toga pisao je Stadtler svojoj ženi: »Nezadovoljan sam financijerima pokreta. A i oni sa mnom. Moj socijalizam, premda konzervativan i nacionalan, izgleda im opasnim... Teškoće prave industrijalci. Oni me se više ili manje boje. Održavaju moj pokret jer je to *jedan* adut.«[11]

Stinnes ga, doduše, nije ostavio na cjedilu, ali očito nije mogao ni odbaciti argument da je raspoloženje naroda protiv uspostavljanja bilo kako demagoški ukrašene diktature pod njegovim rukovodstvom. U takvoj situaciji nije mu preostalo ništa drugo nego da se isprva pomiri s Vajmarskom republikom i da Stadtlera na čelu »Antiboljševičke lige« zamijeni povjerljivim čovjekom vajmarske koalicije.

U međuvremenu je jedan drugi oblik socijalističke demagogije uzbudio reakcionarni lager. To što je Walther Rathenau u javnosti mnogo govorio o predstojećim pitanjima preoblikovanja svijeta, a njegov suradnik Richard v. Moellendorff nastojao proturiti državno-monopolističke predodžbe AEG o komisiji za podruštvljenje, to nije došlo neočekivano, ali je shvaćeno kao tužni proizvod lijevograđanskoga duhovnog stava. No, ipak je djelovalo senzacionalno kada je modni filozof tadašnjega vremena Oswald Spengler u jesen 1919. godine objavio knjigu koju je nazvao *Preussentum und Sozialismus* (Prustvo i socijalizam) i u kojoj je označio identičnim staropruski državni rezon i socijalističko uvjerenje. Ali uskoro se pokazalo da je taj prisni prijatelj Paula Reuscha iz Gutehoffnungshütte, koji se kasnije hvalio da od Spenglera nije samo primao, nego da mu je i davao[12], pribjegao znatno bezopasnijim metodama nego Stadtler.

Spengler, čija je knjiga *Der Untergang des Abendlandes* (Propast Zapada) već djelovala kao balzam na rane potučenih njemačkih imperijalista i probudila nove nade[13], postavio je sebi zadatak: »njemački socijalizam osloboditi od Marxa«. Označio je neuvijeno novembarsku revoluciju »najbesmislenijim činom njemačke povijesti«. Samo da se zato što je socijalizam upravo »najglasnije pitanje vremena« mora jednom sasvim jasno reći da su pruski kraljevi bili prvi socijalisti. I da su organizirali proizvodnju kao i promet putem države i autoritarnim oblicima vladanja prigušili liberalno duhovno držanje urođeno kapitalizmu.[14] Time je Spengler odao da se državno-monopolističkom

---

[11] Isto, str. 116.

[12] *Oswald Spengler zum Gedenken*, izdao Paul Reusch, obradio Richard Korherr, bez naznake mjesta i godine (1938), predgovor Paula Reuscha, str. 6.

[13] Usp.: Joachim Petzold, *Das politische Programm Oswald Spenglers im System der imperialistischen Ideologie*, u: *Jahrbuch für Geschichte*, sv. 5, Berlin, 1971, str. 175. sl.

[14] Oswald Spengler, *Preussentum und Sozialismus*, München, 1920. (knjiga je objavljena u stvari krajem 1919), str. 4, 68. sl.

razvoju može dati predikat socijalistički ne samo s liberalnoga, nego i s konzervativnoga aspekta i time ga približiti masama, uz pretpostavku da se odlučno napuste marksističke predodžbe.

Sa tog je razloga Spengler odbijao i socijalnu demagogiju. Kao povjerljiv čovjek rajnsko-vestfalske teške industrije, čiji su predstavnici bili u tijesnim kontaktima s njim[15], osobito je odvraćao od onih lakomislenih demagoga »koji nisu nikada vidjeli topionicu niti pročitali raspravu o modernom kreditiranju«, a ipak su davali »naivne prijedloge za temeljite privredne reforme«[16]. Za Spenglera je socijalizam značio od svakoga zahtijevati da bude sluga države i da se u istoj mjeri distancira i od revolucionarnog duha, označenoga kao anarhizam, i od liberalnoga duhovnog stava, difamiranoga kao »unutarnja Engleska«. Istovremeno nije nikada prestajao da proriče dolazak imperijalnoga cezarizma, a to mu je značilo »diktaturu, nešto napoleonsko«. »Ali onda mora poteći krv, što više, to bolje. Smiješna popustljivost u obliku većinskih vlada i toleriranje svih mišljenja, što priželjkuju naša smiješna piskarala o Nacionalnoj skupštini, nisu uopće mogući. Prvo sila, zatim izgradnja, i to ne pomoću političkoga diletantizma većina, nego nadmoćnom taktikom maloga broja onih koji su rođeni i pozvani za politiku. A tada se nadam da će raspadanje tako jako zahvatiti i zapadne sile da će nam izgradnja započeta u srednjoj Evropi donijeti položaj koji je naše određenje i u koji nepokolebljivo dalje vjerujem.«[17]

Takav duhovni stav budio je, naravno, daleko više povjerenja kod vladajućih klasa Njemačke nego prividno neograničena socijalna demagogija kao što ju je u novembarskoj revoluciji dao naslutiti Stadtler i kao što ju je u godinama poslije toga prakticirala »minhenska škola«. Spenglerova je taktika imala samo jednu, dakako, presudnu slabost: nije mogla postati popularna. Predodžba da se već jednom, pod starim pruskim kraljevima, živjelo u socijalizmu izazivala je čak u najzaostalijim slojevima malograđanstva sumnjičavo čuđenje. Kod plaćenih članova dobrovoljačkih odreda iz pruskih kadetskih škola i kod ubojica radnika kao Noskea djelovala je, doduše, kao očitovanje, ali za izgradnju nacionalsocijalističkoga masovnog pokreta nije bila ni izdaleka dovoljna.

Na početku Vajmarske republike bilo je, dakako, još sporno da li je tako nešto stvarno potrebno. Mnogi su mislili da su dovoljne elitarne veze i da su socijalni ustupci masama štetni i u obliku obećanja. Drugi su ukazivali na iskustva iz prošlosti

---

[15] Usp. Spenglerovu korespondenciju u: Oswald Spengler, *Briefe 1913—1936*, izdao Anton M. Koktanel u suradnji s Manfredom Schröterom, München, 1963.

[16] Oswald Spengler, *Politische Schriften*, München, 1933, str. 133. sl.

[17] Oswald Spengler, *Briefe 1913—1936*, cit. izd., str. 112. sl. (Spengler Klöresu 18. 12. 1918).

i na neophodnost socijalne demagogije. Općenito je bilo još nejasno kako se imao artikulirati onaj novi politički pokret koji je novim metodama htio približiti narodnim masama stare reakcionarne ciljeve. S velikom su pažnjom zato praćena politička zbivanja u Mađarskoj i Italiji koja su pružala razjašnjenje o mogućnostima fašizma o kojemu se počelo govoriti i potvrđivala njemačko iskustvo da je ignorancija tradicionalnoga konzervativizma prema narodnim masama vodila u politički neuspjeh.

Da bi se izvukli iz toga ćorsokaka i pronašli alternativu koja bi jednako bila i reakcionarna i prilagođena promijenjenim uvjetima klasne borbe, upravo su vodeći monopolistički kapitalisti smatrali poželjnim temeljita istraživanja i intenzivna školovanja. Velika je zabluda vjerovati da je ono što je karakteriziralo kasniju nacističku ideologiju nastalo jedino u Hitlerovoj ili glavi drugih nacističkih vođa. Dapače! Doprinos nacista stvaranju fašističke ideologije bio je sasvim malen. Oni su samo agitatorski i pojednostavnjeno stavljali u promet ono što su drugi smislili i formulirali. S jedne su strane živjeli od onoga što su svenjemački i antisemitski fanatici zahtijevali već mnogo prije prvoga svjetskog rata. S druge su strane profitirali od onoga što su razvijali mladokonzervativni ideolozi pod dojmom ratnoga poraza i revolucionarne poratne krize. To zorno dokazuje historija krilatice o nacionalnome — njemačkom ili pruskom — socijalizmu. Bila je već odavno u ustima mnogih kada je Hitler još kao mali njemački vojni špijun hodao po Münchenu. Inspirirala je već osnivače Njemačke radničke partije (Deutsche Arbeiterpartei), kojoj je tek kasnije Hitler promijenio ime u Nacionalsocijalističku njemačku radniku partiju (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei).

Ideološka kovačnica njemačkoga fašizma bio je prije svega krug ideologa koji se sastao u Berlinu pod vodstvom Eduarda Stadtlera, Heinricha v. Gleichena i Moellera van den Brucka. U početku — u danima novembarske revolucije — nazivali su se »Udruženje za nacionalnu i socijalnu solidarnost«.[18] Naziv već odaje duh nacionalsocijalizma. Ali, za razliku od minhenske varijante fašizma Adolfa Hitlera, stalno su naglašavali elitarni, iz konzervativizma izrasli karakter vlastite organizacije, premda su o tome i u taboru solidarnih nastajale žestoke razlike u mišljenju. Stadtler je više naglašavao potrebu masovnih organizacija da bi se došlo do političkoga utjecaja. Heinrich v. Gleichen ciljao je na osnivanje »Kluba gospode« (Herrenklub) koji bi iz pozadine usmjeravao političku sudbinu Njemačke na autoritarne, konzervativno-fašističke, strogo elitarne i aristokratske staze u stilu kasnije »vlade baronâ« gospodskoga konjanika Franza v. Papena. Posredovao je Moeller van den Bruck. On je stavljao glavno težište na izradu i širenje mladokonzervativnoga

---

[18] Usp.: Hans-Joachim Schwierskott, *Arthur Moeller van den Bruck und der revolutionäre Nationalismus in der Weimarer Republik*, Göttingen, 1962.

načelnog programa. Njegove knjige *Das Recht der jungen Völker* (Pravo mladih naroda) i *Das dritte Reich* (Treći Reich) postale su majdanom fašističke propagande.[19] U vanjskoj politici bilo mu je najvažnije da se zahtjev njemačkoga imperijalizma za ekspanzijom i poslije poraza u prvom svjetskom ratu opravda tvrdnjom da je njemački narod mlad kao talijanski, bugarski, finski i japanski i zbog svoga stalnoga porasta stanovništva upućen na veći životni prostor. Time su se mogle istovremeno naslutiti konture fašističke savezničke politike. Stari narodi evropskoga Zapada — sa slabim priraštajem i prezasićeni — morali bi o tome voditi računa i osobito Njemačkoj dati odriješene ruke na Istoku, gdje rastrgana Rusija, navodno, čeka na njemačku ruku koja će je srediti.[20] U unutrašnjoj je politici zahtijevao da se interregnum Vajmarske republike zamijeni podizanjem »Trećega Reicha«, u kojemu ne bi više smjelo biti mjesta za komunističke pokrete i liberalna shvaćanja, čiji bi karakter trebalo da izražava moderna vrsta konzervativizma i koji bi pod parolom »umjesto klasne borbe: borba naroda« morao da se sprema na reviziju versajskih ugovornih odredbi i na ponovnu borbu za vladanje svijetom.[21]

Takva je programatika bila sasvim prema ukusu najreakcionarnijega i najagresivnijega krila njemačkoga monopolističkog kapitala. Stinnes i Vögler su se pobrinuli da se takva shvaćanja prošire. Već u studenome 1918. godine povezala se grupa solidarnih s drugim krugovima sličnih pogleda. To su bila u prvome redu nacionalistička studentska društva i organizacije što su se formirale radi navodne zaštite ugroženih Nijemaca u inozemstvu. Ideološkim rukovodećim središtem postao je takozvani »Lipanjski klub« (Juni-klub), koji se tako nazvao u ljeto 1919. godine iz protesta protiv prihvaćanja Versajskoga ugovora od 28. lipnja i koji se time htio razgraničiti od »Novembarskoga kluba« (Novemberklub) lijevoliberalnih intelektualaca. S organizacijama srodnim u duhovnome pogledu stvoren je »Krug« (Ring), koji možemo smatrati prvim fašističkim udruženjem u Njemačkoj.

Taj »Lipanjski klub« i taj pokret »Krug« mogli su opstojati samo zato što su dobivali izvanredno visoka novčana sredstva iz blagajni Pruskoga ministarstva pravosuđa, od industrije i velikih banaka.[22] Član »Lipanjskoga kluba« advokat Alexander Ringleb napustio je svoju profesionalnu sudačku djelatnost da bi se sasvim posvetio problemu financiranja, a u to je spadao i antiboljševički fond u iznosu od 500 milijuna maraka. Hugo Stinnes i Albert Vögler izrazili su svoju spremnost da »Lipanjskom klubu« redovno doznačuju toliko novaca da se za pokret

---

[19] Joachim Petzold, *Zur Funktion des Nationalismus, Moeller van den Brucks Beitrag zur faschistischen Ideologie,* u: »Zeitschrift für Geschichtswissenschaft«, br. 11/1973, str. 1285. i dalje.

[20] Arthur Moeller van den Bruck, *Das Recht der jungen Völker,* München, 1919, str. 104.

[21] Arthur Moeller van den Bruck, *Das dritte Reich,* Berlin, 1923.

[22] Hans-Joachim Schwierskott, *op. cit.,* str. 69. i dalje.

»Krug« osigura izdavanje tjednika »Das Gewissen« (Savjest) i da se novinski suradnici mogu plaćati prema uobičajenim mjerilima. Albert Vögler i Karl Fehrmann sastajali su se kao opunomoćenici Huge Stinnesa čak redovito s takozvanim Odborom trinaestorice »Lipanjskoga kluba« i davali mu savjete u financijskim pitanjima. Sasvim je razumljivo da su time utjecali i na političku liniju.

Ringleb se također povezao s Alfredom Hugenbergom, koji je otkrio daljnje izvore financiranja. Članovima predsjedništva AEG Felixu Deutschu i tajnome privrednom savjetniku Arnholdu kao židovskim kapitalistima nije uopće smetalo što su njihova davanja pomagala i financiranje antisemitizma, uobičajenoga u desnoradikalnim krugovima.[23] Klasno pitanje bilo im je važnije od rasnoga. Također su s pravom smatrali da antisemitska propaganda nije morala nužno spadati u nove metode kojima je trebalo postizati stare ciljeve. Sa tog je razloga antisemitizam ostao objektom spora i u fašističkom taboru premda je njegova korist za djelotvornu antikapitalističku demagogiju u zemljama kao Njemačkoj bila odlučna za izgradnju fašističkih organizacija i na kraju postala kobna za židovske promicatelje fašizma.[24] Iako je »Das Gewissen«, tjednik pokreta »Krug«, spadao u najodlučnije protivnike i klevetnike Mathiasa Erzbergera, on je smatrao ipak korisnim da pokloni 100.000 maraka.[25] Neovisno o namjeri da se ne posvađa sasvim s nacionalističkom desnicom, vjerojatno je bio antikomunizam most koji je Erzbergera povezao sa Stadtlerom i Moellerom van den Bruckom.

Čak kada se uzme u obzir da je od toga novca samo mali dio mogao otići izravno u blagajne »Lipanjskoga kluba«, jer je trebalo izdržavati još mnoge druge organizacije, ipak treba konstatirati da je vladajuća klasa vrlo obilato snabdijevala novčanim sredstvima taj izvor fašističke ideologije znajući dobro da je njegova propaganda služila interesima te klase. Time je omogućeno da članovi »Lipanjskoga kluba« izdaju niz časopisa koji su se obraćali osobito studentima i inteligenciji uopće, ali u velikoj mjeri i Nijemcima u inozemstvu. Čak je osnovan i vlastiti novinski servis koji je opskrbljivao osobito provincijski tisak uvodnicima i informacijama. Konačno je Hugo Stinnes pomogao pokretu »Krug« da dođe do vlastitih dnevnih novina. Kupio je »Deutsche Allgemeine Zeitung«, koje su nekada u Pruskoj vrijedile kao službene vladine novine, primio je Paula Fechtera iz kruga prijatelja Moellera van den Brucka u redakciju i unaprijedio Eduarda Stadtlera u uvodničara. Također su novine »Berliner Börsenzeitung« bile posebno sklone dopisima iz »Lipanjskoga kluba« jer su zastupale s jedne strane interese banaka, a s druge strane vojne interese. Slične je simpatije pokret

---

[23] Isto, str. 71.

[24] Usp. prilog Kurta Pätzolda, *Das faschistische Regime in Deutschland und die inneren und äusseren Funktionen seiner rassistischen Ideologie und Politik.*

[25] Hans-Joachim Schwierskott, *op. cit.*, str. 71.

uživao kod »Süddeutsche Monatshefte« Paula Nikolausa Gossmana i časopisa »Firn« socijaldemokratskih renegata Augusta Winniga i Paula Lenscha.[26] Bilo je uopće tipično za izrazite desne oportuniste da su slijedili primjer Mussolinija i Pilsudskoga i angažirali se za fašizam u nastajanju.

Drugi osobito djelotvoran oblik prenošenja ideologije u smislu odgoja za vođu, čemu je težio pokret »Krug«, bio je takozvani Politički kolegij. Već je 1919. godine, na poticaj desnoga vođe Centra i sveučilišnoga profesora Martina Spahna, u »Lipanjskome klubu« predloženo osnivanje političke visoke škole za svjesno obrazovanje podesnih kadrova vladajuće klase za političku djelatnost, ali budući da je u Vajmarskoj republici isprva dominirao građansko-parlamentarni pravac, taj je projekt ostvario krug oko Friedricha Naumanna. Pod vodstvom Ernsta Jaeckha i Theodora Heussa stvorena je »Visoka škola za politiku« (Hochschule für Politik) u Berlinu. Mada je »Lipanjski klub« dobio izričito u Upravnom savjetu mjesto i pravo glasa, osjećao se potisnut na rub. Zato je 1. studenoga 1920. godine pod vodstvom profesora dr-a Martina Spahna osnovan vlastiti »Politički kolegij za nacionalno-političko školovanje i obrazovanje«. Započeo je raditi u proljeće 1921. godine i djelovao je konačno u špandauskom Johannisstiftu. Opet su industrijalci i bankari skupili, odnosno državni fondovi Vajmarske republike odvojili znatna novčana sredstva koja su bila potrebna za isplatu službeničkih plaća i održavanje internata.

Težišta nastave vidljiva su iz uvođenja slijedećih radnih mjesta: vanjska politika, pitanja nacionalnosti, sindikalni i partijski pokret, zastupanje profesija, kulturna politika, svjetska privredna kriza, ideja države i *ustav* države, agrarna politika. U Političkom kolegiju organizirani su pravi tečajevi u trajanju od 8 do 14 dana s 30 do 50 sudionika. Postojale su odredbe o upisu, obligatorni internat i čak ispiti koje je priznavala država. U školskoj 1922/23. godini držalo je, na primjer, više od 30 docenata ukupno 34 kolegija predavanja. Među predavačima bili su priznati eksperti kao bivši šef štaba grupe armija »prestolonasljednik Rupprecht bavarski« u prvom svjetskom ratu, general Hermann v. Kuhl, historičari profesor dr Otto Hoetzsch, profesor dr Friedrich Lenz i profesor dr Karl Alexander v. Müller, bivši rukovoditelj Ureda za demobilizaciju potpukovnik Joseph Koeth i kasniji član predsjedništva koncerna IG-Farben i višestruki član vlade Hermann Warmbold.

Mogli bismo se upitati da li je dozvoljeno, s obzirom na ova i druga imena, govoriti o fašističkim tečajevima. Nedvojbeno je da većina onih koji su držali predavanja u Političkom kolegiju nisu bili fašisti. Ali bili su većinom konzervativni, reakcionarni. No, prije svega čitava zamisao toga centra za izobrazbu i njegov stalno namješteni štab suradnika tendirali su ka fašističkoj ideologiji. To se osobito jasno očituje u publikacijama

[26] Isto, str. 66. i dalje.

pokreta »Krug«, posebice u reprezentativnom priručniku »Die Neue Front« (Nova fronta). Tu postaje jasno da se više nikako ne radi o jednome od odavno poznatih reakcionarnih udruženja i shvaćanja, nego o svjesnom pokušaju da se iz antikomunizma, antiliberalizma, antipacifizma, s jedne strane, i nacionalsocijalističke demagogije, s druge strane, sklopi ideološki sistem koji je, doduše, predstavljan kao moderni oblik konzervativizma, ali koji je, strogo uzevši, već bio fašistički ili je barem bio most prema fašizmu.

Naravno da ne treba previdjeti da su upravo vodeći mladi konzervativci, a time i nekoliko predstavnika pokreta »Krug« kasnije dospjeli u konflikte s nacistima. Ali razlog tome nisu bile načelne i nepremostive razlike u mišljenju o ciljevima fašističke politike, nego različita shvaćanja o metodama koje bi trebalo primijeniti radi ostvarivanja tih ciljeva.

Mladi su konzervativci htjeli izbjeći pretjeranu socijalnu demagogiju — taj je stav zauzeo u toku vremena čak i Eduard Stadtler, dok je krug »Tat« (Djelo) Hansa Zehrera, koji se smatrao još mlađim, mislio daleko radikalnije — jer su zajedno s Edgarom Juliusom Jungom u tome vidjeli »mjenice« za koje će se prije ili kasnije zahtijevati unovčenje.[27] Jedna na takav način fanatizirana malograđanska masovna organizacija mogla je, prema njihovu mišljenju, i sama postati na kraju opasnost za postojeće društvene odnose, barem monopolističko-kapitalističkoga sistema, i time osujetiti pravu zadaću fašizma. Kroz taj mladokonzervativni strah očitovala se zabrinutost velikih dijelova vladajuće klase da bi nacističke vođe jednoga dana mogle izgubiti kontrolu nad svojim pristašama. Utoliko je sasvim razumljivo da bi monopolistički kapital općenito mnogo radije surađivao s mladokonzervativnim fašistima i povjerio im političku izvršnu vlast. Ali politička je realnost zahtijevala organizirani masovni utjecaj, a taj su garantirali upravo samo nacisti. Elitarni fašisti berlinskoga »Lipanjskog kluba« ostali su oficiri bez vojnika, pogotovo što su se u svojoj većini kasnije organizirali u »Klubu gospode« (Herrenklub) i politički se blamirali u Papenovoj »vladi baronâ«. No, to nipošto ne znači da njihovo djelovanje nije ostavilo traga. Oni su predstavljali u pravom smislu riječi teoretičare njemačkoga fašizma i time su stvorili temelje fašističke ideologije.

Hitler je s početka bio sasvim spreman da prizna tu ideološku vodeću ulogu Moellera van den Brucka i njegova kruga. On je i te kako znao koliko je nacizam u duhovnom pogledu ovisio o tim mladokonzervativnim fašistima i kako je jako crpio svoju agitaciju iz njihova arsenala argumenata. U proljeće 1922. godine požurio je Hitler i sam na poziv Rudolfa Pechela u Ber-

---

[27] Usp.: Joachim Petzold, *Konservative Revolutionsdemagogie. Edgar Julius Jungs Verhältnis zur Weimarer Republik und zur faschistischen Diktatur*, u: »Zeitschrift für Geschichtswissenschaft«, br. 2/1975, str. 284. i dalje, osobito str. 292. sl.

liner Motzstrasse da bi »Lipanjskome klubu« i posebice Moelleru van den Brucku izrazio svoje poštovanje. Pechel piše u svojim sjećanjima ne samo o skeptičnosti tajnoga kralja »Lipanjskoga kluba«, nego i o neskrivenome divljenju minhenskoga štakoraša. Prema njegovu prikazu, Hitler je rekao Moelleru van den Brucku: »Vi imate sve ono što meni nedostaje. Vi izrađujete duhovnu opremu za obnovu Njemačke. Ja nisam ništa drugo nego dobošar i sakupljač, dajte da radimo skupa!«[28]

Nacističke vođe i njihovi apologeti nisu kasnije propustili ni jednu priliku da poreknu tu duhovnu ovisnost. Hitlerova klika — kada se sama razvila u faktor moći — nije bila spremna da respektira elitarne pretenzije mladokonzervativaca na vođenje. S druge strane, monopolistički je kapital nagradio Hitlerove izjave kojima se obavezivao da sa strane nacističkoga pokreta neće nastati nikakve opasnosti za monopolističko-kapitalistički privredni sistem. Mladokonzervativna upozorenja smatrana su suvišnim nakon profilaktičnoga isključenja SA kao potencijalnoga faktora nesigurnosti u ljeto 1934. godine. Uspon SS, koji se sve više orijentirao prema elitarnim oblicima fašizma, premda s izvanjskim razgraničenjem, osjećan je s pravom i kao pobjeda mladokonzervativnih ideja.

Najreakcionarnije i najagresivnije krilo njemačkoga monopolističkog kapitala proturilo je svoju fašističku koncepciju. Što se posijalo u prvim godinama Vajmarske republike, moglo se sada požeti. U natjecanju različitih fašističkih strujanja u Njemačkoj nisu se, doduše, uspjele nametnuti intelektualne pristaše Moellera van den Brucka protiv masovnoga pokreta nacista, ali velike investicije Stinnesa, Vöglera i Reuscha u cjelokupno poduzeće fašizma za početak su se isplatile i konfrontirale svijet sa smrtonosnom opasnošću fašističkoga podjarmljivanja. A to je bio krajnji cilj koji je povezivao ne samo Hitlera s Kirdorfom, nego i Spenglera s Reuschom.

(S njemačkog: Tomislav Martinović)

---

[28] Rudolf Pechel, *Deutscher Widerstand*, Erlenbach/Zürich, 1947, str. 280.

Ekonomski leksikon

(»Savremena administracija«, Beograd, 1975, strana 1532)

Posle *Političkog* i *Pravnog* pojavio se u izdanju »Savremene administracije« i *Ekonomski leksikon.* Ova naša izdavačka kuća time upotpunjuje svoja leksikografska izdanja i našoj javnosti daje nov doprinos ove vrste. Time se zadovoljava jedna velika, podjednako preka potreba naše ekonomske nauke, politike i prakse, a za to treba odati priznanje izdavaču, autorima i redaktorima.

Odmah možemo reći da ovo obimno delo, u kome su na enciklopedijski način na preko 1500 strana obrađeni gotovo svi ekonomski pojmovi, pa i mnogo više od toga, predstavlja dragocen prilog ekonomskoj nauci.

Ovakva dela neki narodi već odavno imaju. Istina, ono se ni kod nas prvi put ne pojavljuje sada. Neki pokušaji vredni pažnje su i ranije u tom pravcu činjeni. Međutim, to su bili većinom pojedinačni napori.

Sada smo dobili ekonomski leksikon koji po svom leksikografskom karakteru i kvalitetu ne zaostaje za najboljim delima ove vrste u drugim zemljama, ali koji po svom naučno-metodološkom pristupu, marksistički orijentisanom i usmerenom, prevazilazi mnoge od njih.

Dovoljno je samo reći da je u njemu obrađeno preko 4500 odrednica i da je na njemu radilo više godina preko 200 naučnih i stručnih radnika, mahom ekonomista. Bio je to, dakle, pravi kolektivni rad jednog brojnog naučnog tima, kome je jedino i bilo moguće da prevaziđe sve pojedinačne napore, koji zbog složenosti ovakvog rada, njegove strukture i sadržine ne mogu dati nešto ovako slično.

Iza ovog *Leksikona* ne stoje samo tako brojni autori odrednica, već i njegov glavni redaktor dr Zoran Pjanić, 15 članova Redakcionog odbora i 37 redaktora pojedinih naučnih oblasti. Gotovo da nema istaknutijeg imena naše ekonomske nauke a da na neki način nije sarađivalo u izradi ovog *Leksikona,* što je još jedna potvrda širine, solidnosti, kvaliteta i ozbiljnosti rada.

Ako bismo ređali kvalitete ovog opsežnog dela, ne bismo mogli izostaviti ni činjenicu da su se na ovom poslu bili okupili ekonomisti iz svih naših republika i pokrajina, što delu i sa te strane daje u izvesnom smislu opštejugoslovenski karakter.

No, najveću vrednost ovog značajnog rada, naročito kad ga upoređujemo sa drugim njemu

sličnim, predstavlja, bez sumnje, marksistička naučna obrada ekonomskih pojmova i kategorija, marksistička interpretacija ekonomskih pojava i ekonomskog razvoja i marksistička analiza ekonomske nauke i ekonomske misli uopšte.

S obzirom na brz i opsežan razvoj savremene ekonomske nauke i s obzirom na njene mnogobrojne pravce i škole, zadatak saradnika *Leksikona* da taj razvoj naučno procene i utvrde šta je u njemu doprinos i kakav domet predstavlja za ekonomsku nauku — nije bio nimalo lak. Ali, velika saglasnost u osnovnim idejnim i teorijskim stavovima autora, kako se to podvlači u predgovoru *Leksikonu*, ipak je olakšala da se u ovom obimnom zajedničkom naporu brojnog kolektiva prevaziđu i te teškoće.

Današnji svet, kao i naše samoupravno socijalističko društvo, s obzirom na izuzetnu dinamičnost savremenog života, traže odgovor na goruće ekonomske probleme i na pitanja daljeg društveno-ekonomskog razvoja. Zato je razumljivo da u gledanjima na te probleme i na taj razvoj i među našim ekonomistima postoje brojne razlike. Jedan od osobito krupnih kvaliteta ovog rada sastoji se, između ostalog, i u tome što je Redakcioni odbor te razlike respektovao. Upravo taj momenat, kako se to konstatuje u predgovoru, omogućio je da *Leksikon* »dosta tačno izražava stanje u našim ekonomskim naukama«, što njegovu vrednost može samo da poveća.

Završavajući ovaj kratak prikaz, koji, uzgred budi rečeno, nema pretenzija dubljeg kritičkog sagledavanja i ocene *Leksikona*, a pogotovo ne njegovih pojedinih delova i odrednica, treba još podvući da ovo delo dobija poseban značaj baš zato što se ne iscrpljuje u opštim problemima ekonomske nauke, već što se utemeljuje u našoj sopstvenoj stvarnosti, unoseći u sebe sve bogatstvo naše jugoslovenske teorijske ekonomske misli i naše socijalističke samoupravne prakse.

Na kraju možemo ponoviti zajedno sa piscem predgovora da je rad na ovom *Leksikonu*, bez ikakve sumnje, doneo mnoga iskustva i da kao takav pruža nove perspektive i daje bolje mogućnosti u pravcu njegovog daljeg usavršavanja, upotpunjavanja, ispravljanja i naučnog produbljavanja prilikom budućih novih izdanja.

Žarko Bulajić

Ангел Чемерски: Сојузот на комунистите во борба за нови односи

(ООУР, „Комунист", Скопје, 1975, страна 460)

Knjiga izabranih govora, referata, intervjua i izlaganja Angela Čemerskog u celini je usredsređena na analizu nove etape izgradnje socijalističkog samoupravnog društva i afirmacije avangardne uloge SKJ. Kulminirajući u odlukama i stavovima Desetog kongresa SKJ, ta etapa je otpočela 21. sednicom Predsedništva SKJ i Pismom druga Tita i Izvršnog biroa Predsedništva SKJ. Obuhvativši vremenski i tematski taj period, ova knjiga je kompetentno svedočanstvo o klasnoj prirodi revolucionarnih akcija SKJ i SKM, krupan doprinos idejno-teorijskom uopštavanju iskustava i definisanju uslova i perspektive izgradnje socijalističkog samoupravnog društva.

Angel Čemerski analizira radničko-klasnu sadržinu borbe za socijalističko samoupravljanje i kritikuje u tom kontekstu antisocijalističke i antisamoupravne tendencije. Radnička klasa je subjekt socijalističkog samoupravljanja, a Savez komunista »stvar na avangarda u akciji radničke klase za izgradnju socijalističkih samoupravnih odnosa« (str. 388). Pošto je svaki konkretan korak

pretpostavka za nove revolucionarne zahvate, i borba za samoupravljanje »mora se voditi svakodnevno u svim ćelijama društva«. To je »složen i dug proces«, pa je iluzija smatrati »da ćemo već sutra izgraditi samoupravno društvo« (str. 308). Borba radničke klase, sa Savezom komunista na čelu, revolucionarna je »po dubini prodora, po otporima koje mora da savlada« (str. 327, 415—416). Stoga ključno strateško idejno-političko pitanje i jeste »u kojoj će meri radnička klasa ovladati celinom društvene reprodukcije i političkim odlučivanjem« (str. 438—439).

Dosledan svojim revolucionarnim tradicijama i principima marksizma i lenjinizma, SKJ nikad nije zastao kod ostvarenih rezultata, ali nije potcenjivao ni objektivne ekonomske i društvene protivrečnosti, ostvarujući na taj način »suštinu, biće i zakon razvoja revolucionarne avangarde« (str. 150). Tu tezu, sa dalekosežnim teorijskim i praktičnim implikacijama, autor suprotstavlja svođenju Saveza komunista na »spoljašnji faktor« i potom pristupa temeljitoj kritici »spontaniteta«, »koegzistencije različitih interesa« i njihove »slobodne konfrontacije«, te razobličavanju političke prirode anarholiberalističkih i malograđanskih shvatanja i tendencija usmerenih na slabljenje vodeće klasno-revolucionarne uloge Saveza komunista i na njegovo potiskivanje iz neposredne političke akcije. Čemerski se u isto vreme odlučno konfrontira i s dogmatsko-informbirovskim i neostaljinističkim elementima koji pokušavaju da »afirmišu prevaziđeni koncept partije »čvrste ruke«« (str. 150), administrativno-birokratsko »uvođenje reda«, i to »uvek sa tendencijom povratka na stare odnose« (str. 87), sa »unitarističkom i birokratsko-etatističkom svešću i praksom« (str. 151). Nekakav »povratak« Saveza komunista na »poziciju koju je on imao u administrativnom periodu, u sadašnjim uslovima razgranatog sistema demokratskih samoupravnih institucija, pre svega je nemoguć, a, s druge strane, to bi značilo povratak na etatističke odnose kojih smo se mi već davno odrekli« (str. 223). Naša Partija je, inspirisana marksizmom i lenjinizmom, na osnovu duboke stvaralačke analize sopstvene prakse, te usvajanjem socijalističkog samoupravnog koncepta, »otvorila proces odlučnog prevazilaženja dogmatizma i birokratskog centralizma u sopstvenim redovima i u celoj društvenoj i državnoj strukturi« (str. 145). To je trajno, istorijski već verifikovano, opredeljenje jugoslovenske radničke klase i njene avangarde, afirmisano i u stavu jugoslovenskih komunista prema vlasti, tačnije — klasno-socijalnoj sadržini socijalističke samoupravne demokratije kao svojevrsnog oblika diktature proletarijata. Naime, SKJ nije partija klasičnog tipa (str. 259) i on se ne može identifikovati sa strukturom vlasti jer to bi bilo »duboko protivno biću naših samoupravnih socijalističkih odnosa« (str. 244). Savez komunista »se odrekao delovanja sa pozicija vlasti« samo zato da »društveni odnosi budu plod samoupravnog odlučivanja«, ali »on ne može a da se ne oseća odgovornim za karakter tih odluka, niti da dozvoli da samoupravne funkcije preuzmu u svoje ruke osamostaljene birokratske i tehnokratske grupe«.

Savez komunista je nezamenljivi faktor, vodeća idejno-politička snaga socijalističkog samoupravnog društva, »ali način organizovanja, ostvarivanja te nove uloge mora da bude adekvatan novim odnosima«. On mora da »mobiliše radničku klasu u svakodnevnoj praksi«, a osnovna pretpostavka za to je da bude »idejno čist, politički jasan i organizaciono sposoban«, te »utoliko i samo u tom smislu govorimo o novoj ulozi Saveza komunista« (str. 244). Komunisti »moraju delovati kao unutrašnja snaga samoupravnog sistema, da se ne postavljaju iznad samoupravnih organa, ni u ulozi kritičara spolja«. U konkretnoj praksi oni se bore za samoupravno odlučivanje i za socijalisti-

čki karakter odluka koje se donose.

Naglašavajući značaj demokratskog centralizma, autor ističe da je »Savez komunista demokratska organizacija, ali kao revolucionarna avangarda radničke klase on ne može i ne sme da se iscrpljuje u opštim raspravama bez završnice, već mora da vodi jedinstvenu političku akciju u društvenoj praksi« (str. 188—189). Osnovni kriterij efikasnosti te akcije je u tome u kojoj meri će se njome »mobilisati radnička klasa i afirmisati kao osnovni nosilac revolucionarnih transformacija« (str. 198).

U narednom periodu predstoji odlučna bitka za »ispunjavanje novih samoupravnih normi takvim sadržajima koji će rezultirati iz suštinskih promena odnosa« (str. 175). Taj period biće ispit revolucionarne sposobnosti Saveza komunista u celini i svakog njegovog člana posebno, jer, s jedne strane, novim Ustavom smo stvorili tako široke institucionalne mogućnosti i prostor za razmah stvaralačke inicijative radnih ljudi i građana kakve dosadašnja istorija ne poznaje, a, s druge strane, treba imati na umu i protivrečnosti u društvu i u samoj radničkoj klasi. Bez svesne aktivnosti organizovanih subjektivnih snaga, sa Savezom komunista na čelu, u celom prelaznom periodu i bez doslednog socijalističkog kursa razvitka samoupravnih produkcionih odnosa demokratizacija bi se pretvorila u svoju suprotnost. Stoga, ističe autor, »moramo izvući jasan zaključak: da se smisao i istorijska opravdanost samoupravnog sistema ne sastoje u samoj demokratiji, koja inače mora da jača kao neophodna pretpostavka, već u rezultatima socijalističke prakse, u konkretnom samoupravnom preobražaju društvenih odnosa kojim se jednovremeno onemogućavaju i birokratsko-subjektivistička nadređenost, i tehnokratski monopol i liberalistička stihija« (str. 182). Pri tome autor afirmiše i stav da borbu za razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa mogu voditi »jedino stvarne samoupravne i revolucionarne snage sa pozicije radničke klase i vodeće uloge Saveza komunista u društvu« (str. 108).

Angel Čemerski je posebnu pažnju posvetio međunacionalnim odnosima, ostvarivanju ravnopravnosti, bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda i narodnosti. Stvarni nosilac nacionalne afirmacije i ravnopravnosti u jugoslovenskoj samoupravnoj zajednici naroda i narodnosti je jedino radnička klasa. Nacionalizam, separatizam i iredentizam ne samo što imaju dubok antisocijalistički i antisamoupravni karakter i ne samo što su opasnost za razvoj samoupravnih odnosa i jedinstvo našeg društva, već su i prepreka za istorijsku afirmaciju svakog našeg naroda i narodnosti. Zbog toga su, ističe autor, neodrživa i gledišta o »malim i velikim, opasnim i bezopasnim nacionalizmima« (str. 62, 113, 153, 217, 315, 383). Klasni pristup, u stvari, mora biti dominantan u borbi za ravnopravne međunacionalne odnose, pri čemu »nema sumnje da ostvarivanje ravnomernijeg privrednog razvoja i pune ekonomske ravnopravnosti predstavlja objektivnu materijalnu osnovu realizacije politike ravnopravnosti u međurepubličkim i međunacionalnim odnosima u našoj federativnoj višenacionalnoj zajednici« (str. 426).

Proces dalje samoupravne transformacije društvenih odnosa, ističe autor, i osposobljavanje Saveza komunista za efikasno ostvarivanje njegove vodeće idejno-političke uloge i organizovane vodeće svesti radničke klase čine »neodvojivu celinu« (str. 197). Novi samoupravni odnosi ne mogu i neće se ostvarivati »automatizmom novih institucija, već u procesu svakodnevne svesne samoupravne aktivnosti širokih masa, radnih ljudi« (str. 421). Za Savez komunista to znači da mora delovati »ne samo kao idejni nosilac opštih pravaca socijalističke transformacije društvenih odnosa, već i kao unutrašnja snaga samoupravnog sistema na svim nivoima i u svim sferama samoupravnog i društvenog odlučivanja, kao neposredan pred-

vodnik revolucionarne akcije radničke klase i kao koheziona snaga naše višenacionalne socijalističke zajednice« (str. 421—422). On mora ne samo da »deklariše, već ovakvu ulogu faktički da igra u društvenim odnosima« i kao stvarna revolucionarna vodeća snaga da »angažuje radničku klasu da ona sama razrešava protivrečnosti« (str. 257). Za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja bitna je i politika ekonomske stabilizacije, i to »stabilizacije kroz razvoj« (str. 451), kroz »ubrzani razvoj proizvodnje« (str. 421).

Celinom klasnog pristupa, jasnim opredeljenjima i argumentovanim i kategoričkim zaključcima knjiga Angela Čemerskog predstavlja krupan prilog konkretizaciji marksističke teorije o avangardnoj ulozi političke organizacije radničke klase i o socijalističkom samoupravljanju. Afirmisanjem jedinstva borbe za socijalističko samoupravljanje i ostvarivanje vodeće idejno-političke uloge Saveza komunista ona znači obogaćenje idejno-teorijskih saznanja o dosadašnjim revolucionarnim aktivnostima i podsticaj revolucionarnoj praksi i teoriji socijalističkog samoupravljanja.

Ljubomir Jakimovski

Savremeni marksizam — geneza, struktura, problemi

(Zbornik radova, Marksistički studijski centar CK SKBiH, Sarajevo, 1975, strana 342)

O »biti i savremenosti« kod nas je bilo ozbiljnih upita jer se, s pravom, procenilo da su to odlučne reči ne samo filozofije i njenog poziva, nego i čoveka i njegove sudbine danas. Najlakše je misliti — a misli se tako kad god se ne misli revolucionarno i kritički, kad god se ne misli iz budućeg »iz kojeg izvire i u koje uvire gotovo i prošlo, sadašnje i bivše« — da je savremenost ovo »sada i ovde«, »što se dešava pred našim očima«, što protiče sa onim vremenom koje i nas nosi. Tako se kod nas ponekad misli i o marksizmu. Pod »savremenim marksizmom« misli se na »živi« marksizam koji se sada i ovde stvara. To temporalno određenje savremenog marksizma, određenje po pukom toku vremena, po njegovom datumu, samo je jedno uzgredno svedočanstvo, jer ima i važnijih svedoka, da pozitivistički marksizam nije prevladan, da se još uvek puka postojeća stvarnost želi ogrnuti mišlju koja nosi svoje tradicionalno obeležje da je »pravilna«.

Nakon jednog vremena koje po svojoj biti nestaje, vremena u kome se ono htelo određivati po »stvaralačkom marksizmu«, po »marksizmu kritike svega postojećeg«, a da se taj »marksizam« svodio na anarho-radikalistički politikantski sud, na učešće u politikantskim bitkama za svoj »filozofskim duhom« obrazložen centar političke moći, dakle, nakon jednog vremena u kome je dostojanstvo zvuka sintagme »stvaralački marksizam« korišćeno kao mimikrija jugoslovenske varijante pozitivističkog marksizma (marksizma koji kritiku pretvara u stanovište, a revoluciju uzima za predmet takve kritike ne bi li učinio umnim prosvećeni etatizam) — stvara se novo vreme po delu same marksističke misli, po onoj upitnosti koja radikalizuje revoluciju jer ističe iz same upitnosti bitnog subjekta revolucije našeg društva. Prolazi vreme — kažemo i ovde: ne temporalno, već po novijim koracima same revolucionarne prakse — onom licemerju misli koje se predugo, krijući se institucijama, deklaracijama, uvodnicima, »smelošću bezobzirne kritike«, igralo »političkim odnosom snaga«, nekritički preuzetom floskulom o »bezobzirnoj kritici svega postojećeg«. Iz revolucije same nastaje vreme koje vraća dignitet stavu da »nije kritika, već revolucija pokretačka snaga istorije«. Dobro je što »kritičku

misao« zamenjuje ona Marksova — »kritička i revolucionarna«.

O marksizmu se mora misliti sa bitnim upitima, sa onima u vremenu koji ga stvaraju, sa stvarnim nosiocima istorijskog vremena. Za ne mali deo naše »marksističke inteligencije«, doskora, bila je daleka mogućnost da se pod marksizmom misli bitna svest revolucionarne prakse, subjekta te prakse. To je za nju bila nepoznanica prvog reda, ne samo zbog porekla njenog marksističkog obrazovanja, već i zbog njenog postavljanja pored, mimo ili s one strane revolucionarnog pokreta. Za nju je tema o »odnosu teorije i prakse« bila pre svega logička, semantička, gnoseološka, antropološka. Praksa je postala sve — i polazna osnova teorije saznanja, i kriterij logičke istine i ishodište »humanističkog marksizma« — jedino se nije stiglo do istorijskog određenja bitne prakse: revolucionarne prakse. Zato se i nije moglo stići do odgovora na pitanje: šta je savremeni marksizam.

Nedavno se u izdanju Marksističkog studijskog centra CK SKBiH pojavila knjiga pod naslovom *Savremeni marksizam — geneza, struktura, problemi.* U njoj su objavljeni prilozi izrečeni na savetovanju koje je 19. maja 1975. godine održano u Sarajevu u organizaciju Udruženja filozofa, Udruženja sociologa BiH i Marksističkog studijskog centra CK SKBiH. Pred nama je zbornik radova čiji autori nastoje da odgovore na pitanje o biti savremenog marksizma. Kako proći pored buke onih kojima je marksizam samo polazište za neke druge duhovne »izvedenice« te kako postupiti pred činjenicom da je marksizam, usled različitih uslova svoje realizacije, dobio različita određenja? Šta je, u takvim okolnostima, savremeni marksizam? Ovo su osnovna pitanja na koja se ovom knjigom traži odgovor.

»Pod savremenim marksizmom podrazumijevamo — kaže u uvodnoj studiji dr Muhamed Filipović — onaj način mišljenja i razumijevanja temeljnih pitanja svijeta i čovjeka, kao i na njemu inspirisanu društveno-historijsku praksu, koji se izgrađuje na motivima, stavovima i analizama Karla Marksa, a koje je on ostavio unutar ukupnog svoga djela. To znači da savremeni marksizam uključuje u sebi ne samo cjelinu Marksova djela, u smislu u kojem je ono realizirano, kako kao literarno djelo, tako i kao određena društveno-historijska i politička praksa, već i cjelokupni razvoj revolucionarne društveno-historijske prakse i mišljenja poslije Marksa, a na linijama i u duhu koji je zacrtala Marksova misao i njegovo ukupno revolucionarno djelo.«

Moramo odmah reći svoje mišljenje: retke su odredbe savremenog marksizma koje na ovakav način uspešno u sebi dijalektički sjedinjuju sve bogatstvo njegovih odredbi koje ga i čine bitnom mišlju te bitnom praksom vremena koje stvaramo i u kojem stvaramo. Dr Muhamed Filipović već na samom početku svoje studije, pored pozitivne odredbe marksizma koju smo naveli, daje i jednu negativnu koju smatramo bitnom za razgraničavanje od onih koji bi da savremeni marksizam odrede ili po ovom »sada« vremenu ili po vremenu u kojem je živeo Marks. On, naime, kaže: »Savremeni marksizam nije, stoga, historiografska, već sintetizirajuća kategorija.«

Za trenutak smo hteli autoru da stavimo primedbu samo na jedan element njegove odredbe savremenog marksizma, na onaj element koji za marksizam kaže da je »način mišljenja«. Hteli smo tu primedbu da argumentišemo neophodnošću da se marksizam shvati u dijalektičkom jedinstvu načina i sadržaja, teorije i metode. Međutim, daljim hodom kroz autorovu studiju videli smo da bi naša primedba bila formalna, više stilska, terminološka nego bitna. Autor je od preliminarne, napred navedene odredbe savremenog marksizma došao do jedne mnogo zgusnutije koja je i učinila našu kritičku opasku suvišnom. Evo te odredbe: »Pod pojmom savremeni marksizam, dakle, moramo

podrazumijevati složenost duhovnih i realnih faktora koji predstavljaju konstituens revolucionarnog procesa razvitka našeg vremena, a u kojima praktično-teorijski dominira Marksova misao i njegov duh sa svojom revolucionarnom situacijom, utičući snažno, kao historijski faktor, preko svog realnog nosioca, tj. radničkog pokreta, na sam taj proces i istovremeno aktivirajući u tom procesu nove duhovne i praktične snage prevazilaženja obzora građanskog i klasnog društva, nova saznanja i mogućnosti revolucionarnog napretka čovječanstva u cjelini.«

Studija dr Muhameda Filipovića ima još jednu značajnu osobenost. Ona svojom celinom razara inerciju dogmatiziranog marksizma, onog marksizma koji bi da svoju »naučnost«, svoju »pravovernost« iskaže stavom da je marksizam »sistem čvrstih teorijskih pogleda«, sa definitivno određenim sadržajem, sa unapred formulisanim stavovima, te još ostaje da se oni ostvare. Autor, mislimo, s pravom dovodi u pitanje onaj marksizam koji bi da se redukuje na »sliku sveta«, na »pogled na svet«. Nije teško otkriti duhovni i politički profil onih koji bi hteli da vam okuju »pogled«, da ga »urame«, da vas svedu na »jedno« i to »definitivno viđenje«, da vam podmetnu »gotov i završen svet«, da vas isključe iz potrebe da taj svet menjate. Zato bismo se ovde i složili sa dr Muhamedom Filipovićem kada tvrdi da je izlazak iz kruga dogmatskih rasprava o marksizmu, onih rasprava koje bi da ga svedu na jednu kategoriju, jednu teorijsku mogućnost, jednu disciplinu, »jednu dimenziju«, upućivanje na nivo »kriterija društveno-historijske prakse, jer se upravo po tom kriterijumu kao autentični marksizam verifikuje samo onaj marksizam koji je u stanju da ostvari nova saznanja i otvori nove horizonte društveno-historijskog djelovanja revolucionarnog subjekta, uključujući tu i cjelokupnost napretka, kako ljudskih realnih snaga, tako i njegovih saznanja.«

Dalja bitna osobenost ove studije dr Muhameda Filipovića jeste insistiranje na često zanemarivanom uputu da marksistički misliti znači »apsorbovati puninu ljudskog doživljaja otuđenja«, biti »strasno odan mogućnostima napretka«. Da li ulazimo u rizik da autora pogrešno interpretiramo ako kažemo da smo mi ove njegove upute shvatili kao obnovu celovitog pristupa marksizmu: ne samo sa bitnim mislima, već i sa revolucionarnim strastima i aktivnom voljom da marksizam živi u jedinstvu delatnog duha, punoće ljudskog doživljaja i konkretne ljudske stvaralačke energije.

Vratimo se, sada, svojim razmišljanjima iz uvoda ove recenzije. Studija dr Muhameda Filipovića, koja nosi naslov uzet za naslov cele ove knjige zborničkog karaktera, značajan je prilog traganju za jedinstvom sadržajno-istorijskog određenja savremenog marksizma. Ona nas je argumentovano dovela do stanovišta bez koga nema hoda u stvaralački marksizam. Dozvolimo samom autoru da još jednom obeleži to stanovište: »Savremeni marksizam, dakle, nije vremenska lokacija, već misaono praktična odrednica koja podrazumijeva složenost kretanja i strukture povijesnog toka i same spoznaje.«

Prilog Davora Rodina *Odnos teorije i prakse u suvremenom marksizmu* takođe je dragocen ulog u napore da se odredi suština savremenog marksizma. Autor s pravom upozorava da je tehničko-naučna proizvodnja života uticala na promenu tradicionalnog odnosa između praktične i teorijske delatnosti, i to zato što se u njenom okrilju naučno mišljenje nametnulo kao jedini oblik teorije, a tehnika kao jedini relevantni oblik prakse. Davor Rodin, zato, postavlja odlučujuće pitanje: »da li ova znanstveno-tehnička verzija odnosa teorije i prakse odgovara ili ne odgovara Marxovom historijsko-materijalističkom gledanju na odnos teorije i prakse.« Raspad jedinstva teorije i prakse u građanskom društvu — inter-

pretira Davor Rodin Marksa — proizlazi iz odvojenosti građanskog čoveka od bitnih preduslova njegove egzistencije, iz razdvojenosti koja je fiksirana institucijom građanskog privatnog vlasništva nad činjenicama proizvodnog procesa i proizvodnjom samom.

Mnogi koji Marksu pristupaju nekritički — dakle, izvan same Marksove dijalektičko-kritičke i revolucionarne metode — beskrajno citiraju Marksov stav o ostvarenju filozofije a da prethodno nisu promislili suštinu toga stava. Davor Rodin ima svojevrsnu kritičku interpretaciju te Marksove misli. On, naime, smatra da je to liberalno-građanska teza mladog Marksa, te da se ne može automatski i nekritički primeniti na njegov istorijski materijalizam. »Zahtev za realizacijom neke teorije — kaže Davor Rodin — jest, naime, bitno građanski instrumentalni stav, koji proizlazi iz biti građanske reprodukcije života.«

Sa stanovišta Marksovog istorijskog materijalizma odnos teorije i prakse, zaključuje autor, ima sasvim drugi vid: »Ponajprije, za Marxa nije sporno jedinstvo teorije, prakse i proizvodnje kao bitnih oblika ljudskih djelatnosti, niti se on zalaže za ozbiljenje svoje ili bilo čije druge teorije. Ovakav tipično građanski, pragmatistički način gledanja na odnos teorije i prakse, Marx podvrgava kritici. Umjesto svega toga, Marx se pita za razloge zbiljskih oblika razdvojenosti teorije i prakse, te ponovnu uspostavu jedinstva teorije i prakse ne očekuje od ozbiljenja bilo kakve teorije, nego od zbiljskih promjena samog načina proizvodnje života, o kojem ovise posebne povijesne artikulacije odnosa teoretske, praktične i poietičke djelatnosti, a time, dakako, i građanska.«

Marksizam, zaključuje autor, ako hoće ostati svoj, autentičan, ne nadmeće se za moć sa najrazličitijim savremenim »pogledima na svet«. Davor Rodin svojim viđenjem marksističkog shvatanja odnosa teorije i prakse u značajnoj meri vraća dignitet ne retko zaboravljanom stanovištu marksizma da je način proizvodnje bitna odrednica »duhovnih prilika i neprilika«, te da se one ne mogu uspostaviti ili odagnati na planu »čiste teorije«, već samo stvarnom izmenom samog načina proizvodnje. Raskorak teorije i prakse, situacija da se duhovnost nalazi s one strane rada neće biti savladana ostvarenjem teorije koja duhovnost i rad vidi u jedinstvu, već stvaranjem onog načina proizvodnje koji sobom ukida tu suprotnost. Ostaje, čini nam se, otvoreno bar sledeće pitanje: da li je pokretu koji vodi stvarnim promenama načina proizvodnje svojstveno jedinstvo teorije i prakse ili se ono tek na putu tih promena uspostavlja. Ili: da li se načinom proizvodnje to jedinstvo može uspostaviti a da se u toku borbe za taj način proizvodnje ono ne uspostavlja. Ili: otkud na kraju onaj rezultat koji se ni u klici nije imao na početku.

Svojim prilogom *Kritički osvrt na marksistički pozitivizam XX stoljeća* dr Fuad Muhić pruža mnoge podsticajne stavove za određenje izvornog, odnosno autentičnog marksizma. Tri su osnovne teze ovog autora. Prva: marksizam je u toku svoje institucionalizacije pod vidom pozitivizma prešao put od utopije ka ideologiji. Druga: marksizam je na tom putu prošao kroz proces pozitivističke redukcije kojom su iz njega bili odstranjeni svi oni sastavni delovi — humanistička dimenzija posebno — koji se nisu uklapali u sistem vladajućih pogleda. Treća: »završni proizvod ovih transformacija bio je ideološki pozitivizam kao znanstveno opravdanje etatističkog establishmenta i dominacije njegovih institucija; u tom smislu, pozitivistički reducirani marksizam nastavio se na poziciju klasičnog pojma ideologije kao neadekvatne svijesti i na taj način gnoseološki ostao u neprevladanom horizontu građanskog svijeta«.

Autor uspešno argumentiše svaku od ovih svojih teza. Čine nam se zanimljivim sledeće konsekvence autorove analize. Mark-

sistički pozitivizam, po dr Fuadu Muhiću, ima širu istorijsku osnovu, veći istorijski prostor nego što je bio staljinizam kao jedna od njegovih konkretno-istorijskih izvedbi. Njegova sposobnost prilagođavanja, kaže autor, daleko je veća od siromašnosti njegove kategorijalne strukture. Sa marksističkim pozitivizmom, podvlači autor, iracionalnost istorije dobija svoj legitimitet. Ta iracionalnost nastaje tamo gde istorijom vladaju otuđeni i od čoveka nezavisni objektivni zakoni društvenog razvitka. Mogućnost autentičnog istorijskog života najavljuje se onda, kaže Muhić, »kada čovjek ne bude odražavao realitet kao puku izvanjsku datost i provodio neku sazrelu spoljnu nužnost, već kada bude diktirao svijetu i istoriji svoje zakone i kad od slobode kao pozitivistički shvaćene nužnosti izvrši prelaz ka slobodi stvaralački shvaćenoj kao mogućnost samoodređenja unutar granica epohe«. Ovim svojim stavom, mišljenja smo, autor je implicite dao i odredbu svog viđenja biti savremenog autentičnog marksizma.

Prostor je ovde osnovni razlog što nismo u mogućnosti da i ostale značajne priloge ove knjige-zbornika prokomentarišemo. Evo tih priloga: dr Besim Ibrahimpašić: *Lijeva heterodoksija u savremenom marksizmu,* dr Risto Tubić: *Tradicija liberalizma i marksizma,* dr Branislav Đurđev: *Istorijski materijalizam izvornog marksizma i postmarksističke filozofije istorije,* dr Miloje Petrović: *Savremeni marksizam — »refilozofikacija« Marksa ili realizacija novog »kvaliteta života«,* dr Vojin Simeunović: *Neke Akselove dileme i nedoumice oko Marksa,* dr Halim Mulaibrahimović: *Anarholiberalističke tendencije u savremenom marksizmu,* dr Boris Kandić: *Neke tendencije savremenog marksizma i stvaralaštvo,* dr Zoran Vidaković: *Kritika strukturalističkog tumačenja istorijskog materijalizma* i dr Stojan Tomić: *Marksističke i druge koncepcije o revoluciji, političkoj participaciji i samoupravljanju.*

Naš je opšti utisak da većinu priloga u ovoj knjizi možemo shvatiti kao prvo promišljenije upućivanje u određenje biti savremenog marksizma. Najveći broj priloga u ovoj knjizi prošao je, u stvari, između kriticističkog i nekritičkog marksizma, revolucionarno-kritički doveo ih u pitanje te se uputio ka elaboraciji bitne misli naše epohe kao »epohe socijalnih revolucija«. Ovaj zbornik zato i treba shvatiti kao dobar podsticaj za dalji razvoj stvaralačkog, a to znači revolucionarno-kritičkog marksizma kod nas.

Prvoslav Ralić

Milan M. Miladinović: O samoupravnom moralu

(Radnički univerzitet »Veljko Vlahović«, Subotica, 1975)

Četvrt veka samoupravnog razvitka socijalističke Jugoslavije dovoljan je period da se uoče zakonitosti u ekonomskom, političkom, društvenom i duhovnom životu. Uočavanje tih zakonitosti je imperativ i zato što se time ujedno uočavaju i otklanjaju i nedostaci. Oslanjajući se na klasike marksizma, odgovarajuću literaturu i sopstvena zapažanja, Miladinović je uspeo da ostvari svojevrsnu sintezu, iako svestan da etika još nije uspela da nove moralne vrednosti samoupravnog društva »sistematizuje i naučno oblikuje«. On pokazuje da se novi, socijalistički moral nešto sporije afirmiše nego što se kreće naš materijalni razvitak, te da je borba za stvaranje socijalističkog morala teška i duga.

U prvom delu (11—41) autor je pošao od definicije morala kao određenog »oblika društvene svesti, koji na specifičan, pretežno voljno svesni način prati promene u društvenom biću date društveno-ekonomske formacije«.

Pod moralom on razume i pravila, načine regulisanja veoma složenih odnosa među ljudima, ali i ocenu ljudskih postupaka. Etiku on definiše kao »filozofiju morala ili teoriju o moralnom ponašanju«. Poreklo morala, po autoru, treba tražiti u ljudskom društvu, te stoga on u daljem izlaganju razmatra društveno-istorijski i klasni karakter morala. Bitnu karakteristiku morala u prvobitnoj zajednici autor vidi u jednakosti i solidarnosti ljudi unutar pojedinih gensova i plemena. U klasnom društvu svaka klasa, prema svom društvenom položaju i klasnim interesima, izgrađuje svoje moralne norme i moralnu svest. U socijalističkoj revoluciji moral radničke klase postaje moral većine društva, a u njemu dominiraju tri načela: jednakost, pravičnost i solidarnost. U daljem izlaganju autor analizira moralne norme koje su nastale i razvijale se kao nepisana pravila ponašanja. U klasnom društvu ne postoje jedinstvene moralne norme, jer se s razvojem društva menjaju i one same: prevazilaze se nazadne i konzervativne, a stvaraju nove i progresivne norme, koje se opet prevazilaze još humanijim i progresivnijim. Na osnovu važećih moralnih normi sudi se o postupcima ličnosti, o njenim pozitivnim ili negativnim svojstvima. Moralno suđenje povlači i moralne sankcije, koje se ogledaju, pored ostalog, i u griži savesti. Moralnu svest autor definiše kao oblik društvene svesti, kao shvatanje i uverenost u nužnost i potrebu usklađivanja ličnih interesa sa društvenim, koji su sadržani u moralnim i drugim društvenim normama i obavezi da se socijalizuju, usklađuju sa shvatanjima i potrebama društva. Analizirajući pojedine komponente morala, autor raspravlja o slobodi i nužnosti, te konstatuje da apsolutna sloboda nije moguća zbog prirodnih i drugih nužnosti. On takođe analizira odnos cilja i sredstava, pa konstatuje da svako odstupanje od osnovnih načela socijalističkog morala dovodi nesumnjivo i do degr[illegible] vrednosti samog cilja, kao i sredstava njegovog ostvarivanja.

Drugi deo je ključni (45—94) i u njemu se razmatraju osnovna načela morala socijalističkog samoupravljanja. Autor polazi od etičke vrednosti samog marksističkog pogleda na svet, jer marksizam inspiriše na socijalističku revoluciju, za koju je čovek najviša vrednost. U socijalizmu čovek se radom dokazuje, razvija i stvara neophodne uslove za još humaniji život. Marksizam stavlja čoveka u centar i podstiče njegovo stvaralačko biće da se revolucionarno dokazuje. Marksistički pogled na svet oslobađa čoveka predrasuda i omogućava mu da se stalno usavršava kroz akciju, rad, samoobrazovanje i samovaspitanje, te time ukida uslove ispoljavanja destruktivnih posredovanja. Miladinović s pravom podvlači da su se u socijalističkoj revoluciji ostvarili osnovni preduslovi za realizaciju istorijske akcije oslobođenja rada i čoveka. U društvenoj svojini nad sredstvima za proizvodnju autor vidi duboki socijalistički etički smisao i sadržaj. Ukidanjem privatne svojine čovek se ceni ne po tome šta poseduje, već šta je stvorio svojim duhovnim i fizičkim radom. U novom društvu ličnost treba ceniti po tome kako se odnosi prema društvenoj svojini, samoupravljanju i radu. Razvijanje ljubavi prema radu, vaspitanje kulture rada je stalan zadatak samoupravnih snaga. Pri tome je nužno razvijati potrebu da se ceni svaki društveno koristan rad, jer bez toga nema ni ravnopravnosti, pravičnosti i humanosti u organizaciji udruženog rada niti jedinstva misli i akcije u ostvarivanju zajedničkih interesa. U samoupravnom socijalizmu se produktivnosti rada pridaje veliki značaj, a postepeno se prevazilazi podela na umni i fizički rad. Načinu oslobođenja rada Miladinović posvećuje posebnu pažnju. U samoupravnom društvu radni ljudi su od najamnih radnika postali samoupravljači koji se interesuju i za sudbinu svoga proizvoda i za način njegovog plasiranja na tržištu. Miladino-

vić s pravom podvlači da preuzimanjem sredstava za proizvodnju svi radni ljudi u organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim zajednicama postaju odgovorni za njihovo čuvanje, održavanje i povećanje njihove prvobitne vrednosti. Autor posebno razmatra moralne vrednosti raspodele prema radu. On oštro istupa protiv birokratije koja se zalaže za raspodelu prema hijerarhiji i protiv tehnokratije koja je za raspodelu na osnovu stručnosti i formalnih kvalifikacija, a ne na osnovu stvarnih rezultata rada. Autor takođe razmatra problem odnosa samoupravljanja i naučno-tehničke revolucije, podvlačeći njen veliki značaj.

U trećem delu (95—112) se razmatraju osnovne moralne vrednosti socijalističkog samoupravljanja. Pri tome se opet podvlači da je čovek najviša vrednost i napominje da je Marks ukazivao da treba stvorti uslove u kojima će se čovek ispoljavati kao totalan čovek. Pored toga, u samoupravljanju se manifestuje i društvenost čoveka kao značajna vrednost. Dalje se razmatra solidarnost u raspodeli dohotka i socijalnoj politici; zatim proleterski internacionalizam i osećanje pripadnosti socijalističkoj zajednici. U ostvarenju ravnopravnosti naroda i narodnosti se vidi dokaz revolucionarnosti, moralnosti i humanosti. Jednakost se razmatra u sklopu problematike slobode, jer, tamo gde nema slobode, nije moguće ostvariti ni jednakost među ljudima. Tu se citiraju reči Marka i Engelsa iz *Manifesta Komunističke partije* da je slobodan razvitak svakog pojedinca uslov slobodnog razvitka za sve.

U četvrtom delu (113—132) Miladinović je ukazao na pretpostavke morala komunističkog društva, čije izvore on s pravom traži u moralu sadašnjosti, u društvenoj svojini i novom odnosu prema radu, u samoupravnim odnosima, u procesu očovečenja i oslobađanja čoveka kao čoveka. U komunističkom društvu, u kome neće postojati klase, moral će se zasnivati na društvenoj svojini nad sredstvima za proizvodnju, što će omogućiti stvaranje opšteljudskog morala u kome su negirani ostaci stare svesti i odnosa. U tom društvu rad će postati životna potreba. Ipak, ni u njemu nema takozvane apsolutne slobode, a ljudske potrebe će biti podsticaj za dalje usavršavanje proizvodnih snaga. Autor je naveo i činioce izgradnje morala budućnosti, koji se ostvaruje borbom protiv starog u društvenoj svesti i stvaranjem novih društveno-ekonomskih odnosa. Istakao je i presudnu ulogu komunista, omladine, Saveza sindikata, SSRN, Saveza udruženja boraca NOR-a i drugih društveno-političkih organizacija, kao i OOUR u stvaranju morala budućnosti.

Milica Bodrožić

Palmiro Togliati: Lezioni sul fascismo

(Editori Riuniti, Roma, 1974)

Toljatijeve *Lekcije o fašizmu* su deo njegovih predavanja održanih pod nazivom »Neprijatelji« u Italijanskoj sekciji Lenjinske škole u Moskvi u vremenu od januara do aprila 1935. godine, to jest neposredno uoči održavanja VII kongresa Komunističke internacionale.

Za razumevanje ovih lekcija važno je imati na umu i vreme i mesto njihovog nastanka i njihovu praktično-edukativnu svrhu, a naročito teorijske diskusije i kolebanja povodom fašizma unutar Kominterne u čitavom periodu od pojave fašizma u Italiji pa sve do već pomenutog VII kongresa Kominterne 1935. godine, ali i posle njega uprkos jasnoj narodnofrontovskoj orijentaciji koja je na ovom Kongresu dominirala. Sve te okolnosti, uz okolnost da je Toljati za sve vreme vladavine fašizma u Italiji živeo u inostranstvu, govore o objektivnim ograničenjima nje-

gove analize fašizma, ali ne u lošem smislu: i u tim uslovima Toljati je dao duboku analizu italijanskog fašizma, koja u mnogim svojim aspektima, uprkos nekim nedorečenostima, zauzima vrhunsko mesto među sličnim radovima komunističkih teoretičara.

Toljati ustaje protiv shvatanja o fašizmu kao neizbežnoj fazi u razvoju kapitalizma, odnosno imperijalizma. On kaže da mogućnosti za uvođenje fašističke diktature zavise od spremnosti radničke klase da brani demokratske tekovine, Time je on, na izvestan način, anticipirao narodnofrontovsku orijentaciju VII kongresa Kominterne i njen poziv radničkoj klasi da u tadašnjem trenutku bira »ne između proleterske diktature i buržoaske demokratije, već između buržoaske demokratije i fašizma«.

Iako je ova nova orijentacija u Kominterni u odnosu na fašizam bila u dobroj meri zakasnela, jer je fašizam već bio čvrsto na vlasti u Italiji i Nemačkoj, ipak je Toljatijeva analiza bila od dalekosežnog praktičnog i teorijskog značenja, naročito za italijanske komuniste. Jer Toljati u ovim lekcijama ukazuje na još jednu važnu komponentu fašizma — na njegovu masovnu osnovu koju mnogi doktrinarni posmatrači fašizma nisu mogli da uoče.

Za Toljatija fašizam nije samo »teroristička diktatura«, već i »reakcionarni režim mase«, a na ovom drugom elementu, odnosno karakteristici fašizma, smatra Ernesto Rađoneri, pisac predgovora ovoj knjizi, Toljati više insistira u svojim lekcijama. Možda je to stoga što je taj elemenat bio potcenjivan i nepriznavan od strane komunista, pa i italijanskih. Tu masu sačinjavali su, po Toljatijevim rečima, seoska i gradska sitna i srednja buržoazija, bivši borci i gomile beskućnika koje je rat stvorio. Naš zatadak bio je, kaže Toljati, da osvojimo bar deo te mase, da sprečimo da ona postane plen buržoazije, ali mi smo taj zadatak ignorisali.

Kritičke i samokritičke Toljatijeve reči deluju zaista poučno: »Mi nismo shvatili da je u osnovi svega ovoga bio jedan italijanski društveni fenomen, nismo videli duboke socijalne uzroke koji su ga prouzrokovali. Nismo razumeli da bivši borci i beskućnici nisu bili usamljene individue, već *masa*, fenomen koji je imao karakteristike klase. Nismo shvatili da njih nije bilo moguće jednostavno poslati dođavola« (str. 9).

O uzrocima nastanka fašizma i okolnostima njegovog dolaska na vlast Toljatijeve analize su takođe veoma interesantne, iako se, u osnovi, naslanjaju na Gramšijeve analize date u dokumentima Trećeg (lionskog) kongresa KP Italije (1926).

Osnovni Toljatijevi stavovi o tome su sledeći: Italija je posle prvog svetskog rata zapala u duboku revolucionarnu krizu. Izlaz iz te krize, a pre svega suzbijanje naraslih težnji radničke klase, nije mogao da se ostvari starom politikom, politikom parlamentarnih nagodbi i kompromisa između različitih grupa bržoazije. Do tog vremena, kaže Toljati, »buržoazija nije nikada imala snažnu i jedinstvenu političku organizaciju, nije nikada imala organizaciju u obliku partije« (str. 39). A upravo u tom momentu, u momentu imperijalističkog razvitka Italije, sa snažnom koncentracijom proizvodnje i kapitala, sa formiranjem monopola koji imaju odlučujuću ulogu u ekonomskom životu, bužoaziji je bila potrebna koncentracija i centralizacija i na političkom planu, bila joj je potrebna jedna takva, nacionalna partija preko koje bi mogla da vrši pojačanu presiju nad proletarijatom.

U tom trenutku pojavljuje se fašizam kao pokret sitne i srednje buržoazije i kao organizovana borbena snaga koju krupna buržoazija preuzima usmeravajući je na borbu protiv proletarijata.

Dakle, u Toljatijevoj interpretaciji fašizam je jedna ambivalentna snaga koja je po poreklu pokret sitne buržoazije, ali koju je prihvatila i dalje vodila

krupna buržoazija. Okolnosti koje su tu ambivalentnost omogućile Toljati u lekcijama ne objašnjava dovoljno. Jer, ako je fašizam prevashodno pokret sitne i srednje buržoazije, koju je pokrenulo nezadovoljstvo politikom krupne buržoazije, ostaje nejasno, na šta i sam Toljati ukazuje, zbog čega su upravo ti slojevi bili kasnije, zajedno sa radničkom klasom, nezadovoljni politikom fašizma i kako se dogodilo da je njihov ekonomski položaj pod fašizmom još i pogoršan. Jednom rečju, postavlja se pitanje kako se dogodio i da li se uopšte dogodio taj preokret u karakteru fašizma, kako je krupna buržoazija uspela da fašizam upregne u svoja kola.

Toljati sve to objašnjava tendencijom kapitalizma da u imperijalističkoj fazi svog razvitka postane reakcionaran, a ta tendencija se izražava u formi fašizma. Time Toljati donekle i sam prihvata tezu da je fašizam (nužna) faza u razvitku kapitalizma. On kaže: »U određenim odnosima između klasa i u određenoj nužnosti kapitalista da garantuju svoje profite buržoazija mora da pronađe forme putem kojih će izvršiti snažnu presiju nad proletarijatom. S druge strane, monopoli, odnosno vodeće snage buržoazije koncentrišu se do najvišeg stepena i stare forme upravljanja postaju prepreka za njihov razvoj. Buržoazija se mora okrenuti protiv onoga što je sama stvorila, jer ono što je nekad za nju bilo elemenat razvoja postalo je danas prepreka za očuvanje kapitalističkog društva. Eto zašto buržoazija mora postati reakcionarna i okrenuti se fašizmu« (str. 7—8).

Nešto produbljenije Toljatijevo objašnjenje protivrečne prirode fašizma može se naći u jednom njegovom ranijem tekstu, u članku *Povodom fašizma* (1928). Tu Toljati, govoreći o potrebi razlikovanja ova dva perioda u razvoju fašizma, prvog u kome on nastaje kao pokret sitne buržoazije i drugog (od 1920) u kojem ga preuzima krupna buržoazija i koristi za ostvarenje svojih ciljeva, kaže sledeće: »U skladu sa tim prvo zapažanje koje se može učiniti jeste — budući da se radi o pokretu čija je socijalna baza sitna buržoazija, u najmanju ruku je riskantno pouzdati se u to šta taj pokret govori i misli o sebi. Sitan buržuj nikada nije ono što misli da jeste. Njegova ideologija je uvek, više ili manje, instrument koji neka druga klasa primenjuje nad njim.«

Ova dijabolična priroda fašizma je, po Toljatijevom mišljenju, osnovni uzrok njegovih unutrašnjih protivrečnosti, stvaranja frakcija u fašističkoj partiji, sve većeg odvajanja fašizma od sitne i srednje buržoazije, što istovremeno stvara i mogućnosti za političku akciju i borbu protiv fašizma.

Osnovni smisao i cilj Toljatijevih lekcija o fašizmu jeste, u stvari, ukazivanje na mogućnosti i puteve borbe protiv fašizma. Otuda Toljati posebno ustaje protiv jednog defetističkog i demobilizatorskog odnosa prema fašizmu, protiv shvatanja da fašizam čvrsto korača unapred trasiranim i isplaniranim putevima. Naprotiv, za njega je fašizam proizvod aktuelnih okolnosti na koje se uvek može uticati svesnom političkom akcijom. On kaže: »Perspektive razvoja fašizma nisu danas zatvorene, ne kreću se unapred utvrđenim putevima. Danas kao i uvek te perspektive su povezane sa perspektivama ekonomske situacije i klasne borbe« (str. 22).

U tom smislu Toljati u svojim lekcijama nastoji da partijskim radnicima ukaže na mogućnosti klasne borbe u, naizgled čvrstoj i dobro uređenoj, državnoj strukturi italijanskog fašizma.

Mogućnosti za akciju Toljati vidi u samom srcu fašističke političke strukture, u dečjoj organizaciji »Balila«, fašističkoj omladinskoj organizaciji, u fašističkim sindikatima, pa čak i u fašističkoj miliciji i u samoj fašističkoj partiji.

Polazna tačka antifašističke borbe, po Toljatijevom mišljenju, jeste već pomenuta protivrečno-

unutar samog fašizma između njegove masovne sitnoburžoaske osnove i vrhova koji su pod dominacijom krupnog kapitala. On ukazuje na čitav niz kriza i disidentskih pokušaja unutar fašizma koji su bili izazvani nezadovoljstvom sitne buržoazije ili, pak, borbama za prevlast unutar fašističkog pokreta. Od 1930. godine javlja se čitava serija nezadovoljstava i neposlušnosti onih elemenata koji su bili u tesnoj vezi sa radničkom klasom. Čak se događa i to da su u izvesnim lokalnim manifestacijama nezadovoljstva fašisti bili na čelu masovnih protesta protiv poslodavaca. Iz svega toga Toljati izvlači zaključak da nezadovoljstvo masa potencira unutrašnje borbe u fašističkim organizacijama i da komunisti treba da ulaze u te organizacije da bi u njima razgarali konfliktne situacije.

Veliki deo Toljatijevih lekcija odnosi se na prikaz aktivnosti fašističkih masovnih organizacija, njihovih zadataka, odnosa prema radnicima i slično, kao i na mogućnosti borbe u tim organizacijama korišćenjem legalnih oblika političkog delovanja. Toljati daje čitav niz konkretnih i praktičnih uputstava za ponašanje u pojedinim situacijama, za postavljanje prema pojedinim aktivnostima fašističkih masovnih organizacija. Ta Toljatijeva razmatranja zanimljiva su kao jedno retko istorijsko svedočanstvo, ali ona imaju i trajniju vrednost sa stanovišta izgrađivanja revolucionarne taktike, posebno kada se radi o borbi protiv nenarodnih režima koji se ne služe samo golim nasiljem, već i prefinjenim populističkim manevrima.

Tako, na primer, Toljati raspravlja o pitanju odnosa komunističkih kadrova prema skupštinama fašističkih sindikata, odnosno o tome da li ovi kadrovi treba da učestvuju na tim skupštinama ili ne, i kakvu, u tom pogledu, agitaciju treba da vode među radnicima. Jedno vreme u partiji je važila direktiva da se te skupštine bojkotuju, da se sabotiraju. »Na jednoj skupštini, iznosi primer Toljati, govornik je za trenutak prestao da govori kako bi predahnuo, a radnici su, praveći se da misle kako je govor završen, izlazili iz sale« (str. 94). Ali to je bio pasivan otpor, kaže Toljati, a ne borba. Mi moramo ići na te skupštine, moramo ih pretvoriti u skupštine gde se diskutuje o sindikalnim problemima.

Isti je Toljatijev odnos i prema fašističkim organizacijama odmora i zabave, organizacijama Dopo lavoro. Tu Toljati pokazuje visok stepen političkog realizma i revolucionarne veštine, koji su kasnije, inače, postali dominirajuća crta aktivnosti Komunističke partije Italije i jedan od ključeva njenih političkih uspeha.

Toljati se najpre kritički osvrće na parolu KP Italije i Federacije komunističke omladine: »Napolje iz Dopo lavoro«, kao i na kasniju njihovu parolu: »Uđimo u Dopo lavoro da bismo ga diskreditovali«.

Obe ove parole, kaže Toljati, bile su pogrešne jer su mase i pored toga ulazile u Dopo lavoro, radi koristi koje su u njemu dobijale, a mi nismo imali šta da im ponudimo u zamenu za to. Toljati ukazuje da u Italiji do pojave fašizma nije postojala nikakva centralizovana organizacija koja bi se starala o zadovoljavanju obrazovnih, kulturnih, sportskih i drugih sličnih potreba masa. Fašizam je sa organizacijom Dopo lavoro u izvesnoj meri odgovorio tim potrebama, pa se masama, pogotovu radničkim masama, ne može zameriti što tamo odlaze. Za radnika je velika stvar, kaže Toljati, ako se uveče može naći u nekoj toploj prostoriji gde može da sluša radio i popije čašu vina. A činjenica je da organizacije Dopo lavoro pružaju radnicima mnogostruke koristi, počev od beneficiranih ulaznica za pozorišta i bioskope, organizovanja izleta, do pomoći siromašnim porodicama. Otuda nije čudo da je Dopo lavoro imao u tim godinama preko dva miliona članova, od čega su više od polovine bili radnici.

I zato Toljati, nasuprot onim aktivistima koji su tvrdoglavo

zagovarali politiku odvajanja masa od fašizma, kojom su najčešće postizali to da se oni sami nađu odvojeni od masa, lansira jednu sasvim novu akcionu parolu. On kaže: »I onda, kuda idu mase, moramo ići i mi.«

Toljatijev je zahtev partijskim radnicima da idu u organizacije Dopo lavoro, da uzimaju aktivno učešće u svim njihovim aktivnostima, da se ne odvajaju od masa. »Naša je dužnost da ulazimo u ove organizacije i da u njima organizujemo borbu za naše principe« (str. 111).

Teorijski su posebno interesantna Toljatijeva zapažanja o korporativizmu. Italijanski fašizam je, kao što je poznato, tvorac ideje o korporativnoj državi, time se veoma ponosio i upravo na korporativizam, kao sistem i kao način uređenja društva, mislili su fašistički ideolozi kada su govorili o »novom poretku«, o »novoj« epohi u razvoju ljudskog društva. U fašističkoj oficijelnoj propagandi korporativizam je reklamiran kao nešto sasvim drukčije od postojećeg, kao sistem koji je u potpunoj suprotnosti kako sa socijalizmom tako i sa kapitalizmom. Musolini je čak izražavao čvrsto ubeđenje da će do kraja ovog veka korporativizam biti »tip civilizacije« u čitavoj Evropi.

Treba ovde napomenuti i to da je ideja korporativizma, odnosno pomirenja radničke klase i buržoazije, veoma stara i da se ona, u raznim varijantama, nalazi ne samo u osnovi srednjovekovnih korporacija, već i u teorijskim koncepcijama raznih socijalnih reformatora, naročito utopista. Otuda Toljati tačno zapaža da korporativizam nije pronalazak fašizma, ali se ograničava da njegove duhovne izvore identifikuje samo, s jedne strane, u idejnim tokovima socijalističke desnice, to jest socijaldemokratije, naročito u desnoj struji francuskog socijalizma koja je reprodukovala neke elemente prudonizma, a, s druge strane, u socijalnoj doktrini katoličke crkve formulisanoj u papskim enciklikama De Rerum novarum i Quadragesimo anno.

Po Toljatijevom mišljenju, karakteristike korporativne države su sledeće: (1) to je režim kompletnog rušenja svih demokratskih sloboda; (2) korporativizam je forma kojom finansijski kapitalizam pokušava da ojača svoje pozicije u ekonomskom životu zemlje; (3) to je oblik totalitarizma koji uspeva da drži pod svojom kontrolom široke radničke mase; (4) korporacije su instrument za suzbijanje bilo kakvog pokušaja pobune radničkih masa; (5) korporacije su instrument za ideološku propagandu saradnje između klasa; (6) maskirajući se »antikapitalističkom« ideologijom, korporacije predstavljaju najreakcionarniju organizaciju kapitalizma.

Redaktori Toljatijevih *Lekcija o fašizmu* dobro su postupili kada su ovom izdanju dodali jedan raniji Toljatijev članak u kome se daje odgovor na pitanje — u čemu je snaga italijanskog fašizma. Članak se upravo tako i zove, a objavljen je u »L'Internationale communiste« oktobra 1934. godine.

Toljati ukazuje da je fašizam u Italiji prolazio kroz mnogostruke krize, da su jedan za drugim nastajali potresi unutar fašističke partije, da je ekonomska kriza, naročito ona 1927—1933. godine, radikalno pogoršala ekonomsku situaciju najnižih slojeva stanovništva i uzdrmala čitavu zgradu fašizma, ali da je fašizam, uprkos svemu, izdržao. U čemu je bila tajna njegove otpornosti?

Svi mi, kaže Toljati, možemo s pravom reći da se fašizam održava zahvaljujući teroru i otvorenom nasilju, ali se takvom uopštenom formulacijom ne možemo zadovoljiti. Potrebno je izvršiti dublju i konkretniju analizu fašističke politike.

Toljati smatra da su osnovni izvori otpornosti fašizma sledeći: fašizam je uspešno kombinovao politiku otvorenog nasilja sa politikom organizovanja masa i njihovog okupljanja u svoje masovne organizacije. On je, naročito u fabrikama, stvorio jezgra radničke aristokratije koja su, ideološki i organizaciono, bila čvr-

što povezana sa fašizmom. Drugi izvor snage fašizma leži u slabosti opozicionih snaga, a naročito KP Italije, u izvesnoj njenoj inertnosti, dogmatskom pridržavanju nekih oveštalih principa, u sporom prilagođavanju revolucionarne taktike praktičnim uslovima koje je fašizam vešto i često menjao. Dok smo, kaže Toljati, pričali o istorijskoj neizbežnosti proleterske revolucije, zaboravljali smo da stvaramo organizacione i političke uslove u kojima radnička klasa može pobedonosno da razvije svoju revolucionarnu borbu.

Iz Toljatijevih reči proizlazi da je fašistička partija u to vreme pokazivala daleko više spremnosti i političke veštine u radu sa masama nego KP Italije »fašizam razvija među masama diferenciranu i mnogostruku akciju, prilagođenu svakom momentu i svakoj kategoriji, svakoj fabrici i svakoj grupi, svakom posebnom sloju, a ta akcija se još efikasno ne suzbija jer partija (KPI — A.S.) do danas još nije postala dovoljno aktivna, spremna, hrabra i uporna u svom radu među masama... To je ono, čini mi se, što danas predstavlja osnovni izvor otpornosti i snage italijanskog fašizma« (str. 195).

Toljatijev zaključak, a to je i zaključak i moto ove knjige, jeste da mogućnosti za borbu protiv fašizma i za njegovo rušenje postoje, ali da partija mora da se spoji sa masama, mora da okupi oko sebe i sve one nekomunističke snage koje su nezadovoljne fašizmom i da ih usmeri ka jasnim političkim ciljevima. »Ali ni jedan od ovih rezultata ne može se ostvariti ukoliko ne razorimo poziciju iščekivanja i oportunističke pasivnosti, ako ostanemo zatvoreni u sebe kao neka sekta odvojena od masa, nesposobna za široku političku akciju kojom bi se povezala sa njima i predvodila ih« (str. 200).

Toljatijeva razmatranja o zadacima progresivnih snaga u borbi protiv fašizma aktuelna su i danas i biće aktuelna dok god postoji opasnost od fašističke restauracije.

Aleksandar Sekulović

„Teorija in praksa", br. 1—10/75.

(Revija za družbena vprašanja)

Časopis »Teoriju i praksu« izdaje Fakultet za sociologiju, političke nauke i novinarstvo u Ljubljani. Godina 1975. je bila dvanaesta godina njegovog izlaženja. Može se reći da je časopis za tih dvanaest godina stekao ugled u slovenačkom, pa i u jugoslovenskom prostoru.

Osnovnu orijentaciju časopisa najbolje izražava sam naslov. Njegove stranice su mesto gde treba da se sreću i razmenjuju stavovi, pogledi i iskustva za današnje vreme tako značajnih kategorija kao što su teorija i praksa. Pored omogućavanja dodira ovih dvaju područja, časopis ima i druge ambicije. On nastoji da, prema svojim mogućnostima, prevaziđe prividne suprotnosti između ova dva područja i da doprinese njihovom međusobnom prožimanju i njihovoj integraciji. Orijentaciji časopisa poseban značaj daje to što je »Teorija i praksa« jedini slovenački časopis koji je u prvi plan stavio društvena pitanja. Tako bismo mogli reći da časopis zbog svoga objektivnog položaja odražava i položaj društvene misli u Sloveniji (naravno, preko suprotnosti, povezivanja i prevazilaženja postojećih odnosa između teorije i prakse).

Pored toga što se u časopisu više ili manje odražava stanje društvene misli, on nastoji da svojim akcijama podstakne na nova razmišljanja i da proširi horizonte društvene misli i akcije. Takvom svojom orijentacijom, kojom je časopis već davno prevazišao želju da bude u pr-

vom redu glasilo Fakulteta za sociologiju, političke nauke i novinarstvo (što nikad nije ni bio njegov primarni zadatak) on je dobio opšteslovenački karakter. To se, bez sumnje, vidi i po tome što je na svojim stranicama uspeo da okupi teoretičare i praktičare sa raznih područja društvenog života i iz raznih delova Slovenije. Pored toga, on je uvek otvoren prema širem jugoslovenskom prostoru, što se vidi prvenstveno po prilozima iz cele Jugoslavije.

Proteklo dvanaesto godište (do sad je izišlo deset brojeva) predstavlja nov korak u ostvarivanju ovih ciljeva časopisa koje smo naveli. Osim toga, uredništvo je preduzelo nove korake u pravcu potpunije i sistematskije obrade određenih problema. To ono pokušava da ostvari preko takozvanih »tematskih brojeva«. Jedan od takvih pokušaja bio je prošlogodišnji broj posvećen problematici Čilea, mogućnosti socijalističkih pokreta u savremenom svetu i delatnosti multinacionalnih kompanija.

U broju 3 noseća tema bila je »Savez komunista danas«. Iz toga sklopa želeli bismo da upozorimo na priloge dr Adolfa Bibiča i Andreja Kirna. Prvi je u svom prilogu problematizirao idejno-političku ulogu osnovnih organizacija SK uopšte i u sadašnjem trenutku društva, a drugi je pokušao da dâ odgovor na pitanje zašto komunisti zanemaruju individualno marksističko obrazovanje. Pored njih, priloge su dali i Maca Jogan, Beno Zupančič, Anton Žun, Zdravko Mlinar i drugi.

U časopisu su objavljena i dva napisa kao prilog široj društvenoj diskusiji koja se u to vreme vodila. Dr Boris Majer je u uvodniku pod naslovom *Između slobode i odgovornosti* istakao misao da je neodgovoran odnos prema slobodi naučnog stvaranja najveća neodgovornost — kako prema društvu tako i prema samoj nauci. Dr Adolf Bibič je u prilogu *Ciljevi politologije* dao značajna ishodišta za razvoj političke nauke u Sloveniji.

U narednom broju (4—5) razmatrana je problematika ostvarivanja ustavno i statutarno utvrđene uloge Socijalističkog saveza radnog naroda. Priloge su dali: Savin Jogan, Boštjan Markič, Marjan Rožič, Milan Kučan, Jože Smole i Silva Jereb.

U prvih pet brojeva prošle godine, kao i u svim dosadašnjim, velika pažnja je bila posvećena problemima samoupravljanja. Gotovo svi prilozi o aktuelnoj društvenoj problematici, sa stanovišta i teorije i prakse, ukrštali su se na tom pitanju kao na niti koja je sve povezivala.

Ozbiljna i zanimljiva razmišljanja o odnosu participacije i jugoslovenskog samoupravljanja izložio je u članku *Učešće radnika u upravljanju preduzećima* sociolog Bogdan Kavčič.

Jedno od područja koja su prezentirana gotovo u svakom broju časopisa je područje međunarodnih odnosa i međunarodne politike. Mojca Drčar-Murko je u broju 4—5 dala uvodnik s naslovom *Hoa-Binh* i u broju 6—7 članak *Sedamnaestog uporednika nema više*. Naravno, oba ova članka se odnose na borbu vijetnamskog naroda i na pobedonosni kraj rata u Vijetnamu. U broju 1—2 objavljena su dva članka iz međunarodne problematike. Dušan Dolinar je dao članak *Na raskršću dveju kriza SAD*, a dr Ernest Petrič raspravu pod naslovom *Prava pripadnika narodnosti*, u kojoj je naglasio značaj prava pripadnika narodnosti kao elementa klasnog pristupa u razvoju međunarodnog prava.

Noseću temu u broju 6—7 činili su prilozi i diskusija s politološkog savetovanja u Ljubljani. Savetovanje je bilo organizovano na temu »Ostvarivanje delegatskog sistema«. Objavljeni su prilozi osamnaest autora u kojima je vrlo kompleksno i celovito utvrđeno dokle je stiglo i s kakvim problemima se sreće ostvarivanje delegatskog sistema u SR Sloveniji. Samo kao ilustraciju velikog broja tema navešćemo priloge sledećih autora: Boštjan Markič (*Neki problemi*

u ostvarivanju delegatskih odnosa), Albin Igličar *(Delegacije u mesnoj zajednici)*, Adolf Bibič *(Delegatski sistem i problem interesa)*, Peter Klinar *(Društvena jednakost i delegatski sistem)*, Miha Ribarič *(Odnos između delegatskih veća skupštine i njenog izvršnog organa)* i Joco Klopčič *(Delegatski odnosi i proučavanje političke kulture)*.

Dvaju značajnih područja društvenog života su se u svojim prilozima dotakli sociolozi Daša Bole i Franci Brinc. Prva je razmatrala odnos između obrazovanja i odgovornog roditeljstva, a drugi je svojim razmišljanjima o drogama posegao na područje socijalne patologije. Peter Toš je u svom prilogu problematizirao odnos između tehnokratizma i samoupravljanja.

Nije nimalo slučajno što je broj 8—9 bio posvećen multinacionalnim kompanijama i njihovoj delatnosti. Fenomen tih novih subjekata međunarodnih ekonomskih, političkih, vojnih i kulturnih odnosa već podugo se prati i proučava u Sloveniji. Delimičan prikaz rezultata toga rada su i članci u ovom tematskom broju »Teorije i prakse«. Posle uvodne beleške urednika dr Adolfa Bibiča sledi devet članaka slovenačkih autora. Mislimo da ih zbog značajnosti tematike i kvaliteta obrade treba ovde navesti. Tone Krašovec je dao prilog pod naslovom *Multinacionalna kompanija nekad i danas*, a Vlado Benko je u svojoj belešci skrenuo pažnju čitalaca na ulogu multinacionalnih kompanija u klasnoj strukturi međunarodne zajednice. Mojca Drčar-Murko je sa stanovišta matičnih država multinacionalnih kompanija dokazala providnost teze o sukobu »univerzalnog« i »nacionalnog«. Grupu članaka koji se bave prvenstveno povezanošću aktuelnih ekonomskih problema i delatnosti multinacionalnih kompanija čine sledeći prilozi: Milan Vojnović je pisao o odnosu između multinacionalnih kompanija i zemalja u razvoju; Aleksandar Pasternjak o multinacionalnim kompanijama i naftnoj krizi; Boris Verbič je u članku *Blagoslov ili prokletstvo* proanalizirao odnos između Evropske ekonomske zajednice i multinacionalnih kompanija; zanimljiv prilog na temu Čile i multinacionalne kompanije dao je Roman Kirn.

Treći kompleks razmišljanja o multinacionalnim kompanijama, koji je bio orijentisan na šire društvene aspekte delatnosti multinacionalnih kompanija, čine prilozi Rudolfa Rizmana *(Društvene nauke i multinacionalne kompanije)*, Brede Pavličeve *(Filmska i TV industrija u službi multinacionalnih kompanija)* i Ernesta Petriča *(Multinacionalne kompanije i transfer tehnologije)*.

Kao izvanredno dobrodošao i koristan možemo oceniti prevod prve glave studije OUN o multinacionalnim kompanijama pod naslovom *Multinacionalne kompanije — pojmovi i dimenzije*. Sledi spektar izjava poznatih eksperata koji su na osnovu toga izveštaja govorili pred uglednim ličnostima. Evo samo nekoliko imena čiji prilozi čine taj deo: Stephen Hymer, Jose de la Puente, G. A. Wagner, Romuald Kudlinski, Jose Campilo Sainz, Emerik Blum i drugi. Kvalitetom i obimom gradiva (preko 120 stranica) ovaj tematski broj pruža dobru osnovu za stručno informisanje i dalje proučavanje.

U broju 10 su dve teme koje svakako zaslužuju da budu pomenute. U prvom kompleksu je obuhvaćeno nekoliko priloga naših autora sa konferencije Okruglog stola IPSA u Dubrovniku, gde je razmatran odnos između participacije i samoupravljanja. Prilozi na tu temu dolaze iz Pera Edvarda Kardelja, Jovana Đorđevića, Stojana Tomića i Evgenija Dimitrova.

Druga osnovna tema obrađena u broju 10 odnosi se na položaj i perspektive savremene političke nauke. Odgovore na pitanja o toj značajnoj temi dali su u vidu priloga Branko Caratan, Najdan Pašić, Mario Padron, Karl Deutsch, Frank Deppe, Razimierz Opalek i V. Tumanov.

Časopis je u svojim prošlogodišnjim sveskama objavio i priličan broj glosa, komentara i

kraćih razmišljanja o značajnim i aktuelnim društvenim problemima. Pored stalne rubrike u kojoj se prikazuju nove knjige, postoji i stalna rubrika kojom uredništvo nastoji da u obliku kraćih prevoda i rezimea približi čitaocima članke iz stranih časopisa koji su zanimljivi i za nas. Od prevoda objavljenih u prošlogodišnjim brojevima treba pomenuti u prvom redu: Jerzy Kmito — Wlodzmierz Lawniczak, *Marksizam i empirizam*; Umberto Cerroni, *Intelektualci i obični ljudi* i M. N. Rutkevič, *Socijalna struktura socijalističkog društva u SSSR*.

Nadamo se da ovaj kratak i samo informativan pregled sadržaja dosadašnjih brojeva iz 1975. godine časopisa »Teorija i praksa« potvrđuje misli koje smo istakli na početku informacije, naime o značajnosti ovoga časopisa za slovenački i jugoslovenski prostor i o njegovoj otvorenosti kako u pogledu sadržaja tako i u pogledu prostora.

Joco Klopčič

„Opredjeljenja", br. 10—11/75.

(Časopis za teoriju i praksu samoupravnog društva)

Nastao iz nasušne potrebe marksističkog teorijskog osmišljavanja revolucionarne prakse našeg socijalističkog samoupravnog društva, razvijanja i njegovanja marksističke društvene kritike, časopis »Opredjeljenja«, čiji je izdavač Marksistički studijski centar CK SKBiH, iz mjeseca u mjesec potvrđuje svoju društvenu opravdanost. Nije potrebno posebno dokazivati aktuelnu i aktivnu participaciju časopisa u razvijanju teorijske misli i prakse socijalističkog samoupravljanja i njegovu stvaralačku dijalektičku povezanost sa teorijom klasika marksizma u sklopu socijalno-istorijskih uslova razvoja jugoslovenskog socijalističkog društva.

Ostajući dosljedna svojoj marksističkoj orijentaciji »Opredjeljenja« i u ovom dvobroju objavljuju priloge o aktuelnim pitanjima teorije i prakse našeg socijalističkog samoupravnog društva. Jedno od tih aktuelnih pitanja, kako u teorijskom tako i u savremenom praktično-političkom aspektu, jeste i nacionalno pitanje, čiju savremenu socijalno-klasnu i političku dimenziju, posebno sa stanovišta dijalektike klasnog i nacionalnog u razvoju međunacionalnih odnosa u nas, analizira Todo Kurtović u prilogu *Aktuelnost nacionalnog pitanja*. On, zapravo, nastoji dati cjelovit odgovor na otvorena pitanja međunacionalnih odnosa, uz osvrt na istorijsku i socijalno-klasnu suštinu nekih aspekata nacionalnog pitanja, a posebno u Bosni i Hercegovini. Naročito je značajno što je osvijetlio neke dimenzije nacionalnog pitanja u politici i praksi revolucionarnog radničkog pokreta i ulogu KPJ u rješavanju nacionalnog pitanja u periodu između dva svjetska rata. Posmatrajući nacionalno pitanje kao neodvojivi dio borbe radničke klase za klasno-socijalno oslobođenje, autor s marksističkih pozicija zahvata problem odnosa našeg radničkog pokreta prema nacionalnom pitanju ističući da je nacionalno pitanje duboko »povezano s društvenim odnosima i interesom radničke klase«, što je uslovilo da su »u Jugoslaviji, a u Bosni i Hercegovini posebno, radnički pokret i Komunistička partija Jugoslavije, još prije rata bili nosioci pokreta za nacionalnu ravnopravnost«. Borba za pravilno rješavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, s obzirom na njen višenacionalni karakter, predstavljala je izuzetno značajnu oblast angažovanja i djelovanja KPJ, odnosno SKJ od njenog formiranja do danas. Uslijed toga je, pored ostalog, »do istinskih rješenja dolazilo postepeno — u istinskoj borbi progresivnih snaga predvođenih Komunističkom partijom Jugoslavije«. Rješavajući nacionalno

pitanje, Komunistička partija se cjelokupnim svojim revolucionarnim djelovanjem bitno afirmisala kao ona revolucionarna politička snaga koja je jedina bila sposobna da se bori za realizaciju marksističko-lenjinističke koncepcije nacionalnog pitanja u skladu sa specifičnim interesima naroda i narodnosti i socijalno-istorijskim uslovima razvoja našeg društva.

Pišući o nekim veoma značajnim revolucionarnim iskustvima KPJ u rješavanju nacionalnog pitanja u periodu između dva rata i o njenom doprinosu ukupnoj revolucionarnoj borbi radničkog i komunističkog pokreta, Kurtović s razlogom ukazuje na neophodnost marksističkog proučavanja razdoblja između dva svjetska rata jer je za pravilno savremeno shvatanje i tumačenje nacionalnog pitanja i za savremenu praktično-političku akciju u cjelini od izvanrednog značaja marksistička analiza nacionalnog pitanja i međunacionalnih odnosa upravo u tom periodu. Ukazujući na klasne, socijalne, ideološke i političke karakteristike raznih platformi koje su se suprotstavljale revolucionarnom programu i politici KPJ između dva rata, te u toku narodnooslobodilačkog rata i poslijeratne izgradnje, Todo Kurtović veoma argumentovano dokazuje da je svim reakcionarnim snagama istovetna klasna i ideološka pozicija — neravnopravnost i eksploatacija u nacionalnom i socijalnom pogledu, a razlika je samo u metodima djelovanja. Najsnažniji udarac svim tim konzervativno-reakcionarnim snagama zadat je rušenjem buržoaskih i uspostavljanjem socijalističkih produkcionih društvenih odnosa, čime je dokinuta klasna osnova njihovog egzistiranja, a SKJ i druge organizovane socijalističke snage vode stalnu idejnu i političku borbu za potpuno likvidiranje svih uslova za njihovo djelovanje. Svjesni svoje nemoći za bilo kakav ideološki i politički uticaj na radničku klasu kao nosioca društvenog razvoja i vladajuću socijalnu snagu, neprijateljski elem[illegible]nih političkih opredjeljenja nastoje da se međusobno povezuju i da udruženo djeluju sa antikomunističkih pozicija. Njihova kontrarevolucionarna djelatnost usmjerena je protiv tekovina socijalističke revolucije — vlasti radničke klase, bratstva i jedinstva, ravnopravnosti, socijalističkog samoupravnog zajedništva naših naroda i narodnosti i vodeće uloge SKJ. Međutim, zahvaljujući tome što je borba SKJ za nacionalnu ravnopravnost uvijek imala socijalno-klasnu dimenziju i bila povezana sa razvojem socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa, koji obezbeđuju dominantnu poziciju i uticaj radničke klase na sve tokove društvenog razvitka, ona je uvijek imala i karakter borbe protiv svih ostataka klasnog neprijatelja. U borbi za novo u društvenim i međunacionalnim odnosima, ističe Kurtović, »mi smo i danas odlučno angažovani u društvenoj akciji na pobijanju svega što je upereno protiv nacionalne ravnopravnosti i slobode, što narušava samostalnost zemlje, što ima kontinuitet sa reakcionarnim i fašističkim snagama iz vremena rata i prije njega, kao i iz vremena djelovanja reakcije nakon rata, bez obzira u kom vidu se javlja«.

Insistirajući na dosljednom ostvarivanju politike ravnopravnosti naroda i narodnosti u svim oblastima društveno-ekonomskog, političkog i kulturnog života, Kurtović posebno podvlači nužnu povezanost i međusobnu uslovljenost socijalističkog samoupravnog razvoja sa daljim razvojem međunacionalnih odnosa. Ukazujući na neke negativne pojave u pojedinim oblastima društveno-ekonomskog, političkog i kulturnog djelovanja, on istovremeno ukazuje i na pravce revolucionarne aktivnosti Saveza komunista i drugih socijalističkih snaga u ostvarivanju ciljeva socijalističke revolucije — humanih društvenih odnosa na osnovama ravnopravnosti i drugih tekovina socijalističkog samoupravljanja. I naš Ustav i Program SKJ, piše Kurtović, »izražavaju taj proces, pa zato i jesu instrumenti revolucionarne socijalističke sa-

moupravne transformacije našeg društva«.

Uloga marksističke teorije, kulturnog stvaralaštva i marksističke političke misli neodvojiva je od tokova revolucionarne prakse, od razvoja socijalističkog samoupravljanja, pa prema tome i od nacionalnog pitanja i socijalističkih međunacionalnih odnosa. Zato, ističe Kurtović, »naučnoistraživački rad mora potpunije da dođe do izražaja i u našoj konkretnoj političkoj akciji, u stvaralačkoj praksi... Naše društvene nauke moraju se više i bitno okrenuti našoj realnosti, imajući u vidu i začetke novog i otpore starog. Sve to će ubuduće, naravno, zahtijevati znatno veće angažovanje svih naših istraživača, analitičara i naučnika«, jer »razvijanje nacionalnih sloboda, odnosno angažovano ostvarivanje nacionalnih i drugih sloboda u našem društvu, ujedno je oslobađanje nove revolucionarne energije i u oblasti naučnog stvaralaštva, a sva naša dosadašnja samoupravna društvena praksa upravo to i potvrđuje, pa nema razloga da tako ne bude i ubuduće i da na tom putu ne postižemo još značajnije rezultate«.

Osvrćući se na neke negativne pojave u oblasti kulture i stvaralaštva, Kurtović posebno ističe doprinose marksističke socijalističke inteligencije u oblasti stvaralaštva, nauke i kulture. U tom kontekstu Kurtović naglašava da su »za SKJ i naše društvo sloboda, tolerancija i humani odnosi kao vazduh i voda bez kojih se ne može živjeti«. Međutim, kako ističe Kurtović, »SKJ slobodu nije shvaćao kao nešto što se poziva u pomoć, nego kao energiju koju treba ugrađivati u temelje života našeg čovjeka... Zato za SKJ sloboda nije bila nikada nešto što se samo priželjkuje, nego vrijednost što je prisutna u našim uslovima, nešto što je naše, što odiše našim tlom, našom raznolikošću, složenošću, a i onim što nam je zajedničko, što nam uvijek otvara perspektivu i nove vidike«.

Ističući da se SKJ bori protiv svakog pokušaja ograničavanja stvarnih sloboda i protiv svega što otuđujuće pritiska čovjeka i time ograničava njegovu slobodu, Kurtović ukazuje da, »kritikujući negativne pojave među inteligencijom, mi upravo jačamo povjerenje u inteligenciju« jer »uporedo s tim razvijamo akciju koja jača veze i povjerenje«. Zahvaljujući tome, »aktivnost inteligencije u borbi za razvitak društvenih odnosa, u traženju rješenja za novo, u mnogim oblastima je značajno ojačala«. U svemu tome bitno je, veli Kurtović, »da je ogromna većina naše inteligencije socijalistički i samoupravno orijentisana, da traži rješenja na nov način, da svoje interese identifikuje s interesima udruženog rada«. Razmatrajući to pitanje u okviru uslova društvenog razvoja u SR Bosni i Hercegovini, Kurtović otkriva izvjesne specifičnosti i ističe da je »bosanskohercegovačka inteligencija karakterom svoje delatnosti i svojom višenacionalnom strukturom internacionalistička«. U našim uslovima, dodaje Kurtović, »internacionalista je čovjek koji duboko poznaje probleme našeg razvitka i koji stoji na platformi nacionalne ravnopravnosti«. Međutim, »nije internacionalista onaj koji negira nacionalno pitanje ili se prema njemu odnosi formalno«.

Ni ovoga puta autoru nije moglo izmaći veoma složeno pitanje odnosa SKJ i društva u cjelini prema religiji i položaju vjerskih zajednica u nas. Po Kurtoviću, naš komunistički pokret izgrađivao je svoj stav prema religiji na marksističkoj osnovi, ali uvijek saglasno konkretnim socijalno-istorijskim uslovima razvoja društva, odnosno u skladu sa društvenim razvitkom svake republike. U zavisnosti od toga naše društvo je na originalan način rješavalo sva pitanja iz odnosa države i vjerskih zajednica na principima slobode vjeroispovijesti i odvojenosti države od vjerskih zajednica.

Svoju aktuelnu angažovanost »Opredjeljenja« potvrđuju i sve češćim razmatranjem aktuelnih pitanja samoupravnog organizovanja udruženog rada i samo-

upravnog interesnog organizovanja u sferi privrednih i društvenih djelatnosti. U ovom dvobroju časopis donosi veoma vrijedne priloge u kojima se razmatraju neka fundamentalna pitanja samoupravnih društveno - ekonomskih odnosa u organizacijama udruženog rada i interesnim zajednicama. Lazo Antić u članku *Društveno-ekonomski uvjeti za slobodnu razmjenu rada u samoupravnim interesnim zajednicama* ističe da slobodna razmjena rada u samoupravnim interesnim zajednicama treba da se vrši na bazi solidarnosti koja počiva na interesima neposrednih proizvođača, odnosno klasnim interesima radnika. Tako koncipirana slobodna razmjena rada, piše autor, »osigurava jednak društveno-ekonomski položaj radnika u privredi i društvenim djelatnostima«.

U prilogu *Analiza finansijske snage osnovne organizacije udruženog rada* Šefkija Babović analizira mogućnosti savremenog poslovanja i stvaranja finansijske moći osnovne organizacije udruženog rada u našim uslovima robne proizvodnje. Autor ističe da je finansijska moć osnovni faktor stabilnosti OOUR-a.

Na dijalektičku međuzavisnost organizacionih oblika raspodjele prema radu i rezultatima rada i samoupravljanja u osnovnim organizacijama udruženog rada ukazuje Bogdan Mrdović, a Enver Alibegović razmatra faktore koji utiču na rad samoupravnih organa u radnim organizacijama. O tehničkoj uslovljenosti integracije u privredi Bosne i Hercegovine piše Lutfik Kurjaković.

Uz prilog Šefkije Žuljevića *Teistički egzistencijalizam Serena Kjerkegora i Karla Jaspersa*, te osvrt Sulejmana Boste povodom 15-godišnjice filozofske biblioteke »Logos«, u ovom dvobroju »Opredjeljenja« donose iz pera Vojina Simeunovića, Mustafe Resulovića i Mesuda Mesihovića i prikaze novih knjiga: Muhameda Filipovića *Marksizam i suvremena filozofija*, u izdanju »Veselina Masleše« iz Sarajeva, Radovana Vukadinovića *Međunarodni politički odnosi*, u izdanju Centra za aktuelni politički studij Narodnog sveučilišta grada Zagreba, i Miloša Aleksića *Obrazovanje radničke klase, tehnički progres i socijalizam*, u izdanju Instituta za političke studije FPN u Beogradu.

Ibrahim Bakić

„Marksizam u svetu", br. 5—6/75.

(Časopis prevoda iz strane periodike i knjiga)

Ovaj dvobroj »Marksizam u svetu« u tematskom delu raspravlja o *socijalnoj strukturi socijalističkih društava*. Ova tema već na prvi pogled privlači pažnju: prvo, ovaj časopis je do sada samo jedanput razmatrao pitanja vezana za razvoj socijalističkih društava (br. 5—6/74. tema: »Razvijeno socijalističko društvo«) i drugo, bitnije, ova tema nije dugo bila razmatrana u društvenim naukama socijalističkih zemalja Istočne Evrope.

Uvodni tekst, u vidu napomena uz radove autora iz socijalističkih zemalja, napisao je Stanislav Stojanović. On ističe da je u društvenim naukama socijalističkih zemalja Istočne Evrope učinjen zaokret ka razvijanju sopstvene sociološke misli i empirijskih istraživanja vlastite socijalne strukture. Prateći genezu tog zaokreta, Stojanović primećuje da je on nastajao u meri u kojoj je prevazilažena vladajuća ideološko-politička teza o beskonfliktnosti socijalističkog društva i da je to vremenski koincidiralo sa prvim godinama post-staljinističke ere. On kritički i tačno primećuje da ovi radovi odražavaju društveno - istorijske okolnosti u kojima nastaju, ali istovremeno ističe da su oni »daleko od jednoličnog sivila koje je karakterisalo naučnu misao u društvenim naukama samo koju deceniju ranije«.

Tekstovi što su u ovom dvobroju prezentirani pružaju značajne i interesantne informacije o sastavu, strukturi, kulturno-obrazovnom nivou socijalno-klasnih elemenata u socijalističkim društvima i o nekim procesima u socijalnoj strukturi i posebnim karakteristikama pojedinih slojeva. U tom smislu oni omogućavaju našem čitaocu da stekne celovitiji uvid u neke elemente društvenih odnosa u tim zemljama.

M. N. Rutkevič *(Socijalna struktura socijalističkog društva u SSSR-u i njen razvitak prema socijalnoj jednorodnosti)* razmatra razvoj socijalno-klasne strukture savremenog sovjetskog društva. Njegova polazna teza i okvir razmatranja je da razvoj socijalističkog društva u SSSR-u ide »prema socijalnoj jednorodnosti i porastu stepena njegovog jedinstva«, da je tridesetih godina ovog veka završeno sa neprijateljstvom i antagonizmom socijalnih grupa. On hoće da prati neke promene upravo u toj »novoj socijalnoj strukturi društva«. Kao bitan elemenat tih promena (1939—1963) on navodi iščezavanje slojeva »individualni seljaci« i »zanatlije u kooperacijama«, za više od 50% smanjenje »kolhoznog seljaštva« (sa 47,2 na 18,7), gotovo dvostruko povećanje broja radnika (sa 33,5 na 60,3) i neznatno povećanje broja »službenika« (sa 16,7 na 21,0). Autor ukazuje i na kvalitativne promene u ovoj strukturi, naročito u biću radničke klase (veća obrazovanost i stručnost). U kvalitativnoj dimenziji problema ističe da će se razlike između slojeva, sela i grada, koje inače ne poriče, u doglednoj budućnosti pretvoriti iz »suštinskih u nesuštinske«. Rutkevič ovde iznosi niz zanimljivih podataka: na primer, da na selu postoji »grupna svojina« i »lično pomoćno gazdinstvo« (na njima je u 1972. godini bilo proizvedeno 34% mleka i 33% mesa). On beleži i nagli porast inteligencije. U vezi sa »radnicima umnog rada« on primećuje da se »preovladavajuća masa radnika umnog rada ne razlikuje od radničke klase po odnosu prema sredstvima za proizvodnju... Ali iz toga ne sledi da su oni već postali deo radničke klase«. Naime, Rutkevič primećuje da se socijalno-klasne razlike ne svode samo na razlike u odnosima svojine. U daljem tekstu on ukazuje na tri osnovna momenta koji će ubuduće da određuju razvoj socijalno-klasne strukture socijalističkog društva u pravcu »socijalne jednorodnosti«. To bi bili: odnos prema sredstvima za proizvodnju, karakter rada (intelektualizacija) i sfera raspodele.

V. Veselovskij i M. Anaš pišu o *promenama u strukturi društva u tridesetogodišnjem periodu Narodne Republike Poljske.* Oni ukazuju na određujući značaj novih odnosa, ubrzanog razvoja i društvenih reformi (nacionalizacija i agrarna reforma). Oni tako ukazuju i na povećanje prosečne parcele zemlje jednog domaćinstva («posrednjavanje sela«), ali je, po njima, i pored toga, poljsko selo i dalje sitnosopstveničko. Poljska beleži rast industrije i radničke klase na račun poljoprivrede i seljaštva. Među promenama u radničkoj klasi oni ističu iščezavanje »međuslojeva« nadničara, trgovačkih pomoćnika, sitnih zanatlija i domaće posluge, seobu radničke klase u krupnu i srednju industriju, moderno građevinarstvo i rudarstvo, kao i porast broja intelektualnih radnika. Tako ovi autori dolaze do osnovne strukture (»osnovni činioci«) poljskog društva: radnička klasa, klasa sitnoindividualnog proizvođačkog seljaštva i sloj inteligencije, naravno, uz različita diferenciranja unutar njih.

U materijalnom položaju slojeva u Poljskoj se, po ovim autorima, primećuje tendencija smanjenja razlika između položaja fizičkih i intelektualnih radnika. Taj odnos je 1937. godine iznosio 1 : 1,26, a 1967. godine 1 : 1,22, odnosno 1 : 1,4 kad je u pitanju odnos KV radnika i specijalista, ali je plata dela VKV radnika veća od plate dela inženjera. Ovde, međutim, treba skrenuti pažnju na podatak da su prosečni realni prihodi umnih radnika 1967. godine dostigli nivo

iz 1937. godine. Uz analizu materijalnog položaja socijalnih grupa na osnovu porodičnog budžeta, količine slobodnog vremena intelektualaca i fizičkih radnika, muškaraca i žena, standarda socijalnih slojeva, oni daju i prognozu promena u klasnoj strukturi Poljske do 1990. godine. Oni ne predviđaju suštinske promene, ali ukazuju na neke procese (promene u zaposlenosti po granama, izmene u oblicima svojine, modernizacija privređivanja, promene u obrazovnom nivou i standardu, izmene u položaju i strukturi inteligencije i strukturi radničke klase).

Polazeći od svog osnovnog teorijskog stava da socijalizam vodi ka suštinskom menjanju prirode trudbeničkih klasa, S. L. Senjavski *(Radnička klasa i kolhozno seljaštvo)* smatra da je radnička klasa u SSSR-u tridesetih godina promenila svoju prirodu. Ona je, kao naslednik ruskog proletarijata, izgubila neke osobine proletarijata (najamni karakter rada, odvojenost od sredstava za proizvodnju), a zadržala je druge (zbijenost u kolektive i revolucionarnost). Polazeći od ove, u osnovi ideološke postavke, on dolazi do kategorije »socijalistička radnička klasa« (izraz istraživača I. E. Varožejkina) i u toj svetlosti razmatra odnos radničke klase i kolhoznog seljaštva, pri čemu polazi pre svega od razlikovanja načina rada i osećanja pripadnosti kolektivu, a manje od prirode društvenog odnosa. Stoga je pred dilemom kad treba da odredi koje intelektualne radnike podvesti pod kategoriju »radnička klasa«. Seljaštvo, po njemu, nije izmenilo svoju socijalnu prirodu i ne može se smatrati naslednikom proletarijata bez obzira na to što je postalo »socijalistička klasa«. (»Ipak, bilo kako da se kolhoznici zbližuju sa poljoprivrednim radnicima u procesu komunističke izgradnje, bilo kakve slične socijalne osobine da imaju i jedni i drugi, to su različite klase.«) No, autor nastoji da ovo stanovište potkrepi suptilnijom analizom i stoga analizira odnos prema formi svojine, karakter rada, udeo i način raspodele.

O. Rajnhold *(Razvijeno socijalističko društvo i radnička klasa u Nemačkoj Demokratskoj Republici)* smatra da je u ovoj zemlji početkom šezdesetih godina završen prelazni period od kapitalizma ka socijalizmu. To je okvir njegovih razmatranja i to ga opredeljuje da prihvati stav da »klasna struktura socijalizma mora da postigne svoju čistu formu«, da država i socijalistička ideologija jesu država i odeologija »čitavog naroda«. To s gledišta pitanja koje se ovde razmatra znači da je pravac razvoja socijalne strukture određen težnjom ka »čistoj formi«, koju on određuje kao »sistematsko približavanje radničkoj klasi svih klasa i slojeva socijalističkog društva«. U skladu sa tim opredeljenjem on, inače različito od drugih istraživača, naročito od dvojice mađarskih autora, smatra da ogromna većina službenika pripada radničkoj klasi, da je radnička klasa izgradila sopstvenu inteligenciju i slično.

V. Markevič *(Evolucija socijalno-profesionalne pozicije inteligencije u Narodnoj Republici Poljskoj)* na zanimljiv način prikazuje promene u položaju inteligencije i promene opšteg raspoloženja prema inteligenciji u Poljskoj. On ističe značajne kontroverze oko položaja inteligencije u Poljskoj, pre svega zbog toga što se ona na osobit način formirala i delovala (formirala se u vreme kad Poljska nije imala svoju državnu samostalnost, sticala osobine vezane za plemićki način života, kao što je prezir prema fizičkom radu, imala pretenzije na ulogu hegemona). To pretežno »pansko nasleđe« uticalo je na odbojnost masa prema njoj i tek je usled velikog stradanja inteligencije pod fašizmom porastao njen ugled (»veći deo inteligencije smatrao se jednim od najcenjenijih narodnih bogatstava koje je spaseno od požara rata«). Posle rata zaokret u pravcu oslanjanja na radničku klasu, a u međunarodnim odnosima zaokret prema

SSSR-u bili su teška iskušenja za inteligenciju. Autor beleži stvaranje nove poljske inteligencije (»preko 90% steklo je obrazovanje u Narodnoj Republici Poljskoj«) i njen dinamičan razvoj, a predviđa još brži rast inteligencije, brži nego rast ostalih profesionalnih kategorija.

M. Tjaden-Štajnhauer i K. J. Tjaden *(Razvoj socijalne strukture u SRN i DRN)* hoće da pokažu kako nije moguće izjednačavati socijalnu strukturu ove dve države iako one na izgled imaju zajedničku »tipičnu strukturu industrijske zemlje« i da po tome ova dva sistema konvergiraju. Autori dokazuju upravo suprotno, i to na osnovu razlike društvenih sistema.

L. Karpinski *(Nova radnička arena)* piše o uticaju naučno-tehničke revolucije na sovjetsku radničku klasu. On smatra da u načelu postoji izvesna nepodudarnost između proizvodnog položaja radnika u industrijskim uslovima i društvene uloge radnika i ističe da bi »potcenjivanje ove istorijske nepodudarnosti bilo neoprostivo«. Zato on hoće da istraži kakve su dimenzije i karakteristike te nepodudarnosti u uslovima naučno-tehničke revolucije. U stvari, on se bavi nekim formama otuđenosti radnika u savremenim uslovima. Nasuprot onima koji, »plaćajući danak proletkultovskoj modi«, govore o »zadivljujućoj anonimnosti« proleterske psihologije, on na osnovu istraživanja pokazuje jednu drugu težnju savremenih radnika: niko od radnika ne želi da bude bezličan, niko neće da se izgubi u opštoj ljudskoj masi. Svako hoće da bude individualan. Zato Karpinski smatra da je socijalistička formula naučno-tehničke revolucije u stvari humanistička formula. Iz te formule i stavova velikog broja anketiranih radnika on dolazi do zaključka o potrebi »mobilisanja potčinjenih«, »angažovanja široke radničke javnosti«. Tako se ovaj napis i završava jednim indikativnim pitanjem: »Postoje li i dalje takvi sektori društvene prakse na kojima radnički kadrovi ne bi mogli biti smatrani istovremeno kadrovima upravljanja.«

S. Mako i L. Heti *(Nestabilnost radne snage i privredna organizacija u Mađarskoj)* na konkretan način problematiziraju društveno-ekonomske odnose u ovoj socijalističkoj zemlji. Oni beleže da je oko 1970. godine, posle uvođenja novih ekonomskih mera (1968), u mađarskoj industriji došlo do »zabrinjavajućeg kretanja radne snage«. Ocene o tome u Mađarskoj su parcijalne i protivrečne. Autori smatraju da je glavni uzrok ove pojave u organizaciji, odnosno da je reč o nezadovoljstvu organizacijom (rasipništvo, usporavanje ritma rada, nepoštovanje normi kvaliteta itd.). Oni, za razliku od autora iz NDR, ističu mogućnost sukoba dva interesa: ekonomski interesi preduzeća i neekonomski interesi radnika. Na osnovu istraživanja ukazuju da među radnicima postoje razlike usled različitih društveno-ekonomskih obeležja nastalih van preduzeća. Tako oni dolaze do zaključka da je nestabilnost radne snage višestruko motivisana. Pre svega ekonomski — trka za zaradom, prestiž na osnovu bogatstva i novca. U Mađarskoj se sve više govori o »sklonosti ka novcu«. Snažno deluju i neki neekonomski momenti, ali je i u njima finansijska strana znatno prisutna. Autori posebno ukazuju na problem organizacije i ističu da nestabilnost radne snage predstavlja »simptom dezorganizacije preduzeća«. Oni ukazuju na potrebu zaštite interesa za promenu zaposlenja, na pojave špekulacije oko promene mesta (preuzimanje radnika i čitavih brigada), na dejstvo centralnih direktiva, centralno regulisanje plata. Zapažaju da centralne direktive i regulisanje plata izazivaju nestabilnost radne snage, stvaraju nezadovoljstvo radnika i onemogućavaju preduzećima da izgrade efi-

kasan sistem stimulisanja radnika.

U ovom obimnom dvobroju objavljeno je i više drugih napisa, od kojih skrećemo pažnju na sledeće: A. Zon-Retl, *Umni i fizički rad u marksizmu; Pitanja dijalektike* (izbor iz materijala X kongresa o Hegelu i Marksu, Moskva, 1974); T. Adorno, *O angažovanoj umetnosti.* Objavljeni su i tekstovi: T. P. Leve, *Teorijske osnove antikomunizma;* E. J. Hobsbaum, *Širenje marksizma u periodu od 1890. do 1905. godine.* U rubrici »Statistike« prezentirani su iz međunarodnih uporednih statističkih materijala podaci koji pokazuju odnos radnika i službenika, kao i nekoliko tabela koje ilustruju učešće sindikata u klasnoj borbi (štrajkovi i napuštanje posla većih razmera). U rubrici »Prikazi« objavljeno je 25 prikaza knjiga stranih autora iz nekoliko tematskih celina (socijalna struktura socijalističkih zemalja, radnička klasa i klasna borba, klasici i njihova dela, studentski pokret).

Ratko Nešković

CENA 15.— DIN.

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

2
1976

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 150 dinara. Za inostranstvo 300 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:

Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: Štamparija »Kosmos«, Beograd, Svetog Save 16—18.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XIX 1976 Broj 2

Содержание

Contents

Jovan Raičević

Neki problemi idejno-teorijske izgradnje Saveza komunista

(Povodom Titovog intervjua »Vjesniku«)

Sve političke strukture u celoj zemlji, a posebno organizacije Saveza komunista, u poslednje vreme razmatraju kritičke primedbe i poruke druga Tita koje je on izrekao u intervjuu zagrebačkom »Vjesniku«. Taj intervju je, i po širini pokrenutih pitanja i po kritičkim zapažanjima i ocenama o raznim negativnim pojavama u Savezu komunista i društvu, već usvojen kao osnova široke političke aktivnosti svih organizovanih socijalističkih snaga.

Značaj kritike za razvitak sopstvene revolucionarne prakse

Uostalom, to i nije prvi put da Titove reči, ideje i inicijative, čim ovladaju svešću radnih ljudi, postaju i predmetom njihove revolucionarne akcije, odnosno dobijaju značaj i težinu svojevrsnog partijskog dokumenta. Velike revolucionarne ideje i velike ličnosti kao njihovi nosioci — isticao je Marks — čim budu prihvaćene i usvojene od širokih masa, postaju dodatna, pokretačka snaga razvitka ljudskog društva. Josip Broz Tito je upravo takav čovek i revolucionar koga je jugoslovenska socijalistička revolucija i savremena istorija podigla na pijedestal ve-

likih ljudi sveta u kome živimo. Razume se, jednom tako stečeno priznanje, zadobijena »istorijska privilegija«, mora se stalno potvrđivati i dokazivati. A Tito to stalno čini, i kao vođa jedne autentične socijalističke revolucije, kao što je naša, i kao šef naše jugoslovenske socijalističke zajednice na svetskoj sceni.

Otuda i veliko interesovanje za Titovo delo i njegovu misao. Pogotovu onda kada on stvaralački analizira i kritikuje pojave u društvu čiji je on prvi građanin ili kada razotkriva slabosti u životu i radu revolucionarne avangarde kojoj stoji na čelu. Kada vrši kritiku postojećeg stanja i odnosa, Tito to čini vrlo jasno, otvoreno, argumentovano, lako prepoznatljivo — jednom rečju, pogađa pravi predmet svoje kritike, »neuralgičke tačke« realnih odnosa. Stoga su njegove kritičke ocene i inicijative ubedljive i prihvatljive za najšire slojeve radnih ljudi. Ali, u svim tim kritičkim ocenama, nespokojstvu i nemirenju sa ovom ili onom negativnom pojavom i tendencijom Tito nije samo najoštriji kritičar, već svojom kritikom, na izveden, posredan, a ponekad i otvoren i neposredan način, vrši i kritiku i samokritiku rukovodstava na svim nivoima.[1] I kritika i samokritika — i kao metod i kao stvaralački revolucionarni čin — ugrađene su u osnove Titova dela i misli. A ako se jedan vođa revolucije služi kritikom kao ubojitim oruđem revolucije, ne bojeći se pri tom njenih rezultata, a »isto tako ni sukoba s postojećim silama« (Marks), onda je to ne samo pretpostavka, nego i pouzdan znak da i revolucija napreduje, odnosno da je na pravom putu da učini korak napred. Naposletku, posebna snaga naše revolucije, pa i Tita kao njenog vođe, i jeste u tome što je bila spremna da vrši kritiku sebe same, da kritički preispi-

---

1 U bogatom Titovom stvaralačkom opusu gotovo da nema teksta ili govora u kome on, na određen način, ne govori o značaju kritike i samokritike. Ilustracije radi, navodimo samo nekoliko primera.

U razgovoru sa radnicima Borskog rudnika u oktobru 1948. godine Tito je rekao: »Podvlačim još jedanput da vi, narod, trudbenici naše zemlje, imate pravo da kritikujete rukovodioce svoje zemlje, a imate i mjesto da ih kritikujete ako ne rade kako treba« (Tito, *Govori i članci*, knj. III, »Naprijed«, Zagreb, 1959, str. 17). U govoru održanom u Mostaru u septembru 1951. godine Tito kaže da rukovodioci Partije i države ne treba da se boje »kritike, pozitivne kritike koja može da se koristi, koja može da bude plodonosna. Jer, teško onim upravljačima u onoj zemlji gdje se kritika ne trpi. Kritike mora biti i mi je hoćemo i tražimo. Ona je potrebna i zato što mi nismo ljudi neke nadljudske pameti, koji mogu sve nepogrešivo uraditi« (Isto, knj. VI, str. 128). U govoru održanom u Beogradu u martu 1958. godine Tito kaže da nema »idealnih rukovodstava, idealnih ljudi na svijetu, koji ne prave greške« (Isto, knj. XIII, str. 56).

»Neka naša rukovodstva — kaže Tito u intervjuu »Vjesniku« od 8. oktobra 1972. — radila su forumski, a ne partijski. Neki bi i dalje htjeli da tako rade: ima tamo dvojica-trojica ili nekoliko njih koji rade kao da nema ni Centralnog komiteta, ni organizacije, ni članova. O[illegible] svoje stavove...«

tuje sopstveno delo, sopstvene rezultate i promašaje na pojedinim etapama svoga razvitka.

Kada revolucija, međutim, nije na to spremna, kada napusti svoju istorijsku dužnost da kritički preispituje sebe samu, onda ona postepeeno prestaje biti ono što jeste: zakržljava i vene u debeloj hladovini dogmatske zastave koju je sama pobola. To je bezbroj puta pokazala istorija radničkog i komunističkog pokreta. Jer, ako jedan revolucionarni pokret, odnosno komunistička partija nema istinski marksistički kritički odnos prema svojoj sopstvenoj praksi, ako sebe samu, a i stanje i odnose u društvu (u kome, uz to, ima i neograničenu političku vlast i moć), slika uvek u najlepšim bojama, ako skriva pravu istinu pred svojom klasom — onda je to pouzdano merilo da se avangarda dogmatizovala i birokratizovala i konačno odvojila od klase čiji je trebalo da bude samo istureni odred. Od toga, sigurno, najteže i najdublje konsekvence snosi sama radnička klasa čija je avangarda pala na takve pozicije.

Ali, to nije sve. Avangarda radničke klase koja stalno ne vrši kritiku sopstvene prakse, u savremenim uslovima — kada socijalizam sve više postaje svetski proces, kada su se umnožila iskustva i saznanja pojedinih autentičnih revolucija, partija i pokreta i kada su se uveliko afirmisali osobeni i različiti putevi izgradnje socijalizma u pojedinim zemljama — nema, zapravo, ni marksističku ni internacionalističku legitimnost i dignitet da kritikuje druge partije i pokrete, pa ni da konstruktivno učestvuje u procesu izgradnje raznih oblika saradnje među partijama, razmeni iskustava, pa i zauzimanju eventualnih zajedničkih stavova i pogleda o pitanjima od zajedničkog interesa. Štaviše, tako dogmatizovana svest u partiji je, gotovo po pravilu, isključiva u odnosu prema partijama koje se od nje razlikuju, jer ona sve meri prema svojoj »slici i prilici«, odnosno ona sve što se ne poklapa sa njenim pogledima i njenim »modelom« ili »sistemom« — jednostavno proglašava »veleizdajom« marksizma i socijalizma, »revizionizmom« itd. Iza takvog shvatanja, praćenog najčešće citatološkim zaklinjanjem na vernost marksizmu-lenjinizmu, obično se, u krajnjoj liniji, skriva stvaralačka nemoć i na tome zasnovana kritika onih partija koje — polazeći od svojih specifičnih istorijskih i nacionalnih osobenosti i uslova — uspešnije izgrađuju socijalizam.

A svako direktno ili indirektno zapostavljanje, potcenjivanje, pa i ignorisanje različitih i osobenih puteva, strategija i taktika u borbi za socijalizam, kao zakonomernih procesa u savremenoj revolucionarnoj praksi radničke klase, objektivno vodi odbrani (a ponekad i nametanju!) jedinstvenog modela u izgradnji socijalizma, uniformne strategije i taktike, pa i zalaganju za vaspostavljanje centara ideološke moći u međunarodnom komunističkom pokretu. Takvo shvatanje ne može da se skriva niti iza fasade o tobožnjoj potrebi monolitnog jedinstva kao zako-

nitosti u borbi za izgradnju socijalizma niti iza proleterskog internacionalizma kao supranačela koje ne proizlazi i koje se ne oslanja na poštovanje nacionalne nezavisnosti, ravnopravnosti i odgovornosti revolucionarne avangarde pred sopstvenom radničkom klasom i narodom.

Svako odvajanje kompartije od svog rodnog tla i nekritičko usvajanje i kopiranje tuđih »modela« i »uzora«, ma koliko se to mistifikovalo njihovom »univerzalnošću« i tobožnjim potrebama proleterskog internacionalizma, neminovno, dakle, vodi izneveravanju vitalnih interesa sopstvene klase i naroda. Progresivni nacionalni pokreti, uključujući tu i komunističke partije, imaju ne samo pravo, nego i dužnost da budu nacionalni pre nego što postanu internacionalni, jer ti pokreti su upravo najviše internacionalni kada su stvarno nacionalni (Engels). Reč je, razume se, ne o nacionalitetu koji degradira radnički pokret i koji ga skreće u nacionalističke vode, već o nacionalitetu koji predstavlja bogatstvo ljudskog roda i koji stalno stvara neslućene mogućnosti za razvitak međunarodnih komunikacija proletarijata, za njegovu svetsko-istorijsku egzistenciju, međusobnu socijalističku solidarnost i neposrednu povezanost, kao i o njegovoj povezanosti sa borbom ogromnog broja naroda koji su izvojevali veliku antiimperijalističku i antikolonijalnu revoluciju i bore se za svoju nacionalnu i socijalnu emancipaciju, progres, mir i socijalizam.

Ova fragmentarna razmišljanja o kritici imala su cilj samo da ukažu na njen ogroman značaj za svaki revolucionarni pokret, pogotovu za revolucionarnu praksu komunističke avangarde. I Titov intervju »Vjesniku« upravo to potvrđuje — naravno, samo kad je reč o praksi Saveza komunista Jugoslavije.

U tom intervjuu Tito je pokrenuo mnoga pitanja, izrekao svoje kritičke ocene o raznim pojavama u društvu i Savezu komunista. Nema, možda, ni potrebe, a ni prostor to ne dozvoljava, da se u okviru ovog napisa osvrćemo na intervju u celini, pa smo se stoga — podstaknuti Titovom mišlju — odlučili da ukažemo na neke probleme idejno-teorijske i organizacijske izgradnje Saveza komunista Jugoslavije. Uostalom, u celom tom intervjuu, od početka do kraja, Tito ukazuje na potrebu jačanja i osposobljavanja organizacija Saveza komunista kako bi što uspešnije odgovorile svojim zadacima na sadašnjoj etapi razvitka. On podstiče sve pozitivne promene i procese, naročito one nakon Desetog kongresa SKJ, ali ističe i određene slabosti koje se javljaju u radu i delovanju Saveza komunista u pojedinim sferama društvenog života, s posebnim akcentom na potrebu većeg angažovanja u idejno-političkom i marksističkom obrazovanju i vaspitanju komunista, izgradnji unutrašnjih odnosa u Savezu komunista i njegovog jačanja u celini.

U procesu osposobljavanja Saveza komunista za sadašnju etapu revolucije

U životu i radu Saveza komunista Jugoslavije, naročito u periodu posle poznatog Pisma i Desetog kongresa, zaista su se dogodile mnoge pozitivne promene. Deseti kongres je, nema sumnje, obogatio naša saznanja o teoriji i praksi revolucionarne avangarde u uslovima izgradnje socijalističkog samoupravnog društva — naravno, na onoj osnovnoj razvojnoj liniji koja je data još u Programu SKJ. Bilo je, istina, priželjkivanja da će taj kongres napustiti osnovnu koncepciju o društveno-revolucionarnoj i vodećoj idejno-političkoj ulozi Saveza komunista. Takve pretpostavke se, naravno, nisu obistinile, iako je Deseti kongres kritički preispitivao i utvrđivao i sva odstupanja i deformacije do kojih je dolazilo u ostvarivanju uloge Saveza komunista, pa i poremećaje u razvitku njegovih unutrašnjih odnosa. Poseban akcenat je bio stavljen na kritiku pojava nepoštovanja i kršenja principa demokratskog centralizma, o čemu će kasnije biti reči.

Isto tako, Deseti kongres je ukazao i na izvesna kolebanja koja su se javila u praksi u pogledu načina i metoda ostvarivanja uloge Saveza komunista. Reč je, naime, o tome da je u pojedinim sredinama, pa i domenima društvenog rada i stvaralaštva, dolazilo do dileme: da li organizacije Saveza komunista treba da se mešaju u pojedina praktično-politička pitanja, u tokove samoupravnog razvitka i procese samoupravnog odlučivanja. Deseti kongres, a i mnoge akcije koje su vođene pre njega, raščistio je sa takvim i sličnim dilemama jer su one, u stvari, izraz neshvatanja istorijske uloge avangarde radničke klase. Nije pravo pitanje u tome može li ili ne može Savez komunista da se »meša«, kad je on odgovoran za sveukupan pravilan, socijalistički razvitak našeg društva i svakog njegovog dela, već u tome kako i na osnovu kakvih klasnih interesa i idejno-političkih zahteva i motiva se »meša«.

Svoju vodeću idejno-političku ulogu Savez komunista već poodavno ne ostvaruje niti će je ubuduće ostvarivati na taj način što će se poistovetiti sa državom ili samoupravnim organima i institucijama, odnosno što će preuzeti njihovu ulogu, ali je odgovoran da i država i njen aparat i svi samoupravni organi efikasno obavljaju svoje funkcije — naravno, samo onako i na onim osnovama kako su one Ustavom, zakonima i celokupnim samoupravnim socijalističkim sistemom definisane. Komunisti deluju svuda gde rade i žive, u svim oblastima društvenog rada i stvaralaštva; oni su prisutni na svim zborovima radnih ljudi, u svim delegatskim skupštinama, samoupravnim telima i forumima gde se donose ekonomske i političke odluke i odgovorni su pred svojim organizacijama za pravilan, socijalistički karakter tih odluka. Svoje programske ciljeve i zadatke i vodeću idejno-političku ulogu u izgradnji sistema socijalističkog samoupravljanja komunisti mogu ostvarivati samo u čvrstoj povezanosti sa radničkom klasom i u saradnji sa svim organizo-

vanim socijalističkim snagama, pa su stoga i obavezni da neposredno i svakodnevno budu angažovani u radu svih društveno-političkih organizacija.

Prema tome, Savez komunista se meša svuda gde je narušen ili ugrožen pravilan i normalan razvitak socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa, jer on nije pasivan posmatrač i registrator društvenih tokova i zbivanja, već organizacija revolucionarne akcije. Savez komunista, razume se, nije ni neki »rezervni kontrolni mehanizam«, koji stupa u dejstvo samo onda kada su negde, u nekoj sredini, narušeni normalni odnosi ili kada se jave neke negativne tendencije i deformacije. On, pre svega, na osnovu sopstvene klasno-političke analize realnih odnosa u društvu inicira i daje novi zamajac revolucionarnoj praksi, idejno-politički se određuje prema svim vitalnim pitanjima razvitka društva — ima, dakle, svoju politiku i ideologiju i bori se za njihovo sprovođenje u društvu.

Savez komunista Jugoslavije se, i teorijski i idejno-politički, razvoja i izgrađuje na Marks—Engelsovim shvatanjima o revolucionarnoj avangardi radničke klase. A kad je reč o partiji radničke klase kao avangardi, onda treba reći da se i ona sama razvija shodno revolucionarnim promenama i saznanjima same klase i društvenim uslovima zemlje u kojoj deluje. Jer komunisti su u praksi »onaj deo radničkih partija svih zemalja koji je najodlučniji, koji stalno gura dalje, oni teorijski prednjače ostaloj masi proletarijata kako razumevanjem uslova, tako i opštih rezultata proleterskog pokreta«.[2]

Idejno-teorijski prednjačiti nije, razume se, ni lako ni jednostavno, pogotovu u složenim i protivrečnim društvenim kretanjima i uslovima u kojima se izgrađuje socijalističko društvo. Otuda i potreba da se kritički preispituje mesto i uloga avangarde, da se ona stalno osposobljava, i idejno-teorijski i organizacijski za svaku pojedinu etapu u razvitku socijalističke revolucije. Stoga Savez komunista Jugoslavije ima ne samo pravo, nego i obavezu da preispituje sebe samog, ostvarivanje svoje uloge i u odnosu na radničku klasu i u odnosu na socijalističko društvo u celini. I kad god to čini, to je izraz njegove snage, jer skrivanje sopstvenih slabosti pred klasom i društvom neminovno vodi *sektaštvu* i *dogmatizmu*, a to su u savremenim uslovima i bitne pretpostavke za *birokratizaciju* same avangarde.

Savez komunista se upravo nalazi u procesu sopstvenog osposobljavanja za izvršavanje onih ciljeva i zadataka koji se pred njega postavljaju na sadašnjoj etapi razvitka naše revolucije, obeleženoj novim Ustavom i stavovima i odlukama Desetog kongresa. Taj proces je, i po dubini i po širini, zahvatio ceo Savez komunista Jugoslavije, sve njegove organizacije, ali se u tome javljaju i otpori različite vrste i izvesne negativne pojave i tendencije. O njima će ovom prilikom i biti najviše reči.

---

[2] K Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 27.

Bez razvijanja marksističke socijalističke teorije i ideologije nema ni revolucionarne prakse

U tom procesu osposobljavanja Saveza komunista izuzetan značaj ima razvijanje *marksističke socijalističke teorije i ideologije.* Lenjinova maksima da »bez revolucionarne teorije nema revolucionarnog pokreta« jeste konstanta trajne vrednosti, ali njeno značenje se otkriva u svoj svojoj veličini upravo onda kada revolucija čini odlučan korak napred, kada nova etapa u njenom razvitku smenjuje prethodnu. To je, po našem mišljenju, naša sadašnja situacija, jer transformacija društva na osnovama novog Ustava i korenite promene u društveno-ekonomskom i političkom sistemu koje se njime inauguriše — označavaju tu kvalitativnu »tačku prelaza« iz jedne u drugu etapu.

Ali, ni novi Ustav nije »pao s neba«; rad na njemu je otpočeo u uslovima oštre klasno-političke borbe, kada su se protivrečna društvena kretanja počela ne samo jače da ispoljavaju na opštem društvenom planu, nego i da snažno deluju i na sam Savez komunista, da ga nagrizaju iznutra i da ugrožavaju njegovo jedinstvo i akcionu sposobnost. Jedna krajnost u Savezu komunista izrazila se u vidu nacionalizma, a druga u vidu liberalizma i tehnokratizma. Negde između te dve krajnosti, ili zajedno sa obema, javila se i treća — elitizam, liderstvo, grupaška borba za vlast. Onda je usledila poznata 21. sednica Predsedništva SKJ, zatim Pismo i odlučan obračun Saveza komunista sa snagama koje su se suprotstavljale tom novom revolucionarnom kursu. Ali, tek kongresi Saveza komunista u republikama i konferencije u pokrajinama, a posebno Deseti kongres SKJ — konačno ponovo uspostavljaju jedinstvo i konsoliduju redove Saveza komunista.

Obračun sa snagama koje su se suprotstavljale novom kursu ojačao je Savez komunista u svakom pogledu, a taj zadatak je tražio dosta vremena i angažovanja u svim njegovim organizacijama. Stvorena je bila, dakle, povoljna politička klima za sprovođenje novog Ustava i stavova i odluka Desetog kongresa. Ta velika i dugoročna akcija je otpočela na širokom frontu, ali u mnogim svojim aspektima još dosta sporo, iako je — posmatrano u celini — dosta učinjeno za relativno kratko vreme.

Šta se, zapravo, pokazuje kao smetnja u primeni i konkretizaciji ustavnih načela?

Novi Ustav, pre svega, predstavlja kontinuitet sa prethodnim; on učvršćuje i zaštićuje već postignute tekovine revolucije, ali unosi i bitno nove elemente u razvitak naše socijalističke samoupravne prakse. To novo što karakteriše sadašnju etapu našeg socijalističkog razvitka, što ima trajnije društveno-istorijsko značenje sa stanovišta socijalističke teorije i revolucionarne prakse, nije dovoljno idejno-teorijski utemeljeno, razrađeno i osmišljeno,

bez obzira na to što je bilo napora, pa čak i pojedinih briljantnih radova u toj oblasti. Sve te novine zahtevaju šira i svestranija naučno-teorijska istraživanja, pa i proveru u društvenoj praksi, jer samo na taj način mogu ovladati celinom Saveza komunista, odnosno postati njegovom svojinom, idejnom osnovom, zapravo njenim novim elementima koje on može »uknjižiti« u svoj »idejni fond«. Jer Ustav, sam po sebi, nije gotova teorija, iako je rezultat teorijskih saznanja i revolucionarne prakse. »Ustav — kaže E. Kardelj — može da odredi samo osnovne pravce, institucije i oblike razvitka našeg društva, čime on svakako doprinosi i savlađivanju određenih teškoća i problema.«[3]

Otuda i dve osnovne teškoće u razradi i primeni Ustava. Prva, možda i najvažnija, što traganje i iznalaženje konkretnih rešenja za pojedina ustavna načela i principe nije lako ni jednostavno, kako zbog toga što je još nedovoljna društvena praksa koja bi verifikovala neke načelne stavove i opredeljenja ili je to učinila samo u skromnim razmerama i rudimentarnim oblicima, tako i zbog insuficijencije naučno-teorijskog rada, naročito kad su u pitanju pojedina konkretna rešenja koja udruženom radu, odnosno radničkoj klasi treba da obezbede rukovodeću ulogu u svim vitalnim procesima društvene reprodukcije i izgrađivanju i utvrđivanju zajedničke politike razvoja naroda i narodnosti Jugoslavije. U nečemu i ponekad nisu dovoljna dosadašnja saznanja, a istorijski uzori za tako originalni sistem socijalističkog samoupravljanja kakav je naš ne postoje, pa i to treba da bude dodatni podsticaj našoj revolucionarnoj misli i praksi.

Drugo, do pojedinih konkretnih rešenja se neminovno mora dolaziti putem usklađivanja pojedinačnih, pa i objektivno različitih interesa. To je prirodan proces, imanentan demokratskom sistemu socijalističkog samoupravljanja, pa otuda ponekad i različiti pogledi i predlozi za pojedina rešenja.

Te razlike su, svakako, normalan sastavni deo borbe mišljenja sa iste osnovne ideološke platforme, pa se samo na taj način, uz kvalifikovanu argumentaciju mogu uspešno otkloniti i pronaći prava rešenja. Ima, naravno, i pokušaja da se u razradi i primeni Ustava u »političku igru« ubacuju i različite idejno-političke tendencije i struje mišljenja, koje su suprotne Savezu komunista i koje nastoje da ometu sadašnje društvene tokove i da u njih unesu idejno-teorijsku zbrku i političku dezorijentaciju. U pojedinim sredinama i političkim strukturama pojedinci ne samo što oponašaju metode i praksu koja je osuđena u Savezu komunista (na primer, liderstvo, samozvani elitizam, forumski i frazerski način rada, monopol nad kadrovskom politikom itd.), nego su i spremni da prihvate, pa i prihvataju, ponešto iz onog ide-

---

[3] E. Kardelj, *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1973, str. 14.

ološkog »nasleđa« i arsenala kojim su se u prošlosti služile snage fronta suprotstavljenog Savezu komunista.

Javna rasprava o nacrtu fundamentalnih zakonskih akata kojima treba da se zaokruži društveno-ekonomski i politički sistem na osnovama Ustava, a ona je praktično već otpočela, jeste dobra prilika da se podstakne borba mišljenja o tim razlikama, da se daju šira naučna i teorijska obrazloženja pojedinih ustavnih kategorija, naročito onih koje se odnose na sferu udruženog rada. U tu opštu javnu debatu Savez komunista treba da uključi sve svoje raspoložive stvaralačke snage, a to je zadatak i svih društveno-političkih organizacija, jer se tako krupna pitanja ne mogu valjano raspraviti u zatvorenim užim krugovima i takozvanim radnim grupama.

Sve to govori o naglašenoj potrebi davanja većeg značaja našoj socijalističkoj teoriji, ideologiji i idejnom radu, jer bez toga nema ni uspešne idejno-političke akcije. To je potrebno pre svega zbog samog Saveza komunista, zbog njegovog osposobljavanja i razvijanja svesti njegovog članstva, radničke klase i radnih ljudi uopšte. Jer prodor u novi istorijski prostor, u nove produkcione odnose i oblike socijalističkog samoupravljanja — što je upravo i cilj primene i konkretizacije novog Ustava — ne može se ostvariti bez odgovarajuće progresivne ideologije Saveza komunista, koja je ovladala njim od vrha do dna i pomoću koje on jedino i može da ostvaruje svoju vodeću idejno-političku ulogu, da osvetljava puteve razvitka i da usmerava društvene akcije u željenom pravcu. Drugim rečima, bez idejno-teorijski osposobljenog i jedinstvenog Saveza komunista nemoguće je, nekom spontanošću i automatizmom, u praksi primeniti ni novi Ustav.

Drugo, stalan razvitak marksističke socijalističke teorije i ideologije neophodan je i zbog stanja i odnosa u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu. Već odavno su vidljivi znaci krize teorije i ideologije u tom pokretu, znaci stagnacije, pa i vraćanja nazad, ali su, naročito u novije vreme u jednom njegovom delu, na pomolu nove i sveže ideje. Tako su, s jedne strane, mogući novi ideološki napadi na socijalističko samoupravljanje i Savez komunista Jugoslavije, a na drugoj — postoji opasnost od zaostajanja u praćenju značajnih promena u svetu i novih idejno-teorijskih saznanja. I naposletku, značajni delovi međunarodnog radničkog pokreta i drugih političkih snaga koje učestvuju u opštem svetsko-istorijskom kretanju ka socijalizmu su zainteresovani za naše jugoslovensko iskustvo, a i sam Savez komunista Jugoslavije, kao sastavni deo tog pokreta, što je sasvim prirodno, želi da učestvuje u njegovim kretanjima i zbivanjima. A sve to je uslovljeno razvitkom teorijske misli i stepenom ideološke delatnosti našeg revolucionarnog pokreta.

Marksističko obrazovanje i odnos prema razvoju marksističke misli

Davanje većeg značaja idejno-teorijskom radu i ideologiji u celini omogućiće i brže podizanje i razvijanje društvene svesti. Jer »još ima i nekih bitnih stvari koje ne mali broj komunista ne razumije. Moramo u prvom redu u samom Savezu komunista organizovanije i sistematskije raditi kako bi svaki član SK shvatio kako treba da se ponaša i kako da djeluje, drugim riječima da bi shvatio svoju ulogu« (Tito u intervjuu »Vjesniku«).

Pozitivno ocenjujući činjenicu da je »marksističko obrazovanje podstaknuto u širokim razmjerama u čitavoj zemlji«, Tito u intervjuu izriče o tome i kritički stav:

»Ne bismo mogli reći, niti ja mislim, da je Savez komunista razvio dovoljno jaku političku i ideološku ofanzivu...

Takođe ne možemo biti zadovoljni stepenom ideološkog obrazovanja partijskih kadrova, onim što je dosad u tom pogledu učinjeno. I nije, razumije se, riječ samo o partijskim kadrovima, koji — i to na svim nivoima — moraju steći određeno marksističko obrazovanje. To je stvar s kojom se mora početi odmalena, od osnovne škole, pa do sveučilišta. Moraju se svima stvoriti mogućnosti da se marksistički obrazuju, da upoznaju i da shvate marksističku ideologiju, jer kako će je inače u praksi primjenjivati i provoditi.«

Marksističkom obrazovanju se zaista posvećuje veća pažnja; mnoga dela klasika marksizma su štampana u velikim tiražima i na svim jezicima naroda i narodnosti; u svim većim gradovima obrazovani su marksistički centri; razne partijsko-političke škole, kurseve i seminare pohađaju desetine hiljada članova Saveza komunista i mladih ljudi koji se pripremaju da stupe u njegove radove itd. Sa reformom školstva, koja se, inače, dosta sporo sprovodi, marksizam je nešto prisutniji i u nastavnim programima, iako u toj oblasti tek treba da se izvrše glavne promene.

Stoji, međutim, problem — na koji i Tito na posredan način ukazuje — da i »sâm vaspitač mora da bude vaspitan« (Marks). Stoga Savez komunista mora posvetiti posebnu pažnju odabiranju i odgoju kadrova koji su nosioci marksističkog obrazovanja.

Ali, to je samo jedna strana odnosa prema marksizmu — svakako, važna i neophodna, jer se bez nje ne može zamisliti ideološki i vaspitni rad. Ako bismo, pak, samo na tome ostali, onda bismo naš odnos prema marksizmu sveli na ritual, na školsko štivo, na jednu mrtvu, okamenjenu teoriju. Upravo na ono od čega se marksizam, kao misao radničke klase i njenog revolucionarnog pokreta, bitno razlikuje i što je karakteristično za sve druge teorije kojima su se služile vladajuće klase kroz istori-

»Revolucionarna težnja marksizma je — kaže E. Kardelj — odraz revolucionarne prakse radničke klase i istovremeno njen *putokaz*, tj. oblik *osvešćavanja te prakse*, a samim tim i oblik stvaranja nove prakse.«[4]

Marksizam je jedinstven po svojoj socijalnoj sadržini; on je i teorijska i praktična kritika postojećih odnosa, ali on nije samo metod, već i »oružje znanja i nauke u rukama radničke klase«. Praksa i putevi izgradnje socijalizma u savremenim uslovima su, međutim, vrlo razuđeni i različiti, pa je i primena i razrada marksizma u svim autentičnim socijalističkim revolucijama bila primerena njihovim specifičnim istorijskim uslovima.

Na to je upozoravao i Lenjin: »Mislimo da je za ruske socijaliste naročito neophodno da samostalno razrađuju Marksovu teoriju, jer ta teorija daje samo opšte rukovodeće postavke koje se u posebnim slučajevima primenjuju drukčije na Englesku nego na Francusku, drukčije na Francusku nego na Nemačku, drukčije na Nemačku nego na Rusiju.«[5]

Poznato je kako su jugoslovenski komunisti primenili »rukovodeće postavke« marksizma u izvođenju svoje revolucije i u dosadašnjoj izgradnji sistema socijalističkog samoupravljanja. Posle raskida sa Staljinom i Informbiroom, a i pre toga, oni su se izvorno vraćali Marksovom delu i u njemu tražili i našli »oslone tačke« i inspiraciju za svoju revolucionarnu praksu. To oni čine i sada kada žele da teorijski osvetle puteve i da zaokruže sadašnju etapu razvitka svoje revolucije.

U bitnim teorijskim stavovima marksizma, kao i u njegovoj stvaralačkoj primeni, razradi i razvoju u našim specifičnim istorijskim uslovima, u izgradnji naše teorije socijalističkog samoupravljanja sa oslonom na misao tvoraca naučnog socijalizma — postoji opšta saglasnost u ogromnoj većini našeg revolucionarnog pokreta. Ali, kao ni drugde, ni u ovoj oblasti ne treba stvari idealizovati. I u nas oko pojedinih pitanja postoje razlike, različiti pristupi i shvatanja pojedinih stavova marksizma. Javljaju se i takve struje mišljenja koje žele da vaspostave diskontinuitet u razvitku marksističke misli na našem tlu, da je vulgarizuju ili skrenu u prudonističke ili kakve druge utopističke vode. Drugi, opet, ne razumeju dijalektiku realnih odnosa niti pokušavaju da na marksistički način proniknu i obrazlože socijalnu simbiozu između udruženog rada, robne proizvodnje i međunacionalnih odnosa. Treće, pak, ne zanimaju stvarne protivrečnosti u kojima se i naše društvo kreće ka razvijenijim oblicima socijalističkog samoupravljanja; oni tragaju samo za »čistim« oblicima i odnosima itd. »A »čistih« pojava ni u prirodi ni u društvu *nema* i ne može biti — upravo to uči Marksova

---

[4] E. Kardelj, *Revolucionarna praksa i marksističko obrazovanje*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1975, str. 9.

[5] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom III, »Kultura«, Beograd, str. 119.

dijalektika, koja nam pokazuje da je sam pojam čistoće neka uskost, jednostranost ljudske spoznaje, koja ne obuhvaća predmet do kraja u svoj njegovoj složenosti.«[6]

Tim razlikama i sporovima koji se javljaju u krilu naše marksističke misli, iako nemaju neke velike razmere, ipak se ne poklanja dovoljna pažnja, a ponekad se i potcenjuju, daje im se i kvalifikacija »katedarskog marksizma«, odnosno skolastičkih »profesorskih nadmetanja«. U tim raspravama ima, svakako, i skolastike, a biće je, verovatno, i ubuduće. Isto tako, čista je iluzija verovati da su neke od tih »teorija« i »teorijica« bezopasne, da ne seju »pustoš u glavama ljudi« i da nemaju uticaja i na politiku, pa i na realne odnose. Time ne želimo reći da Savez komunista, ili bilo koji njegov forum, treba da arbitrira u ovoj oblasti (iako je bilo i takvih pojedinačnih zahteva), a još manje da administrativnim putem ukida takve raspre i polemike — razume se, ako nije reč o snagama koje se pod firmom »naučnog mišljenja« bore protiv idejno-teorijskih osnova Saveza komunista. »Nauka je sama sebi sudija, — kaže se u Programu SKJ — a presudni kriterij objektivne istine u oblasti društvenih nauka može biti samo činjenica da njihovi rezultati odgovaraju ili ne odgovaraju stvarnosti, što se konačno proverava u samoj društvenoj i naučnoj praksi.«

Nema nikakvih razloga da se ovaj programski stav menja, jer »jugoslovenski komunisti ne prisvajaju nikakav monopol u toj oblasti«. Međutim, ako postoje tendencije stvaranja svojevrsnih monopola u sferi teorije i društvene nauke — onda je obaveza Saveza komunista da takve tendencije zaustavi, da utvrdi sve idejno-političke implikacije njihovog delovanja na razvoj marksističke i naučne misli, da podstakne kritiku i borbu mišljenja oko spornih pitanja. Jer programski stav da je »nauka sama sebi sudija« — nije pasivan i neutralan niti znači da »nauka pripada samo naučnicima«, pogotovu ne kada je reč o razvoju marksizma i društvenih nauka uopšte, odnosno naše progresivne socijalističke samoupravne ideologije u celini. Za razvoj marksizma i ideologije nisu odgovorni niti »zaduženi« samo oni pojedinci koji se profesionalno bave društvenim naukama, iako je — kad je reč o komunistima koji rade u toj oblasti — sasvim prirodno očekivati i poseban njihov doprinos. Za razvoj marksizma i ideologije odgovorni su, prema svojim mogućnostima i sposobnostima, svaki član Saveza komunista, svaka njegova organizacija ili deo. To je njihovo pravo i obaveza jer je marksizam idejna osnova revolucionarne avangarde, pa je otuda za njegov razvoj i stvaralačku razradu i primenu, kao i za ukupnu teorijsko-ideološku delatnost, odgovoran Savez komunista Jugoslavije u celini. »Jer marksizam je živa nauka, koja svoj razvoj nije završila klasicima marksizma i lenjinizma, već se

[6] V. I. Lenjin, *Protiv oportunizma i »levičarstva«*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1973, str. 33.

stalno razvija i raščlanjuje u povezanosti sa problemima koje neprekidno otvara sve šira i sve mnogostranija socijalistička praksa.«[7]

Naša revolucionarna socijalistička praksa, pogotovu sada kada se osvetljavaju putevi sadašnje etape razvitka, zahteva širok razmah idejno-teorijske delatnosti u celini, pre svega zbog toga što sama praksa primene i konkretizacije ustavnih načela izbacuje na površinu pojedine važne idejno-političke probleme koji traže svestranije teorijske odgovore, a tu su i izvesna — istina, ne tako brojna, ali još uvek otvorena pitanja. To su upravo i najvažnije i najaktuelnije teme za marksistički teorijski rad, jer, ako on za svoj predmet nema u prvom redu one idejno-političke probleme i pojave koji se mogu verifikovati u realnim odnosima — onda i teorija ide stranputicama, u spekulaciju i skolastiku, ignorišući činjenicu da je »društveni život u suštini *praktičan*«, da »sve misterije koje navode teoriju na misticizam nalaze svoje racionalno rešenje u ljudskoj praksi i razumevanju te prakse« (Marksova osma teza o Fojerbahu).

Tendencije zatvaranja teorije i ideologije u republičke (nacionalne) granice i proces njene integracije

A sada nekoliko napomena i o razvoju teorije i ideologije u Savezu komunista u republikama i pokajinama. Pre svega, sve što je u tom smislu rečeno o tim kretanjima u Savezu komunista Jugoslavije kao celini odnosi se i na njegove sastavne delove — republičke i pokrajinske organizacije. Tačnije, ukupnost tih kretanja u Savezu komunista u republikama i pokrajinama daje zaokruženu sliku o njima u Savezu komunista Jugoslavije, ali ipak ne kao njihov prosti mehanički zbir. Političke i društvene nauke snažno su se razvile u svakoj našoj republici i pokrajini, i u institucionalnom i u kadrovskom pogledu. U svakoj od njih postoje brojne institucije, počev od univerziteta i instituta, preko marksističkih centara i časopisa za političku i društvenu teoriju, do raznih partijskih škola i kurseva i drugih oblika ideološkog obrazovanja kojima neposredno rukovode organizacije Saveza komunista. Razume se, u svemu tome, i u pogledu institucija i u pogledu kadrova, postoje određene razlike koje su uslovljene različitim stepenom opšte razvijenosti republika i pokrajina. Ali, svaka od njih, čak i ona najnerazvijenija, raspolaže osnovnim pretpostavkama za razvoj društvene teorije i nauke.

To je pozitivna tekovina našeg ukupnog socijalističkog razvitka. Takav napredak, međutim, prate, i mogu pratiti, barem

---

[7] E. Kardelj, *Revolucionarna praksa i marksističko obrazovanje*, cit. izd., str. 18.

dve, glavne opasnosti: zatvaranje ideologije u uske republičke (nacionalne) granice i otvaranje procesa dezintegracije društvene svesti.

Prva opasnost ili tendencija, koja inače nije baš tako lako prepoznatljiva, najčešće se manifestuje u obliku kvaziteorijske podrške i »naučne argumentacije« u lansiranju i artikulisanju pojednih partikularističkih i nacionalističkih interesa. Ignorišući društvenu praksu i realne odnose, pa i praksu i interese radničke klase sopstvene nacije i republike, u kojoj se proverava stvarnost ili nestvarnost svačijeg mišljenja i svake teorije — nosioci »nacionalne ideologije« sve odnose teže da reduciraju i podvedu pod mistifikovani nacionalni interes. Na toj osnovi se, onda, razvijao samozvani avangardizam i elitizam u pojedinim delovima Saveza komunista Jugoslavije, pa i samohvalisavo licitiranje oko toga koje je rukovodstvo dalo veći, a koje manji doprinos razvitku teorijske misli, što sve — kao što je i praksa pre 21. sednice i Pisma pokazala — vodi razbijanju idejno-teorijskog i akcionog jedinstva Saveza komunista Jugoslavije. Takve tendencije i njihovi agresivni nosioci su doživeli krah, Savez komunista se obračunao sa njima, ali recidivi takvih odnosa i shvatanja još tu i tamo postoje, pa se, u ovoj ili onoj formi, ponekad ispoljavaju i u teorijskom i idejnom radu.

Savezi komunista u republikama i pokrajinama nisu nezavisne i autonomne političke partije, već su svi zajedno ujedinjeni u Savez komunista Jugoslavije, koji je »revolucionarna i jedinstvena organizacija i vodeća, idejno-politička snaga radničke klase i svih radnih ljudi u njihovoj borbi za socijalizam na osnovama samoupravljanja... Program Saveza komunista Jugoslavije utvrđuje ciljeve i osnovne pravce idejno-političkog delovanja svih članova Saveza komunista Jugoslavije.«[8]

Prema tome, teorijska misao i ideologija Saveza komunista Jugoslavije i svakog njegovog dela razvijaju se na jedinstvenim osnovama, jer je »teorijska i idejna osnova delovanja Saveza komunista naučni socijalizam, odnosno marksizam i lenjinizam.«[9]

Ali, ima se utisak da se taj proces stvaranja, razvijanja i konsolidovanja osnova jedinstvene ideologije ne odvija dovoljno organizovano, da u tome ima spontanosti, sa manje ili više izraženom tendencijom zatvaranja. Da ne bi bilo nesporazuma, valja reći da pod pojmom »jedinstvene ideologije« ni u kom slučaju ne podrazumevamo ideološku uniformnost i monopol čiji bi nosilac bio bilo koji partijski centar, pa ni onaj u federaciji. Ali ni razlike u idejno-političkoj i teorijskoj aktivnosti Saveza komunista u republikama i pokrajinama ne mogu preći onu granicu koja razbija i ukida osnove »jedinstvene ideologije«, odnosno ako se te razlike konstituišu u posebne ideološke plat-

[8] Statut Saveza komunista Jugoslavije.
[9] Isto.

forme, onda je sa takve osnove nemoguće voditi stvarnu borbu mišljenja, jer tada nije reč o normalnom sučeljavanju mišljenja, nego o konfrontiranju različitih ideologija. »Ako mi odnose ravnopravnosti u partiji, — govorio je Milentije Popović — u Savezu komunista Jugoslavije razbijamo i pokušavamo da uspostavimo u ovoj ili onoj formi drugačiji odnos, ili u najmanjoj meri da nametnemo shvatanje, strategiju i politiku jedne od republičkih partija, mi razbijamo osnovicu na kojoj je mogućna ravnopravnost, bez obzira na pravo veta i u svim drugim odnosima. Jer, u partiji se, u vodećoj snazi, narušava odnos koji omogućava i ravnopravne odnose među narodima. To će uvek voditi u sukobe, a sukobe ćemo morati rešavati na neki način, preko sudara kroz državu, silu i tome slično.«[10]

Iskustvo pokazuje da se neravnopravnost u Savezu komunista Jugoslavije narušavala upravo onda kada je bilo pokušaja nadmetanja nosilaca »nacionalnih ideologija«, a do kriznih situacija je dolazilo kada su se na osnovu toga formirale određene frakcije i grupaško delovanje. Razne Savezu komunista tuđe ideologije, kao što su nacionalistički separatizam i unitarizam, tehnokratizam, liberalizam i birokratski centralizam, ispoljile su se, u većoj ili manjoj meri, gotovo u svakoj republici i pokrajini, ali je ipak jedna od tih ideologija bila karakterističnija, dominantnija u jednoj nego u drugoj republici ili pokrajini. A i to je, zapravo, bio rezultat zatvaranja ideologije u republičke (nacionalne) granice, napuštanja njenih jedinstvenih strateških osnova.

Takvo stanje je bitno promenjeno, posle 21. sednice Predsedništva SKJ i Desetog kongresa, ali ne treba imati iluziju da recidivi takvih odnosa iz nedavne prošlosti više ne žive, da i sada nema različitih idejnih strujanja u pojedinim republikama i u Savezu komunista Jugoslavije u celini. Stoga i borba protiv recidiva prošlosti mora, isto tako, biti jedinstvena, zasnovana na jedinstvenim idejno-političkim kriterijumima u svakoj republici i pokrajini.

Nije nam namera da analiziramo ukupna idejno-teorijska strujanja u Savezima komunista pojedinih republika i pokrajina, jer je to posebna tema, ali je i ovde potrebno ukazati na to da su razne ideje i predodžbe ljudi uvek uslovljene njihovim načinom života. To se ne odnosi samo na pojedine individue ili manje društvene grupe, nego i na nacije. »Međusobni odnosi različitih nacija zavise od toga koliko je svaka od njih razvila svoje proizvodne snage, podjelu rada i unutrašnji saobraćaj. Ovaj stav je općenito priznat. Ali, ne samo odnos jedne nacije prema drugoj, nego i cjelokupna unutrašnja raščlanjenost te nacije zavisi od stupnja razvitka njene proizvodnje i njenog unutrašnjeg i vanjskog saobraćaja.«[11]

---

[10] »Politika«, 5. i 6. jun 1971.

[11] K. Marks — F. Engels, *O istorijskom materijalizmu, Njemačka ideologija*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1973, str. 35.

Istorijska je činjenica da se nacije i narodnosti (republike i pokrajine) koje sačinjavaju Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju zaista nalaze na različitim stepenima razvitka: jedne su razvijenije, dok su druge manje razvijene. Pa ipak, svaka od njih se snažno razvila u svakom pogledu i stvorila je solidne osnove za ubrzaniji materijalni, socijalni i kulturni razvitak. Svakoj od njih se, dakle, pruža šansa da na sopstvenom višku rada organizuje i razvija svoj nacionalni život. Takav položaj republika i pokrajina (nacija i narodnosti) izveden je (i treba da se izvodi) iz onog temeljnog odnosa proizvodnje koji omogućuje neposrednom proizvođaču i radnom čoveku i njegovoj osnovnoj organizaciji udruženog rada da prisvaja rezultate svoga rada, svoj dohodak, i da na osnovu toga bude nosilac svih vitalnih procesa društvene reprodukcije. Tome treba dodati i postojanje fonda za podsticanje bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo i druge oblike socijalističke solidarnosti, kao i mnoga druga ustavna načela, posebno ona koja se odnose na odgovornost republika i pokrajina ne samo za sopstveni razvitak, nego i za razvitak i napredak jugoslovenske federacije. Time su stvoreni uslovi za ostvarivanje pune nacionalne ravnopravnosti, odnosno utemeljeno je načelo da »obični zakoni morala i pravde, kojima treba da se rukovode pojedinci u međusobnim odnosima, budu vrhovni zakoni u odnosima među narodima«[12]. Takva opredeljenja i principi su, u načelu, provereni u društvenoj praksi i ugrađeni u naš sistem socijalističkog samoupravljanja. Ali, njihova realizacija je ipak dosta složena, upravo zbog relativno velikih razlika u stepenu razvijenosti republika i pokrajina. Na primer, SAP Kosovo je, istina, prema nekim parcijalnim pokazateljima (društveni proizvod i nacionalni dohodak po stanovniku), oko pet do šest puta manje razvijena od Slovenije, a jedanput od najnerazvijenije republike — Makedonije.[13] Te razlike ovde ne ističemo da bismo posebno otvorili raspravu o odnosima razvijenijih i manje razvijenih delova naše socijalističke zajednice, već da bismo ukazali na dva aspekta u razvitku i izgradnji progresivne socijalističke ideologije i odnosa u Savezu komunista Jugoslavije.

Prvo, razlike u stepenu razvijenosti, što je sasvim razumljivo, neminovno podrazumevaju ne samo posebnostii i specifičnosti pojedinih akcija, rešenja i inicijativa za brži i efikasniji razvitak svake republike ili pokrajine, nego i objektivno dovode u različit ekonomski položaj pojedine delove radničke klase na-

[12] K. Marks, *Građanski rat u Francuskoj*, »Kultura«, Beograd, str. 21.

[13] Razume se, za utvrđivanje stepena razvijenosti nekog područja u odnosu na drugo neophodan je mnogo kompleksniji postupak, koji podrazumeva ocenu razvitka ekonomskih i društvenih odnosa u njihovoj ukupnosti (stepen razvitka proizvodnih snaga, odnosa proizvodnje, socijalnih i kulturnih odnosa, obrazovanost radničke klase i aktivn[illegible]stanovništva itd.), što nije tema ovog napisa.

roda i narodnosti Jugoslavije, uključujući tu i sučeljavanje njihovih interesa, pa i konflikte koji na toj osnovi mogu da nastanu. Ukupan razvitak u jednoj višenacionalnoj zajednici, bez obzira na demokratski socijalistički sistem koji omogućuje društveno dogovaranje i samoupravno sporazumevanje i usklađivanje interesa republika i pokrajina, uključujući i njihovo svojevrsno pravo veta, mora da računa i sa tendencijom izvesne dezintegracije svesti ne samo u delovima društva, nego i u delovima radničke klase. I pored svih brana i mehanizama koji su ugrađeni u ceo sistem, posebno ustavni, da se takve tendencije onemoguće, one će se ipak pojavljivati u ovoj ili onoj formi. Jer, »kako individue ispoljavaju svoj život, takve jesu. To što one jesu, poklapa se s njihovom proizvodnjom, kako s tim *što* proizvode, tako i s tim *kako* proizvode.«[14]

Drugo, opasnosti od pojava nacionalizma, bilo separatističkog bilo unitarističkog tipa, kao i izvesni oblici dezintegracije svesti, koji se mogu pojaviti i u novim uslovima — može najefikasnije da razrešava Savez komunista Jugoslavije, a to i jeste jedna od njegovih istorijskih uloga.

Savez komunista Jugoslavije je avangarda radničke klase, ali je ujedno i partija zajednice naroda i narodnosti koji žive u istom produkcionom odnosu, sa jedinstvenim samoupravnim socijalističkim sistemom. I naša revolucija je istorijsko delo jedinstvenog revolucionarnog pokreta, pa bi svako razjedinjavanje ili uvođenje ma kakvog oblika neravnopravnosti u tom pokretu neminovno ugrozilo njene tekovine. Naša zajednica je višenacionalna, u njoj živi više naroda i narodnosti, ali su uslovi klasne borbe i razvitka političkih odnosa u svakoj našoj naciji i narodnosti (republici i pokrajini) i u svima njima zajedno najtešnje povezani i međusobno uslovljeni i u isto vreme bitno drukčiji nego što su u drugim višenacionalnim zajednicama. Stoga Savez komunista postoji i deluje u svakoj našoj naciji, republici i pokrajini, sa jedinstvenim programom i na jedinstvenim strateškim i idejnim osnovama, jer se jedino na taj način i može uspostaviti jedinstvo našeg revolucionarnog pokreta, bez obzira na posebnosti i samostalnost njegovih delova, Saveza komunista u republikama i pokrajinama.

Zahvaljujući baš takvom karakteru Saveza komunista Jugoslavije moguće je, i to samo pod njegovom vodećom ulogom, uspešno voditi borbu za istinsku ravnopravnost nacija i narodnosti. Jer, ma koliko to paradoksalno zvučalo, istina je da se pravnim normama nikada do kraja ne može obezbediti stvarna ravnopravnost naroda i narodnosti u jednoj višenacionalnoj zajednici. Ukoliko, na primer, jača samostalnost republika i pokrajina za njihov sopstveni razvitak i razvitak Jugoslavije u celini, uključujući tu i njihovo pravo veta, utoliko raste obaveza komunista svih naših nacija i narodnosti da se bore za razvijanje

[14] K. Marks — F. Engels, *Njemačka ideologija*, cit. izd., str. 34.

saradnje, za zajedničku politiku razvoja koja omogućuje prosperitet svima, za stvarne ravnopravne odnose i socijalističku solidarnost, za realizaciju strateških ciljeva našeg revolucionarnog pokreta, a protiv svih vidova hegemonizma, avangardizma, nacionalizma i metoda pritiska u međurepubličkim i međunacionalnim odnosima.

Prema tome, postojanje osetnih razlika u stepenu razvijenosti republika i pokrajina i ostvarivanje jedinstva u uslovima raznoobraznosti, samostalnosti i posebnosti delova našeg revolucionarnog pokreta pretpostavlja široku otvorenost revolucionarne misli i prakse, svojevrsnu idejno-teorijsku i političku integraciju i integraciju svesti u našem revolucionarnom pokretu u celini, i to od dna do vrha i obratno. Nosilac tog procesa je Savez komunita Jugoslavije — to je jedan od bitnih principa njegove idejno-teorijske izgradnje.

*

Marksistička teorija o revolucionarnoj avangardi nikad strogo ne odvaja idejno-teorijska od organizacijskih pitanja, već ih posmatra kao dve strane jedinstvenog procesa njene izgradnje. Jer ni takozvana organizacijska pitanja nemaju samo praktično značenje, kako se to ponekad misli, nego su najčešće i predmet idejno-teorijske delatnosti u partiji. Ali, o tome, kao i o izgradnji unutrašnjih odnosa u Savezu komunista, idući put.

Zorica Priklmajer-Tomanović

Ka „istorijskom susretu" komunista i socijalista

(Novine u zapadnoevropskom Sredozemlju)

Više od dve decenije posle drugog svetskog rata Zapadna Evropa je predstavljala jedan od društveno najstabilnijih svetskih regiona. Dok su kontinente nerazvijenog sveta potresale socijalističke, antikolonijalne i oslobodilačke revolucije i ratovi; dok su i socijalističke zemlje Istočne Evrope doživljavale povremeno ozbiljna previranja, od berlinskih demonstracija 1953. preko poljskih i mađarskih događaja 1956, »čehoslovačkog slučaja« 1968. do ponovne erupcije na poljskom Baltiku 1970; dok je i u samoj kapitalističkoj Evropi, na jugu, Grčka prolazila svoju dramu s dolaskom vojne hunte na vlast, Zapadna Evropa je retko beležila slične događaje. Izuzetak je činila jedino Francuska s krahom Četvrte i uspostavljanjem Pete Republike 1958. i bolnim raskidanjem s prošlošću kolonijalne sile.

Krajem 60-tih godina, međutim, kao da je i u ovom regionu otvoren jedan novi period. Opet je Francuska bila ta u kojoj su poznati »majski događaji« iz 1968, masovnošću svojih nosilaca i dubinom izazvanih poremećaja, nagovestili da se ispod prividno mirne površine zapadnoevropskog društva vrše krupna tektonska pomeranja. Studentski pokret koji je prethodnih godina manje-više širom Zapadne Evrope svedočio — često veoma burno — o nemiru mladih generacija i njihovom osporavanju kapitalističkog sistema jedino je ovde poslužio kao detonator izbijanju

opšteg nezadovoljstva. Usledila je 1969. »vruća jesen« u Italiji i prodor pokreta radničkih skupština i radničkih delegata. Sredinom 70-tih godina sve očitije se manifestuje pomeranje političkog raspoloženja u Francuskoj i Italiji u levo, o čemu svedoče parlamentarni izbori 1973. i predsednički 1974. u Francuskoj[1], a u Italiji referendum povodom zakona o razvodu braka 1974. i pokrajinski izbori 1975.[2] Istovremeno do dalekosežnih promena dolazi na Pirinejskom poluostrvu. Antifašistička revolucija u Portugalu obračunava se 1974. sa najstarijim i najdugotrajnijim fašističkim režimom u Evropi. U Španiji se još pre Frankove smrti, 1975, oseća da se frankizam nalazi u agoniji i da se zemlja sve neposrednije suočava s nužnošću suštinskih društvenih promena. I tako, mada u srednjoj i severnoj Evropi kapitalističke zemlje i dalje imaju relativan društveni mir[3], zahvaljujući zbivanjima u sredozemnom pojasu Zapadne Evrope, i ovaj region sve više privlači pažnju prirodom društvenih kretanja koja se odvijaju u njemu. Pirinejsko i Apeninsko poluostrvo i Francuska među njima suočavaju danas svet sa činjenicom da ima i »na Zapadu nešto novo«.

To »novo« ima više aspekata, od kojih će ovde biti tretiran jedan: politički odnosi na levici, tačnije — odnosi među njenim klasično najreprezentativnijim nosiocima, komunistima i socijalistima. I to stoga što upravo evolucija tih odnosa svojim pozitivnim stranama otvara značajne mogućnosti levici tih zemalja.

Da te mogućnosti imaju sasvim realnu dimenziju, svedoči i nervoza koju one izazivaju u krugovima prirodno neprijateljskim prema svakom nagoveštaju progresivnih promena u ovom delu sveta. Sastanak »šestorice moćnih«[4] u Rambujeu, novembra 1975, koji je pokazao bojazan zastupljenih sila da bi savremena kriza kapitalizma mogla izazvati otvaranje u levo; izričito izjašnjavanje lidera SAD i glavnokomandujućeg NATO pakta protiv same mogućnosti ulaska komunista u vlade zapadnoevropskih zemalja, pri čemu se pre svega Italija i Francuska imaju u vidu; pokušaji da se izvrši okupljanje konzervativnih partija na zapadnoevropskom nivou — sve su to simptomi te uznemirenosti predstavnika kapitalističkog sveta pred jačanjem levih sna-

---

[1] Preko 45% glasova za levicu na prvim i preko 49% na drugim izborima.

[2] Više od 59% pristalica razvoda braka na referendumu i 47,2% glasova za levicu na pokrajinskim izborima, od čega 33,4% za KP Italije.

[3] Relativan stoga što je, na primer, štrajk rudara u Kiruni, u Švedskoj, 1969—1970. predstavljao šok iznenađenja u ovoj prosperitetnoj zemlji; što je štrajk rudara u Velikoj Britaniji 1974. predstavljao najveći sukob između vlade i radničkog pokreta od 1926; što je bitka oko ulaska Norveške i Danske u EEZ bila izuzetno oštra, izazivajući polarizaciju društva.

[4] Zvaničnih predstavnika SAD, Francuske, Italije, Velike Britanije, Nemačke i Japana.

ga u području zapadnoevropskog Sredozemlja. A jedan od veoma važnih faktora tog jačanja jeste menjanje odnosa između komunista i socijalista.

Da bi se slika tih odnosa mogla što potpunije sagledati, nužno je upoznati se najpre nešto bliže s njenim komponentama, sa onim što se zbiva u komunističkim partijama, s jedne, i u socijalističkim, s druge strane, kao i među njima.

Demokratija kao težište komunističke strategije

Komunističke partije u Italiji, Francuskoj, Španiji i Portugalu čine, pored KP Finske, najuticajniji deo zapadnoevropskog komunističkog pokreta. Njima nije zajedničko samo to što predstavljaju značajan faktor u unutrašnjem razvoju svojih zemalja, pa preko toga i na međunarodnom nivou, već su im srodna i gledišta o putevima socijalizma i oblicima njegove izgradnje u njihovim zemljama. Iako deluju u različitim uslovima, pa su im stoga i neposredni zadaci u političkoj borbi određeni nacionalnim specifičnostima, u njihovom osnovnom strateškom opredeljenju zajednički imenitelj im je neodvojivost borbe za socijalizam od borbe za demokratiju, bilo da se radi o njenom uspostavljanju kao u Španiji, njenoj odbrani i konsolidaciji kao u Portugalu ili o njenom podizanju na viši nivo kao u Francuskoj i Italiji. Jačanje i proširivanje demokratije je preduslov otvaranja puteva ka socijalizmu; socijalizam i demokratija su u ovim partijama sinonimi. Sâm put ka ostvarenju socijalističkog preobražaja definiše se kao demokratski put u socijalizam. On treba da bude nošen akcijom najširih društvenih masa, njihovim opredeljenjem za socijalne promene i njihovim zalaganjem za oživotvorenje tih promena. Takvo kretanje ka socijalizmu ne može stoga biti stvar jedne organizacije, pa ni same komunističke partije, već pretpostavlja angažman svih progresivnih snaga zemlje, okupljenih na glavnim pravcima borbe u svakoj datoj etapi. Tako je KP Španije član Demokratske hunte i preko nje Platforme demokratskog okupljanja, a i jedna i druga objedinjavaju veći broj demokratski orijentisanih organizacija, struja i grupa; KP Francuske u svojoj koaliciji sa socijalistima i levim radikalima, Koaliciji levice, vidi jezgro jednog još šireg fronta koji naziva Savezom francuskog naroda; KP Italije nudi socijalistima i katolicima svoju formulu »istorijskog kompromisa«, koji se ne ograničava na moguću koaliciju između KPI, SPI i Demohrišćanske partije, već pretpostavlja istovremeno najšire okupljanje pristalica komunista, socijalista, kao i katoličkih masa. Sve ove partije su, dakle, zainteresovane ne samo za politička savezništva, već i za njihovu masovnu osnovu, za savezništvo svih socijalnih kategorija koje žele društvene promene. S obzirom na složenost snaga koje treba da ga nose, i sâm put demokratskog i socijalističkog preobražaja ima pluralistički karakter, što znači da ove partije ne prisvajaju sebi monopol revolucionarnosti niti

smatraju da se socijalizam može nametnuti njihovim zemljama nasilnim putem. Za mirni put u socijalizam, koji one zagovaraju, potrebna je opredeljenost većine društva za suštinske društvene promene.[5] A iz ovako viđenog puta u socijalizam proizlazi i koncept samog modela socijalističkog društva: politički pluralizam, uključujući i delovanje opozicije; poštovanje klasičnih građanskih sloboda i uspostavljanje novih demokratskih prava; ne etatizacija, već socijalizacija svojine nad osnovnim sredstvima za proizvodnju; učešće članova socijalističke zajednice u upravljanju društvom — to su neke od osnovnih karakteristika ovog socijalizma zapadnoevropskog tipa; modela koji odgovara tradicijama, strukturi i osobenostima većine zapadnoevropskih zemalja.

Ovaj model socijalizma je sam po sebi zahtevao izvesna razjašnjenja kada je reč o diktaturi proletarijata, s obzirom na to da je jedna od osnovnih funkcija diktature nasilje nad svrgnutom klasom, odnosno odbrana novog poretka od kontrarevolucije. Pitanje te njene funkcije postavilo se onog trenutka kada je u zapadnoevropskim komunističkim partijama prihvaćeno postojanje opozicije i u socijalizmu i kada je, shodno tome, prihvaćena i mogućnost povratka kapitalističkih snaga na vlast u okvirima važećeg legaliteta. Sa teorijskog gledišta, ovo pitanje je složeno i u najmanju ruku diskutabilno: da li mirni put u socijalizam uopšte, pa i u zapadnoevropskoj verziji, neminovno nameće reviziju pojma diktatura proletarijata i u kojoj meri? Međutim, i pored toga što postoje i teorijski razlozi za preispitivanje, ili, tačnije — za dalju razradu i objašnjavanje diktature proletarijata u novim uslovima, čini se da su prevashodno politički motivi uslovili odricanje od diktature proletarijata, odnosno njeno modifikovanje u nekim komunističkim partijama ovoga dela sveta.[6] Alvaro Kunjal se već 1974. izjasnio za napuštanje tog pojma smatrajući da bi njegova upotreba odmogla razumevanju politike KP Portugala i ističući da je socijalizam demokratskiji od bilo koje buržoaske demokratije; činjenica da je sâm termin »diktatura« omražen u portugalskim masama svakako da je pri tome igrala presudnu ulogu. KP Francuske je isti potez učinila 1976. u pripremi svog XXII kongresa, motivisana — osim principijelnim razlozima — i političkom potrebom da se što više afirmiše kao nosilac »demokratskog«, odnosno nenasilnog puta

[5] KP Italije stoji na stanovištu da parlamentarna većina od 51% ne predstavlja dovoljan uslov za obezbeđenje socijalističkog razvoja i da upravo »istorijski kompromis« treba da izbegne takozvanu vertikalnu podelu italijanskog društva. U KP Francuske je na njenom XXII kongresu (februar 1976) istaknuto da Francuska u stvari nije podeljena na dve konfrontirane polovine, već na uski sloj vladajućih i ogromnu masu onih koje kapitalistički sistem eksploatiše.

[6] U KP Finske je još 1965. vođena diskusija oko pojma »diktatura proletarijata«, koji je zamenjen pojmom »radnička vlast«. Ova izmena obrazložena je kompromitovanjem pojma »diktatura proletarijata« usled kršenja zakonitosti u SSSR za vreme Staljina.

u socijalizam i da se distancira od jednog modela socijalizma koji ne odgovara francuskim uslovima, a koji pojam »diktatura proletarijata« asocira u širem političkom javnom mnenju. U KP Italije pitanje diktature proletarijata je prisutno implicite kao otvoreno pitanje, jer »istorijski kompromis« na sasvim specifičan način tretira odnos komunista s jednom partijom koja ima korene u masama, ali je i partija vladajuće klase.

Sve ove novine, u formuli savezništva, u tretmanu diktature proletarijata i slično predstavljaju samo razradu i dalje razjašnjavanje vladajućeg koncepta revolucije u ovim partijama, prihvaćenog pod imenom mirnog puta u socijalizam, koji se u većini njih razvija gotovo dve decenije.

Novi momenat u njihovoj politici predstavljaju, međutim, potezi koji govore o pokušajima prenošenja njihove strategije u borbi za socijalizam na međunarodni, odnosno regionalni nivo. Ta tendencija došla je do izražaja na Briselskoj konferenciji zapadnoevropskih komunističkih partija, januara 1974, kojoj su glavni ton davale upravo najjače partije regiona, o kojima je ovde reč. Strategija mirnog puta u socijalizam ima dve osnovne pretpostavke: dublje promene društvenih struktura putem reformi i savez najširih društvenih snaga zainteresovanih za te promene. Prvi element dobija na regionalnom nivou vid borbe protiv »Evrope monopola«, »Evrope multinacionalnih kompanija«, a za »Evropu trudbenika«; drugi element izražava se u apelu Konferencije ne samo radničkim i socijalističkim organizacijama, već i svim demokratskim snagama zapadnoevropskih zemalja da se angažuju u borbi za alternativu važećem statusu quo.

»Evropa trudbenika« ne pokušava se naći samo u naporima da se postojeće institucije EEZ demokratizuju i time izvuku iz dominacije krupnog kapitala; ono što prevazilazi pitanje samih institucija EEZ jeste nužnost smišljene, koordinirane akcije radničkog pokreta na širokom frontu da bi se pariralo negativnim efektima politike krupnog kapitala po položaj radničke klase, materijalni kao i društveni. Nužnost te zajedničke akcije smatra se utoliko urgentnijom što se zapadnoevropski kapitalistički sistem nalazi u krizi i što se u toj situaciji klasna borba zaoštrava. »Evropa trudbenika« sagledava se, dakle, pre svega kroz jedan široki demokratski pokret čije jezgro treba da čini radnička klasa i koji bi bio u stanju da u celom regionu stavi na dnevni red dublje socijalne reforme, pa u tom kontekstu i demokratizovanje EEZ. Radnička klasa sa svojim saveznicima trebalo bi, po tom shvatanju, kao nosilac prevazilaženja datog sistema u krizi da ponudi alternativu »Evropi monopola«.

»Evropa trudbenika« ima ne samo regionalnu, već i širu internacionalnu dimenziju. Takva Evropa — reč je o Zapadnoj Evropi u kojoj deluju partije okupljene na Konferenciji — bila bi u stanju da dâ pozitivniji doprinos međunarodnim odnosima i na kontinentu i u svetu uopšte. Antiblokovska opredeljenost ovih partija povezuje se sa jačanjem stvarne nezavisnosti zapa-

dnoevropskog regiona; »Evropa trudbenika« ne sagledava se kao privesak ni zapadnog ni istočnog bloka, ali ni kao protivnik bilo jednog bilo drugog, već pre svega kao njihov ravnopravni partner u rešavanju akutnih problema međunarodne zajednice.

Iz ovakve pozicije izrasta i odnos tih partija prema miroljubivoj koegzistenciji i popuštanju zategnutosti. I jedno i drugo zapadnoevropske komunističke partije nisu sklone da primaju statično, kao faktor održavanja statusa quo, pre svega u Evropi, ali i u svetu, već kao preduslov za jačanje progresivnih snaga i njihove borbe za korenite društvene promene. Kada su odlučno protiv »revitalizacije« NATO pakta, za vojni detant paralelno sa političkim, za kolektivnu evropsku bezbednost, za prevazilaženje blokovske podele, za pretvaranje Sredozemlja u zonu mira itd., ove partije se zalažu za međunarodne odnose u kojima neće dominirati interesi velikih sila, u čijoj senci ostali, pa i Zapadna Evropa, treba da traže svoj modus vivendi. Za zapadnoevropske komunističke partije »Evropa trudbenika« je deo njihove borbe za trasiranje socijalističkih puteva u ovom delu sveta, u čemu one vide jedini izlaz iz krize u kojoj se zapadnoevropsko društvo nalazi.

Briselska konferencija nije zaobišla ni veoma aktuelno pitanje odnosa razvijeni — nerazvijeni. Održana u vreme kada je takozvana energetska kriza najavila nužnost »novog međunarodnog poretka«, ona je istakla da su i nerazvijene zemlje i trudbenički slojevi zapadnoevropskog društva žrtve politike, odnosno eksploatacije krupnog međunarodnog kapitala i da su stoga njihovi interesi povezani. To je bio nagoveštaj novih puteva međunarodne solidarnosti na jednom pravcu čije mogućnosti nisu dovoljno iskorišćene.

Briselski skup zapadnoevropskih komunističkih partija potvrdio je, između ostalog, i autonomnost ovog pokreta: Konferencija je održana isključivo u funkciji interesa zapadnoevropskog radničkog pokreta, kako ih sagledavaju zastupljene partije. »Evropa trudbenika« ocrtana je na ovom sastanku kao okvir u koji se dâ preneti na regionalni nivo njihova strategija borbe za socijalizam vođene na nacionalnom planu; strategija koja ima osobena, autonomna obeležja, saobrazno uslovima Zapadne Evrope.

U kontinuitetu ove politike zacrtane u Briselu javlja se i jačanje bilateralnih kontakata među komunističkim partijama zapadnoevropskog Sredozemlja. Tokom 1975. došlo je do susreta između KP Italije i KP Španije, KP Francuske i KP Italije i KP Španije i KP Francuske. Zajedničke deklaracije koje su donete na prva dva susreta[7] predstavljaju prave manifeste ne samo koncepcija partija-sagovornica o putevima i oblicima socijalizma u njihovim zemljama, kao i o opštim prilikama u kojima se borba za socijalizam odvija, već i međusobne saglasnosti i solidar-

[7] »Unita«, 12. jul 1975; »Cahier du Communisme«, № 12, decembar 1975.

nosti, uz poštovanje specifičnih uslova u kojima se svaka partija nalazi. Takvom svojom sadržinom ovi dokumenti predstavljaju i svojevrstan manifest autonomnosti partija koje su ih donele.

Ta autonomnost je u istom periodu došla do izražaja i prilikom priprema Konferencije evropskih komunističkih partija. Dugotrajnost usaglašavanja stavova tokom tih priprema sama po sebi svedoči da formulisanje zajedničkih gledišta između partnera iz Zapadne i Istočne Evrope traži ozbiljna razjašnjavanja.[8] Dâ se nazreti da postoje razlike već u prilazu samoj svrsi Konferencije: dok partije »istočnog bloka« akcent stavljaju pre svega na miroljubivu koegzistenciju, popuštanje zategnutosti, međunarodnu saradnju, tako da se ova Konferencija javlja u funkciji podrške KEBS-u, zapadnoevropske komunističke partije su više sklone da sve te elemente poboljšavanja međunarodnih odnosa posmatraju neodvojivo od borbe za društveni progres, pa čak i u njegovoj funkciji; za njih, dakle, težište nije na međudržavnim odnosima, već na međuuslovljenosti mira i borbe za socijalizam. Miroljubiva koegzistencija se ne prihvata kao politički i socijalni status quo, već kao pretpostavka stvaranja šireg prostora razmahu klasne borbe radi ostvarenja dubljih društvenih promena.

Isto tako, u više navrata ponovljene izjave u komunističkim partijama i Italije, i Francuske i Španije da u savremenim uslovima ne može biti govora ni o kakvom vidu centralizacije međunarodnog komunističkog pokreta, da je svaka partija odgovorna za sopstvenu strategiju u nacionalnim okvirima i da na međunarodnom nivou može biti reč samo o socijalističkoj solidarnosti — takođe svedoče o njihovoj izrazitoj privrženosti svome »partijskom suverenitetu«.

Ako bi se htela izvući crvena nit politike ovih partija na nacionalnom i međunarodnom planu, ona bi se dala svesti na stavljanje demokratije u centar njihovih preokupacija: demokratije kao osnovne sadržine društva za koje se bore; demokratskih mera i sredstava na putu njegovog uspostavljanja; demokratskih odnosa međusobnog razumevanja i podrške, uz poštovanje nužnih različitosti; demokratskog statusa autonomnih članova jednog međunarodnog pokreta čiji se principi internacionalizma mogu prihvatiti samo u onom vidu i u onoj meri dok ne zadiru u interese nacionalnih puteva u socijalizam. Ta usredsređenost na demokratiju u svoj svojoj polivalentnosti ne predstavlja za ove partije taktičko manevrisanje, već je motivisana samom suštinom njihove strategije u borbi za socijalizam, saobrazno tradicijama i potrebama društvenog tla na kome deluju.

---

[8] Posle jednog od tih pripremnih sastanaka Đankarlo Pajeta (KP Italije) je izjavio da su razlike među sagovornicima takve da traže dalje diskusije, i to van okvira same Komisije za pripremu sastanka.

Imperativ društvenih promena — pokretač politike socijalista

Komunističke partije o kojima je ovde reč više se odvajaju od drugih komunističkih partija zapadnoevropskog regiona po snazi, uticaju i značaju u političkom životu svojih zemalja nego po osnovnoj usmerenosti svojih shvatanja. Mirni put u socijalizam i model socijalističke parlamentarne demokratije su opšteprihvaćeni u zapadnoevropskom komunističkom pokretu, iako u njihovoj razradi, posebno u nivou i produbljenosti teorijskih razmatranja, postoje razlike od partije do partije, pri čemu KP Italije zauzima zapaženo mesto.

Kada se, međutim, radi o socijalističkim partijama zapadnoevropskog Sredozemlja, njihova osobenost u okviru zapadnoevropskog socijalističkog pokreta se javlja u nešto drugačijoj svetlosti. Tome su uvek osnovni pečat davale snažne socijaldemokratske partije srednje i severne Evrope koje su u svojim zemljama predstavljale dominantnu snagu radničkog pokreta bez ozbiljnije konkurencije bilo u komunistima bilo u drugim levim partijama i grupacijama; te pozicije činile su da ove snažne socijaldemokratske partije svoje slabije partnere sa levice tretiraju uglavnom kao »zanemarljive«. U Francuskoj i Italiji socijalističke partije su bile suočene sa snažnim komunističkim partijama, što je direktno uticalo na njihovu politiku. U Francuskoj socijaldemokratska SFIO je i u Četvrtoj i u prvim godinama Pete Republike nastojala da uspostavi ravnotežu prema snažnoj KPF tražeći savezništva u političkom centru, čime se sve više isključivala iz levog pokreta, dok najzad 60-tih godina nije došla u položaj da bira između odumiranja među sve beznačajnijim centrističkim grupacijama i opstanka ozbiljnim zaokretom u levo. Opredeljenje za ovo drugo dovelo je početkom 70-tih godina do uobličavanja današnje SP, koja je, iako naslednik SFIO, krenula putem preispitivanja, odnosno prevazilaženja svih njenih osnovnih orijentacija: izjasnila se za klasnu borbu, za idejnu modernizaciju okretanjem ka samoupravnom socijalizmu, za saveze na levici, pre svega sa komunistima i, u dugoročnijoj perspektivi, za integrisanje cele »socijalističke porodice« Francuske u jednu jedinstvenu partiju. U Italiji, gde postoji i snažna Komunistička partija i slaba Socijaldemokratska partija, SPI je uvek predstavljala izuzetnu pojavu i jednu od glavnih snaga političke levice; ona je ostajala deo te levice i pored učešća u vladama i osciliranja u odnosima sa KPI, koji su umeli da dobijaju i vid konfrontiranja. Poučena dugogodišnjim iskustvima učešća u vladama takozvanog levog centra, koji nije uspeo da zemlji pruži rešenja njenih vitalnih problema, sve oštrijih u uslovima aktuelne krize kapitalizma, SPI se okreće ka »socijalističkoj alternativi« tražeći izlaz ka smelijem otvaranju ka socijalističkim perspektivama i stoga ka odlučnijoj ulozi levice u upravljanju zemljom, pre svega uključivanjem KPI u odgovor-

nosti upravljanja. Ovaj kurs ka radikalizaciji sopstvene politike posle proživljenih iskustava saradnje s građanskim partijama ne bi sam po sebi predstavljao osobenost francuskih i italijanskih socijalista, jer se slične intencije u vidu zahteva za »više socijalizma« mogu primetiti i kod nekih jakih socijaldemokratskih partija, ali ono što prve razlikuje od drugih jeste prihvatanje širokog saveza levih snaga, u prvom redu partnerstvo s komunistima da bi se željeno otvaranje u levo moglo ostvariti. Ista ta orijentacija na široki savez demokratski opredeljenih socijalnih i političkih snaga karakteriše i politiku Socijalističke radničke partije Španije; partner KP Španije preko Platforme demokratskog okupljanja, čiji je član — a koja je postigla sporazum o zajedničkom delovanju sa Demokratskom huntom, kojoj pripadaju španski komunisti — SRPŠ ne priznaje nikakvu »demokratizaciju« režima u Španiji koja bi isključivala legalizovanje KPŠ. Obe partije, zajedno s drugim demokratskim snagama zemlje, tek stoje pred zadatkom eliminisanja »frankizma bez Franka« i osvajanja terena za normalne uslove političke borbe. Taj cilj, po oceni SRPŠ, neće se ostvariti ni brzo ni lako, te se pitanje osvajanja vlasti za sada ne postavlja za socijalističke snage, mada će uspostavljanje demokratije u Španiji, takozvani demokratski proboj naprednih snaga, omogućiti da se »krene ka izgradnji socijalističkog i demokratskog društva«[9].

SP Portugala, opet, predstavlja posebnu pojavu i, u ovoj sredozemnoj skupini, protivrečnu u mnogo čemu. Ističući, s jedne strane, osobenosti Portugala u koji nije stoga moguće presađivati iskustva zapadnoevropske socijaldemokratije, SPP se, s druge strane, pokazuje preokupirana uspostavljanjem klasične građanske demokratije zapadnoevropskog tipa, bliske upravo socijaldemokratskim partijama, i to u izuzetnim okolnostima portugalske revolucije u kojoj su postojale nesumnjive tendencije da nađe ishodište u jednoj specifično portugalskoj varijanti socijalizma. I u odnosu prema komunistima i krajnjoj levici SPP je srodna držanju socijaldemokratskih partija: u nekonsolidovanim prilikama Portugala, kada je opasnost od kontrarevolucije realna, SPP ponekad ostavlja utisak da je više preokupirana kritikovanjem KPP nego strahom od desnih snaga, iako istovremeno istupa sa tezom da portugalska revolucija zavisi od saradnje između SPP i KPP.[10]

Osobenosti sredozemnog pojasa Zapadne Evrope kao područja obeleženog društvenim previranjima daleko više nego ostali deo regiona — što upućuje i komunističke partije tih zemalja na bliže povezivanje — deluju i na socijalističke partije

---

[9] Felipe Gonzalez, *La Rupture démocratique est indispénsable,* »L' Unité«; № 190, 30. januar 1976, str. 7.

[10] Mario Soares, *Je ne vois pas d'issuse à notre révolution hors de la collaboration entre PC et PS,* »L, Unité«, № 175, 17—23. oktobar 1975, str. 16—18.

da formulišu zajednički imenitelj svojih opredeljenja i delatnosti. Ta potreba rezultirala je u sazivanju Konferencije socijalističkih partija »južne Evrope«, januara 1976. u Parizu. Konferencija je imala svoju predigru maja 1975. u neformalnom susretu predstavnika socijalističkih partija iz Portugala, Španije, Italije, Francuske, Grčke i Belgije na imanju lidera francuske SP Fransoa Miterana. Iz oskudnih informacija o tom sastanku dâ se zaključiti da je njegova središna tema bila situacija u Portugalu i da je intencija inicijatora bila da se u okviru jedne šire razmene mišljenja doprinese prevazilaženju antagonizama između portugalskih socijalista i komunista. Skup je naišao na negativno reagovanje krupnih socijaldemokratskih partija i francuskoj SP je prigovoreno da nastoji generalisati svoju politiku sporazumevanja sa komunistima; odgovor je bio da se ne radi ni o kakvom nametanju »francuskog kursa« drugim socijalističkim partijama, već o realnosti mediteranskih zemalja, čiji se radnički pokret nalazi pod uticajem dve jake struje — socijalista i komunista, a čija podvojenost je uvek išla samo desnici na ruku, te, prema tome, tu podvojenost treba prevazići u interesu progresa.

Ova razmimoilaženja još su produbljena na sastanku Socijalističke internacionale održanom u Danskoj na nedelju dana pre Pariske konferencije »južnoevropskih« socijalista. Protivljenje socijaldemokrata saradnji sa komunistima predstavljalo je, nesumnjivo, jednu od značajnih tačaka neslaganja, mada ne i jedinu: odnos prema zainteresovanosti SAD za zbivanja u Evropi, pogledi na rešavanje krize zapadnoevropskog kapitalizma i na perspektive socijalizma takođe su se nalazili među diskutovanim pitanjima.

Konferencija »socijalističkih partija juga Evrope«[11] nastojala je da iskristališe stavove učesnika prema svim tim otvorenim problemima vremena, a pre svega svoga područja, vodeći računa o njegovim specifičnostima. Položaj Sredozemlja posmatran je kroz ulogu Zapadne Evrope u savremenom svetu. Pobornice Evropske zajednice, partije-učesnice su saglasne u stavu da te zajednice »nema bez socijalizma kao što socijalizma nema bez jedinstvene Evrope«. Kroz borbu za socijalizam ove partije vide mogućnost ispoljavanja »identiteta« Zapadne Evrope, koji treba da se izrazi u ekonomskoj i političkoj samostalnosti, u nezavisnosti od obe svetske supersile — SAD i SSSR, u odbacivanju svake vrste neokolonijalizma i mešanja u unutrašnje stvari drugih zemalja i u razvijanju saradnje sa zemljama nerazvijenog sveta radi uspostavljanja »novog međunarodnog poretka«. Ističući osobenosti sredozemnog pojasa kao nestabilnog područja

[11] U svojstvu delegata bile su zastupljene socijalističke partije iz Španije, Portugala, Francuske, Italije i Belgije. Ova poslednja kao neka vrsta spojnice između socijalističkih partija Sredozemlja i socijaldemokratskih partija srednje i severne Evrope. Konferenciji je prisustvovao i veći broj posmatrača.

opterećenog lokalnim sukobima, sa zemljama koje odlikuje jaka desnica na jednom i jak komunistički pokret na drugom polu, partije-učesnice smatraju da bi podvajanje socijalističkog pokreta na »severni« i »južni« predstavljalo opasnost po jedinstvo zapadnoevropskog regiona kao celine.

Po shvatanjima izraženim na Konferenciji, socijalizam se nalazi na dnevnom redu u zemljama južne Evrope. Kriza kapitalizma, i kao ekonomskog i kao političkog sistema, pokazuje da on nije više kadar ne samo da razvija, već ni da očuva postojeću demokratiju. Socijalizam treba da pruži alternativu toj višestrukoj nesposobnosti kapitalizma, na svim područjima društvenog života, a ta alternativa je oličena u samoupravljanju. Dok se socijalna baza kapitalizma sužava, socijalna baza socijalizma se širi i impulsi ka demokratizaciji društvenog upravljanja koji dolaze iz te baze mogu biti odgovarajuće artikulisani kroz razne samoupravne oblike. Demokratija se može podići na viši nivo tek povezivanjem ekonomske i političke demokratije, smatra se u ovim partijama. Po njihovom uverenju, ne postavlja se pitanje izbora između »demokratije u bazi« i predstavničke demokratije, već pitanje njihovog prožimanja i uzajamnog jačanja.

Da bi se ostvarili navedeni ciljevi, po stavovima Konferencije, strategija treba da se sastoji u akcionom okupljanju svih socijalističkih, progresivnih i demokratskih snaga njihovih zemalja. Za razliku od ekonomski razvijenije severne Evrope, gde je bilo moguće ići na osetnije zadovoljavanje potreba radničke klase i gde su stoga bili povoljniji uslovi za politiku klasne saradnje, na jugu kontinenta koji se ekonomski razvijao sporije daleko su prisutnije socijalne napetosti i sukobi, usled čega i politika klasne saradnje koju su praktikovale neke socijalističke partije nije dala pozitivne rezultate. Naprotiv, nužnost klasne borbe uslovila je jačanje komunističkih partija i njihovu čvrstu vezu sa radničkom klasom. Polazeći od saznanja da je u ovom delu Evrope reč o borbenom radničkom pokretu koji se ne zadovoljava revandikativnim akcijama, već traži društvene promene, partije-učesnice se opredeljuju za strategiju akcionog objedinjavanja svih antikapitalističkih društvenih snaga. Na političkom planu to pretpostavlja pre svega saradnju sa komunističkim partijama kao partijama radničke klase, zatim sa sindikatima i sa snagama katoličke levice.

Konferencija se isto tako prilično jasno odredila prema Socijalističkoj internacionali kojoj pripadaju partije koje su sazvale ovaj skup: one ne nameravaju da institucionaliziraju svoju grupaciju kao »južnoevropsku« niti čak smatraju da razlike u Socijalističkoj internacionali idu strogo geografskom linijom[12],

---

[12] Na Konferenciji je, na primer, ukazano da i na severu ima članica Socijalističke internacionale koje sarađuju sa komunistima, kao što je slučaj u Finskoj, ili prihvataju njihovu podršku u parla-

ali smatraju da imaju pravo na povremena međusobna dogovaranja kao što to praktikuju i neke socijaldemokratske partije srednje i severne Evrope. Ono sa čim računaju kao članice Socijalističke internacionale i do čega drže jeste razumevanje i poštovanje njihovih osobenosti, a to znači i političkih, odnosno strateških opredeljenja, shodno uslovima područja u kome deluju.

Iz svega do sada izloženog moglo bi se zaključiti da sadašnji trenutak većine socijalističkih partija zapadnoevropskog Sredozemlja karakteriše suočavanje sa potrebom suštinskog menjanja statusa quo u njihovim zemljama i prihvatanje te nužnosti. One, prema tome, ne idu za korigovanjem postojećeg poretka, već za njegovom transformacijom, shvaćenom ne kao stvar budućnosti, već kao zadatak sadašnjosti, iako rešavanje tog zadatka može predstavljati i dugoročniji proces. Tako zacrtana politika predstavlja u stvari prevazilaženje klasičnog reformizma socijaldemokratskog tipa.

Mogućnosti »istorijskog susreta«

U zapadnoevropskom radničkom i socijalističkom pokretu nije nova teza da ni socijaldemokratske ni komunističke partije ovog regiona u svom dosadašnjem razvitku nisu odgovorile istorijskoj misiji pokreta i da se putevi socijalizma u Zapadnoj Evropi mogu otvoriti tek prevazilaženjem obe ove struje i uobličavanjem jednog novog pokreta na drugačijim osnovama. Pojava partija takozvane nove levice 60-tih godina, pa kasnije i pokreta radikalne levice, bila je u velikoj meri motivisana nezadovoljstvom postojećim stanjem stvari, odnosno politikom ta dva dominantna krila zapadnoevropskog radničkog pokreta.

Kada se posmatraju promene koje doživljavaju, svako na svom koloseku, komunisti i socijalisti zapadnoevropskog Sredozemlja, nameće se pitanje: nije li taj proces prevazilaženja i klasične socijaldemokratije i klasičnog komunističkog pokreta već u toku i ne otvara li to perspektivu njihovog susretanja na ključnim pitanjima vremena u ovom delu sveta? Drugim rečima, ne otvaraju li se mogućnosti prevazilaženja, bar u ovom regionu, rascepa radničkog pokreta dugog gotovo šest decenija, mogućnosti »istorijskog susreta« socijalista i komunista?

---

mentu, kao u Švedskoj. S druge strane, i na jugu postoji primer odsustva saradnje, pa čak i antagonističkih odnosa između komunista i socijalista u Portugalu. A istovremeno u grupi »južnih« socijalista nalazi se i SP Belgije, koja sama ne nalazi za potrebno da sarađuje sa komunistima u svojoj zemlji, ali pokazuje puno razumevanje za saradnju između komunista i socijalista u Francuskoj, Italiji i Španiji i pruža podršku takvoj politici odgovarajućih socijalističkih partija.

Pri postavljanju ove hipoteze ne gubi se iz vida činjenica da se radi o zemljama, pre svega Francuskoj i Italiji, gde su sporazumi između jednih drugih već postojali u određenim periodima, mada njihove odnose više karakteriše osciliranje između približavanja i — povremeno veoma oštrog — udaljavanja. Ključno je, međutim, to da trajna sprega među njima nije bila ostvarena. Stoga se pod »istorijskim susretom« ne podrazumeva jedan novi period relativno privremene saradnje, već takvo usaglašavanje politike koje, bez obzira na konkretne političke forme (koalicija, sporazumi, akciono jedinstvo), može postati osnov i okvir jednog kvalitativno novog pokreta trajnijeg karaktera. Kvalitativno novog ne u organizacionom smislu eventualnog pretapanja socijalističkih i komunističkih partija u neku treću političku formaciju, što bi u dogledno vreme bilo i nerealno očekivati s obzirom na njihove tradicije, idejnu, političku i organizacionu individualnost, a što ne bi bilo ni neophodno; taj novi kvalitet izrazio bi se pre svega u sadržini, smeru i efikasnosti zajednički sprovođene strategije u borbi za socijalizam, koja bi stvarala mogućnost da se oko tog političkog jezgra formira masovan socijalni pokret kadar da na svojim plećima iznese ostvarenje dubokih društvenih promena. Nije reč, dakle, o jedinstvenoj organizaciji, već o jedinstvenoj politici, ka kojoj bi gravitirale sve napredne snage tih zemalja u svojim najrazličitijim oblicima. Čini se, štaviše, da je pluralitet takvog pokreta, uključujući i trajanje osobenih individualnosti socijalističkih i komunističkih partija, ne samo jedino moguć u uslovima Zapadne Evrope, već da je i poželjan s obzirom na korisno međudejstvo neuniformnih socijalističkih snaga, sposobnih da svaka na svoj način dâ doprinos realizaciji opštih ciljeva. Takav susret socijalista i komunista mogao bi se okvalifikovati »istorijskim« jer bi zaista značio prevazilaženje istorijskog rascepa među njima, jer bi imao izglede na određenu trajnost i, što je najvažnije, jer bi stvorio mogućnost da radnički pokret odgovori svojoj istorijskoj misiji.

U čemu bi bile pretpostavke ovakve hipoteze?

One se mogu naći, najpre, u dodirnim tačkama dva pokreta kada je reč o najbitnijim pitanjima socijalističke strategije, i to u dodirnim tačkama ne samo kako ih oni vide, već kako one stoje u stvarnosti.

Pre svega, između komunista i socijalista ne postoje suštinske razlike kada je reč o odnosu između socijalizma i demokratije, jer se ovo dvoje identifikuju i u pogledu sredstava da se dođe do socijalizma i u pogledu ustrojstva samog socijalističkog društva. I jedni i drugi su na tom tereneu privrženi tradicijama zapadnoevropskog društva i njegovoj opredeljenosti za demokratiju pluralističkog tipa, demokratiju koja svojim novim oblicima i sadržinama neće negirati, već dalje razvijati klasične građanske slobode. Borba za demokratiju nalazi se, prema tome, na glavnom pravcu dejstvovanja u socijalističkoj strategiji i komunista i socijalista.

Politika savezništva im je takođe u velikoj meri zajednička. Ne radi se samo o upućenosti socijalista i komunista jednih na druge i o njihovom prihvatanju te činjenice, koja predstavlja jednu od najkrupnijih političkih osobenosti područja o kome je reč —gde Portugal predstavlja samo relativno izuzetak — već o shvatanju da efikasna borba za društvene promene pretpostavlja krajnje širok demokratski front socijalnih i političkih snaga njihovih zemalja. Taj masovni društveni potencijal ne predstavlja samo željenu viziju ovih partija; on je stvarnost društva u kojima deluju: o tome svedoče 1968. u Francuskoj i gotovo polovina biračkog tela opredeljenog za levicu na predsedničkim izborima 1974; jedinstvo sindikalnog pokreta u Italiji i takođe osetno pomeranje biračkog tela u levo 1974—1975; talasi štrajkova u Španiji 1975—1976, koji eskaliraju i brojem učesnika i prirodom postavljenih zahteva; stalna previranja u masama Portugala, pri čemu i simptomi dezorijentacije svedoče o potrebi njihovog čvršćeg usmeravanja, što pretpostavlja jedinstvo revolucionarnih snaga. Čak i u primeru nesaglasnosti između KP i SP Italije oko »istorijskog kompromisa« te razlike su više teorijsko-strateškog nego neposredno političkog karaktera; naime, ni SPI nije protiv današnjeg računanja s demohrišćanima s obzirom na njihovu ulogu i značaj u italijanskom društvu, ali je protiv trajnog, dugoročnog i u tom smislu »istorijskog« kompromisa sa njima jer smatra da pritiskom levice treba dovesti do kraja kompromitovanje Demohrišćanske partije kao nesposobne da zemlji pruži suštinske promene koje su joj potrebne; da, prema tome, trajno rešenje problema italijanskog društva nije u »istorijskom« kompromisu sa demohrišćanima, već u »socijalističkoj alternativi« koju može da otvori samo levica. Kako, međutim, ni KPI ne misli da ide na kompromis s demohrišćanima da bi se podvrgla njihovoj politici, već da bi delovala na njihovo levo skretanje, u sadašnjem trenutku je aktuelnost razlika između nje i SPI veoma relativna: ako u ovom momentu i komunisti i socijalisti stoje na stanovištu da se Demohrišćanska partija ne može zaobići kao politička realnost zemlje, tek će vreme, odnosno uspešnost socijalističko-komunističke politike pokazati koliko taj kompromis, danas neizbežan, može ostati »istorijski«, a koliko je on samo prelazni period ka jednoj ili drugoj varijanti »socijalističke alternative«.

Dalje, pogledi komunista i socijalista o položaju i mogućoj ulozi Zapadne Evrope na kontinentu i u savremenoj svetskoj konstelaciji takođe su podudarni u mnogim ključnim tačkama. »Evropa trudbenika« sa briselske konferencije zapadnoevropskih komunističkih partija u mnogo čemu je srodna onoj viziji Zapadne Evrope kakva je ocrtana na Pariskom sastanku »južnoevropskih« socijalista: i jedna i druga koncepcija predviđaju otrzanje Zapadne Evrope od dominantnog uticaja krupnog kapitala i stvaranje uslova za jačanje uticaja i zatim obezbeđenje rukovodeće uloge radničke klase; i jedna i druga stavljaju naglasak na nezavisnost ovog regiona i njegovu konstruktivnu ulogu u svetskoj za-

jednici, posebno u regulisanju odnosa između razvijenog i nerazvijenog sveta i u izgradnji »novog međunarodnog poretka«; i jedna i druga vide Zapadnu Evropu van blokovskih grupacija, ekvidistanciranu od obe supersile, ali u podjednako normalnim odnosima sa obema. I jedan i drugi pristup budućnosti regiona stavljaju u uzajamnu vezu borbu za socijalizam i borbu za samostalni, osobeni identitet Zapadne Evrope u svetskim relacijama.

Najzad, sličnost između komunističkih i socijalističkih partija zapadnoevropskog Sredozemlja postoji i u pogledu njihovog statusa u okviru međunarodnog pokreta kome pripadaju. Ne gubeći iz vida razlike u istorijskom, idejnom, političkom, pa i organizacionom smislu između međunarodnog komunističkog pokreta, s jedne, i međunarodnog socijalističkog, odnosno socijaldemokratskog pokreta, s druge strane, i stoga bez upuštanja u bilo kakve paralele među njima, dâ se konstatovati da su u području o kome je reč i socijalističke i komunističke partije u položaju kada moraju da podvlače specifičnosti uslova u kojima deluju i iz kojih izviru i specifičnosti njihove politike. Njihova autonomnost u toj politici je činjenica koja se ne može dovoditi u pitanje, ali osobenosti te politike predstavljaju predmet kritika, mada više u vidu međunarodnih diskusija nego direktnih napada.[13] Za hipotezu koja se ovde zastupa, o mogućem »istorijskom susretu« komunista i socijalista zapadnoevropskog Sredozemlja, nije primarno to što politika i shvatanja ovih partija kod njihovih inostranih partnera iz iste »porodice« nailaze na nerazumevanja, ali je značajan uzrok tih nerazumevanja: a to je saobražavanje ovih partija posebnim zahtevima svoga tla, što ih samo može sve više približavati međusobno, jačajući istovremeno i dalje njihovu autonomnost.

Pretpostavke za hipotezu o »istorijskom susretu« komunista i socijalista zapadnoevropskog Sredozemlja mogu se naći i u posmatranju njihovih odnosa iz jednog drugog ugla — istorijskog.

Ako se imaju u vidu karakteristike i komunističkih i socijalističkih partija iznete u prethodnim poglavljima, kao i dodirne tačke među njima, dâ se primetiti da su neka ključna pitanja istorijskog rascepa zapadnoevropskog radničkog pokreta iz vremena oktobarske revolucije, formiranja prve zemlje socijalizma i Treće internacionale izgubila aktuelnost u savremenim uslovima. Pitanje reformi i revolucije postavlja se danas u ovom delu sveta u drugoj svetlosti: komunističke partije postale su nosioci »revolucionarnog reformizma«, a socijalističke partije područja koje se ovde tretira raskidaju sa socijaldemokratskim reformizmom. Pi-

---

[13] Na primer, kao što je napred navedeno, saradnja socijalista »južne Evrope« sa komunistima naišla je na otpor u jednom delu Socijalističke internacionale, upravo kod jakih socijaldemokratskih partija »severa«. Isto tako, diskusioni članci u štampi i publicistici socijalističkih zemalja Istočne Evrope, na primer na temu internacionalizma, predstavljaju indirektnu, ali jasnu polemiku pre svega sa pojedinim komunističkim partijama Sredozem

tanje klasne borbe ili klasne saradnje takođe je u ovom delu radničkog pokreta sve manje casus belli; zadaci koje i komunisti i socijalisti sebi postavljaju pretpostavljaju klasnu borbu, mada strategija širokog savezništva za koje se opredeljuju i jedni i drugi ne isključuje i neke delove buržoazije. Pitanje diktature proletarijata nema u savremenim uslovima za njih onaj značaj koji je imalo u vreme rascepa pokreta; komunističke partije ga same skidaju s dnevnog reda, izričito ili prećutno. A jedna od najdubljih vododelnica dveju struja konfrontiranih pre šest decenija — 21 uslov za pristupanje Trećoj internacionali — ne samo po svom tekstu i društveno-političkom kontekstu u kome je donet, već po celom svom dugoročnom smislu pripada istoriji. Da bi se odgovorilo zadacima vremena, nije potrebno tu istoriju preispitivati; potrebno je ići u susret zahtevima sadašnjeg trenutka i budućnosti, što i komunisti i socijalisti zapadnoevropskog Sredozemlja, izgleda, i nastoje da čine.

Moglo bi se prigovoriti celoj ovoj argumentaciji u korist postavljene hipoteze da ne vodi računa o nekim ne manje važnim momentima koji joj ne idu u prilog. Na primer, i pored svih nesuglasica unutar komunističkog, odnosno socijalističkog pokreta na međunarodnom nivou, ni »južnoevropski« socijalisti nemaju nameru da se organizaciono izdavajaju u neku posebnu grupaciju bilo unutar Socijalističke internacionale bilo van nje, kao što se komunističke partije ne odriču svoje solidarnosti sa socijalističkim zemljama Istočne Evrope, sa SSSR u prvom redu. Međutim, za kretanje komunista i socijalista o kojima je reč ka »istorijskom susretu« nije nužan njihov raskid sa širom međunarodnom »porodicom« kojoj istorijski pripadaju; dovoljno je njihovo prevazilaženje nekih dogmi i političkih predrasuda i jedne i druge od tih »porodica«.

Zatim, može se primetiti da odnose između komunista i socijalista ne treba idealizirati, jer oni ni danas nisu rasterećeni određenih neslaganja, pa i surevnjivosti. Tako, na primer, izjave KPI o solidarnosti sa socijalističkim zemljama Istočne Evrope izazivaju prigovore SPI o protivrečnosti u stavovima italijanskih komunista: istinski angažovani u odbrani i razvijanju demokratije u svojoj zemlji, oni, s druge strane, prema tim prigovorima SPI, ne podvrgavaju kritičkoj analizi nedemokratske aspekte socijalističkih režima u Istočnoj Evropi. Isto tako, pored već navedene kritike »istorijskog kompromisa« sa strateškog gledišta, SPI u ovoj formuli vidi i opasnost marginalizacije socijalista, stešnjenih između jakog partnera u komunistima, s jedne, i demohrišćanima, s druge strane. U Francuskoj je posle krupnih uspeha Koalicije levice 1974. sledeća godina bila dobrim delom obeležena trvenjima između SP i KPF, čiji su stvarni motivi u borbi za prestiž na francuskoj levici. Njihove uzajamne kritike, koje treba da pokriju te motive, deluju ponekad isforsirano: tako u pitanju savezništva, na primer, SP smatra da je formula KPF o Savezu francuskog naroda neprihvatljiva jer je nedefinisana, a

KPF na isti način ocenjuje takozvani klasni front, koji je lansirala SP, iako u suštini između ta dva pojma teško da bi se našle stvarne razlike.[14] Trajanje ovih i drugih nesporazuma između komunista i socijalista razumljivo je ako se ima u vidu da proces prevazilaženja istorijskih sukoba ne može teći ni brzo ni glatko; da ove partije drže do očuvanja, ispoljavanja i stalne afirmacije svoga identiteta; i, što je, verovatno, najvažnije, da se nalaze u protivrečnom položaju istovremeno i partnera i konkurenata u borbi za vlast sutrašnjice. I to je ono što ponajviše može ugroziti realizaciju »istorijskog susreta«, koji danas predstavlja samo jednu mogućnost, čije pretvaranje u stvarnost zavisi od mnogih okolnosti pod kojima će se njegovi nosioci naći tokom dalje borbe za socijalističko društvo i pri njegovom uspostavljanju.

Kao jedan od najopipljivijih argumenata protiv hipoteze o »istorijskom susretu« između komunista i socijalista mogao bi poslužiti slučaj Portugala, u kome je antagonizam dveju partija jedna od najznačajnijih karakteristika političke situacije u toj zemlji. Portugal, međutim, može biti onaj izuzetak koji potvrđuje pravilo; ne ulazeći u brojne razloge koji leže u korenu tog antagonizma, on u stvari pokazuje da staro stanje odnosa između komunista i socijalista rađa i stare, u istoriji zapadnoevropskog radničkog pokreta poznate negativne posledice — omogućavanje prostora desnici za delovanje. Drugim rečima, slučaj Portugala upravo pokazuje do koje mere je »istorijski susret« dve struje radničkog pokreta u regionu zapadnoevropskog Sredozemlja potreban ukoliko se želi stvoriti iole trajnija brana desnim snagama, koje u ovom delu sveta nisu za potcenjivanje, a koje uvek mogu računati i sa spoljnom podrškom.

Prema tome, kada se svedu svi razlozi »za« i »protiv« pri postavljanju hipoteze o »istorijskom susretu« socijalističkih i komunističkih partija u evropskom prostoru o kome je ovde bilo reči, ostaje zaključak da ona ima osnova, posebno ukoliko se to susretanje ne shvata kao jedan ili drugi čin, već kao proces ostvarivanja jedne dugoročne strategije u borbi za socijalizam.

---

[14] »Savez francuskog naroda je alijansa svih žrtava industrijskih i finansijskih feudalaca protiv uske kaste koja vlada zemljom i guši je...« (»L' Humanité«, 5. februar 1976, str. 10).

»SP koristi izraz »klasni front« da bi okarakterisala okupljanje svih onih koji imaju interesa da unište ekonomsku eksploataciju i političku i ideološku dominaciju kapitalizma« (»Le Poing et la Rose«, »Bulletin interieur«, Supplement, № 45, 15. novembar 1975, str. 31).

Mirjana [illegible]anković

Osavremenjivanje koncepcije savezništva

(Iskustvo italijanskih komunista)

Jedno od suštinskih pitanja strategije borbe za društveni preobražaj jeste pitanje ne samo kako, kojim putem i kakvim metodama, nego i sa kojim socijalnim i političkim snagama treba voditi takvu borbu da bi ona bila uspešna. Izbor saveznika zavisi prvenstveno od poznavanja realne situacije u datoj zemlji, unutrašnje konstelacije društvenih i političkih snaga, njihovog uticaja na društveno-politički razvoj zemlje, međunarodnih uslova itd. Shodno objektivnim promenama u socijalnoj stratifikaciji pojedinih zemalja morala se menjati i strategija savezništva ukoliko se želelo osavremenjivanje marksizma i marksističkih metoda u istraživanju i analizi realnih društvenih procesa.

U ovom članku nas interesuju shvatanja italijanskih komunista o pitanju saveznika radničke klase u borbi za društveni preobražaj; naime, analiza promena koju su u tu koncepciju uneli polazeći od Lenjinove koncepcije saveza radnika i siromašnih seljaka do najnovije formule o »istorijskom kompromisu« kao svojevrsnoj varijanti italijanskih komunista o mogućem putu dolaska na vlast.

Da bismo genezu te koncepcije stavili u što adekvatnije okvire, moramo barem u najosnovnijim crtama izneti najbitnije elemente unutrašnje situacije, jer je njihova analiza uslovljavala razradu koncepcije savezništva u skladu s pojedinim fazama unutrašnjeg razvitka zemlje.

Zbog svog zakasnelog kapitalističkog razvitka Italija je relativno kasno ušla u red razvijenih kapitalističkih zemalja, pa su u njoj ostali nerešeni neki [illegible] problemi koje su druge

zemlje rešile još buržoasko-demokratskom revolucijom (agrarni problem, razvijeni Sever i nerazvijeniji Jug i slično). Stoga bismo mogli reći da je ona ušla u red razvijenih kapitalističkih zemalja tek šezdesetih godina ovog veka, i to prvenstveno kroz »ekonomski bum«, pa su se nasleđene protivrečnosti zakasnelog razvoja još jače zaoštrile u momentu kad je taj bum, usled poremećaja na svetskom tržištu, počeo da jenjava, što se, zapravo, i desilo sedamdesetih godina. Ako se ima u vidu da se italijanska privreda, posmatrana u globalu, nalazi ipak relativno na sporednom koloseku u svetskoj kapitalističkoj podeli rada, da su industrijski potencijali, s retkim izuzecima, pretežno zastareli, da je zbog nedostatka gotovo svih sirovina industrija bila upućena na njihov uvoz, onda postaje jasnije gotovo opšte rasprostranjeno mišljenje među ekonomistima bez obzira na njihovu političku pripadnost da dosadašnji model privrednog razvitka više ne odgovara naraslim proizvodnim i društvenim snagama niti je u stanju da rešava narasle protivrečnosti, te se stoga preorijentacija i menjanje tog modela postavlja kao nužnost. Upravo je na pitanju kako menjati postojeći model razvitka i u kom pravcu usmeriti snage da bi se teškoće ekonomske krize ravnomerno raspodelile na sve slojeve stanovništva i izazvana najnovija kriza italijanske vlade (38. po redu od oslobođenja).

Međutim, teška ekonomska situacija Italije samo je najevidentnija manifestacija globalne društvene i političke krize koja potresa zemlju i čini je jednom od relativno slabijih karika u kapitalističkom lancu. Ona se, slično situaciji u drugim zemljama Zapadne Evrope, karakteriše sve snažnijim pritiskom državnog kapitalizma, etatističkog intervencionizma i multinacionalnih kompanija. Otuda i veoma tesna povezanost i uslovljenost ekonomije i politike. S druge strane, možda ni u jednoj drugoj evropskoj zemlji kapitalističkog Zapada nisu tako mnogobrojni i veoma izdiferencirani srednji slojevi, upravo kao posledica promena u društveno-ekonomskom razvitku zemlje, ili veoma glomazan i birokratizovan i neefikasan državni aparat. Dok broj industrijskih radnika stagnira ili se smanjuje zbog prestrukturiranja privrede i smanjivanja proizvodnje, dotle broj zaposlenih u sektoru usluga i tercijarnih delatnosti uopšte veoma brzo raste. Taj porast je toliki da bismo »tercijarizaciju« mogli istaći kao jednu od karakteristika socijalne strukture uposlenih u Italiji. Posebno pada u oči porast broja službenika u tercijarnom sektoru, koji je gotovo najveći u Zapadnoj Evropi, pa se možda opravdano može govoriti i o birokratizaciji tercijarnog sektora. Ako se tome doda visoka stopa nezaposlenosti ili nedovoljne zaposlenosti, sve brojnija armija mladih ljudi srednjeg, višeg i visokog obrazovanja koji sve teže nalaze posao, visoka stopa inflacije i rasta životnih troškova, nestabilna politička situacija i slično, onda postaje dosta uverljivo mišljenje da u Italiji nisu isključeni ni zaokreti u desno ni pokušaji povampirenih fašističkih i raznih ekstremističkih grupica da strategijom socijalne na-

petosti spreče pozitivnija rešenja nastalih teškoća koja su, svakako, realnija. U uslovima snažnog porasta srednjih slojeva, kao što je slučaj u Italiji, između njih i multinacionalnih kompanija i državnog monopolizma izgrađuju se posebni odnosi, koji se moraju imati u vidu kad se elaborira strategija borbe za društveni preobražaj. S jedne strane, jačanje pritiska i političke i ekonomske težine krupnih monopolističkih grupa zaoštrava i dovodi u podređen i zavisan položaj srednje slojeve, odnosno sitnu i srednju industriju u odnosu na dominaciju monopola i kompanija, dok, s druge strane, sve organizovanija antimonopolistička borba radničke klase i njenih sindikalnih i političkih organizacija zaoštrava protivrečnosti unutar srednjih slojeva, doprinosi njihovoj sve većoj razuđenosti. Svi ovi samo ovlaš istaknuti propratni negativni pojavni oblici jednog određenog modela privrednog razvitka ukazuju na činjenicu da taj model više ne odgovara naraslim proizvodnim i društvenim snagama i da ga treba menjati ako se želi stvarno razrešavanje najkrupnijih problema. Na tu potrebu se ukazuje u brojnim analizama ekononiske situacije koje su tokom poslednjih godina vršene na savetovanjima gotovo svih političkih partija.

Traženje rešenja upravo za te objektivne teškoće podstaklo je jače angažovanje Italijanske komunističke partije (IKP) oko razmatranja problema mogućih saveznika u borbi za društveni preobražaj.

Počev od VIII kongresa (1956. godine), IKP postepeno elaborira širu socijalnu bazu subjekata socijalističke transformacije Italije. Kada se kao glavni neprijatelj označe monopolistički kapitalizam i multinacionalne kompanije, a tako je upravo postupala IKP od svog VIII kongresa na dalje, onda postaje jasno i shvatljivo da se socijalna baza subjekata borbe za društveni preobražaj može veoma proširiti, obuhvatajući i sve one snage koje su objektivno udaljene od radničke klase, ali su spremne da se bore protiv tog glavnog neprijatelja.

Već duže vremena pratimo veoma široku diskusiju u italijanskoj levici i van njenih granica o problemu saveznika radničke klase. Kao što smo već istakli, šire diskusije možemo uočiti već negde oko 1956. godine, naime u vreme priprema VIII kongresa IPK, kongresa koji je obeležio snažan zaokret u taktici i strategiji Partije, da bi se danas diskusija posebno razbuktala oko strategije takozvanog »istorijskog kompromisa«.

Iz dosta razuđenog razmišljanja IPK o uticaju promena u razvitku savremenog kapitalizma na socijalnu stratifikaciju i o odnosima koji se mogu uspostaviti između radničke klase i ostalih slojeva društva nikli su i novi, osavremenjeni pristupi ove Partije problemu savezništva u borbi za socijalizam.

Različitost uslova u kojima danas deluje Partija od onih u kojima je Gramši izgrađivao svoju koncepciju »istorijskog bloka«, odnosno bloka znatno širih socijalnih snaga od snaga koje su sačinjavale saveznike radničke klase u ranijim socijalističkim revolucijama, nametala je potrebu da se marksistička teorija o

savezni cima radničke klase dublje razradi i prilagodi novim uslovima. Taj blok je morao da postane razuđeniji, da obuhvati i sve srednje slojeve, uključujući i srednju i sitnu gradsku i seosku buržoaziju, zainteresovanu za borbu protiv krupnih monopola i multinacionalnih kompanija. To je razumljivo ako se imaju u vidu promene u strukturi radničke klase i drugim socijalnim slojevima. Današnja slika radničke klase veoma se razlikuje od one kada su klasici marksizma postavljali temelje naučnom socijalizmu i kada je izvršena prva socijalistička revolucija, kao što su i sasvim različiti i njeni odnosi s drugim slojevima savremenog društva, pa i njen društveni položaj i uticaj. Radnička klasa je iz jedne manje ili više zatvorene socijalne grupacije prerasla u društvenu formaciju koja je otvorena svim slojevima i grupama koje su neposredno vezane uz sam proces proizvodnje. S druge strane, naglo širenje tercijarnih delatnosti i naučno-tehničke revolucije, koja dobar deo tehničke inteligencije obezličava i pomera na marginalne pozicije u društvu, približava radničkoj klasi i te grupe srednjih slojeva koji se, kao što smo videli, ne samo naglo povećavaju, nego i politiziraju, ali istovremeno i raslojavaju. Sve te promene, koje smo u dosadašnjem izlaganju samo ovlaš dodirnuli, morale su u jednoj partiji koja teži da istražuje nove pojave i u ovoj oblasti, a među takve upravo spada i Italijanska komunistička partija, da dovedu najpre do preispitivanja, a kasnije i do prevazilaženja klasičnih koncepcija i u teoriji savezništva radničke klase.

Ako u teorijskim razmišljanjima italijanskih komunista posmatramo taj problem u njegovoj genezi, videćemo da se on, uporedo sa oslobađanjem Partije od mnogih naslaga i predrasuda prošlosti, stalno puni novom, širom i bogatijom sadržinom. U tom pogledu padaju u oči neki novi momenti oko kojih je vredno da zadržimo našu pažnju.

Pre svega, radi se o tome da se problemu savezništva nije prišlo samo kao problemu socijalnog, već i političkog saveza, odnosno kao problemu odnosa radničke klase s drugim političkim snagama koje nisu direktni predstavnici radničke klase, ali imaju bazu u narodnim masama i spremne su, ako za to postoje mogućnosti, da zajedno s radničkom klasom sprovode jedinstvenu aktivnost usmeravanu od strane socijalističkih snaga, to jest političkih snaga radničke klase. Dakle, očito je da se radi o nečem što se kao novo javlja u koncepciji savezništva, odnosno da je klasična koncepcija saveza socijalnih snaga (radnika, seljaka, napredne inteligencije) dopunjena i širim socijalnim snagama i koncepcijom saveza različitih, ali u istom smeru orijentisanih političkih snaga. Sam savez socijalnih snaga proširen je na sve socijalne slojeve, uključujući sitnu i srednju gradsku i seosku buržoaziju, koji se u antimonopolističkoj, antikapitalističkoj i antifašističkoj borbi mogu, usled promena koje nastaju u savremenom razvitku kapitalizma, naći na istim pozicijama na kojima se nalazi i radnička klasa. Svi ti slojevi, za-

jedno s radničkom klasom, mogu sačinjavati široki front antimonopolističke borbe i kroz zajedničku borbu s radničkom klasom sticati svest o socijalističkim ciljevima. Ovako široko koncipiran savez društvenih, antikapitalističkih snaga koji bi bio usmeravan od strane »istorijskog bloka« kao svoje okosnice i saveza levo orijentisanih političkih snaga — koje su, istorijski posmatrano, relativno dugo i uspešno sarađivale (tokom pokreta otpora i oslobodilačkog rata poslednjih godina drugog svetskog rata sve do hladnoratovske faze u razvoju međunarodnih odnosa — socijalisti, komunisti, radikali, sindikati i razne levo orijentisane katoličke struje) — predstavlja takođe nov kvalitet u koncepciji savezništva. Kroz proces objedinjavanja svih tih snaga došlo bi se i do »nove većine« kao »demokratske alternative« vladajućem bloku. Ta bi se većina, s obzirom na svoju složenost i široku političku raščlanjenost, morala odraziti u pluralitetu autonomnih političkih partija i snaga unutar kojih bi, u viziji italijanskih komunista, morala da bude obezbeđena rukovodeća uloga radničke klase. Razume se da se u takvoj viziji, premda to još nije izričito rečeno, menja i prilagođava i sadržina lenjinističke koncepcije diktature proletarijata, jer se ona više tumači u gramšijevskoj koncepciji hegemonije, odnosno kao usmeravajuća i rukovodeća uloga radničke klase u višepartijskom sistemu. Ovde smo samo pomenuli problem diktature proletarijata, jer se on u »višepartijskom socijalizmu« neminovno mora postaviti, ali nam nije namera da ga dublje razrađujemo i analiziramo jer prevazilazi okvire koje smo sebi postavili ovim člankom.

Pedesetih godina komunisti još nisu razrađivali niti se izjašnjavali o mogućnosti eventualnog dolaska na vlast manjine, iako su bili svesni da u jednom tako širokom frontu vlasti moraju postojati suprotnosti, pa ponekad i oštre protivrečnosti koje se mogu razrešavati samo demokratskom dijalektikom, koja pretpostavlja i dolazak manjine na vlast kad većina izgubi poverenje. Po mom mišljenju, italijanski komunisti tada još nisu isticali tu mogućnost verovatno zbog uverenja da će »nova većina« biti u stanju da sačuva poverenje i saglasnost širokih slojeva, s jedne strane, a s druge, usled teškoća koje je izazivalo oslobađanje od opterećenja prošlosti. Poznato je da se u većini komunističkih partija Zapada problem savezništva između različitih političkih snaga postavljao kao savez snaga koje manje ili više izražavaju interese radničke klase i koje kao svoj cilj postavljaju ostvarenje socijalizma kao društvenog sistema. Postavljajući na dnevni red pitanje »nove većine« kao svojevrsnog okupljanja svih antikapitalističkih i demokratskih snaga koje će tek kroz borbu dolaziti do socijalističke svesti, IKP je problem savezništva postavila na šire osnove i dala mu nov kvalitet.

Kao treći novi elemenat u koncepciji savezništva mogli bismo smatrati njegov cilj. Sada taj cilj ne predstavlja revolucionarni (u klasičnom smislu te reči), odnosno direktni i frontalni klasni sukob čiji bi isključivi cilj bio neposredno ostvarivanje,

postepenim demokratskim putem, reformi svih društvenih, ekonomskih i političkih struktura zemlje, što će u krajnjoj instanci dovesti do socijalističkog preobražaja. U svom referatu na XIV kongresu generalni sekretar Berlingver je rekao: »Naša perspektiva nije traženje frontalnih sukoba, još manje krvavih sukoba. Naša opšta perspektiva uvek je bila, a i sada je, rešavanje problema radnika i zemlje, obnova društva, obezbeđenje normalnog odvijanja građanskog života, sledeći demokratske metode putem sporazuma i saradnje svih naprednih snaga.«[1] Prema tome, mogli bismo reći da, po koncepciji italijanskih komunista, savez počiva na strategiji reformi koja se razrađuje utvrđivanjem prelaznog programa preobražaja društvenih struktura i načina proizvodnje. Neposredni cilj takvog saveza nije socijalizam, već dalje razvijanje i širenje demokratije koja bi već na sadašnjoj etapi sadržavala određene socijalističke elemente i na kraju se razvila u »demokratiju dovedenu do kraja«. Radi se, dakle, o netradicionalnom pristupu strategiji borbe za društveni preobražaj, naime o tome da se u toku, čak i veoma zaoštrene, krize iskoriste sve mogućnosti koje postoje da bi se zemlji dao drugi pravac razvitka koji još ne bi bio socijalizam, ali koji bi, kako je isticao Berlingver, u italijansku demokratiju uneo elemente socijalizma. Takav stav, s druge strane, ima i svoje, da se tako izrazimo, novo teorijsko ishodište. Odražava shvatanje da se revolucionarno rešenje ne rađa automatski iz krize, ako ne postoji odgovarajuća politička inicijativa koja doprinosi sazrevanju krize u socijalističkom pravcu. Prema tome, italijanski komunisti smatraju da se pred radničkim pokretom ne može više postavljati alternativa: ili socijalistička revolucija ili fašistička reakcija (kako shvataju i danas neke grupe vanparlamentarne levice), već se smišljenom, realnom i u socijalističkom pravcu usmerenom politikom može radnička klasa dovesti pred novo iskustvo, iskustvo »preuzimanja nacionalne odgovornosti« i pre zauzimanja vlasti.

Dalji karakterističan elemenat u koncepciji savezništva italijanskih komunista jeste proširivanje validnosti i funkcionisanja saveza i na period posle osvajanja vlasti. Sada se, kao što se vidi, savez ne postavlja više samo u funkciji osvajanja vlasti, nego se njegova uloga i značaj protežu i na period posle zauzimanja vlasti i u tome je njegova »istoričnost«. Do tog saznanja italijanski komunisti su došli posle ozbiljne i svestrane analize čileanskih događaja i njihovog eventualnog uticaja na dalji razvitak borbe za socijalizam u razvijenim kapitalističkim zemljama. U nekoliko veoma poznatih članaka koje je Berlingver napisao povodom kontrarevolucije u Čileu[2] postavilo se osnovno pitanje: šta učiniti da se program dubokih društvenih transformacija ne sprovodi tako da široke srednje slojeve gurne na neprijateljske pozicije, nego, naprotiv, tako da u svim fazama svog

[1] »Unita«, 19. mart 1975.

[2] »Rinascita«, 1973.

izvršavanja pridobija saglasnost većine stanovništva i učvršćuje demokratski i antikapitalistički front? Šta učiniti da duboke transformacije ne dovedu do »vertikalne podele zemlje«, to jest podele društvenih snaga na one koje su za revoluciju i na one koje su protiv nje? Odgovor na to ključno pitanje Berlingver nalazi u konstataciji da se progresivne snage Italije nalaze u borbi za drugu fazu demokratske revolucije (prva faza demokratske revolucije je antifašistička borba) u kojoj se socijalizam ne postavlja kao neposredan cilj, nego se zahtevaju drukčiji pravci razvitka i određene mere socijalističkog tipa.[3] To, po Berlingveru, konkretno znači pažljivo odabiranje prioriteta u sprovođenju društvenih transformacija i tempu njihovog sprovođenja. Samo tako će se, tvrdi Berlingver, izbeći nagli pad privrednog razvitka, a s druge strane, obezbediti i u kritičnim momentima prelaza na novo društveno uređenje efikasnost ekonomskog razvitka.

Kao još jedan istaknut elemenat koncepcije savezništva italijanskih komunista mogli bismo uzeti dosta naglašeno isticanje interesa ne samo radničke klase, nego i onih slojeva koji su od nje relativno udaljeni, ali ih kriza kapitalizma objektivno približava radničkoj klasi i stoga mogu postati njeni saveznici. To se manifestuje u stavljanju akcenta i konkretnom angažovanju radničke klase i njenih sindikalnih i političkih organizacija u rešavanju, odnosno ponudi rešenja za krupne nacionalne probleme. Pozitivnim postavljanjem njenih predstavnika u parlamentu i van njega prema tim problemima jača nacionalna funkcija radničke klase, čime se sprečava i širenje baze desnice i obezbeđuje dalje pomeranje novih slojeva stanovništva ka levici i demokratskim pozicijama.

U skladu s takvim shvatanjem, za razliku od nekih drugih komunističkih partija, IKP nije više insistirala na gledištu da je za pobedu socijalizma u jednoj zemlji prevashodno bitna rukovodeća uloga komunističke partije ako ta uloga nije odraz realnog odnosa snaga i poverenja najširih narodnih masa. Tu misao je još 1956. godine izneo Toljati u poznatom intervjuu »Nuovi argomenti« i u nešto drukčijoj formi, ali suštinski istu, izrazio u jednom članku[4] kada je isticao da nije dovoljno da se jedna partija zove radničkom ili komunističkom pa da samim tim i bude partija radničke klase. Čak ni za partiju kakva je naša — isticao je on — nije dovoljno da tvrdi da je partija radničke klase da bi to istinski bila... Partija radničke klase se postaje... pre svega akcijom i neprestanom borbom da se opšti principi pretvore u svakodnevnu aktivnost koju će radnici shvatiti.«

Nema sumnje da se u ovako široko postavljenu koncepciju savezništva radničke klase, koju smo u dosadašnjem izlaganju

[3] »Unita«, 19. jun 1975.

[4] »Rinascita«, *Problemi metoda*, februar 1962.

pokušali da analiziramo, uklapa i najnovija ponuda italijanskih komunista da preuzmu svoj »deo odgovornosti« u rukovođenju državom, poznata kao »istorijski kompromis«. Po našem mišljenju, ta je ponuda usledila na osnovu uverenja italijanskih komunista da stvarno postoje mnoge dodirne tačke na kojima se mogu sresti, pregovarati i uspešno sarađivati političke partije koje imaju bazu u demokratskim narodnim masama, a takve su tri najznačajnije političke partije u Italiji: demohrišćanska, socijalistička i komunistička. Sem toga, mislimo da su takvu ponudu motivisali veoma ozbiljni aktuelni ekonomski i politički razlozi. Ne samo da komunisti raspolažu relativno snažnom ekonomskom mašinom putem kontrole koju vrše nad svojom dosta snažnom kooperativnom i preduzetnom mrežom, nego se javljaju i kao značajan ekonomski partner preko koga se odvija pretežni deo trgovine sa Istočnom Evropom. To može da bude takođe jedan od praktičnih razloga što komunisti nastoje da imaju većeg uticaja i u ekonomskim pitanjima na opštenacionalnom nivou.

Drugi motiv mogli bismo naći u vladajućoj poziciji koju komunisti imaju na lokalnom planu. Oni su već dugi niz godina po brojnosti i političkom uticaju druga politička partija u zemlji, ali je njihov uticaj još više ojačao posle lokalnih izbora održanih 15. juna 1975. godine. Tom prilikom dobili su 33,4% od ukupnog broja glasova. Čitava levica dobila je 47,2%.[5] Tako visoku pobedu komunista možemo protumačiti i kao rezultat prihvatanja od strane masa politike širokog jedinstva koju je ponudila IKP i utoliko je značajnija što je za komuniste glasao najveći deo omladine koja je sada prvi put izašla na izbore (ovog puta glasali su omladinci sa navršenih 18 godina, dok je ranije ta granica bila 21 godina). Danas komunisti imaju većinu u skupštinama svih velikih gradova, u 7 od 15 provincija, u blizu 2.000 komuna. Računa se da se pod neposrednom administrativnom upravom komunista na lokalnom nivou nalazi gotovo 20 miliona građana. Mnoge analize izvršene u samoj Italiji pokazuju da IKP danas predstavlja značajnu mašinu lokalne vlasti sa dosta efikasnom upravom. Međutim, i pored svih tih veoma značajnih pokazatelja, Komunistička partija još nema svu potrebnu političku snagu da bi mogla nametnuti sopstvena rešenja, odnosno da sama, ili zajedno s levicom, ostvari preobražaj dosadašnjih pravaca razvitka zemlje. Otuda njeno nastojanje da se i na opštenacionalnom nivou vlasti njen glas čuje, da joj se i na nivou nacionalne vlade, ili unutar »vladinog polja delatnosti«, prizna mesto koje joj po uticaju i poverenju birača pripada. A to se, po njenom shvatanju, može ostvariti prihvatanjem »istorijskog kompromisa«.

Treći elemenat koji je, po našem mišljenju, takođe doprineo opredeljenju italijanskih komunista za »istorijski kompro-

---

[5] Izborni rezultati junskih izbora 1975. godine uzeti iz »Mondo operaio«, jul 1975.

mis« možemo naći u širenju uticaja komunista i daleko izvan usko radničkih redova. Danas je u Italiji u najširim masama, unutar tradicionalne levice i većeg dela nove levice, među intelektualcima i katoličkom levicom, prodrlo shvatanje da se sa komunistima mora otvoriti »dijalog« i »konfrontiranje« o ključnim pitanjima daljeg razvitka zemlje ako se istinski želi da ona ide progresivnim pravcem.

U skladu sa svim momentima koje smo u dosadašnjem izlaganju istakli mogli bismo reći da je komunistički predlog o »istorijskom kompromisu« u stvari odgovor komunista na problem preobražaja i upravljanja državom u savremenom periodu prelaska iz kapitalizma u socijalizam. U veoma složenom i do sad nerešenom problemu socijalističke transformacije razvijene kapitalističke države, teškoćama i naporima pojedinih kompartija da se taj problem teorijski osmisli i postepeno počne rešavati u praksi, »istorijski kompromis« se javlja kao jedan od pokušaja da se taj problem počne rešavati putem obezbeđivanja maksimalno mogućeg konsensusa koji bi olakšao kvalitativan skok u razvitku društva. Mada »istorijski kompromis« shvaćen u smislu odnosa prema državi i njenom preobražaju ima u Italiji relativnu dužu tradiciju (o tim problemima razmišljao je Gramši, a Toljati ih je razrađivao i nastojao da im dâ savremenu političku dimenziju), konkretno ga je kao neposrednu strategiju savezništva i ulaska u vladu postavio Berlingver u pomenutoj analizi čileanskih događaja, a šire i detaljnije razradio na XIV kongresu IKP.

Iznesen na javnu diskusiju kao moguća vladajuća formula (komunisti, socijalisti, demohrišćani) ili kao formula vlade kojoj bi komunisti pružali spoljnu parlamentarnu podršku, »istorijski kompromis« je izazvao mnoge otpore, nerazumevanja njegovog smisla i značaja, od čega nisu bili imuni ni pojedini komunisti, ali se i danas nalazi u centru političke diskusije u Italiji, a i van njenih granica. Jasnim postavljanjem sopstvene kandidature za učešće u poslovima države komunisti su stavili do znanja da žele da učine kraj svom dosadašnjem svrstavanju na pozicijama fleksibilne i konstruktivne opozicije i da otpočnu novo iskustvo. Objektivna realnost italijanske situacije koja se manifestuje ne samo u ekonomskoj, nego i u globalnoj krizi društva, a koju sve dosadašnje vladajuće formule nisu bile kadre da razreše, potkrepljuje realnost kompromisa, mada je, s obzirom na otpor demohrišćanske desnice i visokog klera u Italiji, kao i na ozbiljna upozorenja upućena Italiji iz inostranstva, teško ostvarljiv. Međutim, situacija u Italiji, odnosno jasno izraženo pomeranje biračkog tela u levo samo su jedan od pokazatelja krupnijih promena koje se dešavaju u okviru zapadnoevropskog kapitalizma uopšte, posebno na jugu Evrope, i ne može se posmatrati izvan tih opštijih promena. Nesumnjivo je da se u nekoliko poslednjih godina politički okvir Zapadne Evrope menja uprkos nastojanjima

vladajućih krugova, pomognutih spolja, da ekonomskim oživljavanjem uspore ili ometu prodiranje novih, progresivnijih tendencija (mislimo da je u osnovi takvo nastojanje stajalo u pozadini sastanka kapitalističkih zemalja u Rambujeu). Razbijanje fašističke diktature u Grčkoj; antifašistička revolucija u Portugaliji sa svim društvenim i političkim previranjima i protivrečnostima koje nosi; uspeh levice u Italiji; jedinstvo akcije i Zajednički vladin program Socijalističke i Komunističke partije u Francuskoj, koji je rezultirao u uspehu levice na parlamentarnim i predsedničkim izborima; borba koju demokratske snage vode u Španiji da bi obezbedile progresivni razvoj postfrankovskog režima; previranja u Socijalističkoj internacionali i socijaldemokratskim partijama s tendencijom (barem potencijalnom) prevazilaženja antikomunizma i ideologije klasne saradnje itd. — svakako su odraz krize kapitalističkih struktura, s jedne, ali i krize tradicionalne politike evropske socijaldemokratije i procesa obnove komunističkih partija, s druge strane. U taj okvir uklapa se i »istorijski kompromis« kao ponuda o susretu i sporazumevanju između osnovnih političkih komponenata italijanskog društva da bi se našlo rešenje za izlazak iz krize, ali se uklapa i tendencija za objedinjavanje akcije radničke klase na evropskom planu, za približavanje komunista i socijalista (sastanak zapadnoevropskih socijalističkih partija u Elsinoru i Parizu kao pokušaj prevazilaženja tradicionalnog rascepa evropskog radničkog pokreta). U taj okvir ulazi i šira zainteresovanost pojedinih komunističkih partija (Italije, Francuske, Španije) za iznalaženje zajedničke vizije procesa demokratskog napredovanja ka socijalizmu, uz sve dužno poštovanje nacionalnih osobenosti i konkretnih uslova u pojedinim zemljama. Zajedničke deklaracije Italijanske komunističke partije i KP Španije (jula 1975) i KP Francuske i Italijanske komunističke partije (novembra 1975) istakle su upravo zajedničke elemente te vizije, koje bismo mogli identifikovati u ekonomskom, društvenom i političkom pluralizmu; demokratskom napredovanju ka socijalizmu uz najšire okupljanje socijalnih snaga (Unija francuskog naroda u koncepciji KP Francuske, Demokratska hunta u KP Španije i »istorijski kompromis« u IKP); daljem razvoju demokratije i svih političkih sloboda.

Nema sumnje da se ni zaokret italijanskih komunista u koncepciji savezništva od »nove većine« i »istorijskog bloka« kao njene socijalne baze i »socijalističke alternative« kao neposrednog cilja ka »istorijskom kompromisu« kao strategiji savezništva i »demokratskoj alternativi« kao neposrednom cilju ne može, po našem mišljenju, posmatrati izolovano od društvenih i političkih kretanja u ostalom delu Zapadne Evrope. Uverenje komunista da sporazumevanje i pregovaranje omogućava dalji progresivni razvitak zemlje i formiranje vlade kadre ne samo da pokrene i ostvari transformaciju društva, nego i da se suprotstavi eventualnim otporima političke i socijalne desnice i zemlju izvede iz

društvene, ekonomske i političke krize našlo je svoj izraz upravo u formuli »istorijskog kompromisa«. Ako pokušamo da objasnimo razlike u pojedinim formulama savezništva od »nove većine« do »istorijskog kompromisa«, čini nam se da je bitno da istaknemo da se ne radi samo o terminološkim, nego i o suštinskim razlikama. Formula »nove većine« označavala je socijalnu bazu za »socijalističku alternativu« vladajućem bloku levog centra i odnosila se prvenstveno na okupljanje levo orijentisanih snaga koje bi u slučaju izborne pobede predstavljale »socijalističku alternativu«. Kada je u Partiji sazrelo uverenje da osvajanje parlamentarne većine (poznati Berlingverov stav o 51% glasova) još ne garantuje njenu stabilnost i sposobnost da sprovede neophodnu transformaciju društva ako istovremeno ne uživa punu podršku i saglasnost najširih slojeva i političkih snaga koje odražavaju interese narodnih i demokratskih slojeva, uključujući i demohrišćane kao reprezentante znatnog dela širokih narodnih slojeva, istaknuta je formula »istorijskog kompromisa«. Nova vlada, ističu komunisti, ne nastaje prostom parlamentarnom kombinatorikom, već se rađa kroz složeni proces demokratskog konfrontiranja i objedinjavanja svih narodnih i demokratskih snaga.

U formuli »istorijskog kompromisa« pojam kompromis treba da simbolizuje potrebu ulaganja napora od strane svake partije učesnice u kompromisu da shvati i prihvati potrebe drugih partija u »lojalnoj saradnji među jednakima«, dok termin »istorijski«, koji je, uzgred rečeno, i izazvao najveće nejasnoće, treba da ukaže na dugoročnost takve saradnje, s jedne, i na širok zamah i duboke inovacije koje se žele sprovesti u životu zemlje, s druge strane. Ističući tu formulu kao dugoročnu perspektivu, dakle, dajući joj strategijski značaj, odnosno boreći se da se pridobiju i najšire katoličke mase koje nisu sve demohrišćanske, ali je njihov dobar deo i politički i idejno vezan uz demohrišćane, italijanski komunisti smatraju da je potrebno konfrontiranje s Demohrišćanskom partijom u celini, a ne samo s njenom levicom. Ovo je potrebno shvatiti jer Demohrišćanska partija nije »izborni kartel« kakve su ostale buržoaske partije, kaže član najužeg rukovodstva Partije Rajhlin (»Da bi izvršila svoju konzervativnu i posredničku funkciju, ona mora da *organizuje* mase... a to je složena, »dvosmislena«, masovna politička akcija, razume se, često podređena volji konzervativnih grupa i krupnih ekonomskih moćnika, ali je istovremeno izložena našoj inicijativi u meri u kojoj stupamo u kontakt i utičemo na celinu realnih snaga«[6]).

Mnogi su u Italiji, a i van njenih granica, skloni da u »istorijskom kompromisu«, upravo stoga što je koncipiran kao dugotrajnija strategija, vide »oportunizam« i »odricanje« IKP od

---

[6] Reichlin, *Naša politika i prostor PSI*, »Rinascita«, 21. novembar 1975.

revolucionarnih ciljeva. Drugi ga, pak, shvataju kao prakticističku i taktičku politiku, a i jedni i drugi ga u suštini smatraju kao skretanje italijanskih komunista u »socijaldemokratske vode«. Ne pretendujući da dajem ocenu o samoj formuli, jer su za to kompetentni italijanski komunisti, želela bih samo da se poslužim onim što je svojevremeno, razume se, u sasvim drugim uslovima, mislio Lenjin o kompromisima.

»Kompromisom se u politici naziva odstupanje od izvesnih zahteva, odricanje od izvesnog dela sopstvenih zahteva radi sporazuma sa drugom partijom.

Uobičajena predstava malograđanina o boljševicima, podražavana od štampe koja kleveta boljševike, sastoji se u tome da boljševici ne pristaju ni na kakve kompromise, ni s kim i nikad.

Takva predstava je laskava za nas kao partiju revolucionarnog proletarijata, jer dokazuje da i neprijatelji moraju priznati našu vernost osnovnim principima socijalizma i revolucije. Ali ipak treba reći pravo: takva predstava ne odgovara istini. Engels je bio u pravu kad je u svojoj kritici Manifesta blankista-komunista (1873) ismevao njihovu izjavu: »Nikakvih kompromisa!« To je fraza, govorio je on, jer okolnosti često neizbežno nameću kompromise partiji koja se bori i besmisleno je jednom zauvek odreći se »naplate duga u ratama«. Zadatak istinski revolucionarne partije nije u tome da proglasi kao nemoguće odricanje od svakog kompromisa, nego u tome da kroz *sve kompromise*, ukoliko su neizbežni, zna da ostane verna svojim principima, svojoj klasi, svome revolucionarnom zadatku, svome delu pripremanja revolucije i vaspitavanja narodnih masa za pobedu u revoluciji.«[7]

Rukovodeći se upravo istim principima i u svojoj ponudi »kompromisa«, italijanski komunisti nastoje, pored svega onoga što je do sada rečeno, da dosadašnjem socijalističkom iskustvu dodaju jedno novo, naime iskustvo preuzimanja »pune nacionalne odgovornosti« radničke klase i pre zauzimanja vlasti. Takva koncepcija nailazi i nailaziće na brojne teškoće na putu svoga ostvarivanja s obzirom na to da je neprihvatljiva za mnoge struje u Demohrišćanskoj partiji, a i zbog pritiska spolja vezanog uz značajne pozicije Italije u globalnoj svetskoj strategiji na Mediteranu. Ipak nam se čini pozitivnom već sama činjenica što se pokrenuta diskusija o toj novoj strategiji komunista u Italiji i odnosima prema toj Partiji uopšte prenela i na širi, evropski plan. Takva diskusija, obuhvatajući ključne probleme društvenog preobražaja u kapitalističkoj Evropi, ne može a da ne podstakne dalje prevazilaženje naslaga i opterećenja koja su još uvek prisutna i u komunističkom i u socijaldemokratskom krilu radničkog pokreta.

---

[7] V. I. Lenjin, *Celokupna dela*, tom 27, izd. IMRP — Yugopublic, 1975, str. 45.

Stojan Andov

Pretpostavke procesa proizvodnje robe u OOUR

Egzistencija osnovne organizacije udruženog rada počinje njenim osnivanjem. Pri tome treba imati u vidu da osnivanje OOUR nije neki trenutni akt, već veoma složen proces. Upoznavanje tog procesa, pojedinih faza u njemu, komponenata koje ga sačinjavaju, ponašanja osnovne organizacije udruženog rada u toku tog procesa, odnosa u koje ona nužno stupa, — sve je to od izuzetnog značaja za ozbiljnije istraživanje celokupnog procesa reprodukcije društvenog života ljudi u društvu u kome se razvija socijalističko samoupravljanje. Ovo je upoznavanje moguće jedino ako u naučnom i teorijskom istraživanju polazimo od neospornih činjenica realnog ekonomskog života i ako se pri tome dosledno držimo Marksovog metoda istraživanja.

I

Za budući proces proizvodnje osnovnoj organizaciji udruženog rada koja je u osnivanju potrebna su sredstva za proizvodnju. Zgrade, mašine, sirovine, repromaterijali, pomoćne materije i druga sredstva za proizvodnju proizvodi su nečijeg ranijeg rada. Da bi ih OOUR u osnivanju dobila, moraće da ih kupi. Za to joj je potreban novac. Pošto ona sama dotle nije proizvodila robu, ne može prodajom robe da dođe do potrebnog novca. Do njega može doći jedino ako joj ga dâ neko drugi. Ovo na prvi pogled izgleda

vrlo jednostavno i lako jer je novac namenjen za tu svrhu u našoj zemlji uglavnom u društvenoj svojini. Međutim, OOUR o kojoj je ovde reč vrlo brzo će se uveriti da ne može lako da dođe do tog novca. Ona će u praksi naići na druge OOUR koje su i pre nje postojale i postoje, koje imaju novac koji je njoj potreban, ali će istovremeno videti da ona nema nikakva prava na taj novac. Sav taj novac je zaista u društvenoj svojini, ali na taj način što se tačno zna čiji je. Da bi dobila novac, OOUR u osnivanju moraće da stupi u određene odnose sa osnovnim organizacijama udruženog rada koje ga imaju. Suština tih odnosa otkriva veoma važne aspekte suštine društvene svojine. Zato te odnose treba šire razmotriti.

Naime, novac potreban za kupovinu sredstava za proizvodnju OOUR u osnivanju može dobiti od različitih subjekata: od druge (ili drugih) OOUR, od radnih ljudi, pa čak i iz inostranstva (i to ne baš retko). Taj novac postoji nezavisno od toga što baš određena OOUR u osnivanju ima potrebu za njim. Ali, bez obzira na to da li je on kod inostranog zajmodavca ili kod druge OOUR u zemlji, našoj OOUR u osnivanju je taj novac podjednako nedostupan i tuđ. (Razume se, u ovoj fazi istraživanja još uvek ne vodimo računa o aktivnostima društvene zajednice koje ograničavajuće deluju na korišćenje inostranih sredstava.) Ona nema nikakva prava na novac inostranog zajmodavca niti na novac druge OOUR u zemlji. I jedan i drugi novac može dobiti jedino pristankom subjekta koji ga ima. A on će pristati da svoj novac dâ jedino pod određenim uslovima.

Uzmimo, na primer, da OOUR u osnivanju treba da dobije novac od nekog inostranog zajmodavca (svejedno je da li je to inokosni kapitalista, kapitalističko preduzeće ili banka). Pre nego što taj zajmodavac i naša OOUR stupe u određene odnose moraju da znaju kakve su njihove međusobne pozicije i čemu svaki od njih teži u tim odnosima.

Inostrani zajmodavac prema našoj OOUR nastupa kao vlasnik novca. On uopšte pomišlja da novac čiji je on vlasnik dâ nekome samo zato što se nada da će kasnije dobiti veću sumu novca od one koju je dao. Zato on od primaoca novca traži da preuzme obaveze da će te njegove zahteve kasnije ispuniti. Naša OOUR u osnivanju, ukoliko želi da dobije taj novac, moraće da postupi kao i svaki drugi partner, to jest da preuzme obaveze da će taj novac vratiti kasnije, i to zajedno sa nekom dodatnom sumom. Prilikom zasnivanja tih odnosa podrazumeva se postojanje određene sigurnosti i kod inostranog zajmodavca i kod naše OOUR da će ispunjenje tih obaveza biti realno moguće. U tu svrhu u praksi postoji ceo sistem garancija i osiguranja, ali na tome se ovom prilikom nećemo zadržavati.

Prihvatajući obaveze da će novac primljen od inostranog partnera kasnije vratiti uvećan, OOUR dobija određena prava. Kada drugi partner preuzme obaveze u odnosu na tog istog inostranog zajmodavca, ovaj poslednji mora tom partneru da ustupi svoje pravo

vlasništva nad novcem koji mu je dao. Naša OOUR veća prava ne može dobiti, a manja neće da prihvati. Dakle, za uzvraćanje preuzetih obaveza, OOUR u osnivanju će postati vlasnik novca koji je dobila od inostranog partnera.

Ovde pretpostavljamo da prema inostranom partneru nastupa kao samostalni subjekt osnovna organizacija udruženog rada. Razume se, to u praksi nije bio uvek slučaj, a i sada je još uvek retko. Istorija kreditnih odnosa naše zemlje sa inostranstvom pokazuje, doduše, različitu praksu, ali u toj praksi je sasvim jasno vidljiva tendencija njenog razvoja. Ta se praksa, u stvari, razvijala paralelno sa razvojem društvene svojine u zemlji. Prvo je u inostranstvu kredit podizala država preko Narodne banke, koje je imala i funkciju državne privredne banke. To je period jasno definisane državne svojine na sredstvima za proizvodnju u zemlji. Zatim su nastale bankarske institucije koje su imale relativno samostalan karakter, ali su ipak, u krajnjoj liniji, bile paradržavne organizacije. To se poklapa sa određenim pomeranjima u karakteru svojine na sredstvima za proizvodnju. U stvari, to je period kada je država kao vlasnik u povlačenju, a jača uloga socijalističkih preduzeća. Kasnije dolazi do razbijanja monopola paradržavnih bankarskih organizacija u kreditnim odnosima sa inostranstvom, do njihove određene transformacije i do nastupa većeg broja takozvanih ovlašćenih poslovnih banaka. To je period koji u odnosu na državnu svojinu predstavlja određeni napredak, ali dovodi do novog oblika otuđenja akumulacije u bankama van neposredne kontrole osnovnih privrednih subjekata. Stanje koje razmatramo tek treba u celoj svojoj širini da nastupi. To je stanje kada je osnovni privredni subjekt OOUR i kada ona nastupa prema partneru iz inostranstva. Ovo ne znači da svaka OOUR treba da ide kroz svet i da traži pare. Uloga banaka je u tome nezamenljiva. Ali to je uloga organizacionog karaktera, a ne svojinskog. Međutim, u ovom trenutku se ne smemo upuštati u tu stranu problema. Važno je ovde da odnos OOUR sa inostranim partnerom dovede nju do statusa vlasnika novca, da ona bude nosilac obaveza, a da pri tome ne dođe do zasnivanja nekih vlasničkih prava (prava prisvajanja) od strane posrednika.

Razmotrimo sada kako teku stvari između OOUR u osnivanju i neke druge OOUR u zemlji. OOUR u osnivanju ne može da dobije novac koji ima ova druga OOUR bez njenog pristanka. A ova druga OOUR neće pristati da ustupi svoj novac novoosnovanoj OOUR ako ona ne preuzme neke obaveze. Alternativa ovome je da postoji neko čija pozicija omogućava da prinudi ovu OOUR da nepovratno dâ svoj novac. Ali onda od samoupravljanja vrlo malo ostaje jer akumulacijom upravlja taj »neko«. Sa aspekta razvoja proizvodnih snaga rada takvo stanje je veoma štetno jer ono znači da će jedan stvoriti akumulaciju, a drugi će raspolagati njome. Razume se, u tom slučaju onaj koji je stvara odupreće se samom stvaranju akumulacije. Zato treba sma-

trati nužnim odnose među osnovnim organizacijama udruženog rada koji se zasnivaju na međusobnim pravima i obavezama.

Treba odmah istaći da OOUR u osnivanju prema drugoj OOUR može preuzeti samo one obaveze koje su u skladu sa njenom vlastitom prirodom. Te obaveze su po svojoj suštini objektivno date i OOUR u osnivanju ne može da suštinski drukčije obaveze preuzima prema drugoj OOUR od onih koje preuzima prema inostranom kapitalisti samo zato što je jednom partner OOUR, a drugi put je to kapitalista. Jer te obaveze koje ona preuzima prema svojim partnerima postaju kasnije elementi odnosa u procesu proizvodnje u njoj. Kada bi karakter obaveza zavisio od društvenog karaktera partnera prema kome ih OOUR preuzima, onda bi došlo do apsurdne situacije da u našoj zemlji postoje dve vrste OOUR: jedne u čije su odnose proizvodnje ugrađeni kao elementi obaveze koje su preuzete prema nekom inostranom partneru i druge koje se zasnivaju na obavezama preuzetim prema nekoj domaćoj OOUR.

Dakle, obaveze koje OOUR u osnivanju može preuzimati prema drugoj OOUR koja joj obezbeđuje novac u suštini su istog karaktera kao i obaveze koje ona preuzima prema inostranom kapitalisti. Međutim, kada su obaveze iste, onda i prava koja stiče OOUR u osnivanju moraju biti ista. Nema nikakve logike da OOUR u osnivanju preuzima u suštini iste obaveze, a da stiče u suštini različita prava u zavisnosti od društvenog karaktera subjekta sa kojim zasniva odnose. Ako su prava ista, onda OOUR u osnivanju, preuzimajući obaveze prema drugoj OOUR, dobija pravo vlasništva nad novcem koji je tom prilikom dobila. Jer, kada je preuzela suštinski iste obaveze prema inostranom kapitalisti, dobila je pravo vlasništva nad njegovim novcem. Ali, ovo znači da je druga OOUR pre nego što je dala novac osnovnoj organizaciji udruženog rada u osnivanju i sama imala status vlasnika tog novca. Kada ne bi imala taj status, ne bi ni mogla da ga ustupi osnovnoj organizaciji udruženog rada u osnivanju.

Odavde se vidi da u fazi obezbeđivanja novca potrebnog za početak procesa proizvodnje u OOUR u osnivanju druge OOUR koje daju taj novac nastupaju kao njegovi vlasnici. OOUR u osnivanju prijemom tog novca, preuzimajući određene obaveze koje će kasnije ispunjavati, postaje vlasnik tog novca.

Stvar se ni u čemu ne menja što se vrlo često ovaj proces odvija unutar radne organizacije, što već postojeće OOUR u nekoj radnoj organizaciji osnivaju novu OOUR i u njoj udružuju akumulaciju. I ove OOUR procesu udruživanja pristupaju kao vlasnici novca, njima to pravo niko ne može oduzeti. Ceo se proces udruživanja akumulacije izvodi tako što OOUR u osnivanju za uzvraćanje preuzetih obaveza dobija status vlasnika tog novca. To što se ovaj proces u praksi izvodi putem samoupravnih sporazuma ne umanjuje prava OOUR koje su ostvarile akumulaciju. Naprotiv, samoupravni sporazumi treba da omoguće

da ta prava dođu do punog izražaja, a da se pri tome postignu optimalni ekonomski rezultati. Izrodi li se samoupravni sporazum u metod pritiska na osnovne organizacije udruženog rada koje su ostvarile akumulaciju, u metod otuđenog manipulisanja njom, tada će on promašiti svoju svrhu.

Nakon što je obezbedila potrebna novčana sredstva naša OOUR ulazi u sledeću fazu procesa vlastitog osnivanja. To je nabavljanje sredstava za proizvodnju u njihovom materijalnom obliku. Sva su ta sredstva, kao što je već rečeno, proizvodi nečijeg ranijeg rada i na tržištu nastupaju kao robe.

Prilikom kupovine raznovrsnih sredstava za proizvodnju osnovna organizacija udruženog rada u osnivanju nailazi na brojne i različite prodavce. To mogu biti druge OOUR, individualni proizvođači iz zemlje ili partneri iz inostranstva. Pri opredeljivanju od koga će kupiti OOUR u osnivanju se rukovodi pre svega time ko nudi robu koja po svojoj upotrebnoj vrednosti odgovara zahtevima budućeg procesa proizvodnje, a zatim time ko tu robu nudi jeftinije. Šta je u savremenim uslovima jeftinije, vrlo je složeno pitanje, ali ovde polazimo od pretpostavke da svaka OOUR, kada kupuje, zna šta je tom prilikom za nju jeftinije i da tome svesno teži. Ovde je važno istaći da za OOUR u osnivanju, kada kupuje sredstva za proizvodnju, nije od značaja društveni karakter prodavca. Ako ispunjava spomenute uslove, za nju je svejedno da li je njen partner inostrani kapitalista, individualni proizvođač ili druga OOUR iz zemlje.

Uzmimo da je prodavac inostrani kapitalista. Prema našoj OOUR on istupa kao vlasnik robe koji je prodaje. Njega ne interesuje društveni karakter kupca. Kapitalista iz inostranstva, kada prodaje robu našoj OOUR, traži od nje da nastupi kao vlasnik novca. Naša OOUR je sasvim kvalifikovana da odgovori svim obavezama kao vlasnik novca u odnosu na inostranog kapitalistu, ali i da traži za sebe sva prava koja proizlaze iz tog odnosa. Oni, dakle, u aktu razmene jedan prema drugom stoje kao vlasnik novca prema vlasniku robe.

Kada OOUR u osnivanju kupuje sredstva za proizvodnju od druge OOUR u zemlji, stvari se bitno ne menjaju. Ova druga OOUR prodaje svoju robu različitim subjektima u zemlji i inostranstvu i u tom smislu prodaje i osnovnoj organizaciji udruženog rada u osnivanju. OOUR koja prodaje robu nema razloga da, ako prema drugim partnerima nastupa kao vlasnik robe, ne nastupa u istom svojstvu kada prodaje osnovnoj organizaciji udruženog rada u osnivanju. Niti ova poslednja ima razloga da traži da prema njoj OOUR-prodavac nastupi u drukčijem svojstvu kada svi drugi prodavci od kojih ona kupuje (inostrani kapitalisti, individualni proizvođači iz zemlje) nastupaju kao vlasnici robe. Ona će takođe morati da prilikom kupovine od druge OOUR nastupi kao vlasnik novca, jer tako nastupa i prema drugim partnerima. A i OOUR koja prodaje robu će od OOUR-kupca tražiti da nastupi kao vlasnik novca, to jest da nastupi

kao i svaki drugi kupac. Proizlazi da u aktu razmene dve OOUR jedna prema drugoj stoje kao vlasnik novca prema vlasniku robe.

Posmatramo li ponašanje osnovne organizacije udruženog rada nakon što je obezbedila novac za kupovinu sredstava za proizvodnju, videćemo da se ona prema svim prodavcima, bez obzira na njihov društveni karakter, odnosi kao kupac koji je vlasnik novca. U aktu razmene ona izdaje novac za robe koje će kasnije da koristi kao sredstva za proizvodnju u svom budućem procesu proizvodnje.

Kada se ceo taj proces pogleda sa aspekta kretanja vrednosti, a zanemari faza obezbeđivanja novčanih sredstava, što kao kretanje vrednosti treba kasnije razmatrati, proizlazi da se novac razmenio za robu, i to robu koja ima specifičnu namenu da služi kao sredstvo za proizvodnju u budućem procesu proizvodnje. Obeleži li se taj proces simbolima, onda izgleda ovako: N — R (Sp), gde je N — novac, R — roba, a Sp označavaju sredstva za proizvodnju.

S druge strane, razmatrajući ovu pripremnu fazu za budući proces proizvodnje u OOUR, uočava se da je društvena svojina i sama jedan izvanredno složen proces u stalnom nastajanju i kretanju. Dakle, ni u kom slučaju nije neko dato i nepromenljivo stanje.

U procesu obezbeđivanja novčanih sredstava potrebnih za budući proces proizvodnje, kao što smo videli, osnovna organizacija udruženog rada u osnivanju nailazi na brojne vlasnike novca različitog društveno-ekonomskog karaktera. Ovde je razmatran slučaj kada se kao vlasnik novca jednom javlja inostrani kapitalista, a drugi put domaća OOUR koja je u ranijem svom ciklusu proizvodnje ostvarila akumulaciju.

Kada je u pitanju inostrani kapitalista kao vlasnik novca, taj je novac, u stvari, njegov novčani kapital. Ugovorom o međusobnim pravima i obavezama između tog kapitaliste i OOUR u osnivanju taj novac prelazi u vlasništvo ove poslednje, a nad njim prestaje pravo vlasništva inostranog kapitaliste. Na osnovu tog ugovora OOUR u osnivanju ima određene obaveze prema inostranom kapitalisti. Prirodu tih obaveza ćemo upoznati drugom prilikom. Ovde je važno što je zasnivanjem prava vlasništva OOUR nad tim novcem on prestao da bude kapitalistov kapital i prelazi u novčana sredstva u društvenoj svojini. Nad tim novcem, dakle, posredstvom zasnivanja prava vlasništva osnovne organizacije udruženog rada u osnivanju, zasnovala se istovremeno društvena svojina. Kada OOUR u osnivanju prima novac od neke druge OOUR, on je i pre toga bio u društvenoj svojini, a i prelaskom u vlasništvo novoosnovane OOUR ostaće u društvenoj svojini. Ovde nije važno što je novac već bio u društvenoj svojini, već što se na njemu (opet) zasniva pravo vlasništva OOUR. Zato on ostaje u društvenoj svojini. Jer, kada bi OOUR što je dala novac osnovnoj organizaciji udruženog rada u osni-

vanju kojim slučajem taj isti novac uložila u neko kapitalističko preduzeće u inostranstvu, onda će to preduzeće postati vlasnik novca, a novac, iako je dotle bio u društvenoj svojini, postaje kapital. Dakle, zasnivanje prava vlasništva OOUR nad novcem znači nastajanje ili održavanje društvene svojine nad njim.

Razmotrimo li odnose koji nastaju u fazi u kojoj OOUR u osnivanju kupuje sredstva za proizvodnju u njihovom materijalnom obliku, opet ćemo doći do vrlo interesantnih saznanja. Novac sa kojim OOUR u osnivanju ide na tržište, kao što smo već videli, zato što je njeno vlasništvo, u društvenoj je svojini. Kada tim novcem kupuje robu od nekog inostranog kapitaliste, ta je roba pre kupovine, u stvari, robni kapital tog kapitaliste. Kupovinom se nad njom gasi pravo vlasništva kapitaliste i zasniva se pravo vlasništva naše OOUR. Zato ta roba prestaje da bude robni kapital i prelazi u društvenu svojinu. A tom prilikom novac koji je dotle bio vlasništvo OOUR u osnivanju i zato bio u društvenoj svojini, prelazeći u vlasništvo kapitaliste, postaje kapital. Kupuje li OOUR u osnivanju robu od neke druge OOUR u zemlji, ta je roba i pre kupovine bila u društvenoj svojini, a i posle kupovine ostaje u tom obliku svojine. Ona zadržava oblik društvene svojine zbog toga što se nad njom zasniva pravo vlasništva nove OOUR. Kad bi ta ista roba bila prodata nekom inostranom kapitalisti, nad njom bi prestalo pravo vlasništva OOUR-prodavca, a ne bi se zasnovalo pravo vlasništva neke druge OOUR, već pravo vlasništva tog kapitaliste, jer je on kupac. Time nad tom robom prestaje društvena svojina, a ona (roba) postaje proizvodni kapital tog kapitaliste.

Politekonomska misao kod nas je shvatila značaj robne proizvodnje u socijalizmu za razvoj društvenih odnosa, ali mnoge međučlanove koji imaju izuzetnu ulogu u tim odnosima još nije otkrila i prema tome nije shvatila. Razume se, to politekonomsku misao čini nemoćnom pred našom društveno-ekonomskom praksom koja se izvanredno dinamično razvija. Jedan od tih međučlanova, možda najvažniji, jeste *pravo vlasništva osnovne organizacije udruženog rada.* Nastup osnovne organizacije udruženog rada u fazi razmene kao vlasnika robe i vlasnika novca označava sasvim nov, viši, razvijeniji stadijum društvene svojine. Ovaj stadijum predstavlja suštinsko prevazilaženje otuđenih oblika društvene svojine — državnog i, kasnije, preduzetnog oblika.

Roba i novac uvek imaju svoga vlasnika, pa i u uslovima društvene svojine. Njihovo kretanje je odraz volje njihovih vlasnika. U socijalizmu je to prvo država, a socijalistička preduzeća se javljaju samo kao njeni zastupnici. Slabosti tog oblika robne proizvodnje su poznate. (Bez obzira na to što u tim uslovima nauka i politika ne priznaju postojanje robne proizvodnje, ona postoji. To se vidi i iz paradoksalne situacije u koju pada, u tim uslovima, društvena svest: tvrdi da nema robne proizv[illegible] a da deluje zakon vrednosti koji treba »obuzdavati«.

Odakle zakon vrednosti bez robne proizvodnje — to niko nije objasnio.)

Emancipacijom socijalističkih preduzeća od pritiska državne svojine ona postaju robni proizvođači, u stvari vlasnici robe i novca. Razume se, snažno prisustvo državne svojine afirmacijom preduzeća kao vlasnika novca i robe nije temeljno uzdrmano, jer u tim uslovima to i nije moguće. Ali zato državna svojina doživljava određenu transformaciju kroz određeni paradržavni oblik, u vidu nekih fondova itd.

Prekretnica u razvoju društvene svojine jeste afirmacija osnovne organizacije udruženog rada kao osnovnog privrednog subjekta, to jest kao vlasnika robe i vlasnika novca. Pravo vlasništva OOUR ne znači ništa drugo sem to da se društvena svojina razvila do onog svog oblika koji je najbliži njenoj autentičnoj suštini, oblika koji nije ni državna ni preduzetna svojina, već *društvena svojina radnika.*

Ovde odmah treba podvući da *društvena svojina radnika* nije identična sa *zajedničkom svojinom radnika* i sa *privatnom svojinom radnika.* Između ova tri oblika svojine radnika, koji su u stalnoj međusobnoj vezi, ali u određenoj suprotnosti, u praksi i teorijski se moraju uočiti razlike. Ne uoče li se te razlike koje objektivno postoje, onda se ne mogu uočiti ni razlike između osnovne organizacije udruženog rada, kolektiva radnika koji rade u njoj i pojedinačnih radnika. A brisanje razlika između ovih *zaista različitih subjekata* sprečava nas da uočimo složene ekonomske odnose koji zaista postoje između njih, koji kao *ekonomski odnosi,* shvatamo li dosledno Marksa, nisu ništa drugo do *odnosi vlasništva.* Razume se, svi ti *odnosi vlasništva* čine *građu društvene svojine,* određuju njeno kretanje i njen razvoj.

Tipičan slučaj kada se između osnovne organizacije udruženog rada i kolektiva koji u njoj radi ne vide objektivno postojeće razlike, kada se *oni i njihovi ekonomski interesi* smatraju identičnim, jeste shvatanje po kome pravo vlasništva osnovne organizacije udruženog rada predstavlja grupnu svojinu i oblik privatizacije. A u praksi stvari stoje sasvim obrnuto. Pravo vlasništva OOUR, kao što je prepreka nastajanju državnog ili nekog drugog otuđenog (nižeg stepena razvoja) oblika društvene svojine, isto je tako prepreka i nastajanju grupne svojine ili drugih oblika privatizacije. Ovo se može sasvim jasno videti u praksi, jer jedna određena suma vrednosti može biti vlasništvo OOUR i na toj osnovi u društvenoj svojini samo dotle dok kolektiv, kao grupa, ne prisvoji tu istu sumu. A kada se to desi, nad tom sumom više nije vlasnik OOUR i prema tome ona prestaje da bude u društvenoj svojini. Na takve primere nailazimo vrlo često. Šta drugo, recimo, znače primeri nesrazmerno velikih izdvajanja društvenih sredstava u pojedinim OOUR za zajedničku potrošnju njihovih radnih kolektiva? Ali, o tome za sad samo to-

liko. Kasnije, drugim povodom i u drugom kontekstu opet ćemo se vratiti na taj problem.

Sada treba da razmotrimo još neka pitanja. Naime, kada se OOUR na tržištu javlja kao vlasnik novca i vlasnik robe, ona, kao što smo videli, u tom statusu nastupa kao i kapitalista. Šta to, u stvari, znači? Zar je OOUR identična sa privatnim kapitalistom?

Razume se da nije. Tačnije, kao vlasnik robe i vlasnik novca je identična, ali po društveno-ekonomskom karakteru *svoga* vlasništva je bitno različita od kapitalističkog vlasništva.

U istoriji vrlo dugo postoje vlasnici robe i vlasnici novca; tačnije, od kada postoje roba i novac, postoje i njihovi vlasnici. Pri tome roba se po obliku menjala, ali je uvek ostala roba. Isti je slučaj i sa novcem. Menjali su se i vlasnici robe i novca, ali su to uvek bili vlasnici robe i vlasnici novca. Iako su se menjali, ostajali su. Dakle, vlasnik robe i vlasnik novca, iako su uvek zadržavali taj status, dijalektički su se razvijali. Svaki vlasnik robe i vlasnik novca, *suštinu svoga vlasništva*, da tako kažemo, donosi iz procesa proizvodnje u kome je ono proizvedeno (nota bene, svako se vlasništvo *proizvodi*, ali ne samo u njegovom materijalnom, predmetnom obliku, već i kao *oblik vlasništva)*. Zato se na tržištu sreću različiti po društvenom karakteru vlasništva subjekti koji su svi vlasnici robe i vlasnici novca. Kapitalista ne postaje kapitalistom zato što je vlasnik robe i vlasnik novca. On je kapitalista zbog svoje pozicije u procesu proizvodnje. Na tržištu kao vlasnik novca on sreće različite vlasnike robe, od drugog kapitaliste koji prodaje robu, preko svog najamnog radnika koji prodaje svoju radnu snagu, pa do sitnih seljaka ili, u našem slučaju, na međunarodnom tržištu on sreće osnovne organizacije udruženog rada. I obrnuto, kada prodaje robu, kao vlasnike novca opet sreće različite subjekte: drugog kapitalistu, najamnog radnika koji troši svoju najamninu (koja je *novac)*, našu OOUR itd. Bacimo li pogled na još raniju istoriju, videćemo da su vlasnici robe i vlasnici novca bili, s vremena na vreme, plemenske zajednice, robovlasnici, feudalci, esnafske zanatlije itd. Svako je bio vlasnik robe i vlasnik novca, ali je svako od tih subjekata zadržavao svoj *oblik* vlasništva.

Zato što je kod nas u svesti još uvek status vlasnika robe i vlasnika novca čvrsto vezan za kapitalistu, sa tim statusom se (opet u svesti) povezuju odnosi eksploatacije. A status vlasnika robe i vlasnika novca u suštini su pretpostavka *svake ekonomske jednakosti* subjekata koji stupaju u međusobne odnose. U istoriji se prvi kao razmenjivači sreću plemenske zajednice. Kasnije, kada su nastali brutalni odnosi neposredne zavisnosti (robovlasništvo i feudalizam), status vlasnika novca i vlasnika robe perifernog je značaja za tadašnji društveni život. U kasnom feudalizmu, kada nastaje sloj slobodnih seljaka i zanatlija — vlasnika uslova svoga rada, oni zaista nastupaju kao vlasnici robe i vlasnici novca i nikoga ne eksploatišu, jer sami rade. Prvi put

u istoriji uspostavlja se neposredna veza i međuzavisnost između statusa vlasnika robe i vlasnika novca i odnosa eksploatacije tek u kapitalizmu. Ali i ta je veza samo *prividna.* Marks je dokazao da između najamnog radnika i kapitaliste samo su *prividni* odnosi vlasnika robe i vlasnika novca i zato je razmena između njih samo *prividno ekvivalentna.* Na toj se osnovi temelje odnosi eksploatacije u kapitalizmu. Ali na tom problemu ćemo se opširnije zadržati kasnije.

Sada treba nešto reći o tome zašto osnovna organizacija udruženog rada nužno nastupa kao vlasnik novca i vlasnik robe. S tim ćemo se pitanjem sretati tokom istraživanja celokupnog procesa društvene reprodukcije socijalističkog društva u kome se razvija socijalističko samoupravljanje. Zato ćemo ga ovom prilikom samo ovlaš dodirnuti.

Proizvodnja u socijalističkom društvu u kome se razvija socijalističko samoupravljanje, pored svih svojih specifičnosti, u osnovi je, kao i svaka druga proizvodnja, bez obzira na njenu društveno-istorijsku određenost, proizvodnja upotrebnih vrednosti, predmeta korisnih za zadovoljavanje nekih ljudskih potreba. Sa tog osnovnog aspekta je proizvodnja, u stvari, prisvajanje prirode, prirodnih stvari od strane čoveka i tom prilikom ovladavanje prirodnim silama i podređivanje čovekovoj potrebi i volji. Ovako shvaćena proizvodnja uvek, u svim njenim istorijskim oblicima, posredovana je; tačnije, izvodi se posredstvom određenog oblika društvene organizacije. To je određena društvena organizacija proizvodnje. U njoj, u svakom njenom istorijskom obimu, postoje osnovne ćelije posredstvom kojih čovek deluje na prirodu proizvodnom snagom vlastitog rada. Prema Marksu*, istorijski je to prvo plemenska ili rodovska zajednica, kada pojedinac postoji *samo kao član zajednice.* Taj osnovni oblik kontakta čovekovih proizvodnih snaga sa prirodom istorijski se kasnije menja i posredovan je različitim istorijskim oblicima svojine. Ali, svakom od tih istorijskih oblika svojine u osnovi leži proizvodnja kao prisvajanje prirode od strane čoveka. Osnovna organizacija udruženog rada je osnovni oblik preko koga ljudi u socijalističkom društvu u kome se razvija socijalističko samoupravljanje prisvajaju prirodu. Vlasništvo osnovne organizacije udruženog rada ne znači ništa drugo do vlastitim radom prisvajanje prirode od strane radnika određene OOUR. Time se vlasništvo OOUR približava ljudskoj suštini vlasništva, kao odnošenje čoveka, posredstvom vlastitog rada, prema prirodi (koja je sada već i sama istorijski proizvod), dakle, prema uslovima vlastite egzistencije.

Razume se, osnovne organizacije udruženog rada u tom odnošenju prema prirodi moraju biti ravnopravne, to jest jednake

* U vezi sa ovim Marks vrlo često govori. Posebno treba videti: K. Marx, *Temelji slobode*, »Naprijed«, Zagreb, 1974, naročito str. 182—232.

i slobodne od svakog oblika prinude. A to mogu biti jedino kao nosioci toga odnošenja prema prirodi, to jest toga vlasništva, dakle, kao vlasnici. A kao vlasnici, kao jednake i slobodne od prinude, osnovne organizacije udruženog rada mogu se *ispoljiti* u razmeni robe i novca koja je ad definitionem ekvivalentna. Narušavanje ekvivalentne razmene moguće je samo posredstvom delovanja trećeg, spoljnog faktora, van vlasnika novca i vlasnika robe. Taj faktor, narušavajući status OOUR vlasnika robe i vlasnika novca, i sam u određenoj meri toliko koliko je od tog statusa oduzeo osnovnim organizacijama udruženog rada javlja se kao vlasnik robe i vlasnik novca. U prvi mah takvo njegovo delovanje remeti tokove razmene, ali krajnje su konsekvence ozbiljni poremećaji u proizvodnji. Zato i nužno dolazi do prevazilaženja države kao vlasnika. Međutim, ovom prilikom dovoljno je bilo reči o tome. Kao što smo već rekli, kasnije ćemo morati da se opet vratimo na to pitanje.

Za sad je dovoljno da istaknemo da je vlasništvo osnovne organizacije udruženog rada od suštinskog značaja u razvoju društvene svojine. Dublja saznanja o prirodi tog vlasništva, prema tome i o društvenoj svojini, možemo steći jedino putem istraživanja procesa proizvodnje robe u OOUR. Međutim, na to istraživanje možemo preći nakon što istražimo sve nužne pretpostavke tog procesa proizvodnje. Do sada smo upoznali fazu u kojoj OOUR u osnivanju dolazi do potrebnih sredstava za proizvodnju. Sada treba da pređemo na poces udruživanja radnika u OOUR.

II

Već na početku istraživanja procesa udruživanja radnika u osnovnu organizaciju udruženog rada nailazi se na dva pogrešna shvatanja koja objektivno dovode do dosta ozbiljnih zabluda.

Jedno od tih shvatanja je ono koje udruživanje radnika u OOUR posmatra kao stanje, kao udruženost, a ne kao proces, kao udruživanje koje ima svoje tokove. Ovo shvatanje, zanemarujući dinamičku, procesualnu stranu udruživanja, propušta da sazna kojim se putevima kreće udruživanje radnika u OOUR i kakvi realni odnosi tom prilikom nastaju. Zato, iako ovo shvatanje vrlo često i vrlo mnogo govori, i to vrlo »snažnim« i »energičnim« rečima o udruživanju, ono se kreće po površini pojave, koja na taj način ipak izgleda mirna do mrtvila, te zato nije u stanju da misaono dopre do suštine procesa udruživanja radnika u OOUR.

Drugo shvatanje nastoji da udruživanje radnika shvati kao proces, ali u tome postupa veoma jednostrano. Naime, po ovom shvatanju, sve se iscrpljuje u tome što se radnici u OOUR udružuju *međusobno*. Ovo je shvatanje jednostrano zato što se radnici zaista udružuju u OOUR *međusobno*, ali to je samo je-

dna strana procesa udruživanja. Naime, shvatimo li da je proces udruživanja radnika, u stvari, proces u kome oni stupaju u određene odnose u proizvodnji, onda radnik, kada stupa u određenu OOUR, ne stupa u odnose samo sa drugim radnicima u toj istoj OOUR, već na određen način i sa radnicima drugih osnovnih organizacija udruženog rada u zemlji. Stupajući u OOUR, radnik, u stvari, stupa u odnose udruženog rada. Izvuče li se samo jedna strana iz celine tih odnosa, svede li se ceo proces udruživanja radnika u OOUR na njihovo *međusobno udruživanje samo u toj konkretnoj OOUR*, onda je njihov radni kolektiv odsečen od živog organizma udruženog rada sa kojim je organski povezan. Zato radni kolektiv u tom slučaju izgleda kao običan skup pojedinaca koji se mogu organizovati i uređivati međusobne odnose po svojoj potpuno slobodnoj volji.

Međutim, kada radnik stupa u odnose udruženog rada, on te odnose zasniva sa drugim radnicima u istoj OOUR i sa radnicima drugih OOUR; iako su ovi poslednji odnosi drukčijeg karaktera, to su ipak odnosi udruženog rada.

Kada smo posmatrali proces obezbeđivanja sredstava za proizvodnju za OOUR u osnivanju, videli smo da je ona tom prilikom morala da preuzme određene obaveze prema drugim OOUR koje su joj dale taj novac. Stupajući u novu OOUR, radnici će *morati da ispunjavaju* te obaveze. Na taj se način oni *vrlo konkretno i vrlo određeno odnose* prema radnicima drugih OOUR koji su ranije dali novac. Oni ne mogu zanemariti to svoje odnošenje prema tim radnicima, a to ne sme ni istraživač da učini. Dalje, videli smo da je u fazi kupovine sredstava za proizvodnju OOUR u osnivanju morala da stupa u odnose sa drugim OOUR koje su se javljale kao prodavci. Kasnije, kada i u njoj samoj počne proces proizvodnje, i ona će morati da na tržištu naizmenično nastupa kao kupac i prodavac. U tom nastupu ona ulazi u odnose koji se izvanredno mnogo tiču radnika u njoj jer su to *njihovi odnosi* sa drugim radnicima u drugim OOUR. Dakle, proces udruživanja radnika je neuporedivo širi od samog neposrednog međusobnog njihovog udruživanja u određenoj OOUR. Ne samo što radnici, pored svojih međusobnih odnosa u određenoj OOUR, zasnivaju i druge odnose sa radnicima drugih OOUR, već ovi poslednji odnosi predstavljaju već postojeće, date, objektivne uslove koji određujuće utiču na odnose u njihovom međusobnom udruživanju unutar određene OOUR. Radnici u određenoj OOUR, kada se među sobom udružuju, ne mogu time da menjaju odnose, recimo, na tržištu niti obaveze koje ta OOUR ima prema drugim OOUR po osnovu minulog rada. Naprotiv, moraće odnose u međusobnom udruživanju unutar OOUR dobrim delom da prilagode tim spoljnim svojim odnosima u kojima se nužno nalaze.

Ovi, da ih tako nazovemo, spoljni odnosi udruživanja radnika u OOUR izgledaju kao da nisu odnosi njihovog udruživanja jer su posredovani osnovnom organizacijom udruženog rada. Za-

ista, radnici u te spoljne odnose udruživanja ne stupaju kao pojedinci ili kao grupa, kolektiv pojedinaca, već preko svoje osnovne organizacije udruženog rada. S druge strane, ni partner njihovoj osnovnoj organizaciji udruženog rada nije neki pojedinačni radnik ili njihov kolektiv, već druga OOUR. Dakle, ti odnosi koje radnici iz jedne OOUR uspostavljaju sa radnicima iz drugih OOUR javljaju se u obliku odnosa između osnovnih organizacija udruženog rada. Na taj se način ti odnosi javljaju kao *odnosi vlasništva* osnovnih organizacija udruženog rada. Možda baš zato izgleda kao da su to odnosi koji ne spadaju u odnose udruživanja radnika. Međutim, izvučemo li te *spoljne* odnose iz ukupnog organizma odnosa radnika u udruženom radu, dolazi se do zaista neodržive situacije u kojoj su odnosi radnika u udruženom radu samo njihovi međusobni odnosi unutar OOUR. U tom slučaju nastaje očigledna protivrečnost između odnosa radnika unutar OOUR koji su njihovi odnosi u udruženom radu i odnosa između OOUR koji *nisu* odnosi radnika u udruženom radu. Razume se, to ne može biti tačno.

Odnosi između OOUR su, u stvari, samo odnosi između radnika u njima i to su takođe odnosi udruživanja radnika. Ali, to su specifični odnosi i zato su posredovani osnovnim organizacijama udruženog rada. *Zato što se same osnovne organizacije udruženog rada javljaju kao posredni članovi jednog složenog sistema povezivanja odnosa radnika iz raznih OOUR, u svakoj OOUR postoje odnosi između nje i radnika u njoj.* Baš zbog toga što postoje odnosi između radnika i OOUR u kojima rade, radnici mogu posredstvom odnosa *između OOUR* da uspostavljaju, u stvari, odnose sa radnicima drugih OOUR. Ne postoje li odnosi između radnika i osnovnih organizacija udruženog rada u kojima oni rade, onda odnosi koje među sobom uspostavljaju osnovne organizacije udruženog rada ne mogu biti i odnosi između njihovih radnika. Onda se opet vraćamo na jednu neodrživu tezu da su odnosi između OOUR nešto suštinski različito od odnosa među radnicima u udruženom radu, čak suprotno tim odnosima.

U ukupnim odnosima koje radnici uspostavljaju u udruženom radu od ključnog su značaja odnosi između radnika i OOUR u kojima rade. Ako se ti odnosi shvate, onda se mogu shvatiti i odnosi koje radnici jedne OOUR uspostavljaju sa radnicima drugih OOUR, kao i odnosi koje oni sami uspostavljaju međusobno unutar OOUR u kojoj rade. Odnosi koje radnici uspostavljaju među sobom unutar OOUR u kojoj rade i odnosi koje oni uspostavljaju sa radnicima koji rade u drugim osnovnim organizacijama udruženog rada povezani su preko odnosa koje radnik (i radnici) uspostavljaju sa OOUR u kojoj rade. Zato se suština odnosa radnika u udruženom radu može shvatiti ako se shvate odnosi između radnika i OOUR u kojoj rade. Istraživanjem tih odnosa treba da počne istraživanje celog procesa udruživanja radnika.

Želimo li da shvatimo kako se odvija uspostavljanje odnosa između radnika i OOUR, moramo poći od toga da postoje dva samostalna subjekta: na jednoj strani radnik koji još nije uključen u odnose udruženog rada, a na drugoj osnovna organizacija udruženog rada u osnivanju. Pre zasnivanja njihovih međusobnih odnosa svaki od ovih dvaju subjekata ima određeni status koji mu je vrlo dobro poznat, jer se zasniva na njegovoj društvenoj prirodi.

Radnik je pre nego što pristupi osnovnoj organizaciji udruženog rada slobodna individua, koja nije ničim povezana sa tom OOUR. On se, dakle, ne nalazi ni u kakvim odnosima sa tom osnovnom organizacijom udruženog rada, nema nikakve obaveze niti neka prava prema njoj. Prema tome, po svojim pravima i obavezama prema OOUR radnik je u toj fazi jednak sa svim građanima zemlje. Njegova želja da stupi baš u tu OOUR i da se na taj način uključi u odnose udruženog rada još uvek je samo njegova privatna stvar i ne ostavlja neke posledice u smislu zasnivanja nekih prava ili obaveza. Ovog radnika od mnoštva drugih građana u zemlji može izdvojiti činjenica, recimo, što on poseduje određenu radnu sposobnost za obavljanje nekog konkretnog rada za koji se unapred zna da je neophodan u celokupnom radnom procesu koji će se izvoditi u OOUR u osnivanju. Poseduje li on takvu sposobnost koja je ovoj OOUR potrebna, onda se zaista izdvaja od drugih građana, ali je jednak sa onima koji isto kao on poseduju takvu radnu sposobnost. Pri tome sasvim je svejedno za rad koji će kasnije on obavljati, a to znači i za OOUR, da li je taj pojedinac nezaposleni radnik, individualni proizvođač ili već radi u nekoj drugoj OOUR. Njegov dotadašnji status ne povećava niti smanjuje njegove mogućnosti da stupi na rad u OOUR.

U principu, ovaj budući radnik ima šire mogućnosti izbora za zaposlenje. On može pristupiti spomenutoj OOUR u osnivanju, može otići u inostranstvo na rad, a može biti slučaj kada će postati individualni proizvođač. Osnovni uslov njegovih mogućnosti izbora jeste postojanje njegove radne sposobnosti. A u čemu se ona sastoji, u čemu je njena suština? To je, u stvari, snaga njegovog budućeg rada; njegova, dakle, radna snaga kojom će on u procesu rada da deluje, pomoću sredstava rada, na predmet rada i da ga, posredstvom toga delovanja, pretvori u koristan proizvod, što je i svrha njegovog rada. Ta njegova radna snaga postoji zajedno sa njegovim bićem, neodvojiva je od njegove prirode. Ali, i njegova priroda i njegova radna snaga je, s jedne strane, istorijski proizvod, dakle, proizvod ljudskog delovanja, a s druge, može da se i dalje održi i razvija samo pomoću daljeg vlastitog i opšteljudskog delovanja, dakle, obnavlja se trošenjem.

Odluči li se ovaj radnik, umesto da pristupi OOUR u osnivanju, da otputuje u inostranstvo i da se zaposli kod nekog privatnog kapitaliste, što je u principu moguće, on tada ne stupa u odnose udruženog rada, već u najamne odnose. On može da

stupi u najamne odnose zato što je posedovao radnu snagu koja ima vrednost, te je kao njen vlasnik mogao da je proda inostranom kapitalisti. Za uzvrat, on je dobio najamninu u novcu, koji je ekvivalent vrednosti njegove radne snage.

Ovde treba odmah raščistiti: naš radnik je bio vlasnik svoje radne snage koja je imala vrednost pre nego što je otišao u inostranstvo i tamo se zaposlio, dakle, i u trenutku kada se premišljao da li će pristupiti OOUR u osnivanju i na taj način stupiti u odnose udruženog rada ili će ići u inostranstvo da se zaposli kod inostranog kapitaliste. Ako stvar ne stoji tako, nastupa apsurdna situacija. U tom slučaju, ako nije i ranije bio vlasnik svoje radne snage, a ona nije imala svoju vrednost, onda nije stupio u najamne odnose sa inostranim kapitalistom, jer niti je nečega vlasnik niti je imao šta da mu proda. Situacija našeg radnika u inostranstvu mora da bude okružena nekom mistikom, jer svi drugi radnici, osim njega, kod tog istog kapitaliste su u najamnom odnosu.

Može se poći i od jedne druge pretpostavke, ali je ona isto tako neodrživa. Naime, možda radna snaga našeg radnika nema vrednosti i prema tome on nije njen vlasnik dok je u našoj zemlji i dok se još uvek odlučuje da li će da pristupi OOUR u osnivanju, to jest da stupi u odnose udruženog rada, a kada se zaposlio kod inostranog kapitaliste, ona je imala vrednost i on je bio njen vlasnik. Ovo je moguće u dva slučaja. Prvo, radna snaga radnika dobija vrednost, a radnik postaje njen vlasnik tek kada napušta našu zemlju. Ovo je, razume se, neozbiljna pretpostavka, jer kako bi prelazak radnika preko granice mogao da ima takvu mističnu moć da daje (a na povratku i uzima) vrednost njegovoj radnoj snazi, a njega da učini njenim vlasnikom? Drugo, radna snaga našeg radnika dobija vrednost, a on sam postaje njen vlasnik zato što je prodaje kapitalisti u inostranstvu. Ovo bi značilo da radnik, ako ne prodaje svoju radnu snagu, nije njen vlasnik i ona nema vrednosti. Razume se, ovo je neozbiljna tvrdnja. Prodaje se ono što se pre toga ima i na što se ima vlasništvo. Ako radnikova radna snaga nije imala vrednosti i on nije bio njen vlasnik, normalno je da ne bi imao šta da prodaje kapitalisti. Gornja pretpostavka je apsurdna i sa još jednog aspekta. Naime, kada bi radnik postajao vlasnik svoje radne snage, a ona sama dobijala vrednost zato što je prodaje kapitalisti, značilo bi da kapitalista svojom kupovinom ima moć da daje radnikovoj radnoj snazi vrednost i da radnika čini njenim vlasnikom.

Posle svega ovoga jedini je moguć i praktično i teorijski održiv zaključak da radnikova radna snaga ima vrednost, a on je njen vlasnik i u zemlji, u trenutku kada još nije odlučio da pristupi OOUR i kada još nije stupio u odnose udruženog rada. Dve su hipotetične mogućnosti ponašanja radnika prilikom stupanja u OOUR: da svoju radnu snagu, čiji je još uvek vlasnik, proda ili da je ne proda. Da vidimo prvo koji su uslovi da radnik ne proda svoju radnu snagu.

Pretpostavićemo da ovaj radnik, koji je vlasnik svoje radne snage, nije pristupio OOUR, ali nije ni otišao na rad u inostranstvo kod privatnog kapitaliste, već je, nekim slučajem, postao individualni (poljoprivredni ili zanatski) proizvođač. On je mogao da postane individualni proizvođač ukoliko je došao do potrebnih sredstava za proizvodnju da njima samostalno radi. Njegova radna snaga i dalje ima vrednost, a on je njen vlasnik. Jer ona ne dobija niti gubi svoju vrednost u zavisnosti od toga da li radnik ima ili nema u privatnom vlasništvu, pored nje, i potrebna sredstva za proizvodnju. Ali sada, kao privatni vlasnik svojih sredstava za proizvodnju, a, pored toga, i kao vlasnik novčane sume neophodne za obezbeđenje životnih sredstava dok bude proizvodio i prodavao robu, on neće prodavati svoju radnu snagu, već svoje proizvode.

Kada je radnik, kao individualni proizvođač, vlasnik svojih sredstava za proizvodnju, on se prema njima, osim što njima radi, odnosi kao prema svojoj privatnoj svojini. On može njima da radi, a može i da ih proda, a dobijeni novac da potroši na način koji njemu odgovara (recimo, da napravi kuću, da kupi kola itd.). Za ove svoje postupke on ne traži pristanak ni od koga drugog. Njegova radna snaga, dok proizvodi, ostaje u njegovom vlasništvu, jer nije morao da je proda. O načinu njene upotrebe zato on sam odlučuje. Može da radi, a može i da ne radi. Objektivno on će morati da radi da bi opstao kao individualni proizvođač, ali sasvim je drugog karaktera ta njegova obaveza da radi od obaveze koju ima radnik koji proda svoju radnu snagu.

Zato što je individualni proizvođač u procesu proizvodnje vlasnik svoje radne snage i sredstava za proizvodnju kojima radi, i proizvod njegovog rada je njegovo privatno vlasništvo. On može sa tim proizvodom da postupi po svojoj volji. Ako može i ako želi, potrošiće ga sam ili potrošiće bar njegov deo. A može i da ga proda, a novac koji na taj način dobije takođe je u njegovom privatnom vlasništvu.

Kakva je situacija sa radnikom kojeg posmatramo ako ne ide u inostranstvo na rad i nije postao individualni proizvođač, već zaista želi da stupi u OOUR u osnivanju? On je neosporno vlasnik svoje radne snage koja ima vrednost. Jer, kao što je već rečeno, njegova radna snaga ne dobija vrednost u zavisnosti od odluke radnika gde će da stupi na rad. Kasnije, kada će stupiti na rad u OOUR u osnivanju, on će raditi sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini, a koja su istovremeno vlasništvo te osnovne organizacije udruženog rada. Ni radnik ni svi radnici u toj OOUR nemaju privatno vlasništvo nad tim sredstvima za proizvodnju. Niko od njih pojedinačno ni svi zajedno ne mogu prodati sredstva za proizvodnju i potrošiti tako dobijen novac za svoje privatne svrhe. Oni nemaju pravo privatnog vlasništva ni na proizvode OOUR u kojoj rade. Ti su proizvodi roba, a njihov je vlasnik osnovna organizacija udruženog rada (dakle, ne kolektiv radnika

u njoj) i na taj su način u društvenoj svojini. Niko od radnika ni svi zajedno ne mogu prisvojiti neposredno proizvode osnovne organizacije udruženog rada u kojoj rade. Pojedinačni radnik može da kupuje proizvode svoje OOUR, ali, kao i svi drugi kupci, on pri tome mora da bude vlasnik novca.

Proizvodi osnovne organizacije udruženog rada mogu biti njeno vlasništvo i na taj način u društvenoj svojini jedino ako su svi elementi koji učestvuju u procesu proizvodnje tih proizvoda takođe vlasništvo OOUR i u društvenoj svojini. Ovo znači da, pored sredstava za proizvodnju koja su u vlasništvu OOUR, i radnikova radna snaga u procesu proizvodnje takođe je u vlasništvu OOUR. A pre pristupanja radnika osnovnoj organizaciji udruženog rada njegova je radna snaga bila njegovo privatno vlasništvo. Dakle, pristupanjem osnovnoj organizaciji udruženog rada radnik gubi status privatnog vlasnika svoje radne snage, a nad njom se zasniva vlasništvo OOUR i tako ona prelazi (u procesu proizvodnje) u društvenu svojinu.

Iz prakse je ovo sasvim evidentno. Radnik u OOUR ne može i ne sme da se prema svojoj radnoj snazi ponaša kao prema svom privatnom vlasništvu (kako bi mogao da se ponaša da je individualni proizvođač). Njegove radne obaveze ne određuje on sam, već su one date, a on ima da ih prihvati i izvrši. Pokuša li radnik da se u procesu proizvodnje u OOUR ponaša kao privatni vlasnik svoje radne snage, najverovatnije će to biti u suprotnosti sa interesima drugih radnika, ali i sa interesima osnovne organizacije udruženog rada. Takvih je ponašanja bilo, sada ih ima, a biće ih verovatno i dalje. Ona su u suštini u suprotnosti sa vlasništvom OOUR, dakle, sa društvenom svojinom, i zato su sa društvenog stanovišta veoma štetna.

Međutim, ako radnik zasnivanjem odnosa sa osnovnom organizacijom udruženog rada gubi pravo vlasništva nad svojom radnom snagom, on za to mora da dobije ekvivalent. Jer odnosi vlasništva su, u stvari, ekonomski odnosi subjekata. Taj ekvivalent radnik treba da dobije u obliku novca od strane OOUR u kojoj će da radi.

Da li je radnik vlasnik svoje radne snage ili ne, nije samo apstraktno, teorijsko pitanje. Kad bi tako bilo, moglo bi se dopustiti da se o njemu raspravlja u nedogled. To je pitanje neposredne društvene prakse, pitanje slobode, oslobađanja radnika, dakle, i radničke klase. A to je pitanje ljudske istorije.

Čovek koji radi postaje vlasnik svoje radne snage posle dugih i teških istorijskih procesa i klasnih borbi. Nekad je on bio, kao rob, sastavni deo sredstava za proizvodnju, a njegova radna snaga i njegova fizička egzistencija je bila u tuđem vlasništvu, u vlasništvu robovlasnika. Posle mukotrpnog razvoja proizvodnih snaga ljudskog rada i celog ljudskog društva, ispunjenog neobično teškim i krvavim klasnim borbama, čovek koji radi razvio se od roba u kmeta. Kao kmetu, njemu je fizički život uglavnom siguran, on je, tako reći, polulič[illegible]. Feudalni gospodar je samo de-

limično vlasnik radne snage svoga kmeta, delimično je to sam kmet. U radnoj renti je taj odnos najjasnije vidljiv. Kmet sasvim određeno zna koliko dana u nedelji, mesecu, godini ima da radi za svoga feudalnog gospodara, a koliko za sebe. Neposredan oblik klasne borbe u toj situaciji, pored čestih seoskih buna, jeste potkradanje feudalčevog vlasništva od strane kmeta. Ovaj poslednji, kad radi za sebe, radi do iznemoglosti, a kada radi za svoga feudalnog gospodara, radi samo koliko još može. To potkradanje je glavni razlog prelaska od radne na naturalnu rentu. A taj je prelazak sam po sebi istovremeno i napredak ljudskih proizvodnih snaga i ljudskog društva u celini.

U poslednjim periodima feudalizma sva se društvena zbivanja ispoljavaju uglavnom u borbi oko vlasništva nad radnom snagom čoveka koji radi. Borba srednjovekovnih gradova sa feudalnim gospodarima ima za osnovu borbu sitnih zanatlija za vlasništvo nad svojom radnom snagom. Prepreka u ostvarivanju tog vlasništva je bila podređena pozicija gradova u odnosu prema feudalcima. Revolucionarna borba mlade buržoazije protiv feudalizma zasniva se uglavnom na njenom interesu da kmetovi postanu slobodni radnici — vlasnici svoje radne snage koju će moći da prodaju. Time kapitalistički način proizvodnje dobija ljudsku masu koja ga pokreće. U te složene istorijske borbe seljačke narodne mase se uključuju iz vlastitih interesa, opet u vezi sa vlasništvom nad radnom snagom.

Seljaka koji je bio kmet u borbu je mogla pokrenuti samo njegova nada da će jednog dana likvidirati, između ostalog, i vlasništvo feudalnog gospodara nad njegovom radnom snagom. Istorijski rasplet bio je, kao što je, poznato, na štetu seljaka, a u korist buržuja.

Osnova svake lične i druge slobode čoveka koji radi jeste njegovo vlasništvo nad vlastitom radnom snagom. U istorijskim okvirima kapitalizma radnik postiže samo formalnu slobodu za sebe, a suštinski je neslobodan, najamni radnik. Ovo je rezultat toga što on samo *prividno* ostvaruje svoju poziciju vlasnika nad vlastitom radnom snagom. On ulazi, kao što je Marks dokazao. u razmenu sa kapitalistom koja je samo *prividno ekvivalentna*, dakle, samo je prividno razmena, a u suštini je *nerazmena*. Svoju suštinsku slobodu, svoje oslobađanje od najamne pozicije radnik, kao pojedinac i kao klasa, postiže tek u socijalizmu u kome se razvija socijalističko samoupravljanje. Tek u tim uslovima on suštinski, u celini ostvaruje svoje vlasništvo nad vlastitom radnom snagom. Zato što je njegova radna snaga, snaga njegove sposobnosti delovanja u procesu prisvajanja prirode, njegovo vlasništvo, zato je on sam pokretačka i vladajuća snaga u daljoj istoriji ljudskog društva. Za ovakvu poziciju radnika nije dovoljno da jedno konkretno ljudsko društvo pođe putem razvoja socijalističkog samoupravljanja. Neophodno je da na tom putu odnese još mnogo pobeda u borbama, otvoreno rečeno, klasnog karaktera.

Suštinsko ostvarivanje pozicije radnika vlasnika radne snage razmotrićemo prilikom istraživanja procesa proizvodnje robe u OOUR. U toj poziciji radnik mora da ovlada *celokupnim delovanjem i celokupnim rezultatom delovanja njegove vlastite radne snage.* Time on ostvaruje svoje oslobađanje, kao i oslobađanje klase kojoj pripada, što je sve zajedno identično sa opštom ljudskom emancipacijom. Ali već sada treba napomenuti da radnik-samoupravljač ostvaruje tu svoju novu poziciju u kretanju koje ima protivrečan oblik. U tom kretanju razmena vrednosti njegove radne snage za novac koju on vrši sa OOUR je opet samo jedan neizbežan posredni član. Bez toga posrednog člana celo kretanje je nemoguće. Ali ipak je ta razmena samo *privid.* Po tom svom svojstvu ona je formalno ista sa razmenom koju radnik vrši sa kapitalom. Međutim, konsekvence koje dolaze nakon razmene radne snage radnika sa osnovnom organizacijom udruženog rada su bitno različite, tačnije, suprotne konsekvencama razmene radne snage sa kapitalom. O tome šire i argumentovanije u sledećem napisu.

Časlav Strahinjić

Smisao i značaj samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora

Samoupravno normativno uređivanje odnosa u udruženom radu, društveno dogovaranje i samoupravno sporazumevanje, u svojim rudimentarnim oblicima pojavilo se kada i samoupravljanje u Jugoslaviji. Proces preobražaja etatističke u samoupravnu strukturu društva implicirao je i promene u pravnom sistemu: najpre u oblasti radnih odnosa, a kasnije sve više i u oblasti privrede i društvenih delatnosti, kao i u celini društvenih odnosa. Klasično državno regulisanje društvenih odnosa počeli su da zamenjuju samoupravni oblici i odnosi. U procesu odumiranja države i prava samoupravljači, udruženi u radne i druge samoupravne organizacije, sve više su preuzimali ulogu zakonodavca. Tako se povećavao broj subjekata normiranja društvenih odnosa koji nisu državni organi, a socijalistička Jugoslavija postaje prva u svetu originalno i policentrično pravno područje. Samoupravna normativna funkcija postaje bitna, vitalna komponenta daljih revolucionarnih preobražaja »društvene baze«, »društvene nadgradnje« i celokupnih društvenih odnosa.

Sem toga, proces samoupravnog normativnog uređivanja odnosa u udruženom radu i društvenoj zajednici sve više karakterišu raznovrsnost, originalnost, inventivnost i kreativnost u traženju puteva i rešenja, u stvaranju normi i akata, u ostvarivanju pojedinačnih i zajedničkih interesa u okviru opštih.

Jedna od zakonomernosti tog procesa je permanentno povećavanje normi i akata koje ne donose državni organi, već sa-

moupravljači i njihove asocijacije, paralelno i u zavisnosti od karaktera, obima i sadržine promena u samoupravnim odnosima i ustavnom sistemu. Tako se prvi put u svetu javlja novi oblik normiranja društvenih odnosa i društvenog života — »samoupravno pravo«, odnosno »autonomno pravo«, kako se još naziva u praksi.

Samoupravno pravo je integralni deo pravnog sistema, njegova komponenta, a ne oblik prava različit, odvojen od pravnog sistema ili neka autonomna celina, odnosno besklasno pravo, kako nastoje pojedini autori da ga interpretiraju. Ono opšte pravne norme (preciznije, njihove dispozicije) Ustava i zakona vezuje za empiriju, za potrebe, mogućnosti, specifičnosti i interese samoupravljača; pretvara ih u pojedinačne pravne norme, odnosno stvara samoupravne akte kojima samoupravljači uređuju svoje odnose, život i rad. S obzirom na izložene okolnosti i način na koji samoupravljači i njihovi organi donose norme i akte (uz potreban rigorozan kvorum, a neke i ličnim izjašnjavanjem; zatim, preko delegata i ovlašćenih organa), sledi logična pozitivna konsekvenca: sadržaj tih normi i akata se kvalitativno menja, povećava im se autoritet i uticaj, postaju u većoj meri obavezni u odnosu na državne, sve je manja frekvencija njihovih povreda i slično. Ovu zakonomernost svakodnevno potvrđuju iskustva prakse i rezultati naučnih istraživanja.

Oblici samoupravnog normativnog uređivanja odnosa u udruženom radu i iskustva prakse u njihovoj primeni sve više su u žiži pažnje samoupravljača, društveno-političke prakse i naučne misli. Ovaj novi fenomen u normiranju društvenih odnosa otvorio je mnoge dileme i probleme vezane za karakter samoupravnih normativnih akata, njihov sadržaj, međusobne odnose, mesto i ulogu u pravnom sistemu, stepen obaveznosti normi, prinudnosti; za krug subjekata koji ih donose i primenjuju, oblasti i odnose koje regulišu, sankcije, funkcije i druga relevantna pitanja, na koja većim delom još uvek nije dat celovit naučni odgovor, pored ostalog, i zato što je reč o istorijski novoj pojavi, problemu za čije rešenje nema uzora u praksi drugih zemalja.

Sa razvojem samoupravljanja, sa ostvarivanjem pretpostavki za njegovo prelaženje u višu, zreliju fazu (koja je najpotpunije izražena u odlukama i dokumentima Drugog kongresa samoupravljača Jugoslavije i Desetog kongresa SKJ, u Ustavu SFRJ i u promenama u normativnom sistemu), samoupravljači su opravdano isticali neophodnost takvih promena u pravnom sistemu koje će omogućiti da samoupravno normativno uređivanje, samoupravni sporazumi i društveni dogovori, sve više zamenjuju državno zakonodavstvo u regulisanju međusobnih odnosa radnih ljudi u radnoj organizaciji i van nje; da treba izgrađivati takav pravni sistem u kome će samoupravna norma biti osnovno pravilo ponašanja i u kome će radni ljudi svoja

osnovna samoupravna prava ostvarivati u osnovnim oblicima udruživanja rada i sredstava.[1]

Ustav SFRJ iz 1974. godine u još većoj meri nego Ustav iz 1963. godine sužava normativnu funkciju države u korist samoupravljača, podiže samoupravne sporazume, društvene dogovore, statute radnih organizacija i drugih organizacija udruženog rada i druge normativne akte na nivo ustavnih kategorija. Radni ljudi udruženi u osnovne organizacije udruženog rada i druge oblike udruživanja rada i sredstava postaju osnovni subjekt samoupravnog normativnog uređivanja odnosa.

Samoupravni sporazumi, društveni dogovori i ostali akti samoupravnog normativnog uređivanja odnosa u udruženom radu i društvenoj zajednici kao celini sve više postaju dominantan oblik i instrument povezivanja interesa radnih ljudi, integrisanja udruženog rada, stvaranja novih pravila ponašanja i slično. Međutim, njihova primena, kao što je već naglašeno, otvara mnoge dileme i probleme koji traže neodložna rešenja. To je zadatak koji se može rešiti samo složenim naučnim istraživanjima prakse, teorijskim osmišljavanjem empirijskih »modela« i ugrađivanjem savremenih rešenja u budući zakon o udruženom radu.

U daljem izlaganju ukazaćemo na osnovne probleme i dileme u ovoj oblasti, kao i na mogućnosti njihovog rešavanja, ograničavajući se samo na samoupravne sporazume i društvene dogovore.

Bitna obeležja samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora

Po odredbama člana 120. Ustava SFRJ, »samoupravnim sporazumom i društvenim dogovorom radnici i drugi radni ljudi samoupravno uređuju međusobne odnose, usklađuju interese i uređuju odnose od šireg društvenog značaja«.

U narednom članu Ustava je istaknuto da »samoupravnim sporazumom radnici u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada i radni ljudi u mesnim zajednicama, samouprav-

[1] Drugi kongres samoupravljača je u vezi s tim opravdano upozorio da je »autonomni karakter uređivanja odnosa u suprotnosti s klasičnom hijerarhijom zakona i propisa« i da je »zadatak samoupravljača da neprekidno rade na unapređivanju samoupravnog normativnog uređivanja odnosa, koristeći se pozitivnim iskustvima samoupravne prakse i naučnim saznanjima. U isto vreme stalno treba da se proučavaju i razmenjuju originalna samoupravna rešenja i da se ugrađuju u pravni sistem. Kongres je takođe opravdano upozorio da je »usavršavanje i međusobno usklađivanje samoupravnog regulisanja odnosa trajan proces, a ne kampanjska akcija«, što je iskustvo prakse takođe potvrdilo (Rezolucija o samoupravnom normativnom uređivanju odnosa u udruženom radu, *II kongres samoupravljača Jugoslavije*, »Privredni pregled«, Beograd, 1971, str. 23—24).

nim interesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama, u okviru svojih samoupravnih prava, usklađuju svoje interese u društvenoj podeli rada i društvenoj reprodukciji, udružuju rad i sredstva i uređuju međusobne odnose u vezi sa udruživanjem rada i sredstava; obrazuju radne i druge organizacije udruženog rada, banke, poslovne i druge zajednice; utvrđuju osnove i merila za raspoređivanje dohotka i raspodelu sredstava za lične dohotke; utvrđuju međusobna prava, obaveze i odgovornosti i mere za njihovo ostvarivanje i uređuju i druge odnose od zajedničkog interesa«.

Za razliku od samoupravnog sporazuma, društvenim dogovorom »organizacije udruženog rada, komore i druga opšta udruženja, samoupravne interesne zajednice, druge samoupravne organizacije i zajednice, organi društveno-političke zajednice, sindikati i druge društveno-političke organizacije i društvene organizacije obezbeđuju i usklađuju samoupravno uređivanje društveno-ekonomskih i drugih odnosa od šireg zajedničkog interesa za učesnike dogovora ili od opšteg društvenog interesa« (član 124).

Citiranim i drugim ustavnim odredbama postavljeni su široki okviri za slobodno samoupravno uređivanje odnosa u udruženom radu i u drugim oblastima društvenog života samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima kao opštim oblicima samoupravne koordinacije aktivnosti radnika u OUR i radnika u drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Oni su sredstvo kojim radni ljudi ovladavaju celinom odnosa društvene reprodukcije, usklađuju svoje pojedinačne i zajedničke interese u okviru opštih društvenih interesa. Kao izvori samoupravnog prava, samoupravni sporazumi i društveni dogovori su osnova sistema društvenih normi kojima se uređuju odnosi u udruženom radu i u široj društvenoj zajednici.

Celokupan pravno-politički sistem Jugoslavije tako je organizovan da udruženi radnik, sa ostalim radnim ljudima i građanima, kroz oblike samoupravnog organizovanja i putem delegatskog sistema, neposredno odlučuje o svim bitnim pitanjima društvenih odnosa, a samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje bitno su obeležje takvih odnosa.

U vezi s tim je opravdan teorijski stav da je jedno od osnovnih ustavnih načela da zakonodavstvo, kao izraz vlasti (što podrazumeva i normativne odluke društveno-političkih zajednica), utvrđuje samo uslove i okvire za delatnost građana i samoupravnih organizacija; zatim, osnovne norme za socijalističke društvene odnose, norme društvene discipline i sankcije za njene prekršaje, uslove i granice delovanja državnih organa radi obezbeđenja društvenih odnosa i zajedničke društvene politike, dok konkretne odnose i konkretnu politiku, oblike njenog ostvarivanja, kao i organizacije udruženog rada i samoupravne zajednice, utvrđuju sami samoupravljači kao subjekti svih društvenih odnosa. Zato se bez društvenog dogovaranja ne bi mogla stvarati pravila međusobnog ponašanja u

društvu, izražavati socijalistički pravac akcije, organizovati društvena solidarnost niti uopšte voditi konkretna društvena politika. Samim tim bez samoupravnog sporazumevanja ne bi se mogle stvarati OUR, samoupravne zajednice, utvrđivati međusobne obaveze zajedničke društvene akcije, uređivati međusobni odnosi u radu, raspodela dohotka niti usmeravati društvena reprodukcija. Samoupravni društveni oblici se ne bi mogli dalje izgrađivati bez društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma.[2] Sem toga, samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje je integrativni i integrirajući faktor povezivanja udruženog rada sa celinom društvenih odnosa.

Samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje je složen društveno-politički proces. Dogovaranje i sporazumevanje je u isto vreme i *pravo* i *dužnost* radnih ljudi i građana, odnosno subjekata dogovaranja i sporazumevanja, što proizilazi iz samoupravljanja kao prava i dužnosti njegovih subjekata. Samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje je jedno od efikasnih sredstava za ostvarivanje radničko-klasnih interesa i za prevazilaženje birokratsko-tehnokratskih uticaja i monopola, relikata etatizma, stihije i drugih društveno negativnih pojava i tendencija.

U društveno-političkoj praksi se u vezi s tim, ne bez razloga, često ističe da prevazilaženje etatističkog sistema proširene reprodukcije otvara široke mogućnosti za samoupravno povezivanje privrede i društvenih delatnosti na osnovama objektivnih zakonitosti i interesa radnih ljudi i za podruštvljavanje kretanja dohotka OOUR u bankama, spoljnoj trgovini i osiguranju. Taj proces se odvija u razvijenim oblicima samoupravnog dogovaranja privrednih i drugih subjekata društvenog rada, preko kojih radnici, oslobođeni etatističke prinude, a na osnovi materijalnog interesa, samostalno, samoupravnim putem, uređuju međusobne ekonomske odnose, ostvarujući uticaj i kontrolu nad celokupnim procesom društvene reprodukcije. Ti novi odnosi zasnovani na sporazumevanju i dogovaranju ostvaruju se uz mnoge otpore i teškoće, a stvarni uspesi ne zavise od načelnih opredeljenja, već pre svega od konkretne idejno-političke aktivnosti organizovanih socijalističkih snaga ujedinjenih u SSRNJ sa SKJ na čelu.[3]

Dalje razvijanje oblika i proširivanje uloge samoupravnog dogovaranja, njegova potpuna institucionalizacija ima odlučujući značaj za celokupan budući društveno-ekonomski i politički razvoj. U mehanizmu proširene reprodukcije dogovaranje postaje

---

[2] Dr Leon Gešković, *Društveni dogovori i samoupravni sporazumi,* u: *Samoupravni sporazumi i društveni dogovori,* Institut za uporedno pravo, Beograd, 1975, str. 2.

[3] Marjan Rožič, *Neka aktuelna pitanja samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja,* u: *Samoupravni sporazumi i društveni dogovori,* cit. izd., str. 29.

neophodan instrument samoupravljanja kojim se postiže da OOUR više utiču na uslove, sredstva i rezultate društvenog rada, na međusobne ekonomske odnose koji proizlaze iz integracije, koncentracije proizvodnje i akumulacije kao objektivne zakonitosti razvoja proizvodnih snaga. Sporazumevanje je u isto vreme i oblik za takvo udruživanje rada i sredstava gde se OOUR povezuju u reprodukcionim ciklusima od sirovina do plasmana na tržištu. U analizi tih odnosa se opravdano ukazuje na zakonomernu korelaciju: razvijeni sistem i oblici dogovaranja moraju biti izraz razvijenog sistema samoupravljanja u osnovnim organizacijama udruženog rada, sfere neprivrednih delatnosti i društvene zajednice u celini. I obrnuto, neostvarene pretpostavke za razvijeni samoupravni sistem, slabosti u samoupravnim društvenim odnosima direktno se odražavaju na sistem, postupak, sadržaj i druga obeležja sporazumevanja i dogovaranja. Brojnost, raznovrsnost, međusobna usklađenost samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora postaće efikasno sredstvo za usklađivanje privrednih tokova i međusobnih socijalnih i drugih odnosa nosilaca društvenog interesa i sredstvo za stalno konstituisanje i potvrđivanje društvenog interesa i klasne suštine samoupravnog produkcionog odnosa.[4]

Obogaćujući samoupravni i pravni sistem, samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje postaju i sve važniji instrument ostvarivanja saradnje među republikama i pokrajinama, bilo da se radi o njihovom učešću u ostvarivanju funkcija federacije van neposredne nadležnosti saveznih organa i organizacija bilo da su u pitanju odnosi iz samostalne i isključive nadležnosti republika i pokrajina. Oni su pogodna forma za usaglašavanje stavova među republikama i pokrajinama i za donošenje odluka o osnivanju zajedničkih organa van institucionalizovanog mehanizma federacije. Isto tako, oni su efikasan metod za organizovanu razmenu mišljenja i za usaglašavanje stavova sa odgovarajućim saveznim organima, u prvom redu Saveznim izvršnim većem i saveznim organima uprave, pri čemu svaki organ zadržava svoju samostalnost i odgovornost za ostvarivanje sopstvene nadležnosti.[5]

Deseti kongres SKJ je u Rezoluciji o borbi za dalju izgradnju socijalističkog sistema samoupravljanja i zadacima SKJ istakao da je u daljem razvoju političkog sistema samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje »jedan od osnovnih instrumenata samoupravnog uređivanja društvenih odnosa u udruženom radu i u drugim oblastima društvenog života i njihovog međusobnog povezivanja. Tim putem se neposredno razrešavaju i protivrečni interesi pojedinih delova udruženog rada, samoupravnih i

[4] Isto, str. 29.

[5] Dr Đorđi Caca, *Saradnja između republika i pokrajina i društveni dogovori i samoupravni sporazumi*, u: *Samoupravni sporazumi i društveni dogovori*, cit. izd., str. 142.

društveno-političkih zajednica, prevazilaženjem posredovanja države i administrativnog regulisanja društvenih odnosa«.

Brojne su i raznovrsne oblasti i odnosi udruženog rada i organizacije društva u kojima dominantan oblik normiranja društvenog života postaju samoupravni sporazumi i društveni dogovori, što implicira složena naučna istraživanja mnogih pitanja i problema koji iz toga proizlaze.

Samoupravni sporazumi

Pojam i osnovna obeležja samoupravnih sporazuma

Budući da je fenomen samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja do sada relativno malo obrađivan u pravnim i politikološkim naukama, nema ni jedinstvenih stavova ni mišljenja autora o nizu pitanja.

U najširem značenju samoupravni sporazum predstavlja saglasnost izjava volja njegovih potpisnika o pitanjima koja su predmet sporazuma. Po tom obeležju on se približava ugovoru kao pravnom aktu. Po jednom teorijskom stavu, sporazum i ugovor su čak sinonimi.[6] Nesporna je činjenica da je saglasnost izjava volja, utvrđivanje predmeta, prava i obaveza zajednička karakteristika sporazuma i ugovora. Da li ćemo staviti znak jednakosti između samoupravnih sporazuma i ugovora kao pravnih instituta (civilno-pravnih, privredno-pravnih, radno-pravnih i slično), to zavisi od vrste, sadržine i drugih obeležja konkretnog sporazuma. Samoupravni sporazum kao pravna kategorija, kao instrument za uređivanje odnosa, šira je kategorija u odnosu na ugovor i sve više se primenjuje na one odnose u samoupravnoj praksi koji nemaju klasični ugovorni karakter. Sem toga, norme samoupravnog sporazuma su elastičnije od normi, odnosno načela ugovora, a samoupravni sporazum se i po dikciji razlikuje od ugovora. Krutost obaveza i jednostranost koje su karakteristične za mnoge klasične ugovore moguće je izbeći u praksi primenom sporazuma. Najzad, ugovor ne mora biti vezan za ostvarivanje samoupravnih prava, dok je samoupravni sporazum uvek vezan za ostvarivanje neotuđivih i drugih samoupravnih prava i obaveza radnih ljudi, njihovih asocijacija, građana i drugih samoupravnih subjekata. Razlika je i u karakteru i sadržini obaveza kod jednih i drugih, u stepenu prinudnosti, postupku donošenja, načinu ostvarivanja prava i obaveza i u drugim bitnim pitanjima.

Prema tome, pojedine vrste samoupravnih sporazuma se manje ili više približavaju kategoriji ugovora, dok se druge (sem izloženih sličnosti) razlikuju od ugovora.

---

[6] Dr Andrej Frimerman, *Samoupravni sporazumi o udruživanju — subjekti, predmet, funkcija, pravna priroda*, u: *Samoupravni sporazumi i društveni dogovori*, cit. izd., str. 167.

Iako se razlikuje od ugovora, termin »samoupravni sporazum« je generički izraz za razne oblike, vrste izjava volja, saglasnosti interesa njegovih subjekata s obzirom na razlike u predmetu, sadržini, oblastima i odnosima, načinu ostvarivanja prava i drugim karakteristikama.

U Nacrtu zakona o udruženom radu samoupravni sporazum je definisan kao samoupravni akt kojim se »na opšti način uređuju društveno-ekonomski i drugi samoupravni odnosi« (član 549).

U citiranom Nacrtu zakona učinjen je pokušaj (iako nepotpun) diferenciranja samoupravnih sporazuma od građansko-pravnih i drugih ugovora.[7]

Na osnovu izloženog, polazeći od sadržine odredbi člana 121. Ustava SFRJ, možemo zaključiti da je samoupravni sporazum *samoupravni normativni akt* (opšti akt) kojim radni ljudi u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada i radni ljudi u mesnim zajednicama, samoupravnim interesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama, u okviru svojih samoupravnih prava, usklađuju svoje interese u društvenoj podeli rada i društvenoj reprodukciji, udružuju svoj rad i sredstva i uređuju svoje odnose u vezi sa udruživanjem rada i sredstava; obrazuju radne i druge organizacije udruženog rada, banke, poslovne i druge zajednice; utvrđuju osnove i merila za raspoređivanje dohotka i raspodelu sredstava za lične dohotke; utvrđuju međusobna prava, obaveze i odgovornosti i mere za njihovo ostvarivanje i uređuju i druge odnose od zajedničkog interesa.

Budući da su samoupravni sporazumi, bez sumnje, *pravni akti*, njima se u naš samoupravni i pravni sistem uvodi nova vrsta pravnih odnosa — *samoupravno-sporazumni odnosi.*[8] Ovi odnosi, bez obzira na svoje specifičnosti i razlike, u suštini su uvek pravni odnosi.

Zakonom o udruženom radu bi trebalo odrediti osnovna pitanja, oblasti i odnose koji će biti predmet samoupravnih sporazuma o kojima je reč, bez ambicije da se njihov krug zatvori, jer je život bogatiji i sadržajniji od bilo kakvih normi.

Isto tako, pošto se samoupravnim sporazumima u naš pravni sistem unosi jedna nova društvena kategorija ugovaranja u najširem smislu te reči, opravdano je upozorenje u vezi s tim da naše buduće zakonodavstvo mora razlikovati ugovaranje u svakodnevnim tržišnim i građansko-pravnim odnosima od samoupravnih sporazuma kojima se u načelu ostvaruju trajniji odnosi u udruživanju rada i sredstava, u podeli rada, u društvenoj reprodukciji i u međusobnim organizacionim i drugim statusnim odnosima.[9]

---

[7] Vidi član 563. Nacrta zakona o udruženom radu.

[8] Termin se upotrebljava uslovno, u nedostatku boljeg.

[9] Marjan Rožič, op. cit., str. 3.

To su, dakle, odnosi koji se bitno razlikuju od obligacionih odnosa, iako će obligacioni odnosi i dalje ostati u oblasti tržišne razmene dobara i usluga i drugih tržišnih i građansko-pravnih odnosa itd.

Subjekti samoupravnih sporazuma

To je jedno od spornih pitanja u ostvarivanju ustavnih promena u praksi, iako se iz citiranih ustavnih odredbi jasno vidi krug subjekata ovlašćenih za zaključivanje samoupravnih sporazuma. To su: radnici u OOUR, odnosno radni ljudi u mesnoj zajednici, samoupravnoj interesnoj zajednici ili drugoj samoupravnoj organizaciji i zajednici (koji neposredno ili preko svoje samoupravne organizacije ili zajednice zaključuju samoupravni sporazum); to, zatim, mogu biti radni ljudi koji ličnim radom sredstvima u svojini građana obavljaju poljoprivrednu, zanatsku ili drugu delatnost, odnosno radni ljudi koji samostalno u vidu zanimanja obavljaju profesionalne delatnosti, kada kao pojedinci neposredno udružuju svoj rad i sredstva sa radom radnika i sredstvima društvene reprodukcije u osnovnim organizacijama udruženog rada, zemljoradničkom zadrugom ili drugim oblicima udruživanja. U krug tih subjekata spadaju još: poslovne zajednice, banke i druge finansijske organizacije, zajednice osiguranja imovine i lica, privredne komore i druga opšta udruženja samoupravnih zajednica.

Time se, međutim, krug subjekata sporazuma ne zatvara. Tako, na primer, po Ustavu, društveno-političke organizacije i druge društvene organizacije takođe mogu biti subjekti samoupravnih sporazuma kad je zaključivanje samoupravnog sporazuma u skladu sa njihovim interesima, ciljevima i zadacima koji su utvrđeni njihovim normativnim aktima.

U Ustavu je osobito naglašena uloga sindikata kao subjekta sporazuma: on ima pravo da daje inicijativu i predloge za zaključivanje samoupravnih sporazuma i može pokrenuti postupak da se zaključeni sporazum ponovo razmotri ako smatra da se njime povređuju samoupravna prava radnika i društveno-ekonomski odnosi utvrđeni Ustavom (član 122). Ukoliko je reč o samoupravnom sporazumu kojim se uređuju međusobni odnosi radnika u radu ili utvrđuju osnove i merila za raspoređivanje dohotka i raspodelu sredstava za lične dohotke, obavezni potpisnik sporazuma je i sindikat. Ukoliko sindikalna organizacija ne potpiše takav sporazum, organizacija udruženog rada ga može primenjivati, ali sindikalna organizacija može povesti spor pred sudom udruženog rada (stav 2. istog člana).

Ne manje važan subjekt sporazuma su i društveno-političke zajednice i njihovi organi, odnosno organizacije. To će biti u slučaju kada sredstva kojima raspolažu udružuju među sobom ili sa društvenim sredstvima OOUR ili drugih samoupravnih organiza-

cija i zajednica, u skladu sa svojim pravima i dužnostima koje su Ustav i zakoni utvrdili na načelu ravnopravnosti.[10]

Samoupravni sporazum obavezuje samo subjekte koji su ga zaključili, a ne može obavezivati niti povređivati pravo i na zakonu zasnovan interes subjekata koji nisu učestvovali u njegovom zaključivanju. Zato Ustav daje pravo ovim drugim subjektima da mogu pokrenuti postupak za ponovno razmatranje samoupravnog sporazuma (član 123), što je bitan instrument zaštite samoupravljanja.

Vrste samoupravnih sporazuma i postupak njihovog donošenja

Samoupravni sporazum kao generički pojam obuhvata niz akata, među kojima mogu postojati manje ili veće razlike u pogledu sadržine, predmeta regulisanja, oblasti i odnosa na koje se odnose, karaktera obaveza, odnosa prema drugim opštim aktima itd. Ta okolnost, uz nedostatak zakonskih kriterijuma i rešenja, otežava mogućnost potpunije teorijske klasifikacije. U tom pogledu su retki uspeli pokušaji pojedinih autora.[11]

Klasifikacija sporazuma se može vršiti prema njihovoj sadržini, vrsti odnosa koje regulišu, subjektima, postupku zaključivanja i drugim atributima. No, zbog ograničenosti prostora pomenućemo samo neke sporazume i mogućnost njihove klasifikacije.

Samoupravni sporazumi o udruživanju, prema opšteprihvaćenom teorijskom stavu, predstavljaju najznačajniju vrstu samoupravnih sporazuma. Bez njih ne bi bilo moguće konstituisanje raznih oblika udruživanja rada i sredstava; samoupravni sistem ne bi mogao funkcionisati; radnici ne bi mogli uređivati svoje međusobne odnose i ostvarivati samoupravna prava, obaveze i odgovornosti.

---

[10] Po odredbama člana 125. Ustava, »skupština društveno-političke zajednice podstiče samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje i može propisati da su određene samoupravne organizacije i zajednice obavezne sprovesti postupak za samoupravno sporazumevanje, odnosno društveno dogovaranje«. Time je veoma naglašena funkcija društveno-političkih zajednica u postupku sporazumevanja i dogovaranja.

[11] Tako, na primer, po jednoj klasifikaciji, zasnovanoj na postojećem stanju zakonodavnih rešenja, treba razlikovati samoupravne sporazume prema *predmetu* i prema *subjektima*. U prvu grupu spadaju: samoupravni sporazumi o udruživanju; posebni samoupravni sporazumi između udruženih OOUR; samoupravni sporazumi o međusobnim odnosima udruženih OOUR i radne zajednice zajedničkih službi; samoupravni sporazumi o poslovnoj saradnji; o obrazovanju samoupravnih interesnih zajednica itd. U drugu spadaju: samoupravni sporazumi između različitih OOUR; samoupravni sporazumi u kojima se kao subjekti javljaju sindikalne organizacije itd. (Dr Andrej Fri[illegible]man, op. cit., str. 168—169.).

Prvi i najznačajniji iz ove grupe sporazuma je *samoupravni sporazum o udruživanju u radnu organizaciju.* Subjekti ovog sporazuma su samo osnovne organizacije udruženog rada. Njime se regulišu najznačajnija pitanja vezana za organizovanje radne organizacije, međusobne odnose OOUR, organizaciju samoupravljanja, predmet poslovanja i slično. U slučaju identiteta između radne i osnovne organizacije, nema ovog sporazuma, ali njegovu funkciju preuzima statut radne organizacije.

Samoupravnim sporazumom o udruživanju u zajednicu OOUR nastaje oblik udruživanja rada i sredstava koji nije obavezan kao što je slučaj sa radnom organizacijom. U ovaj oblik udruživanja udružuju se dve ili više OOUR u sastavu iste radne organizacije.

U navedenu grupu spada i *samoupravni sporazum o udruživanju u složenu radnu organizaciju.* Subjekti ovog sporazuma su radne organizacije, zajednice osnovnih organizacija i osnovne organizacije udruženog rada u sastavu raznih radnih organizacija.

Navedeni sporazumi moraju biti u skladu, odnosno ne smeju biti u suprotnosti sa samoupravnim sporazumom o udruživanju u radnu organizaciju.

I kod ovog, kao i kod prethodnih samoupravnih sporazuma, Ustav i zakon određuju sadržinu, strukturu pitanja koja su obavezno predmet sporazuma, prepuštajući samoupravljačima da, saglasno svojim potrebama, mogućnostima i interesima, njime regulišu i druga pitanja.[12]

Samoupravni sporazumi o uređivanju prava, obaveza i odgovornosti radnika u udruženom radu čine drugu grupu sporazuma. Shodno kriterijumima klasifikacije koje primenjujemo, ova materija se reguliše jednim ili sa više samoupravnih sporazuma, o čemu odlučuju radnici OOUR. Ovi sporazumi razlikuju se od samoupravnih sporazuma o udruživanju, pored ostalog, i po tome što nisu zajednički akti udruženih OOUR i one ih ne zaključuju kao pravni subjekti, već ih zaključuju radnici u svakoj OOUR neposredno i ravnopravno. Tu spadaju samoupravni sporazumi o sticanju i raspoređivanju dohotka i raspodeli ličnih dohodaka; o obavezama i odgovornosti radnika.

Pomenimo još, exempli causa, pojedine zajedničke sporazume kao što su: samoupravni sporazum o jedinstvenom uređivanju pitanja od zajedničkog interesa iz međusobnih odnosa u udruženom radu; o regulisanju zajedničkih pitanja iz oblasti kadrovske politike; o usklađivanju raspodele dohotka i ličnih dohodaka; o međusobnim poslovnim odnosima i cenama; o formiranju i korišćenju zajedničkih sredstava OOUR itd.

Ne manje važni su i: samoupravni sporazumi o poslovno-tehničkoj saradnji; o međusobnim odnosima proizvodnih, prometnih i finansijskih OUR; o organizovanju samoupravnih interesnih zajednica itd.

---

[12] Vidi član 105. Ustava SFRJ i član 49. i 51—52. Zakona o konstituisanju i upisu u sudski registar organizacija udruženog rada.

Naravno, krug oblasti i odnosa o kojima se zaključuju i primenjuju samoupravni sporazumi daleko je širi od izloženog.

Sledeće relevantno pitanje iz ove oblasti je *postupak* zaključivanja samoupravnih sporazuma. Budući da samoupravni sporazum kao pravni akt predstavlja akt volje, on ima dva bitna elementa: unutrašnji i spoljni. Prvi sadrži izraženu volju, odnosno interese njegovih subjekata. Svrha sporazumevanja je postignuta kada dođe do potpune podudarnosti između izražene volje, odnosno interesa u tekstu sporazuma sa stvarnom voljom, odnosno interesima njegovih potpisnika. Spoljni element sporazuma je njegova *forma*. S obzirom na ovaj element, kao što je već napomenuto, može se vršiti klasifikacija sporazuma prema subjektima koji učestvuju u njihovom zaključivanju, prema postupku zaključivanja i materijalizaciji.

Osnovni ustavni princip je da radnici, odnosno drugi radni ljudi kao subjekti sporazuma izražavaju svoju volju *lično* ili *preko* delegata u organima upravljanja svoje samoupravne organizacije ili zajednice.

Pri zaključivanju samoupravnog sporazuma njegovi subjekti izjavljuju volju *usmeno* (na zboru radnika, odnosno drugih radnih ljudi) ili *pismeno* (glasanjem putem listića, potpisivanjem sporazuma).[13] Pri tome je bitan *kvorum* glasača, čija bi donja granica morala biti više od polovine ukupnog broja radnika, odnosno delegata, dok bi gornja granica zavisila od vrste i važnosti sporazuma i približavala bi se stoprocentnoj saglasnosti. Zako-

---

[13] Tako, na primer, samoupravni sporazum o udruživanju u radnu organizaciju zaključuje se u *pismenoj* formi i punovažan je tek kada ga dve trećine radnika u svakoj OOUR usvoje i kada ga potpiše njihov ovlašćeni predstavnik.

Samoupravni sporazum o udruživanju u složenu radnu organizaciju zaključuje se tako što ga prethodno mora usvojiti većina radnika u svakoj osnovnoj organizaciji, bez obzira na to da li se kao njegov subjekt javlja osnovna organizacija neposredno ili se u složenu organizaciju udružuje preko radne organizacije.

Što se, pak, tiče samoupravnog sporazuma o međusobnim odnosima u udruženom radu, njegov predlog (nacrt) priprema radnički savet OOUR, a razmatraju ga radnici u svakom delu OOUR koji bira delegate u radnički savet, uz obaveznu inicijativu sindikalne organizacije, o čemu je bilo reči. Na osnovu primedbi i mišljenja radnika, radnički savet utvrđuje predlog ovog sporazuma i podnosi ga radnicima na usvajanje. Ovaj sporazum se smatra zaključenim kad ga potpišu najmanje dve trećine radnika osnovne organizacije.

Samoupravni sporazum o međusobnim pravima, obavezama i odgovornosti udruženih OOUR i radne zajednice zajedničkih službi zaključuje se tako što je potrebno da ga prihvati radnički savet radne, odnosno složene organizacije udruženog rada i većina radnika radne zajednice.

Samoupravno je pravo subjekata sporazuma (posebno radnika OOUR) da svojim statutom detaljnije regulišu pitanja inicijative za zaključivanje sporazuma, postupak za podnošenje predloga i druga važna pitanja, što, na žalost, još nije praksa većine organizacija udruženog rada.

nom bi trebalo odrediti tipove kvoruma za pojedine vrste sporazuma kako ne bi dolazilo do nepotrebnih razlika u praksi.

Samoupravni sporazumi se zaključuju samo u *pismenom* obliku, što znači da sporazum koji je usvojen i potpunom saglasnošću volja svih učesnika, ali usmeno, ne proizvodi pravno dejstvo. Ovo pravilo važi i za postupak izmena i dopuna. Takvo rešenje nalaže pravna sigurnost, važnost sporazuma i značaj posledica koje izaziva u pravnom sistemu.

U postupku zaključivanja samoupravnih sporazuma bitan element je *inicijativa*. Pravo inicijative, generalno uzev, imaju svi radnici jedne OUR, odnosno samoupravne organizacije i zajednice. Ovu inicijativu oni daju neposredno ili preko svojih organa, odnosno zajednica. Nosilac inicijative može biti i sindikalna organizacija, kao i drugi subjekti samoupravnih sporazuma.

Jedno od osnovnih obeležja postupka zaključivanja samoupravnih sporazuma jeste *ravnopravnost* njegovih subjekata, što znači da nema odnosa nadređenosti i podređenosti, prinude, niti majorizacije prilikom odlučivanja. Otuda proizlazi i ustavno pravo svakog učesnika sporazuma da traži zaštitu svojih interesa kod suda udruženog rada ili drugog organa društveno-političke zajednice pri donošenju, primeni ili izmenama i dopunama sporazuma.[14]

Drugo bitno obeležje postupka zaključivanja samoupravnih sporazuma jeste njihova *otvorenost*.[15] Mogućnost pristupanja sporazumu i drugih subjekata u toku njegove primene efikasno je preventivno sredstvo protiv pojava zatvaranja određenih osnovnih, radnih i drugih organizacija udruženog rada, samoupravnih organizacija i zajednica, grupno-svojinskih tendencija, monopolskog položaja, birokratsko-tehnokratskih deformacija i drugih negativnih pojava i tendencija.

Ne manje važna karakteristika navedenog postupka jeste i *javnost* zaključivanja samoupravnih sporazuma. Princip javnosti je efikasno sredstvo društvene kontrole nad radom i ponašanjem subjekata sporazuma. Oblike obaveštavanja javnosti, sadržaj in-

---

[14] Tako, na primer, po odredbama člana 572. Nacrta zakona o udruženom radu, »ako učesnik u samoupravnom sporazumu smatra da se samoupravnim sporazumom povređuju društveno-ekonomski ili drugi samoupravni odnosi utvrđeni ustavom ili zakonom, može drugim učesnicima predložiti da se samoupravni sporazum preispita«. Nacrt zakona daje ovo pravo i sindikalnoj organizaciji, pravobraniocu samoupravljanja i skupštini društveno-političke zajednice.

[15] Po odredbama Ustava i zakona, samoupravnom sporazumu o udruživanju u radnu organizaciju, odnosno zajednicu OOUR ili složenu organizaciju mogu pristupiti i novi subjekti pod uslovima i po postupku koje utvrđuje taj sporazum. To u načelu važi i za sve druge sporazume. Izuzetak bi bili samo slučajevi kada je takvo pristupanje zakonom zabranjeno ili kada se protivi prirodi odnosa koje uređuje odnosni samoupravni sporazum. Samo po sebi je jasno da je pristupanje punovažno tek kada se s njim slože svi potpisnici sporazuma.

formacija, postupak informisanja i druga važna pitanja regulišu sami subjekti sporazuma.

U postupku zaključivanja samoupravnih sporazuma u praksi se postavlja problem mogućnosti *odustajanja* od predloga za zaključenje samoupravnog sporazuma bez opravdanog razloga. Ukoliko usled toga ne dođe do zaključenja samoupravnog sporazuma, Nacrt zakona o udruženom radu daje pravo na naknadu štete učesnicima čiji je interes time povređen (član 570). Ovde bi trebalo jedinstvenom zakonskom normom preciznije i kompleksnije obuhvatiti širi krug slučajeva prava na naknadu štete.

Primena i dejstvo samoupravnih sporazuma

Generalno je pravilo da prava, obaveze i odgovornosti učesnika sporazuma nastaju od dana njegovog zaključenja, odnosno od momenta njegove pravosnažnosti, ali stranke mogu odrediti i drugi rok od koga će se sporazum primenjivati. Sadržaj prava, obaveza i odgovornosti zavisi od vrste sporazuma, njegove sadržine, predmeta, prirode odnosa koje uređuje i drugih relevantnih okolnosti o kojima je delimično bilo reči.

Napred smo naglasili ustavnu obavezu subjekata sporazuma da ga zaključuju u skladu sa normama ustava i zakona i sa moralnim normama socijalističkog samoupravnog društva. Samoupravni sporazum delimično ili u celini može biti nezakonit, odnosno suprotan moralnim normama. Tada je on ništav i ne može proizvoditi pravne posledice. Samoupravni sporazum može biti u manjoj meri nezakonit i tada je rušljiv i važe opšta pravna pravila u pogledu posledica rušljivosti: nadležnosti subjekata za poništenje, posledica koje su proizvedene njegovim dejstvom, sankcija prema subjektima i slično.

Obaveza je svakog učesnika samoupravnog sporazuma da svoje normativne akte i samoupravne odluke uskladi s njim. Iz toga proizlazi logičan zaključak: opšti i pojedinačni akti i odluke subjekta sporazuma koji su doneti suprotno sporazumu ne mogu se primenjivati. U tom smislu bi trebalo zakonom o udruženom radu predvideti pravo svakog učesnika sporazuma (eventualno i šireg kruga subjekata: sindikata, pravobranioca samoupravljanja, organa samoupravne radničke kontrole) da upozori drugog učesnika da njegove radnje, odnosno ponašanje nisu u skladu sa samoupravnim sporazumom i predvideti obavezu naknade štete i mogućnost primene drugih sankcija, mada sami subjekti sporazuma u tom pogledu imaju veliku autonomiju.

U pogledu *vremena* važenja samoupravnog sporazuma bitno je sledeće: on se obično zaključuje na neodređeno vreme, ali se samim sporazumom može odrediti vreme njegovog trajanja. Zakonom i samim sporazumom se određuju uslovi i osnovi trajanja i prestanka sporazuma (posebno kod otkaza i slično). Uslovi i slučajevi [illegible]tanka sporazuma zavisiće od vrste sporazuma, njegovog

predmeta, karaktera odnosa koje reguliše i drugih relevantnih okolnosti, u čiju se analizu ne možemo upuštati.

U procesu zaključivanja i primene sporazuma dolazi do *sporova*. Tu se kao tužilac i tuženi može javiti svaki potpisnik. Brojni su uzroci i motivi sporova, a posebno kod sporova iz međusobnih poslovnih odnosa, statusnih pitanja, poslovno-tehničke saradnje, integracije, međusobnih odnosa udruženih radnika itd. Te sporove rešavaju interna arbitraža, sudovi udruženog rada, privredni i redovni sudovi, u zavisnosti od vrste i predmeta spora, pri čemu je osnovni naglasak na arbitražnom rešavanju sporova. Mogućnost zaštite prava potpisnika putem sudske sankcije govori o karakteru sporazuma kao pravnih akata.

Društveni dogovori

Pojam i osnovna obeležja društvenih dogovora

Društveni dogovor je, kako je već rečeno, samoupravni opšti akt kojim se »obezbeđuje i usklađuje samoupravno uređivanje društveno-ekonomskih i drugih odnosa od šireg zajedničkog interesa za učesnike dogovora ili od opšteg društvenog interesa«. To se naročito odnosi na odnose u sistemu planiranja; osnove i merila utvrđivanja politike cena; osnove i merila raspoređivanja dohotka i raspodele sredstava za lične dohotke i za zajedničku potrošnju radnika; ponašanje u međunarodnoj razmeni; politiku zapošljavanja u Jugoslaviji i u inostranstvu; zaštitu i unapređivanje čovekove sredine i slično.[16]

Kao što je napred istaknuto, navedenim aktom, umesto države i njenih organa, zajedničke interese samoupravnih subjekata, odnosno opšte društvene interese utvrđuju sami ti subjekti na principima javnosti, ravnopravnosti, slobodno i saglasno izraženoj volji tih subjekata.

Za razliku od samoupravnih sporazuma, kojima se, kao što smo videli, ustanovljavaju konkretna prava i obaveze (i koji se često po svojoj sadržini približavaju ugovoru), društveni dogovori obezbeđuju i usklađuju samoupravno uređivanje odnosa koji prevazilaze okvire samoupravnih sporazuma, pa su za njihove subjekte od šireg zajedničkog, odnosno od opšteg društvenog interesa.

U tom smislu je opravdan teorijski stav da se društvenim dogovorom obezbeđuje i usklađuje samoupravno uređivanje odnosa u širem interesu, to jest određuje se pravac realizacije određene društvene politike koja treba da se ostvari u konkretnoj akciji i

[16] Vidi član 555. Nacrta zakona o udruženom radu.

konkretizuje u opštim aktima svih onih subjekata kojih se sadržina društvenog dogovora tiče ili se na njih odnosi. Reč je, dakle, o usklađivanju interesa i regulisanju odnosa na nivou »višem« nego što je onaj kod samoupravnog sporazuma. Društvenim dogovorom njegovi potpisnici sporazumno i ravnopravno utvrđuju društvene norme ponašanja kojih treba da se drže kako oni sami tako i u okviru sopstvenog uređivanja samoupravnih odnosa. Potpisnici preuzimaju pravnu obavezu i odgovornost da će se starati oko sprovođenja društvenim dogovorom utvrđene politike, koju, međutim, po pravilu sprovode drugi samoupravni subjekti na osnovu svog sopstvenog interesa dobrovoljno jer njih društveni dogovor još *pravno ne obavezuje*. Pravno su obavezni da ga sprovode samo onda kada su i sami bili njegovi potpisnici, to jest slobodni i ravnopravni partneri, odnosno ako su mu naknadno pristupili.[17]

Prema tome, predmet društvenih dogovora su prevashodno društveno-ekonomski, ali to mogu biti i svi drugi društveni odnosi. Praksa ukazuje na tendenciju stalnog proširivanja oblasti i odnosa o kojima dolazi do zaključivanja društvenih dogovora (zapošljavanje, informisanje, kadrovska politika, zaštita čovekove sredine, međusobni odnosi radnika itd.). Naravno, u svim tim slučajevima primenjuje se zajednički kriterijum: da se radi o širem zajedničkom, odnosno opštem društvenom interesu, što u praksi nije uvek i svuda moguće jednostavno i lako utvrditi usled nepostojanja preciznih zakonskih normi i teorijskih kriterijuma.

Teškoće se javljaju i pri diferenciranju samoupravnih sporazuma u odnosu na društvene dogovore bilo zbog iste sadržine bilo zbog istih subjekata. Međutim, to nije primarno pitanje u ovoj oblasti. To važi i za određivanje, odnosno utvrđivanje linije razgraničenja kompetencija države u regulisanju društvenih odnosa imperativnim normama (narodna odbrana, bezbednost, spoljni poslovi itd.) u odnosu na samoupravno uređivanje tih odnosa društvenim dogovorima. U teoriji i praksi nema jasnih kriterijuma ni u tom pogledu.

Po odredbama člana 125. Ustava SFRJ, »samoupravni sporazum, odnosno društveni dogovor obavezuje učesnike koji ga zaključe ili mu pristupe«. U vezi s tim se postavlja problem *karaktera* obaveza koje iz društvenog dogovora proizlaze: da li su to pravne obaveze ili samo moralne. Po jednoj teorijskoj interpretaciji, »u biti karaktera društvenih dogovora je da oni ne mogu biti prisilni jer, ako bi to bili, onda se društvenim dogovorima ne bi razvijali u suštini novi društveni odnosi bez prisile, nego bi se oni s vremenom pretvorili u niže državne akte. Stoga se u Ustavu (član 124) kaže da »društveni dogovor obavezuje samo učes-

---

[17] ... n Globevnik, *Društveni dogovori*, u: *Samoupravni sporaz... ni dogovori*, cit. izd., str. 45—46.

nike«, a po svom karakteru ta obaveza može biti samo moralno-politička«.[18]

Odgovor na ovo pitanje vezan je za pravnu prirodu i karakter društvenog dogovora. U tom pogledu u teoriji se javljaju često kontroverzni stavovi, počev od teze da je to posebna vrsta ugovorâ javno-pravnog značaja (administrativni ugovori), preko gledišta da je reč o pismenom sporazumu — konvenciji, odnosno o ugovorima građansko-pravnog značaja, do gledišta da su društveni dogovori kvazizakonske norme ili čak da su ravni zakonu.

Društveni dogovori su, kao što je pokazano, samoupravni opšti akti. Oni su izvor samoupravnog prava. Norme koje se stvaraju društvenim dogovorima su, bez sumnje, *pravne* norme, ali se može raspravljati o stupnju njihove »pravnosti« (kao i kod normi samoupravnih sporazuma) budući da se radi o pravu koje odumire. U društvenim dogovorima se nalaze i moralne norme. U nizu društvenih dogovora su za povredu, odnosno nesprovođenje predviđene, pored moralnih sankcija, i sankcije za povredu radnih dužnosti, a to je povreda prava.[19] Prema tome, obaveze koje proizlaze iz društvenog dogovora su moralne, ali i pravne.

Subjekti, postupak donošenja i primena društvenog dogovora

Radi efikasnije primene u praksi, jasnijeg razgraničenja sadržaja, obima i dimenzija regulisanje u odnosu na akte državnih organa i na samoupravne normativne akte, neophodno je precizno identifikovanje ovih subjekata. U Ustavu je izvršena njihova enumeracija: organizacije udruženog rada, komore i druga opšta udruženja, samoupravne interesne zajednice, druge samoupravne organizacije i zajednice, organi društveno-političkih zajednica, sindikat i druge društveno-političke organizacije (član 124). To je op-

---

[18] Dr Leon Geršković, op. cit., str. 3 i 4. — Pri tome se autor teze poziva na društveno-političku svest na osnovu koje će te norme obavezivati učesnike. Autor u vezi s tim opravdano kritikuje dosadašnju praksu društvenih dogovora koja je htela da »društvenim dogovorima dade karakter zakonske norme, što se naročito izražavalo u sistemu društvenog dogovaranja o raspodjeli dohotka«, gde su društveni dogovori kao viši akti obavezivali druge, pa i one koji nisu potpisnici dogovora, da se ravnaju po njima. Tako se događalo da su samoupravljači u manjoj meri učestvovali u sklapanju dogovora nego u donošenju zakona, naročito ako se zakoni donose po delegatskom principu. Društvene dogovore su donosili organi radnih zajednica, pa i njihovi izvršni organi.

[19] Na primer, Društveni dogovor o zapošljavanju i pripravnicima (Samoupravna interesna zajednica zapošljavanja, Beograd, 1975.), u članu 60. predviđa, pored mera propisanih pozitivnim pravom, i pokretanje inicijative za utvrđivanje moralne odgovornosti, kao i odgovornosti za povredu radnih dužnosti prema učesnicima dogovora koji ga ne primenjuju, odnosno krše. Slična rešenja nalazimo i u drugim dogovorima.

timalni krug subjekata i logično je zaključiti da svi ti subjekti neće biti učesnici svakog društvenog dogovora.[20]

Kao i samoupravni sporazum, i društveni dogovor, budući da je akt volje, zaključuje se saglasnošću izjava volja njegovih subjekata.

Po odredbama člana 124, stav 2. Ustava SFRJ, »društveni dogovor, u ime učesnika dogovora, zaključuju njihovi ovlašćeni organi«. Koji će organ zaključiti društveni dogovor u ime učesnika, zavisi od vrste učesnika, odnosno od sadržaja i karaktera društvenog dogovora. Ukoliko je subjekt dogovora organizacija udruženog rada, odluku o zaključenju dogovora doneće zbor radnih ljudi, odnosno samoupravni organ, a potpisaće ga njen poslovodni organ (direktor, predsednik kolegijalnog poslovodnog organa itd.). Od toga treba razlikovati slučaj kada se društvenim dogovorom uređuju odnosi o čijem se uređivanju radnici lično izjašnjavaju. Takav dogovor nadležni organ može potpisati tek nakon što je prihvaćen od većine radnika u svakoj OOUR.[21]

U Ustavu su naglašeni principi *javnosti postupka* i *ravnopravnosti subjekata* prilikom zaključivanja društvenog dogovora (član 128), te u tom pogledu važi ono što je rečeno za samoupravne sporazume.

Konkretni postupak za zaključivanje društvenog dogovora utvrđuju njegovi učesnici autonomno u svakom konkretnom slučaju.

Ulogu i uticaj *skupština društveno-političkih zajednica* u postupku društvenog dogovaranja istakli smo citirajući (u fusnoti 10) odredbe člana 125. Ustava. U teoriji i praksi, međutim, postavlja se problem rešenja, mera i sredstava za slučaj kada je skupština u napred naznačenom smislu propisala obavezu, a da ni jedna od tih organizacija i zajednica nije podnela predlog za zaključenje društvenog dogovora.

U vezi s budućom zakonskom razradom ovog rešenja opravdano je mišljenje da bi u takvom slučaju predlog za zaključenje društvenog dogovora, prema prirodi odnosa koje treba urediti društvenim dogovorom, mogla podneti sindikalna organizacija, privredna komora ili drugo odgovarajuće opšte udruženje samou-

---

[20] Dr Gešković podvlači važnost učešća užeg kruga subjekata jer se time naglašava i sam karakter dogovora kao moralno-političkih normi. Svi ovi subjekti ne mogu stvarati bilo kakve pravne obaveze za radne organizacije, odnosno samoupravne zajednice, već po svojoj funkciji utvrđuju *opštu politiku* koja ih obavezuje (Dr Leon Geršković, op. cit., str. 5).

[21] Ne mora uvek i svuda biti isti organ jednog subjekta dogovora nadležan za njegovo zaključivanje. To se odnosi naročito na slučajeve kada je učesnik društvenog dogovora društveno-politička zajednica, gde će u konkretnom slučaju biti nadležan onaj njen organ koji je nadležan za uređivanje odnosa utvrđenih određenim društvenim dogovorom.

pravnih organizacija, odnosno zajednica, ili organ društveno-političke zajednice određen odlukom njene skupštine.

Moguće je društvenim dogovorom predvideti obavezu učesnika da među sobom zaključe samoupravni sporazum, odnosno da pokrenu postupak samoupravnog sporazumevanja sa drugim subjektima radi sprovođenja društvenog dogovora. I u tome je jedna od razlika između samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora.

U pogledu *obaveznosti*, odnosno dejstva društvenog dogovora, bitno je sledeće: ovaj akt, kao i samoupravni sporazum, obavezuje učesnike koji su ga zaključili, odnosno koji su mu naknadno pristupili. No, s obzirom na razlike u karakteru, pravnoj prirodi i drugim obeležjima u odnosu na samoupravni sporazum, ovde se učesnici obavezuju da će preduzimati potrebne mere i da će se zalagati za ostvarivanje, sprovođenje politike u pitanjima koja su predmet dogovora, odnosno da će preduzimati inicijativu za samoupravno sporazumevanje u okviru toga dogovora.

Po Ustavu, samim društvenim dogovorom utvrđuju se mere za njegovo sprovođenje, materijalna i društvena odgovornost učesnika i način i uslovi njegove izmene (član 127).

Koje i kakve mere, odnosno sankcije treba predvideti i kako ih primenjivati, jedno je od osnovnih pitanja i problema primene društvenih dogovora. Smatram da u vezi s tim dolazi u obzir pravna i društveno-politička, odnosno moralna odgovornost. Zakonom bi trebalo predvideti i mogućnost naknade štete, odgovornost za povredu radnih dužnosti. Kao instrumenti odgovornosti dolaze u obzir još: javna kritika, opoziv delegata, objavljivanje putem sredstava informisanja podataka o potpisnicima koji ne sprovode, odnosno krše sporazum, kao i druge mere koje odgovaraju prirodi dogovora. Međutim, u svim slučajevima treba diferencirati odgovornost potpisnika od odgovornosti pojedinih organa potpisnika. U ovom drugom slučaju uslovi i kriterijumi odgovornosti, postupak njenog utvrđivanja i druga važna pitanja su stvar samoupravnih prava radnih ljudi tih organizacija, odnosno zajednica.

Kao i samoupravni sporazum i svi drugi normativni akti samoupravnog prava, i društveni dogovor se objavljuje putem sredstava informisanja na uobičajen način, kako bi bio dostupan svim zainteresovanim subjektima, posebno radnicima. Društveni dogovor kojim se regulišu odnosi od opšteg društvenog interesa objavljuje se u službenom glasilu gde se objavljuju propisi odgovarajuće društveno-političke zajednice.

Za *izmene* i *dopune* društvenog dogovora postupak je isti kao za njegovo donošenje; sprovodi se, kao što je rečeno, u pismenoj formi i samo saglasnošću svih učesnika, dakle, bez odlučivanja po principima političko-predstavničke demokratije.

Ne manje važno je i pitanje *vremenske* važnosti društvenog dogovora. On se zaključuje obično na neodređeno vreme. Među-

tim, vreme njegovog važenja može biti određeno samim dogovorom. Osnov prestanka može biti i otkaz. Zakonom treba propisati, odnosno dogovorom predvideti ko i kada može podneti otkaz, u kom otkaznom roku i druga bitna pitanja u vezi s tim.

Pomenimo na kraju i mogućnost pojave *sporova* u primeni dogovora. Do njih u stvarnosti ređe dolazi, zbog razlika između sporazuma i dogovora. I za njihovo rešavanje važi arbitražni princip, o kome smo ranije govorili.

Nisim Konfino

Politika ekonomskog i socijalnog razvoja Jugoslavije u 1976. godini

Da bismo dobili odgovor na pitanje motivacije i suštine politike ekonomskog i socijalnog razvoja Jugoslavije u 1976. godini, moramo se osvrnuti na rezultate postignute u prethodnoj godini jer su ovogodišnji ciljevi i zadaci te politike umnogome predodređeni privrednim kretanjima u 1975. godini.

Rezultati privređivanja u 1975. godini više-manje su poznati. Sada je već izvesno da proteklu godinu — uprkos svim teškoćama, slabostima, pa i podbačajima — možemo svrstati među uspešnije, imajući, razume se, u vidu međunarodne okolnosti u kojima smo poslovali. U uslovima svetske privredne recesije i tendencija stagnacije, pa i opadanja proizvodnje — koje nisu karakteristične samo za privrede kapitalističkih zemalja Zapada — naša industrija je ostvarila stopu rasta od blizu 6%.* Procenjuje se da rast društvenog proizvoda društvene privrede neće premašiti 4%, što je posledica izuzetno nepovoljnih rezultata u poljoprivredi (zbog podbačaja prinosa pšenice i nekih drugih kultura i zbog teškoća u plasmanu i proizvodnji stoke i mesa). Rast zaposlenosti od preko 5% verovatno premaša potrebe i mogućnosti produktivnog angažovanja živog rada, pa ipak, u datim uslovima, i to je jedno od značajnih dostignuća.

* Prema raspoloživim podacima, zemlje područja OECD-a imale su u 1975. godini za 8,2% manju industrijsku proizvodnju nego prethodne godine.

Posebno je značajno što su u ostvarivanju dva centralna zadatka politike ekonomskog i socijalnog razvoja u 1975. godini postignuti i najznačajniji rezultati. Reč je o obuzdavanju inflacije i o očuvanju spoljne likvidnosti zemlje. Cilj koji smo postavili — sprečiti dalje ubrzanje inflacije, odnosno obezbediti »da prosečna stopa opšteg porasta cena ne pređe granice stope ostvarene u 1974. godini«, ne samo što je ostvaren, već je došlo i do osetnog usporavanja inflacije. To posvedočuje činjenica da je stopa inflacije krajem 1975. bila za 12 poena niža nego krajem 1974. godine.

Osnovni operativni zadaci ostvareni su i u oblasti ekonomskih odnosa s inostranstvom: održana je spoljna likvidnost na zadovoljavajućem nivou, a i deficit u platnom bilansu je bezmalo za četvrtinu niži nego prethodne godine. Time, istina, nisu otklonjeni problemi koji već duže vremena opterećuju naše ekonomske odnose s inostranstvom. Pogotovu nisu oni koji su uzrokovali regionalno pogoršanje razmene, kao što ni usporavanje rasta cena nije posledica otklanjanja žarišta inflacije. Sve to, ipak, stvara povoljnije uslove za preduzimanje dubljih zahvata koji treba da dovedu do kvalitativnih promena, što i jeste zadatak, a i domašaj tekuće ekonomske politike.

Sa stanovišta ekonomske politike za 1976. godinu značajne su tendencije privrednih kretanja sa kojima se ulazi u ovu godinu. Sredina 1975. godine bila je svojevrsno razvođe između dveju tendencija u privrednim kretanjima. U prvom polugođu preovladavala je tendencija opadanja stope rasta materijalne proizvodnje uz istovremenu eskalaciju inflacije, a naročito trgovinskog i platnog deficita. U drugom polugođu javljaju se suprotne tendencije.

Od jula, kada je rast industrijske proizvodnje pao na najniži nivo, stope rasta su stalno u usponu (niža stopa rasta u decembru pretežnim delom je posledica izuzetno visoke prošlogodišnje osnovice). Sezonski ađustirani podaci pokazuju da je nakon prva dva meseca 1975. godine — koji su karakteristični po visokoj proizvodnji prenetoj iz prethodne godine — industrijska proizvodnja opadala iz meseca u mesec prosečno po 1,2% mesečno. Od jula proizvodnja počinje rasti, i to narednih pet meseci po stopi od 1,5% mesečno.

Veoma je karakteristično da su u prvom polugođu cene imale relativno visok rast, dok je u drugom polugođu njihovo kretanje bilo znatno smirenije. Isto tako, u prvom polugođu došlo je do znatnog porasta deficita, a u drugom ne samo da je usporen taj rast, nego je i anulirano sve ono što je premašeno u prvom polugođu, pa je smanjen trgovinski debalans u odnosu na 1974. godinu.

Dakle, u 1976. godinu se ulazi sa povoljnijim tendencijama u razmeni s inostranstvom i u oblasti ekonomske stabilizacije nego što se ušlo iz 1974. u 1975. godinu. Međutim, u 1976. go-

dinu se unose krupne hipoteke ozbiljnih problema strukture privrede koji nisu rešeni ni 1975. ni ranijih godina. To je pre svega nesklad između primarnog i tercijarnog sektora privrede, s jedne, i prerađivačke industrije, s druge strane; zatim nesklad između rasta materijalne proizvodnje i ukupne društvene potrošnje, a posebno neproizvodne potrošnje, sa čitavim nizom drugih problema koji bi se mogli svesti pod zajednički imenitelj — slabljenje reproduktivne sposobnosti privrede, koja je na prelazu iz 1975. u 1976. godinu, po svemu sudeći, nepovoljnija nego na prelazu iz 1974. u 1975. godinu.

Za izbor osnovnih pravaca aktivnosti u ostvarivanju politike razvoja od posebnog je značaja upravo jačanje reproduktivne sposobnosti privrede. Ovo je utoliko značajnije što predstoje krupne promene u načinu njenog poslovanja, koje će moći uspešno da ostvare samo finansijski zdrave i reproduktivno sposobne organizacije udruženog rada. Međutim, zbog višegodišnjeg veoma skromnog rasta produktivnosti rada i efikasnosti privređivanja, dakle, usled nezadovoljavajuće ekonomije rada, a i sredstava, troškovi poslovanja vrše sve veći pritisak na dohodak organizacija udruženog rada. Taj pritisak dolazi i spolja, od stalno rastućih rashoda budžeta i fondova društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica, koji već duže vremena osetno premašuju rast društvenog proizvoda. To se, po svemu sudeći, desilo i prošle godine. Prema privremenim podacima SDK, u toku prošle godine organizacije udruženog rada iz privrede uplatile su za 38% više sredstava budžetima i fondovima društveno-političkih i interesnih zajednica i drugim korisnicima zakonskih obaveza privrede nego prošle godine, dok su u isto vreme njihova primanja, koja ulaze u ukupan prihod, porasla za 33%.

Organizacije udruženog rada u privredi očekuju u ovoj godini oštrije uslove privređivanja od prošlogodišnjih jer će, pored problema prenetih iz prošle i prethodnih godina, morati da rešavaju i one probleme koji će proisteći iz promena u uslovima privređivanja kojima se nastoji suziti prostor za inflaciono ponašanje u privredi i društvu. Reč je o uvođenju stalne revalorizacije osnovnih sredstava i o prelasku sa fakturisane na naplativu realizaciju, čime će ukupna potrošnja i u privredi i van nje početi da se svodi u granice ostvarenog dohotka.

Stupanjem na snagu Zakona o utvrđivanju i obračunavanju ukupnog prihoda u osnovnim organizacijama udruženog rada i Zakona o obezbeđivanju plaćanja između korisnika društvenih sredstava izvršene su bitne promene u obračunskom sistemu i uvedeno je obavezno obezbeđivanje plaćanja između korisnika društvenih sredstava. Time je definitivno napušten obračunski sistem zasnovan na fakturisanoj realizaciji, koji je u znatnoj meri pogodovao stalnom rastu nepokrivene potrošnje i nelikvidnosti u privredi. Polazeći od toga da se u ukupan prihod organizacije udruženog rada mogu uračunati samo naplaćeni iz-

nosi i oni iznosi za koje postoje sigurni dokazi (avalirane menice i druge hartije od vrednosti) da će u određenim rokovima biti naplaćeni, novi obračunski sistem utvrđuje realan dohodak i uvodi čvršću finansijsku disciplinu. Monetizacijom dužničko-poverilačkih odnosa u značajnoj meri će se izmeniti i kreditna politika banaka i pozicija organizacija udruženog rada u kreditno-monetarnom sistemu, a investicije svih nosilaca društvene reprodukcije svesti u granice stvarno raspoloživih sredstava. Privreda će se ove godine suočiti i sa revalorizacijom svojih sredstava, što neće uticati na njihov obim, ali će ih vezati za određene namene. Iako je za primenu ovih propisa predviđen poseban prelazni period — tako da će njihovo stupanje na snagu biti postupno da bi se do njihove potpune primene ojačala pozicija udruženog rada u raspolaganju dohotkom — oni će uticati na izvesno smanjenje aktivnosti onih organizacija koje su živele na tuđ račun i godinama zapostavljale jačanje sopstvenih fondova. To će se, bez sumnje, odraziti i na poslovanje uspešnijih organizacija udruženog rada dohodovno povezanih sa manje uspešnim, a i na brojne potrošače van privrede, koji će sve manje moći da računaju na fiktivne prihode.

Politika ekonomskog i socijalnog razvoja u 1976. godini morala je da vodi računa o svim tim činjenicama, kao i o brojnim nepoznanicama u pogledu naših odnosa sa onim delom sveta čije izvlačenje iz recesije još uvek nije izvesno ili u najmanju ruku stabilno. Odmeravanje osnovnih pravaca ove politike nije moglo da prenebregne ni činjenicu da će ova godina biti razdoblje potpune rekonstrukcije društveno-ekonomskog sistema i prva godina novog petogodišnjeg plana, ali ni činjenicu da će se usklađivanje institucija sistema sa Ustavom i donošenje srednjoročnog plana protegnuti do letnjih meseci. Stoga će i potpuniji uticaj novih uslova privređivanja i politike razvoja doći do izražaja tek na prelazu iz ove u sledeću godinu.

Stoga se i ciljevi politike ekonomskog i socijalnog razvoja u 1976. godini ne razlikuju bitno od onih koji su bili postavljeni za 1975. godinu: dalja borba protiv inflacije i pojačanje napora za usporavanje rasta cena i troškova života i za dalje poboljšavanje položaja zemlje u međunarodnoj podeli rada, s ciljem da deficit platnog bilansa bude manji nego prethodne godine. Nov je zahtev — koji u uslovima pregrejane privredne aktivnosti na prelasku iz 1974. u 1975. godinu nije bio prisutan — ubrzanje privrednog rasta kao preduslov za ostvarivanje politike stabilizacije privrede. Postalo je, naime, očigledno da bi jenjavanje privredne aktivnosti u uslovima opterećenja troškova poslovanja manje-više fiksnim ili veoma rigidnim izdacima moglo dovesti do novih pritisaka na cene, a time i do slabljenja konkurentne sposobnosti privrede na svetskom tržištu. Imajući to u vidu, jedan od osnovnih ciljeva razvoja u ovoj godini jeste postizanje takvog tempa i strukture privrednog rasta koji će osigurati pre-

ko potrebne materijalne uslove za rešavanje problema razvoja, a zasnivaće se pre svega na kvalitativnim promenama u privređivanju i strukturi proizvodnih snaga zemlje.

Veću izbalansiranost robno-novčanih odnosa i, na toj osnovi, dalje usporavanje inflacije treba postići pre svega većom proizvodnjom i višom produktivnošću rada uz snižavanje troškova proizvodnje. Predviđeno je da se obezbedi bar donja granica zapošljavanja svih faktora proizvodnje, ne pogoršavajući pri tome sadašnji položaj zemlje u međunarodnim ekonomskim odnosima. To bi trebalo postići povećanjem izvoza i supstitucije uvoza i porastom one unutrašnje tražnje koja se zadovoljava prvenstveno proizvodnjom oslonjenom na domaće izvore snabdevanja.

Tokom 1976. godine nastaviće se usaglašavanje privrednog sistema sa Ustavom i samoorganizovanje udruženog rada, tako da u skladu sa stepenom svoje organizovanosti sve više samoupravno uređuje svoje međusobne odnose u procesu reprodukcije. Jačanje uloge udruženog rada i njegove materijalne osnove, ubrzavanje procesa samoupravnog udruživanja rada i sredstava, organizovanje samoupravnih interesnih zajednica u oblasti materijalne proizvodnje i uvođenje slobodne razmene rada u samoupravnim interesnim zajednicama društvenih delatnosti — Rezolucija o zajedničkoj politici ekonomskog i socijalnog razvoja Jugoslavije u 1976. godini smatra bitnim pretpostavkama za ostvarivanje predviđenog razvoja u ovoj godini. To zahteva uspostavljanje takvih odnosa u raspodeli i potrošnji nacionalnog dohotka kojima će se već od početka 1976. godine obezbeđivati uslovi za jačanje akumulativne i reproduktivne sposobnosti organizacija udruženog rada u privredi.

Ostvarivanje zadataka ekonomskog i socijalnog razvoja u ovoj godini treba da omoguće i selektivniji metodi ekonomske politike. Politika dohotka i njegove raspodele, poreska politika, politika cena, kreditno-monetarna politika, politika zadovoljavanja opštih i zajedničkih potreba — morale bi biti tako usmerene da omogućavaju i podstiču stabilizacione napore i da stvaraju povoljne uslove za podizanje društvene produktivnosti rada i efikasnosti privređivanja. Ostvarivanju politike ekonomske stabilizacije mora biti podređena i dinamika ubrzanja proizvodnje, raspodela i obim i namenska struktura svih vidova potrošnje.

Merama ekonomske politike stvoriće se uslovi za postizanje optimalno mogućih rezultata u dinamiziranju proizvodnje i izvoza. Na putu razvoja onih organizacija udruženog rada za čijim proizvodima postoji platežno sposobna tražnja, pogotovu na inostranim tržištima, ne bi smela da stoji nikakva prepreka. Kreditno-monetarnom politikom moralo bi se obezbediti da se takva proizvodnja snabdeva dovoljnim količinama novca; spoljnotrgovinskim režimom omogućiti joj snabdevanje potrebnom

reprodukcijom i olakšati plasman na inostrano tržište; poreskom politikom ne bi smela da bude lišena udela u poslovnim rezultatima, a politikom dohotka i njegove raspodele radni ljudi morali bi da se, valorizujući uspehe, stimulišu na postizanje novih dostignuća. U isto vreme i sa istim ciljem politika potrošnje i uvoza biće veoma obazriva i uzdržljiva, usmerena na zadovoljavanje najneophodnijih društvenih potreba. Instrumentima politike razvoja potrošnja i uvoz dovodiće se u što veću zavisnost od proizvodnje i izvoza. Pored doslednog uvažavanja načela usklađenosti uvoza i izvoza, u ovoj godini će se dosledno onemogućavati deficitarno finansiranje svih vidova potrošnje. Bitno je izmenjen i pristup planiranju opšte i zajedničke potrošnje, čiji je rast neposredno uslovljen rastom društvenog proizvoda društvene privrede. Ove godine se ne bi smela ponoviti prošlogodišnja praksa anticipirane potrošnje, pa je dogovorom republika i autonomnih pokrajina predviđeno da se deo te potrošnje obračuna naknadno, tek na osnovu definitivno utvrđenog rasta cena.

Osnovni ciljevi i zadaci ovogodišnje zajedničke politike ekonomskog i socijalnog razvoja Jugoslavije predstavljaju kontinuitet one politike koja je instituisana prošle i prethodnih godina, a čija je okosnica politika ekonomske stabilizacije. No, u ovu godinu se ulazi i sa nekim specifičnim zahtevima i odgovarajućim rešenjima koji se prvi put pojavljuju u našim dokumentima o tekućoj ekonomskoj politici. Pretežan deo novih rešenja proistekao je iz rada na dokumentu o politici ekonomske stabilizacije, ali i na drugim materijalima koji predstavljaju polazne osnove za usklađivanje institucija privrednog sistema sa Ustavom.

U politici ekonomskih odnosa naše zemlje s inostranstvom u ovoj godini je — kao trajno načelo i polazni osnov ekonomskog povezivanja Jugoslavije sa svetom — instituisano usklađivanje uvoza sa mogućnostima plaćanja koje proističe iz izvoza roba i usluga. Smatra se da će ovaj princip dobiti svoj puni društveno-ekonomski sadržaj u uslovima nove samoupravne organizacije privrede u širim poslovnim celinama. Na taj način, i dopunskim kreditnim i poreskim olakšicama koje su, u skladu sa međunarodnim uzansama, obezbeđene izvoznoj privredi, trebalo bi postići uravnoteženiju razmenu, i to posebno sa pojedinim regionima sveta, da bi se obezbedila veća ravnomernost ekonomskih odnosa sa pojedinim zemljama i područjima. Ove godine se prvi put uvodi i institut neto deviznog efekta u izvozu roba i usluga, koji treba da dobije odgovarajući prioritet u izvoznim naporima privrede. Na taj način, i aktivnom politikom racionalne supstitucije uvoza koja će se zasnivati na programima supstitucije čiji su nosioci organizacije udruženog rada, njihove asocijacije i društveno-političke zajednice, trebalo bi da se postepeno poboljšava položaj zemlje u međunarodnoj podeli rada i uspešnije valorizuju nacionalni resursi i domaći rad. Sve to treba da nam omogući takve promene u razmeni s inostran-

stvom kojima će se obezbediti uslovi za savlađivanje platno-bilansne barijere našem bržem i skladnijem privrednom razvoju.

Ubrzanje privrednog rasta podsticanjem unutrašnje potrošnje polazi od selektivne podrške onoj proizvodnji za unutrašnje tržište koja je usklađena sa dugoročnim pravcima razvoja i sa platno-bilansnim mogućnostima zemlje. Pored supstitucije uvoza i razvoja privredne infrastrukture neophodne za ukupan društveno-ekonomski razvoj, Rezolucijom se daje primat onoj proizvodnji koja angažuje unutrašnju kupovnu snagu, a u najvećoj mogućoj meri je zasnovana na domaćim izvorima sirovina i domaćem radu. Plasman domaće opreme i brodova na domaće tržište ove godine će prvi put dobiti širu društvenu podršku. To će se, zajedno sa ubrzanim dovršavanjem kapaciteta za proizvodnju repromaterijala, odraziti na smanjenje potreba za uvozom opreme i sirovina. Pored podrške proizvodnji hrane i stambenoj izgradnji, uključivši proizvodnju povezanu sa stambenom izgradnjom, podržava se samo ona prerađivačka industrija koja alimentira široku potrošnju, a u pretežnoj meri je oslonjena na domaće izvore.

I u 1976. godini treba obezbediti veći obim sredstava za investicije u osnovna sredstva i njihovo efikasnije korišćenje. Osnovni zadatak politike investiranja, pored podržavanja dinamičnog privrednog rasta, jeste razvoj onih kapaciteta koji su od šireg društvenog interesa. Težište politike ulaganja biće na bržem menjanju privredne strukture u pravcu razvoja kapaciteta za proizvodnju energije, sirovina, hrane, supstitucije uvoza, razvoja pretežno izvozno orijentisanih delatnosti, saobraćaja i turističke privrede. Brži razvoj privredno nedovoljno razvijenih socijalističkih republika, posebno SAP Kosovo, jedan je od osnovnih ciljeva politike razvoja i u 1976. godini, čije će se uspešno ostvarivanje neposredno odražavati na ukupnu stabilnost zemlje.

Podsticanje kvalitativnih promena u privređivanju spada takođe u osnovne zadatke politike ekonomskog i socijalnog razvoja. U tom pravcu treba da se deluje nizom mera i aktivnosti, u čemu će poseban značaj imati napori za smanjivanje nesklada između rasta ličnih dohodaka i produktivnosti rada. Organizacije udruženog rada i drugi društveni faktori obavezni su da preduzimaju mere radi bolje organizovanosti i efikasnosti, podizanja produktivnosti rada i povećavanja ekonomičnosti doslednijim razvijanjem samoupravnih dohodovnih odnosa unutar i između osnovnih i drugih organizacija udruženog rada. Računa se sa pojačanjem društvene akcije štednje u svim sredinama i sa naporima svih faktora u društvu za racionalizaciju troškova reprodukcije i povećavanje ekonomije rada i sredstava kako u proizvodnoj tako i u neproizvodnoj sferi. U vezi s tim i sa značajem koji imaju društvene delatnosti za dalji razvoj proizvodnih snaga i društveni standard računa se sa bržim razvojem slobodne razmene rada u samoupravnim interesnim zajednicama

ovih delatnosti, a i sa intenzivnijim preobražajem njihovih aktivnosti, kako bi se obim i sadržaj njihovog rada brže usklađivao s potrebama i mogućnostima ukupnog razvoja društva.

Opšti uslovi privređivanja biće i ove godine opterećeni recidivima starih odnosa i rešenja, ali i sve većim prisustvom onih činilaca u privredi i društvu koji omogućavaju i podstiču organizacije udruženog rada na postizanje većih i kvalitetnijih rezultata u privređivanju. U tim uslovima od nivoa organizovanosti i stepena mobilnosti svih faktora u društvu za ostvarivanje ciljeva i zadataka ekonomske politike umnogome će zavisiti savlađivanje ograničavajućih faktora razvoja.

Nikola Vitorović

Kongres KP Francuske — nagoveštaj krupnih promena

Kongres Komunističke partije Francuske, održan početkom februara u pariskom predgrađu Sentuan, kao dvadeset i drugi po redu najviši skup francuskih komunista nametnuo se kao »događaj nacionalnih razmera«. Može se slobodno reći da nije bilo ni jednog dela francuskog društva, od krajnje desnice do krajnje levice, ako se uzme u obzir politička polarizacija društva uznemirenog mnogim neizvesnostima u kojima se savremena Francuska nalazi, koji nije sa posebnim interesovanjem pratio ono što se događalo u Sentuanu. Očekivalo se da to bude jedan sasvim »novi kongres« KP Francuske, različit u mnogo čemu od onih u prošlosti, i ta su se očekivanja ispunila.

Rezultati Kongresa nisu iznenađujući za većinu posmatrača s obzirom na to da je održavanju skupa prethodila veoma živa diskusija među pet stotina hiljada francuskih komunista u partijskim ćelijama i federacijama, tako da je mnogo onoga što je tom prilikom rečeno o onome »šta komunisti žele Francuskoj« bilo samo neka vrsta potvrde sa najvišeg mesta.

Kongres je po mnogo čemu — dovoljno je prelistati ono što su rekli delegati pojedinih federacija — bio antidogmatski, što, bez sumnje, predstavlja značajnu novinu. Doduše, bitka sa dogmatizmom, ako se pozovu u pomoć sećanja na izvesne diskusije koje su se čule sa kongresne govornice, nije bila dovoljno iznijansirana, tako da se nije mogao steći uvek utisak: da li se radi o obračunu sa dogmatizmom u okviru same KP Francuske ili, mo-

žda, mnogo šire o kritici dogmatskih shvatanja u krilu čitavog međunarodnog radničkog pokreta.

Druga karakteristika je da se rezultati Kongresa KP Francuske moraju, da bi se dobro razumeli, uključivati u novi trend političke aktivnosti komunističkih partija u Zapadnoj Evropi, koji karakteriše opredeljenje za političku aktivnost koja će najbolje odgovarati specifičnim nacionalnim uslovima i potrebama, uz vođenje računa o svim drugim aspektima delovanja, za razliku od prošlih vremena kada su političke realnosti podređivane posebnim interesima i dogmama koje su ponekad veoma malo imale veze sa stvarnim potrebama radničke klase i radnih ljudi određene zemlje.

Dvadeset i drugi kongres KP Francuske bio je, može se reći, u neku ruku kongres pune afirmacije generalnog sekretara Žorža Maršea. Iz Sentuana Žorž Marše je izašao kao neosporni lider francuskih komunista, istovremeno i kao političar koji na političkoj pozornici Francuske u godinama koje dolaze dobija mnogo značajniju ulogu nego što ju je imao u prošlosti. Razlozi ove promene su dosta jasno istaknuti: u ujedinjenom frontu levice francuski komunisti sigurno predstavljaju najznačajniju političku snagu, a ujedinjena levica, što su pokazali i nedavni kantonalni izbori u Francuskoj, dobija stalno nove simpatije, odnosno glasove. Poslednje analize raspoloženja javnog mnenja, koje događaji nisu demantovali, pokazuju da bi u ovom trenutku, ako bi bili raspisani parlamentarni izbori, 54% Francuza glasalo za levicu. Porast popularnosti francuske levice u celini svakako je posledica i »novog lica« koje su naciji prikazali komunisti.

Generalni sekretar KP Francuske Žorž Marše predstavio je u svom referatu delegatima i javnosti čitave zemlje Partiju kao radničku, narodnu, ali u isto vreme i nacionalnu koja, boreći se da očuva nezavisnost i slobodu nacije, pokazuje ono što Francuska u celini može da pruži svetu. Samo okupljajući sve radne ljude i široke slojeve francuskog društva, razvijajući savez svih progresivnih snaga, Komunistička partija Francuske sposobna je da doprinosi savlađivanju hronične ili, kako je Marše u svom referatu precizno rekao, »globalne krize francuskog društva«, krize koja nije samo ona koja se najviše oseća — to jest ekonomska, nego isto tako socijalna, politička, ideološka i moralna.

Francuskoj javnosti prezentirani su veoma precizno svi elementi unutrašnje i spoljne krize kapitalističkog sveta, onako kako ih vide francuski komunisti. Po Maršeu, stalno pogoršavanje životnih uslova Francuza, odnosno najvećeg dela stanovnika Francuske, rezultat je činjenice da privredom gospodari jedan uzak krug predstavnika krupnog kapitala, pri čemu je u isto vreme francuski društveno-ekonomski sistem stekao gotovo sve karakteristike državno-monopolističkog kapitalizma. Umesto dve stotine nekadašnjih moćnih porodica, po rečima generalnog sekretara KP Francuske, zemljom vlada samo 25 finansijskih i industrijskih grupacija, a najveću moć, kao superprivilegovana kasta, ima tridesetak osoba.

Pri tome je kao najviši predstavnik finansijske oligarhije istaknut predsednik Republike Valeri Žiskar d'Esten, čija je dvogodišnja uprava Francuskom okvalifikovana kao »apsolutna katastrofa«.

Ni međunarodna politika Žiskara d'Estena nije ostala pošteđena oštrih kritika generalnog sekretara KP Francuske. Po njegovim rečima, sadašnji predsednik Francuske vodi neminovno zemlju natrag u krilo atlantizma, iz kojeg ju je svojevremeno izvukao De Gol.

Marše je potpuno prenebregao nesvrstanost kao svetski afirmisanu politiku (izjašnjavajući se o tome, on je na direktno pitanje na konferenciji za štampu izjavio da je »o nesvrstanosti govorio preko Kube i Alžira«), ali nije propustio priliku da oštro napadne generalni kurs spoljne politike NR Kine, za koji je rekao da »ima duboko reakcionarna obeležja«. U krugovima posmatrača primećeno je da je ovakav Maršeov stav u suštini značio ideološko izjašnjavanje KP Francuske u sporu koji postoji između KP Kine i KP Sovjetskog Saveza, mada su baš u odnosu na Sovjetski Savez i njegovu Komunističku partiju ispoljena kasnije u referatu velika neslaganja.

Generalni sekretar KP Francuske je, međutim, istakao da sadašnji kurs ne znači nikakvo slabljenje solidarnosti sa komunističkim partijama, da je socijalizam u Sovjetskom Savezu »ostvario ogroman istorijski napredak«, ali da je prirodno što su francuski komunisti, s obzirom na svoje posebne poglede, izrazili neslaganje sa represivnim merama u Sovjetskom Savezu i drugim socijalističkim zemljama koje narušavaju slobodu mišljenja, izražavanja i stvaranja. Što se tiče međunarodnog komunističkog pokreta, »on nije i ne može biti crkva niti centralizovana organizacija koja podvrgava sve partije uniformnom zakonu«.

Prezentirajući francuskim komunistima »socijalizam francuskih boja«, politiku »pružene ruke«, a ne »stegnute pesnice« u odnosu na ostale leve snage, Žorž Marše je dotakao i jedno od nesumnjivo najznačajnijih pitanja koje okupira danas francuske komuniste: ukidanje pojma diktature proletarijata, što je izazvalo reagovanja u Nemačkoj DR, Čehoslovačkoj i nekim drugim zemljama Varšavskog ugovora.

Po Maršeovim tumačenjima, reč »diktatura« budi neprijatne uspomene iz bliske istorije. Proletarijat, po njemu, neće biti jedini politički nosilac preobražaja francuskog društva, već su to najširi slojevi radnih masa; striktno će se poštovati volja naroda izražena opštim pravom glasa i funkcionisanjem parlamentarizma; stalna pažnja biće posvećena čuvanju građanskih sloboda; istorijski uslovi su se veoma promenili od vremena kada se rodio pojam diktature proletarijata i Francuska će zato graditi socijalizam svojim sopstvenim putem, uvažavajući tuđa iskustva, ali nikako ih neće i kopirati.

Ukidanje pojma diktature proletarijata iz preambule Statuta KP Francuske, o čemu treba zvanično da odluči naredni kongres KP Francuske, izazvalo je polemike i na samom Kongresu. Može

se reći da manji broj delegata koji su učestvovali u diskusiji nije shvatio puni smisao predloga i transformacije Partije, koja je »i radnička, ali u isto vreme i nacionalna«, i delovanja KP Francuske u uslovima političke igre koji su danas na snazi u ovoj zemlji.

Disonantni u odnosu na Maršeov referat i većinu učesnika u kongresnoj debati bili su takođe govori onih koji su smatrali da KP Francuske u svom partijskom dokumentu mora da zadrži formulaciju o diktaturi proletarijata. Malobrojni među zastupnicima te ideje, oni koji su sebe nazivali »revolucionarnim komunistima«, smatrali su da bi nova orijentacija mogla da dovede u opasnost jedinstvo, odnosno koheziju Partije. Ostaje utisak da je jedan deo članstva, većinom starijeg, zbunjen novim koordinatama partijske strategije i taktike u borbi za socijalizam u uslovima višepartijskog sistema.

U rasprave se umešala građanska i krajnje desničarska štampa, sa sopstvenim analizama nove strategije francuskih komunista, pri čemu su se najčešće čule tvrdnje da bi u slučaju osvajanja vlasti francuski komunisti »vrlo brzo pribegli starim metodama«. Demokratski izazov, koji je značio pokretanje suštinskih pitanja o sudbini socijalizma u razvijenim zemljama sa kapitalističkim društvenim uređenjem, bio je u svakom slučaju za neke kategorije društva fascinantan, jer je Komunistička partija, kao sastavni deo ujedinjene levice, njen najorganizovaniji i najuticajniji član ako se ima u vidu raspoloženje u sindikatima, otvorila Francuzima viziju jednog novog humanog socijalizma.

Tu viziju »socijalizma francuskih nacionalnih boja« Žorž Marše je još jednom prezentirao Francuskoj posle završetka Kongresa, podvlačeći na mitingu u Buržeu da će »to biti originalan socijalizam, različit po više aspekata od do sada poštovanih formi. Mi ćemo graditi socijalizam na naš, francuski način«. Marše je energično protiv ideja o nasilnom dolasku na vlast, jer bi to bilo »guranje« naroda u revoluciju, što bi, po njegovom mišljenju, dovelo do avanture i izolacije francuskih komunista. Komunisti, konstatovao je, nemaju čega da se boje prilikom odmeravanja snaga na opštim izborima.

Ako smo već rekli da je francusko javno mnenje bilo veoma zainteresovano za odluke Kongresa KP Francuske, o čemu svedoči i do sada neviđen publicitet dat jednom partijskom skupu u sredstvima masovnog komuniciranja, i da su se u različitim krugovima mogla primetiti sasvim različita reagovanja, treba se posebno zadržati na odjeku među ostalim levim partijama.

Ujedinjena levica i njen Zajednički program nisu dovedeni na Kongresu KP Francuske u pitanje, iako su Žorž Marše i drugi učesnici u debati polemisali sa nekim stavovima socijalista. Socijaliste nije, sigurno, iznenadilo, mada im se nije moglo ni da svidi, to što su u glavnom kongresnom referatu označeni kao »reformistička partija«, a naročito su bili nezadovoljni što je Marše odbacio koncepciju »klasnog fronta« na kojoj Socijalistička partija posebno insistira. Za socijaliste je, pak, forma »je-

dinstva radnog naroda« koju su prihvatili komunisti svojevrstan »reformizam«.

Očigledno da u naporima da se odgovori zahtevima vremena sve nije moglo biti dovoljno precizirano niti teorijski potkrepljeno u toku kongresne debate, a morali su biti učinjeni i izvesni ustupci delu partijskog članstva koji teže razume suviše velike skokove napred.

Ali otvaranjem ovog novog fronta, ostajući u savezu sa ostalom levicom, komunisti su nedvosmisleno postavili sebi cilj da budu »avangarda kretanja ka progresu«, što praktično znači da ne budu ni u čijoj senci i da se obraćaju istovremeno i onoj drugoj polovini francuskog društva koja je do sada glasala protiv komunista, ali koja je isto tako zbunjena krizom francuskog društva i kapitalističkog sistema, krizom čije posledice oseća veoma mnogo u svakodnevnom životu. Uprošćenije rečeno, u okviru ujedinjene levice nastavlja se uzajamna konkurencija komunista i socijalista, kao nešto što u krajnjoj liniji ne isključuje opšte napore ka pobedi, ali daje, sasvim sigurno, i neka nova obeležja njihovom nastupu na francuskoj političkoj sceni, na kojoj se KP Francuske nagoveštava kao »velika partija za veliku politiku«.

Da bi se, verovatno, izbegle polemike na samom Kongresu, delegacije iz inostranstva koje su prisustvovale skupu nisu uzimale reč u Sentuanu, već u partijskim federacijama u unutrašnjosti zemlje ili u radničkim predgrađima. U poređenju nekih govora izrečenih u tim prilikama sa diskusijom koja je vođena na Kongresu otkrivaju se i rezerve nekih partija u odnosu na francuske komuniste, rezerve koje su, naročito kada je reč o ispuštanju formulacije o »diktaturi proletarijata«, čak i veoma jasno ispoljene.

Za većinu posmatrača prisutnih u Sentuanu Kongres je bio događaj koji je prevazišao nacionalne granice. Đankarlo Pajeta, član Sekretarijata CK Komunističke partije Italije, upozorava da »treba razmisliti o konkretnoj stvarnosti na osnovu koje komunisti na nov način definišu svoju političku akciju. Ko god želi da razume komunistički pokret i njegovu ulogu, treba da izbegava brzoplete sudove i da, naprotiv, prihvati novi sistem analize koji vodi i novim zaključcima«. Pajeta je odlučno odbacio svaka poređenja sa italijanskim uzorom, ističući specifičnost francuskog postupka koji u jednoj komplikovanoj političko-ekonomskoj i društvenoj situaciji, u kakvoj se nalazi savremena Francuska, pokušava da otvori nove šire horizonte, privlačnije za većinu građana zemlje.

Vratimo se još jednom Žoržu Teršeu, koji je, ciljajući na neke kritičare, zaključio da se »socijalizam ne može stvarati recitovanjem na dogmatski način citata od pre petnaest i dvadeset godina... Definišući liniju Partije i predlažući demokratski put u socijalizam, mi smo vodili računa o principima od univerzalnog značaju, bez kojih se ne može graditi socijalizam«.

Dragan Gligorić

Iskustva i problemi u primeni Statuta u Savezu komunista Srbije*

Rasprava i kritička ocena o sopstvenom radu svih organizacija i organa u SK Srbije značajna je iz više razloga. Najpre zbog toga što je drug Tito u svom intervjuu »Vjesniku« ukazao i na izvesne slabosti u radu statutarnih organa, a posebno što se osnovni problemi na koje je drug Tito tom prilikom ukazao mogu i moraju sagledati i sa stanovišta funkcija i stvarne aktivnosti statutarnih komisija. Naš pristup problemima i slabostima koje je izložio predsednik Saveza komunista Jugoslavije ne može se svesti samo na one delove u kojima su apostrofirane statutarne komisije. Mi imamo još mnogo razloga, a i dužnost nam je da sagledamo svoje zadatke u celovitoj kritičkoj oceni sadašnjeg trenutka, a posebno u okviru onih stavova koji se odnose na razvoj Saveza komunista, stanje i odnose u njegovim organizacijama. Naši zadaci su specifični u meri u kojoj su i naš rad i naša iskustva specifični, ali — u sklopu svega rečenog — kao članovi Saveza komunista svi imamo jedinstvene zadatke. Imamo, razume se, i jedinstven primer u ličnosti druga Tita, koji decenijama pokazujc kako jedan revolucionar mora imati sluha za realne odnose, za životne probleme, za revolucionarnu kritiku prakse i za samokritičko preispitivanje aktivnosti i ponašanja svakog ko-

* Ovaj tekst predstavlja uvodno izlaganje na savetovanju o radu i aktuelnim zadacima statutarnih komisija u Savezu komunista Srbije, koje je održano februara ove godine u Beogradu.

muniste i njegove organizacije, njihovih uspeha i neuspeha u sredini u kojoj deluju.

Prema tome, gotovo da nema ni jedne ocene druga Tita koja se ne bi ticala i nas samih i našeg rada u celini. Ako se opredeljujemo za aktivan odnos prema svim pokrenutim pitanjima, to nikako ne znači da se front te akcije sme rasplinuti, svesti na uopštena prihvatanja i odobravanja poziva na kritiku postojećeg stanja i odnosa o kojima je reč, da je dovoljno, kako se to obično kaže, samo »prosleđivati« Titove reči »dole«, »u bazu«. Najveću odgovornost za određene slabosti — ne samo po upozorenju druga Tita, već i po logici stvari — snose rukovodstva. Otuda se naš rad ne može svesti samo na to da drugima govorimo o značaju Predsednikovih reči. Koliki im i kakav značaj stvarno pridajemo, može se meriti jedino na osnovu akcija koje preduzimamo i koje ćemo tek preduzeti. Samo verbalna podrška pozivu druga Tita da otklanjamo nedostatke i slabosti ne samo da nije dovoljna, nego, ako se na njoj ostane, dobija prizvuk »revolucionarne fraze«, koja u našim uslovima nije ništa drugo do praktično-političko zanemarivanje partijskog rada, potcenjivanje i ignorisanje svega onoga što podrazumevamo pod razvojem i izgradnjom odnosa u Savezu komunista kao revolucionarnoj avangardi. Iskrena je, dakle, samo ona podrška ideologiji i politici Saveza komunista i Titovoj misli koja je praćena i odgovarajućom akcijom. Snažan odjek Titovih reči u svakoj prilici kad se neposredno obraćao komunistima i radničkoj klasi ne bi trebalo objašnjavati samo njegovim ličnim autoritetom, već i njihovom životnošću. Radnička klasa je u tim rečima uvek čula glas istine, one neposredne, životne, izrečene jednostavno, otvoreno, jasno. Otuda njegove reči moramo primiti onako kako su i izgovorene: kao kritičku opomenu, kao poziv na akciju za brže ostvarivanje samoupravnog socijalizma. I komunisti, pa i rukovodstva, imaju pravo na greške, ali i dužnost da komunistički prime kritiku. Zašto bi svaka kritička reč morala biti primljena od strane pojedinaca, pa i organa u SK, kao atak na njihov integritet, na autoritet, kao neka vrsta optuzbe, posle koje sleduje obračun? Lenjin je nebrojeno puta pokazao da pravi revolucionar ume da primi ispravnu kritiku, a ne samo da odbija onu netačnu, i to da je primi bez revanšizma, kao drugarsku pomoć, pa čak i onu koja nije od druga upućena. Najzad, istorija svih revolucionarnih pokreta nedvosmisleno pokazuje da nema revolucionarnosti bez kritike, da je kritika ubojito oruđe revolucije. Kritički duh ne sme da zamre posle revolucionarnog osvajanja vlasti, jer kritika ne može biti izoštravana samo prema onome što je prevaziđeno i kontrarevolucionarno, već i prema onome što nastaje, što revolucionarna praksa prihvata ili ne prihvata.

Sve govori u prilog tome da moramo stvarati takve odnose i klimu u Savezu komunista i društvu u kojoj samokritika neće ličiti na »posipanje pepelom«, a kritika na progon čoveka, de-

gradiranje njegovog ljudskog dostojanstva, pa i direktno ugrožavanje njegove egzistencije.

Sve što je u najnovijoj Titovoj inicijativi rečeno o odnosima u SK, a posebno o kritici i samokritici, u punoj meri obavezuje statutarne komisije da preispitaju svoj metod rada, karakter, valjanost i blagovremenost mera koje preduzimaju. Kritika će nam pomoći da dublje sagledamo razne slabosti, promašaje i propuste, a samokritika da se sve to lakše prebrodi i otkloni.

Razume se, kritika i samokritika se ne mogu istrgnuti iz opšteg sklopa odnosa koji postoje u Savezu komunista, između njegovih organizacija i rukovodstava, same politike i prakse tih organizacija, postojećeg stanja i odnosa u njima i sredinama u kojima one deluju.

Borba mišljenja unutar same revolucionarne avangarde je ne samo sastavni deo njenih unutrašnjih, takozvanih organizacijskih odnosa, nego pre svega sredstvo izgradnje njenog idejno-teorijskog, političkog i akcionog jedinstva.

Ovde bi se mogla učiniti jedna opšta napomena. Naša ukupna i društvena i partijsko-politička akcija u periodu koji je neposredno iza nas bila je okrenuta prevashodno problemima transformacije društva na načelima Ustava; zatim, savlađivanju raznih vrsta otpora tom revolucionarnom kursu i njihovih nosilaca. Iz te političke akcije širokih razmera Savez komunista je, nema sumnje, izašao jedinstveniji, snažniji, osposobljeniji, pa i inicijativniji i efikasniji u odnosu na ranije stanje, pogotovu na ono pre 21. sednice i Pisma. Međutim, u periodu koji je pred nama trebalo bi, mislim, mnogo više da se bavimo idejno-političkom i organizacijskom izgradnjom Saveza komunista, njegovom društveno-istorijskom ulogom i — što je posebno važno — načinom kako da ostvarujemo tu ulogu u uslovima udruženog rada i samoupravljanja. Jer mnoge teškoće i protivrečnosti u društvu — pa, ako hoćete, i one koje iskrsavaju u izgradnji celine društveno-ekonomskih i političkih odnosa udruženog rada — ne mogu se prevladati bez Saveza komunista kadrog da i teorijski i idejno-politički zaokruži sadašnju etapu naše revolucije. Tačnije, taj veliki istorijski revolucionarni skok, koji su opredelili Ustav i Deseti kongres, ne može, u krajnjoj liniji, da se izvede bez takvog Saveza komunista koji će — i po svom društvenom položaju i načinu ostvarivanja svoje uloge u sistemu udruženog rada, a i po svojim unutrašnjim odnosima — biti na visini istorijskog zadatka ove etape našeg razvitka.

No, kad je reč, na primer, o kritici, onda su shvatanja i praksa u organizacijama vrlo različiti. Ako se, recimo, kritikuju neke opšte pojave u društvu (pri čemu može biti, usled neobaveštenosti, upotrebljen i neki netačan podatak, ali je osnovna orijentacija i namera na svom mestu), čoveku se može dogoditi da ga optuže da tendenciozno iskrivljuje »stvarno« stanje u dru-

štvu, pa mu se čak pridoda i neki od epiteta antipartijskog delovanja.

U drugom slučaju, ako je kritika locirana na sredinu u kojoj čovek živi i radi, ako je pri tome i personalno adresovana, ako pogađa antisocijalističke i antipartijske pojave, otkriva uzroke negativnih stanja i rada, njihove nosioce, ponegde čak i organizovane protivnike samoupravnog društva, koji nam nameću tuđe ideologije i malograđanski mentalitet — onda se takav kritičar može naći pred velikim nedaćama bez obzira na to što to opravdano čini.

Izneo sam ova dva primera, kakve ne baš tako retko susrećemo u našem radu, da bih pokazao kako i u organizacijama Saveza komunista sloboda kritike i iznošenja sopstvenog stava nije uvek i svuda na zavidnom nivou.

Isto tako, nisu retke pojave i sredine u kojima borba mišljenja i kritika nisu na visini, pa otuda dolazi do nedemokratskog političkog pritiska i samovolje pojedinaca — što znači ne samo potiskivanje, nego katkad i suspendovanje samoupravnog mehanizma. Suditi ljudima za dobronamernu i argumentovanu kritiku, koja dolazi iz organizacija i od članstva, bez obzira na to kome je upućena, ozbiljan je znak poremećenih odnosa u organizacijama Saveza komunista. Čim u SK slabi slobodna revolucionarna kritika, to se neminovno odražava i na sužavanje demokratizma u samoupravnim institucijama; umanjuju se slobode i prava ljudi, jača vlast užih grupa i slabi jedinstvo i snaga društvenih faktora i svesti, društveno-političkih organizacija u celini.

Nedostatak kritike rađa kritizerstvo, a ono unosi nemir u ljude i vodi pasivnosti, zbog čega pojedinci napuštaju politički rad i funkcije, povlače se iz javnosti i uvlače u mirne tokove svoje profesionalne delatnosti.

Kritizerstvo je neprincipijelna, izokrenuta strana kritike. Ono se najčešće sprovodi u ime kritike. Služi se, obično, dezinformacijama, poluistinama, pa i klevetama. A ako se i kada se takvo stanje pojavi, ne može se izbeći rasprava, utvrđivanje istine, a ni konsekvence za one koji su ga izazvali. Zato moramo u SK stvoriti klimu i uslove za slobodnu borbu mišljenja, ali i za odgovornost i političke mere za neistinite tvrdnje, sračunate na rušenje ugleda i dostojanstva drugih ljudi. Tako će prestati rasprave komunista po sudovima radi dokazivanja ko je koga uvredio ili oklevetao. Svi takvi slučajevi moraju se, po pravilu, završiti u okviru SK, najpre u osnovnim organizacijama.

U tom pogledu u Statutu stoji precizna odredba: »Snosi političku odgovornost član SK koji se posluži neistinama i dezinformacijama da bi politički i moralno diskreditovao druge članove SK ili radne ljude«. A u praksi pojedinci se često služe neistinama i dezinformacijama da bi naneli štetu drugom čoveku. Da bi se svetili, napakostili drugom licu, da bi izazvali podozrenje prema čoveku koga žele smeniti, otpustiti i slično, da bi stvorili prostor za svoj uspon ili zadovoljili svoju taštinu — po-

jedinci su spremni na neljudske, nepravedne optužbe, anonimne dostave, proturanje insinuacija, došaptavanje, omalovažavajući i odmahujući rukom kad se govori o drugim ljudima i slično. Širok je registar lukavih, perfidnih metoda sumnjičenja i optuživanja; to ide do nerazumnih postupaka i mržnje koja se stalno podgrejava. Takvi, obično grlati pojedinci prete vezama sa moćnim institucijama i ličnostima, vode sudske sporove, pa sudovi traže partijske zapisnike i dokumenta da bi mogli doneti presude. To su apsurdna stanja: da se ljudi za političke rasprave i kritike objašnjavaju na sudovima, umesto da se to završi u organizaciji.

To truje atmosferu i odnose među ljudima, moralno i psihički iscrpljuje ličnosti.

Nije baš tako redak slučaj da dobro organizovana grupa braneći uske interese uzurpira prava i uznemirava ceo kolektiv, smeni celokupno rukovodstvo i prigrabi vlast u svoje ruke. Posle toga nastaju dalji obračuni, oštre deobe i konfrontacije u kolektivima ili drugim organima.

Mi još nismo dostigli takav stepen odnosa ni u SK, pa ni u društvu da se uspešno borimo protiv takvih pojava i njihovih nosilaca. Savez komunista mora smoći snage za to. Organizacije se moraju osloboditi oportunističkog opterećenja i linije nezameranja, moraju obezbediti objektivno utvrđivanje uzroka takvim poremećenim odnosima.

Istina se mora odlučno utvrđivati i nepravde što blagovremenije i efikasnije otklanjati. Za nas komuniste, koji radimo u statutarnim komisijama, ni jedna žalba nije beznačajna i ne sme biti svedena samo na problem pojedinca, a još manje tretirana kao stvar sentimentalnog odnosa prema pojedincu. Da bismo se prema žalbi poneli sa puno komunističke odgovornosti, treba uvek imati u vidu da iza svake žalbe stoji čovek. Ali, na blagovremenost i objektivnost u još većoj meri nas obavezuje činjenica da iza svakog ličnog problema stoji šira društvena pojava, stoje uslovi i okolnosti koji su omogućili »lični slučaj«.

Najzad, treba otvoreno reći, kritika i samokritika nije stvar samo ličnog odnosa, opredeljenja, vaspitanja. U mnogim sredinama otvorena i poštena kritika ne nailazi na podršku, a samokritika izaziva u najmanju ruku čuđenje i podsmeh, a te ljude, onda, obično s podozrenjem izbegavaju.

Potcenjivanjem i ismejavanjem samokritike i uzurpiranjem kritike, kao sopstvenim i isključivim pravom, bavi se jedan broj ljudi, koji je uvek precenjivao sredstva državne prinude i discipline, nastao i u ranijem administrativnom periodu ostvario svoje karijerističke ambicije, pa se ponašaju kao lideri, na određenim društvenim pozicijama i položajima. Nekad su, dakako, takvi pojedinci bili prinuđeni na bar formalno poštovanje discipline u SK. Sada se, međutim, ponašaju kao da su uvek prema svemu i svima u pravu. Postavljaju se kao ravnopravni partneri sa SK, i nikad, ni pred argumentima, ne odstupaju od svojih dogmatskih i nede-

mokratskih mišljenja i ponašanja. Od njih se odbijaju Titove reči »da član SK mora shvatiti značaj svoje uloge, mora znati šta on kao komunista smije, a šta ne smije. Šta se kosi sa moralom i etikom člana SK.«

I na kraju, uvek se mora voditi računa o tome da način kritike bude pažljiv, argumentovan, da ima drugarski karakter i vaspitni pristup i smisao. Negativna je površna, neargumentovana i rušilačka kritika. Takva kritika razgrađuje i koči progresivnu akciju. Iz nje je izlučen humanizam i najčešće je zaslepljena kritizerstvom, ličnim interesom, a ponekad i nečasnom namerom.

Smatram da smo saglasni oko uloge i karaktera kritike kao bitnog elementa samih odnosa u SK i u našem samoupravnom društvu, u kome je svaki radni čovek u poziciji da odlučuje, a to uvek znači i da kritički ocenjuje i svoj rad i rad drugih. Otuda i potreba da se ukaže na izvesne konkretne pojave u SK i društvu, koje se uočavaju u radu statutarnih komisija, a koje moraju biti predmet naše kritičke pažnje, pa, prema tome, i brže otklanjane. Možda ih neću izložiti po redu njihovog značaja, ali to i nije najbitnije, s obzirom na to da su sve te pojave međusobno povezane, čak i uslovljene. Naša iskustva ukazuju na pojave neodgovornosti, karijerizma, liderstva, birokratskih privilegija, sektaštva itd.

U radu statutarnih komisija problem neodgovornosti se jasno odslikava na različitim nivoima i na različite načine. Kroz shvatanje odgovornosti odražava se i shvatanje demokratskog centralizma.

Pojedinci na funkcijama često svoj lični stav, svoje mišljenje i uverenje, proglašavaju opštim, načelnim stavom i pozivaju se na demokratski centralizam — što je oblik njegovog grubog kršenja i pretvaranja u birokratski centralizam.

Osnovne organizacije, organi i forumi su samostalni u svom radu i odlučivanju. Ali, oni su dužni da sprovode odluke viših organa. Međutim, kad im se one ne dopadaju, onda se pozivaju na demokratski centralizam i odbijaju svaku odgovornost za njihovo sprovođenje. I to je zloupotreba demokratskog centralizma.

U tom pogledu postoji i druga strana medalje. Nije redak slučaj da komunist — pojedinac, čak i kad je izuzetno sposoban i dobar radnik, nema gotovo nikakvog uticaja na kreiranje politike i stavova svoje organizacije, jer se odluke i zaključci stvaraju mimo njegovog učešća, u najužoj vrhuški radne organizacije. I njegova organizacija je često u istom ili sličnom položaju u odnosu na opštinski komitet i opštinsku organizaciju. Tako se događa da je pojedinac bespomoćni objekt u svojoj organizaciji, a njegova organizacija deli istu sudbinu u odnosu na opštinsku organizaciju. U takvom slučaju je, dakle, suspendovana revolucionarna demokratska sadržina odnosa, koja je jedna od bitnih

komponenti demokratskog centralizma. U takvim prilikama član SK nije i ne može biti stvarni subjekt politike i odnosa u svojoj osnovnoj organizaciji, ne samo zbog toga što su u njoj preovladali birokratski odnosi, već i zato što ne postoji u dovoljnoj meri revolucionarni demokratizam u sistemu odnosa između organizacija u Savezu komunista, dakle, u procesu izgrađivanja stavova, politike, zaključaka.

Nepoštovanje i izigravanje stvarne suštine demokratskog centralizma pogoduje jačanju birokratizma i njegovom učvršćivanju u organizacijama SK. A to utiče i na rad partijskih organizacija i organa: stalno se povećava obim i glomaznost poslova; sve je veći broj žalbi na postupke prema ljudima; i dalje se održava praksa slanja anonimnih pisama; brojan je aparat koji radi na žalbama; razne komisije i radne grupe stalno su na terenu i ispituju ove ili one slučajeve. Veliki je obim tog posla.

Međutim, evidentni su i nedostaci u organizaciji i načinu rada svih tih organa i komisija koje rade na žalbama. Često se zapaža nepovezanost u njihovim odnosima, formalizam u saradnji, nedovoljna efikasnost, nedefinisana nadležnost. Tolerišu se mnoge slabosti i oportunizam raznih društvenih i državnih institucija u odlučivanju u njihovom domenu, a onda se one obraćaju partijskim forumima i izvršnim organima i svoje obaveze i odgovornosti prebacuju na ta partijska tela i od njih zahtevaju da rešavaju ono za šta su one nadležne. Tako se dupliraju poslovi, zamenjuju obaveze i odgovornost i dolazi do mešanja kompetencija. Takvom zamenom uloga i poslova stvaramo uslove za birokratizam i administrativni način rada i u organima Saveza komunista, umesto da jača odgovornost državnih i samoupravnih organa i institucija.

Skidanje odgovornosti sa sebe i prenošenje na drugog postepeno se širi i na deo odgovornosti za ostvarivanje političkih stavova i zaključaka, za idejnu borbu u organizacijama SK i šire u društvu. Tako se opravdanja i objašnjenja za pojedina stanja obično traže i nalaze u raznim teškoćama, najčešće »objektivnog« karaktera, i zato se mnoge organizacije i ne bave dovoljno političkim akcijama i zadacima, nego se iscrpljuju u raznim sporednim birokratsko-administrativnim poslovima i međusobnim odnosima.

Pojam sektaštva ranije je bio vezivan pretežno za leva skretanja, za odstupanje od linije Partije, za kvazirevolucionarne akcije, istrčavanje ispred politike i zadataka Partije, pa su takve pojave bile i podloga za formiranje frakcija. Danas je u mnogim konkretnim slučajevima i oblicima sektaštva vrlo teško razlučiti šta je takozvani levi radikalizam, a šta desno skretanje jer se tradicionalno shvatanje tih pojava očigledno menja i transformiše.

U novije vreme, međutim, bilo je sektaških zastranjivanja i »gonjer[illegible]ica« u samom Savezu komunista i šire u razli-

čitim sredinama. Ona su se ogledala u verbalnom ili jednostranom prihvatanju politike SK, njenom krivom tumačenju i realizovanju u raznim ograničenjima u kadrovskoj politici i vulgarizovanom proglašavanju »principa« o takozvanoj moralno-političkoj podobnosti i slično. Pošto taj princip nije bio jasno definisan, čak ni u dokumentima, primenjivan je prema subjektivnom i lokalnom tumačenju i potrebama. Komunistima koji su nekad bili u Partiji, pa su kažnjeni i potom rehabilitovani, ili su samo kritikovani, otkazivana je podrška i poverenje.

Preterano rasprostranjeno shvatanje, pa u izvesnim slučajevima i kampanja, o utvrđivanju moralno-političkih podobnosti otvorilo je karijerističke apetite. Dosta je ljudi neopravdano pozvano na odgovornost; poljuljano je njihovo dostojanstvo i sigurnost, pa su stvoreni novi procesi dokazivanja istine o ljudima i stvarima koje su se zbile i pre više godina.

Predsedništvo CK SKJ je na nedavno održanoj sednici svestrano razmotrilo i ocenilo stanje u oblasti kadrovske politike i donelo odgovarajuće zaključke, koji nas ne samo obavezuju, nego nam i služe kao dragocena pomoć u praktičnom radu, pa nema potrebe da se sada na tome i posebno zadržavamo.

Pošto su statutarne komisije kao organi SK ravnopravni sa ostalim političkim organima SK, birani kao i drugi od najviših foruma (opštinskih i pokrajinskih konferencija, kongresa u republikama i kongresa SKJ), sa svojim programom i sadržajem rada — zbog toga se treba izboriti protiv jednostranog i uskog shvatanja o ovim organima, koja se nekada svode na to da statutarne komisije treba da se sastaju samo onda kada stigne nekoliko žalbi.

Ne umanjujući značaj svih funkcija statutarnih komisija, u sadašnjem trenutku je najpotrebnije baviti se utvrđivanjem političkog stanja i okolnostima u pojedinim sredinama i političkom odgovornošću organizacija i pojedinaca, pa i organa SK u primeni idejno-vaspitnih mera.

U pripremama Devetog kongresa rečeno je da u Savezu komunista nisu potrebne kazne jer mi nismo partija koja kažnjava, nego idejno-politička avangarda. Zato smo iz Statuta i kao termin brisali kazne, sem onu najoštriju — isključenje iz SK. U praksi je to ponekad loše primenjivano. Isključivani su i oni članovi koji su za svoje greške mogli biti upozoreni, kritikovani, opomenuti. Tako se u nekim sredinama dogodilo ono što nismo hteli: postali smo kaznena partija.

Taj propust je uočen, pa su na Desetom kongresu uvedena dva stepena novih mera: opomena i poslednja opomena. Ali, i posle toga dobrim delom je ostala stara praksa »kratkog postupka« — olakog isključivanja iz SK, bez dovoljnog prethodnog vaspitnog rada i pomoći ljudima, osobito kada greše iz neznanja, bez zle namere, kada uviđaju svoje greške ili kada

iz raznorazníh razloga nisu u stanju da se i danas, kao što su to nekada činili, uspešno bore za ideje Saveza komunista.

Analize u Komisiji za statutarna pitanja SKJ na osnovu iskustava sabranih u republikama i pokrajinama pokazuju da se i danas u mnogim organizacijama pretežno primenjuje najstroža mera — isključenje iz SKJ; da u političkoj praksi nema dovoljno »preventivnog delovanja«; da se ne »razmatra vaspitni uticaj izrećenih idejno-političkih mera«; da se »ne vrši ukidanje istih kada postignu vaspitni efekat«; da se poslednja opomena ne smatra dovoljno efikasnom i velikom kaznom; da se i dalje čeka nagomilavanje grešaka kod ljudi, pa onda dolazi do najtežih mera; da nema dovoljno kritike i samokritike, negovanja tolerantnih i drugarskih odnosa.

Pomenute i druge analize pokazuju da su mnoge odluke o isključenju iz SK ukinute ili ublažene zbog »nedemokratskog postupka i neproverenih činjenica, subjektivizma, nehumanosti i nedrugarskog odnosa... površnog proučavanja stvarnih uzroka i slabog rada pri utvrđivanju odgovornosti«. Zapaženo je i da se odluke o najtežim kaznama u pojedinim slučajevima donose uz »krivo i pogrešno kvalifikovanje učinjenih prestupa« i da su u takvim prilikama »obrazloženja uopštena, bleda, bez konkretnih činjenica koje ukazuju na potrebu da je izricanje tih mera bilo nužno«. Pri tome najčešće »stradaju« radnici, koje najviše i dosta brzo isključujemo iz SK.

Ono što najviše smeta i dovodi do ovih negativnih i loših iskustava je i to da se na statutarne komisije, njihove radne grupe i pojedince koji u njima rade, vrše pritisci sa strane, od drugih partijskih organa ili pojedinaca, pa im se čak i sugerira kakvu odluku da donesu, kako da »presude«. Pri tome se vrše razne manipulacije, odlučuje bez kvoruma, na brzinu, ponekad se čak i ne broje glasovi, nego se formalno proglašava »naručena« odluka. Takvi partijski organi ili pojedinci, a i statutarne komisije, dovode u pitanje vršenje svojih funkcija i ubuduće moraju biti i sami pozivani na odgovornost.

Razume se, ovo što je rečeno nije sve na šta ukazuju pomenute analize statutarnih komisija SKJ i SK republika i pokrajina. No, ta iskustva i ocene su veoma slične. Ali, naravno, i ovo je dovoljno, ako ne i previše, da se ozbiljno zamislimo šta sve treba preduzimati da se loša praksa menja.

Pre svega, moraju se usvajati neka jedinstvena načela, metodi i kriterijumi, a i komunistima svojstvena i dogovorena unutrašnja pravila ponašanja, kojih se moramo pridržavati. A to su:

— jedinstveni kriterijumi i merila za istu vrstu idejno-političke odgovornosti;

— dosledna primena propisanih principa pri utvrđivanju stepena odgovornosti;

— puna partijska objektivnost i isključivanje ličnih motiva i slično;

— ravnopravnost žalilaca i organa koji su prethodno izrekli idejno-političku meru pred statutarnim komisijama pri utvrđivanju istine i odgovornosti.

U našem metodu rada moramo obezbediti pravo svakome članu SK i radniku — čoveku, kad god hoće, da se slobodno žali, traži pomoć, objašnjenja, savete i slično, sem kada se nepobitno utvrdi da to pravo neko zloupotrebljava. Svakom žaliocu treba omogućiti korektnu odbranu i pokloniti dužno strpljenje.

Prilikom utvrđivanja činjenica — uvidom u dokumenta ili u razgovoru, na terenu i u organizacijama — nailazi se na razne teškoće, smetnje, odbijanje saradnje i pomoći. Ali, zbog toga se ne sme i ne može odustajati od prikupljanja dokaza. I još nešto: sve to moramo činiti pažljivo, strpljivo, savesno.

Takav rad je važan i zbog ugleda statutarnih komisija i SK u celini. Jer svaka naša odluka mora da proizlazi na osnovu dobro i ispravno utvrđenih činjenica. Naše odluke ne mogu i ne smeju biti uzaludne: one treba da imaju svoje idejno-političko i vaspitno dejstvo, a to mogu biti samo ako su zasnovane na utvrđenoj istini. U takvim slučajevima i takvim radom izrečene kazne se lakše primaju, kao što one bez osnova, s druge strane, pogađaju svakoga. Iskustvo nam pokazuje da mnogi žalioci ne traže milost i oproštaj za greške, nego samo objektivno utvrđivanje činjenica i okolnosti u kojima su radili i živeli.

Dalje, moramo usvojiti princip da bez krivice nema posledica; zatim, kada je za određene greške izrečena partijska mera, ne mogu se i ne treba za iste stvari, za isto delo izricati dve kazne. A to mi, inače, bez stvarne potrebe, često radimo — pored izrečenih političkih mera, preduzimamo i one administrativne: smenjujemo ljude, pomeramo ih na drugo radno mesto, sa nižim ličnim dohotkom itd. To je nužno samo u izuzetnim slučajevima.

Treba, koliko god je moguće, ne dozvoliti da stradaju nedužni ljudi, a da stvarni krivci ostaju nekažnjeni. Naš zadatak je da sprečimo takve paradoksalne situacije, da otkrivamo stvarne nosioce negativnih pojava i stanja i da oni za to odgovaraju. S tim u vezi je i pravilo da stepen vaspitne mere treba da bude srazmeran krivici i političkoj odgovornosti. Kazna koja je veća ili manja od stvarne odgovornosti za počinjena dela i greške uvek deluje negativno i nevaspitno.

Objektivnom radu često smetaju lični uticaji, subjektivna ponašanja i angažovanost pojedinaca, pogrešno informisanje, a ponekad i putem štampe stvoreno krivo raspoloženje javnosti. Zato statutarni organi moraju biti osposobljeni da utvrđuju činjenice i da istinu cene više nego lično mišljenje pojedinaca, pogotovu ako su i lično motivisani. Znači, bitna su opredelje-

nja za argumente i istinu, a ne a priori za prethodnu odluku — bez obzira na to čija je, ko ju je doneo i pod kakvim okolnostima.

Komisije za statutarna pitanja ne mogu biti neosetljive i gluve za šire dejstvo i reperkusije njihovih odluka. Ali, one ne mogu odlučivati ni pod pritiskom sa strane i drugim opterećenjem. U pristupu ne smeju biti površne niti jednostrane u ispitivanju činjenica, a najmanje subjektivne u odlučivanju. Naše odluke moraju biti dosledne i principijelne, a i elastične, bez krutosti i šablona, sa jasnim kriterijumima i sa takvim obrazloženjima koja svaku stvar ubedljivo potkrepljuju.

Da bismo mogli ostvariti takav način rada, vrlo je važan politički, idejni i kadrovski sastav komunista koji rade u statutarnim komisijama i u komisijama za žalbe građana. Treba obezbediti spoj iskustava i proverena partijna shvatanja starijih drugova i dinamičnost mladih kadrova. U tim organima treba više ljudi iz neposredne proizvodnje, društvenih organizacija i drugih oblasti rada. Ima predsednika statutarnih komisija koji su na takvim operativnim, izvršnim i administrativno-upravnim poslovima, a i po Statutu i po partijskoj praksi nespojivo je da obavljaju oba posla.

Od Pisma i kongresâ u organima i forumima SK u znatnoj meri smo popravili klasne kriterijume i sastav, izabrali veliki broj mladih ljudi, posebno komunista iz neposredne proizvodnje i ljudi iz nauke i drugih oblasti života. Zašto to isto ne bismo učinili i u komisijama za statutarna pitanja? U njima kao političkim organima SK, naglasak je na političkom, idejnom i vaspitnom karakteru i značaju njihovog rada. Sve više treba poboljšavati efikasnost, blagovremeno rešavanje raznih slučajeva i žalbi, ispravljati neadekvatne kriterijume, pa je stoga neophodno poboljšavati i jačati i klasni sastav tih komisija.

Ako je od broja isključenih iz SK gotovo svaki drugi radnik, ako se na isključenje iz SK najmanje žale radnici — onda u odgovore na ta pitanja i u ispitivanje tog fenomena treba uključiti i radnike. Zbog toga njih treba u znatno većem broju birati u statutarne komisije, a i za predsednike i sekretare tih komisija.

Drug Tito je uvek isticao odgovornost komunista za dalji razvoj društva i da naš Savez može jačati samo ako iz njegovih redova otpadnu pasivni i nezainteresovani, oportunisti, malograđani, i karijeristi i drugi idejni protivnici i korumpirani pojedinci. Za SK su se lepili demagozi, neradnici i bukači, birokrati i staljinisti — već prema tome kako im je i kada odgovaralo. SK se od njih mora odbraniti.

Svoju sposobnost SK može potvrditi i od tuđih elemenata se osloboditi samo u praktičnim akcijama. Osnovna organizacija može najuspešnije da vrši tu selekciju, da primenjuje kriterijume za ide[illegible]cIono jačanje SK i da izvršava ukupne svoje

zadatke. To je prevashodno njena stvar. Na tim zadacima treba raditi stalno, bez dramatizovanja, postupno, smišljeno.

U pojedinim periodima povećane aktivnosti Savez komunista je jačao čisteći svoje redove od ideoloških protivnika i tuđih elemenata. Ali je često bilo više isključivanja iz SK zbog međuljudskih odnosa, ličnih obračuna, uskih interesa. Povodi takvim obračunima su, najčešće, karijerizam, revanšizam i osvetoljubivost za nešto što datira iz svejedno koje i čije prošlosti; zatim, sujeta, kapricioznost i drugi nehumani postupci.

Paralelno sa ostalim poslovima treba vršiti prijem novih članova, obnavljati i stalno osvežavati SK mladim ljudima i radnicima.

Statutom je utvrđeno da prijemu novih članova prethode: ocena osnovne organizacije o idejno-političkim, moralnim i ljudskim vrednostima kandidatâ, njihovo upoznavanje sa pravima i dužnostima člana SK i obavezna ideološko-politička predsprema i obrazovanje.

Međutim, takav način — organizovane pripreme, a i postupni prijem u SK — nije ovladao u našoj partijskoj praksi. Prijem u SK se još uvek vrši stihijno, kampanjski, masovno, uz spektakularne priredbe, kao da u revolucionarnom radu nisu potrebni idejna opredeljenost i vezanost, samopregor i odricanje. U Savez komunista se prima uglavnom na molbu kandidata. Međutim, treba sve više razvijati praksu da omladinske, sindikalne i društvene organizacije, samoupravni i drugi organi svoje najbolje radnike i članove predlažu za prijem u SK. Time će se obezbediti veći prijem radnika i poboljšati struktura SK, što je jedno od suštinskih pitanja njegovog klasnog karaktera. Jer bez većine radnika u Savezu komunista nema ni njegove avangardne uloge ni revolucionarnog i demokratskog izražavanja interesa radničke klase i radnih ljudi uopšte.

Za idejno i organizaciono stanje u SK i za njegovu akcionu sposobnost posebna odgovornost leži na rukovodstvima i članovima tela i organa SK. Princip idejnog i organizacionog rada, demokratskog centralizma, slobodnog razvoja ličnosti, ljudskog dostojanstva i ponosa u SK moraju gajiti naročito rukovodeći organi i ljudi u njima. To doprinosi razvoju i jačanju čitavog SK.

Tamo, pak, gde komiteti i partijski funkcioneri ne poznaju život svojih organizacija, ljude i njihove težnje, gde nameću svoju volju i lična uverenja proglašavaju za principe, kada se zaborave i počnu da odlučuju u ime drugih, kada svojim stavovima guše kritiku i slobode ljudi — onda nastaje pasivnost partijskih organizacija i prestaju da važe revolucionarni principi u organizaciji idejnih istomišljenika.

Najzad, nekoliko reči o Statutu SK kao osnovnom i najvažnijem dokumentu kojim treba da se rukovodimo u izgradi-

vanju unutrašnjih odnosa u Savezu komunista. U Statutu su utvrđeni osnovni programski ciljevi i zadaci SK, karakter, funkcije i metod rada organizacija, organa i foruma SK. Statut razrađuje principe demokratskog centralizma, organizaciono ustrojstvo — strukturu, način izbora i konstituisanja rukovodstava, funkcije i odnose foruma i organizacija, pitanja odgovornosti, kritike, prava i dužnosti članova, prijema, idejno-političkih i vaspitnih mera i druga važna pitanja i načela.

Prema tome, Statut nije formalan normativni, statični akt, nego, zajedno s Programom, osnovni partijski dokument koji se neprestano primenjuje u cilju razvijanja idejno-političkih akcija, osposobljavanja SK da vrši svoju istorijsku ulogu kao avangarda radničke klase — a ne samo kada treba zavesti disciplinu ili kada je u pitanju neka proceduralna potreba.

Zato su za doslednu primenu Statuta, za partijsku etiku, moral i disciplinu zaduženi svi organi, organizacije i celokupno članstvo — a ne samo statutarne komisije. Onaj deo funkcija i odgovornosti koji je statutarnim komisijama Statutom utvrđen dužni smo da savesno, efikasno, sa razumevanjem i revolucionarnim uverenjem obavljamo. To se od nas ubuduće još više očekuje, naročito posle pomenutog intervjua druga Tita.

Dušan Čalić

Multinacionalne kompanije i oblici njihovih pritisaka na druge zemlje

Pojava fašizma između dva svjetska rata i za vrijeme drugog svjetskog rata neobično je kompleksan fenomen, koji traži kako ekonomsku analizu tako i analize iz oblasti ideologije, politike, kulture, tradicije. Poseban značaj za pojavu fašizma imaju međunarodni odnosi u dotičnom vremenu. Mnogo naučnih radova je napisano da objasne pojavu fašizma između dva svjetska rata i njegovu bit, kao i postupke fašističkih država za vrijeme drugog svjetskog rata. Fenomen fašizma je uslovljen mnogim faktorima date epohe i zato praviti komparacije sa drugim vremenom je vrlo nezahvalan posao. Zato se mi i ne želimo upuštati u takvu komparativnu analogiju, nego ćemo se zadržati na analizi savremenih kretanja, i to prvenstveno iz aspekta mogućnosti pojave društvenih fenomena sličnih ili bliskih poraženom fašizmu, ali ograničenih uglavnom na položaj i ulogu takozvanih multinacionalnih kompanija i oblike njihovog mešanja u unutrašnje stvari drugih zemalja.

Ekonomska osnova na kojoj može nići fašizam, a kojoj on i treba jesu međunarodni monopoli kao udarna snaga imperijalizma. Kapitalistički monopoli koriste sva raspoloživa sredstva za optimalizaciju sume profita, što se postiže u prvom redu eksploatacijom. Onaj koga se izrabljuje stalno nastoji likvidirati eksploataciju kao društveni odnos. U toj borbi eksploatatora i eksploatiranih eksploatator će, prisiljavan sve oštrijim klasnim sukobima, izgrađivati nove i nove mjere prisile, vežući ih u jedan

sistem. U datim historijskim uslovima takav ekonomski i politički sistem se može konstituisati kao fašizam. Polazna točka je osiguravanje, a po mogućnosti i povećavanje eksploatacije, s ciljem maksimalizacije sume profita sa strane kapitalističke klase, prvenstveno monopola. Ako pođemo sa ovih pozicija, dolazimo do prve konstatacije — da i u naše doba dalje djeluje zakonomjernost kapitalizma — maksimalizacija sume profita. I danas su udarne snage u kapitalizmu — svjetski monopoli. Čak su u uporeženju sa periodom između dva svjetska rata monopoli danas mnogo veći, snažniji i dominantniji u svjetskoj privredi. Trend monopolizacije svjetske kapitalističke ekonomije se i dalje zakonomjerno razvija. Ipak, u uporeženju sa periodom između dva svjetska rata opći odnosi u svijetu u svim aspektima su se suštinski promijenili. Fašizam je kao društveno uređenje politički i moralno osuđen od čitavog svijeta. Taj moralni faktor nije beznačajan u razmatranju istaknutog problema. Snage socijalizma su neviđeno porasle poslije drugog svjetskog rata u odnosu na prethodno stanje i one su osnovna brana porastu fašizma. Poslije drugog svjetskog rata raspao se kolonijalni sistem, bivše kolonije su postale samostalne zemlje. Pojavio se pokret nesvrstanih, koji je u svojoj biti prvenstveno antiimperijalistički i usmjeren ka ubrzanom razvoju nesvrstanih zemalja, koje su pretežno nedovoljno razvijene. Društveni odnosi se u svijetu tako razvijaju da sužavaju mogućnost pojave i rasta neofašizma. To je jedan pravac razvoja svjetskih odnosa.

Druga tendenca razvoja u naše doba je dijametralno suprotna prvoj. To je zakonomjerni razvoj monopolizacije kapitalističke ekonomije, a to znači jačanje tendence eksploatacije i dominacije u svakom vidu. Ova tendenca razvoja nosi u sebi stalnu opasnost nastupanja neofašizma. Treba biti svjestan da će ta opasnost postojati dok bude postojao kapitalizam, odnosno njegov najviši stadij — imperijalizam sa svojom osnovom, internacionalnim monopolima. Kao u svim društvenim sukobima, tako je i ovdje historijsko kretanje rezultanta odnosa snaga koje se nalaze u sukobu. Da bismo mogli sagledati domet onih snaga koje su potencijalni nosioci neofašizma, prilazimo analizi njihove materijalne osnove — internacionalnih monopola.

Kada je Lenjin prišao obradi imperijalizma, počeo je s analizom koncentracije proizvodnje. Vremenski gledano, on polazi s analizom konca XIX stoljeća.[1] Savremeni građanski ekonomista Markley Roberts, analizirajući šta se danas događa u SAD,

---

[1] Evo osnovnih etapa historije monopola: 1) Godine 1860. i 1870. — najviši granični stepen razvitka slobodne konkurencije. Monopoli su tek u klici. 2) Poslije krize od 1873. godine široko polje razvoja kartela, ali oni su još izuzeci. Oni još nisu čvrsti i prelazna su pojava. 3) Polet krajem XIX vijeka i kriza 1900—1903. godine: karteli postaju jednom od osnova čitavog privrednog života. Kapitalizam se pretvorio u imperijalizam (V. I. Lenjin, *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*, »Kultura«, 1947, str. 21—22).

kaže slijedeće: »Prvi veliki val fuzijâ u periodu 1897. do 1905. obuhvaća stapanje hiljade bivših konkurentskih firmi u »trust« ili gigantske holding kompanije. Oko 2.800 fuzija je izvršeno tih godina stvarajući takve ogromne gigantske korporacije kao što su US Steel Company (formirana od J. P. Morgana) i Standard Oil iz New Jerseyja (formiran od Johna D. Rockefellera). Mnogi drugi giganti američke industrije kao General Electric, General Motors, Du Pont i American Tobacco stvoreni su ujedinjenjem stotina konkurentskih kompanija.«[2] Kod ovoga želimo podvući da su se ovi monopoli od tada pa sve do danas stalno razvijali, rasli i jačali. Konstantno su bivali veći i moćniji. Takve organizacije i način poslovanja su se razlikovali zavisno od nekoliko bitnih faktora. Suština je ostajala uvijek ista — maksimalizacija sume profita. Markley Roberts u citiranom članku kao drugi val fuzijâ u američkoj privredi računa period 1920-tih godina, kada je on obuhvatio 4.600 fuzija, i to prvenstveno prehrambenu industriju i prodaju prehrambenih proizvoda. Tada se rađaju monopoli kao A & P. Safarway i Kroger. Treći val fuzijâ u privredi SAD se, po istom autoru, dogodio u intervalu 1950-tih do 1960-tih godina, obuhvativši oko 4.500 fuzija u 1969. godini. Od 1965. do 1972. godine izvršeno je u SAD 19.000 fuzija. Ovaj treći val fuzijâ, po istom autoru, kao dominantnu karakteristiku imao je formiranje konglomerata kao monopolske forme. U prijašnjim fuzijama cilj je bio eliminacija konkurencije, što se u principu postizalo takozvanim »horizontalnim« ili »vertikalnim« povezivanjem, to jest integracijom prema naprijed i prema nazad (na primjer, topionice željeza sa rudnicima željezne rude ili preradom željeza, odnosno jedno i drugo). Karakteristika fuzijâ tipa konglomerata je objedinjavanje kompanija iz raznih privrednih grana, koje nastupaju na sasvim različitim tržištima i u različitim zemljama. Među prvonastale konglomerate SAD autor ubraja: Textron i International Telephone & Telegraph Comp.

Prema tome, iz gore rečenog možemo izvući dva bitna zaključka. Prvo, da se koncentracija u savremenom kapitalizmu odvija konstantno i taj će se trend nastaviti i u budućnosti. Drugo, da se forme koncentracije i monopolizacije prilagođavaju novonastaloj situaciji, zavisno od toga kako je moguće maksimalizirati sumu profita.

Veliki je arsenal načina koje koriste monopoli u tom cilju. Možda najstariji, ali i danas korišten način jesu monopolske cijene. Sve moderne države su zakonski zabranile monopolske cijene. Usprkos tome: »Federalna komisija za robni promet ocjenjuje da su potrošači u SAD platili više od 80 do 100 milijardi dolara kao povećanje cijena zbog postojanja moći monopola.«[3] Kako su rasle i širile se takozvane multinacionalne kompanije, izigravanje

---

[2] Markley Roberts, *The Concentration of Economic Power*, »The American Federationist«, Vashington, maj 1975, str. 8.

[3] Ibid., str. 9.

zakona, korištenje knjigovodstvene tehnike i slično sve su značajnije forme osiguranja što većeg profita. Bespomoćno zaključuje Markley Roberts:

»Gigantske korporacije dominiraju američkom ekonomijom i odluke velikog biznisa — unutar zemlje i vani — od vitalnog su značenja za razvoj nacije, za zaposlenje i dohodak miliona Amerikanaca.

Vrlo često ne postoji društvena odgovornost za tako važne odluke — nema načina da bi radnici, potrošači, ustanove koje su zadužene za regulativu, izabrani javni društveni radnici, dobili suštinske informacije o strukturi i poslovima velikog biznisa! Na žalost, u publiciranim financijskim izvještajima korporacije SAD češće sakriju nego prikažu pravo stanje stvari. Vrlo često su sakriveni troškovi proizvodnje, cijene, profit, investicije. Nađe se vrlo malo detaljnijih informacija o strukturi, vlasništvu i poslovanju američkog gigantskog biznisa i njegovom financijskom stanju, te o njihovim isprepletenim odnosima.«[4]

Kada je po odluci Ekonomskog i socijalnog vijeća OUN, na osnovu rezolucije od 2. jula 1972. godine, generalni sekretar Kurt Valdhajm imenovao grupu stručnjaka da izuči poslovanje multinacionalnih kompanija, ta grupa se žali u svom izvještaju: »Teškoća da se obavi ozbiljna analiza rada multinacionalnih kompanija ne dolazi samo otuda što su vrlo oskudni podaci do kojih se može doći, nego i otuda što takvi podaci, i kad su dostupni, ne predstavljaju adekvatno mjerilo za fenomen multinacionalnih kompanija. Veliki broj transakcija između podružnica i takozvane interne cijene izobličava stvarnu sliku stanja, kao i drugi oblici poslovanja, uključujući računovodstvo, kapitalizaciju i kontrolu nad lokalnim resursima.«

Da bi se dobio bolji uvid zašto je došlo do ovakvog stanja, želimo podsjetiti da se u SAD još koncem XIX stoljeća našlo društvenih snaga svjesnih opasnosti monopolizacije i za sam sistem idealisane »slobodne« konkurencije. Već 1890. godine izglasan je takozvani Scherman Act, zakon koji kao ilegalno stanje proglašava »monopolizaciju trgovine«. Kongres donosi odluku da je svaka »kombinacija ili konspiracija koja ograničava razmjenu« van zakona. Kongres je 1914. godine izglasao takozvani Clayton Act, koji je osuđivao svaku akciju koja je sprečavala konkurenciju (na primjer, diskriminaciju putem cijena) i ispreplitanje direkcija. U 1950. godini donesen je Celler-Kefauver Act protiv fuzioniranja. Kao što se vidi, zakonske osnove za borbu protiv zloupotreba monopola u određenom smislu u SAD postoje. Međutim, praktički ništa od toga. Duga je historija pravnih natezanja između američkih monopola i državne vlasti, pri čemu su monopoli uvijek izlazili kao stvarni pobjednici. Konačno, to je i logično. Država u SAD je kao svaka država vlast vladajuće klase, a monopoli su udarna snaga same te vladajuće klase — kapitalista.

---

[4] Id., str. 8.

Država može da osigurava podnošljive uslove klasne borbe, gledano sa pozicija čitave kapitalističke klase. U tom smislu državna je vlast čak donijela nekoliko sudskih odluka formalno na liniji spomenutih zakona, ali to ni najmanje nije smetalo daljnjem razvoju monopola. Tako, na primjer, za vrijeme Ruzvelta je Standard Oil Comp., koju je osnovao D. Rockefeller, bila podijeljena u nekoliko samostalnih poduzeća. Iz njih su izrasle današnje četiri moćne kompanije. Slično su nastale i neke druge gigantske korporacije u oblasti naftne industrije, tako da one uz British Petrol Comp., koja je engleski kapital, vladaju naftnom industrijom (kad izuzmemo socijalističke zemlje) kao takozvana grupa »sedam sestara«. Čuveni njemački koncern I. G. Farbenindustrie se poslije propasti njemačkog fašizma našao na listi ratnih zločinaca jer je služio Hitleru i po odluci Potsdamskog sporazuma bio je razbijen u pet poduzeća. U međuvremenu su dva od tih poduzeća nestala, a preostala tri imaju danas svako pojedinačno pet puta veći bruto proizvod nego što je imao njihov predak.

Koncentracija i centralizacija u kapitalizmu je objektivna zakonitost i ona se nikakvim zakonskim mjerama ne može zaustaviti. Generalno govoreći, razvoj proizvodnih snaga je u konačnoj liniji odlučujući faktor koji pruža objektivnu mogućnost rasta i širenja kapitalističkih monopola. Dok bude postojao kapitalizam kao sistem, ta će zakonitost neumitno djelovati. Vlasnici monopola i njihovi plaćeni menadžeri poduzimaju sve moguće da ovu zakonitost realiziraju kroz optimalizaciju sume profita. Pri tome se koriste sva raspoloživa sredstva, svi mogući metodi i stupa u savez sa svim mogućim saveznicima. Osnovni preduslov za optimalan uspjeh je obezbjeđenje dominantnih pozicija u svakom pravcu. Stalno maksimalno angažiranje monopola na osiguranju vlastite dominacije u zemlji i međunarodnim odnosima je predominantan uslov postizanja optimalizacije sume profita. Osiguranje dominacije je dio suštine monopola. U toj činjenici i leži suština opasnosti postojanja, rasta i razvoja nasilja, pritisaka svih vrsta, koji se u datim uslovima pretvaraju u sistem koji kvalifikujemo kao »neofašizam«. Prema tome, tendenca razvoja neofašizma u savremenom svijetu postoji i postojat će dok god budu postojali kapitalistički monopoli. To je zakonomjerno. Dokle će se ta tendenca eventualno razviti, zavisno je u konačnoj liniji od odnosa društvenih snaga, s jedne strane, zainteresiranih za jačanje monopola i, s druge strane, antiimperijalističkih snaga, njihova jedinstva, organizovanosti i djelotvornosti.

Kakve su danas realne snage zainteresirane za porast dominacije, pritiska, izrabljivanja kao osnove na kojoj može izrasti neofašizam? Da bismo na ovo pitanje mogli odgovoriti, moramo poći od analize tendenci razvoja savremenih monopola kao osnovnih nosilaca hegemonizma, pritiska i eksploatacije u savremenom svijetu. Razumije se, ekonomski izvori su primarni, ali nikako ne i jedini, jer na tendence neofašizma djeluju mnogi

socijalni, politički, psihološki i drugi faktori i uzroci, ali se mi njima u ovom radu ne bavimo.

Nagli razvoj proizvodnih snaga dovodi u prvom redu do rasta radničke klase, porasta potrošnje svih vrsta dobara, razaranja naturalnih privreda po pojedinim zemljama, uvlačenja tih zemalja u sistem robne privrede, što sve skupa omogućava neviđen rast i razvoj gigantskih monopola. Ovome treba dodati i novi kvalitet koji donosi porast međuzavisnosti svih zemalja i naroda. Svemu ovome daje svoj pečat i naučno-tehnološka revolucija, što znači da nauka prerasta u glavni faktor razvoja proizvodnih snaga i društva u cjelini. Kod ovoga ne treba zaboraviti ni zakon koncentracije i centralizacije, kao jedan od osnovnih zakona kapitalizma, da bismo bolje razumjeli rast kapitalističkih monopola. Vrlo brzo poslije formiranja monopola neki od njih u svom djelovanju postaju internacionalni. No, rast gigantskih internacionalnih monopola masovno bilježimo poslije završetka drugog svjetskog rata, naročito sa bržim razvojem naučno-tehnološke revolucije. Rađaju se takvi giganti koji traže i poseban naziv. On je dat u pojmu multinacionalne kompanije.[5] Pogledajmo u kratkom osvrtu kako se gornji proces odvijao i kako se i danas odvija.

Danas u SAD ima više od 11 miliona firmi, a svega 1,5 milion poslovnih korporacija. Na korporacije otpada oko 85% ukupnog poslovnog prihoda. Oko 85% poslovnih firmi imale su prihod manji od 100.000 dolara u 1967. godini. Oko 97% tih 11 miliona firmi spadaju u takozvani »mali biznis«, što znači da im je godišnji dohodak manji od jedan milion dolara. Većina poduzeća iz ove grupe ne zapošljava više od 60 radnika. Zato na drugoj strani samo 300.000 »velikih firmi« imaju godišnji prihod veći od jedan milion dolara. Prema izvještaju Federalne komisije za trgovinu, SAD imaju oko 3.300 korporacija u prerađivačkoj industriji koje pojedinačno imaju imovinu od 10 miliona dolara, u koje je ubrojano i 750 korporacija sa imovinom od preko 100 miliona dolara, te 120 korporacija koje imaju imovinu veću od jedne milijarde dolara. Vrh piramide izgleda ovako: najvećih 100 korporacija u prerađivačkoj industriji učestvuju u ukupnom profitu sa 50%, 200 najvećih sa 70%, a 500 najvećih sa 80%. Prema listu »Fortune«, koji objavljuje podatke o gigantskim korporacijama, proizlazi da su u 1973. godini korporacije-giganti posjedovale imovinu od oko 500 milijardi dolara, imale promet od oko 600 milijardi, profit od oko 40 milijardi, a zapošljavale oko 15 miliona radnika, što znači više od 75% svih radnika zaposlenih u prerađivačkoj industriji. Osam od deset najvećih multinacionalnih kompanija su iz SAD. Zato nismo slučajno u ovoj našoj studiji razmatrali stanje i razvoj uglavnom u SAD. Multinacionalne kompanije sa sjedištem u SAD daleko su i najbrojnije i najmo-

[5] Ovom prilikom ne bismo razmatrali niti pojam multinacionalne kompanije niti prikladnost samog naziva.

ćnije. Kad se to ima u vidu, sa još nekim činjenicama, jasno je vidljivo da je američki imperijalizam udarna snaga svjetskog imperijalizma. Drugi imperijalizmi znače realnu opasnost za čovječanstvo prvenstveno ukoliko su eksponenti američkog imperijalizma ili su sa njim čvrsto vezani.

Kolika je ekonomska moć multinacionalnih kompanija, ilustrativno se vidi kada se napravi rang-lista prema bruto društvenom proizvodu država u svijetu i multinacionalnih kompanija. U toj rang-listi General Motors dolazi na petnaesto mjesto ispred Belgije i Luksemburga, Argentine, Švicarske i Južnoafričke Republike. (U ovu listu nisu uključene socijalističke zemlje.) Samo multinacionalne kompanije sa sjedištem u SAD posluju kroz 10.000 raznih vrsta filijala. Da bi se shvatila njihova stvarna snaga, mora se imati u vidu povezanost tih kompanija sa velikim bankarskim kućama.

Na tom problemu se detaljnije zadržao i Lenjin kad je objašnjavao sistem imperijalizma: »Koncentracija proizvodnje: monopoli koji iz nje izrastaju; stapanje ili sraščivanje banaka s industrijom — je historija postanka financijskog kapitala i sadržaj toga pojma.«[6] Od toga vremena taj proces se ogromno proširio i poprimio je neviđene razmjere. Lenjin u citiranom djelu piše: »Među ono malo banaka koje se uslijed procesa koncentracije nalaze na čelu čitave kapitalističke privrede, prirodno je da se sve više pojavljuje i sve više jača tendencija prema monopolističkom sporazumu, prema trustu banaka. U Americi ne devet, nego dvije najveće banke milijardera Rokfelera i Morgana vladaju nad kapitalom od 11 milijardi maraka.«[7]

A kakvo je stanje danas? Pedeset najvećih banaka u SAD, predvođene sa Bank of America, First National City Bank i Chase Manhattan, posjeduju imovinu od 460 milijardi dolara i poslije plaćenih poreza i taksa imaju dobit od 2,5 milijarde dolara, a zapošljavaju oko 430.000 radnika. Deset najvećih banaka posjeduju 25% ukupne imovine svih banaka u SAD, a 100 najvećih oko 50%. U 1968. godini 49 najvećih banaka držale su 5% akcija kao kontrolnu moć u više od 5.000 velikih kompanija, a na oko 8.000 mjesta su se ispreplitale direktorske pozicije u više od 6.500 poslovnih korporacija. Prema izvještaju Senate Governement Operations Committee za 1973. godinu, postoji vrlo visok stepen koncentracije dioničarstva u nizu kompanija u oblasti energije, prerađivačke industrije, transporta, komunikacija, trgovine na malo. Na osnovu toga u citiranom članku Markley Roberts zaključuje: »I koncentracija ekonomske moći i dalje je u porastu sa strane tako velikih banaka, vlasnika velikih blokova, temeljnih glavnica jednih u drugima.« A kad kao zaključak navedemo da porodice (klanovi) Rokfeler i Morgan kontrolišu šest najvećih banaka u

---

[6] V. I. Lenjin, op. cit., str. 45.

[7] Ibid., str. 38.

SAD (Chase Manhattan, First National City Bank, Manufactures Hanover Trust, Chemical Banhof New York, Morgan Guaranty Trust, Bankers Trust), koje opet kontrolišu stotine drugih banaka, a svi skupa poslovne kompanije, vidimo koliko je enormno porasla njihova moć od vremena Lenjinovog pisanja o *Imperijalizmu*, u kome je ukazano na takav pravac razvoja.

Kao što smo naprijed naveli, takva ogromna koncentracija i centralizacija, uz spomenute uslove, dovela je do pojave multinacionalnih kompanija. One su u svoje poslovne niti obuhvatile sav svijet, izuzimajući socijalističke zemlje. Kao kod svakog kapitalističkog poduzeća, tako i kod njih važi pravilo — posjedovati i kontrolirati tehnička dostignuća, financijska sredstva i tržište. To je neophodno za osiguranje dominacije, koja je bitan uslov mogućnosti optimalizacije sume profita. Prema zakonima kapitalizma, u principu, u zemljama gdje je životni standard niži, što je odraz i niskih nadnica, profitna je stopa viša. Ne samo radnička klasa, već ogromna većina nacije se bori protiv takvog stanja i želi ga promijeniti. Jasno, tada dolazi do direktnog sukoba sa interesima prvenstveno multinacionalnih kompanija. Isto tako, svaki narod želi sam raspolagati svojim prirodnim bogatstvima, što opet dovodi te narode u direktan sukob sa kapitalističkim monopolima. Tako i po svim faktorima dolazi do konfrontacije težnje radničke klase, ali i ogromne većine eksploatiranih naroda sa eksploatatorima, prvenstveno multinacionalnim kompanijama. One koriste sva sredstva da osiguraju svoju dominaciju i preko nje položaj eksploatatora. U tome kapitalistički monopoli traže prirodne saveznike, a to je u prvom redu kapitalistička država i sva eksploatatorska klasa. Kad se govori o kapitalističkoj državi kao prirodnom zastupniku kapitalističkih monopola, imamo u vidu u prvom redu organe prisile tih država.

SAD su u toku drugog svjetskog rata, prvenstveno iz potrebe borbe protiv fašizma, snažno razvile svoje oružane snage. No, poslije završetka rata ta ogromna armija je preuzela u prvom redu ulogu čuvara dominacije SAD u svijetu. Čitav niz okolnosti, koje smo na drugom mjestu analizirali[8], dovodi do stvaranja takozvanog vojnoindustrijskog kompleksa u SAD. Bezbroj veza, među njima i personalne naravi, danas su prisutne u SAD. O opasnosti vojnoindustrijskog kompleksa čak i za građansku demokraciju upozoravali su mnogi, među njima i predsjednik Ajzenhauer. Taj savez je dopunjen trećim opasnim članom — obavještajnom službom CIA. Jasno da prema potrebi njima priskaču i druge snage imperijalizma u pomoć. Izgrađen je i dalje se izgrađuje sve suptilniji mehanizam koji stvaraju te imperijalističke snage. Duga je lista metoda kojima se te snage služe u borbi za dominaciju i osiguranje svojih eksploatatorskih pozicija. Da bi-

---

[8] Dušan Čalić, *Naoružanje i ratna privreda u savremenim ekonom[illegible] svjetskim odnosima*, Simpozij JAZU »Putevi rata i mira«,

smo barem donekle ilustrirali te metode, navodimo slijedeće: glavna snaga dominacije su, svakako, oružane snage. SAD su po čitavom svijetu izgradile stotine vojnih baza, vrlo često ne obazirući se na proteste tangiranih zemalja, kao što je najnoviji slučaj sa otokom Dijego Garsija u Indijskom oceanu. Ako im to treba radi osiguranja svoga dominirajućeg položaja, SAD zadržavaju vojne baze u određenoj zemlji bez obzira na direktno protivljenje te zemlje. Eklatantan primjer je spor oko Panamskog kanala, što je navelo generala Omara Torihosa da ogorčeno izjavi: »Ako je potrebno da žrtvujemo jednu generaciju da bi druga živjela u slobodi, onda nećemo oklijevati da to učinimo.«[9] Izgradnja sistema vojne sile, pritiska i dominacije stalno se usavršava, u prvom redu predvođena od SAD, što je posebna i vrlo široka tema.

Bitan faktor u sistemu osiguranja dominacije, prvenstveno američkog imperijalizma, jeste veza kapitalističkih monopola, Pentagona i CIA. Sjetimo se Čilea, bezbroj pučeva, prevrata i sličnog u novijoj historiji. Agenti CIA su razasuti po čitavom svijetu. Obim i metod rada CIA takođe je široka i kompleksna tema našeg doba. Dokle i kako suptilno ona djeluje, govore riječi indijskog profesora Bambrija iz njudelhijskog Centra za političke studije, koji nije otkrio ništa novo, ali je poznatô javno iznio slijedećim riječima: »Američki su učenjaci preplavili moju zemlju. Donijeli su ogroman kapital. Obavještavali su Stejt department o zbivanjima u Indiji i čak nekad davali savjete.«[10] Isti naučnik tvrdi da ima dosta profesora Indijaca koji su pod utjecajem Stejt departmenta i služe mu kao doušnici. Da je to samo u Indiji!

Bogato korišten metod jačanja utjecaja američkog imperijalizma je držanje vojnih eksperata pod raznim vidovima u drugim zemljama. Argentinski dnevnik »El kronista komesarijal« tvrdi da na tlu zemalja Latinske Amerike SAD drže oko 30.000 vojnika. Osim toga, SAD imaju oko 10.000 vojnika na ratnim brodovima u vodama Latinske Amerike. Poseban oblik koji se koristi za vršenje utjecaja u pojedinim zemljama su oficiri koji su završili vojne škole u SAD. Negdje, kao u Španiji, američki oficiri su starješine u određenim oružanim formacijama.

Posebna opasnost za mir u svijetu i moguć oslonac teroristima i okupatorima su reakcionarni režimi, kao, na primjer, rasistički režim u Južnoj Rodeziji, koji se održava isključivo uz pomoć imperijalističkih snaga, prvenstveno onih iz SAD.

Žalostan, ali i javno poznat metod osiguranja pozicija imperijalista, kroz direktnu spregu multinacionalnih kompanija i CIA, jeste korupcija i mito, čak i ministara i generala, u pojedinim zemljama.

Kuda se sve protežu niti tamnih sila, eklatantno je izbilo u vezi s publiciranjem samo nekih podataka o radu proizraelskog

---

[9] *Konačni prijedlozi,* »Borba«, 29. oktobar 1975.
[10] *Mogu li učenjaci spasiti mir,* »Borba«, 6. septembar 1975.

lobija u SAD. Kako javlja »New York Times«, jedanput nedeljno se sastaju predstavnici 14 židovskih organizacija, što predstavlja štab »presing grupe« u SAD. Ne krije se da velike uspjehe postiže njihov šef Morris Amitay, između ostalog, i zato što je u vrlo dobrim odnosima sa CIA.

Svemu ovome treba dodati i određene poteze zvanične politike SAD. Da bi se stvorili povoljni uslovi za pregovore i ujedinjenje obiju Koreja, članovi Političkog komiteta traže da Južnu Koreju napuste vojnici SAD, koji su tamo pod zastavom UN. Američki predstavnik Mojnihen se tome protivi, brzo izbacujući novo »objašnjenje« da je većina američkih vojnika, oko 42.000, tamo »na osnovu obrambenog ugovora između SAD i Južne Koreje«.

Kad se sve ovo ima u vidu, onda nije čudo kada premijer Indira Gandi koncem 1975. godine upozorava na opasnost od fašizma sa kojom se suočava njena zemlja. Jasno, to je samo opasnost. Tu tendencu ne potpomažu samo najreakcionarnije i najagresivnije snage američkog imperijalizma jer takve tendence neofašizma postoje i mogu se eventualno javiti i u drugim zemljama kapitalističkog Zapada, ali smo analizu tih zemalja ovog puta uglavnom izostavili.

Opasnost od tendenca neofašizma postaje stvarnost ako se razjedine antiimperijalističke, demokratske i progresivne snage. Na žalost, i to se danas događa u svijetu, što imperijalisti vrlo vješto koriste. Antiimperijalističke i progresivne snage su već danas dovoljno jake da spriječe porast neofašističke opasnosti, ali uz uslov ako su te snage u stalnom mobilnom stanju, ako su jedinstvene i ako su svjesne da će opasnost stalno biti prisutna dok postoje njezina izvorišta, a to u prvom redu znači dok je nekontroliran rad multinacionalnih kompanija i njihova sprega sa ostalim imperijalističkim snagama u svijetu.

Veljko Radović

Posljedice težnje za totalnom informativnošću

(Povodom VI Međunarodnog filmskog festivala u Beogradu)

Nedavno završeni Međunarodni filmski festival u Beogradu, FEST 76, daje nam priliku da utvrđujemo u kolikoj je mjeri opravdan koncept-obrazac u ime kojeg je Festival i ustanovljen: da bude *informacija* o ukupnim rezultatima i kretanjima u svjetskoj kinematografiji. Ako se ima u vidu zastupljenost nacionalnih kinematografija i broj filmova-nosilaca mnogobrojnih nagrada i priznanja na svjetskim filmskim festivalima, više je nego očevidno da taj FEST-ov koncept pokazuje svoju vitalnost i postojanost. No, moglo bi se kazati i da ovaj Festival počinje da pati — naročito je to izraženo ove godine — od pretjerane svestranosti, jer se neumjereno razgranjava i rasplinjava; iz tog širenja rađaju se i nedostaci karakteristični za svako širenje: često su širenja lišena dubine! Jeste da FEST time stiče još veću demokratičnost, informativnost i sveobuhvatnost, ali time gubi od ukusa i selektivnosti. Pretpostavlja se da je informativnost vezana za kvalitet, jer ništa nemamo od toga da se informišemo o nedobačenostima i promašajima. Na ovogodišnjem FEST-u prikazani su, naime, i filmovi koji svakako ne bi trebalo da se pozivaju — ni u ime »informativnosti« — na ovu uglednu međunarodnu filmsku smotru. Osvojena svjetska reputacija ne smije se dovoditi u pitanje nikakvim zahtjevima koji škode kvalitetu. FEST se izborio za visoka stvaralačka mjerila, moćno utiče na

civilizovaniju politiku uvoza filmova, stalno dobija u snazi djelovanja na svijest i ukus mnogih naših kulturnih sredina — stoga i ovaj poziv Direkciji FEST-a i njenom prvom čovjeku, Milutinu Čoliću, na strogost i selektivnost. Istina, FEST je onakav kakva je u tom trenutku svjetska kinematografija, ali može nam se dati i nešto »uža« informacija. Time bi FEST izgubio nešto od svoje sveobuhvatnosti, ali u našem narodu živi jedno geslo vjekovima provjeravano mudrošću i iskustvom generacija: »Ko obuhvati premnogo, loše steže.« Čak ako i pojedine nacionalne kinematografije ne uspiju da zadovolje ta mjerila smotre na koja ovaj tekst poziva, ovaj kulturni i društveni događaj svakako neće mnogo izgubiti od svog kulturnog »ekumenizma« svoje vrste.

Redosljed filmova o kojima će ovdje biti riječi, napominjem, svakako nije slučajan, mada je nerazumno apsolutizovati bilo kakav nepomjerljivi redosljed u jednoj umjetnosti koja računa s tolikom relativnošću. Žalim što nisam imao mogućnosti da vidim selekciju filmova mnogo eksperimentalnijih ambicija, jer bih, sigurno, posmatrao neizvjesnu borbu za unapređenje filmskog jezika i dalju autonomizaciju jednog tako značajnog medija kao što je film. Ovo, dakle, ne može nikako biti »totalna informacija« o Festivalu, jer ovaj prikazivač nije bio u mogućnosti da vidi sve što je ova velika smotra nudila.

Američki film *Let iznad kukavičjeg gnijezda* reditelja Miloša Formana je, bez sumnje, najkompleksnije djelo viđeno na ovogodišnjem FEST-u. Formanovo djelo je harmoničan sklad veoma zanimljive priče iz jedne američke ludnice i jednostavne forme, izuzetno značajnih kinestetičkih, socioloških i psiholoških vrijednosti. Ta ludnica jeste jedna u nizu metafora, ali ne u onom uprošćenom i već izanđalom vidu: »čitav svijet je ludnica«. Sâm reditelj Forman je rekao o svome filmu: »Jedan od izazova ove priče jeste to što valja da opisujete duševno oboljele u vrijeme kad ljekari ne znaju šta je duševno oboljenje... Nije moj pogled surov. Surova je stvarnost.« Granica između »normalnog« i »nenormalnog« odavno je pomaknuta u jedno i drugo »polje«, zapravo je to sinusoidna linija koja zalazi čas u »normalno«, a čas u »nenormalno«. Niko više ne zna šta je to duševno oboljenje, a šta duševno zdravlje, jer svi su ljudi na neki način neadaptirani, dakle — »ludi«. Ovaj film govori i o svijetu integrisanih, »uklopljenih«, ali se ispostavlja da je taj prividno uređeni svijet — svijet haosa i nereda?! Bolničarka ludnice (tu ulogu tumači izvanredna glumica Lujza Rečid), koja misli da zna da razdvoji zdrave od bolesnih, zapravo je luđa od svojih pacijenata! U ovom filmu ima dosta grotesknih situacija i smijeha u kome je mnogo groze i zaumnog. U tu ludnicu dolazi siledžija Merfi — »na posmatranje«. »Neposlušan« je i sklon neredu, i njega će pokušati da nasilno integrišu u grozomorni ludački kolektiv. Doći će u ludnicu zdravih i vitalnih nagona i svijesti, sa urođenim smislom zdravih i živih za »pobunu«, ali će poslije

lobotomije zbilja biit ubijen u samim osnovama svoje ličnosti — to jest izgubiće tu svoju merfijevsku ličnost zasvagda, jer to je cijena pristupanja »kolektivu«. Iz sažaljenja će ga, poslije lobotomije, ubiti Indijanac-»poglavica«, dirnut njegovom »novom« sudbinom poslije nasilne mutacije ličnosti, i zatim napustiti taj demonski kolektiv i odšetati u svoje gorde i čiste planine da tamo potraži slobodu bujanja i rasta, zdravlje i ravnotežu kojih u svijetu nema. Tek kad se film okonča, kad se zatvori njegov lûk (ali ne potpuno, jer se beskrajno produžava tom svojom otvorenošću), vidi se sva slojevitost i metaforičnost ovog Formanovog remek-djela. Ulogu Merfija tumači veliki glumac Džek Nikolson, podjednako uvjerljiv i inspirisan kad igra »zdravog« čovjeka i kad u njemu unište pravog Merfija poslije »operacije prilagođavanja«. Inače, glumci u tom filmu igraju tako autentično da i najveći stručnjaci imaju teškoća kad hoće da prepoznaju »prave« ludake od glumaca koji se igraju ludila. U tome ludilu nema kliničke racionalnosti i sistematičnosti, jer je ovaj film himna slobodi, »neprilagođenosti«, sama poezija bjekstva od okova.

Film Roberta Altmana, *Nešvil*, prosuđivan je u Americi i kao film kome nedostaje osjećanje patriotizma, kao djelo čovjeka koji ne osjeća svoju zemlju i prema kojoj nema dovoljno rodoljubne milosti i razumijevanja. Takve optužbe nisu bezazlene, ali ih je teško i dokazati. Istina je da Altman zaista nema »razumijevanja« za neke svete američke mitove ni za »američki san«, ali to ne znači da mu, pri tom, nedostaje patriotskog osjećanja. Radnja Altmanovog filma odvija se u jubilarnom raspoloženju — riječ je o dvjestagodišnjici Sjedinjenih Američkih Država — u Nešvilu, prestonici »Countri and Western« muzike. Nešvil je žiža u kojoj se sažima sve *američko*, u jednom savršeno simboličnom vidu koji se prikriva iza privida dokumentarnosti, što je samo površinska osnova ovog slojevitog i asocijativnog djela Roberta Altmana. Mi, u stvari, vidimo da je to ingeniozno usmjeravana dokumentarnost i da se iza tog »reporterskog« prikaza američke provincije krije mnogostrukost jedne složene stvarnosti i haotičnosti velikog američkog hepeninga u Nešvilu, kičerskoj prestonici »srednje« Amerike. Altman je povodom ovog svog djela izjavio: »To je pravi izraz američke kulture. Kultura Nešvila jeste kultura lišena obrazovanja, ona govori o ukorijenjenosti u zemlji, o provinciji. To je povezano sa *nijemom većinom*.« I da se ovdje ne radi o Altmanovoj racionalizaciji sopstvenog rediteljskog postupka, svejedno se vidi da je *Nešvil* metafora, parodija na način mišljenja koji se svodi na dovijanje da se ljudi po svaku cijenu popnu na »pozornicu« gdje ih čekaju slava, novac, moć. Svi hoće milionske tiraže ploča »narodne muzike«, svi žele da postanu idoli svjetine što se bezglavo tiska u Nešvilu, dok megafoni niču o demokratiji, o slobodi, o uspjesima velikog a ranjivog kolosa u kome je sve ukorijenjeno osim — kulture. »Glupost u čistom stanju«, rekao bi

Altman. To je sveopšti idealizam, bjekstvo u iluziju i lažnu pastoralu u svijetu koji više nema iluzija. To je odista zastrašujuća slika nekulturnog svijeta. Jedan manijakalni mladić (»plod« takve »kulture« Nešvila) pucaće u »narodnu pjevačicu« koja u tom trenutku opjeva čari američkih toplih ognjišta, dok se Nešvilom ore zvuci pastoralne melodije da je sve u redu i da živimo u divnom, sređenom svijetu opšteg blagostanja. To je simboličan pucanj u američku pastoralu, u svaku pastoralu u kojoj se ružno i lažljivo živi. Više od trideset »glavnih« glumaca učestvuje u ovome filmu, a opet se sve te pojedinačne sudbine uklapaju u opšti tok priče o Nešvilu, gradu kiča. Sve je to ista sudbina, sudbina Nešvila i nešvilâ. Mislim da *Nešvil* nije dostojno ocijenjen i da je to film koji se mora prosuđivati s izvjesne vremenske razdaljine — tek onda će se dobro uočiti njegova slojevitost prikrivena »jednodimenzionalnošću«. Altman je ovdje učinio ono što samo najveći mogu: sve je sažeo do jednostavnosti, a pri tom nije ugušio simboličnost ni univerzalnost kojih ima u svakom događaju što predstavlja opšte odlike ljudske vrste.

Kako izgleda čin samoosvješćivanja u »nešvilskom« svijetu? Da li se »isplati« spoznati takav svijet iz kojeg je prognata svaka harmonija, svaki smisao? Je li utješno »progledati« i vidjeti tako ružan svijet gdje je bolje ne vidjeti i ne čuti? Uprošćeno rečeno, to su osnovne ideje zapadnonjemačkog filma *Tajna Kaspara Hauzera*, u režiji Vernera Hercoga. U evropskoj literaturi, pa i u simbologiji raznih tajnih i inicijatičkih društava, kasparijanski mit je rasprostranjen i korišćen na različite načine — već prema potrebi i prilici. A evo šta se desilo autentičnom Kasparu Hauzeru: u jednom malom gradu Njemačke osvanuo je, 1828. godine, Kaspar, mladić neodređenih godina, s pismom u ruci! On nije znao ko je (pisalo je to u pismu), ni šta je, ni odakle dolazi, ni ko ga je ostavio — bio je, dakle, na nivou beslovesnog stvora kojeg su, iz misterioznih pobuda, držali zatočenog u nekom podrumu. Nije znao da govori, a bio je i gotovo gluv. Onda se oko tog zlosrećnog momka (neki misle da je on bio sin Napoleona Bonaparte, drugi vjeruju da je bio princ od Badena, a ima i takvih kojima je do toga da šire famu kako je Kaspar bio varalica!) okupi legendarno njemačko malograđanstvo: usvojiće ga, naučiće ga da hoda, a zatim i da govori. Šta je ugledao? Kaspar vrlo brzo postaje miljenik takozvanog »otmjenog društva« i pokazuju ga na svojim prijemima. Ubrzo potom Kaspar — »progledavši« i shvatajući da se obreo među samim idiotima — ispoljava veliko nezadovoljstvo svijetom koji je tako kasno (ili možda prerano) otkrio u svoj njegovoj ružnoći. Čovjek bez biografije i istorije, Kaspar će pokazati više plemenitosti, pameti i logike od tih ljudi zaglupljenih grubim životom uskih duhova, površnostima i frivolnostima. Više nego neutješna misao! I kad neko na kraju i ubije Kaspara — vjerovatno uplašen činjenicom da je Kasparu pošlo za rukom da progovori i da bi mogao otkriti neku važnu tajnu u vezi sa svojim porijeklom — pedantni

germanski anatomi i genetičari analiziraće svojstva i veličinu Kasparovog mozga i dati o tome precizan izvještaj. O čemu, zapravo? Šta se krilo u mozgu Kaspara Hauzera? Vjerovatno je bio zaprepašćen zbog onoga što je ugledao, ta nevina duša koju su pokušali da isprljaju. Film *Tajna Kaspara Hauzera* odlikuje se izvanrednim ritmom, atmosferom i svojim likovnim svojstvima. Veoma moderno i uspješno ostvarenje zapadnonjemačke kinematografije, koja nije davala naročito značajne rezultate u dužem vremenskom periodu.

Ugledni američki reditelj Bob Fos, stvaralac *Kabarea*, ovog puta je bio predstavljen filmom *Leni*, dramatičnom biografijom »skarednog« komičara, pisca kupleta i kabaretista »underground«-a, Lenija Brusa. I Fos je, kao i Altman — no, razumije se, u skladu s vlastitim rediteljskim »rukopisom« — upotrijebio dokumentaristički postupak u svome filmu, uspješno harmonizujući film-istinu i film-anketu sa transponovanim činjenicama jednog zanimljivog i tragičnog života. Leni Brus se bavio čudnim i neisplativim poslom: ismijavao je takozvane »američke svetinje« i skorojevićke mitove jedne zemlje bez tradicije i kulture, otkrivao je licemjerje Amerike i njen surovi puritanizam. Težak posao! Leni Brus je imao dara za prestup i prekoračenje granica koje postavlja vlast u državi, ali ta vlast je, opet, znala kako da zatvori govorljiva usta Lenija Brusa. Osujetili su ga na vrlo djelotvoran način, sudili su mu za skarednosti i istine koje je govorio sa podijuma kabarea. U ulozi Lenija nastupio je veliki glumac mlađe generacije, Dastin Hofman; ništa manje upečatljivu ulogu njegove vjerenice, pa potom supruge i saputnice, ostvarila je Valeri Peren.

Junak filma *Alisa više ne živi ovdje* reditelja Martina Skorsiza je tridesetpetogodišnja žena, koja je ovome filmu pozajmila ne samo svoje ime. Alisa, pasivna supruga i domaćica, smrću muža postaje »glava kuće«. Jedan tragičan spoljni događaj stavlja je u poziciju kojoj nije dorasla, jer je čitavog života njegovala u sebi podložničke crte, nemajući sopstvene inicijative ni sposobnosti da živi bez »tutorstva«. Sa svojim maloljetnim sinom, Alisa će pokazati, uz čudovišne napore koji ne priliče ženi, kako se može i mora opstati u svim uslovima. Ovako izražena, ideja Skorsizovog filma može izgledati pomalo patetično, ali u filmu te patetike nema, ili je prikrivena humorom. Alisa, »građanin drugoga reda«, ipak će morati da živi bez muža-zaštitnika. Krenuće u svoj Monterej, mjesto djevojaštva i prvih iluzija — da tamo počne da živi kao da se ništa prije toga nije dogodilo. Naravno, sve to što se dogodilo pratiće je kao sjenka i neće je napustiti, ali Alisa se probudila i prenula. Za ulogu Alise Elen Berstin dobila je »Oskara«, mnogostruko zasluženo.

U poljskom filmu *Obećana zemlja* reditelja Andžeja Vajde glavni junak filma je — grad. Radnja ovog Vajdinog djela, naime, događa se u Lođu, krajem XIX vijeka, i Lođ je taj »junak«. Taj grad je postao, voljom slučaja, plana i mnogostruko ispre-

pletenih interesa, »obećana zemlja« u kojoj se mislilo samo na novac, zlato i grozničavu poslovnost agresivnog mladog kapitalizma u uzrastu i nastajanju. Učinilo se građanima Lođa da će ih novac usrećiti! Vajda svojom baroknom kamerom registruje nasrtljivu invaziju skorojevića, bankara, industrijalaca i novih građana »od juče«, i bjesomučno klanjanje pred »zlatnim teletom«. Neke sekvence ovog Vajdinog filma režirane su izvanredno. Ta atmosfera rasapa, bunila pohlepe i ljudske predanosti materijalnom registrovana je darovito i upečatljivo, mada bi ovo djelo možda više dobilo da je u njemu nešto manje baroknosti i košmara. Nagla industrijalizacija Lođa, dimnjaci što strše iznad krovova ovog grada kulture i industrije, tradicije i »novih dana«, osiromašeno radništvo i bezumna pohlepa nesitih — sve je to dato rafinirano, bez nasilne i manihejske ideologizacije. Poslije *Pepela i dijamanata* i drugih značajnih djela, Andžej Vajda napravio je još jedan film rijetke uzbudljivosti. To je djelo majstorstva i srca.

Sudeći po filmu *Prizori iz bračnog života*, teško je bilo prepoznati stil Ingmara Bergmana, jer je očevidno da veliki nordijski majstor ulazi u neku svoju drukčiju fazu. Bergman je ovog puta napravio, zapravo, televizijski film, baveći se — na direktan način — problemima braka, to jest problemom međuljudskih odnosa u najopštijem smislu. To je, u stvari, psihodrama koja počinje mirno: televizijski reporter intervjuiše »idealni bračni par« Švedske koji je, ujedno, proslavio desetu godišnjicu »srećnog života udvoje«. Onda počinje gomilanje trivijalnosti i dosta konvencionalnih psihologizama. Naravno, film će »dokazati« da taj brak nije baš idealan, i to je ono što je u ovom Bergmanovom filmu veoma providno, eksplicitno i odgonetljivo. Taj brak pati, naravno, od onoga što se zove »guranje smeća pod tepih«, to jest od umjetnosti prikrivanja, zataškavanja i idealizacije. Direktnim iskazima u filmu-anketi saznaćemo što već odnekud znamo i rijetko ćemo biti nečim iznenađeni: imamo to u iskustvu ili u podsvijesti. Bergman hoće da kaže, i to u jednoj dosta uprošćenoj ravni mišljenja, da u braku nestaje erotske ljubavi i ljubavi uopšte. To je hladna analiza jednog braka, jednog ljudskog međuodnosa, i zapravo je pomalo čudno čime taj film čitavo vrijeme tako čvrsto drži pažnju gledalaca. Po svoj prilici, to je, prije svega, igra dvoje sjajnih glumaca, Liv Ulman i Erlanda Jozefsona, i nesumnjiva projektivnost ovoga filma. Mi u njemu prepoznajemo sopstvene brakove, sopstvene nemogućnosti da živimo s drugim. To ovom Bergmanovom djelu daje onu asocijativnost koju on sam, zapravo, ne posjeduje zbog svoje direktnosti, pa i konvencionalnosti mišljenja. Lično ne mislim da je to naročito značajan film, a opet ostaje u svijesti sa svim svojim pojedinostima, kao da se »ugnijezdio« u našoj podsvijesti. Jer to je djelo bespoštedne iskrenosti, analitičnosti i psihoanalitičke vrijednosti. Filmski je to dokument od velikog psihosociološkog značaja, prije svega.

Poznat po svojoj neumjerenoj i neobuzdanoj maštovitosti, Reditelj Ken Rasel ovog puta je ostvario još jedno djelo drečave spektakularnosti koje nema baš uvijek ukusa, ali koje pokušava da proširi granice filmskog jezika i postigne neku vrstu »totalnog filma«. On sâm je o svom filmu *Tomi* rekao: »*Tomi* će, nadam se, biti spoj slika, vizija i zvukova, muzike i pjesme kakav do sad nije viđen u filmu.« Raselov film jeste sve to što je rekao, u izvjesnom smislu. Scenario je, zapravo, pisan na osnovu libreta poznate rok-opere Pita Taunšenda, a uloge u ovome filmu tumače Rodžer Daltri, Oliver Rid i En-Margret. Dječak Tomi će, kad pred njim ubiju njegova oca, zanijemiti od užasa i tako se »izolovati« od daljih okrutnosti svijeta. Postaće zatim »fliperski« šampion, novi kičerski »Mesija« Dvadesetog vijeka, kakav i dolikuje takvom vijeku. U tom drečavom spektaklu analizira se rađanje — i to ne lagano, postupno, nego eksplozivno i brutalno — lažnih religija, »negdje na pola puta između Holivuda i Lurda«. Razumije se, ta vulgarna mješavina svetilišta u Lurdu i barnumske pijace Holivuda izrodiće neviđenu međuzavisnost i isključivost ikonoborstva i ikonoklastije naših dana. *Tomi* Kena Rasela ne pati pretjerano od sistematičnosti, pokatkad je svjesno i nesvjesno vulgaran i kičerski, ali je on jedno dramatično svjedočanstvo jalove civilizacije koja traži svoga »Boga«, ljuljajući se između Holivuda i Lurda, između prizemne religije slave, uspjeha, novca i histerije i prazne religije neba. Neumjerenost te civilizacije našla je vjernog tumača u Kenu Raselu, čovjeku takođe neumjerenom i anarhičnom kakav je i sâm vijek kome se ruga s toliko strasti.

Film-iznenađenje iz Kana prijatno je iznenadio i u Beogradu: to je alžirski film *Hronika vrelih godina* reditelja Mohameda Lahdara-Hamine. Začuđuje modernost i kultivisanost ovoga djela mladog reditelja, osobito ako se zna da nije izraslo iz plodne i stvaralački izrazite kinematografije. Dakle, pomalo je samoniklo, pa je i stoga toliko iznenadilo na Kanskom festivalu. Razdoblje o kome je riječ u ovom filmu je ono od 1939. pa sve do 1. novembra 1954. godine, dakle do dana alžirskog ustanka protiv kolonizatora. Film je izuzetne likovne ljepote i upečatljivo sporog ritma svojstvenog tom podneblju i mentalitetu. Sâm Hamina je rekao da je alžirska kultura — kultura vreline, kultura žege, pa je takva kultura i dala »spori« ritam filmu. *Hronika vrelih godina* je film o žeđi: narod je žedan vode, željan hljeba i slobode. To je stara, arhetipska društvena situacija kada iz jednog ropskog stanja izniče svijest o tome da je pobuna jedini izlaz. Ide se od patnje i poniženja do pobune i samoosvješćenja. Hamina kaže: »Nisam napravio manihejski, karikaturalan film. Ja ličnosti ne karikiram... Ono što ja pripovijedam jeste razvoj i osvješćivanje kroz lik Ahmeda.« Ahmed je, kako i reditelj tvrdi, arhetipski Alžirac, i što se njemu dogodilo — dogodilo se Alžiru u razdoblju »hronike«. Taj alžirski Spartak izrasta iz zlosrećne mase istih, i pobuniće se, uspraviti u

toj besplodnoj pustinji koja nikome nije dala vode i hljeba, ali im je zato dala strpljivost i upornost vegetacije tih predjela. Ova Haminina »hronika« je veoma uzbudljivo epsko djelo, sa svojim superiorno izdiferenciranim individualnim i opštim planom događanja. Hamina je, svakako, imao prethodnika, ali u Alžiru vjerovatno nije. Ta samoniklost ovoga djela je ono što najduže zapamtimo.

»Ja vjerujem da je u toku ogromni antropološki preobražaj koji će konačno promijeniti našu prirodu«, izjavio je italijanski reditelj Mikelanđelo Antonioni, tvorac filma *Profesija: reporter*. O kakvoj vrsti preobražaja može biti riječi? Na kakve to mutacije, genetske i psihičke, misli Antonioni? On je izjavu sročio savršeno logično i jasno, ali to filmom nije dokazao, niti je lako »dokazati« bilo kakvu tezu u umjetnosti. Naprosto, u njegovom filmu riječ je o pokušaju »iskakanja iz kože«, o koraku *izvan*, o izlaženju iz toka i istorije. Reporter engleske televizije, Dejvid Lok, preuzeće identitet umrlog saputnika-krijumčara oružja, očevidno sit sebe, sopstvenih poraza u koje je utonuo do grla, s promašenim brakom i promašenim životom u svijesti. To će se — i to nije slučajna antonionijevska simbolika — desiti upravo u pustinji, gdje ništa nema identiteta osim pustinje i zemlje ispod nje. Lok će pokušati da se oslobodi istorije, ličnih podataka i uspomena, biografije, ali će morati da prihvati — tuđu! Osujećeni čovjek neće se izliječiti od osjećanja umora, besmisla i očaja, sve će se završiti u ledenoj tajanstvenosti — bez odgovora. Da li je Antonioni mislio na tu vrstu preobražaja ili smatra da je čovječanstvo sito sebe i da stoji pred velikom promjenom koja će izmijeniti ljudsku prirodu? Nisam ubijeđen da je ljudska priroda podložna tako brzim promjenama, ali mi je poznato jedno stanje tupe osujećenosti i zasićenosti koje prosto lebdi u vazduhu. To je Antonioni uspješno izrazio u svome filmu. Pojedine sekvence ovog djela su izvanredne sugestivnosti, ali je ono, u suštini, jedna precizna konstrukcija u kojoj nema duše, ni logike, ni obrazloženja, pa često ni poezije. Naime, poezije nema tu gdje je sve proračunato u tančine. Glavnu ulogu tumači Džek Nikolson.

Drukčija vrsta usamljenosti prikazana je u sovjetskom filmu *Dersu Uzala* slavnog japanskog reditelja Akira Kurosave. Radnja ovog Kurosavinog filma je veoma jednostavna, kao bajka: početkom ovoga vijeka ruski polarni istraživač Arsenjev susreće u ogromnoj i negostoljubivoj sibirskoj tajgi domoroca Dersu Uzalu. Film je povijest toga legendarnog prijateljstva; u stvari, to je poema o čovjekovoj hrabrosti i plemenitosti. Surova sibirska tajga neće u tome čovjeku prirode ugasiti plemenitost, i ostaviće šibicu nekom *nepoznatom* čovjeku koji će, možda, od nevolje svratiti u napuštenu jurtu! Ta čudesna i zaboravljena plemenitost prikazana je na autentičan, a ne deklarativan način. U toj velikoj tišini tajge postoji ljudsko biće sa svojom velikodušnošću i lojalnošću, i ono želi da nahrani čak i miševe, jer

se osjeća dijelom čitavog živog svijeta!? Film o Dersu Uzali je posredna kritika ljudske ravnodušnosti, agresivnosti i prizemnosti ljudskih ciljeva. Da nema posljednje sekvence u Habarovsku, ovaj Kurosavin film bio bi čudesno savršena i jednostavna saga o prijateljstvu i čistoti, o plemenitosti i prirodi. O ovome filmu napisao je ugledni francuski teoretičar Marsel Marten da je to »beskrajno lijepo djelo, istovremeno grandiozno i smireno, koje dokazuje da Kurosava nije izgubio ništa od svoga majstorstva«. U naslovnoj ulozi nastupio je izvanredno sugestivni i čudesno autentični glumac Asakaru Nakai.

Film *Kum II* Frensisa Ford Kopole je, naravno, »nastavak« filma *Kum* o znamenitoj zločinačkoj »dinastiji« Korleone koja svim pripadnicima bratstva i »Porodice« obezbjeđuje zaštitu — zločinima. Dabome, i prvi Kopolin film imao je metaforično značenje, a Korleonova »Porodica« nastavila je i u drugome dijelu da trijumfuje pomoću zločina. Majkl Korleone, nasljednik ove dinastije, uvećavaće svoju ogromnu moć, a proširiće je i na sferu državne politike! Zato je film *Kum II* priča o usponu i moći, to jest o moći koja postaje neljudska i koja, na kraju, proždire i posjednika takve moći. Uništavanje neprijatelja do kraja — to je paradoksalni zaključak ovog metaforičnog djela — ostaviće vođu porodice Korleone usamljenog?! To će biti potpuna makbetovska usamljenost, jer više nema neprijatelja — a ni prijatelja! Ostala je samo čista moć, ništa više. Nije, mislim, ispravno upoređivati ova dva dijela i pretpostavljati jedan drugome, jer se bave, u suštini, različitim stvarima. *Kum* je govorio o Porodici, o »maloj Italiji«, o tradiciji i o sicilijanskim običajima — kretao se, dakle, po sferi porodičnoj i arhetipskoj; *Kum II* se proširuje na politiku, na sferu velikodržavnih poslova, na senatore i izbore, na veletrgovinu, na moć mnogo širu i monumentalniju. Kopola je napravio dobar film, a ne samo varijantu prvoga ili njegov blijedi odjek i otisak. Izvanredne uloge ostvarili su Al Paćino i Robert de Niro.

Djelo Etore Skole, *Nekad smo se toliko voljeli*, priča je o »tri ratna druga«. Oni su, svaki na svoj način, prošli put koji je prošla i Italija poslije rata, iz kojeg su izašli s uvećanim entuzijazmom oslobođene mladosti pune planova. Šta se s njima desilo kasnije? To ovaj film prikazuje na onaj znameniti italijanski način koji veoma tragične i melanholične stvari života prikriva humorom tako italijanskim. To nije film velikih i novih ideja, ima u njemu i šablona, ali je to, svejedno, dobar film koji specifično govori o nespecifičnom i nekako poznatom. Tome povoljnom utisku o ovome Skolinom djelu svakako doprinose i veoma dobre uloge Vitorija Gasmana i Nina Manfredija.

Dino-Rizi, italijanski reditelj ne više tako mlad, napravio je jedno dobro djelo, *Miris žene*. Naviknuti na filmove o slijepcima i invalidima koji izazivaju lažna i površinska osjećanja samilosti i milosrđa, mi se s izvjesnim osjećanjem čudne radosti prepuštamo ovom filmu koji govori o slijepom kapetanu i njegovom

posilnom na crnohumoran način koji nas obasjava izvjesnom vedrinom. Slijepi kapetan će se od tog našeg »milosrđa« braniti arogancijom i nabusitošću. Film ima, na žalost, melodramski završetak; da toga nema, bio bi zapamćen po znatnoj uvjerljivosti i nekonvencionalnosti priče, i po izvjesnoj muževno sprovedenoj ideji o osakaćenom životu koji se, ipak, ne prepušta zlehudosti sudbine. Ulogu slijepog kapetana tumači, na način koji se ne zaboravlja, veliki italijanski glumac Vitorio Gasman.

Holivud 1938. godine i »nostalgija-žanr«, to su spoljni elementi u kojima se ostvaruje film Džona Šlezingera, *Sjaj i bijeda Holivuda* (originalni naslov, *Dan skakavaca,* »inventivno« je zamijenio naš distributer). U filmu vidimo svijet obožavalaca, na periferiji Holivuda-grada i Holivuda-sna. Taj grad samo rijetkima i izuzetnima ostvaruje pokoji san, a ostale uništava zajedno sa — snovima. U romanu Nataniela Vesta, po kojem je snimljen ovaj Šlezingerov film, piše: »Teško je smijati se potrebi za ljepotom i romantičnošću, bez obzira koliko neukusni ili čak grozni bili rezultati.« Ovaj melanholični Šlezingerov film upravo je nadojen osjećanjem duboke sjete bezuspješnih. Šlezingerovo novo djelo nema savršenost jednog *Ponoćnog kauboja,* a pomalo je i razvučeno i dramaturški razliveno. Odlične uloge ostvarili su Donald Saterlend i Karen Blek, glumica eksplozivne putenosti i čudesne spontanosti.

Holivudski frizer Hala Ešbija na prvi pogled djeluje kao film priproste ideje koja se trivijalno sprovodi i razvija do kraja. Riječ je o holivudskom frizeru koji uljepšava velike dame holivudskih mogula i pri tom vodi ljubav sa njima — bez izuzetka. Ovdje je taj frizer (Voren Biti), zapravo, muškarac-objekt, muškarac-predmet. Ali, kad se, naknadno, uoči da je ta frizernica, i taj svijet blaziranosti i spoljnog sjaja, zapravo Amerika koja toliko polaže na ljepotu i »kozmetiku«, onda smo nedvosmisleno u politici, u političkoj alegoriji! Amerika na uljepšavanju! Može ovo da izgleda kao jedna nategnuta racionalizacija prividno površnog filma kojim defiluju lijepe žene (Džuli Kristi, Goldi Hon i druge), ali je očigledno da je on imao i neprikrivene »političke« ambicije. Inače, bez toga značenja on bi bio lišen bilo kakve slojevitosti i ugušio bi se u banalnosti diskreditovanja jedne tobožnje predrasude da su, navodno, svi frizeri — homoseksualci.

Veliki italijanski reditelj Lukino Viskonti bio je ove godine prisutan na FEST-u sa svojim novim djelom *Zatvoreni porodični krug.* I ovdje je riječ o metafori, ali u filmu kao prvenstveno dokumentarističkom mediju ne prolaze najbolje usiljeno uspostavljene metafore koje dolaze »iz pameti«, a ne iz realnih i psihološki obrazloženih odnosa i stanja. Upravo zbog toga ovaj film velikog majstora djeluje nekako suvo, racionalno, jer ilustruje jednu dosta ukočenu tezu-metaforu razdrobljenosti, političke i klasne, savremene Italije. Sukob tradicije i radikalnog reformizma riješen je, pokatkad, naprosto pamfletski i šematski.

Naročito je jednolinijski dat onaj dio te čudne »porodice« u kojem vlada klima anarhizma i radikalizma novijeg vremena. Glavne uloge tumače Bert Lankaster i Silvana Mangano.

Na kraju ovog sumarnog prikaza autor samo može još jednom da požali što nije imao prilike da vidi još filmova drugih autora, jer vjeruje da bi njegov sud, možda, bio sveobuhvatniji, bliži istini i obrazloženiji. Ma kako sintetičan i uopšten bio, on je pokušaj vrednovanja filmova koji su po bilo čemu značajni za razvoj svjetske kinematografije. Razumije se, nije ni potrebno napominjati da su oni prosuđivani s jednog ograničenog i subjektivnog stanovišta. Na kraju, kao i na početku, valja reći da bi selektivnost samo još više doprinijela ugledu ovog Festivala koji je već pokazao svoju dragocjenu ukorijenjenost u naše kulturno podneblje. Mora se, na svaki način, očuvati kriterij — da bi se sačuvala publika koja s toliko oduševljenja podržava ovu uglednu međunarodnu filmsku smotru. Nema naročite potrebe iskušavati strpljenje onih koji su FEST-u toliko naklonjeni, vjerujući u mnogostrukost njegovog posrednog i neposrednog dejstva.

Dr Milan Ranković: Umetnost i marksizam

(»Radnička štampa«, Beograd, 1975, strana 164)

Šta je doneo marksizam u shvatanjima umetnosti? M. Ranković smatra da je »i u ovoj oblasti marksizam značio naučnu teoriju koja se oslanja na neka od najznačajnijih dostignuća misli o umetnosti koja su ostvarena u ranijim periodima razvitka ljudskog duha« (str. 20). Marksizam je naročito doprineo razumevanju »odnosa umetnosti i društva, umetničkog dela i publike, prirode umetničkog stvaranja i doživljavanja stvorenog umetničkog dela« (str. 21). Autor takođe smatra da se marksističko shvatanje umetnosti ne može reducirati samo na sociologiju umetnosti ili estetiku niti, pak, ni na jednu drugu oblast jer je »integralno i metodološki i teorijski«. Marksizam uspostavlja novu orijentaciju u proučavanju umetnosti. Pošto postoje i nemarksističke orijentacije u estetici, prirodno se postavlja pitanje koja je od njih plodnija i bliža istini. Na žalost ili na sreću, nema rezultata koji automatski proizlaze iz opredeljenja istraživača. Naprotiv, »nekreativna, deklarativna ideološka isključivost« kvazimarksističkih teoretičara bez talenta nije izlazila iz kruga »dogmatike citatomanije« i nivoa »konvencionalne teorijske svesti«. Na drugoj strani, uprkos pogrešnim polaznim osnovama, mnogi talentovani mislioci otkrili su nove mogućnosti proučavanja umetnosti. Ipak, odgovor se ne nalazi u nemarksističkim opredeljenjima. Naprotiv, Ranković smatra da se prave mogućnosti daljeg razvijanja marksističke teorije umetnosti nalaze upravo na tlu marksizma: otvorena, kritička i nesputana, ona mora da dâ odgovor na mnoga pitanja. Ali, i nekritička otvorenost ima za rezultat sterilnost kao i teorijska zatvorenost marksizma. Pravi izlaz je u dijalogu, u »unutrašnjoj konkurenciji« između marksističke i nemarksističke misli, u dograđivanju »novih komponenata« svojstvenih marksizmu, a nikako u »transplantaciji komponenata koje su njemu tuđe« (str. 28). Dogmatičnost u primeni metodoloških pristupa građanske orijentacije, njihovo prenaglašavanje, jednostranost u primeni, njihovo pretvaranje u univerzalne i pomodan karakter mnogih od njih vode takođe u sterilnost.

Shvatajući, dakle, odnos između marksističkog i nemarksističkog proučavanja umetnosti kao

međusobno uslovljen, međuzavisan i kritički, Ranković pravi razliku između »spoljašnje« i »unutrašnje« kritike marksističkog proučavanja umetnosti. »Spoljašnja«, odnosno nemarksistička teorija (koja je i u ovom pitanju nekoherentna) prebacuje marksizmu neaktuelnost, pripadnost devetnaestom veku, odsustvo stvaralaštva i originalnosti, eklekticizam, anahroničnost, utopizam, odsustvo odgovora na izazove našeg vremena, a slabosti staljinizma i ždanovizma shvata kao univerzalne karakteristike marksističke misli. Sterilnu negaciju marksizma predstavljaju i vulgarizatori marksizma koji veruju da su dosledni marksisti. Tu spadaju vulgarni ekonomizam, koji složene umetničke pojave direktno izvodi iz ekonomike, negira individualnu i socijalnu psihologiju i akt stvaranja; simplificiranje marksizma, koje gubi vezu sa autentičnim marksizmom; dogmatizam, koji se manifestuje »u okviru ideološki sankcionisanog citatomanskog manira« prilagođenog potrebama dnevne politike uz zapostavljanje čitavih teorija koje je Marks razvio; državno-partijsko sankcionisanje određenog tipa stvaranja, zatim cenzura stvaranja,kanalisanje i potčinjavanje umetnosti, umesto njenog daljeg razvijanja. Naravno, ova orijentacija u tretiranju umetnosti tesno je povezana sa tipom društvenih odnosa koji osporava potrebu istraživanja, potrebu kritičkog preispitivanja u mnogim drugim oblastima društvene misli, pa i u domenu umetnosti.

U čemu je suština Marksovog i Engelsovog shvatanja odnosa između umetnosti i društva? U Rankovićevom tumačenju Marksa umetnost je specifičan vid društvenog života i deo društvene istorije. Umetnost je društveno uslovljena i podvrgnuta delovanju društvenih zakonitosti. Posebne zakonitosti utiču na relativnu specifičnost razvitka umetnosti u odnosu na razvitak društva, a suptilna dijalektika ovog odnosa pretvara se u poluistinu čim se zanemari jedna od ovih dveju strana tog odnosa. Na istom nivou društveno-ekonomskih odnosa i sa istom klimom umetničkog stvaranja, čak i približno istim kvantitetom umetničke produkcije, ne moraju se javljati i dela istog umetničkog kvaliteta jer je njihova vrednost uslovljena ne samo objektivnim faktorima, nego i subjektivno neponovljivom psihofizičkom konstitucijom i snagom individue izražene u njenom talentu. Talenti i njihova učestalost su, nesumnjivo, izraz određenih uslova, ali oni nisu izraz samo povoljnih, nego i nepovoljnih okolnosti pošto se neki od njih formiraju upravo u sukobu sa sredinom.

U odnosu između umetnosti i društva i danas deluje čitav niz komponenata koje su vezane kako za karakter društva tako i za savremenu tehničku i tehnološku revoluciju. U prošlosti klasna struktura je predstavljala barijeru koja je limitirala kontakt sa umetnošću. Danas je ta barijera ako ne slomljena, ono je krug onih koji ostvaruju kontakt sa umetnošću putem masovnih medija silno proširen, tako da ni najpovlašćeniji slojevi »nisu mogli da uživaju u tolikom broju i takvoj raznovrsnosti kulturnih dobara i umetničkih dela u kojima danas može da uživa svaki građanin bilo koje od razvijenih zemalja sveta« (str. 45). Formirana je masovna svetska umetnička publika, kvantitativno se uvećalo umetničko stvaranje, umetnost prošlosti i umetnost sadašnjosti nalaze svoj put do publike, uvećala se i postala komplikovana konkurencija umetničkih dela stvorenih u raznim zemljama i u raznim epohama, čak »i stara umetnost postaje savremena« (str. 47). Ta činjenica širi doživljajni dijapazon savremenog čoveka, osposobljava ga »da bez unutrašnjeg konflikta estetski doživljava ne samo raznovrsne već i međusobno suprotne rezultate umetničkog stvaranja« (str. 47). To povećava njegovu toleranciju raznih formi škola i pravaca. U njih, svakako, spada i otkriće novih realnosti koje Ranković ne nalazi u naučno-utopijskoj literaturi, siromašnoj imaginacijom, nego u modernoj likovnoj umetnosti koja ne samo prati, nego i an-

ticipira naučnu sliku sveta i čija prividna irealnost otkriva nove dimenzije stvarnosti (mada je prihvatanje te umetničke slike praćeno snažnim otporom). Naučno-tehnički razvitak doneo je i izmene estetske percepcije, njenu specijalizovanost i sposobnost za primanje mase informacija.

Veliki deo studije posvećen je komparaciji umetnosti i nauke, i to pre svega brojnih i evidentnih funkcija koje one vrše u savremenom društvu. Ranković polazi od teze da umetnost i nauka predstavljaju dva različita tipa stvaralaštva, »davanja« egzistencije onome što još ne egzistira, proizvođenja »novog načina postojanja«, »novog tipa postojećeg« (str. 48). Razlike u aktu stvaranja u domenu nauke i u domenu umetnosti nisu samo u prirodi stvaralačkog akta, nego i u činjenici da je u umetničkom delu »objektiviran umetnikov neponovljivi estetski doživljaj« (str. 49). Svođenje estetskog na istinito, odnosno umetnosti na nauku i istinitog na estetski doživljaj, odnosno suprotstavljanje umetnosti nauci gubi iz vida upravo specifičnosti svake od njih. Ipak, Ranković nalazi da je »nauka mnogo više i sudbinskije vezana za društveno-ekonomsku strukturu nego umetnost« (str. 53—54). Nauka je postala deo proizvodnih, tehničkih potencijala, izvor moći i manje je u domenu primenjenih i egzaktnih istraživanja restringirana društveno-političkim i ideološkim limitima nego sama umetnost. To dovodi do razlike u njihovim društvenim položajima — pažnja koju društvo posvećuje nauci, sredstva koja izdvaja za nju u stalnom su porastu, dok se »umetnost gotovo beznadežno nalazi na začelju« (str. 55). Umetnost se »tretira kao sfera čiste potrošnje ili kao luksuz« (str. 56), ali ona i »po snazi svoga uticaja znatno zaostaje za naukom« (str. 59). Ranković, kao i neki drugi sociolozi, nauku smatra pokretačkom snagom društvenog razvitka, a umetnost ne. Kvaliteti njihovog uticaja su takođe različiti — uticaj umetnosti je »bezrezervno humanistički«, ona mora »ostati neprotivrečna svom... humanom efektu« (str. 68), dok uticaj nauke nije uvek takav. Nauka je stimulirala agresiju anorganskih oblika realnosti, a time i estetskih sadržaja u kojima »primarno mesto zauzima ahumanizovana predmetnost« (str. 75), čiji »tehnički antisvet« može da bude »humano asocijativan«, ali ne mora biti takav. »Kad ahumano ne prevazilazi samo sebe, estetski efekat izostaje« (str. 76). U umetničkom delu (na primer, filmu) sadržane su brojne funkcije — moralna, vaspitna, politička i saznajna, a njihova mera zastupljenosti određena je stvarnom individualnošću stvaraoca, ali uvek mora biti imanentna estetskoj strukturi dela (str. 149, 150).

Uticaj nauke na umetnost ne manifestuje se samo kroz otkrića novih realnosti, izmenu estetske percepcije, agresiju anorganskog, nego i kroz primenu tehničkih inovacija koje su približile umetnost publici i proširile krug umetničkih tehnika i oblasti u kojima se doživljaj umetnika stvaraoca može izraziti na nov način. Ali Ranković s pravom upozorava da nova tehnika sama po sebi nije estetska prednost jer se »estetska kreacija ne ostvaruje primarno realizacijom tehničkih rešenja, ma kako ta rešenja bila inventivna« (str. 80).

Ranković, i pored izvesnih zajedničkih elemenata u saznajnom procesu u umetnosti i nauci, nalazi i bitne razlike u objektivnosti nauke i subjektivnosti umetnosti. Proces naučnog saznanja očišćen od emocija »bitno je racionalan«, »desubjektiviziran«, usmeren ka eliminisanju subjektivne doživljajnosti mada su zainteresovanost i strast istraživača subjektivnog porekla. Nasuprot tome, »subjektivna projekcija« umetnika prisutna je u njegovom delu, a delo je opredmećeni izraz njegove subjektivnosti. Umetničko delo je »od stvaraoca osamostaljeni egzistencijalni totalitet koji nastavlja da živi svojim samostalnim životom, iako sadrži deo egzistencijalne suštine umetnikovog subjekta«. »Naučnik želi da sazna, a umetnik da stvori novo biće«, »umetnik saznaje

doživljavanjem« (str. 90—91). Dakle, u prvom slučaju akcenat je na saznanju, a u drugom na doživljavanju. Dok je umetnički doživljaj »intuitivno sintetički«, odnosno dok obuhvata totalitet pojava, dotle je naučno istraživanje nužno parcijalno. Ranković smatra da naučno otkriće ne sadrži »opredmećenje originalnog kvaliteta naučnikove ličnosti« (str. 92), ali, i ako se otkriće prihvati kao svedočanstvo o njegovoj ličnosti, »ta svedočanstva ostaju spoljašnja u odnosu na naučni rezultat« (str. 93). Primarno u naučnom otkriću je otkrivanje objektivnih, zakonomernih odnosa, a u umetničkom delu doživljajnog sveta, pa tek onda kroz njega otkriće tih odnosa. Ličnost stvaraoca i sredina kojoj on pripada prenosi se i na njegovo delo. Jezik nauke obuhvata sisteme specijalizovanih simbola, monovalentan je u značenju, precizan, efikasan i lišen ekspresivnosti, dok se jezik pesničke umetnosti odlikuje pluralitetom semantičkih funkcija i usmeren je na »čuvanje individualnog i neponovljivog u subjektivnom iskustvu« (str. 96). Naučni razvoj se izražava kao neprekidna uzlazna linija, dok je hijerarhija estetskih vrednosti sasvim drugačija. Revolucija u nauci znači kvalitativno prevazilaženje dotadašnjeg stanja, dok novi pravci i stilovi u umetnosti mogu imati revolucionaran značaj samo ukoliko su njihovi stvaraoci izuzetne snage. Uz to, i njih, kao i naučnike, može paralisati otpor vladajućih društvenih snaga. U savremenom društvu svedoci smo koegzistencije međusobno suprotstavljenih umetničkih pravaca, a u nauci je pobeda istinitije i egzaktnije koncepcije neminovna.

Kritikujući sociološki pristup književnom delu, Ranković smatra da on treba da obuhvati »uzajamno uslovljene promene« kako u društvu tako i u literarnom stvaranju, uključujući tu i uticaj umetnosti na društvo. Umetnost, a pre svega literatura, izražava »mnogostruke i raznovrsne kritičke tendencije«, a brojne umetničke vrste predstavljaju »osnovno kritičko oružje«, doduše, nejednake efikasnosti. Različiti su oblici te umetničke kritike — od Balzakove »strasne svestranosti« i naturalizovane objektivnosti Zole do one više implicitne nego eksplicitne kritike društva u modernom romanu koji je okrenut čovekovom subjektu neprilagodljivom, slomljenom i nasilno prilagođenom gnusobi svakidašnjice. »Svaki veliki roman je antisudbinski«, s pravom zaključuje Ranković. »On se protivi uhodanom redu stvari« (str. 123).

Knjizi su dodate, kao njen sastavni deo, kritičke analize nasilja u savremenom filmu koje je autor osvetlio u povezanosti sa njegovom socijalnom i psihološkom osnovom. Njegova kritika »koktela seksa i nasilja«, gotovo univerzalne formule komercijalno uspelih i od publike prihvaćenih filmova, polazi od analize hipokritskog karaktera savremenog morala i lažne idealističke vizije sveta i njegove stvarnosti.

Na kraju treba reći da u ovoj oblasti o mnogim pitanjima sa manje ili više prava mogu biti izneta i neka druga mišljenja. Pa ipak, Ranković nam je pružio jednu aktuelizovanu, nedogmatsku koncepciju umetnosti koja će ne samo dati informacije, nego i pokrenuti na razmišljanje. Autor je u mnogome pomogao kultivisanju ukusa savremenog čitaoca koji teško prihvata izraz koji se ne kreće utvrđenim tokovima tradicije. Pomogao mu je da shvati kritiku nečovеštva, kako individualnog tako i masovnog, i da prihvati onu veličanstvenu funkciju umetnosti koja ga onemogućava u samom izvorištu zla.

Vladimir Milanović

Dr Zlata Grebo: Čovjek, rađanje i društvo

(»Svjetlost«, Sarajevo, 1975)

Knjiga *Čovjek, rađanje i društvo — Socijalna uslovljenost nataliteta i demografska politika u BiH* sadrži rezultate dugogodišnjih autorovih istraživanja demografskih procesa u Bosni i Hercegovini. Treba, međutim, naglasiti da, s obzirom na široko zasnovan teorijski pristup problematici socijalne uslovljenosti promjena nataliteta i heterogenost društvene strukture Bosne i Hercegovine, ti rezultati nisu regionalno ograničeni i da mogu korisno poslužiti za upoznavanje demografskih tokova u Jugoslaviji kao cjelini i šire. Pošto, drugim riječima, »natalitet stanovništva ostaje osnovni element prirodnog priraštaja, obnavljanja i porasta stanovništva«, to rezultati autorovih istraživanja ujedno predstavljaju veoma značajno uporište za planiranje daljeg društveno-ekonomskog razvoja u oblasti stanovništva i, posebno, za formiranje demografske politike.

U prvom dijelu knjige definisan je teorijsko-hipotetički pristup socijalnoj uslovljenosti promjena nataliteta, kritički su razmotrene građanske teorije demografskih procesa, određen je značaj socijalno-ekonomskih činilaca koji uslovljavaju kretanje stanovništva i demografska tranzicija i, konačno, dat je pojam socijalne zakonitosti u promjenama nivoa nataliteta.

Ostvarivši sveobuhvatnu kritičku analizu građanske demografske misli, autor se naročito zadržava na teoriji faktora i na teoriji demografske tranzicije. Autor opširno razmatra stavove od kojih te teorije polaze i podvrgava ih naučno utemeljenoj objektivnoj kritici, zalažući se za marksistički pristup u izučavanju nauke o stanovništvu uopšte, a, u tom kontekstu, i u izučavanju promjena u prirodnom kretanju stanovništva.

Baveći se marksističkim definicijama predmeta demografije, kao i svim nijansnim razlikama među njima, dr Zlata Grebo se opredjeljuje za stanovište dr M. Macure da demografija treba da se bavi proučavanjem razvitka stanovništva kao rezultante nataliteta, mortaliteta i preseljavanja i promjena strukture stanovništva, koja se sastoji od bioloških, društvenih i intelektualnih elemenata. Ona i eksplicitno naglašava uzajamnu povezanost dinamičkog i strukturalnog u demografskom razvoju i ističe potrebu teorijskog razgraničenja pristupa pri izučavanju socijalne uslovljenosti promjena nataliteta, i to biološkog i socijalnog, stihijnog i svjesnog, tačnije, demografskog i socijalno-ekonomskog.

Marksistički prilaz izučavanju stanovništva dr Zlata Grebo utemeljuje na sljedećim zakonitostima koje karakterišu demografski razvitak:

a) ekonomski zakon stanovništva koji je, u Marksovom smislu, karakterističan samo za jednu društveno-ekonomsku formaciju;

b) socijalno-demografski zakon stanovništva koji je podložan bržim ili trajnijim promjenama i zavisan od izmjene kompleksa socijalnih faktora, a prije svega onih koji uslovljavaju socijalno-klasnu strukturu društva, te se djelovanje ovog zakona može protegnuti na prelaznu epohu iz jedne u drugu društvenu formaciju ili, pak, samo na jednu fazu razvoja iste društveno-ekonomske formacije;

c) različite zakonitosti koje karakterišu određene demografske pojave i procese, i to kako zakonitosti funkcionisanja, tako i zakonitosti razvitka, kao zakonitosti višega ranga« (str. 26).

U drugom poglavlju definisani su kako predmet tako i hipoteze istraživanja, uključujući i metodološki okvir istraživanja. Za predmet istraživanja uzete su »promjene u nivou nataliteta stanovništva Bosne i Hercegovine usljed djelovanja socijalnih činilaca, a u okviru demografskih struktura koje čine biološki potencijal stanovništva« (str. 45). Hipotetički okvir istraživanja po-

lazi od osnovne hipoteze da je »visina nataliteta stanovništva uslovljena djelovanjem objektivnih i subjektivnih činilaca: bioloških, socijalno-ekonomskih i društveno-psiholoških. Socio-ekonomski faktori se javljaju kao osnovni i oni u krajnjoj liniji uslovljavaju visinu nataliteta, bilo neposredno bilo posredstvom kulturnih i psiholoških činilaca« (str. 52).

Empirijski dio istraživanja socijalne uslovljenosti promjena nataliteta upotpunjava teorijski pristup analizi zakonitosti razvoja stanovništva. Za potrebe ove monografije je, naime, sprovedeno u Bosni i Hercegovini 1970. godine samostalno anketno ispitivanje udatih žena o socijalnim činiocima koji uslovljavaju promjene nataliteta i o stavovima žena o planiranju porodice i demografskoj politici. Pored rezultata ovog anketnog istraživanja, uporedo su korišćeni i rezultati drugih anketnih ispitivanja na području Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, u čemu je i posebna vrijednost ove monografije.

Dr Zlata Grebo u svom istraživačkom zahvatu polazi prevashodno od sekundarne statističke građe. Tako je izvršena i posebna obrada popisne građe stanovništva iz popisa 1961. i 1971. godine, što je opet od izuzetne vrijednosti za izučavanje nataliteta jer se radi o potpunom obuhvatu stanovništva. Takva saradnja istraživača sa statističkim organima, koja je u nas rijetka pojava, omogućila je isticanje historijske dimenzije demografskih procesa.

U trećem poglavlju dr Zlata Grebo razmatra kretanje nataliteta u Bosni i Hercegovini kroz uticaj historijskog nasljeđa kao faktora promjena nataliteta u razvoju stanovništva do 1945. godine. Ona detaljno razmatra demografske i socijalne strukture stanovništva i društveno-ekonomski razvoj, te njihov uticaj na visinu nataliteta. Posebno ističe da demografski razvitak u periodu do 1918. godine karakterišu »ne... samo dvije društveno-ekonomske formacije: feudalizam i kapitalizam, već i dvije tuđinske vladavine koje su ostavile trajni trag na društveno kretanje... Prvi faktor se pojavljuje kao diferencirajući u odnosu na klasnu strukturu društva i demografsko ponašanje pojedinih socijalnih slojeva, a drugi faktor kao diferencirajući u odnosu na pojedine narode i narodnosti« (str. 60).

Zahvaljujući proučavanju uticaja historijske dimenzije na promjene nataliteta, autor dolazi do zakjučka da »zatečeni i istorijom formirani uslovi i ekonomske, socijalne, političke, kulturne i psihološke osobenosti, klasna obilježja, nacionalne i regionalne tradicije, relativno samostalni dug istorijski razvitak svake ljudske aktivnosti i oblasti ljudskih odnosa, predstavljaju onu bazu i onaj istorijski tok koji radikalno mijenja kompleks faktora nove društveno-ekonomske formacije. To se posebno odnosi na reprodukciju stanovništva, ne samo zbog inertnosti demografskih procesa, već prije svega i zbog uticaja socio-bioloških faktora uporedo sa ekonomskim i društvenim« (str. 69—70).

Međutim, na bazi svestrane analize uticaja demografskih faktora na kretanje nataliteta u Bosni i Hercegovini u poslijeratnom periodu, s akcentom na bračnost, starost i prirodno kretanje stanovništva, autor naročito ističe da »demografski faktori koji neposredno djeluju na natalitet stanovništva, posebno socio-biološki faktori, nisu bili takve prirode da bi njihovo djelovanje uticalo na ovako naglu demografsku tranziciju« (str. 105).

U četvrtom poglavlju dr Zlata Grebo analizira socijalne norme o veličini porodice i ponašanju stanovništva u reprodukciji. Ovdje se osobito mnogo koriste rezultati anketnog istraživanja, a siže razmatranja je iskazan stavom da »uslovljenost pada nataliteta primjenom kontrole rađanja i još šire prihvatanjem planiranja porodice treba tražiti kako u posrednom djelovanju socijalnih faktora preko socijalnih faktora o željenoj i idealnoj veličini porodice, tako i neposrednom djelovanju socijalnih faktora na sa-

znanje ljudi, odnosno na one motivacione činioce koji izazivaju aktivnost u njihovom prokreacionom ponašanju« (str. 122).

U petom poglavlju istražuju se promjene u visini nataliteta nastale pod uticajem ekonomskog rasta, visine nacionalnog dohotka, industrijalizacije, zaposlenosti, migracionih kretanja, urbanizacije i regionalnog razvoja. Dr Zlata Grebo zaključuje da je brz ekonomski rast u poslijeratnom periodu uticao na pad nataliteta. Na taj pad uticao je i proces urbanizacije, ali zbog nedovoljnog društveno-ekonomskog razvoja u ovom periodu došlo je do diferenciranja visine nataliteta među socijalnim grupama, a i između gradskog i seoskog stanovništva. Ipak, posebno je dalekosežan zaključak da »socijalno-ekonomskim faktorima pokrenut pad nataliteta i dalje pada ubrzanije. Tako pad nataliteta počinje da prethodi zrelijoj fazi industrijalizacije, u čemu se ogleda i specifičnost demografske tranzicije u Bosni i Hercegovini« (str. 167).

Razmatrajući, u šestom poglavlju, socijalnu i profesionalnu pripadnost i zaposlenost žene kao bitan faktor visine nataliteta, istraživanje je pokazalo da postoje i značajne razlike u visini nataliteta između pojedinih socijalnih slojeva našeg društva, tako da »natalitet pada onom brzinom kojom se stvara raskorak između rastućih potreba i sporih mogućnosti da se one zadovolje u pojedinim socijalnim slojevima društva« (str. 189).

U sedmom poglavlju obrađen je uticaj materijalnog položaja domaćinstva na visinu nataliteta. Dr Zlata Grebo ističe da je nesklad između brzog rasta i kvalitetnije strukture potreba, s jedne, i relativno niskog društvenog i životnog standarda (i pored izrazito brzog društveno-ekonomskog rasta), s druge strane, neposredno uticao na smanjenje norme o željenoj i idealnoj veličini porodice, a kroz to i na planiranje porodice u širem smislu.

Osmo poglavlje posvećeno je analizi uticaja nivoa obrazovanja, etničkih karakteristika i vjerske opredijeljenosti na visinu nataliteta. Istraživanje pokazuje da kulturni nivo stanovništva ne utiče samostalno, već kroz kompleks ostalih društveno-ekonomskih činilaca. Naročito se ističe uticaj pismenosti i nivoa obrazovanja na visinu nataliteta, što se ispoljava kao klasno obilježje.

Od posebnog je značaja doprinos dr Zlate Grebo demografskoj politici u oblasti nataliteta uopšte i posebno u Bosni i Hercegovini. U tom sklopu osobitu pažnju zaslužuje njeno upozorenje da »pri određivanju mjera demografske politike mora postojati jasna svijest i saznanje da se društveni problemi ne mogu rješavati demografskim putem, već ekonomskim i socijalnim razvitkom, kao i stalnim razvojem socijalističkih samoupravnih odnosa«, pri čemu »princip slobodnog odlučivanja« ostaje »neotuđivo pravo svakog pojedinca u ovoj najintimnijoj sferi života« (str. 265—266).

Preporučujući ovu knjigu, plansibilno je citirati stav dr Dušana Breznika iz predgovora ovoj knjizi da je dr Zlata Grebo svojom studijom ostvarila značajan naučni doprinos u prvom redu ispitivanju socijalne uslovljenosti nataliteta stanovništva Bosne i Hercegovine, ali i teoriskoj zasnovanosti tih proučavanja, te da je stvaralački primijenila marksističku teoriju na istraživanje nataliteta kod jedne konkretne populacije, povezujući je sa demografijom kao posebnom naučnom disciplinom.

Desanka Ikić

Vujadin Jokić: Filozofske i književno-kritičke rasprave

(»Jedinstvo«, Priština, 1975, strana 216)

Paralelno negovanje filozofske i književne kritike dosta je retka pojava među onima koji su po pozivu ili po vokaciji opredeljeni da se u svom vremenu susreću s tekućom filozofskom i književnom produkcijom i kritički nose s temama i dilemama svoje epohe. Među retke poslenike takvog erosa uvrstio se ovom knjigom Vujadin Jokić. Već duže vremena njegovo ime se susreće u književnoj periodici preko kritičkih tekstova ne samo o najznačajnijim delima naše domaće filozofske produkcije, originalne i prevodne, nego i preko tekstova u kojima se on određuje naspram onog najvitalnijeg u estetičkoj i književnoj teoriji što na ovaj ili onaj način nastupa na naše tlo.

Autori i knjige o kojima piše doista su probrani. Po pravilu, to su samo one knjige i oni autori sa kojima on može da uspostavi kritički dijalog i koji mu daju priliku da razvije svoje vlastito gledište o problemima stavljenim u pitanje. Takvi su među filozofima Ludvig Vitgenštajn, Žan Pijaže i Abdulah Šarčević, među estetičarima Ivan Foht, Milan Ranković i Kasim Prokić, među književnim kritičarima i teoretičarima Rolan Bart, Hugo Fridrih, Nikola Milošević i glavni reprezentanti takozvane »nove kritike«. To je ona skupina pisaca čije su knjige bile dovoljan motiv da postanu predmet prikaza, ocene i kritičke valorizacije autora ovih rasprava.

Drugu skupinu čine oni filozofi koji su svojim delom u celini ili nekom svojom bitnom temom naveli autora na kritičko zauzimanje stava prema njima. Takvi su Hegel, Kant i Epikur. U prvom i drugom slučaju Jokić se bavi nekim užim problemima ovih filozofa — Hegelovim razumevanjem čoveka i značenjem genijalnosti u Kantovoj estetici.

Treću skupinu ove knjige čine takozvane problemske teme kao što su logika umetničkog stvaranja i umetničko određenje čoveka, kojima su posvećene dve uvodne i glavne rasprave knjige.

Četvrtu, poslednju skupinu čine dva teksta posvećena Tinu Ujeviću — prvi kao pristupni tekst pesniku, a drugi se bavi odnosom pesnika prema budizmu.

Već ovakva struktura tekstova svedoči o širokom interesovanju njihovog autora, ali i nameće pitanje: u čemu je koncepcijsko jedinstvo knjige koje je ili bi vaaljalo da bude conditio sine qua non svakog intelektualnog napora koji želi biti integrativan? Odgovoriti na to pitanje znači naći u svim tekstovima knjige, bez obzira na njihovu tematsku raznolikost i istraživačko usmerenje, onu nit koja ih povezuje i omogućava im da se, sakupljeni, pojave kao jedinstvena celina, a ne kao slučajan zbir različitih stvari. Ta nit je, čini se, sadržana u *humanističkoj* poziciji autora sa koje i iz koje on pristupa svemu što je učinio predmetom u svojoj knjizi filozofskih i književno-kritičkih rasprava. Reč je o tome da autor sve predmetno odmerava s gledišta kako sve to služi svrsi čovekove humanizacije. To je ono merilo, onaj aršin kojim je sve u knjizi odmereno bez obzira na to tiče li se to Hegelovog shvatanja čoveka ili strukture moderne lirike Huga Fridriha. Ali nije ovde reč o »humanizmu humanizmom nedodirnutim« kakav obično danas »levičari« stavljaju naspram institucija i vrednosti postojećeg sveta, nego o humanizmu koji na delu i kao delo prepoznaje svoju bit. On je na delu kad je kritičan prema sebi i prema svemu što nastupa. A takav je Jokićev pristup svemu. On otvoreno, hrabro, ali razložno i odmereno prosuđuje, propituje i vrednuje istim merilom delo jednog Barta kao i M. Rankovića, na primer. Njemu ne izmiče ono pozitivno

u korist onog što valja prevladati, što je nastranost, stranputica u knjigama kojima se bavi. On s jednakom pažnjom demistifikuje proces umetničkog stvaralaštva kao što iskušava moguće aspekte primene Marksove teorije alijenacije na umetnost u tekstu *Umetničko određenje čoveka*. On duhovito potkopava antifilozofstvo Žana Pijažea bez straha od veličine njegovog naučnog autoriteta isto onako kao što se, uprkos izrečenim sudovima u prilog filozofske veličine Vitgenštajna, ne usteže da konstatuje kako baš Vitgenštajn »najčešće živi van filozofije«. Kad se bavi problemima poput značenja genijalnosti u Kantovoj estetici, tada postupa analitički, gotovo detaljistički. No, kad nastupa kao kritičar ostvarenih dela, on ne zaboravlja koliko je vredan svaki trud, ali ni koliko se, uprkos tome, mora autor »sačekati« onde i u onim mestima gde je njegovo delo omašilo, kao, na primer, Tohtovo svojim završetkom u »mističnoj situaciji« ili Rankovićevo kad nije izašlo na kraj sa samom mogućnošću komparativne estetike ili H. Fridriha kad nije dokučio ono što je temeljno u strukturi moderne lirike.

Autor je u svojim kritikama otkrio i svoje slabosti. Otkrio je neku vrstu »bolećivosti« prema onim knjigama i autorima što su mu bliski više po maniru i stilu nego katkad po uverenju. Tako je prema knjigama A. Šarčevića više ostao u sferi reprodukcije nego što je radio na kritici i procenjivanju. Ali, kad je reč o Tinu Ujeviću, valja odmah reći da je došao do izraza ništa manje nego neki Jokićev *tinizam*. Ne znam autora koji je s toliko snage i umetničkog kreda kazivao o Ujeviću poput Jokića. Izgleda da nešto dublje i neiskazano povezuje autora s Tinom. Uostalom, autor je pre ovih teksova objavio o Tinu — knjigu.

Jokićeva knjiga nije samo tekuća reakcija, senzibilna i širokih vidika, na duhovne prilike i literarnu produkciju svoga vremena u njenom najizabranijem vidu, nego predstavlja njegov susret sa bitnim u filozofsko-književnom životu našeg vremena. To je kritika koja ulazi ispod tema vremena, u bit samog vremena. Stoga je Jokićeva knjiga korespondentna vremenu posredno preko knjiga i ličnosti što ih je obuhvatila, a neposredno načinom na koji je to u njoj učinjeno. Kritički stav autora prema delima i piscima motivisan je vlastitim razumevanjem predmetnog područja što je objekt odgovarajućeg dela i dotične autorove eksplikacije. Naravno, ne radi se o apriorno zauzetom kritičkom stavu, već o poziciji koja, budući da je motivisana željom da se dopre do biti stvari u pitanju, odmerava delo s obzirom na njegovu svrhu, a tek potom s obzirom na njeno zadovoljenje.

Jokić neguje jedan specifičan izraz marksističke kritike koji se nalazi negde između filozofije i književne kritike, između estetike i kritike. Njegovi su sudovi solidno obrazloženi i logički zasnovani, ali katkad impresivni, naznačeni, naslućeni više nego što su eksplicitno tvrdi i stameni. Kao kritičar knjiga, autora, ideja, on uvek traži u njima ono na što su oni svodljivi, što im je u temelju, nastojeći da to u njima oslobodi i dovede do njegovih konsekvencija. Za njega je karakteristična neka vrsta »simptomatičnog« čitanja. Stoga nije isključeno da se neki njegovi autori osećaju nezadovoljni u onoj meri u kojoj su drugi zadovoljni. Ono što je predmet njegove kritike on uvek smešta u jedan širi horizont, u jedan duhovni i društveni prostor, što mu onda omogućava da širok prilaz bitnim problemima i pojavama iskoristi za svestraniju eksplikaciju same stvari.

Sa nekim sudovima i stavovima autora knjige ne moramo se složiti, ali se moramo saglasiti sa otvorenošću s kojom su oni izneti, s namerama i ciljevima kojima su poneti. Knjiga je doista napisana iz uverenja. U poslovima ove vrste to je osobita

vrlina. Odgovornost pred delima i autorima bitan je elemenat filozofsko-književne kritike Vujadina Jokića.

Miloje Petrović

Istorija Beograda

(»Prosveta«, Beograd, 1974, knjiga 1—3, strana 2304)

Malo je gradova u Evropi koji su imali tako burnu i promenljivu prošlost kao Beograd. Geopolitički i strateški položaj ovog grada, izgrađenog u slivu dveju velikih reka srednjeg Podunavlja, na prelazu između srednje Evrope i Balkanskog poluostrva — kapije Bliskog istoka, pružili su gradu brojne prednosti, ali i mnoge nevolje.

U najranijoj prošlosti Beograd je bio značajna tvrđava oko koje su se otimale mnoge vojske velikih država i osvajača. U svojoj dugoj prošlosti više puta je do temelja rušen i iznova podizan, uvek veći i lepši. Pogodna klima i zemljište omogućili su osnivanje i razvoj ljudskih naselja i u najstarijoj prošlosti, a njegov geografski položaj omogućio je da se razvije u centar trgovine, civilizacije i kulture u ovom delu Evrope. Zato su se oko njega otimale velike i male države, tu mešale kulture i civilizacije i stvarale nove.

Kad se sve to ima na umu, napisati nepristrasnu, naučnu istoriju ovog grada predstavlja, svakako, značajan poduhvat i veliku društvenu i kulturnu odgovornost. Svojstveno njegovim životnim ciljevima, uraditi i ostaviti svom narodu što više velikih naučnih radova, akademik dr Vasa Čubrilović poduhvatio se ovog zadatka i uspešno ga priveo kraju uz pomoć velikog broja saradnika.

Srpska akademija nauka i umetnosti (Odeljenje istorijskih nauka) i Izdavačko preduzeće »Prosveta« iz Beograda pripremili su i izdali, u povodu 30-godišnjice oslobođenja grada ispod fašističkog okupatora, trotomnu istoriju Beograda.

Ideja o pisanju ovog značajnog istorijskog i kulturnog dela potekla je od akademika Čubrilovića. Odeljenje društvenih nauka i Predsedništvo SANU, a zatim i Skupština grada Beograda, prihvatili su 1967. godine predlog akademika Čubrilovića o pisanju istorije Beograda, obezbedili potrebna sredstva i omogućili realizovanje ovog poduhvata.

Prihvatajući da bude nosilac ovoga posla, na predlog akademika Čubrilovića, kao odgovornog urednika *Istorije Beograda*, Predsedništvo SANU utvrdilo je dva osnovna načela za pisanje istorije Beograda: (1) obuhvatiti celovitu prošlost grada od najstarijih vremena do najnovijeg doba i (2) da način pisanja bude strogo naučan, kritičan i nepristrasan. Ovom odlukom Predsedništva SANU date su osnovne smernice za rad na istoriji Beograda. Pored akademika V. Čubrilovića, užu redakciju *Istorije Beograda* sačinjavali su: akademik dr Milutin Garašanin — za stari vek, dr Sima Ćirković, dopisni član SANU — za srednji vek, a za novi vek trojica: dr Radovan Samardžić, dopisni član SANU — za tursko doba do 1804. godine, akademik dr Vasa Čubrilović — za XIX vek i profesor Beogradskog univerziteta dr Jovan Marjanović — za XX vek.

Kako istorija Beograda nema samo strogo naučan, već i širi društveno-politički i kulturni poduhvat i značaj, dogovoreno je sa glavnim urednikom da autori-saradnici na izradi istorije Beograda rezultate svojih istraživanja tako saopšte da oni budu pristupačni i široj čitalačkoj publici, pa je u pisanju izbegnuto gomilanje, strogo naučno navođenje. izvora. Autori su izvore i literaturu navodili na kraju svojih tekstova. i to samo ključne izvore — arhivske zbirke i najvažniju literaturu. Time je ova istorija Beograda postala bliža široj

čitalačkoj publici nego naučnim radnicima, a posebno užim specijalistima za pojedine probleme iz istorije grada.

Pažljivim čitanjem sve tri knjige *Istorije Beograda* dobija se jasan utisak o veličini poduhvata, ali i o neujednačenosti pojedinih delova. Iz spiska saradnika vidi se da su angažovani uglavnom specijalisti ili istaknuti naučni radnici za problematiku koju u širem domenu izučavaju. Od autora se zahtevalo da na relativno malom prostoru iznesu što više podataka i utvrđenih istorijskih činjenica, sami svojim istraživačkim radom isprave niz grešaka i zabluda, kojih je bilo dosta u ranijim opštim ili posebnim istorijama Beograda, da skinu koprenu romantike i istoriju grada prikažu svestrano i strogo naučno. S obzirom na vremenski raspon, kompleksnost problematike i obimnost izvora, konačni rezultat ovog naučnog poduhvata više je nego zadovoljavajući. Delo se može kritikovati, kako u celini tako i u pojedinostima, ali se mora odati priznanje autorima za krajnji rezultat. Neujednačenost u istraživačkom radu pojedinih delova, manjih celina, ni u kom pogledu ne umanjuje veličinu i vrednost ovog dela. Istraživačima, posebno specijalistima za užu problematiku iz bogate prošlosti Beograda, pružena je sada šansa da dalje istražuju i obrađuju ono što je, i pored svih napora pojedinih autora, ostalo još uvek nedovoljno istraženo i naučno obrađeno.

U prvoj knjizi (778 strana) obuhvaćena je prošlost grada od najstarijih vremena do 1804. godine. Pišući prvu knjigu ove istorije, autori su se držali utvrđene periodizacije istorije Srbije i jugoistočne Evrope: stari, srednji i novi vek, imajući pri tome u vidu i sve osobenosti u razvoju grada. Nedostatak pouzdanih istorijskih izvora i solidnih naučnoistraživačkih radova bio je jedan od posebnih problema sa kojima su se sukobili autori ove knjige. Zato je u rasvetljavanju istorije Beograda do XIX veka i učestvovao tako velik broj naučnih radnika (15), naročito za najstariju istoriju Beograda. Zahvaljujući naporu autora, sada je svestranije obrađen i stari vek i tursko doba od XVI do XVIII veka. I pored svih napora autora, ipak je nedovoljno obrađena prošlost Singidunuma — Beograda u rimsko-vizantijsko doba i u vreme vlasti Gota, Huna i Avara. Za ta razdoblja ima malo ili uopšte nema pisanih izvora i drugih ostataka materijalne kulture na osnovu kojih se pouzdano može rekonstruisati istorija grada toga doba.

Kako je problematika istorije Beograda u srednjem veku i ranije bila solidnije obrađena, za razliku od drugih perioda, to je u pisanju ovog dela knjige učestvovalo samo 5 naučnih radnika, ali su temeljno i svestrano osvetlili istoriju grada u to doba. Takođe veoma solidno je obrađen period turske vladavine u Beogradu, kako ratovi Srbije i Ugarske tako i Austrije i Turske za ovaj geostrateški položaj na jugoistočnom delu Panonske nizije.

U drugoj knjizi (700 strana) prikazana je istorija Beograda od početka revolucije u Srbiji 1804. do početka I svetskog rata 1914. godine. U pisanju istorije ovog perioda učestvovalo je 28 naučnih radnika. Zahvaljujući obilju izvora i kvalitetu naučnoistraživačkih radova, istorija grada u XIX veku, u veku burnih i sudbonosnih događaja za razvoj društva u ovom delu Balkana, temeljnije je i svestranije obrađena. Obilje izvora i literature može da oteža rad naučnih radnika na izradi sinteze. Prema tom obilju građe trebalo je biti krajnje kritičan, a istovremeno obuhvatiti sve što je značajno u životu i kulturi stanovništva ovog grada u XIX veku. Autorima je to i uspelo. U ovoj knjizi *Istorije Beograda* primenjena je takozvana razrađena periodizacija, što je autorima omogućilo da raznovrsnije, dublje i šire obrađuju raznovrsna pitanja iz istorije grada u XIX veku, držeći se pri tome postojeće, prihvaćene periodizacije istorije Srbije u XIX veku. Nastojeći da što svestranije

prikažu istoriju grada u XIX veku, autori su obradili razvoj privrede i društva, političku i kulturnu istoriju, razvoj grada kao prestonice Srbije u XIX veku, demografske i etničke odnose, prerastanje grada iz turske orijentalne varoši sa početka XIX veka u moderno gradsko naselje XX veka. Do 1918. godine u Srbiji se računalo po Julijanskom kalendaru, pa su i autori ove knjige tako pristupili umesto da su to preveli na novi, Gregorijanski kalendar. Knjiga je veoma bogato ilustrovana kartama, skicama i fotografijama u koloru i crno-beloj tehnici.

Treća knjiga (826 strana) obuhvata XX vek, od početka I svetskog rata do 1970. godine. U tom periodu su zabeležena i teška stradanja za vreme I i II svetskog rata i buran i svestran razvoj u socijalističkoj Jugoslaviji. U periodu između dva rata Beograd je proživljavao sve krize jugoslovenskog buržoaskog društva, dok se posle 1944. godine razvijao i izrastao u moderan milionski grad.

U prvoj glavi ove knjige prikazana je ratna prošlost Beograda u I svetskom ratu: ratne operacije oko grada 1914. i 1915. godine (sa brojnim fotografijama, skicama i kartama), život stanovništva u gradu za vreme rata, opštinska uprava, izbeglice, ratni zarobljenici i interniraci, ekonomske prilike, politički odnosi, školstvo i borbe za oslobođenje grada 1918. godine. U drugoj glavi dat je sintetički prikaz istorije grada od 1918. do 1941. godine, u sklopu ekonomskih i političkih kretanja jugoslovenskog društva između dva svetska rata, najpre od 1918. do 1929. godine i, potom, od 1929. do aprilskog rata 1941. godine. Odmah treba napomenuti da je razvoju političkih događaja u Beogradu dvadesetih godina dato više prostora nego zbivanjima tridesetih godina iako su ova poslednja bila raznovrsnija i politički dalekosežnija. Za period istorije Beograda pred II svetski rat još nema dovoljno posebnih naučnih studija, a tu slabost nisu uspeli da prevaziđu ni autori treće knjige *Istorije Beograda*. Dok je, dalje, privredni razvoj grada solidnije obrađen, radnički pokret u Beogradu 1918—1941. godine nije obrađen u onoj meri i obimu koji je taj pokret imao u političkom životu grada. Isto tako, razvoj fizičke kulture i sporta, iako ima građe, bleda je slika onoga što se u ovom gradu odvijalo do 1941. godine. Naravno, posebna pažnja je u ovoj knjizi (glava X) posvećena borbi stanovništva Beograda u NOR-u i socijalističkoj revoluciji, kao i periodu razvoja grada u socijalističkoj Jugoslaviji (glava XI, XII, XIII). No, osim solidne obrade razvoja NOB i razvoja grada u prvim godinama posleratne izgradnje, i ovaj deo istorije Beograda ima niz nedostataka koje treba otkloniti u novom izdanju ove knjige, te je već sada potrebno misliti kako angažovati naučne radnike-specijaliste koji bi mogli pojedine probleme obraditi bolje.

Ovo krupno kolektivno delo jedan je od »velikih koraka napred« u proučavanju prošlosti našeg glavnog grada. Na istraživačima-specijalistima pojedinih problema ili užih istorijskih celina ostaje da nedovoljno obrađene probleme u trećoj knjizi *Istorije Beograda* dopune i razrade. Obrađivanje nekih celina istorije grada u vidu pregleda, pa i to često nepotpuno, ne može se prihvatiti kao istorija Beograda.

Ipak, bila bi nepravda ne istaći da su se autori maksimalno trudili da što svestranije i temeljnije izuče i prikažu problematiku koju su obrađivali. Izučavajući i pišući istoriju Beograda, oni su se trudili da ne podlegnu »nekritičkom hvaljenju i isticanju«, već da istoriju Beograda prikažu naučno. U celini gledano, oni su to uglavnom i ostvarili, pa je i ova knjiga — *Istorija Beograda* — vredna pažnje i šire kulturne javnosti. Da je to tako, govori i činjenica da je knjiga nagrađena Oktobarskom nagradom grada Beograda.

Đ. Piljević

„Savremenost", br. 6/75.

(Glasilo Saveza komunista Vojvodine)

I ovaj broj časopisa »Savremenost« donosi raznovrsne tematske priloge. U rubrici »Revolucija i stvaralaštvo« objavljuje se prilog Dušana Popovića *Živo delo Jovana Popovića.* Autor uverljivo pokazuje da je Jovan Popović uvek bio otvoren prema životu i misli, neprestano izgrađivao novi pogled na svet, novo osećanje života i suštinski novo shvatanje kulture i umetnosti. U previranjima kojima je između dva rata bio zahvaćen pokret socijalne literature Jovan Popović je stao na stranu onih snaga koje su se borile za konsolidaciju i jačanje KPJ. Revolucionar, novinar, publicist i ratnik — Jovan Popović je sve svoje intelektualne snage pre rata, u toku narodnooslobodilačke borbe i u kratkotrajnom posleratnom životu stavio u službu naprednih ideja za koje se borila KPJ. Nikada se nije kolebao kada su bili u pitanju sudbina i budnost Jugoslavije, njena nezavisnost i sloboda, odbrana prošlosti, sadašnjosti i budućnosti naše socijalističke revolucije. Autor ukazuje da je Jovan Popović uvek uspešno prevazilazio nacionalne i regionalne ograde, borio se za jedinstvo revolucionarnog pokreta. U njemu su bila sjedinjena svojstva književnika i kritičara, a istovremeno i idejnog i političkog borca. »Zbog toga nije slučajno što je u nedavnoj prošlosti, kada su divljale razne antisocijalističke i antisamoupravne pojave, i delo Jovana Popovića bilo predmet žestokih napada.« Autor podvlači da je osnovna teza tih nazovi teoretičara i književnih istoričara da se međusobno isključuju revolucija i sloboda stvaralaštva. Po njima, ukoliko umetnik progresivnije misli i stvara, utoliko je manja estetska vrednost njegovog dela. Oni pokušavaju da dokažu kako su navodno dogmatičari svi oni koji su se borili za progresivnu svest i organizovanu revolucionarnu akciju u prošlosti i da radovi tih stvaralaca nemaju nikakvu teorijsku ni estetsku vrednost. Život i delo Jovana Popovića, kao i mnogih drugih stvaralaca — revolucionara, to najbolje demantuju. Autor zaključuje da je stvaralaštvo Jovana Popovića »čvrsto ugrađeno u revolucionarnu borbu ove Titove epohe, ono je teorijsko i idejno nasleđe naših naroda i narodnosti, koje će živeti u našim borbama za socijalističko samoupravljanje, za nezavisnost, nesvrstanost i mir u svetu, za oslobođenje čoveka i njegovog rada«.

Dr Radovan Radonjić je autor članka *Suština i implikacije sukoba KPJ sa Kominformom.* On polazi od toga da taj sukob spada u red događaja koji su bili od presudnog značaja za noviju istoriju socijalizma kao svetskog procesa i da se bez njegovog naučnog objašnjenja teško mogu shvatiti neke pojave i problemi u razvoju međunarodnog komunističkog pokreta i razumeti savremeni procesi borbe za socijalizam. Svoja razmatranja autor delom sumira i izvođenjem zaključka da je »taj sukob izvršio gotovo presudan uticaj na unutrašnji razvoj Jugoslavije«. Pored toga što je doprineo distanciranju KPJ od staljinizma, taj sukob je, po mišljenju autora, uslovio da se etatizam i u Jugoslaviji veoma brzo raspozna kao reakcionaran otpor daljem društvenom progresu.

Časopis objavljuje i opširniji prilog Mahmuta Bakalija pod naslovom *Trideset godina socijalističkog razvoja Kosova.* Polazeći od ocene da je uspešno razrešavanje vekovima nagomilavanih ekonomsko-socijalnih, nacionalnih i drugih protivrečnosti na Kosovu najbolja potvrda uspešnosti tridesetogodišnjeg socijalističkog razvoja Jugoslavije, autor obiljem kvantitativnih i kvalitativnih podataka ubedljivo ilustruje i uspešan socijalistički razvoj Kosova, kako u ekonomsko-socijalnoj, obrazovno-kulturnoj i naučnoj oblasti tako i u izmeni socio-profesionalne strukture stanovništva i u razvo-

ju socijalističkih samoupravnih odnosa. On naglašava da su u socijalističkom samoupravnom razvoju posle Četvrtog plenuma CK SKJ u celom našem društvu, posebno u Pokrajini Kosovo, ostvareni značajni istorijski rezultati. Govoreći o perspektivama daljeg razvoja Kosova, Bakali ukazuje da je, uz sve postignute rezultate, SAP Kosovo i dalje na nivou relativno najmanje razvijene pokrajine u zemlji. To je stoga što su sve do 1958. godine investiciona ulaganja bila zanemarujuće mala, kao i usled dejstva brojnih drugih objektivnih i subjektivnih faktora, a to su ujedno »razlozi što se Savez komunista Jugoslavije već niz godina, a pogotovo je to precizno utvrdio i na svom Desetom kongresu, opredeljuje za posebne mere celog društva za pospešivanje bržeg razvoja Pokrajine Kosovo i što SK i radni ljudi Kosova čine posebne napore da sopstvenom mobilizacijom pospešuju brži razvoj Pokrajine«.

U tematskom bloku »Savez komunista Vojvodine i obrazovanje« dr Aleksandar Raič objavljuje zanimljiv prilog pod naslovom *Aktuelni idejno-politički problemi reorganizacije naučno-nastavnih delatnosti u SAP Vojvodini.* On smatra da zaostajanje društvenih nauka i nesrazmera u razvoju u poređenju sa prirodno-tehničkim naukama nisu nastali spontano, kao rezultat autonomnog razvitka nauke, nego je to bila posledica ulaganja društvenih sredstava u kapitalno intenzivne naučne delatnosti na ovom području. On takođe zastupa tezu da je opšta odlika dosadašnjeg razvitka društvenih nauka u Vojvodini odsustvo jedinstvenog, naučnim delatnostima primerenog koordinacionog centra. Tu ulogu, smatra Raič, ne može da vrši isključivo Univerzitet, pogotovu ne tradicionalistički organizovan. Uloga koordinatora treba da pripada odgovarajućim samoupravnim interesnim zajednicama nauke i usmerenog obrazovanja, fakultetskim institutima i Univerzitetu kao njihovoj asocijaciji, što je pretpostavka dalje podele i specijalizacije u okviru društveno-naučnih oblasti koje su dostigle viši nivo razvitka, prevazilaženja »opšteobrazovnog« karaktera društveno-naučnih oblasti i neophodne interdisciplinarnosti.

Ovaj broj donosi i šire izvode iz rasprave na savetovanju o koncepciji rada na istoriji Saveza komunista Vojvodine. Na savetovanju, u čijem radu je učestvovalo oko stotinu naučnih, stručnih i društvenih radnika, podržan je koncept tog zamašnog naučnog i društvenog poduhvata, ali je ukazano i na neka pitanja i dileme metodološkog karaktera o predmetu i sadržaju istorije Saveza komunista Jugoslavije, o granicama između istorije rata i revolucije i istorije SKJ, o odnosu istorije KPJ (SKJ) i istorije pojedinih njenih organizacija, odnosno, u konkretnom slučaju, istorije SK Vojvodine. Odgovor na ta i druga pitanja važan je stoga što je u nas pre petnaestak godina postojala dosta rasprostranjena teza da ne treba pripremati istoriju Partije, već istoriju radničkog pokreta. Neki učesnici savetovanja izneli su mišljenje da bi naučno bilo značajnije da se na nivou republika i pokrajina pripremi istorija radničkog pokreta i socijalizma, a da se istorija Saveza komunista Jugoslavije priredi u celini za Jugoslaviju otkako ona postoji kao pravni i društveni subjekt. U daljem radu na projektu i u specijalizovanim raspravama zacelo će se odgovoriti na ove dileme i pitanja, mada se može reći da su neki odgovori dati već na ovom savetovanju, koje je pokazalo visok stepen idejno-političke saglasnosti.

U strukturi ovog broja značajno mesto ima nekoliko rasprava i članaka iz oblasti političkog i ekonomskog sistema. Radovan Vlajković piše na temu »Ostvarivanje ustavnog položaja, prava i odgovornosti SAP Vojvodine«; dr Stevan Mezei i Lazo Mihajhović razmatraju aspekte uzajamnog dejstva ekonomske strukture i akumulativnosti privrede SAP Vojvodine; dr Tomislav Šuvakov objavljuje prilog *Identifikovanje regionalnih jedinica kao nosilaca*

teritorijalne podele rada u privrednom sistemu SFRJ, a mr Đorđe Popov prilog *Multinacionalne kompanije i zemlje u razvoju;* Ljuba Đorđević iznosi svoje poglede na pretpostavke revolucionarnosti omladine.

Tri priloga posvećena su aktuelnim pitanjima vaspitanja i obrazovanja. Vasa Milić objavljuje tekst *Aktivnost i zadaci komunista u sprovođenju politike nacionalne ravnopravnosti u visokoškolskim institucijama u SAP Vojvodini;* Čedomir Kuzmanović raspravlja o ostvarivanju ravnopravnosti naroda i narodnosti u predškolskom, osnovnom i srednjem obrazovanju, a dr Đerđ Gal razmatra probleme idejne usmerenosti srednjoškolskog programa istorije u SAP Vojvodini.

Ovaj broj donosi i prilog Dušana Popovića *Neka obeležja narodnooslobodilačke borbe u Bačkoj*, kao i autorizovane reči u diskusiji na savetovanju o aktuelnim pitanjima idejno-političkog osposobljavanja Saveza komunista.

U rubrici »Prikazi« Blažo Perović recenzira knjigu dr Žarka Papića *Samoupravno planiranje — teorijske osnove*, a dr Ferenc Bodrogvari zbirku filozofskih i političkih raspava i eseja dr Arifa Tanovića *Biti u vremenu.*

Svetislav Stojakov

„Praksa“, br. 7-8/75.

(Časopis za društvena pitanja)

Pod naslovom *Aktuelna pitanja društveno-ekonomskog razvoja Crne Gore u savremenim uslovima* »Praksa« na uvodnom mjestu objavljuje tekst Veselina Đuranovića, predsjednika CK SK Crne Gore. (Ovaj tekst druga Đuranovića objavljen je u cjelini u časopisu »Socijalizam«, br. 1/1976.)

U članku *Neka pitanja ekonomske stabilizacije u Crnoj Gori* Spasoje Medenica ističe da se ekonomska stabilizacija u Crnoj Gori ne može posmatrati odvojeno i nezavisno od kretanja u Jugoslaviji i svijetu. Nestabilnost u privređivanju uopšte i energetska kriza u svijetu uslovile su dosta visoku stopu inflacije, jer su ta zbivanja, u uslovima »zaostajanja izvoza i spore supstitucije uvoza reprodukcionih materijala i drugih proizvoda«, imala svog odraza i na privredna kretanja u Jugoslaviji.

Analizirajući ekonomsku situaciju i rezultate postignute u 1974. godini i upoređujući ih sa rezultatima prvih šest i devet mjeseci 1975. godine, Medenica ukazuje, uz niz podataka iz privrednog razvoja Crne Gore, i na pravce ostvarivanja politike ekonomske stabilizacije. Takođe smatra da je nužno detaljno sagledati ispoljene tendencije u razvoju privrede i aktivirati sve snage na podsticanju pozitivnih kretanja uz istovremeno gašenje žarišta inflacije i dosljedno sprovođenje mjera ekonomske politike.

U ovom dvobroju časopisa pojavio se rad Veljka Vlahovića koji je nastao za vrijeme liječenja u Ženevi, pod naslovom (koji je dala redakcija) *Sadašnja kretanja u svjetskoj privredi i radnička klasa.* Veljko Vlahović već u prvim redovima, na njemu svojstven način, najavljuje kritičko razmatranje kretanja u svjetskoj privredi, jer »niti je bila zdrava jučerašnja pregrijana privreda, niti je zdrava današnja recesija. Niti je bila dobra jučerašnja prezaposlenost s inflacijom, niti je dobra današnja inflacija s porastom nezaposlenosti«.

U traženju rješenja za uravnoteženje privrede većina ekonomista u kapitalističkim zemljama predlaže interventne mjere, jer »stihijska kretanja na tržištu više nijesu dovoljna«. Pa ipak, sve predložene mjere za rješenje situacije u kapitalističkoj privredi imaju privremeni karakter, a nailaze i na energičnu opoziciju, jer »u radničkim sredinama već počinju da se rađaju novi zahtjevi, koji su direktni proizvod današnjih ekonomskih kretanja«.

Pošto sredstva informisanja danas mnogo više nego juče utiču na radničku klasu, autor ovom pitanju posvećuje posebnu pažnju. On naročito ukazuje na »igru« multinacionalnih kompanija, koje u mnogim zemljama vrše pritisak na radničke partije, sindikate, sredstva informisanja. Zbog toga radnička klasa mora bolje organizovati svoje područje informacija, inače neće shvatiti šta se dešava u privredi i društvu i kakvi su njeni zadaci.

Suština i smisao teze o »jednom putu« u socijalizam naslov je priloga u kome dr Radovan Radonjić ukazuje da se »glavni zadatak revolucionarnih snaga nikada nije završavao činom osvajanja političke vlasti« i da je većina »idejnih i teoretskih protagonista« mnogo veću pažnju posvećivala »projektovanju novog društva«, a manje tome »kako doći do njega«. Zaostajanje u razvoju koncepta puteva socijalističkog preobražaja uslovili su, između ostalog, i ostaci starog društva, ta permanentna prepreka novom. Međutim, opredjeljenje za puteve i metode zavisilo je bitno od revolucionarnih snaga, ali i od njihove sposobnosti, te su se u toj borbi pojavile i snage koje hoće da »nametnu svijetu svoja iskustva i forme borbe«. Revidirajući klasike marksizma i ne vodeći računa o interesima radničke klase, staljinističke i neostaljinističke dogmatske snage već nekoliko decenija uporno propagiraju tezu o »jednom putu« u socijalizam, ustremljujući se posebno protiv socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji kao specifičnog oblika izgradnje socijalizma.

Ovaj dvobroj »Prakse« završava objavljivanje priloga sa savjetovanja o temi »Raspodjela prema radu i princip solidarnosti« iz pera dr Rista Vukčevića, dr Milana Vukojevića, dr Dušana Vučekovića, dr Pavla Bogetića, Milana Kostića, dr Gordane Bogetić, Draga Šofranca, Božidara Gluševića, Aleksandra Bećina, dr Ivana Perića, mr Vasilija Mirića, Josipa Deželjina, dr Branka Počeka i Aleksandra Stanojevića.

U rubrici »Osvrti« Matija Novosel piše o informisanju u Savezu komunista, a Vukić Bulatović o organizovanju ideološkog i marksističkog obrazovanja. Dvobroj donosi i niz zanimljivih prikaza knjiga.

Drago Radonjić

„Pregled“ i „Survey“ 1975.

U 1975. godini sarajevski časopis za društvena pitanja »Pregled« navršio je 65. godišnjicu svoga postojanja, što znači da spada među najstarije časopise ove vrste u Jugoslaviji. No, »Pregled« umnogome čini osobenim među ostalim jugoslavenskim društveno-naučnim časopisima i to što već decenijama njeguje jednu specifičnu, ali čvrsto izgrađenu fizionomiju, koja je rezultat kako svojevrsnog koncepcijskog fleksibiliteta i otvorenosti tako i polemičnosti i aktuelnosti. Okupljajući naše najistaknutije naučne i društveno-političke radnike, prateći dinamiku socijalističkog samoupravnog preobražaja i pokrećući diskusije o pitanjima koja su u fokusu opšteg naučnog i društvenog interesovanja, »Pregled« angažovano o dosljedno ostvaruje i potvrđuje svoju temeljnu socijalističko-samoupravnu idejno-političku opredijeljenost i orijentaciju.

Tako nam se »Pregled« i u prvom prošlogodišnjem broju predstavlja u svom poznatom polemičkom ruhu — iskričavom polemikom Srđana Jankovića pod naslovom *Argumenti prije svega*, koja je suprotstavljena tezama našeg poznatog lingviste akademika Jovana Vukovića. Pobijajući tezu o autohtonosti bosansko-hercegovačkog standardnog izraza, Srđan Janković smatara da se ni sa lingvističkog ni sa sociolin-

gvističkog stanovišta ne može govoriti o autohtonosti, već samo o autentičnosti bosansko-hercegovačkog izraza, i to stoga što je, po Jankoviću, autentično samo ono što je ovjereno u jezičkoj upotrebi, dok izraz autohton upravo implicira praizvornost bez utjecaja sa strane.

U broju 2 bismo izdvojili zanimljivu studiju *Nerazvijena područja Jugoslavije i problem njihovog daljeg razvoja* iz pera Ilijasa Bošnjovića. Kako danas u nerazvijena područja u Jugoslaviji spadaju tri republike (Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Makedonija) i jedna pokrajina (Kosovo), koje zauzimaju 40% ukupne jugoslavenske teritorije na kojoj živi 35% stanovništva, to pitanje njihovog bržeg razvoja ima izuzetan društveno-politički, pa i ekonomski značaj. I Ilijas Bošnjović pokazuje da, pored socijalno-političkih motiva razvoja nerazvijenih područja (veliki doprinos tih krajeva u oružanom dijelu socijalističke revolucije, relativno najveći dio jugoslavenskog stanovništva, dominantni izvori radne snage, snažan odbrambeni potencijal zemlje itd.), postoje i ekonomski razlozi. Te ekonomske razloge Bošnjović vidi u izuzetno velikim i za razvitak cijele jugoslavenske privrede veoma značajnim energetskim i sirovinskim potencijalima nerazvijenih republika i SAP Kosovo.

U broju 3 »Pregled« objavljuje priloge: Dušana Kecmanovića: *Psihijatrija i novovjekovno povijesno iskustvo*, Desanke Ikić: *Mjesto žene u udruženom radu*, Vojislava Bajića: *O nekim spoljno-ekonomskim aspektima jugoslovenske privrede* i Borisa Kandića: *O kulturi međuljudskih komunikacija i naučnoj politici*.

U broju 4 objavljen je kraći tekst Veljka Vlahovića pod naslovom *Specifičnosti i kolebanja* i tako je odato dužno poštovanje ovom našem velikom revolucionaru i istaknutom marksističkom misliocu.

U istom broju objavljen je i tekst Jovana Đorđevića pod naslovom *Prilog teoriji avangarde*, u kome se ističe da se avangarda radničke klase u socijalizmu ne svodi samo na ulogu prema klasi, kao što se ni marksizam ne ograničava samo na teoriju proletarijata, već da je riječ o avangardi svih društvenih grupa koje uslov svoje egzistencije i napretka nalaze u iskorjenjivanju svih oblika i tragova eksploatacije i dominacije, hegemonije i imperijalizma.

Brojem 5 dominira članak Nikole Babića *Jedinstvo oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije*. Povodom tridesetogodišnjice pobjede nad fašizmom Babić je ukazao na osnovne karakteristike oružanog dijela jugoslavenske socijalističke revolucije, primarno iskazane kroz njenu nacionalno-oslobodilačku i klasno-socijalnu dimenziju, i posebno akcentirao historijsku ulogu Komunističke partije Jugoslavije, koja je na antifašističkoj platformi uspjela okupiti i revolucionarno organizovati sve naše narode i narodnosti.

Među tekstovima objavljenim u broju 5 istakli bismo i interesantan prilog Senada Čolića o jezičkim problemima u međunarodnim odnosima, koji dobrom informisanošću i argumentacijom unosi više svjetla u aktuelne tendencije jezičkog kolonijalizma i diskriminacije.

I broj 6 nudi tematski raznovrsne priloge, a osobito su zanimljiva istraživanja Marka Beroša (*Razvojne perspektive BiH*) i Zlate Grebo (*Regionalne razlike u nivou nataliteta u BiH i njihova socijalno-ekonomska uslovljenost*).

Bogatstvo sadržaja je temeljna oznaka i dvobroja 7—8, u kome su objavljeni i prilozi: Najdana Pašića: *Samoupravni preobražaj političkog sistema*, Branka Milanovića: *Svetozar Marković i Mlada Bosna*, Davora Rodina: *Dijalektika i fenomenologija*, Dimitra Mirčeva: *Politička participacija i građanska demokratija*.

Ovaj i ostali brojevi »Pregleda« donose priloge iz kulturne historije naših naroda i narodnosti, zanimljive prevode, osvrte i prikaze, kao i bibliografske preglede iz pera Seida Praše.

U broju 9 izdvaja se studija Rasima Muminovića pod naslovom *Humanost i povijesna obaveznost*, a u broju 10 prilog Alekse Buhe pod naslovom *Koršovo shvatanje materijalističke dijalektike — pitanje metode kao pitanje imanentne strukture svijeta.*

U dvobroju 11—12 »Pregled« stavlja akcenat na ekonomska istraživanja objavljivanjem priloga Milivoja Erića, Mesuda Sabitovića, Ilijasa Bošnjovića i Dragoljuba Stojanova.

U ovom dvobroju objavljen je i prilog Ivana Fohta *Trivijalno u umjetnosti*. Promišljajući o trivijalnom kao »vulgarnom, prostom, banalnom, plitkom, beznačajnom, notornom ili simplicifičnom«, Foht ponovo postavlja pitanje: Gdje počinje obmana, a gdje kreacija u umjetnosti? U odgovoru, usredsređen na »fenomenologiju kiča«, on razlaže veoma interesantna stajališta Hansa Holländera, Carla Dalhausa, Ernsta T. A. Hoffmanna itd., tako da njegov prilog ide dalje od klasičnih i u našoj teoriji već pomalo stereotipnih razmišljanja koja su nadahnuta istraživanjima McLuhana, Edgara Morina i drugih teoretičara masovne kulture.

Ovom prilikom valja pomenuti i inostrano izdanje »Pregleda«, koje, pod nazivom »Survey« — Periodical for Social Studies, izlazi od 1974. godine. Naime, potreba za pokretanjem tog izdanja uslovljena je samom činjenicom da u Jugoslaviji inače imamo malo časopisa koji bi dinamiku socijalističkog samoupravnog preobražaja, naša praktična i teorijska iskustva afirmisali i u inostranstvu. Zadatak je stoga »Surveya« da predstavlja SR Bosnu i Hercegovinu, te je koncipiran tako da za inostranstvo donosi najzanimljivije tekstove objavljene u »Pregledu« i ostalim bosanskohercegovačkim časopisima, s akcentom na osobenostima savremenog razvitka SR Bosne i Hercegovine u socijalističkoj federativnoj zajednici jugoslavenskih naroda i narodnosti.

U prvom broju »Surveya« za 1974. godinu objavljeni su prilozi: Hamdije Pozderca: *Socialist Development of Bosnia-Hercegovina* (Socijalistički razvoj Bosne i Hercegovine), Tode Kurtovića: *Los comunistas y la libertad nacional* (Komunisti i nacionalne slobode), Franje Kožula: *Partei in der Verfassung* (Partija u Ustavu), Vladimira-Đure Degana: *La Yougoslavie, l'Autriche et l'Italie* (Jugoslavija, Austrija i Italija); u broju 2 uvodnik Branka Mikulića: *Bosnia-Hercegovina in the National Liberation War and Today* (Bosna i Hercegovina u narodnooslobodilačkom ratu i danas), Rajka Tomovića: *Technological Interrelatedness of the Contemporary World* (Tehnologijska međuzavisnost savremenog svijeta), te prilozi Fahrudina Šebića, Marka Beroša, Mustafe Resulovića, kao i diskusija sa »okruglog stola« časopisa »Pregled« pod naslovom *O ljevici danas.* Prvi broj drugog godišta časopisa »Survey« donosi »Survey's Round Table« o Mladoj Bosni, a drugi ovogodišnji broj »Surveya« objavljuje na uvodnom mjestu intervju druga Josipa Broza Tita povodom tridesetogodišnjice pobjede nad fašizmom, te, između ostalog, i »Survey's Round Table« pod naslovom *Dogmatizam i savremeni socijalizam.* U broju 3 se izdvaja rubrika »Nacionalni odnosi i zajedništvo« s prilozima T. Kurtovića, H. Pozderca, N. Babića, N. Šarca, M. Boćevića, A. Purivatre, M. Šipke i I. Cvitkovića, kao i prilozi N. Pašića, P. Morače, F. Cenglea, Vl. Sultanovića i V. Simeunovića. Broj 4 »Surveya« je tematski veoma raznorodan i posvećen je problemima savremenog marksizma, međunarodnih odnosa, istoriografskih istraživanja, filozofske teorije, ekonomskog razvitka — iz pera M. Filipovića, A. Buhe, M. Beroša, N. Kovača, M. Imamovića i drugih.

Ukratko, svojom tematskom raznovrsnošću i prije svega aktuelnošću »Survey« na poseban način produžava šezdeset pet godina dugu tradiicju »Pregleda« i afirmiše je u međunarodnim razmjerama.

Nijaz Durakov

„Marksizam u svetu", br. 7-8/75.

(Časopis prevoda iz strane periodike i knjiga)

Tema ovog dvobroja — »Altiser i njegovi kritičari« — posvećena je kontroverzama vezanim za strukturalističko razumevanje Marksa, pre svega u interpretaciji Luja Altisera. O tome pišu Boris Majer, Alfred Šmit, Pjer Aldo Rovati, Džon Levis i sam Altiser.

U uvodnom napisu (*Marksizam i strukturalizam*) B. Majer razmatra strukturalizam u njegovim osnovnim određenjima, rezultatima, razvoju, suprotnostima i ograničenjima. Majer ističe da se strukturalizam javio šezdesetih godina kao filozofski pokret dela mlade francuske inteligencije koja je prethodno bila pod snažnim uticajem Sartra, M. Pontija i uopšte generacije »Temps Modernes«. Strukturalisti bi se, po rečima M. Fukoa, mogli da odrede »strašću prema sistemu« i napuštanjem razmišljanja o čoveku, čak i proklamovanjem »kraja (filozofije) čoveka«. Majer prikazuje nastanak i genezu strukturalizma, počev od knjige M. Fukoa *Reči i stvari* do potonjih strukturalističkih stanovišta. Ova filozofija hoće da bude »opovrgavanje antropološkog statusa, statusa subjekta, pririoriteta čoveka«. Kao mesto tipično za taj napor Majer navodi reči M. Fukoa: »Suprotno Sartru, koji je tragao i otkrivao smisao kao motiv čovekovog ponašanja, mi smo našli nešto drugo, drugu strast, strast za pojam, za ono što bismo mogli nazvati sistemom... Time se u izvesnom smislu vraćamo na stanovište 17. veka, ali sa sledećom razlikom: na mesto Boga ne stavljamo čoveka, nego anonimno mišljenje, saznanje bez subjekta, teorijski bez identiteta.« Ovo bi bila teorijska konstanta koja je, po Majeru, ostala nepromenjena.

Majer navodi i to da strukturalizam znači diskontinuitet u dosadašnjem razvoju građanske filozofije, u prvom redu onog njenog dela koji je proistekao iz analize subjekta i subjektiviteta (fenomenologije i egzistencijalizma, pre svega). Drugo bitno značenje je prvobitna težnja strukturalizma da se ne prikaže kao filozofski pravac, već kao naučni metod ili naučna teorija. Taj napor je oslabljen odvajanjem od egzistencijalizma. U meri u kojoj počinje da dobija filozofsku težinu ona je, po Majeru, neznatna i očigledno je da strukturalizam ne može savremenom čoveku da saopšti ništa bitno.

Majer zatim detaljnije razmatra faze u razvoju strukturalizma zaključno sa poslednjom fazom koja se obično naziva poststrukturalizam.

Poseban momenat u razvoju strukturalizma je francuski maj 1968. godine kad se sa »strasti sistema« počelo da prelazi na filozofske i političke teme. Majer ukazuje i na okolnosti koje su strukturalizam učinile modom, mahom neplodnom, od koje su istaknuti strukturalisti hteli da se distanciraju. On ukazuje i na razvoj kritike strukturalizma kao mode i metode, a naročito kao filozofske teorije (kritike Sartra, Lefevra, Garodija i samog Altisera).

Radnički i studentski maj 1968. godine je marksistički krug strukturalizma (oko Altisera) stavio na društvenu probu. Majer smatra da strukturalizam nije izdržao tu probu, pre svega zbog nataloženog scijentističkog racionalizma, antiistorizma i politički neangažovane naučne samodovoljnosti. Za sadašnju fazu strukturalizma (Altiser, Fuko druge faze, Velez, Derida, Kristeva) Majer smatra da je bitno da nastoji da otkloni većinu deficita klasičnog strukturalizma.

Majer analizira i razvoj odnosa između marksizma i strukturalizma. On smatra da je značajno da se razmotri stvarna pozicija Altisera, koji odbija da bude smatran strukturalistom iako priznaje da je bar terminološki (u delu *Čitati Kapital*) koketirao

sa strukturalizmom. Majer sa svoje strane stavlja u pitanje Altiserovu kritiku strukturalizma i interpretaciju Marksa jer misli da Altiser nije napustio osnove strukturalizma kao »filozofske ideologije naučnika«, odnosno da je ostao na strukturalističkim osnovama, uostalom, kao i drugi poststrukturalisti.

Povodom odnosa prema Altiseru u nas, Majer kritički primećuje da je nekritičko odbijanje Altisera, jednako kao i nekritičko prihvatanje, izraz našeg teorijskog zaostajanja. To nam otežava dijalog sa strukturalizmom i drugim savremenim strujama na podlozi našeg ukupnog iskustva u razvoju samoupravnog socijalizma.

A. Šmit u obimnoj studiji *(Strukturalistički napad na istoriju, interpretacija Marksa po Altiserovoj školi)* razmatra teorijsku (ne)zasnovanost strukturalističkog tumačenja Marksa. Ovo tumačenje deli Marksa na »ranog« i »poznog«, na ideološku i naučnu fazu. Po Šmitu, u osnovi ove kritike leži raskidanje sa »historičnom problematikom subjekta«. Otuda ona dolazi nužno do teze o teorijskom antihumanizmu i antiistoricizmu Marksovog učenja.

Šmit smatra da je Altiserova koncepcija u osnovi scijentistička. On takođe smatra da Altiser greši kad se poziva na *Kapital* u zasnivanju svoje teze o teorijskom antihumanizmu i antiistoricizmu. U *Kapitalu*, smatra Šmit, Marks je insistirao na stavu da su objektivne struktrue u kapitalističkom sistemu oposredovane živim ljudima. Altiser, međutim, dijalektiku ekonomskog subjekt-objekta napušta za račun »formalizovanog objektivizma«.

Šmit posebno insistira na neodrživosti teze da je francuski strukturalizam upotrebljiv kao metoda, ali da ga treba odbaciti kao ideologiju ili filozofiju.

P. A. Rovati *(Filozofija i politika, slučaj Altiser)* polazi od stava da je intelektualna sudbina Altisera značajan simptom teorijske krize marksizma 60-tih godina, a da je to povezano sa prestrojavanjem teorije unutar okvira koji odgovaraju politici francuske i italijanske komunističke partije. Reč je, po njemu, o borbi za neku vrstu »nove ortodoksije« zapadnog marksizma. Stoga Rovati kritički razmatra napore strukturalista da se ubace u ovaj politički prostor. On posebno prikazuje marksističke kontroverze strukturalista (naročito Altisera) u naporu da postignu marksističku ortodoksiju, pri čemu su bili primuđeni da menjaju tačke oslonca od Marksa na Lenjina, od Lenjina na Staljina.

U okviru osnovne teme objavljena je i polemika između Altisera i Dž. Levisa i Altiserov tekst *Elementi samokritike.* Kao svoju »grešku«, »zabludu«, »devijaciju«, Altiser priznaje »teoretističku devijaciju« čiji je rezultat bio zanemarivanje borbe klasa u Marksovom delu. On, međutim, i dalje ostaje na stanovištu da u Marksovom delu postoji prekid, odnosno rascep na ideologiju i nauku.

Osvrćući se na kritike strukturalizma, Altiser primećuje da mu kritičari nisu prišli celovito. Priznaje da su teme strukturalizma »difuzne i fluktuirajuće«, da im je granica »veoma rđavo određena«. Po njemu, nije pošteno optuživati strukturalizam da se prvi služi »konceptom strukture«. Najzad, on misli da strukturalizam nije dovršena filozofija, već celina difuznih tema koje ne »realizuju svoju tendenciju-granicu sem pod određenim uslovima«. Altiser primećuje da teza njegovih kritičara o tome da se marksizam razlikuje od strukturalizma »primatom procesa nad strukturom« nije dovoljna: prvo, ona važi i za Hegela, a potom može se zasnivati »formalizam procesa«, o čemu, po njemu, jasno svedoči buržoaska ekonomija. Na kraju

treba istaći da Altiser u samokritičkom raspoloženju priznaje da strukturalisti 1965. godine nisu jasno sagledali »izvanredan značaj uloge borbe klasa u Marksovoj filozofiji i u samom konceptualnom rešenju *Kapitala*«. Zbog toga je marksizam tumačen kao »nauka kao što su druge«, što je sa svoje strane vodilo u opasnost od teoricizma. »Ali mi nismo bili strukturalisti«, zaključuje svoju autokritiku Altiser.

U rubrici »Radnička praksa« P. Elke u informativnoj i bogatoj studiji prikazuje osnovne karakteristike razvoja britanskog sindikalnog pokreta.

Ratko Nešković

CENA 15.— DIN.

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

3

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 150 dinara. Za inostranstvo 300 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: Štamparija »Kosmos«, Beograd, Svetog Save 16—18.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XIX 1976 Broj 3

Содержание

Студии и статьи

Зарубежные авторы

Симпозий — ФЕСТ 76

Contents

Studies and Articles

Foreign Authors

Symposium — Belgrade Film Festival — FEST '76

Boris Ziherl

Iz naših redova je zauvek otišao Boris Ziherl, istaknuti revolucionar i marksistički mislilac. Njegovo delo je ugrađeno u temelje slovenačkog i jugoslovenskog revolucionarnog radničkog i komunističkog pokreta. Ono je dragoceno svedočanstvo o afirmaciji toga pokreta, o oslobodilačkim stremljenjima radničke klase naroda i narodnosti Jugoslavije, a sliva se i u riznicu našeg revolucionarnog i kulturnog nasleđa. U tom smislu, delo Borisa Ziherla je prilog razvitku našeg komunističkog pokreta kao bitno revolucionarnog i stvaralačkog.

Analitička misao Borisa Ziherla je, na marksistički način, duboko zadirala u mnoga bitna pitanja vremena, tražeći i osmišljavajući izlaze iz konvulzivnih zbivanja našeg stoleća, i vraćala se revolucionarnim i kulturnim tradicijama naših naroda, posebno slovenačkog, otkrivajući u njima istorijske razloge epohalnih pregnuća i aktuelne klasno-političke podsticaje za nove oblike revolucionarnog delovanja pokreta kome je on od 1929. godine i organizovano pripadao.

Posebno je velik doprinos Borisa Ziherla tumačenju, širenju i konkretizaciji ideja i učenja osnivača i klasika marksizma u uslovima složenih i presudnih političkih i društvenih previranja između dva svetska rata u nas, eruptivnog rasplamsavanja pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije oružanog ustanka protiv fašističkih okupatora i domaćih kvislinga, nezadrživog i pobedonosnog razvoja oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije i, ne manje složene i odgovorne, posleratne izgradnje socijalističkog samoupravnog društva. Boris Ziherl je dao i značajan prilog definisanju istorijske misije radničke klase naših naroda i narodnosti i avangardne uloge Saveza komunista Jugoslavije.

Odlučan i nepokolebljiv borac za stvar radničke klase, Boris Ziherl je decenijama izgarao na nebrojenim zadacima revolucionara — organizatora i mislioca, borca i rukovodioca, filozofa i pedagoga, naučnika i političkog aktiviste pokreta. Kao plod tog svestranog i opštepriznatog revolucionarnog aktivizma, ostavio nam je i više desetina rasprava i studija, koje, sve zajedno, karakteriše doslednost osnovnim stavovima klasika marksizma i lenjinizma i beskompromisno klasno-političko opredeljenje za izgradnju socijalističkog samoupravnog društva. Mnogi od tih radova su još za njegova života doživeli opšte priznanje. Zadatak je naučne i kritičke misli da u njegovom obimnom stvaralačkom opusu otkrije vrednost i drugih, naročito onih manje poznatih tekstova.

Kao dugogodišnji saradnik časopisa »Socijalizam« i kao član njegovog Uređivačkog odbora, Boris Ziherl je dao značajan prilog razvoju našeg časopisa, ali i marksističkoj teorijskoj publicistici uopšte, onoj koja je nastajala i razvijala se u krilu KPJ, odnosno SKJ. Otuda i naša duboka zahvalnost komunisti, revolucionaru i misliocu — drugu Borisu Ziherlu.

Dragomir Vojnić

Sistem akumulacije i raspodjela dohotka u socijalističkom samoupravnom društvu*

Problemi u sferi sistema akumulacije, uključujući tu i odgovarajuće komponente raspodjele dohotka, veoma su važni za dalji razvoj našeg privrednog sistema na temeljima socijalističkog samoupravljanja. Međutim, o tim problemima, odnosno o pravcima razvoja sistema akumulacije i odgovarajućih komponenata raspodjele dohotka u našem socijalističkom samoupravnom društvu, veoma je teško, a vjerojatno i nemoguće, nešto određenije reći a da se prethodno ne razmotre, barem u najkraćim crtama, neke fundamentalne privredno-sistemske pretpostavke razvoja samoupravnog socijalizma.

Stoga bi na samom početku ovih razmatranja trebalo posebno istaći da su se u proteklih dvadeset pet godina razvoja privrednog sistema Jugoslavije na temeljima socijalističkog samoupravljanja dogodile veoma značajne promjene. Te se promjene odnose i na bitno izmijenjene strukturne karakteristike jugoslavenske privrede u smislu podizanja općeg nivoa razvijenosti (kako u sferi materijalne baze tako i u sferi društvene nadgradnje), a i u smislu smanjivanja povijesnih razlika između naše zemlje i razvijenih zemalja svijeta.[1]

---

* Prilikom pisanja ovog rada koristio sam se nekim stavovima, ocjenama i formulacijama koje sam upotrijebio u zajednici sa Rikardom Langom i Mijom Sekulićem u okviru naučnoistraživačkog rada na makroprojektu »Privredni sistem SFRJ«. U radu na ovom makroprojektu angažiran je konzorcij jugoslavenskih ekonomskih instituta, uključujući i Ekonomski institut u Zagrebu.

[1] Vidi: Ivo Vinski, *Društveni proizvod svijeta*, Ekonomski institut, Zagreb, 1976.

Međutim, kada je riječ o krupnim promjenama koje su nastupile u proteklom 25-godišnjem periodu, onda nema nikakve sumnje da su se te promjene manifestirale prvenstveno u sferi društvenih odnosa.[2]

I premda je, s aspekta razvoja kvalitativno novih društveno-ekonomskih odnosa na temeljima socijalističkog samoupravljanja, protekli period od četvrt stoljeća relativno kratak, ipak su se u njemu stekla dragocjena praktična, empirijska, idejno-teorijska i znanstvenoistraživačka iskustva. Uopćavanje tih iskustava omogućilo je stvaranje relativno zaokružene i konzistentne vizije o daljem razvoju društveno-ekonomskog i političkog, a posebno privrednog sistema na temeljima socijalističkog samoupravljanja.

U idejno-političkom i idejno-teorijskom smislu sve je to došlo do svog punog izražaja u odlukama Desetog kongresa SKJ i u Ustavu SFRJ, kao i ustavima socijalističkih republika i pokrajina.[3]

U ovome kontekstu bi se moglo slobodno reći da je odgovarajući doprinos na liniji tih kretanja dao i znanstvenoistraživački rad konzorcija jugoslavenskih ekonomskih instituta u okviru makroprojekta »Privredni sistem SFRJ«.

U nastavku izlaganja naznačit ćemo samo u najkraćim crtama (u formi teza) neke okvirne elemente i idejno-teorijske osnove razvoja institucionalnog modela sistema akumulacije na temeljima socijalističkog samoupravljanja. Pri tome će u ovim izlaganjima biti prisutna dva ograničenja. Prvo se odnosi na pretenziju iznošenja samo onih komponenata koje su od šireg idejno-teorijskog interesa, a drugo na okolnost da u momentu pisanja ovih teza još nisu bili gotovi svi temeljni sektorski materijali, odnosno nisu bile dovršene razrade svih podsistema u okviru znanstvenoistraživačkog rada na pomenutom makroprojektu.

Neke temeljne kategorije političke ekonomije samoupravnog socijalizma

Nešto određenije definiranje idejno-teorijskog okvira razvoja sistema akumulacije i odgovarajućih komponenata raspodjele u socijalističkom samoupravnom društvu nije moguće bez prethodnog definiranja nekih temeljnih kategorija političke ekonomije socijalizma zasnovanog na samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima.

---

[2] Vidi: Rikard Lang, Mijo Sekulić, Dragomir Vojnić, *Okvirni elementi i idejno-teoretske osnove razvoja sistema samoupravnog društvenog planiranja i proširene društvene reprodukcije*, Ekonomski institut, Zagreb, 1976.

[3] Vidi: *Ustav SFRJ*, Narodno sveučilište grada Zagreba, Zagreb, 1974; *Deseti kongres SKJ*, »Komunist«, Beograd, 1974; Edvard Kardelj, *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1973. i *Ostvarivanje ustavnih načela u udruženom radu*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1974.

U nizu temeljnih kategorija političke ekonomije samoupravnog socijalizma treba posebno izdvojiti tri: (1) društveno vlasništvo, (2) samoupravljanje i (3) udruživanje rada. Sve ove tri političko-ekonomske kategorije su po svome društveno-ekonomskom i klasnom značenju i sadržaju između sebe tako isprepletene da se bez njihovog simultanog postojanja i djelovanja ne bi ni teorijski mogao zamisliti početak puta u postepenu organizaciju jednog takvog društva koje će se u duljim vremenskim horizontima temeljiti na asocijacijama slobodnih proizvođača.

Za konkretnu i praktičnu organizaciju mehanizama funkcioniranja privrednog sistema koji se temelji na društvenom vlasništvu, na samoupravljanju i na udruživanju rada od presudne je važnosti dosljedno respektiranje konzekvenca društvenog vlasništva. To se posebno odnosi na razvoj sistema akumulacije u svjetlosti odgovarajuće raspodjele dohotka.

Pri tome treba imati u vidu da se u nizu konzekvenca društvenog vlasništva moraju posebno izdvojiti, respektirati i uvažavati barem dvije: (1) raspodjela prema radu i (2) dohodak.[4]

Za razliku od prošlih povijesnih oblika vlasništva kao što su privatno, kapitalističko i državno vlasništvo, pojam društvenog vlasništva se ne može jednostavno definirati ni u društveno-ekonomskom ni u pravnom smislu. Jer društveno vlasništvo postoji i adekvatno se potvrđuje i reproducira u proširenim razmjerima ako svi mehanizmi funkcioniranja privrednog sistema, odnosno svi njegovi podsistemi, a to se posebno odnosi na kompleks raspodjele i proširene društvene reprodukcije, tako funkcioniraju da se distribucija društveno-ekonomske moći vrši u korist radničke klase i udruženog rada u cjelini, odnosno da se dosljedno provodi princip raspodjele prema radu. U protivnom, dolazi do odgovarajućih deformacija u smislu pojave i manifestacije grupnog, državnog i kvazidržavnog vlasništva.[5]

To znači da je za afirmaciju društvenog vlasništva od bitnog značenja, pored ostalog, i to da se u sistemu raspodjele onemogući raspodjela u lične dohotke onih dohodaka koji nisu rezultat rada u odgovarajućoj osnovnoj organizaciji udruženog rada.

Pri tome nije suviše bitno da li su ti dohoci rezultat disparitetnih odnosa cijena ili monopolskih, bilo izborenih bilo prirodnih, privilegija ili raznih drugih devijacija.

Sa stanovišta konzekvenca društvenog vlasništva je, međutim, veoma bitno da svi takvi dohoci nađu svoj put u proširenu društvenu reprodukciju.

---

[4] Vidi: Rikard Lang i Dragomir Vojnić, *Neki okvirni elementi i idejno-teoretske osnove razvoja institucionalnog modela privrednog sistema na temeljima socijalističkog samoupravljanja*, Ekonomski institut, Zagreb, 1976.

[5] Vidi: Ivan Maksimović, *Teorijske osnove društvene svojine*, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 1976.

A to, drugim riječima, znači da je za afirmaciju kategorije društvenog vlasništva veoma bitno da se u konkretnoj društveno-ekonomskoj praksi provodi princip raspodjele prema radu.

Dohodak kao kategorija političke ekonomije socijalističkog samoupravljanja predstavlja jedinstvenu, homogenu kategoriju u kojoj se izražava (u novčanom izrazu) novostvorena vrijednost u okviru udruženog rada u cjelini i u pojedinim njegovim dijelovima, odnosno osnovnim organizacijama udruženog rada.

S time u vezi treba posebno istaći da se jedna od veoma bitnih karakteristika kategorije dohotka odnosi na njegov društveni karakter. To znači da je dohodak koji se ostvari u osnovnoj organizaciji udruženog rada u isto vrijeme različitim intenzitetom putem živog i minulog rada povezan s rezultatom rada radnika u odgovarajućoj organizaciji udruženog rada i rada radnika u drugim organizacijama udruženog rada koje su mnogobrojnim i veoma raznovrsnim tehnološko-ekonomskim vezama sa tom osnovnom organizacijom udruženog rada u procesu društvene reprodukcije povezane. Ovakav tok misli navodi na zaključak da se kao jedan od bitnih kriterija namjenske raspodjele dohotka na akumulaciju i potrošnju mora respektirati, pored individualne produktivnosti rada, i kriterij kretanja društvene produktivnosti rada.[6]

Prema tome, reproduciranje u proširenim razmjerima socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa istovremeno pretpostavlja i takve dohodovne odnose u kojima će se, posebno kroz cio sistem raspodjele (počevši od primarne, preko sekundarne do namjenske), manifestirati društveni karakter sredstava i društveni karakter dohotka.[7]

Iz toga bi se moglo zaključiti da se ravnoteža (barem po tendenciji) u sistemu raspodjele mora ogledati u tome što se proces primarne raspodjele odvija u osnovi po paritetnim cijenama (tendirajući relativnom ujednačavanju uvjeta privređivanja jer je i to jedan od bitnih uvjeta raspodjele prema radu), zatim u tome što se u procesu sekundarne raspodjele, uz afirmaciju principa slobodne razmjene rada, likvidiraju svi izvori deficitnog financiranja pojedinih komponenata finalne potrošnje (u smislu trošenja tuđeg dohotka) i konačno u tome što se u procesu namjenske raspodjele, a i interne raspodjele, manifestira princip raspodjele prema radu.

U krajnjoj liniji bi se, dugoročnije gledano, morala probijati tendencija ujednačavanja ličnih dohodaka, za jednak kvalitet i kvantitet rada.

Pri tome se, sasvim razumljivo, s obzirom na povijesno naslijeđene razlike, moraju, kao objektivno dane, uvažavati velike regionalne (pa i međurepubličke) razlike.

---

[6] Vidi: Dragomir Vojnić i Marijan Korošić, *Problemi inflacije u Jugoslaviji*, »Ekonomski pregled«, br. 5—6/1975.

[7] Vidi: Dragomir Vojnić, *Efikasnost privređivanja i impulsi inflacije*, »Ekonomska politika«, br. 1215/1975.

U svjetlosti ovih razmatranja treba posebno istaći funkcionalnu međuzavisnost idejno-teorijskog karaktera između konzekvenca društvenog karaktera sredstava i dohotka i sistema akumulacije u socijalističkom samoupravnom društvu. Ta funkcionalna međuzavisnost se posebno ističe zbog toga što se kroz nju simultano manifestiraju i elementi produkcionog odnosa i elementi efikasnosti privrednog sistema.

Naime, u slučaju kada se, na liniji respektiranja konzekvenca društvenog vlasništva i društvenog karaktera dohotka, u sferi raspodjele adekvatno provodi princip raspodjele prema radu, tada se, sljedstveno odgovarajućoj društveno-ekonomskoj logici, mora imati simultano za rezultat i afirmaciju društvenog vlasništva i relativnu stabilnost privrednih kretanja.

Međutim, u slučaju kada se u odgovarajućim privredno-sistemskim mehanizmima i rješenjima (posebno u sistemu raspodjele) nedovoljno striktno respektira društveni karakter sredstava i društveni karakter dohotka (a to znači i kada se nedovoljno striktno provodi princip raspodjele prema radu), dolazi simultano i do deformacije produkcionog odnosa, što se manifestira u narušavanju dohodovnih odnosa i u pojavama grupno-vlasničkih odnosa, kao i do nestabilnosti privređivanja, što se manifestira i u zaoštravanju određenih protivurječnosti u prirodi i društvu.

Pojavni oblici tog procesa se manifestiraju i u pretjeranom centraliziranom (putem emisije) i decentraliziranom (putem međusobnog kreditiranja) deficitnom financiranju investicija, što se u krajnjoj liniji svodi i na izrazite razlike između novčane i stvarne akumulacije, odnosno između manje novčane akumulacije i većih opredmećenih investicija u našoj privredi.

Zato se osnovni uzroci raznih deformacija u privredi i društvu moraju tražiti, pored ostalog, i u određenoj distribuciji društveno-ekonomske moći, odnosno u određenim konkretnim materijalnim odnosima u sistemu proširene društvene reprodukcije, a to znači i u sistemu formiranja društvene akumulacije i u sistemu raspolaganja njome.

U tome smislu se može govoriti o tome da osnovni uzroci nestabilnosti privrednih kretanja i inflacionih žarišta u krajnjoj liniji imaju svoje ishodište u produkcionim odnosima.[8]

No, sa stanovišta okvira i pretenzija ovih razmatranja je, svakako, najvažniji zaključak u tom smislu da razvoj sistema akumulacije i odgovarajućih komponenata raspodjele u socijalističkom samoupravnom društvu mora u najvišem mogućem stupnju respektirati društveni karakter sredstava i dohotka.[9]

Jedna od daljih veoma bitnih konzekvenca kategorije društvenog vlasništva, a i kategorija samoupravljanja i udruživanja rada, odnosi se na tržište.

---

[8] Vidi: Vladimir Bakarić, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, »Informator«, Zagreb, 1974.

[9] Vidi: Milutin Ćirović i Dragomir Vojnić, *Sistem financiranja proširene društvene reprodukcije i problemi akumulacije*, Ekonomski institut, Zagreb, 1975.

Naime, u privrednom sistemu koji se temelji na društvenom vlasništvu, na samoupravljanju i na udruživanju rada, odnosno u privrednom sistemu socijalističkog samoupravljanja koji se temelji i na dohodovnim odnosima, tržište ima drugačije okvire, karakteristike, sadržaj i konzekvence u odnosu na ova obilježja u drugim privrednim sistemima. Te se razlike odnose prvenstveno na tržište radne snage i tržište kapitala. Jer osnovna idejno-teorijska opredjeljenja koja čine polazne osnove za organizaciju i funkcioniranje privrednog sistema na temeljima socijalističkog samoupravljanja su nespojiva sa kategorijama tržišta radne snage i tržišta kapitala u klasičnom smislu. Zato je i cijena kapitala i cijena radne snage (u klasičnom smislu) nespojiva sa kategorijom dohotka i dohodovnih odnosa.[10]

To isto tako znači da postojanje institucije kamate i kredita i kreditnog odnosa u uvjetima privrednog sistema koji se razvija na temeljima socijalističkog samoupravljanja nema karakteristike klasičnog tržišta kapitala.

Prilikom ovih konstatacija se, što je sasvim razumljivo, polazi od naprijed navedenih temeljnih kategorija političke ekonomije samoupravnog socijalizma u smislu općih opredjeljenja idejno-teorijskog karaktera. To znači da su određene devijacije u konkretnoj praksi privrednih zbivanja u sadašnjoj fazi našeg društveno-ekonomskog razvoja još uvijek prisutne i moguće.[11]

Osim toga, organizacija tržišta i odgovarajuća podjela rada u jednom dugoročnijem razvoju privrednog sistema na temeljima socijalističkog samoupravljanja (pored toga što će dovesti do promjena u tom smislu da će se njegove karakteristike klasične konkurencije sve više pretvarati u karakteristike kooperacije) mora otvoriti proces nestajanja povijesno nastalih razlika između potrebnog rada i viška rada, a samim time i proces postepenog ukidanja nekih osnovnih karakteristika robne proizvodnje.[12]

Neke karakteristike sadašnje faze razvoja

Privredni sistem socijalističkog samoupravljanja se temelji i na zakonitostima robne proizvodnje. To znači da se osnovne institucije i mehanizmi funkcioniranja privrednog sistema socijalističkog samoupravljanja oslanjaju i na djelovanje zakona vrijednosti.

---

[10] Vidi: Vladimir Bakarić, *Pitanje razvoja i izgradnje socijalističkih samoupravnih proizvodnih društveno-ekonomskih odnosa i zadaci Saveza komunista na tom području,* u knjizi: *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija,* cit. izd., str. 77—94.

[11] Vidi: Mijo Sekulić i Dragomir Vojnić, *Odnos privrednog sistema i društveno-ekonomskog razvoja u socijalističkom samoupravnom društvu,* »Ekonomski pregled«, br. 5—7/1974.

[12] Vidi: Vladimir Bakarić, Intervju »Borbi«. Zagreb, prosinac 1975.

No, i pored toga, djelovanje zakona vrijednosti u privrednom sistemu socijalističkog samoupravljanja, odnosno u socijalističkoj robnoj proizvodnji odvija se u kvalitativno različitim institucionalnim okvirima i bitno različitoj ekonomskoj strukturi društva u poređenju sa bilo kojim drugim privrednim sistemom.

Te kvalitativne institucionalne razlike se odnose prije svega na postojanje institucije društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i na neotuđivo samoupravno pravo proizvođača (odnosno radničke klase i udruženog rada u cjelini) da odlučuje o svim fazama i komponentama društvene reprodukcije, to jest da odlučuje o društvenoj reprodukciji u cjelini, i to kako u sferi materijalne baze tako i u sferi društvene nadgradnje.[13]

S obzirom na poznata ograničenja dometa i mogućnosti tržišta kao alokatora društvene akumulacije, relativno konzistentan i efikasan privredni sistem se na temeljima socijalističkog samoupravljanja može razvijati samo u jednoj optimalnoj kombinaciji tržišnih i planskih institucija, mehanizama, poluga i komponenata.

Međutim, u prelaznom periodu, dok je zakon vrijednosti temeljni ekonomski zakon socijalističke samoupravne robne proizvodnje, sistem samoupravnog planiranja proširene društvene reprodukcije treba shvatiti kao jedan instrument, ili, bolje reći, jedan korektiv, svjesnih društvenih snaga u odnosu na njegovo stihijno djelovanje.

Navedene karakteristike i obilježja razvoja privrednog sistema socijalističkog samoupravljanja također implicite pretpostavljaju da se njegova organizacija i funkcioniranje u odlučnoj mjeri temelji na slobodno udruženom radu.[14]

S time se u vezi može također reći da se socijalistički samoupravni privredni sistem razvija kao jedan od mogućih puteva u toku društveno-ekonomske transformacije, odnosno u toku prelaznog perioda od socijalističkog u komunističko društvo.

U sklopu ovakvog toka misli se sadašnja faza razvoja našeg društveno-ekonomskog sistema, ili, još bolje rečeno, sadašnja faza razvoja našeg samoupravnog socijalizma po svojim historijskim okvirima i klasnom sadržaju može definirati kao specifičan oblik diktature proletarijata, odnosno prelazna faza od »kapitalizma preko naše prve faze socijalizma pa do (Marxove) asocijacije slobodnih proizvođača«.

Prema tome se sadašnja faza razvoja našeg samoupravnog socijalizma može smatrati kao jedan veoma ozbiljan korak naprijed na dugoročnom, dugotrajnom i mukotrpnom putu ka oslobođenju rada.

---

[13] Vidi: Jakov Sirotković, *Cijene u socijalističkom samoupravnom sistemu Jugoslavije*, Ekonomski institut, Zagreb, 1975.

[14] Vidi: Rikard Lang (redakcija) i grupa suradnika, *Privredni sistem i ustavna reforma*, Ekonomski institut, Zagreb, 1973.

Motivi akumulacije u privrednom sistemu socijalističkog samoupravljanja

U sklopu definiranja nekih temeljnih idejno-teorijskih polaznih osnova razvoja sistema akumulacije treba također istaći da se socijalistički samoupravni privredni sistem bitno razlikuje od svih drugih privrednih sistema, pored ostalog, i po funkciji cilja.

Osnovni svodni izraz funkcije cilja u privrednom sistemu socijalističkog samoupravljanja se može, uvažavajući odgovarajuće kategorije robne proizvodnje, najpodesnije definirati kao maksimiranje dohotka.

Svodni izraz funkcije cilja u kapitalističkom privrednom sistemu se, kao što je poznato, definira kao maksimiranje profita.

Ovako izražena funkcija cilja u privrednom sistemu koji se razvija na temeljima socijalističkog samoupravljanja mora predstavljati polaznu osnovu i za istraživanje i definiranje pojedinih političko-ekonomskih kategorija samoupravnog socijalizma i za istraživanje i definiranje najprikladnijih mehanizama i sistemskih rješenja za njegovo efikasno funkcioniranje. To se posebno odnosi na sistemski kompleks samoupravnog planiranja proširene društvene reprodukcije, a i na kompleks raspodjele, odnosno na istraživanje i definiranje normalne (ravnotežne) cijene.

Iz ovako definirane funkcije cilja u privrednom sistemu socijalističkog samoupravljanja mogu se izvoditi i mnogi drugi motivi kojima se pokreću i rukovode radnici u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada da planiraju, organiziraju i ostvaruju proces (proste i proširene) društvene reprodukcije. U nizu motiva koji se izvode iz ovako izražene funkcije cilja poseban značaj ima motiv akumulacije.

Motivi akumulacije u socijalističkom samoupravnom društvu su determinirani istim onim temeljnim političko-ekonomskim kategorijama samoupravnog socijalizma kojima je determiniran i cjelokupan društveno-ekonomski sistem koji se razvija na pretpostavkama i principima socijalističkog samoupravljanja. Te se temeljne kategorije političke ekonomije samoupravnog socijalizma, kako smo već konstatirali, odnose prvenstveno na: (1) društveno vlasništvo, (2) samoupravljanje i (3) udruživanje rada.

Još konkretnije rečeno, motivi akumulacije u privrednom sistemu socijalističkog samoupravljanja su determinirani funkcijom cilja u socijalističkom samoupravnom društvu. S obzirom na to da je jedna od bitnih karakteristika privrednog sistema koji se razvija na temeljima socijalističkog samoupravljanja i u tome što se funkcija cilja ispoljava u maksimiranju dohotka, ovako izražena funkcija cilja u isto vrijeme predstavlja i osnovni motiv akumulacije u socijalističkom samoupravnom društvu.

Rezultati istraživanja o stopi optimalnih investicija su pokazali da nije moguće maksimirati proizvodnju i dohodak a da se

pri tome u okviru određenih optimalnih granica ne maksimiraju i investicije i akumulacija.[15]

Pri ovoj konstataciji treba ipak jasno diferencirati postavku o maksimiranju dohotka kao osnovnom pokretačkom motivu (u smislu funkcije cilja) društveno-ekonomskog razvoja socijalističkog samoupravnog društva od postavke o maksimiranju akumulacije, što je u smislu motiva akumulacije u privrednom sistemu socijalističkog samoupravljanja postavka izvedena iz funkcije cilja izraženog u maksimiranju dohotka.

Prema tome, iako je osnovni motiv akumulacije izveden iz postavke o maksimiranju dohotka, ipak se osnovni izraz funkcije cilja u privrednom sistemu socijalističkog samoupravljanja ne može podesno koncipirati kao maksimiranje akumulacije, već samo kao maksimiranje dohotka.

Ovakav tok misli se izvodi iz činjenice da funkcija cilja sama po sebi odražava sve osnovne društveno-ekonomske karakteristike i, mogli bismo reći, klasnu strukturu svakog društva.

Funkcija cilja u privrednom sistemu kapitalističkih društveno-ekonomskih formacija se, kako je već spomenuto, izražava u postavci o maksimiranju profita. Tako izražena funkcija cilja kapitalističkih privrednih sistema odražava produkcione odnose koji se temelje na privatno i državno-kapitalističkom vlasništvu, što istovremeno znači i na eksploataciji (radničke klase i radnih ljudi općenito), i na najamnom radu.

Funkcija cilja u privrednom sistemu socijalističkog samoupravljanja izražena u postavci o maksimiranju dohotka odražava takve produkcione odnose koji, bazirajući se na društvenom vlasništvu, samoupravljanju i udruživanju rada, omogućavaju radnicima udruženim u osnovne i druge organizacije udruženog rada da ovladaju uvjetima i rezultatima svoga rada, a to znači i cjelokupnim dohotkom, uključujući tu i višak rada, odnosno, da se figurativno izrazimo, uključujući tu i njegov najplemenitiji dio, to jest akumulaciju kao uvjet proširene reprodukcije cijelog društva.

Ponašajući se po kriteriju funkcije cilja izražene u postavci o maksimiranju dohotka, radnici u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada imaju veoma izražen ekonomski interes da uspostavljaju takve proporcije namjenske raspodjele dohotka na akumulaciju i ličnu i zajedničku potrošnju koje će im u okvirima višegodišnjih vremenskih perioda omogućiti maksimalno moguće zadovoljavanje njihovih potreba kako u sferi materijalne baze tako i u sferi društvene nadgradnje. A to je upravo onaj put koji će omogućiti organizacijama udruženog rada i udruženom radu i radničkoj klasi u cjelini da, ovladavajući i gospodareći uvjetima i rezultatima svoga rada, u krajnjoj liniji i u duljim vremenskim horizontima ostvaruju značajan korak naprijed ka oslobođenju rada. U tom smislu imaju povijesno značenje

---

[15] Vidi: Branko Horvat, *Radovi o optimalnim investicijama*, Ekonomski institut, Zagreb, 1975.

odgovarajuće odluke Desetog kongresa SKJ, odnosno odgovarajuće odredbe novog Ustava SFRJ.

U okviru ovih razmatranja je ipak najvažniji zaključak da se osnovni motivi i pokretači akumulacije u privrednom sistemu socijalističkog samoupravljanja izvode iz postavke o funkciji cilja u socijalističkom samoupravnom društvu koja je determinirana postavkom o maksimiranju dohotka.

Prema tome, osnovni motivi akumulacije u okviru sistema akumulacije u socijalističkom samoupravnom društvu su izvedeni iz funkcije cilja izražene u maksimiranju dohotka.

Kada je riječ, međutim, o pokušaju izvjesne generalizacije iskustava iz proteklog razvojnog perioda, onda se ovako definiranoj postavci o motivima akumulacije u privrednom sistemu socijalističkog samoupravljanja mogu pripisati sve one slabosti i u praksi privrednih zbivanja ispoljene deformacije koje se odnose i na funkciju cilja izraženu u postavci o maksimiranju dohotka.

To znači da slabosti u pojedinim mehanizmima funkcioniranja privrednog sistema, i to posebno u sferi sistema i politike cijena, pa i u cjelokupnom kompleksu raspodjele, kako primarne tako i sekundarne i namjenske, koje su utjecale da se funkcija cilja izražena u maksimiranju dohotka često manifestirala više u borbi za povećanje dohotka putem promjena u primarnoj raspodjeli, odnosno putem promjena relativnih cijena, nego putem borbe za porast produktivnosti rada i sniženje troškova proizvodnje, nisu mogle ostati bez odgovarajućeg odraza i na operacionaliziranje ovako definiranih motiva akumulacije u toku proteklog razvoja našeg privrednog sistema na temeljima socijalističkog samoupravljanja.

Drugim riječima, sve te devijacije koje su na liniji deformacija u sferi konzekvenca društvenog vlasništva (u smislu određenih manifestacija i pojava grupnog, te državnog i kvazidržavnog vlasništva) utjecale na neadekvatno provođenje principa raspodjele prema radu imale su sasvim određenog odraza i na naprijed definirane motive akumulacije u toku dosadašnjeg razvoja našeg socijalističkog samoupravnog društva.

To, razumije se, ni za jotu ne umanjuje opći značaj navedenih postavki, već, nasuprot tome, zahtijeva dodatne napore kako u sferi naučnoistraživačkog rada tako i u sferi odgovarajuće praktične privredne i društveno-političke aktivnosti.

U vezi sa ovako definiranim motivom akumulacije u privrednom sistemu socijalističkog samoupravljanja, ipak, na bazi dosadašnjeg praktičnog iskustva treba reći da su u toku proteklog razvojnog perioda podsticaji i sklonosti za akumuliranje bili tako veliki da se ekonomska politika morala daleko više baviti problemom obuzdavanja prevelike investicione potrošnje nego problemom nedostatka inicijative za akumulaciju i investicije.[16]

[16] Vidi: Milutin Ćirović i Dragomir Vojnić, *Sistem akumulacije u socijalističkom samoupravnom društvu*, Ekonomski institut, Zagreb, 19

Razvoj nekih institucija u sistemu akumulacije socijalističkog samoupravnog društva

U toku razvoja našeg privrednog sistema na temeljima socijalističkog samoupravljanja institucije sistema akumulacije su prošle kroz nekoliko faza.

Prvi odlučan korak u stvaranju takvih institucija koje će u sferi sistema proširene društvene reprodukcije, i to prvenstveno u sferi sistema akumulacije, prokrčiti put razvoju socijalističkih samoupravnih i dohodovnih odnosa učinjen je napuštanjem budžetskog sistema bespovratnog financiranja investicija i uvođenjem institucije i funkcije kredita i kreditnog odnosa.

Prelazni oblik tog sistema na samom početku našeg razvoja na samoupravnim osnovama bio je sistem akumulacije i fondova.

Slijedeća faza se odnosi na sistem investicionih fondova društveno-političkih zajednica u kombinaciji sa sistemom kamata na osnovna sredstva, odnosno kamata na poslovni fond organizacija udruženog rada u privredi.

I premda je taj sistem omogućio relativno efikasno prikupljanje financijskih sredstava za financiranje proširene društvene reprodukcije, što je bila u isto vrijeme i velika podrška za ostvarivanje dinamičnog tempa rasta proizvodnje u periodu njegovog djelovanja, ipak su se već u prvim godinama njegovog funkcioniranja počele ispoljavati znatne slabosti.

Te su se slabosti manifestirale prvenstveno u sferi određenih devijacija u društveno-ekonomskim odnosima koje je taj sistem reproducirao. Tu je riječ prije svega o tome da je taj sistem u daleko većoj mjeri reproducirao državno-socijalističke nego samoupravne društveno-ekonomske odnose. S time su u vezi i svi problemi koji su nastali kao rezultat pojave centara društveno-ekonomske moći, zatim pojave raznih oblika kapital-odnosa, tehnomenedžerstva, rentijerstva itd. Takvi odnosi u formiranju i raspolaganju društvenom akumulacijom nisu omogućavali reprodukciju u proširenim razmjerima socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa.

Sve je to imalo za posljedicu pojavu mnogih konflikata i zaoštravanje određenih protivurječnosti kako u sferi materijalne baze tako i u sferi idejno-teorijske i idejno-političke nadgradnje.

Zato je u periodu pripremanja društveno-ekonomske reforme napušten sistem društvenih investicionih fondova, čime je nastao period u kome nije bio određenije definiran sistem akumulacije u smislu bilo kakvih na zakonskoj ili drugoj osnovi proklamiranih kriterija za utvrđivanje proporcija namjenske raspodjele dohotka.

Međutim, s obzirom na već formirane centre ekonomske moći i njihovu veoma veliku gravitacionu snagu, uslijedila je reprodukcija takvih materijalnih odnosa u sferi raspolaganja društvenom akumulacijom koji su organizacije udruženog rada u pri-

redi i cjelokupnu privredu pretvarali u sve većeg dužnika banaka. Tako je došlo do situacije da je gotovo na svaki dinar sredstava poslovnog fonda na sektoru industrije dolazio jedan dinar kredita.[17]

U takvim su uvjetima u periodu priprema Desetog kongresa SKJ i novog Ustava SFRJ uslijedile političke odluke o likvidaciji državnog kapitala (koji je stvoren u periodu sistema društvenih investicionih fondova i kasnije po logici oplođivanja reproduciran u proširenim razmjerima), uz istovremeno uvođenje takvog sistema akumulacije u kome se putem odgovarajućih samoupravnih sporazuma i regionalnih društvenih dogovora utvrđuju proporcije namjenske raspodjele dohotka na akumulaciju i potrošnju.

I pored toga što je taj sistem akumulacije u kome se na bazi regionalnih društvenih dogovora utvrđuju proporcije namjenske raspodjele dohotka predstavljao, nesumnjivo, korak naprijed, ipak su (velikim dijelom i zbog nerazrađenih principa i kriterija ili njihovog nedosljednog provođenja) još mnoga pitanja ove sfere ostala neriješena.[18]

To se odnosi prvenstveno na potrebu definiranja takvih društvenih normi koje će, na osnovu odgovarajućeg ponašanja svih učesnika u procesu proširene društvene reprodukcije, sistem akumulacije učiniti samoupravno sadržajnijim i ekonomski efikasnijim.

S time se u vezi posebno nameću problemi definiranja takvih normi ponašanja koje će omogućiti da se u sistemu namjenske raspodjele dohotka u većoj mjeri nego je to do sada bio slučaj respektiraju kriteriji i principi društvenog (a ne grupnog) vlasništva, a to u isto vrijeme znači i kriteriji i principi društvene produktivnosti rada.

Drugim riječima, kriteriji i principi sistema namjenske raspodjele moraju, uvažavajući potrebu aktivne politike dohotka, omogućavati da se što dosljednije provodi u život princip raspodjele prema radu.

Pri tome se ipak mora imati na umu činjenica da i dosljednija primjena principa raspodjele prema radu i efikasnije djelovanje sistema akumulacije, posebno u sferi formiranja odgovarajućih sredstava, stoji u neposrednoj funkcionalnoj međuzavisnosti sa cjelokupnim kompleksom raspodjele, počevši od primarne kroz sistem i politiku cijena, pa preko sekundarne sve do namjenske raspodjele dohotka.

---

[17] Vidi: Rikard Lang, Mijo Sekulić i Dragomir Vojnić, *Samoupravno društveno planiranje i proširena društvena reprodukcija*, Ekonomski institut, Zagreb, 1975, str. 50—65.

[18] Vidi: *Samoupravna politika dohotka u oblasti namenske raspodele — Opšti društveni dogovori o raspodeli dohotka*, Institut za ekonomiku investicija i »Rad«, Beograd, 1972, str. 121—128. i 169—207. i *Društveni dogovor o zajedničkim osnovama samoupravnog uređivanja odnosa u stjecanju i raspoređivanju dohotka i raspodjeli sredstava za osobne dohotke u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji*. »Službeni list«, br. 24/1975, str. 786.

U dosadašnjim ekonomsko-političkim i teorijskim razradama ovih pitanja su se, govoreći dosta uopćeno i u veoma grubim crtama, najviše isticala tri moguća koncepta definiranja i funkcioniranja onog dijela sistema akumulacije koji se odnosi na sistem formiranja sredstava za proširenu društvenu reprodukciju i investicije. Prvi koncept se odnosi na sistem društvene normirane stope akumulacije. Drugi koncept se odnosi na cijenu usluga za korištenje sredstava u društvenom vlasništvu. Treći koncept se odnosi na sistem programirane akumulacije.

Može se sa mnogo osnova pretpostaviti da se koncept programirane akumulacije najbolje uklapa i prilagođava idejno-teorijskim polaznim osnovama razvoja sistema akumulacije u socijalističkom samoupravnom društvu.

Koncept programirane akumulacije polazi od pretpostavke da se raspodjela dohotka organizacija udruženog rada na akumulaciju i potrošnju mora zasnivati na društveno objektiviziranim kriterijima. Ti se kriteriji odnose kako na primjenu principa raspodjele prema radu i respektiranje društvene produktivnosti rada tako i na povezivanje onog dijela sistema akumulacije koji se ostvaruje putem namjenske raspodjele dohotka (na osnovu odgovarajućih društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma) sa razvojnom politikom. Pri tome se kao polazna osnova u primarnoj raspodjeli pretpostavlja takav koncept sistema i politike cijena koji u prvi plan (barem po tendenciji) ističe potrebu ostvarivanja što je više moguće relativno jednakih uvjeta privređivanja, što znači da se u osnovi pretpostavlja primjena koncepta ravnotežnih cijena.

Osim ovako koncipirane programirane akumulacije, u društvenim planovima razvoja se mogu (kada su u pitanju zajednički utvrđeni interesi i ciljevi razvoja) predvidjeti i dodatni elementi programirane akumulacije.

Ti dodatni elementi programirane akumulacije se direktno uključuju u cijenu kao njen namjenski strogo opredijeljen dio koji se neposredno usmjerava u proširenu reprodukciju.

Međutim, ti dodatni elementi programirane akumulacije uvijek znače određeno odstupanje od nekih pretpostavljenih i u načelu objektivno danih ravnotežnih odnosa u primarnoj raspodjeli, što za sobom povlači i određen stupanj redistribucije dohotka u međugranskom i međuregionalnom smislu. Zato se primjena ovog dijela koncepta programirane akumulacije (u smislu target prices) mora uvijek na bazi društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma posebno utvrđivati, i to tako da se putem odgovarajućih metodoloških postupaka (na primjer, primjenom input-output analize i tehnike) unaprijed simuliraju svi međugranski i međuregionalni efekti odgovarajuće redistribucije dohotka.

Tako se, na primjer, u slučaju dogovora da se u cijenu jednog kWh električne energije ugradi, recimo, 10 para dodatne programirane akumulacije za proširenu reprodukciju, mora᾿ prilikom pripreme tog dogovora unaprijed simulirati svi e

takvog zahvata na sve dijelove udruženog rada. Ako se ti efekti iz bilo kojih razloga pokažu neprihvatljivim, odgovarajući dijelovi udruženog rada moraju tražiti druge oblike udruživanja rada i sredstava u cilju rješavanja problema proširene društvene reprodukcije u ovom sektoru privrede.

Na taj način koncept programirane akumulacije postaje važna komponenta sistema samoupravnog društvenog planiranja, a i jedan od bitnih kriterija namjenske raspodjele dohotka.[19] To znači da »u krajnjoj liniji programirana akumulacija izrasta iz programiranih investicija i društvenih planova privrednog razvoja na bazi samoupravnih i društvenih dogovora, ali je i bitan uvjet za efikasno djelovanje planskih komponenata u privrednom sistemu socijalističkog samoupravljanja«[20].

Prema tome bi koncept programirane akumulacije mogao predstavljati osnovu onog dijela sistema akumulacije koji se odnosi na formiranje sredstava namijenjenih financiranju proširene društvene reprodukcije. Ovaj bi koncept istovremeno omogućivao bolje povezivanje sistema samoupravnog društvenog planiranja sa sistemom proširene društvene reprodukcije, što istovremeno znači i bolje povezivanje privrednog sistema i razvojne politike.

Koncept programirane akumulacije je komplementaran sa institucijom samofinanciranja, što znači da bi se na bazi primjene tog koncepta uz funkcioniranje i institucije samofinanciranja i institucije kredita i kreditnog odnosa mogao zaokružiti sistem akumulacije u privrednom sistemu socijalističkog samoupravljanja.

Pri tome treba posebno istaknuti da se institucija samofinanciranja u sistemu socijalističkog samoupravljanja može podesno koncipirati na tri različita nivoa: (1) samofinanciranje na nivou osnovnih organizacija udruženog rada, (2) samofinanciranje na nivou složenih organizacija udruženog rada i (3) samofinanciranje na nivou šireg udruživanja rada i sredstava na bazi društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma.[21] Ovako koncipirana institucija samofinanciranja daje sve neophodne pretpostavke da se u kombinaciji sa sistemom (konceptom) programirane akumulacije, uz odgovarajuću ulogu kredita i funkciju kreditnog odnosa, zaokruži konzistentan i efikasan sistem akumulacije u socijalističkom samoupravnom društvu.

Sa aspekta nekih idejno-teorijskih polaznih osnova razvoja privrednog sistema na temeljima socijalističkog samoupravljanja

---

[19] Vidi: Rikard Lang, Mijo Sekulić i Dragomir Vojnić, *Samoupravno društveno planiranje i proširena društvena reprodukcija*, cit. izd., str. 69—73.

[20] Vidi: Milutin Ćirović, *Sistem akumulacije*, Ekonomski institut, Zagreb, 1975, str. 26.

[21] Vidi: Mijo Sekulić i Dragomir Vojnić, *Odnos privrednog sistema i društveno-ekonomskog razvoja u socijalističkom samoupravnom društvu*, cit. izd., str. 342—343.

koje su došle do izražaja i u Ustavu SFRJ i u odlukama Desetog kongresa SKJ, važno je uočiti slijedeće momente:

1) Programirana akumulacija je dio jedinstvenog (integralnog) dohotka, što znači da se nikako ne može podesno koncipirati kao trošak u smislu cijene faktora, odnosno cijene za upotrebu sredstava u društvenom vlasništvu.

Prema tome se koncept programirane akumulacije može podesno objasniti samo kao jedan od veoma važnih kriterija namjenske raspodjele dohotka.

Osim toga, kako je već spomenuto, koncept programirane akumulacije je veoma važna komponenta sistema samoupravnog društvenog planiranja.

2) Prilikom namjenske raspodjele dohotka na akumulaciju i lične dohotke primjenom koncepta programirane akumulacije postižu se (barem po tendenciji) objektivizirani odnosi u namjenskoj raspodjeli dohotka u tom smislu da se u maksimalno mogućoj mjeri onemogući raspodjela u lične dohotke onih dijelova dohotka koji nisu rezultat rada odgovarajuće osnovne organizacije udruženog rada. To znači da se svi takvi dohoci, bez obzira na njihov izvor i porijeklo, moraju usmjeravati direktno u sferu proširene društvene reprodukcije.

3) U slučaju kada jedna osnovna (ili druga) organizacija udruženog rada zbog objektivnih ili subjektivnih razloga dođe u određene teškoće u tom smislu da ne može ostvarivati programiranu akumulaciju, prednost ima isplata ličnih dohodaka.

4) Gubitak kao rezultat poslovanja osnovnih i drugih organizacija udruženog rada uslijedi onda kada su obračunati i isplaćeni lični dohoci veći od ostvarenog čistog dohotka.

5) Za sve organizacije udruženog rada koje u završnim računima iskažu gubitak, što znači da ne ostvaruju ni cjelinu isplaćenih ličnih dohodaka, a pogotovo ne ostvaruju programiranu akumulaciju, na bazi izvještaja Službe društvenog knjigovodstva nadležni organi društveno-političkih zajednica poduzimaju odgovarajuće zakonom predviđene mjere (sanacija, ograničenje određenih samoupravnih prava i drugo).

6) Kao polazna osnova prilikom objektivizacije stope programirane akumulacije u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada moraju poslužiti odnosi u namjenskoj raspodjeli dohotka iz proteklog perioda, odnosno sučeljavanje tih odnosa sa potrebama razvojne politike koja se definira u odgovarajućim društvenim planovima kako organizacija udruženog rada tako i društveno-političkih zajednica.

U nizu kriterija i pokazatelja koji se pri definiranju i utvrđivanju odgovarajućih stopa objektivizirane i programirane akumulacije moraju imati u vidu trebalo bi, čini se, posebno istaći slijedeće: (1) dohodak po radniku, (2) dohodak u odnosu na prosječno korištena sredstva, (3) čisti dohodak po radniku, (4) akumulacija u odnosu na dohodak, (5) akumulacija u odnosu na čisti dohodak, (6) akumulacija u odnosu na prosječno korištena

sredstva, (7) lični dohodak i sredstva za zajedničku potrošnju po radniku i (8) čisti lični dohodak po radniku.[22]

Jedno od pitanja koje je u vezi sa iznijetim konceptom programirane akumulacije ostalo još uvijek otvoreno odnosi se na kriterije i mjerila za definiranje normalne (ravnotežne) cijene.

Polazeći od naprijed definiranih stavova o osnovnim izrazima funkcije cilja u socijalističkom samoupravnom društvu, može se reći da prva dva navedena pokazatelja, to jest dohodak po radniku i dohodak u odnosu na prosječno angažirana sredstva, mogu predstavljati dobru polaznu osnovu.

Međutim, kao što je poznato, rezultati ta dva pristupa, odnosno rezultati odgovarajućih pokazatelja su divergentni. Ta divergentnost je uslijedila kao rezultat razlika u organskom sastavu sredstava. Zato je potrebno u nizu pokazatelja razraditi i sredstva po radniku.

Samim tim je i okvir ovih problema približno lociran i zaokružen, što znači da u daljem naučnoistraživačkom radu treba tražiti moguće puteve rješenja spomenutih divergentnosti.

Dok se takav ravnotežni izraz, usklađenog brojnika i nazivnika, ne pronađe, analiza položaja proizvodnih grupacija u raspodjeli će se morati bazirati na više kriterija, od kojih su najvažniji, vjerojatno, dohodak u odnosu na sredstva, dohodak po radniku, akumulacija u odnosu na prosječno korištena sredstva i dohodak u odnosu na prosječno korištena sredstva uvećan za odgovarajući izraz rada.

Na takve ekonomsko-analitičke osnove će se nužno morati naslanjati i odgovarajuća rješenja u sferi daljeg razvoja sistema akumulacije i raspodjele dohotka na temeljima socijalističkog samoupravljanja.

---

[22] Vidi: *Nacrt zakona o udruženom radu*, knj. I, Beograd, mart 976, str. 69.

Boris Iljenko

Interes zajedništva i kulturna politika

(O nekim društvenim, političkim i idejnim aspektima samoupravnog interesnog zajedništva kulture)

Prošla je godina i nešto više kako je počelo konstituisanje samoupravnih interesnih zajednica za razne oblasti društvenog rada. One se formiraju, kao što je poznato, na načelima Ustava, na delegatskim osnovama, i to je ono što upućuje na sadržajnije i šire društvene promene. Među prvima konstituisana je i Samoupravna interesna zajednica kulture u SR Srbiji.[1]

Koliko ta činjenica može biti interesantna za šire razmatranje; koliko jedan takav sistemski model (ili, određenije, jedna konkretna zajednica) može biti pogodan metodološki instrument za posmatranje širih društvenih pojava, procesa i odnosa? Koliko se uopšte iz jednog primera mogu izvlačiti opštiji zaključci, to, svakako, zavisi i od primera i od samih zaključaka. Ali to pitanje postavili smo na početku našeg razmatranja samo zato da bismo mogli reći da nas je ono držalo i do kraja i da nije ostalo bez uticaja na karakter naših sudova. Naše opaske i zapažanja, bar što se pretenzija tiče, više su građa za jedno pitanje, za jednu kompleksniju studiju, nego što su iscrpni odgovori. I u

[1] Formirana je 27. decembra 1974. godine, a u nju su uključeni delegati opštinskih zajednica, umetničkih udruženja, ustanova i organizacija koje vrše, kako se to kaže, »poslove od interesa za Republiku«. Po strukturi delegiranih, u njoj većinu čine predstavnici »davalaca sredstava«, odnosno »korisnika usluga« (to su ne baš idealni [illegible] mini za ovu oblast, koji su sada u upotrebi).

tom smislu, kada govorimo o *samoupravljanju, interesima, zajedništvu* i *kulturi* (što će biti naslovi poglavlja ovog teksta), ne razmatramo pojedinačne i nezavisne kategorijalne pojmove, već samo neke tendencije i pojave koje su u većoj ili manjoj meri sadržaj konkretnog predmeta našeg razmatranja, ali i samoupravnog interesnog zajedništva kulture — kao šireg pojma i društvene kategorije.

Samoupravljanje — demokratizacija i otpori

Zajednica kulture formirana je u Srbiji još 1969. godine. Ona je nastala kao rezultat težnji za demokratizacijom dotadašnjih fondova, u okviru šireg kursa deetatizacije u našem društvu. I u tom smislu, i kao sistemski model i kao praksa, ona je doprinela izvesnoj demokratizaciji uopšte, a posebno u raspodeli budžetskih sredstava: proširio se krug onih koji odlučuju, unapređeni su principi, kriterijumi i forme raspodele, razvijena je u većoj meri javnost odlučivanja itd.

Međutim, to je ipak bila raspodela budžeta, i ta materijalna osnova nije mogla a da ne utiče na odnose koji su se razvijali na njoj. Sama demokratizacija je bila parcijalna, limitirana okvirima jedne sfere. Uticaj onih koji su stvarali materijalna sredstva bio je višestruko posredovan, i oni su praktično bili van konkretnih tokova njihove raspodele. Značajno je što je u organima koji su odlučivali bio zastupljen širi krug umetnika i kulturnih radnika, ali nije bez značaja što se krug onih koji odlučuju svodio pretežno na tu strukturu.

Naravno, sve je to imalo i svoje kulturne, ideološke, političke i šire društvene implikacije. Paralelno sa procesima demokratizacije i suprotstavljajući im se, javljale su se tendencije podvajanja kulturne sfere i ostalih oblasti društvenog rada (lansiranjem posebnih kriterijuma, prava, vrednosti, formi, simbola, oblika komunikacije itd.), konfliktnosti nekih idejnih, umetničkih tokova, pojave elitizma i široke komunikacije šunda, monopolizma i nove »kulturne birokratije«, »ekscesi«, zabrane itd. Formalno demokratski oblik na budžetsko-materijalnoj osnovi morao je tu svoju protivrečnost da izrazi u širem društvenom prostoru, a demokratizacija u okvirima jedne sfere da poprima neka svojstva parcijalizacije i da nosi latentnu konfliktnost kulturnih i društvenih tokova.

Sa tog stanovišta posmatrano, mogle su se uočiti neke specifične pojave i inicijative za komunikaciju sa društvom koje su dolazile iz kulturnih struktura; one su nastale iz potrebe za vezama, a bile su surogat pravih odnosa i samo su pothranjivale »sektorske« tendencije u kulturi. Takav smisao se može dati pojavama prosvetarstva, kulturtregerstva, paternalizma, menadžerstva, svečarstva, glorifikovanja parcijalnih akcija, paušalnih mera, reprezentativnih [illegible] šarenih korica i skupih prezentacija.

U takav društveno-kulturni kontekst mogu se situirati i neke tendencije: borba protiv dogmatizma — građanskim vrednostima, protiv etatizma — apologetikom tržišta, protiv primitivizma — elitizmom, protiv nekih postojećih pozicija — opozicijom, protiv tendencija podređivanja umetničkog izraza dnevno-političkom, propagandnom kriterijumu — bežanjem u apstrakcije ili afirmacijom političkog angažmana negativnog u odnosu na društvenu stvarnost. Teza: »kultura — kulturnim radnicima«, popularna u tom periodu, imala je često, pored određenog antibirokratskog smisla, i ulogu zaklona za određene idejne i političke tokove koji bi trebalo da ih štiti od društvene kritike; objektivno, ona je bila ideološki podsticaj parcijalizaciji društvenog toka i podeli društvenog rada.

Nesumnjivo je da su te pojave kompleksne, da su samo deo opštih kretanja[2], a ne njihov jedini sadržaj, i da ih nije jednostavno objasniti, a ponajmanje svođenjem na jednu dimenziju. Za ovu priliku, pak, kada se ceo taj trend posmatra sa stanovišta političkih odnosa, može se uočiti jedno od osnovnih značenja: sistemski model zajedništva i organizacije kulture, takav kakav je bio, postao je preuzak za društveni sadržaj koji je morao da izrazi. On je odigrao pozitivnu ulogu u razbijanju nekih bitnih segmenata administrativnih odnosa, ali procesi demokratizacije i samoupravni odnosi razvijani u okvirima jedne sfere, delatnosti i institucije nisu se mogli dalje tako razvijati a da ne bude ugrožen njihov osnovni smisao. Za samoupravni odnos kao integralan i društven i za kulturu, koja takođe ima takav smisao, trebalo je tražiti adekvatnije društvene veze, integralniji društveni koncept i sistemska rešenja. (A takvu intenciju imale su i sve one političke, idejne, organizacione i druge inicijative za sadržajnije povezivanje kulture i drugih oblasti društvenog rada i za svestraniji razvoj samoupravnih odnosa koje su se javile u tom periodu, kao što su: kritika stanja i pojava, sistemske i organizacione mere i promene, političke polarizacije u kojima su klasni princip i interes radničke klase bili osnovni politički kriterijumi za usmeravanje društvenih odnosa.)

Takav period iskazivanja i narastanja postojećih suprotnosti nije prekinut samo političkom kritikom 1972—1973. godine, diferencijacijom socijalnih i političkih snaga, nego i sistemskim potezima koji su bili, u stvari, nastavak svih pozitivnih tokova i koji su omogućili dalje kretanje. To je bila ona osnovna nit kontinuiteta koja je omogućila da se prevaziđu, bar na političkom planu, postojeći okviri i protivrečnosti koje su se iskazale u složenom društveno-idejnom kompleksu. To je bio period

[2] A u sklopu tih opštih kretanja moraju se videti i: značajan kulturni prosperitet, visoki dometi kulturnog stvaralaštva, razvoj materijalne osnove kulture, kulturnih delatnosti, oblika i sadržaja kulturnog života, razvoj obrazovanja, masovnih medija itd.

amandmanâ, Pisma, kongresâ, rada na novom Ustavu. To su opšta kretanja van kojih se ne mogu razumeti glavni procesi u kulturi.

U samoj, pak, Zajednici činjeni su konkretni napori da se protivrečnosti prevaziđu, ne samo kritičkom analizom stanja, prakse, orijentacije, programskih opredeljenja, nego i konkretnim potezima[3].

Iako paušalni, to su bili veoma značajni potezi: prelazak sa budžeta — obavljen finansijskom operacijom; proizvođači uvedeni u odlučivanje — mehaničkim dodavanjem staroj strukturi; normatizacija — pretežno kao fiksiranje prakse. Ipak, to je doprinelo prevazilaženju dotrajalog modela i otvaranju društvenog prostora za elemente, tendencije, pa i procese integralnijeg povezivanja kulture i društva. Međutim, između parcijalnih i paušalnih mera i potrebe za globalnim i sistemskim potezima, ti integracioni procesi imali su opet svoje limite i mogućnosti da stignu na pola puta. Realno, to je bio onaj mogući korak napred i ta, uslovno nazvana, »faza integrisanja« (1973—1975) ima sva obeležja takve protivrečne situacije — počev od onih shvatanja da su to u punom smislu prave promene do onih da su to beznačajni manevri; od onih tendencija da se sve nastavi po starom do onih da se radikalno »lomi«. A tokovi kulturnog razvoja morali su ići ne zadovoljavanjem jednog od ekstrema niti njihovim kompromisom, nego, u meri u kojoj je to stvarno moguće, konstruktivnim integrisanjem u samoupravne procese, u ukupno društveno kretanje, — sistemom, odnosima, organizacijom, institucijama, programima.

Tako ceo taj kompleks kulturnog, društvenog bića, našavši se u novoj situaciji, dolazi u procep između težnji, mogućnosti, interesa: da se sam menja ili da svoju strukturu i poziciju postavi kao primarnu i kao kriterijum za šire društvene sistemske mere. Otuda u tom periodu u kulturi sukobi normativnog i stvarnog, principa i prakse, potreba i mogućnosti, opredeljenja i ponašanja, sadržinskog i formalnog, koji se ispunjavaju specifičnim kulturnim sadržajima, konkretnim problemima, različitim interesima, ali i opštijim ideološkim strujanjima: novih tendencija starog dogmatizma i starih manifestacija novog građanskog duha, organizovanja ličnog i grupnog interesa unutar samoupravnih formi, njihove prezentacije kao opštih i na tim osnovama razvijanja razuđene skale manje ili više vidljivih pritisaka na organe koji odlučuju (koji su često težili da legalnim samouprav-

---

[3] Kakvi su, na primer, bili: (a) formalno odvajanje od budžeta i vezivanje za samostalne izvore finansiranja (uglavnom za doprinose iz dohotka radnih organizacija i ličnih dohodaka); (b) izrada sistema normativnih akata i pravilnika, razrada sistema javnih konkursa kojima se znatno objektivizira raspodela; (c) uvođenje novih socijalnih snaga — neposrednih proizvođača i drugih radnih ljudi »van« kulture u organe Zajednice i u neposrednu praksu raspodele. Početkom 1973. godine najveće radne organizacije u Srbiji imale su svoje delegate u organima Republičke zajednice kulture; štaviše, u celoj organizaciji Zajednice većinu čine radnici iz proizvodnje i drugih oblasti društvenog rada.

nim organima ostave odgovornost za odluke, a da konstituišu nove centre odlučivanja van njih).

U takvim uslovima trebalo je rešavati složene probleme i konkretne situacije, ali su se postavljali i zadaci opštije prirode od čijeg je rešavanja zavisio i sam smisao daljih tokova kulturnog razvoja. Da se, na primer, poštuje kao činjenica organizacija kulture kakva jeste — ali da se, u meri u kojoj je to društveni i kulturni interes, podstiču promene; da se selektivno podstiču nove inicijative, ali da se sačuva ono što je vrednost; da se u okviru opšteg koncepta vide konkretni problemi i pospešuje njihovo rešavanje, a da se potreba za sagledavanjem i usmeravanjem opštih kretanja ne realizuje deklarativnim aktivnostima, verbalizmom i demagogijom; da se povlače praktični potezi koji unapređuju stanje, ali da se ceo kurs ne rastače u prakticizmu; da se ne sužava prostor za slobodu stvaralaštva, ali da se princip slobode stvaralaštva ostvaruje ne kao uže staleško pravo izdejstvovano od vlasti, nego kao sadržaj ukupnih društvenih sloboda. (A to podrazumeva stvaranje kompleksnih socijalnih uslova za ljudsku emancipaciju, uslova u kojima princip slobode postaje osnovni i stvarni društveni odnos; što onda ne dovodi u pitanje obavezu društva da čuva i, ako treba, brani, fundamentalne vrednosti na kojima počiva. Dakle, reč je ovde o integralnom društvenom procesu oslobađanja i prevazilaženja stvarno ograničavajućih faktora u kojem kulturno stvaralaštvo ima aktivnu i konstitutivnu ulogu i naglašenu društvenu funkciju, a nije reč o dilemi: sloboda — ali... sloboda — restrikcija. Ako se ta protivrečnost »dislocira« iz jednog »sektora« i njegovog odnosa sa celinom u osnovne tokove i strukturu društva, ako se i smisao »slobodnog« i »ograničavajućeg« ne raspoređuje unapred, jedno — kao pravo sektora, drugo — kao svojstvo celine, ona dobija perspektivu i stvarni socijalni prostor za razrešavanje. Dakako, reč je o orijentaciji, perspektivi, načelima, ali pitanje ima i svoju faktičku i praktičnu dimenziju, a u tome je njegova složenost i delikatnost.)

Bez sumnje, to su trajne dileme, problemi i procepi našeg kulturnog razvoja i kulturne politike — i pitanje se pre svega može postaviti o stepenu efikasnosti u traženju rešenja, o unapređenju uslova, mehanizama, o konkretnijim pravcima, o interesima koji dolaze u prvi ili drugi plan itd.

U takvom kontekstu treba videti i neke opšte karakteristike tog perioda:

— Pre svega, u praksi se pokazalo i kao moguće i kao konstruktivno učešće radnika u raspodeli sredstava za kulturu; i to ne samo sa stanovišta ideološki postavljenog klasnog prava na raspolaganje rezultatima svoga rada, nego kao realna i potrebna socijalna osnova za objektivizaciju kulturne politike i društvenog interesa u njoj.

To su, realno gledajući, prva iskustva koja, ako daju pozitivan odgovor na pitanje o mogućnosti učešća radnika i na ova-

kav način u vođenju kulturne politike, ostavljaju ipak brojna konkretna pitanja i modalitete za razradu. Osim toga, ovde se ipak radilo o učešću na reprezentativnoj osnovi sa elementima partnerstva. I sa tog stanovišta model je trebalo dalje usavršavati.

— Može se reći da je u tom periodu, u kojem su dolazile do izražaja različite idejne tendencije, taj materijalni potencijal društvenih sredstava maksimalno usmeravan na ono što bi i sa idejnog stanovišta moglo izražavati društveni interes; svakako, bilo je i pojava ideološkog subjektivizma, različitog viđenja, tumačenja i kvalifikovanja pojava, implicitnog ili direktnijeg sukobljavanja; a ostala su i dalje otvorena pitanja pravog smisla i konkretnog definisanja »idejno neprihvatljivog« u oblasti stvaralaštva, kao i društvenih, kulturnih, idejnih, estetskih i drugih instrumenata za valorizaciju i opšti odnos.

— Znatno je unapređen samoupravni mehanizam, osmišljen sistem i podruštvljen karakter odlučivanja. No, praksa nije ipak bila uvek imuna od pojava formalizma, privatizacije, sporosti, neefikasnosti, nesposobnosti da se donesu najkvalitetnije odluke; od administriranja i malo korisnog sastančenja.

— U izvesnoj meri je unapređen i praktično razrađen koncept kulturne politike, uočena su stanja i potrebe, pa i mogućnosti za rešavanje nekih problema. No, ipak i najmanji praktični pokušaj koji bi eventualno prouzrokovao pomeranje nekog postojećeg statusa nailazio bi na nepremostive prepreke. Status kvo nije se mogao miriti sa potrebom selektivnije politike; veća sredstva neko nije mogao dobiti a da niko ne izgubi — a praktično nikome ko je bio »na listi« nije bilo moguće uskratiti sredstva, makar imao i slabiji program. Gotovo cela kulturna struktura bila je reprezentovana u organima zajednice, i kada je neki program i bio doveden u pitanje, blokirala bi se konkretna odluka od predstavnika zainteresovanih. Tako je na toj liniji postojala prikrivena tendencija stvaranja najrazličitijih sprega koje su opterećivale prave konfrontacije i prave argumente. Ta prilična podudarnost stanja, strukture kulturnog života i mehanizma odlučivanja o društvenim sredstvima pokazala se kao ozbiljna prepreka pretvaranju u praksu inače prihvaćenih načela.

— Veoma je razvijen i sistem funkcija Republičke zajednice kulture. Ona je obezbeđivala materijalna sredstva i uticala na sam sadržaj raznovrsnih programa i aktivnosti u svim oblastima kulturnog života. Međutim, ceo taj sistem funkcija došao je u procep između zahteva i pritisaka za dalji ekstenzivni razvoj i potreba kvalitativne selekcije i usmeravanja. U Republičkoj zajednici je, na primer, nagomilano mnogo, često i usitnjenih, funkcija i aktivnosti; ona se razapinjala jedva stižući da obradi ko 15.000 zahteva godišnje, teško uspevajući da sagleda celinu merava globalne interese. Postavilo se i pitanje usitnjenosti, rčanosti, parcijalnosti tih funkcija; kvaliteta i stvarnih

efekata, prioriteta i konkretnih uslova za realizaciju u organizaciji i stanju kulturnih delatnosti; adekvatne organizovanosti cele kulture — institucija, delatnosti, organizacija, sistema odnosa, normative i pravog kulturnog smisla, pravca i interesa za usmeravanje te oblasti društvenim sredstvima i politikom. Ta pitanja ostaju i dalje aktuelna.

Sve u svemu, ovaj period, može se ipak reći — progresivnog i konstruktivnog razvoja, oslobodio je nove društvene i stvaralačke potencijale koji su integralnije povezali kulturu sa ukupnim društvenim tokovima, »kulturni« rad sa ostalim oblastima društvenog rada. Procesi koji su se u njemu odvijali imali su svoje domete i limite, političke podsticaje, društvene nosioce, idejne konfrontacije i kulturni značaj. Ali osnovna protivrečnost nekih bitnih momenata na kojima se zasnivao sistemski model izražavala se i u sadržinskom i u formalnom smislu: odvojenost od budžeta — ali ipak formalna; povezanost kulture sa ostalim društvenim sferama — ali još reprezentativnim fiskalnim i posredovanim putevima. To je bila realnost — ali i nužan put ka savršenijim samoupravnim oblicima i vezama. Samoupravno interesno zajedništvo bilo je kao perspektiva i očekivano i pripremljeno: pozitivnom funkcijom dosadašnjeg sistema, onim kulturnim procesima koje on više nije mogao da reguliše i momentima društvenog razvoja koji su uslovili njegovo prevazilaženje.

Interesi — praktični plan, ideološke dimenzije

Novu interesnu zajednicu kulture sačinjavaju predstavnici raznih regiona, udruženja, organizacija, ustanova, delatnosti itd. U njoj su prisutni i, prirodno, raznovrsni regionalni, profesionalni, institucionalni, pojedinačni i, da ne nabrajamo, razni drugi interesi.

Postavlja se praktično pitanje u samom mehanizmu jedne interesne zajednice — koji je tu onaj društveni interes i koja to struktura može biti njegov oslonac u kreiranju i realizaciji kulturne politike? Može li se svaki od tih brojnih interesa proglašavati pravim i osnovnim (za što u praksi postoji tendencija) ili se on utapa u zbir jednog novog nadinteresa (od čega opet postoji latentna opasnost)? A izvesno je ipak da samoupravni interes u konkretnom slučaju ne može biti ni jedno ni drugo.

Ovde je, u stvari, reč o jednom novom i kvalitativno drugačijem društvenom relativnom totalitetu u kojem svi ti pojedinačni segmenti, svi ti pojedinačni interesi (uz konkretne društvene, političke, idejne i kulturne pretpostavke šire društvene zajednice), postaju i faktori novog kvaliteta u društvenim odnosima. Reč je i o jednom novom samoupravnom mehanizmu za konstituisanje društvenog interesa u kulturnoj politici, koji podrazumeva stalan proces kritičkog valorizovanja, analizu, dij...

sučeljavanje različitog, konkretne programe, nove stvaralačke podsticaje i ono što bi se moglo nazvati *građenjem* tog društvenog interesa, a ne njegovu transmisiju iz određenih i različitih centara (administrativnih: birokratsko-dogmatska varijanta; kulturno-strukovnih: elitističko-prosvetarska; iz određenih fakticiteta zaostalosti: vulgarno-pragmatska; iz stanjâ stvorenih slobodnom igrom faktora društvene moći: liberalistička itd.). Svaki od pojedinačnih interesa jeste od interesa za društvo, ali takav kakav jeste ne mora postati i opšti društveni; kao što ni svaki »opštiji« interes ne može postati društveni bez svih tih pojedinačnih sučeljenih u konkretnom zajedništvu.

Sadržaj i značenje takvog samoupravnog interesa mora se videti u njegovoj složenosti i dinamici. On se konstituiše i razvija, ali u konkretnom društvenom prostoru, ispunjavajući ga svojim aktivnim prisustvom, ali i integrišući u sebe osnovne karakteristike sredine (na primer, politički, to bi bila platforma Desetog kongresa i novi Ustav, kao trajna orijentacija; društveno — interes radničke klase i udruženog rada kao klasni interes; sistemski — odnos slobodne razmene rada i samoupravni sistem koji se na toj osnovi izgrađuje; idejno — marksistička orijentacija samoupravnog društva i kritički odnos prema dogmatskom i građanskom itd.). U takvom realnom društvenom prostoru pojedinačni interes, izražavajući svoj identitet i svoju autentičnost, gradeći zajedništvo, daje smisao i životni sadržaj ovom opštem »društvenom«, »političkom«, »sistemskom« i »idejnom«.

Na opštijem planu, pak, može se uočiti sledeća pojava: dug period u razvitku našeg društva obeležen je borbom protiv dogmatizma, i to ne samo u oblasti kulture, umetnosti, nauke, ne samo u takozvanoj »idejnoj sferi«, nego pre svega protiv onih društvenih odnosa i onih oblika političkog sistema čiji je izraz dogmatizam. Međutim, i u praksi se pokazalo da se dogmatizam može kritikovati sa različitih pozicija i sa različitim motivima. I sa socijalističkih samoupravnih i sa građanskih pozicija, na primer. I kada se unazad posmatra, može se uočiti da se ta granica u našim prilikama nije uvek dovoljno povlačila i da je to imalo svojih vrednosnih i strukturnih reperkusija. Ali, u procesu njihove identifikacije pokazalo se opet da je i te građanske tendencije moguće kritikovati i sa dogmatskih i sa samoupravnih pozicija. A interes samoupravnog društvenog bića u svakom slučaju ne izražava kritika ni sa građanskih ni sa dogmatskih pozicija.

Ovakve karakteristike treba uočavati i kada su prikrivenije, kada i ukoliko stoje iza kritika »građanskog« ili »dogmatskog«. Štaviše, valjalo bi kompleksnije istražiti socijalne i druge osnove na kojima se ovakve tendencije javljaju u našem društvu. Tako, na primer, dok dogmatizam traži uporišta u nekim zaostalim agrarno-društvenim i administrativno-birokratskim strukturama, [...]anski duh ih traži u nekim građansko-malograđanskim slo[...] u nekim intelektualnim krugovima, tehnokratskim struk-

turama; dok građansko prodire specifičnim kulturnim tokovima i sadržajima (bilo kao tradicionalizam, nacionalizam, malograđanština, nova građanska ideologija itd.), dogmatsko više dolazi u kulturu »spolja«[4], političkim tendencijama i latentnim odnosima koje nudi; dok dogmatsko teži da osvoji status i iz njega indoktrinira vrednosti, građansko, prodirući kroz kulturne i duhovne sadržaje svojim vrednostima, traži za njih, kroz njih, status i društvene reperkusije.

Ovo su, uostalom, samo neki parcijalni indikatori specifičnosti i tendencija »građanskog« i »dogmatskog« u našim prilikama. Za jednu fazu identifikacije i opšte društvene i političke kritike kao opredeljenja možda je i dovoljno uočiti neke opšte tendencije i njihova globalna značenja. Ali za efikasniju i trajniju orijentaciju mora se ići dalje; nužna je dublja i svestranija analiza. Pogotovo kada se ima u vidu da se opšte kvalifikacije, kada nisu dovoljno zasnovane ili specifično artikulisane u odnosu na produkte kulturnog stvaralaštva, lako pretvaraju u paušalne osude i spoljne pritiske.

Očigledno, dakle, taj samoupravni interes u kulturi ima i svoju ideološku dimenziju. Da bi se ona izrazila, treba nam još: nešto više dijaloga nego monologa; stvaralačke kritike nego paušalne kvalifikacije; više podsticajne atmosfere nego administriranja; valorizacije koja se neće izlučivati iz dogmi ni šematski prenositi iz drugih sfera ili struktura, nego koja će se izgrađivati sučeljavajući se sa složenošću i raznovrsnošću izraza različitih tendencija, interesa, koji i objektivno postoje — to je ona ideološka, instrumentalno-vrednosna komponenta zajedništva kulture.

Zajedništvo — jedinstvo i specifičnosti

Zajednicu kulture čine predstavnici kulturnih radnika, neposrednih proizvođača i drugih radnih ljudi. Oni su delegati svojih regiona, udruženja, organizacija udruženog rada. Svi delegati u organima zajednice »izrasli« su iz širokog sistema delegacija. Takvo zajedništvo kao specifičan model sa konkretnim zadacima jeste, u stvari, i jedna samoupravna institucija delegatskog sistema za konstituisanje društvenog interesa u kulturi i za usmeravanje kulturne politike. To je ono što čini da je interes takvog zajedništva onaj osnovni i što jednom institucionalnom modelu daje kvalitativna obeležja i društveni sadržaj. U tome se takvo zajedništvo može videti i kao novi društveni odnos koji bi trebalo da bude alternativa administrativno-budžetskom i vulgarno-tržišnom konceptu.

---

[4] »Spolja«, u smislu u kojem je dogmatsko strano stvaralačkom procesu i kulturnoj tvorevini. Zato, na primer, nije moguće govori o dogmatskim vrednostima, o dogmatskoj kulturi i slično.

Konstituisanje nove interesne zajednice ne bi se smelo shvatiti ni kao prenošenje »brige« za kulturu na jedan zaseban, svima ili nikom odgovoran, mehanizam. Reč je, u stvari, o zameni klasičnog posredništva između jedne sfere i društva (bilo preovlađujuće tržišnog bilo preovlađujuće administrativnog ili sličnog, po svom karakteru) organizovanim odnosom slobodne razmene rada[5], na čijoj osnovi ukupna društvena organizacija dobija novi kvalitet.

Ako se iz ovakve perspektive posmatra to zajedništvo, onda i neki njegovi bitni segmenti dobijaju određen smisao:

— Čini se da više ne bi trebalo dokazivati da teza: »kultura — kulturnim radnicima« ne može biti prihvaćena ni kao ideologija ni kao osnova za sistemsko rešenje. Ali upravo zato treba se čuvati od nekih pojednostavnjenja i krajnosti druge vrste. Tako, na primer, smisao samoupravnog interesnog zajedništva kulture ne može se tražiti, kao što se to ponekad — istina, češće implicitno — čini, u striktnoj podeli na takozvane »davaoce sredstava« i »korisnike sredstava«[6] (to mogu biti operativni termini, ali u nedostatku boljih i pod uslovom da se ne pretenduje ni na kakvu isključivost niti, eventualno, na šematizovan društveni odnos na koji oni upućuju).

Činjenica je da postoje različite vrste rada, pa i »kulturni« i »proizvodni«. Ali je i činjenica da je interesna zajednica mesto za njihovu razmenu, a ne »utakmicu« — što je osnova za drugačiji društveni odnos. Dakle, reč je ovde o »povezivanju«, a ne o podeli rada; o udruženom radu koji izražava interes celine; integralni, društveni, a ne parcijalni interes; onaj koji motiviše i ukupnu socijalnu akciju radničke klase.

Osim toga, nadamo se da je suvišno dokazivati (mada nije na odmet pomenuti) da, sa šireg stanovišta posmatrano, takozvani »kulturni« rad nije i društveno neproduktivan, da on stvara društvene vrednosti i da njihovi nosioci nisu samo pasivni »korisnici« društvenih sredstava. S druge strane, takva podela bi sužavala društvenu funkciju rada u proizvodnim i dru-

---

[5] Taj problem slobodne razmene rada fundamentalan je za koncept samoupravnog interesnog zajedništva. Njegova složenost dolazi do izražaja naročito onda kada od teorijskog koncepta ili sistemskog principa postaje princip prakse. Tako se, na primer, postavljaju pitanja: kakav konkretan sadržaj i kakvo društveno značenje ima u tom odnosu kategorija slobode; kakve oblike, smisao i šire socijalne reperkusije ima tok razmene; kakav je specifični i društveni karakter rada u takvoj razmeni, koje su njegove kvalitativne transformacije, njegova značenja, novi procesi, društvene i kulturne dimenzije? U ovoj prilici mi se nećemo šire baviti problemom slobodne razmene rada, pa se osećamo dužnim da makar ovako istaknemo njegovu aktuelnost.

[6] Podela na »davaoce« i »korisnike« sredstava koja bi pretendovala i na određen širi sadržaj koji se ovim terminima može izražavati kada se oni upotrebljavaju bez ograde ili objašnjenja. Reč je o nekim shvatanjima i tendencijama koje dolaze do izražaja i u praksi, i ... nativi i u njihovom tumačenju, mada ni Ustav, a ni projek... zakona o udruženom radu ne daju osnova takvim tenden-

gim društvenim delatnostima. Proizvodni radnik je i konkretno i latentno faktor kulturne politike, aktivni učesnik u raznim vidovima kulturnog života, pa i stvaralac kulturnih vrednosti, a ne samo stvaralac materijalnih sredstava za njih — to mu se ne može osporavati ni kao fakticitet, a još manje kao potencija. Naprotiv, kulturna politika i društveni odnosi moraju u još većoj meri to potencijalno da pretvaraju u moguće, a latentno u faktičko.

To zajedništvo treba videti i kao model socijalne organizacije kojom bi jedna, istorijski, podelom rada konstituisana, društvena sfera trebalo da gubi svojstva sfere (istina, za sada ipak više na konceptualnom nego praktičnom planu, što ne menja u suštini ni osnovne karakteristike ni orijentaciju, već izražava stepen dostignutosti određenih ciljeva). Reč je o sistemu zajedničkog svesnog delovanja koje povezuje rad, upravljanje (radnim i drugim društvenim procesima i odnosima), raznovrsno i mnogostruko društveno izražavanje čoveka, a pojedince i udružene subjekte dovodi u odnose koji se latentno oslobađaju karaktera dominacije i podređenosti. Kao što se u takvom sistemu povezuje individualni rad, interes, aktivnosti sa sistemom zajedničkog svesnog delovanja, tako i specifični karakter rada i njegov specifični rezultat dobijaju karakter društvenog dobra u smislu koji izražava ne neko apstraktno, nego konkretno društvo; ukoliko je, dakle, reč o društvu koje svesno razgrađuje odnose klasne dominacije — na takva dobra ljudi tada imaju jednako pravo, ali još uvek nejednake šanse da ga realizuju. Prevladavanje takve protivrečnosti je i put prevladavanja konkretnih oblika otuđenosti i društvenih podela koje ih izražavaju. (To je, dakle, koliko opšte, toliko i konkretno pitanje, koliko istorijska perspektiva, toliko i sadašnjost — jer reč je i o konkretnim odnosima i konkretnim interesima koje treba imati u vidu.)

Zato se ne može raditi na svođenju mogućih dometa kulturnog stvaralaštva na fakticitet bilo kog, recimo polupismenog, subjekta. Niti se takav subjekt preko istorijski stvorenih socijalnih barijera može prevesti samo prosvećivanjem; niti se svest i socijalna mogućnost radničke klase mogu svesti na takvog, za primer uzetog, subjekta. Klasni smisao kulturnog angažmana radničke klase podrazumeva njenu ukupnu socijalnu potenciju i afirmaciju i na toj osnovi — transformaciju svih društvenih segmenata. Zato je ovde reč i o onim materijalnim, političkim, idejnim, kulturnim i ukupnim društvenim činiocima koji je na nov način dovode u odnose sa totalitetom ljudskih aktivnosti, stvaralaštva i organizacije, pa i sa kulturnim vrednostima u tom sklopu (koje neće više u takvoj perspektivi biti ni privilegija ni kompenzacija za socijalni status). A ti procesi razotuđivanja zasnivaju se tamo gde je i otuđenost nastala: u oblasti rada, od radno-proizvodnih grupa, organizacija i odnosa do društvenih struktura koje se dalje na njih nadovezuju, koje dalje grade globalnu zajednicu i u kojima se izražavaju i zadovoljava-

opštiji interesi i mnogostruke ljudske potrebe. Kao segment takvog totaliteta i kao korak ka takvoj perspektivi treba videti i sistemski model interesnog zajedništva — da bi se konkretno procenjivalo kuda se ide i koliko se može od toga ostvariti.

— Drugo moguće ključno pitanje ovog zajedništva stiče se u poziciji delegata. Do sada su, na primer, u Zajednici kulture bili predstavnici i raznih regiona i raznih oblasti društvenog rada. Ali su oni bili tu više kao politički reprezentanti koji su u okvirima postojećih sistemskih oblika konstituisali društveni interes, što je bila realnost konkretne faze. Međutim, sada je već reč o takvom sistemu koji u konceptu i poziciji delegata stiče i konkretni (bilo individualni, regionalni, profesionalni itd.) i opšti interes. Šematski gledano, u konkretnoj sredini, u samoj delegaciji, delegat je nosilac i opšteg interesa, kao što je u široj strukturi nosilac i konkretnog (ako se tako može, slikovitosti radi, reći). On je, u stvari, jedna konkretna institucija samoupravnog političkog sistema koja treba da sjedinjuje pojedinačni i opšti interes u svojoj delatnosti i da razvija mehanizam za njihovo ugrađivanje u konkretne političke odluke. U praksi i perspektivi treba se čuvati partikularnih tendencija koje će nastojati da pojedinačni fakticitet automatski proglašavaju opštim interesom čim se on preko delegata uključi u širi sistem, kao i latentno birokratske težnje konstruisanja i uzurpiranja globalnog interesa bez konkretnog.

— I treće važno pitanje zajedništva može se videti u poziciji »države« i »samoupravnih institucija«. Ako je nekada bila realna potreba da se u borbi protiv etatizma osnivaju pojedine odvojene institucije (recimo, fondovi za kulturu) da bi se u njih prenosio deo »državnih« poslova i da bi se u njima podsticali samoupravni procesi, čini se da smo danas u drugačijoj situaciji. Ne mogu se pothranjivati partikularne tendencije u interesnim zajednicama njihovim suprotstavljanjem drugim institucijama našeg samoupravnog sistema i svođenjem samoupravne perspektive na okvire jedne takve zajednice. Interesna zajednica kulture je to i da bi konkretizovala društvenu politiku u jednoj oblasti. Ali suprotnost: etatizam — samoupravljanje ne može se locirati razdvajanjem u pojedine društvene organizme, tako da, na primer, »država« bude nosilac etatizma, a interesna zajednica — samoupravnih odnosa (i u samoj »državi« moraju se odvijati samoupravni procesi; a bilo bi iluzorno potceniti mogućnost javljanja birokratskih i etatističkih momenata u samoupravnoj interesnoj zajednici). Jedinstvena osnova u delegatskom sistemu, na kojoj se formira skupština društveno-političke zajednice, organi koji dalje njoj »služe« i organi svih samoupravnih interesnih zajednica, širi tu perspektivu samoupravnih procesa. A borba za samoupravni kurs prenosi se u same konkretne forme i organe koji će biti samoupravni ukoliko unaprede sam[illegible]vne odnose, a ne samo ukoliko se po zakonu ili nekom [illegible] nazovu samoupravnim.

Takvo i takvim smislom prožeto zajedništvo mora se izgrađivati na svim punktovima odlučivanja. Samoupravni kurs u interesnoj zajednici zavisiće ne samo od opšte materijalne, društvene pozicije i svesti onih socijalnih snaga na koje se oslanja naš razvitak; ne samo od konkretnih sadržaja, opredeljenja i formi rada u samoj zajednici i njenim organima, nego i od političke akcije subjektivnih snaga našeg društva i saradnje svih nosilaca društvene politike i akcije (bez aktivnog prisustva Saveza komunista, na primer, teško je očekivati veće društvene efekte u radu i funkciji samoupravnih interesnih zajednica). Reč je, dakle, i o zajedništvu koje se ostvaruje na jedinstvenoj platformi i zajedničkoj politici i zajedničkom odgovornošću.

Kultura — kulturna politika, kvalitativna i kvantitativna merila

U celom tom razmišljanju o samoupravnom interesnom zajedništvu kulture i o njegovom organizovanju s pravom se može očekivati da će nova sistemska rešenja biti stimulativna za kulturu, da će novi društveni uslovi podstaći stvaralački rad, razviti kulturni život, podići i umnožiti kulturne potrebe, proširiti komunikacije, unaprediti kulturnu politiku i omogućiti da se brojni nagomilani problemi brže i efikasnije rešavaju. U meri u kojoj bude ostvarivala ovakvu orijentaciju, može se reći da će nova samoupravna interesna zajednica ostvarivati i društveni interes u kulturnom razvoju. Svest o tom novom društvenom odnosu kao kulturnoj činjenici, kao kvalitativnom i kulturno podsticajnom faktoru, jeste ideološka pretpostavka, ali ona koja pretenduje na ostvarenje. U tom smislu ističe se potreba za izradom (možda, bolje reći, konstituisanjem) jednog kompleksnog i konkretnog programa kulturnog razvoja, ali ne kao tehnički ili uže stručni posao, već kao društveni dogovor u najširem smislu koji će sadržati jasno sagledanu situaciju, opredeljenja, vrednosti, ciljeve i društvene pretpostavke za realizaciju. To znači da bi i sam koncept i delatnost interesnog zajedništva kulture morali biti konkretnije osmišljeni i aktivno usmeravani, ukoliko se ne želi status kvo i formalno organizaciono premeštanje.

U takvoj jednoj perspektivi sagledavanja naše kulturne situacije može se videti nekoliko ključnih tačaka, nekoliko pitanja od čijeg će razrešenja zavisiti karakter daljeg razvoja.

Pre svega, mora se postaviti pitanje karaktera materijalne osnove celokupnog tog interesnog zajedništva. Jer ona i dalje ostaje fiskalna. Protivrečnost budžetske osnove i demokratske nadgradnje i dalje je aktuelna. Šta onda? Treba li se zalagati za radikalnu promenu takve situacije ili dopustiti njeno konzerviranje? U našoj sredini mogu se uočiti obe te tendencije, ali obe u mnogome izražavaju parcijalni interes.

Ako se ovaj problem posmatra šire, može se videti da nije reč o jednoj specifičnoj, nego o društvenoj protivrečnosti, stvarnoj potrebi i specifičnom vidu prisustva »državnog« u ovoj fazi izgradnje naših socijalističkih samoupravnih odnosa. Ukoliko se više sužava prostor tog »državnog« dejstva i ukoliko se više podruštvljava i samo prisustvo i dejstvo »državnog« tamo gde je nužno, utoliko se može govoriti i o daljem procesu demokratizacije u našem političkom sistemu. Tako, ako je novi model interesnog zajedništva dalji korak u demokratizaciji raspodele, treba ga videti u sastavu celokupnog delegatskog sistema, koji čini da se u većoj meri podruštvljava i samo »zahvatanje« materijalnih sredstava. Dakle, reč je o protivrečnosti koja se konstituiše u samom društvenom biću i od čijeg razrešenja zavisi celokupan društveni razvoj.

Reč je o perspektivi razrešavanja te protivrečnosti u stvarnom procesu podruštvljavanja u ukupnom društvenom prostoru, a ne samo o poziciji jedne institucije, volji nekog subjekta, njihovoj radikalnosti ili konzervativnosti. Protivrečnost se, dakle, ne može izbrisati, ali se društveni procesi mogu i moraju tako usmeravati da se ona stvarno razrešava. To, dakako, nije potpun odgovor, i problem je, u stvari, i dalje otvoren. Tako, na primer, ne treba prenaglašavati neke odredbe Zakona o interesnim zajednicama niti im davati značaj koji one nemaju. Stav da će se ubuduće opštine sporazumom dogovarati o iznosu koji će se na nivou republike odvajati za kulturu bitno ne zadire u tu protivrečnost fiskalnog zahvatanja i demokratske raspodele, jer se, u stvari, ne menja karakter fiskalnog zahvatanja. Sredstva se i dalje tako zahvataju, samo sada se stvara novi momenat u njihovoj distribuciji između opština i republike. Taj fiskalni karakter se ne menja ako se potencira karakter jedne ili druge društveno-političke zajednice, mada se ne može poreći da postoje razlike i da je opština direktnije povezana sa radno-proizvodnim organizacijama i da načelno to može biti momenat od kvalitativnog značaja. Ali to je ipak pitanje koje zadire u prvom redu u odnose i konstituisanje društveno-političkih zajednica u okviru republike i stvar je koncepcije, političkih opredeljenja i drugih političkih i društvenih razloga. Takva buduća praksa može eventualno uticati na demokratizaciju raspodele i prometa već zahvaćenih sredstava, ali pod uslovom da se stvari ne pojednostavnjuju, da se ceo teret ne svali na odnose jednog pozamašnog mehanizma i pojedinačne opštine, koji ne moraju imati uvek identične interese, a od kojih ni jedan ne mora uvek pretendovati na to da izražava opšti društveni interes. To se ne bi smelo svesti ni na pogađanje i prebrojavanje, kvantitativno preglašavanje, jer se radi o društvenom odnosu koji ima i kulturni, politički i društveni sadržaj. To nikako ne bi smelo biti ni uže pitanje ni posao »kulturne sfere«. Takva mera i eventualna dalja praksa morala bi se zasnivati i na adekvatnoj raspodeli funkcija i načinu njihovog obavljanja u kulturi između društve[illegible]kih zajednica. (Postoji, recimo, niz funkcija koje

se mogu obavljati samo na nivou republike, koje se ne mogu dovoditi u pitanje svake godine niti objektivno mogu zavisiti od subjektivne volje pojedinačne opštine i koje se moraju dugotrajno utvrditi, što ne znači i — onako kako je sada; postoji nešto što se mora u mnogo većoj meri osamostaliti u opštinama; a postoji, sigurno, krug funkcija koje bi se zavisno od konkretne situacije mogle od godine do godine »raspoređivati« prema konkretnim okolnostima. To je, dakako, složen, težak i osetljiv posao; on je aktuelan i bez obzira na trenutno dogovaranje o finansijskim sredstvima sa opštinama.)

U tom smislu može se očekivati društveni i kulturni efekat od nove prakse. (Ali, ukoliko se u praksi ispreče teškoće, pa se takav sporazum dovede u pitanje, ostaje kao mogućnost i potreba zakonsko regulisanje, u stvari, ono što se zove »rezervna« ili »dopunska« funkcija države, što je sastavni deo sistema i realnosti.) Međutim, i dalje, kao što je rečeno, protivrečnost fiskalnog zahvatanja i demokratske raspodele ostaje otvorena.

Smisao, karakter i stvarnost daljeg kulturnog razvoja, odnosno opredeljenja za određene konkretne vrednosti je takođe pitanje na kojem se stiču različiti interesi i različite mogućnosti daljeg kulturnog razvoja. Jer tu se često sukobljavaju i dva principa, dve kategorije i dva pogleda: kvalitet i kvantitet, broj i vrednost, u merilima, odnosima, tendencijama — zavisno sa koje »tačke« se posmatra. Naravno, reč je o onim tendencijama koje su latentne, o konfrontacijama koje su prikrivene i o interesima koji se iskazuju posredovano i koji se mogu zapaziti više analizom i uopštavanjem.

Jedan normalan i toliko puta iskazan interes društva, na primer, da kulturne vrednosti budu dostupne najširim krugovima ljudi, kao i da se prevladavanjem razlika umnog i fizičkog rada menja karakter i smisao te komunikacije, tako se u izvesnim slučajevima deformiše kvantitativnim kriterijumima u vrednovanju, organizaciji, usmeravanju, u valorizovanju stvaralačkog rada — kada se, recimo, teži da se rezultat »prikriva« statusom ili kada je kvantitet nagrađivanja različitih poslova u kulturi toliko nesrazmeran da se i u principu i konkretno postavlja pitanje kvaliteta samog merila i stvarnog društvenog interesa; u borbi protiv monopola — kada se predviđa da društvo mora da podstiče u mnogo većoj meri one najznačajnije rezultate i njihove stvaraoce, a da svima dâ šanse da to, ukoliko mogu, i postignu (izjednačavanje nejednakih vrednosti je veoma opasna tendencija monopolizacije i sputavanja kreativnih snaga); u nekim tendencijama organizovanja u oblasti kulture (profesija, aktivnosti, delatnosti, regiona)[7] — kada se organizuje parcijalni interes sa težnjom da se reprezentuje kao opšti, a

[7] Dakako, nije reč o negiranju potrebe organizovanja svih tih »posebnih« interesa; štaviše, ta potreba je i veoma aktuelna sa stanovišta kvaliteta organizovanosti, društvenih veza i adekvatne prezentacije tih postojećih interesa.

kako iz toga sledi jedna u krajnjoj liniji korporativno viđena organizacija, poput zbira tih zatvorenih struktura da se predstavi kao samoupravna; u nekim vidovima organizovanja kulturnog života — kada se u poplavi najrazličitijih manifestacija gubi kriterijum i umanjuje materijalna osnova za prioritetne potrebe, a kvantitetom manifestovanja ugrožava kvalitet manifestovanog; u paušalnim zahtevima za veća sredstva kulturi — kada se želi samo viši materijalni status, bez nužnog menjanja i samog sadržaja.

Dalje, organizacija, splet odnosa i sistem funkcionisanja celog niza kulturnih delatnosti došli su do stanja da se moraju menjati (izdavačka delatnost, kinematografija, zaštita spomenika kulture, međunarodna kulturna saradnja, delatnosti i položaj takozvanih republičkih i drugih ustanova, na primer). Ekstenzitet u delatnosti, rascepkanost, neusklađenost interesa, nepodobnost i neadekvatnost za savremeno funkcionisanje, problemi kadrova, institucionalizam, opterećenost starom organizacijom i dugovima, neadekvatno, nedovoljno selektivno i usitnjeno pomaganje društvenim sredstvima — čine u mnogome da je još budžetska organizacija kulturnih delatnosti rastrzana između: društvenog fonda i teško uhvatljivog konsumenta; principa pomaganja i valorizovanja; savremenih zahteva i inercije postojećeg organizma; stvarnih značajnih prodora i rezultata koji postoje i svega onoga što ih sputava.

Koliko će moći nova interesna zajednica da afirmiše društveni interes i koncentrisanim materijalnim sredstvima da učini kvalitativan potez: da ih usmeri na prioritete, na menjanje stanja, na kvalitet, na krupne i dugoročne poteze; koliko će moći da konstituiše bolje kriterijume za vrednovanje, da podstakne i kvalitetniju organizaciju delatnosti i kulturnog života; koliko će moći da odoli pritisku za usitnjavanje materijalnih sredstava i duhovne energije, za zadovoljavanje kvantiteta brojnih i rastućih zahteva; koliko će moći da odoli sve češćim zahtevima za paušalne intervencije i prolongiranje pravih poteza; koliko će moći da čini celovitije poteze, da materijalnim, normativnim, organizacionim i političkim inicijativama obuhvata celovite procese, integralne veze?

U tom smislu princip kvaliteta u stvaralaštvu, valorizaciji, organizaciji i kulturnoj politici, usmeravanju procesa i odnosa jeste onaj presudni i za opredeljenje i za samu praksu od kojeg će zavisiti ukupan karakter kulturnog razvoja i njegovih socijalnih veza sa društvenim tokovima.

Sledeće pitanje koje bi se moglo postaviti jeste: odnos razvijenih i nerazvijenih. Dakako, to je koliko naše, toliko i svetsko pitanje; koliko kulturno, toliko, ako ne i više, socijalno, ekonomsko, političko itd. Međutim, kada ga postavimo u našim — i još specifičnije — kulturnim prilikama, zalažemo se za to da onaj stari sadržaj principa solidarnosti ne može biti osnovni [illegible]lativ odnosa. To je ono značenje koje polazi od stanja bo-

gatijeg i siromašnijeg, razvijenog i nerazvijenog; samo otvara tok za jednostrano, mehaničko i delimično prelivanje, ne dirajući u stvarnu prirodu i osnovu odnosa, ostavljajući metropolu metropolom, provinciju provincijom, a metropolizam i provincijalizam kao karakter odnosa i duhovnih stanja. Trebalo bi videti da ni razvijeni kulturni centri ne mogu tako opstajati ako ostaju izolovani »centri«; interes je upravo njihov da se manje razvijene sredine brže kulturno razvijaju. Kultura traži prostora i prostiranje, ona je po prirodi upućena na komunikaciju; ukoliko se izoluje na manji broj centara, utoliko gubi perspektivu, smisao i tlo. Svakako, ovo pitanje ima svoju društveno-ekonomsku osnovu, ali u oblasti kulture i specifičnost izraženu u težnji i uspehu mnogih manje razvijenih sredina da razviju bogatiji kulturni život i u mogućnostima novih masovnih medija da prenose kulturne sadržaje u sve sredine.

Taj princip zajedničkog interesa morao bi se smelije, efikasnije i osmišljenije ugrađivati u kulturnu politiku, i to ne samo u odnosu na regionalne kriterijume, nego i u odnosu na svuda prisutne disproporcije u razvijenosti uslova za kulturni život, nivo kulturnih potreba i u odnosu na sve oblike i sadržaje zaostale svesti koje treba brže prevazilaziti.

I najzad, od toga kako će biti organizovana i kako će raditi sama interesna zajednica kulture, zavisiće u mnogome i sadržina i dinamika daljeg kulturnog razvoja. Ono što je urađeno njenim konstituisanjem i njenim prvim potezima ne treba ni precenjivati ni potcenjivati. Ona takva kakva jeste rudimentaran je model neke buduće, u višem stepenu samoupravne zajednice. Jednom rukom još u državnoj kasi, drugom u — ipak podruštvljenom prostoru; kao deo delegatskog sistema — ona ima otvorenu perspektivu za razvoj, kao ostatak budžetskih odnosa — ona se još mora oslobađati takvih obeležja. Njena organizacija i struktura, na primer, u mnogome je ostatak te budžetske projekcije kulture: nju čine uglavnom one kulturne strukture koje su se nekada finansirale iz budžeta, plus predstavnici drugih oblasti društvenog rada. Iako je to bitan korak napred, teško je zamisliti kulturu, kulturnu politiku i samo zajedništvo kulture bez celog niza delatnosti i stvarnih faktora kulturnog života koji za sada imaju simbolično, neadekvatno ili nikakvo mesto u konstituisanju zajednice (na primer, kinematografija, izdavačka delatnost, televizija, radio, štampa, časopisi itd.). A to nije samo formalno statusno pitanje, jer bi njihovo adekvatno uključivanje uticalo i na same oblike povezivanja i na program.

O usitnjenosti, ekstenzivnosti funkcija zajednice i njenim mogućnostima da sagleda celinu i stimuliše program, prioritete i kvalitet već smo nešto rekli. I u tom pravcu se moraju očekivati sadržajnije promene. Međutim, da bi se i njihov karakter u višem stepenu uskladio sa potrebama društva, zajednica mora imati jasniji koncept i opredeljenja, širu društvenu podršku i veću inicijativu. Položaj društvene [illegible] kojoj se ispostavljaju

računi i koje ona može da isplati jedva u desetom delu od traženog (uz brojne konflikte koji nastaju u tom rasponu od 10 prema 1, koliki je odnos, otprilike, između konkursnih zahteva za sredstva i materijalnih mogućnosti za odgovor) takođe je ostatak budžetskih odnosa.

U bližoj perspektivi trebalo bi razmišljati i o mogućnosti sadržajnije saradnje same zajednice sa brojnim organizmima, institucijama i organizacijama koje se sada njoj obraćaju u svojstvu molioca sredstava. Ako se zadrži takva koncentracija i usitnjenost odlučivanja, umnožavaće se i broj organa (u kojima, recimo, sada ima već oko 500 ljudi), umnožavaće se službe, administriranje, troškovi, koji prete da onim što je potrebno za komplikovani proces odlučivanja ugroze ono o čemu se odlučuje. Može li se paralelno sa distribucijom sredstava pokušati i sa dislokacijom odlučivanja, tako da, recimo, u zajednici ostanu globalne odluke, a da konkretnije odlučivanje postepeno preuzimaju asocijacije bliže udruženom radu, konkretnim aktivnostima, specifične jedinice zajednice i eventualno novi oblici udruživanja i organizovanja koji će se na liniji ustavnih transformacija javiti u kulturi pre ili kasnije (a valjalo bi razmotriti osnove, oblike i neke vidove sadašnjeg organizovanja u kulturi koji nose u sebi još dosta budžetskog i sektorskog). Takođe, trebalo bi u perspektivi videti i konkretniju mogućnost regiona u tome.

Dakle, i nad celokupnom sadašnjom organizacijom, funkcijama, načinom i sadržajem rada zajednice može se postaviti znak pitanja, što ne znači da se može i osporavati ono što je dostignuto. Promene je potrebno i moguće podsticati, ali sa osećanjem za specifičnost i delikatnost ove oblasti, u meri u kojoj su društveno zasnovane i kulturno efikasne.

U svakom slučaju. konstituisanjem interesne zajednice za neku oblast društvenog rada poslovi nisu iscrpljeni. Proces je u toku, ali on neće ići sam od sebe. Tom samoupravnom interesnom zajedništvu kulture mi ćemo davati sadržinu, oblike i smisao.

Blažo Nikolovski

Internacionalizam u delima Marksa, Engelsa i Lenjina

Pojava marksizma predstavlja istorijski čin za razvoj radničkog pokreta i za jačanje solidarnosti i internacionalizma proletarijata. Otvaraju se nove mogućnosti i perspektive za prihvatanje i širenje napredne misli čovečanstva na bazi već postignutog stepena proizvodnih snaga kapitalističkog društva. Prodiranje marksizma u svet proletarijata i poluproleterske slojeve snažno je uticalo na revolucionisanje svesti radničke klase i drugih radnih grupacija, osobito u industrijski razvijenijem delu sveta. Proletarijat je bio jedina snaga koja je mogla, po prirodi svog ekonomskog položaja i istorijske misije u menjanju sveta, da to učenje pretvori u materijalnu snagu. Jer »od svih klasa koje danas stoje nasuprot buržoazije samo je proletarijat istinski revolucionarna klasa« *(Manifest komunističke partije)*. Samo u organizovanoj klasi i klasnoj svesti mogao se razviti proleterski internacionalizam i postati temeljni princip odnosâ u proleterskom pokretu, odnosno osnovna veza među njegovim delovima u borbi za revolucionarno prevazilaženje kapitalističkog društvenog sistema. Parola o ujedinjenju proletera svih zemalja, koja je ušla u *Manifest komunističke partije*, postala je osnova i polazna tačka internacionalne solidarnosti revolucionarnih i socijalističkih snaga u svetu u borbi za ostvarenje njihovih ciljeva — ekonomsko oslobođenje rada, uništenje svake klasne vladavine i svih oblika klasnog i nacionalnog ugnjetavanja.

Međunarodno radničko udruženje (Internacionala) u Marksovo i Engelsovo vreme — širok okvir razvoja i primene internacionalizma

Krupan i istorijski značajan potez Marksa i Engelsa, gledano sa stanovišta razvoja proleterskog pokreta, okupljanja radničkih grupa i organizacija, kao i podizanja njihove klasne svesti, jeste osnivanje prvog Međunarodnog radničkog udruženja (Internacionale), 28. septembra 1864. u Sen-Marten Holu u Londonu.

Prva internacionala je relativno kratko delovala, nepunu deceniju. Ona je bila zaista prvi rukovodeći centar proleterskih snaga, ali ne u smislu nametanja stavova i odluka radničkom pokretu i pojedinačnim radničkim organizacijama, već je bila usmerena na objedinjavanje i osvešćivanje socijalističkih i polusocijalističkih snaga. Odluke koje je donosila Internacionala bile su obavezne za njene članice, ali one su imale karakter opštih načela i članice su obavezivale moralno; u pogledu njihove realizacije postojala je puna sloboda izbora oblika i sredstava za izvršavanje usvojenih opštih načela. Takav karakter su imale i odluke Generalnog saveta.

Demokratičnost i dobrovoljnost u realizaciji opštih načela karakterisale su borbu za izgrađivanje jedinstva i solidarnosti radničke klase, koja je i sama bila u procesu svoga razvoja i organizovanja. Marks je s pravom isticao da je Internacionala plod porasta proleterskog pokreta i delo samih radnika. O značaju Internacionale za dalji razvoj radničkog pokreta Lenjin je govorio na više mesta; ona je, po Lenjinu, »udarila temelj međunarodne organizacije radnika da bi ih pripremila za revolucionarni napad na kapital ... čime je udarila temelj proleterske međunarodne borbe za socijalizam«[1].

Marks i Engels su često isticali da su osnovne odlike Internacionale — jedinstvo, solidarnost, ravnopravnost i demokratičnost, ne ostavljajući pri tome prostora za pojave majorizacije i neravnopravnosti. Težili su, i u teorijskim radovima i u praksi, da otvore prostor za isključivanje pojava (i mogućnosti njihovog ponavljanja) supremacije bilo koje nacije i pokreta nad drugim nacijama i pokretima. Ni samu ideju razvijanja i jačanja proleterske solidarnosti i internacionalizma nisu vezivali za obaveznost postojanja međunarodnog centra, pa makar se radilo i o udruženju radnika koje svoje odluke donosi u skladu s interesima i željama svojih članova. Marks je u *Kritici Gotskog programa* pisao da »internacionalna delatnost radničkih klasa nikako ne zavisi od postojanja Međunarodnog udruženja«[2]. Ni kod Marksa ni kod Engelsa ne nalazimo ni trunke pokušaja (ni pomisli) da se internacionalizam pokreta, odnosno pojedine partije ili radničke organizacije, meri po tome koliko je neka radnička organizacija verna i podudarna radničkom centru.

---

[1] V. I. Lenjin, *Dela*, na ruskom, tom XXVI, str. 247.
[2] K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, II, 1950, str. 18.

Internacionalizam koji je razvijala Prva internacionala u redovima radničke klase nije bio apstraktan, neuhvatljiv, već konkretna akcija za ekonomsko i političko oslobođenje radničke klase i za razvijanje drugarskih i humanih odnosa među delovima pokreta i radnim ljudima uopšte. Rukovodstvo Internacionale se bavilo običnim ljudskim problemima — ekonomskim, socijalnim, kulturnim itd. Ono je zauzimalo stavove (bilo da je reč o Internacionali kao plenumu ili o njenom izvršnom organu) o svim aktuelnim problemima toga vremena: o oblicima političke borbe radničke klase, o ulozi i zadacima revolucionarnih sindikata, o rešavanju nacionalnog i agrarnog pitanja, o ulozi zadrugarstva, o značaju podruštvljavanja sredstava za proizvodnju u socijalističkom preobražaju, o ulozi i socijalnim posledicama industrijalizacije, o poboljšanju radnih uslova radnika i obezbeđenju njihovih prava, o borbi protiv rata i kolonijalnih osvajanja i slično.

Marksova koncepcija razvoja solidarnosti i internacionalizma radničke klase ovaploćena je u demokratskom, univerzalnom karakteru Internacionale. Ona je koncipirana i realizovana kao široka i elastična međunarodna organizacija koja je u svoje redove mogla da okupi idejno i organizaciono različite pokrete i grupe radničke klase pojedinih zemalja i da idejnom borbom obezbedi njihovo postepeno dovođenje na pozicije naučnog socijalizma, odnosno ideologije internacionalizma.

Za dalji razvoj internacionalizma u okviru delovanja Prve internacionale poseban značaj imala je Pariska komuna (prva proleterska revolucija koja je predala vlast pariskom proletarijatu od 18. marta do 28. maja 1871. godine). Iako je trajala kratko, ona je izvršila značajne društvene promene i pružila dragocena iskustva. Pouke Komune o organizovanju vlasti pariskog proletarijata, koji bira svoje organe za vršenje različitih društvenih funkcija, bile su (i jesu) dalekosežan istorijski prilog borbi proleterske klase. Komuna, kao prvi »model« proleterske vladavine, izvršila je, takođe, snažan uticaj na dalji razvoj teorije i prakse proleterskog internacionalizma i solidarnosti. Tekovine i iskustva Komune postali su putokaz radničkoj klasi i primer solidarnosti radnika u borbi za revolucionarnu promenu svog društvenog položaja. Impresioniralo je to što je pred dve stotine hiljada građana Pariza prvi put u istoriji predata vlast jednomilionskog grada u ruke izabranih predstavnika radnog naroda.

Prvim dekretom Komune ukinuta je stajaća vojska i zamenjena naoružanim narodom — priznanjem narodne garde za svog naoružanog zaštitnika; ukinuta je policija, oduzete su joj sve političke funkcije i zamenjena je narodnom milicijom. Osim toga, uveden je princip izbornosti i smenljivosti svih službenika javne uprave, čija plata nije mogla biti veća od prosečne nadnice radnika za ma koju funkciju javne službe, kao mera protiv

pojava privilegija i birokratizma. Rad je valorizovan kao osnovno merilo nagrađivanja. Parlament Komune je delovao kao radno telo — zakonodavno i izvršno u isto vreme. Izdata su i dva proglasa o seljacima u kojima su bili istaknuti principi — zemlja seljacima, oruđa radnicima, a rad svima! Istaknut je bio i zahtev za ravnopravno i besplatno školovanje dece, za izbor i smenljivost sudija i za vođenje beskompromisne borbe protiv zelenaša. Izvršeno je odvajanje crkve od države i škole od crkve. Sproveden je i niz drugih reformi u cilju poboljšanja položaja radničke klase: ukinut je noćni rad žena i nepunoletne omladine, odgođeno je plaćanje visokih dugova i kirija, oslobođene su založene stvari i, kao najznačajnije, Komuna je sva napuštena preduzeća, kao i ona koja su prestala s radom, predala na upravljanje radničkim kolektivima, gde su se već počeli da stvaraju prvi radnički saveti u istoriji. Radnički savet pogona i radionica oružja u Luvru imao je sva obeležja samoupravnog radničkog organa.

Komuna je dala svojevrstan prilog proleterskom internacionalizmu. Ona je to ispoljavala i neposredno, u pravilnom stavu prema nemačkim radnicima, prema strancima uopšte, u priznavanju njihovih prava da budu birani i da mogu vršiti sve funkcije u komunalnim i vojnim organima.[3] Njihovo biranje u organe Komune bilo je propraćeno dekretom u kome se kaže da je »zastava Komune zastava svetske republike«.

Sumirajući rezultate koje je Komuna postigla u konstituisanju proleterske vladavine, Marks je isticao da je u toj situaciji na maksimalno moguć način pronađen adekvatan politički oblik vladavine radničke klase. Po Marksovim ocenama, tajna uspeha u organizaciji Komune bila je u tome što je »ona po svojoj suštini bila vlada radničke klase, rezultat borbe proizvođačke protiv prisvajačke klase. Ona je bila najzad pronađeni politički oblik kojim se moglo izvršiti ekonomsko oslobođenje rada«[4].

Po Marksu, Komuna je bila organizovana kao »krajnje elastičan politički oblik« vladavine radničke klase. On ističe da je Komuna bila »prava predstavnica svih zdravih elemenata francuskog društva i otuda i stvarna nacionalna vlada, kao smeli prvoborac za oslobođenje rada, bila je izrazito internacionalna. Pred očima pruske vojske, koja je Nemačkoj pripojila dve francuske pokrajine, Komuna je pripojila Francuskoj radnike celog sveta«[5].

Tako je »Prva internacionala sa Pariskom komunom, najvećim podvigom proletarijata XIX veka« (Marks), označila završetak prvog poglavlja istorije međunarodnog radničkog i socijalističkog pokreta, u kome je proleterski internacionalizam, kao

---

[3] Predsednik Komisije (ministarski resor) za rad, industriju i razmenu u Komuni, Leo Frankel, bio je Mađar; neki istaknutiji komandanti jedinica nacionalne garde bili su Poljaci, pretežno učesnici poljskog narodnog ustanka iz 1863. godine.

[4] K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, tom I, »Kultura«, 1949, tr. 473.

[5] Isto, str. 477.

ideja i praksa, uhvatio duboke korene u redovima proletarijata i drugih radnih slojeva širom sveta, sa Marksom i Engelsom kao tvorcima ideologije internacionalizma.

Korene deformacija proleterskog internacionalizma ne možemo tražiti ni u organizaciji i delovanju Druge internacionale u periodu Engelsovog usmeravanja ovog međunarodnog (radničkog i socijalističkog) centra.[6] Principi delovanja Druge internacionale pod Engelsovim vođstvom bili su istovetni sa principima na kojima je počivala Prva internacionala. Ona (Druga internacionala) do 1900. godine, kad je stvoren Međunarodni socijalistički biro, nije imala ni svoj izvršni organ, već su odluke donošene na plenarnim sednicama kongresâ Internacionale.

Takva unutrašnja organizacija drugog međunarodnog udruženja radnika za Engelsova života onemogućavala je nametanje odluka iz centra, kao i pokušaj majorizacije jednih nad drugim partijama i pokretima. Odluke kongresâ, kao što je to bio slučaj i kod Prve internacionale, imale su karakter opštih načela i uputstava. Engels je veoma mnogo pažnje posvećivao poštovanju samostalnosti, dobrovoljnosti i inicijative članica Internacionale. On je govorio da je »besmisleno nastojati da se pokretu u svim zemljama dâ jedinstvena forma«[7].

Ravnopravnost i samostalnost partija i pokreta — sastavni deo principa socijalističkog internacionalizma

Osnovna pretpostavka za pravilno shvatanje i izgrađivanje internacionalizma proleterske klase, u procesu njenog ujedinjavanja i osvešćivanja, od koje su polazili Marks i Engels bila je ravnopravnost partija i pokreta, isključivanje bilo kakve majorizacije pojedinih nacija i partija nad drugim nacijama i partijama. Polazilo se od toga da nije moguće govoriti o oslobođenju radničke klase i društva u celini ako se među nosiocima progresa i revolucionarnog društvenog preobražaja ne obezbede ravnopravni odnosi, poštovanje nezavisnosti i specifičnosti borbe svakog dela pokreta ponaosob. Uz to je isticano da se ne može govoriti o oslobođenju proleterske klase i društva u celini ako se ne obezbedi sloboda svakom pojedinom pripadniku proizvođačke klase, odnosno određenog društva. Pišući o revolucionarnim previranjima u Evropi 1848. godine i o zbivanjima što su im sledila, Marks je isticao i ovo: »Ni Mađar, ni Poljak ni Talijan neće biti slobodan dok radnik bude rob.«[8] Dakle, reč je o oslobođenju radnika i radničke klase uopšte kao uslovu oslobođenja nacije, odnosno društva u celini. U ovoj dubokoj istini izražen je smi-

---

[6] Druga internacionala je osnovana 1889, a krahirala je 1914. godine na pitanjima odnosa prema ratu.

[7] *Prva — Druga — Treća internacionala*, str. 138.

[8] K. Marks, *Klasne borbe u Francuskoj 1848—1850*, u: *Izabrana dela*, I, str. 135.

sao internacionalizma i solidarnosti radnika svih nacija i država, odnosno jedinstvo cilja radnikove borbe, koji oslobađajući sebe oslobađa i ostale pripadnike društva. O nužnosti ravnopravne saradnje u pokretu, kao uslovu uspešne borbe radničke klase, često je govorio i pisao i Engels. Tako je on u pismu Kauckom od 7/15. februara 1882. godine, ukazujući na značaj nacionalne ravnopravnosti u međunarodnom radničkom pokretu, skretao pažnju na to da je »međunarodni pokret proletarijata uopšte moguć samo između samostalnih nacija. Ono malo republikanskog internacionalizma od 1830—1848. godine okupilo se oko Francuske koja je trebalo da oslobodi Evropu, povećalo je, međutim, francuski šovinizam u tolikoj meri da nama još danas neprestano smeta to oslobodilačko poslanstvo Francuske i time njeno urođeno pravo da stoji na čelu... Tek su događaji morali njima — i još mnogima — pokazati i moraju im svakodnevno pokazivati da je međunarodna saradnja moguća samo među jednakim i da je čak jedan primus inter pares (prvi među ravnima) moguć samo za neposrednu akciju«[9].

Podupirući težnje Poljaka za nacionalnom ravnopravnošću, Engels ističe da je nacionalna nezavisnost osnov za svaku internacionalnu saradnju. Tako je u predgovoru italijanskom izdanju *Manifesta komunističke partije* 1893. godine pisao da bez uspostavljanja nezavisnosti i jedinstva svake nacije nije moguće sprovesti ni međunarodno ujedinjavanje proletarijata. Oslobođenje proletarijata je, uz to, po Engelsu, moguće jedino kao internacionalno delo samog proletarijata u savezu sa svim progresivnim snagama koje on okuplja na platformi borbe za socijalno oslobođenje. Posebno je naglašavao da su sloboda i samostalnost nacija, kao i ravnopravna saradnja među njima, osnovni preduslov za postizanje internacionalnog cilja — oslobođenje radničke klase od svih vidova eksploatacije i potčinjavanja. Engels je bio dosledan u stavu da se o internacionalizmu može govoriti samo među ravnopravnima. U brošuri *Socijalizam i kolonijalna politika* (Berlin, 1907) Kaucki, koji je tada još stajao na pozicijama marksizma, objavio je pismo koje mu je Engels pisao 12. septembra 1882. godine. Govoreći o neminovnosti pobede socijalizma i o nemogućnosti da Evropa i Severna Amerika budu reorganizovane na toj liniji i ukazavši da sada nije moguće tačno predvideti »kroz koje će socijalne ili političke faze te zemlje morati da prođu dok i one ne dođu do socijalističke organizacije«, Engels je upozoravao da je »samo jedno sigurno — pobedonosni proletarijat ne može ni jednom tuđem narodu naturati nikakvo usrećenje a da time ne potkopava svoju vlastitu pobedu«[10].

---

[9] Marks — Engels, *Pisma Bebelu, Libknehtu, Kauckom* (citat iz »Borbe«, 26. jul 1949).

[10] Prema: V. I. Lenjinu, *Izabrana dela*, 10, »Kultura,« Beograd, 1960, str. 175.

Lenjin je više puta isticao Engelsove stavove da je nedopušteno naturanje »tuđim narodima« bilo kakvog usrećenja koje nije rezultat njihove vlastite borbe i njihovih stremljenja ka istinskoj slobodi i ravnopravnosti, ukazujući pri tom da »proletarijat neće postati svet i siguran od pogrešaka i slabosti samo zato što će izvršiti socijalnu revoluciju. Ali moguće pogreške (i sebični interesi — pokušati sesti na tuđu grbaču) dovešće ga neizbežno do spoznaje ove istine«[11].

Ističući hipotezu da proletarijat »velike« države može sesti na leđa male nacije ili države, i Marks je, nasuprot prudonistima, u više navrata upozoravao da je psihologija »velike nacije«, a ponekad i »pobedonosnog proletarijata« specifična u tom smislu što se oni teško oslobađaju vlastitog opterećenja da su predodređeni da »vode«, da drugima trasiraju puteve. U tom Marksovom i Engelsovom saznanju leži opravdanost i neophodnost insistiranja na doslednom poštovanju i obezbeđenju principa slobodnog i dobrovoljnog odvajanja ili spajanja (ujedinjavanja) delova proletarijata, odnosno nacija. Tako je Marks 1848. godine predlagao da »pobedonosna demokratija Nemačke proklamuje i ostvari slobodu naroda« koje ugnjetavaju mlada nemačka buržoazija i krupni zemljoposednici. Marks je 1869. godine zahtevao odvajanje Irske od Engleske, pri čemu je primećivao: »Makar posle odvajanja došla federacija« (Marks je u to vreme davao prednost nefederativnom uređenju države — B. N.). Istovremeno je upozoravao englesku radničku klasu da je oslobođenje Irske od engleskog nacionalnog ugnjetavanja preduslov za oslobođenje i same engleske radničke klase. Po Lenjinovim rečima, »samo postavljajući takav zahtev, Marks je stvarno vaspitavao engleske radnike u internacionalnom duhu... Samo tako je on mogao braniti zbližavanje nacija, ne na bazi nasilja, nego na bazi slobodnog saveza proletera svih zemalja«[12]. Lenjin je istodobno upozoravao na čuvenu Marksovu izreku povodom engleskog ugnjetavanja Irske — da je »nesreća za jedan narod ako je on podjarmio neki drugi narod«.

Kod Engelsa nalazimo oštra reagovanja na ponašanje Slovena, posebno onih koji su živeli pod Austrougarskom, zbog njihovog opredeljenja za kontrarevolucionarne akcije bečkog dvora 1848/1849. godine. Njihovo držanje je nazvao »sebičnim« i »nedoličnom računicom«, odričući im, čak, zrelost za istinsko ostvarivanje nacionalne nezavisnosti i državnosti. No, bez obzira na ova Engelsova preterivanja, izazvana i revolucionarno nezrelim držanjem Slovena u Austrougarskoj, ni u teoriji ni u praksi on nije odobravao pojave superiornosti jednih nacija nad drugima i pokušaje potčinjavanja malih i ekonomski nedovoljno razvijenih naroda. Energično se suprotstavljao svakom diferenciranju radnika na »vodeće« i »vođene«. On je upozoravao: »ako nemački radnici budu tako išli napred, ne može se reći da će oni baš mar-

[11] Isto, str. 175.
[12] Isto, 9, str. 445.

širati na čelu pokreta — nije uopšte u interesu pokreta da radnici bilo koje nacije marširaju na njegovom čelu — ali će zauzimati časno mesto u borbenoj liniji«[13].

U suštini Marks—Engelsovog shvatanja proleterskog internacionalizma leži ravnopravnost čoveka s drugim čovekom, nacijâ i pokretâ sa drugim nacijama i pokretima. Misaonom aktivnošću i praksom rada i borbe klasici marksizma su nedvosmisleno definisali socijalistički internacionalizam kao sveukupnu solidarnost radnika celog sveta u borbi protiv kapitala. Proleterski internacionalizam, prema tome, nije tip vezâ i odnosâ u proleterskom pokretu koji bi bio izdignut iznad drugih principa odnosâ, kao što su principi ravnopravnosti, nezavisnosti, suverenosti, nemešanja u unutrašnje stvari drugih naroda i pokreta itd. Naprotiv, on je jedan od principa saradnje komunističkih, socijalističkih, nacionalnooslobodilačkih snaga i pokreta koji ima smisla, istinskog revolucionarnog efekta samo onda ako se primenjuje u dijalektičkom odnosu sa drugim principima, ako za svoju pretpostavku ima — nezavisnost partija i pokreta i ostvarivanje saradnje na ravnopravnim osnovama. Bez te pretpostavke, bez takvih odnosa u pokretu, internacionalizam se pretvara u parolu, odnosno u propagandni trik iza kojeg se kriju, u stvari, drukčiji realni odnosi i ponašanja, koja mu često mogu biti i suprotna. U tom smislu se otvara i problem odnosa nacionalnog i internacionalnog, o čemu je Lenjin, u drukčijim društveno-istorijskim uslovima, na konkretniji i produbljeniji način pisao i za sobom ostavio širok spektar stavova o proleterskom (socijalističkom) internacionalizmu.

Smisao i aktuelnost Lenjinovog internacionalizma na delu

Lenjin se, živeći i delujući u drukčijem istorijskom kontekstu, u uslovima prerastanja kapitalizma u višu fazu — fazu imperijalizma, kada je na pomolu bila i prva socijalistička revolucija u Rusiji, konkretnije pozabavio problemom odnosa nacionalnog i internacionalnog u epohi imperijalizma i sazrevanja uslova za početak definitivnog prevazilaženja kapitalizma kao eksploatatorskog društvenog sistema. Pri tome je Lenjin imao u vidu to da samo proleterska revolucija (na tom stavu je energično insistirao), koja je najbliža cilju bila u Rusiji, može definitivno rešiti nacionalno i socijalno pitanje, osobito onih nacija koje su bile pod tuđim tutorstvom, čameći u bedi i nerazvijenosti (u Rusiji, u srednjoj i jugoistočnoj Evropi). On je težio da iskristališe puteve i oblike rešavanja nacionalnog pitanja, pri čemu je interes nacije za svoj nesmetan, samostalan i ravnopravan razvoj dovodio u korelaciju sa internacionalnim interesima, sa opštim interesima borbe za socijalizam ne preferirajući ni nacionalno ni in-

[13] F. Engels, Predgovor za *Nemački seljački rat*, str. 584—596.

ternacionalno. Iako je priznavao da se ruski proletarijat privremeno javlja kao stegonoša revolucije, u odnosu na proletarijat drugih nacija i zemalja, Lenjin je veoma mnogo pažnje posvećivao izgrađivanju ravnopravnih odnosa u interakciji nacionalnih pokreta. Jer od pravilnog odnosa ruskog proletarijata i njegove avangarde prema proletarijatu drugih nacija kao svom savezniku, kako je cenio Lenjin, u mnogome zavisi uspeh revolucije. To tim pre što je u toj etapi revolucionarnih buđenja došlo i do otvaranja revolucionarnih procesa u kolonijalnim zemljama, što je počinjalo rasplamsavanje antikolonijalne revolucije u svetu. Početak revolucionarnog vrenja u tim područjima se sukobljavao sa nerešenim nacionalnim pitanjem, koje je tek trebalo da se postavi na dnevni red zajedno sa borbom za ekonomsko i kulturno oslobođenje kolonijalnih naroda. Nacionalno i socijalno (klasno) oslobođenje, zajedno sa otvaranjem procesa industrijalizacije, postaju sastavni momenti gotovo svih socijalističkih revolucija u nedovoljno razvijenim ili kolonijalnim zemljama.

Prihvatajući i dalje razvijajući ideju Marksa i Engelsa o univerzalnom bratstvu, solidarnosti i internacionalizmu proleterskog (radničkog) pokreta, simbolično izraženu u apelu: »Proleteri svih zemalja, ujedinite se!«, -- V.I. Lenjin radi na njenom oživotvorenju i, delujući u drugo vreme, dodaje tom apelu još jedan atribut: »Proleteri svih zemalja *i kolonijalni narodi*, ujedinite se!«

Iako deluje u drukčijim društveno-ekonomskim i političkim uslovima, Lenjin polazi u shvatanju i daljem razvijanju proleterskog internacionalizma sa istih pozicija kao Marks i Engels, odnosno dalje razvija njihove ideje, stavove i praksu u ovoj oblasti. Zato se i ne može govoriti o posebnoj koncepciji internacionalizma kod Lenjina, već o krupnom doprinosu u razradi i primeni Marksovog i Engelsovog shvatanja internacionalizma. I za Lenjina principi slobode nacija, ravnopravnosti, prava na samoopredeljenje (u kojoj oblasti je on dao poseban prilog), proleterskog internacionalizma i solidarnosti postaju bitne pretpostavke socijalizma i socijalističke politike. Usvajajući Marksov i Engelsov stav da ni jedan narod ne može biti slobodan dokle god ugnjetava druge narode, kao i to da su internacionalna solidarnost i internacionalni pokret proletarijata mogući samo među slobodnim i samostalnim nacijama, Lenjin je dao zapažen prilog teoriji i praksi proleterskog (socijalističkog) internacionalizma. Nastojao je da, i teorijskim i praktičnim delovanjem, razobličava i sprečava moguće pojave šovinizma, nipodaštavanja i potcenjivanja malih nacija. U članku *O nacionalnom ponosu Velikorusa* pisao je da »i mi, velikoruski radnici, ispunjeni osećanjem nacionalnog ponosa, hoćemo pošto-poto slobodnu i nezavisnu, samostalnu, demokratsku, republikansku ponosnu Velikorusiju[14], koja svoje odnose prema susedima gradi na čovečanskom principu

[14] Reč »Velikorusija« Lenjin uslovno upotrebljava, u demografskom i geografskom smislu, ističući da ne postoje »mali« i »veliki«, već samo ravnopravni narodi.

jednakosti, a ne na feudalnom principu privilegija koji ponižava veliku naciju... Ne može se u XX veku u Evropi (pa makar i na dalekom istoku Evrope) braniti otadžbina drukčije nego boreći se svim revolucionarnim sredstvima protiv monarhije, spahija i kapitalista *svoje* otadžbine, tj. najgorih neprijatelja naše domovine«[15].

Internacionalizam za Lenjina — to je svakodnevna borba za principijelne odnose među ljudima, nacijama i revolucionarnim organizacijama jedne zemlje ili između pojedinih zemalja. Ruske komuniste je pozivao da s najvećom strogošću suzbijaju u svojoj sredini i najmanje pojave velikoruskog nacionalizma, kao najveće opasnosti po revoluciju i socijalizam. Duboko shvativši značaj zajedničke i dobrovoljno usaglašene borbe socijalista ugnjetene i ugnjetačke nacije, socijaliste je upozoravao da se sa istim revolucionarnim žarom bore za jedinstvo radnika, protiv nasilja koje se vrši nad proleterima, protiv zanemarivanja obaveza radnika ugnjetačke prema radnicima ugnjetene nacije. Lenjin je tu video suštinsko izražavanje proleterske solidarnosti i internacionalizma obespravljene klase. On je to najbolje izrazio u članku *Socijalizam i rat* rekavši da »socijalisti ne mogu da postignu svoj veliki cilj a da se ne bore protiv svakog ugnjetavanja nacija. Stoga oni bezuslovno moraju da zahtevaju da socijaldemokratske partije zemalja koje ugnjetavaju (takozvanih velikih država, naročito) priznaju i brane pravo ugnjetenih nacija na samoopredeljenje, i to baš u političkom smislu reči, to jest pravo na političko odvajanje. Socijalist velikodržavne nacije, ili one koja vlada kolonijama, koji ne brani ta prava, jeste šovinist«. Lenjin je u isto vreme isticao da su socijalisti ugnjetenih nacija dužni da se, sa svoje strane, »bore za potpuno (uključujući tu i organizaciono) jedinstvo radnika ugnjetenih i ugnjetačkih nacija«. U tom smislu još reljefnije deluje poznata Lenjinova deviza po kojoj »ne može biti socijalistički onaj proletarijat koji se miri ma ni najmanjim nasiljem »njegove« nacije nad drugim nacijama«[16].

Oslanjajući se na poznate stavove tvoraca naučnog socijalizma — Marksa i Engelsa, Lenjin je veoma snažno insistirao na savezu proletarijata svih nacija, na njihovoj internacionalnoj vezi radi ostvarivanja kako nacionalnih tako i internacionalnih ciljeva — oslobođenje proletarijata i u nacionalnim i internacionalnim razmerama. On nije odvajao internacionalne od nacionalnih obaveza niti je jedne drugima suprotstavljao. Lenjin je internacionalno i nacionalno (nacionalno osobeno) posmatrao u dijalektičkom jedinstvu. Imajući u vidu moguće pojave krajnosti u tretiranju internacionalnog i nacionalnog, on se pojednako borio kako protiv nacionalnog egoizma tako i protiv pokušaja nipodaštavanja specifičnih (nacionalnih) interesa jedne nacije i jednog pokreta. Lenjinu, kao ni Marksu i Engelsu, nije bilo svoj-

---

[15] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, 9, cit. izd., str. 324—325.
[16] Isto.

stveno jednostrano, sektaško shvatanje internacionalizma kako u odnosu na prostor tako i u odnosu na snage njegovog primenjivanja. Geografski ograničen način primenjivanja internacionalizma (samo između pojedinih nacija, zemalja i pokreta) je teorija i praksa novijeg datuma (poslelenjinskog perioda). Klasici marksizma-lenjinizma, kao što smo videli, internacionalizam su posmatrali daleko šire — kao princip odnosa i saradnje sa svim progresivnim pokretima i snagama, na evropskom i vanevropskom području.

Karakteristična ilustracija Lenjinovog šireg shvatanja internacionalizma jeste i podrška koju je on davao indijskim revolucionarima u danima kada se i sam rvao sa krupnim problemima i opasnostima koji su ugrožavali mladu sovjetsku republiku. U pismu Indijskoj revolucionarnoj asocijaciji, kao odgovor na rezoluciju koju je 4. marta 1920. godine zbor indijskih revolucionara poslao Lenjinu, a u kojoj je stajalo priznanje sovjetskoj republici što vodi natčovečansku borbu za oslobođenje ugnjetenih naroda, Lenjin izražava radost što su principi samoopredeljenja ugnjetenih naroda, koji su proglašeni u sovjetskoj radničko-seljačkoj republici, našli odraza i kod Indijaca koji se požrtvovano bore za svoju slobodu. »Ruske radne mase — kaže se u odgovoru — sa velikom pažnjom prate buđenje i borbu indijskih radnika i seljaka. Jemstvo konačnog uspeha jesu organizovanost i disciplina radnika, njihova upornost i solidarnost s radnicima celoga sveta. Pozdravljamo tesni savez muslimanskih i nemuslimanskih naroda u Indiji. Iskreno želimo proširenje toga saveza na sve radnike i radne ljude Istoka. Tek onda kad indijski, kineski, korejski, japanski, persijski i turski radnik i seljak pruže jedan drugome ruku i složno prionu na zajednički posao oslobođenja, biće obezbeđena odlučna pobeda nad eksploatatorima.«[17]

U shvatanju internacionalizma Lenjin je polazio od čoveka — radnika, od solidarnosti jednog prema drugome i upornosti u zajedničkoj borbi protiv neprijatelja. On je još pre oktobarske revolucije izričito naglašavao da su radnici međusobno drugovi, čime je izražavao suštinu internacionalizma radničke klase kao celine. »Radnik Nemac, i radnik Poljak i radnik Francuz jeste drug ruskog radnika u borbi protiv klase kapitalista, isto kao što su ruski, poljski i francuski kapitalisti njegovi neprijatelji.«[18]

Lepeza Lenjinovih stavova o internacionalizmu potvrđuje da je Lenjin pod tim pojmom podrazumevao borbu svakog pokreta za nacionalno oslobođenje potlačene nacije i socijalno oslobođenje izrabljivane klase i širih radnih slojeva i, u skladu s realnim mogućnostima, pomaganje takve borbe i drugih naroda i pokreta. Naglašavajući značaj borbe nacionalnih radničkih pokreta protiv »svoje« buržoazije, Lenjin je upozoravao da glavnog protivnika treba tražiti u vlastitim redovima. Ističući suštinu

[17] Isto, 13, str. 500.
[18] V. I. Lenjin, *Celokupna dela*, tom 2, str. 98.

internacionalizma, on je govorio da se »danas u internacionalizam ne kune samo onaj ko je len; čak šovinisti — odbranaši, čak gospoda Plehanov i Potresov, čak Kerenski — naziva sebe internacionalistom«[19]. Zato je, po Lenjinovim rečima, obaveza proleterske partije da se sa svom jasnoćom, preciznošću i određenošću suprotstavi tim »internacionalistima«, da internacionalizam na delu suprotstavi internacionalizmu na rečima.

U polemici sa svojim protivnicima, socijalšovinistima Druge internacionale, Lenjin je jezgrovito definisao svoje poimanje internacionalizma rekavši da je »internacionalizam na delu — *jedan i samo jedan:* požrtvovan rad na razvijanju revolucionarnog pokreta i revolucionarne borbe u *svojoj* zemlji, pomaganje (propagandom, simpatijama, materijalno) *te iste borbe,* te iste linije, i samo nje — u *svim* zemljama bez izuzetka«[20].

Internacionalizam na delu Lenjin je u toku oktobarske revolucije realizovao u stvaranju sovjetske republike i u njenim internacionalističkim vezama i odnosima, kako unutar republike tako i prema drugim progresivnim pokretima i državama. On je posebnu pažnju posvećivao ugnjetenim nacijama u okviru određenih monarhija. Govoreći, tako, o internacionalističkom vaspitanju radničke klase, koje mora biti konkretno i jednako u velikim i ugnjetačkim nacijama i u malim i ugnjetenim nacijama, u nacijama koje anektiraju i u nacijama koje bivaju anektirane, Lenjin je preporučivao da se »težište internacionalnog vaspitanja radnika u ugnjetačkim nacijama mora neminovno sastojati u propagiranju i odbrani slobode odvojenja ugnjetenih nacija. Bez toga nema internacionalizma«[21]. Lenjin je podvlačio da se komunizam ne može naturati spolja ni jednom narodu po bilo kakvom (unapred datom) receptu. On je pisao (ilustracije radi navodimo) da u Finskoj i Poljskoj neće ići sve kao u Rusiji. Veoma je mnogo i sa puno razloga citirana Lenjinova misao da će »svi narodi dospeti u socijalizam, to je neizbežno, ali svi neće dospeti potpuno na isti način, svaki će u ovu ili onu formu diktature proletarijata, u ovakav ili onakav tempo socijalističkog preobražaja raznih strana života društva uneti nešto specifično«[22]. Lenjin, dakle, ukazuje i na zakonitost i probleme različitosti puteva u socijalizam i njegove izgradnje, što još više upotpunjuje njegove internacionalističke stavove i praksu.

U ovoj svetlosti posmatrano, isto tako, ne može se reći da se deformacije socijalističkog internacionalizma nalaze u Lenjinovoj koncepciji organizacije i delovanja Treće, komunističke internacionale (1919—1924). Bez obzira na to što je komunistička internacionala bila vodeći direktivni međunarodni centar, koji se poklopio sa postojanjem prve socijalističke zemlje i prvog pobedonosnog proletarijata, i što je delovala na principu demokrat-

---

[19] V. I. Lenjin, *Izabrana dela,* 10, cit. izd., str. 456.
[20] Isto, str. 457.
[21] Isto, str. 169.
[22] V. I. Lenjin, *Celokupna dela,* na ruskom, tom 23, str. 71.

skog centralizma, ona nije bila — po Lenjinu — ni zamišljena ni predodređena da bude neprikosnoveni arbitar, a još manje da tu ulogu slije (spoji) sa vrhom sovjetske partije, kao što se to dogodilo u poslelenjinskom periodu. Za Lenjina rukovodeći centar svetske revolucije nisu bili ni ruska partija ni ruski proletarijat, nego međunarodna organizacija — Komunistička internacionala, čije postojanje je bilo istorijski uslovljeno potrebom da se ostvari ideološko i političko jedinstvo levih revolucionarnih snaga radničkog pokreta i da se one distanciraju od desnih reformističkih snaga Druge internacionale u revolucionarnim borbama koje nisu trpele kompromise, kolebanja i odsustvo discipline u komunističkom krilu pokreta. Lenjin je u vezi sa međunarodnom ulogom Komunističke internacionale i tadašnjom ulogom ruskog proletarijata pisao i ovo: »Nisu naročiti kvaliteti, već naročiti sticaji istorijskih uslova napravili od ruskog proletarijata na određeno, može biti veoma kratko vreme stegonošu revolucionarnog proletarijata čitavog sveta.«[23]

Demokratski centralizam u Komunističkoj internacionali, kako ga je Lenjin shvatao, i stroga partijska disciplina, partijnost komunista, podrazumevali su i strogu ravnopravnost i inicijativu sekcijâ Internacionale. Opšteobavezne odluke su donošene tek posle iscrpnih demokratskih diskusija.

U 21 uslovu za prijem u Komunističku internacionalu, formulisanom na II kongresu KI, rečeno je, pored ostalog, da su »sve odluke kongresa KI, kao i odluke njenog IK, obavezne za sve partije koje ulaze u KI... KI i njen IK u čitavom svom radu dužni su da pri tome uzimaju u obzir sve raznovrsne uslove u kojima se različite partije moraju boriti i delovati, kao i to da donose odluke obavezne za sve *samo u onim pitanjima u kojima su moguće takve odluke*«[24].

U osnovi Lenjinovog koncepta razvoja odnosâ i saradnje u međunarodnom proleterskom pokretu i među socijalističkim snagama uopšte, uključujući i primenu principa proleterskog internacionalizma, ležali su i drugi temeljni principi: uvažavanje nezavisnosti i suverenosti pokretâ i partijâ, odnosno nacija i zemalja, nemešanje u unutrašnje stvari, dobrovoljna i ravnopravna saradnja, odgovornost pokreta pred svojim narodom i slično. Ovi principi su bili aktuelni i važeći u takozvane obe faze razvoja internacionalizma: i u njegovoj proleterskoj i u njegovoj socijalističkoj fazi, odnosno u periodu borbe za osvajanje vlasti od strane radničke klase i u periodu postojanja prve zemlje socijalizma, kao, razume se, i kasnije.

Do oktobarske socijalističke revolucije u Rusiji, odnosno do stvaranja prve socijalističke države, proleterski internacionalizam se izražavao u razvijanju klasnog jedinstva i solidarnosti proletarijata sveta u borbi za svrgavanje eksploatatorske klase.

[23] *Prva — Druga — Treća internacionala,* str. 302 (Treća internacionala).
[24] V.I. Lenjin, *Izabrana dela,* 13, cit. izd., str. 592.

Proleterski internacionalizam je razvijan kao princip odnosâ u radničkom pokretu, odnosno među radničkim organizacijama i udruženjima. To je bio period kada je progresivni (proleterski, ugnjeteni) deo čovečanstva samo stremio ili stvarao uslove za stvaranje socijalističkih društava i razvijanje antikolonijalnih revolucija. Otuda se proleterski internacionalizam ispoljavao u odnosima samo među delovima proleterskog pokreta, odnosno u okviru (iako još uvek nedovoljno razvijenog i nehomogenog) radničkog pokreta.

Stvaranjem sovjetske republike kao države proletarijata u savezu sa siromašnim seljaštvom i drugim naprednim slojevima društva, koja je počela da se organizuje na federativnom principu, a na osnovama samoopredeljenja do otcepljenja, dolazi do proširenja sadržaja proleterskog internacionalizma u tom smislu što se sada i socijalistička država javlja kao nosilac određenih internacionalističkih obaveza. Još za Lenjinova života dolazi do faktičkog stvaranja Narodne Republike Mongolije, do snažnijeg buđenja nacionalne svesti mnogih naroda istočne Evrope, Azije i Afrike. Otvaraju se mogućnosti za širu primenu socijalističkog internacionalizma. On sada prelazi okvire proleterskog internacionalizma, odnosno prerasta u princip odnosâ među socijalističkim snagama u širem smislu reči. Tu, i teorijski i praktično posmatrano, uočavamo »prerastanje« internacionalizma od »proleterske« u »socijalističku« fazu. Otuda u Lenjinovim radovima nailazimo istovremeno na termine i *proleterskog* i *socijalističkog* internacionalizma. Jer, kao što smo videli, mlada sovjetska država se javlja i kao prva socijalistička zemlja koja razvija socijalistički internacionalizam po državnoj liniji i kao prvi proletarijat koji je organizovao državu i koji je baš zbog toga mogao uspešnije da razvija proleterski internacionalizam prema drugim delovima proletarijata.

Staljinističke (dogmatske) deformacije socijalističkog internacionalizma

Držeći se okvira ove teme, možemo zaključiti da je proleterski (socijalistički) internacionalizam u Lenjinovo vreme, osobito u toku oktobarske revolucije i neposredno posle nje, bio (nužno) i shvatan i realizovan na specifičan način. Tada je moglo biti i normalno i opravdano da se vernost proleterskom internacionalizmu meri vernošću prema mladoj sovjetskoj republici, koja je zaista bila okružena oružanim snagama šesnaest imperijalističkih zemalja, pritisnuta »belom« kontrarevolucijom, iznurenošću i glađu. To je, dakle, moglo biti razumljivo u fazi odbrane i učvršćenja pozicija i izvojevanih tekovina mlade sovjetske države. Kasnije, međutim, kada je došlo do priznanja sovjetske republike, do izlaska iz izolacije i do međunarodne afirmacije SSSR-a, svako pozivanje na zbijanje redova oko prve zemlje

socijalizma, na verno služenje njenoj državnoj politici i na vernost jednoj zemlji socijalizma (makar i najstarijoj) kao odraz vernosti proleterskom internacionalizmu, postalo je besmisleno, anahronično, bez stvarnog revolucionarnog sadržaja, pretvarajući se nužno u svoju suprotnost. Na bazi takvih saznanja i prakse u Staljinovo doba u odnosu na tumačenje i primenu proleterskog internacionalizma, Veljko Vlahović je pisao da »upotreba termina proleterski internacionalizam, u suštini, prikriva poglede i praksu (reč je o staljinističkoj praksi — B. N.) koji su često suprotni ciljevima solidarnosti radničkog pokreta i suštini samog proleterskog internacionalizma onakvog kakav je izrastao u teoriji i praksi radničkog pokreta«[25].

Nastankom više socijalističkih država posle drugog svetskog rata došlo je do izgrađivanja međudržavnih ugovornih odnosa među njima. Internacionalizam, imajući svoje bogate tradicije kao princip saradnje u proleterskom pokretu, dobio je šanse da se maksimalno afirmiše onako kako ga je Lenjin definisao — kao aktivnost svakog revolucionarnog pokreta za izgradnju socijalizma i socijalističkih društvenih odnosa u svojoj zemlji, uz pružanje pomoći i podrške drugim zemljama i pokretima u ostvarivanju istih takvih ciljeva. Suština ovako shvaćenog internacionalizma nužno je morala biti realizovana u doslednom poštovanju autentičnosti revolucionarnog pokreta, specifičnosti borbe i razvoja, samostalnosti i ravnopravnosti socijalističkih država i pokreta.

Staljinistička praksa, međutim, vodila je ka jednoj drugoj i drukčijoj logici tumačenja i primene internacionalizma. Potpisivanjem posleratnih ugovora socijalističkih zemalja sa prvom zemljom socijalizma o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći uspostavljeni su sa novim socijalističkim zemljama klasični (za građansko društvo karakteristični) društveno-pravni odnosi i obaveze. Socijalistički internacionalizam, onakav kako su ga shvatali klasici marksizma-lenjinizma, nije našao izraza u tim ugovorima i odnosima. To se ogledalo, pored ostalog, i u formiranju mešovitih privredno-kulturnih i drugih društava iz kojih je jači partner izvlačio veće koristi.

U odnosima koje je Staljin inaugurisao u grupaciji narodnodemokratskih (socijalističkih) zemalja neposredno posle drugog svetskog rata došla je do izražaja teorija i praksa koje nisu imale svog oslonca u marksizmu-lenjinizmu. To se, dakako, odnosilo i na teoriju i praksu socijalističkog internacionalizma kao jednog od principa odnosâ i saradnje u međunarodnom radničkom (socijalističkom i komunističkom) i nacionalnooslobodilačkom pokretu i među socijalističkim zemljama u širem smislu. Došla je do izražaja teza o internacionalizmu kao principu odnosâ *samo* među komunističkim partijama i radničkim organizacijama, više formalno nego stvarno, okupljenim oko određenog partijskog cen-

[25] V. Vlahović, *Pojam i suština proleterskog internacionalizma*, »Socijalizam«, br. 1/1958.

tra (Kominterne u Staljinovo doba, Informacionog biroa i slično). Ta teorija, koju je pratilo i određeno ponašanje, nije mogla biti prihvatljiva kako zbog uskosti osnovice delovanja sa pozicija internacionalizma tako ni zbog podređenosti partija i pokreta politici koja je poticala iz jednog centra. Staljinovo poimanje proleterskog (socijalističkog) internacionalizma, u uslovima naglašenih elemenata sektašenja u radničkom pokretu, poprimilo je tipično lagersko obeležje poput oformljenja i konstituisanja lagera po državnoj (međudržavnoj) liniji. Oživljavanje i stalno (gotovo kontinuirano) aktueliziranje parole i prakse da je odnos prema SSSR-u osnovno merilo internacionalizma još više je osiromašilo sadržinu socijalističkog internacionalizma. Širenjem staljinizma, jačanjem birokratskih snaga i tendencija, podređivanjem interesa pojedinih komunističkih partija »generalnoj liniji«, suština socijalističkog internacionalizma vremenom se svela (ili postepeno svodila), pored ostalog, i na funkciju državne politike, odnosno politike grupacije zemalja koje su i inače izvršile određeno grupisanje (integrisanje) određenih oblika odnosâ i delovanja (u ekonomskom, političkom, vojnom i drugom pogledu). Izvršen je pokušaj da se javno afirmiše stav po kome se socijalistički internacionalizam može meriti jedino odnosom jedne zemlje, partije i pokreta prema politici i praksi takozvane zajednice socijalističkih zemalja. Takvo shvatanje socijalističkog internacionalizma postalo je oblik negacije internacionalizma i ukidanja njegovog univerzalnog karaktera.

Teško je naučno utvrditi kada je postignut vrhunac napuštanja internacionalizma od strane Staljina, ali napad Informacinog biroa na KPJ, odnosno na Jugoslaviju, juna 1948. godine je nedvosmisleno pokazao da je internacionalizam u odnosima među socijalističkim zemljama još u startu uspostavljanja tih odnosa bio deformisan. Pokazalo se da je i stvaranje Informacionog biroa bilo izraz (i Staljinova težnja) da se internacionalizam iskoristi za ostvarenje uskih državnih ciljeva. Za razliku od Kominterne, Kominform je formalno organizovan u cilju razmene iskustava među komunističkim i radničkim partijama, a »u slučaju potrebe, za koordinaciju njihove delatnosti na osnovu uzajamne saglasnosti«.

Informacioni biro je zvanično, u posebnoj rezoluciji o svojim ciljevima i zadacima, proklamovao da se njegovi zadaci sastoje u organizovanju razmene iskustava i informacija među partijama i u koordiniranju njihove delatnosti. Zajedničko delovanje partija na bazi saglasnosti i koordinacije trebalo je da se sastoji i da se odvija u duhu dobrovoljnosti, ravnopravnosti, uzajamne pomoći i podrške, te da odluke o zajedničkim istupanjima budu prihvaćene od svake partije i primenjivane shodno konkretnim mogućnostima, potrebama i interesima svake socijalističke zemlje i komunističke, odnosno radničke partije. Prirodno je bilo očekivati da se Informacioni biro kao informativni i konsultativni organ nadoveže na pozitivne elemente Komunističke inter-

nacionale iz Lenjinovog perioda. KPJ je tako shvatala svoje članstvo i svoje mesto u tom informacionom organu. Ona je smatrala da povezivanje i saradnja partija u okviru Informacionog biroa treba da se zasniva na poštovanju nezavisnosti, samostalnosti i slobode delovanja i unutrašnjeg razvoja svake države i partije. Polazilo se od toga da socijalizam kao društveni odnos koji vodi ka razotuđenju čoveka u svim sferama njegovog života, uključujući i emancipaciju u odnosu na tutorstvo spoljnih društvenih faktora, treba da se izgrađuje i da jača kao rezultat uslova i akcija socijalističkih snaga vlastite zemlje, pri čemu se koriste i iskustva drugih u meri u kojoj ona odgovaraju konkretnim uslovima i potrebama određene zemlje i pokreta.

Tendencije koje su se još odmah ispoljile u krilu Informbiroa pokazale su da njegova osnovna i suštinska namena nije ono što je zvanično proklamovano. U biti osnivanja i suštini postojanja Kominforma bio je, u stvari, cilj ne samo da okupi najsnažnije evropske partije oko centra (Informacionog biroa sa dominantnim uticajem Staljina), već i da omogući odgovarajuću kontrolu njihovog rada i delovanja uopšte. Informacioni biro, dakle, u Staljinovoj koncepciji njegovog postojanja i delovanja trebalo je da posluži i kao centar za tešnje vezivanje partija za iskustvo i politiku prve zemlje socijalizma i kao instrument za kolektivni pritisak na one socijalističke zemlje i komunističke partije koje bi pokušale da u izgradnji socijalizma i socijalističkih društvenih odnosa koračaju vlastitim revolucionarnim stazama, dajući tako vlastiti doprinos daljem razvijanju teorije marksizma-lenjinizma i revolucionarnoj socijalističkoj praksi.

I nije slučajno što je baš KPJ i nova Jugoslavija, koja je izvela tipičnu autentičnu revoluciju, pošavši kontinuirano sopstvenim putem i u posleratnom socijalističkom razvoju zemlje, bila prva meta na udaru Informacionog biroa, koji je bio upotrebljen za odbranu staljinističkog, dogmatsko-birokratskog načina izgradnje socijalizma i odnosâ kako unutar zemalja narodne demokratije tako i u odnosima među njima.

Relativno uspešno pokretanje i angažovanje članica Kominforma za borbu protiv socijalističke Jugoslavije i njene Partije, koja je ispoljila najsnažniju težnju za nezavisnost i za samostalnu unutrašnju i spoljnopolitičku poziciju, pokazuje do koje mere je bila sputana mogućnost slobodnog, samostalnog i demokratskog razvoja i zauzimanja stavova o određenim pitanjima. Monolitizam, shvaćen na staljinistički način, i nerazvijen kritički odnos prema centru onemogućili su autonomno ponašanje čak i onih partija i partijskih rukovodstava koji su za sobom imali dugogodišnja revolucionarna iskustva.

Internacionalizmu je zadat udarac tim više što je napad na politiku, jedinstvo i revolucionarne tekovine Jugoslavije, koja se nije mirila sa politikom podređivanja nekakvim imaginarnim opštim interesima, izvršen pod parolom internacionalizma. Principi internacionalizma se pozivaju u pomoć za obaranje legitim-

nog rukovodstva socijalističke Jugoslavije, za razbijanje KPJ i za nametanje kako Jugoslaviji tako i radničkom (socijalističkom i komunističkom) pokretu u celini nesocijalističkih, neravnopravnih odnosa. Na najeklatantniji mogući način dolazi do izražaja staljinistički, dogmatsko-apstraktni stav da je vernost centru, odnosno takozvanim opštim zakonitostima izgradnje socijalizma i iskustvima najstarije socijalističke zemlje merilo socijalističkog internacionalizma.

Otpor KPJ staljinističkoj koncepciji i praksi razvijanja odnosâ među socijalističkim snagama — krupan doprinos daljoj borbi za socijalizam i istinske internacionalističke odnose

Otpor koji je KPJ pružila koncepciji i praksi izgradnje socijalizma i odnosâ među socijalističkim zemljama i komunističkim partijama inaugurisanoj staljinizmom i delovanjem Informacionog biroa — ima dubok internacionalistički, svetsko-istorijski značaj. »U tom sukobu i u njegovom rešavanju razrađeni su naši stavovi o odnosima u međunarodnom radničkom pokretu i među socijalističkim zemljama. Tito je te stavove formulisao kao pravo svake partije na samostalnost i kao njihovu odgovornost pred svojom radničkom klasom i pred svojim narodom, kao pravo svake partije i socijalističke zemlje da traži vlastite puteve socijalističkog razvitka, kao pravo socijalističkih zemalja na nezavisnost, kao nemešanje u unutrašnje stvari i kao saradnju na osnovu ravnopravnosti i poštovanja suvereniteta.«[26]

U vezi s odlučnom borbom Jugoslavije protiv raznovrsnih pritisaka Informbiroa i naporima da se afirmišu principi ravnopravnosti, nezavisnosti i nemešanja u unutrašnji život drugih zemalja treba istaći genijalnost predviđanja i istorijski doprinos druga Tita u borbi za odbranu marksističko-lenjinističkog pogleda na probleme izgradnje socijalizma i razvijanja odnosâ među socijalističkim zemljama i komunističkim, socijalističkim, nacionalnooslobodilačkim i drugim partijama i pokretima, o čemu govori niz Titovih ličnih zalaganja i pisanih dokumenata. Drug Tito se energično suprotstavljao skrnavljenju proleterskog internacionalizma i proleterskog morala od strane aktera kampanje protiv Jugoslavije. On je govorio: »Po komunističkom moralu pojam sile nema nikakvog prava da odlučuje u odnosima među socijalističkim zemljama, komunistički moral je taj koji odlučuje kakvi treba da budu postupci. Oni su izdali principe marksizma-lenjinizma i otišli drugim putem. Da li smo mi mogli da ćutimo na sve to? Ja otvoreno kažem da nismo smjeli da ćutimo. Ni ja, ni svi mi ne bismo bili revolucionari da smo se pustili niz vodu i priklonili glavu da bismo samo lakše živjeli, jer bi se u daljem revolucionarnom razvitku dogodila, u tom slučaju, strašna trage-

[26] V. Begović, *Tito — biografske beleške*, »Komunist«, Beograd, 1972, str. 80.

dija.«[27] Drug Tito je energično branio principe marksizma-lenjinizma, među kojima internacionalizam zauzima značajno mesto. On je upozoravao: »Mi smo prisiljeni, i to je naša komunistička, internacionalistička dužnost, da branimo principe marksizma-lenjinizma protiv svakog, pa čak i protiv tvoraca tih principa ako bi oni protiv tih principa išli!«[28]

U osnovi jugoslovenskog shvatanja socijalističkog internacionalizma upravo leži Marksov koncept šireg primenjivanja proleterskog internacionalizma kao jednog od principa saradnje i odnosâ u pokretu i Lenjinova definicija internacionalizma. Suština toga shvatanja jeste dosledna borba za pobedu socijalizma i socijalističkih društvenih odnosa u svojoj zemlji, za političku, ekonomsku, kulturnu i drugu emancipaciju radničke klase i aktivna podrška socijalističkim procesima i u drugim zemljama. Internacionalizam upravo podrazumeva razvijanje odnosâ i saradnje u sklopu poštovanja i uvažavanja nacionalnog suvereniteta i nezavisnosti, nemešanja u unutrašnje stvari drugih država i pokreta, uzajamnih interesa i specifičnosti unutrašnjeg razvoja i spoljnopolitičke aktivnosti. Polazeći od ovakvog shvatanja internacionalizma, koji svoj kontinuitet ima u internacionalističkom karakteru jugoslovenskog socijalističkog pokreta do prvog svetskog rata i u proleterskom internacionalizmu Komunističke partije Jugoslavije između dva svetska rata, jugoslovenski radnički i komunistički pokret dao je zapažen prilog marksističko-lenjinističkom učenju i praksi izvođenja socijalističke revolucije i izgradnje socijalizma na samoupravnim osnovama.

Socijalistički internacionalizam danas se ne iscrpljuje niti sastoji u vernosti bilo kojoj socijalističkoj zemlji, grupi socijalističkih zemalja, niti određenom konceptu razvoja socijalizma i slično. Internacionalizam je jedan od principa saradnje sa svim progresivnim pokretima, snagama i organizacijama u svetu. On se ne može omeđiti nikakvim granicama ni teritorijalnog ni personalnog važenja, dakle, nije ograđen ni u odnosu na teritorije ni u odnosu na snage svoje primene. To je univerzalni princip odnosâ i saradnje. U uslovima prerastanja socijalizma u svetski proces, otvaranja širokih prostora bitke za socijalizam, princip socijalističkog internacionalizma dolazi sve više i potpunije do izražaja na širim prostorima, postajući tako zajednički princip svih snaga koje se bore za socijalizam.

Zato se može zaključiti da u uslovima univerzalnog razvoja socijalizma, kada on sve više i šire prodire u zemlje i pokrete koji su zbacili (ili zbacuju) kolonijalizam i imperijalizam, princip internacionalizma, zajedno sa ostalim principima saradnje i odnosâ među progresivnim snagama i pokretima, nalazi i svoje nove puteve i oblike ispoljavanja. Tako je politika nesvrstanosti jedan od krupnih internacionalističkih doprinosa progresivnom delu čovečanstva, posebno revolucionarnim snagama i strem-

[27] Tito, *Govori i članci,* knj. II, str. 216
[28] Isto, knj. IV, str. 240.

ljenjima zemalja i pokreta koji su se nedavno oslobodili kolonijalizma, doprinos miru i socijalizmu. Otuda se i može reći da su aktivna miroljubiva koegzistencija i nesvrstanost prirodan odnos i politika zemalja koje grade socijalizam i onih koje su proklamovale socijalističku orijentaciju svog unutrašnjeg razvoja. Imajući to u vidu, logičan je zaključak da se internacionalizam danas na najoptimalniji način realizuje razvijanjem aktivne miroljubive koegzistencije i politike nesvrstanosti. U tome je specifičan i veoma istaknut doprinos jugoslovenskog shvatanja socijalističkog internacionalizma kao principa spoljne politike Jugoslavije, čvrsto oslonjenog na Marksovu i Lenjinovu koncepciju internacionalizma, stvaralački primenjenu na savremene i konkretne uslove borbe za mir, progres i socijalizam.

U toj svetlosti su marksističko-lenjinističko shvatanje i praksa internacionalizma izuzetno aktuelni. Stavovi klasika o internacionalizmu imaju i u savremenim međunarodnim odnosima svoju punu vrednost. U onoj meri u kojoj će ti stavovi postajati sve konkretniji i snažniji fundament u razvijanju proleterske i socijalističke međunarodne solidarnosti, utoliko će sve manje biti moguće svođenje internacionalizma na državni interes bilo koje socijalističke zemlje ili interes određenog pokreta, te na metod pritiska za ostvarenje određenih usko nacionalnih i državnih ciljeva na račun drugih naroda i pokreta. Sve šire prihvatanje i sve veća afirmacija marksističko-lenjinistički shvaćenog internacionalizma suzili su i sve više sužavaju prostor dogmatskom i sektaškom načinu ispoljavanja i primene principa socijalističkog internacionalizma, u čemu značajnu ulogu ima jugoslovensko delovanje sa pozicija socijalističkog internacionalizma.

Upravo zato jugoslovensko opredeljenje za politiku aktivne miroljubive koegzistencije i nesvrstanosti je sastavni deo opredeljenja za socijalizam i stoga ono ima socijalistički i klasni karakter. Takvo opredeljenje je istovremeno sastavni deo marksističke misli u Jugoslaviji o međunarodnoj solidarnosti radničke klase i naroda kao načinu povezivanja svih progresivnih snaga u svetu u borbi za socijalizam.

Proleterski (socijalistički) internacionalizam je dobio izuzetno značenje i u sadašnjem trenutku međunarodnog radničkog i komunističkog pokreta. O njegovoj suštini i načinu njegovog ispoljavanja u savremenim uslovima vodi se otvoreni dijalog u komunističkim partijama. To je, međutim, posebna tema koja prevazilazi okvire ovog rada, čija je osnovna namera bila da podseti i ukaže na Marksovo, Engelsovo i Lenjinovo shvatanje internacionalizma, kao i na staljinističko izopačavanje suštine tog principa.

Martin Nikolaus

Nepoznati Marks

Kada je 1859. godine procenjivao svoju intelektualnu karijeru, Karl Marks je osudio na zasluženu kritiku sva svoja ranija dela, osim četiri. *U Bedi filozofije* (1847) prvi put je izložio odsudne tačke svojih naučnih gledišta, mada u polemičkoj formi; on je implicirao da se isto odnosi i na *Manifest Komunističke partije* (1848), *Govor o slobodnoj trgovini* iz iste godine i nezavršenu seriju novinskih članaka pod naslovom *Najamni rad i kapital* (1849). Marks nije pomenuo *Ekonomsko-filozofske rukopise* (1844), *Svetu porodicu* i *Teze o Fojerbahu* (1845), a pomenuo je rukopis *Nemačka ideologija,* ne navodeći naslov, kao delo koje su on i Engels rado prepustili miševima[1]. Tri godine pre smrti, kada mu je postavljeno pitanje o eventualnom objavljivanju njegovih sabranih dela, on je suvo odgovorio: »Treba ih prvo napisati.«[2]

Prema tome, Marks je na većinu svoji ranih dela, koja izazivaju oduševljenje savremenih tumača, gledao sa skepsom koja se graničila sa odbacivanjem, a pred kraj života bio je bolno svestan da su dela koja je prikazao ili se spremao da ih prikaže javnosti — bila obični fragmenti.

---

[1] *Uvod* u *Kritiku političke ekonomije.* Sa jednim izuzetkom, služio sam se izdanjem delâ (Werke) Marksa i Engelsa koje je objavio Dietz, Berlin, od 1962. do 1967; ali, citirao sam engleske naslove i dao sopstvene prevode. *Uvod* se pojavljuje u *Werke,* tom 13, str. 7—11 (W13 : 7—11). Engleski prevod može se naći u knjizi: K. Marks — F. Engels, Izabrana dela, tom I, str. 361—365.

[2] Citirano u delu Maksimilijena Rubela: *Karl Marks, Esej intelektualne biografije,* Marcel Rivière, Paris, 1957, str. 10.

Objavljivanje Grundrisse

Samo jednom u životu Marks je govorio na način kojim je pokazivao zadovoljstvo jednim od svojih dela. Samo jednom je saopštio da je napisao nešto što ne samo obuhvata celinu njegovih pogleda, nego i da ih je prikazao na naučni način. To je bilo povodom *Uvoda* u *Kritiku političke ekonomije* (1859), dela koje je takođe ostalo samo fragment, zbog teškoća sa izdavačem. Samo dva poglavlja *Kritike* stigla su do javnosti, ali njihova sadržina, mada je značajna, teško da je mogla opravdati tvrđenja koja su o njima izneta u *Uvodu*. *Uvod* daje glavne linije čitavog jednog pogleda na život, niz naučnih doktrina koje objašnjavaju kretanja istorije u sociološkim, političkim i ekonomskim dimenzijama, i dokazuje zašto i kako sadašnja organizacija društva mora da se sruši pod teretom svojih unutrašnjih sukoba i da bude zamenjena višim stepenom civilizacije. Međutim, objavljena poglavlja ne pokazuju takvu dubinu niti konačna pojava novog poretka jasno proističe iz njihove sadržine. U njima se pre raspravlja o čisto tehničkim ekonomskim pitanjima i obećava dug, mukotrpan put do jasno vidljivog cilja. O čemu je Marks govorio u *Uvodu?* Da li je on branio teorije koje još nije bio konstruisao, ideje koje još nije bio napisao?

Do 1939. godine to pitanje je uglavnom ostalo misterija. Koren smelih uopštavanja iznetih u *Uvodu* mogao se naći u podjednako smelim, ali i podjednako uopštenim izjavama u *Bedi filozofije* i *Manifestu;* tomovi *Kapitala* sadrže neke odjeke, takođe polemičke i uopštene. Ali, bilo je teško, ako ne i nemoguće, izvući iz postojećih delova *Kapitala* odgovore na najznačajnije pitanje za koje se u *Uvodu* saopštava da je teorijski rešeno, na pitanje zašto će se i kako srušiti kapitalističko društveno uređenje. Tako je Roza Luksemburg napisala *Akumulaciju kapitala* (1912) upravo zato da bi popunila tu najveću prazninu u Marksovim nezavršenim delima[3], bacajući time ulje na vatru unutarpartijskog spora koji i danas tinja. Zbog čega je rukopis na osnovu koga je Marks napisao *Uvod* iz 1859. godine ostao zakopan sve do izbijanja drugog svetskog rata, još uvek je misterija; ali, u svakom slučaju, moskovski Institut Marksa—Engelsa—Lenjina izvukao je 1939. godine iz svojih arhiva i objavio ogroman tom koji je sadržao Marksove ekonomske rukopise iz godina 1857—68. Drugi tom usledio je dve godine kasnije; a 1953. godine izdavačka kuća Dietz iz Berlina objavila je oba toma ujedno. Pod naslovom *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie (Rohentwurf)* — Osnovne crte kritike političke ekonomije (nacrt) — a objavljeno zajedno sa značajnim izvodima iz Marksovih belež-

[3] Paul Sweezy, *Teorija kapitalističkog razvoja*, »Monthly Review Press«, New York, 1942, str. 202.

nica 1850—51, ovo delo konačno omogućuje proučavanje materijala čiji destilat predstavljaju uopštavanja iz *Uvoda.*[4]

Grundrisse nije zapostavljen otkako je štampan, ali ni njegov pravi značaj nije dovoljno ocenjen. Ocenjeno prvobitno kao interesantan materijal za rekonstrukciju geneze *Kapitala,* ovo delo je dugo vegetiralo u podrumima marksologa.[5] Erik Hobsbaum (Eric Hobsbawm) objavio je jedan njegov deo, uglavnom istorijske pasuse, kao »Pretkapitalističke ekonomske formacije«, 1965. godine.[6] U poslednje vreme izolovani izvodi pojavljuju se u delima Andre Gorza i Herberta Markuzea.[7] Oni su zajedno, izgleda, pojačali apetite sve većeg broja intelektualaca, naročito na amorfnoj novoj levici, za bliže upoznavanje sa ovim do sad nepoznatim, ali očigledno značajnim delom. Francuski prevod jednog dela celine konačno se pojavio 1967. godine[8]...

Ipak, to delo ima epohalan značaj. Plod petnaestogodišnjih ekonomskih istraživanja, u najboljim godinama Marksovog života, sadržan je na tim stranicama. Marks ga je smatrao kao delo koje ne samo ruši glavne doktrine čitave ranije političke ekonomije, nego i kao prvo istinski naučno izlaganje revolucionarne stvari.[9] Mada on to u ono vreme nije mogao znati, to je jedino delo u kome je njegova teorija kapitalizma, od porekla do rušenja, ocrtana u celini. Ma kako bilo fragmentarno, za delo *Grundrisse* može se reći da je jedino stvarno potpuno delo o političkoj ekonomiji koje je Marks napisao.

Marksovi pogledi na tržište

Grundrisse predstavlja vrhunac na kraju dugog i teškog uspona. Marks je deset godina pre toga objavio prvo od svojih dela koja je smatrao naučnim, *Bedu filozofije,* a prvu knjigu *Kapitala* objavio je tek deceniju kasnije. Da bi se shvatio značaj *Crundrisse,* potrebno je kraće razmotriti ekonomska dela koja su mu prethodila.

[4] K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie (Rohentwurf),* Dietz, Berlin, 1953. i Europäische Verlagstalt, Frankfurt (u daljem tekstu: *Grundrisse).* Izvodi objavljeni u Rowohltovom džepnom izdanju: K. Marx, *Texte zu Methode und Praxis III* (u daljem tekstu citirano kao R).

[5] Maximilien Rubel, *Contribution à l'histoire de la genèse du »Capital«,* u: »Revue d'histoire économique et sociale«, II, 1950, str. 168.

[6] Lawrence and Wishart i International Publishers, New York.

[7] Andre Gorz, *Strategy for Labor,* Beacon Press, Boston, 1967, str. 128—130; Herbert Marcuse, *One-Dimensional Man,* Beacon Press, Boston, str. 35—36.

[8] K. Marx, *Les fondements de la Critique de l'Economie Politique (Grundrisse),* 2 toma, Editions Enthropos, Paris, 1967.

[9] *Grundrisse,* str. XIII; cf. takođe Marks Engelsu 14. januara 1858: »Dobijam neke lepe rezultate. Na primer, odbacio sam čitavu doktrinu profita kakva je do sad postojala« *(Selected Correspondence,* London i New York, 1942, str. 102).

Odmah posle završetka kritike Hegelove filozofije prava, u kojoj je zaključio da se anatomija društva ne može naći u filozofiji, Marks je počeo da čita političke ekonomiste. U tome mu je prethodio, a verovatno ga je i vodio mladi Engels, koji je bio objavio svoje delo *Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie* u Marksovom i Rugeovom »Deutsch-Französische Jahrbücher« za istu, 1844. godinu. Engels je u tom delu tvrdio da se razvoj buržoaske privrede u proteklom veku, kao i razvoj odgovarajuće ekonomske teorije, može rezimirati kao duga, trajna i sve sramnija uvreda svih osnovnih principa morala i pristojnosti, i ako se racionalno uređen, moralni i ekonomski sistem odmah ne uspostavi, tada može i mora uskoro doći do čudovišne socijalne revolucije. Oštrica Engelsovog napada bila je uperena protiv onog što je on smatrao osnovnim principom buržoaske ekonomije, a to je institucija tržišta. Sve moralne stege društva bile su srušene pretvaranjem ljudskih vrednosti u vrednosti razmene; svi etički principi srušeni principima konkurencije; a svi dosadašnji zakoni, čak i zakoni koji regulišu rađanje i smrt ljudskih bića, uzurpirani su zakonima ponude i tražnje. I samo čovečanstvo postalo je tržišna roba.[10]

Uz jednu značajnu razliku, ovakav način mišljenja prihvatio je i razvio Marks u svim svojim ekonomskim delima od 1844. do 1849. godine. Razlika je u tome (a to se jasno vidi u njegovim *Rukopisima* iz 1844) što je Marks odmah odbacio jednostrano moralizatorstvo Engelsove kritike i zamenio ga dijalektičkom bazom. On je odbacio kategoričke imperative koji su se nazirali ispod površine Engelsovih dela. Konkurencija i tržište, pisao je Marks, nisu toliko uvreda morala koliko fragmentacija i kapitulacija razvojnih potencijala urođenih ljudskoj vrsti. U društvu zasnovanom na privatnom vlasništvu proizvodi ljudskog rada ne pripadaju radniku za njegovo sopstveno uživanje; umesto toga, oni postaju vlasništvo drugih ljudi i oni se njima koriste da bi ga podjarmili. Najjasniji simptom te činjenice, pisao je Marks, jeste taj što radnik ne proizvodi stvari koje su njemu najpotrebnije, nego stvari koje mogu postići najveću prometnu vrednost za njihovog privatnog vlasnika. Tako se proces materijalnog stvaranja cepa na segmente, a sam proizvod postaje rascepkan na upotrebnu vrednost i prometnu vrednost razmene, a samo ova druga je značajna. Razmatranje podele i razmene rada je od najvećeg interesa jer su to uočljivi otuđeni izrazi ljudske aktivnosti i sposobnosti.[11] Ukratko, sa potpuno različite filozofske polazne tačke Marks je došao do iste kritičke perspektive kao i Engels — da se suština buržoaskog društva može naći u konkurenciji, ponudi i tražnji, tržištu, to jest u sistemu razmene.

---

[10] F. Engels, *Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie*, W1 : 499—542. i kao dodatak Marksovim *Ekonomsko-filozofskim rukopisima* (prevod Milligan, London i New York).

[11] *Rukopisi* iz 1844. objavljeni su u dopunskom tomu izdanja *Werke*. Ovaj citat je iz Botomorovog prevoda Marksovih *Ranih radova* (London, 1963, str. 187).

Pojam otuđenja (kao ekonomska kategorija) takođe je sadržao seme jednog drugog načina gledanja, ali se on nije istakao sve do objavljivanja *Grundrisse*, kao što će se kasnije videti. U međuvremenu Marks je zajedno sa većinom svojih radikalnih intelektualnih poznanika nastavljao da zaoštrava napad na suverenitet konkurencije. Njegova polemika sa Prudonom *(Beda filozofije)* otkriva oštro neslaganje između njega i tog samozvanog osvetljivača skoro svake tačke ekonomije i filozofije, uključujući tu posebno svako pitanje koje se odnosi na institucije razmene i konkurencije u buržoaskom društvu, osim jednog: da je konkurencija osnovna.[12] Ako buržoazija ukine konkurenciju i zameni je monopolom, time se samo zaoštrava konkurencija među radnicima. Marks je napisao u *Manifestu:* »Osnovni uslov za postojanje i za uticaj buržoaske klase jeste stvaranje i povećanje kapitala; uslov za kapital je najamni rad. Najamni rad oslanja se isključivo na konkurenciju između radnika.«[13] Iz toga Marks zaključuje: ako radnici mogu, stvaranjem udruženja, da likvidiraju međusobnu konfrontaciju, onda će »i sami temelji na kojima buržoazija proizvodi i prisvaja proizvode« biti izvučeni ispod njenih nogu. U Marksovom *Govoru o slobodnom zanatstvu* ponavlja se ista tema: ako se industrijski razvoj uspori, radnici će biti izbačeni s posla, a njihove zarade moraju opasti; ako industrija raste, radnici će uživati trenutan uspon, samo da bi ponovo bili izbačeni kada ih zamene mašine.[14]

I ovde, kao i u *Najamnom radu i kapitalu,* Marksov »zakon« da zarade moraju uvek težiti ka apsolutnom minimumu potrebnom da se radnik održava u životu direktno je izveden iz principa ponude i tražnje, uz dodatnu pretpostavku da ponuda radne robe mora uvek pokazivati tendenciju da bude veća od tražnje.[15] Ovde povremeno nailazimo na nagoveštaje shvatanja da postoje i drugi procesi, ali jedine sistematski razrađene doktrine jesu one koje budući tok kapitalističkog razvoja i ulogu radničke klase u tom okviru analitički izvode iz konkurentskog mehanizma, iz očekivane forme tržišta za robu, rad. Ekonomija robne razmene i novca predstavljala je glavnu Marksovu studiju.

Od konkurencije do proizvodnje

Prva i najznačajnija stvar koja treba da bude jasna u vezi sa mestom koje je *Grundrisse* zauzimao u Marksovom intelektualnom razvoju jeste to da on predstavlja kritiku svih tih ranijih ideja. »Kritika« ne znači »odbacivanje«, pre bi se moglo reći da u ovom slučaju ona znači dalje prodiranje u dubinu. Veliki napredak koji *Grundrisse* označava u Marksovom načinu mišljenja

---

[12] W4 : 161. i *Beda filozofije,* London i New York, str. 149.
[13] W4 : 474. i *Izabrana dela,* tom I, str. 45.
[14] W4 : 455. i *Beda filozofije,* str. 215—216.
[15] W6 : 397—423. i *Izabrana dela,* tom I, str. 79—105; videti takođe W6 : 535—556.

jeste u njegovom odbacivanju, zbog površnosti, teze da je mehanizam tržišta motivišući, uzročni ili osnovni faktor i u priznanju da je tržište samo sredstvo za koordiniranje raznih individualnih momenata procesa koji je daleko suštinskiji nego što je razmena. Dok su se ranije Marksova dela koncentrisala na kretanje konkurencije, u *Grundrisse* on sistematski, prvi put u svom radu, analizira ekonomiku proizvodnje.

Pre nego što podrobnije razmotrimo tekst nekoliko primera mogu biti korisni da bi se dobio opšti pregled:

1) Najočiglednija razlika, koja se najlakše može zapaziti, između Marksove ekonomske teorije pre i posle 1850. godine jeste promena terminologije. Pre te godine Marks dosledno naziva robu koju radnik nudi na prodaju »radom«, izričito dokazujući da je ta roba ista kao i svaka druga roba. Ako se na buržoasko društvo isključivo gleda kao na sistem tržišta, ta definicija je sasvim tačna. Međutim, u *Grundrisse* i kasnije Marks dolazi do gledišta da rad nije roba kao svaka druga roba, da je rad, u stvari, jedinstven, a da robu koju radnik prodaje treba nazivati »radnom moći«. U ponovnim izdanjima ranijih ekonomskih dela Marks i Engels na odgovarajući način menjaju terminologiju kako bi ona odgovarala novom gledištu i u uvodima iznose razloge zbog kojih to čine, ističući značaj izmena.[16]

2) U ranijim ekonomskim delima tok kapitalističkog razvoja izvodi se analitički, kao što je zapaženo, iz projektovanog kretanja ponude i tražnje. Uporedite to sa kategoričkim Marksovim tvrđenjem u nekoliko mahova u *Kapitalu* da mehanizam konkurencije sve »pokazuje unazad«[17], a analitičke dedukcije izvedene samo na osnovu ponude i tražnje površne su i, u stvari, protivreče skrivenom, ali suštinskom procesu kapitalističke proizvodnje i akumulacije. Intelektualni temelji ovih kasnijih tvrđenja u *Kapitalu* postavljeni su u *Grundrisse*.

3) Opšti pregled analitičkog napretka koji predstavlja *Grundrisse* može se dobiti ako se razmotri Marksov stav prema Rikardu, naročito prema Rikardovoj teoriji viška. U vreme prvog susreta sa Rikardom i viškom, 1844. godine, Marks zapaža samo da naglasak koji Rikardo stavlja na višak dokazuje da je profit, a ne ljudska bića, glavna briga buržoaske ekonomije i da je ta teorija krajnji dokaz niskosti na koju je spala politička ekonomija.[18] U *Bedi filozofije* Rikardo je tretiran sa nešto malo više poštovanja, a Marks dugo citira engleskog socijalistu Braya, koji se služi rikardovskom teorijom viška da bi dokazao eksploataciju radničke klase. Međutim, Marks ne citira Braya da bi istakao suštinski značaj te teorije, nego samo da bi kritikovao neke zaključke izvedene iz nje.[19]

---

[16] Videti Engelsov uvod za ponovno izdanje *Najamnog rada i kapitala* iz 1891, W6 : 593—599. i *Izabrana dela,* tom I, str. 70—78.

[17] *Kapital,* III, W25 : 219. Engleski prevod, London i New York, 1962, str. 205.

[18] Citirano u Rubelovoj *Biographie intellectuelle,* str. 119.

[19] W4 : 98—105. i *Beda filozofije,* str. 69—79.

Isto tako, u *Najamnom radu i kapitalu* Marks jednostavno navodi rikardovsku tezu da je proizvod rada vredniji od reprodukcije radnika, ali ne analizirajući to dublje.[20] On je tada, očigledno, bio svestan postojanja viška, ali nije bio svestan ogromnih implikacija ove činjenice za ekonomsku teoriju; ukratko, teorija ne zauzima centralno mesto u njegovoj analizi, nego pasivno koegzistira sa njom, u senci dominantne analize ponude i tražnje. Kada je 1850. godine ponovo započinjao svoje ekonomske studije, Marks je direktno zaronio u Rikarda i proveo najmanje sledeće dve godine detaljno apsorbujući Rikarda. Njegove beležnice i izvodi iz tog perioda, koje su izdavači dodali tekstu *Grundrisse*, pokazuju da je Rikardova teorija viška počela da otkriva Marksu svoje implikacije i da je on na to usredsredio svoju pažnju.[21] Konačno, u samom *Grundrisse*, mada na nekoliko mesta kritikuje Rikarda, Marks prema njemu postupa sa mnogo poštovanja i naziva ga »ekonomistom proizvodnje par excellence«.[22] Ova postepena promena stava odgovara pojačanoj Marksovoj svesti o značaju teorije viška vrednosti, na kojoj Marks počinje da zasniva čitavu svoju teoriju kapitalističke akumulacije u *Grundrisse*.

Kao i svaka vežba upoređivanja, ovi primeri pre i posle mogu dati povoda pogrešnoj ideji da je primena Rikardovih koncepcija prekonoć izmenila Marksa od teoretičara ponude i tražnje do akumulacioniste viška vrednosti. Promena je, svakako, bila mnogo postepenija; postoje elementi teorije viška, kao što smo rekli, razbacani u ranim delima, a kasnija dela ni u kom slučaju ne ističu beznačajnost konkurentskog mehanizma, naprotiv. Te suptilnosti ne treba da prikriju činjenicu da je došlo do kvalitativnog prodora izvan oblasti analize zasnovane na tržištu i da je taj prodor glavni analitički problem kojim se bavi *Grundrisse*.

Društvene spone novca

Mada je u detaljima patuljasta, šira struktura teksta *Grundrisse* dosledno se kreće u pravcu rešenja jasno definisanih problema. Posle briljantnog, nedovršenog *Uvoda* — na kome se ovde nećemo zadržavati — delo se sastoji iz dva poglavlja: prvo raspravlja o novcu (str. 32—149), a drugo, mnogo duže, o kapitalu (str. 150—764). Drugo je podeljeno na tri dela koja se odnose na proizvodnju, opticaj i pretvaranje viška vrednosti u profite. Međutim, problemi i pitanja koja se razmatraju u tekstu nisu tako usko ekonomska kako bi mogli nagovestiti naslovi poglavlja. I ovde kao i na drugom mestu, ali ovde, možda, jasnije nego na

[20] W6 : 409—410. i *Selected Works*, I, str. 91—92.

[21] *Grundrisse*, str. 787—792, 829.

[22] *Grundrisse*, str. 18. i R : 20:

drugom mestu, Marksova »ekonomija« je istovremeno i »sociologija« i »politika«. Prvo poglavlje to odmah jasno pokazuje.

Na jednom nivou poglavlje o novcu je polemika sa planom monetarne reforme koji je tada predlagao Alfred Darimon, sledbenik Prudona, a samim tim i ogorčeni protivnik Marksa. Na možda nešto manje površnom nivou to je samo rasprava o novcu i može se shvatiti kao prvi nacrt razvijene Marksove monetarne teorije sadržane u *Kritici*. Ipak, njen najznačajniji aspekt je sociološka i politička kritika društva u kome je novac dominantno sredstvo razmene. U kojim istorijskim okolnostima novac može postati apstrakcija vrednosti razmene, a vrednost razmene apstrakcija svih formi razmene? Kakvi društveni preduslovi moraju postojati da bi novac mogao da deluje kao veza između pojedinaca koji se bave odnosima razmene? Kakve su društvene i političke posledice ovakve forme odnosâ razmene? Kakva šira forma društvene organizacije odgovara ovoj molekularnoj konstelaciji pojedinaca koji se bave privatnim transakcijama? To su problemi koji interesuju Marksa, kao što su i Sobart, Weber, Simmel i Tönnies oko pola veka kasnije istraživali efekt koji razmena novca ima na društvene spone. Marks piše:

»Pretvaranje svih proizvoda i aktivnosti u vrednost razmene pretpostavlja raspuštanje svih utvrđenih ličnih (istorijskih) odnosa zavisnosti u proizvodnji i univerzalnu zavisnost svih proizvođača jednih od drugih. Proizvodnja svakog pojedinca zavisi od proizvodnje svih ostalih, a pretvaranje njegovog proizvoda u artikle njegove potrošnje postalo je zavisno od potrošnje svih ostalih. Cene per se su stare; razmena takođe; ali sve veće određivanje cena prema proizvodnim troškovima i sve veća uloga razmene u svim proizvodnim odnosima jesu stvari koje se prvi put razvijaju, a zatim se sve potpunije razvijaju u buržoaskom društvu, društvu slobodne konkurencije. Mada ih je Adam Smit, na način koji je vladao u XVIII veku, odbacivao u preistorijski period, takav razvoj je, u stvari, produkt istorije.

Ova uzajamna zavisnost može se videti u stalno prisutnoj potrebi razmene i u činjenici da je vrednost razmene univerzalno sredstvo. Ekonomisti to ovako izražavaju: svi teže svojim privatnim interesima i samo svojim privatnim interesima i tako, ne znajući i ne želeći to, svi služe privatnim interesima svih, opštim interesima. Stvar ovde nije u tome što svako, težeći ostvarenju svojih privatnih interesa, ostvaruje sveukupne privatne interese, naime, kolektivne interese. Uz ove apstraktne parole bi se isto tako moglo zaključiti da svi uzajamno koče interese drugih, tako da. umesto opšte afirmacije, taj rat svih protiv svih stvara opštu negaciju. Stvar je pre u tome da je privatni interes sam po sebi već društveno determinisani interes, koji se može postići samo u okviru izvesnih društveno određenih uslova i pomoću društveno datih sredstava i koji samim tim zavisi od reprodukcije tih uslova i sredstava. To jeste interes jedne pri-

vatne ličnosti, ali njegovu sadržinu i formu i sredstva njegovog postizanja određuju društveni uslovi, nezavisno od pojedica.

Ta univerzalna uzajamna zavisnost pojedinaca, koji su inače ravnodušni jedni prema drugima, sačinjava njihovu društvenu sponu. Ta društvena spona izražena je u vrednosti razmene. Pojedinac vrši vlast nad akcijama drugih, on pretenduje na društveno bogatstvo jer poseduje vrednost razmene, novac. Svoju društvenu moć i svoju sponu sa društvom on nosi u svom džepu...

Svaki pojedinac poseduje društvenu vlast u vidu predmeta, stvari. Ako se toj stvari oduzme društvena moć, ta moć nad ljudima mora se ulagati u ljude.

Odnosi lične zavisnosti... prve su forme društvene organizacije u kojoj je proizvodna moć ljudi veoma malo razvijena, i to samo na izolovanim mestima. Lična nezavisnost, zasnovana na zavisnosti od stvari, druga je velika forma koja prvi put omogućuje razvoj sistema univerzalne društvene razmene, univerzalnih odnosa, univerzalnih potreba i univerzalnog bogatstva. Slobodna individualnost, zasnovana na univerzalnom razvoju pojedinaca i njihovom zajedničkom ovladavanju komunalnom, društvenom i proizvodnom moći i bogatstvom, predstavlja treću fazu. Druga stvara preduslove za treću.«[23]

Ovde jasno vidimo razvijeno međusobno prodiranje ekonomskih, društvenih i političkih kategorija. Ma šta da je Marks imao da kaže o specifičnim fluktuacijama monetarne vrednosti ili o efektima metalnog ili papirnog novca, od manjeg je značaja za njegov sistem ideja u poređenju sa osnovnom tezom, ovde izraženom, da je novac predmet koji odražava izvestan tip istorijski stvorenih odnosa između ljudskih bića. Novac je društvena spona, to jest on povezuje i međusobno upravlja najraznovrsnijim aktivnostima inače izolovanih pojedinaca. Onaj koji poseduje tu društvenu sponu koja je postala predmet može vladati aktivnostima drugih; on sam po sebi predstavlja društvenu sponu i na taj način može postupati u svojstvu predstavnika opšteg, kolektivnog, koje upravlja aktivnostima u samom društvu.

Jednaka razmena koja reprodukuje nejednakost

Do sad Marksova analiza novca oštrije i jasnije formuliše ideje o otuđenoj razmeni koje je razvio u *Rukopisima* iz 1844. godine. Međutim, u kraćem prelaznom delu u kome prikazuje poglavlje o kapitalu Marks čini značajan korak izvan ranije analize. On se više ne zaustavlja na toj tački da bi izražavao žaljenje zbog otuđivanja između pojedinaca i od samih sebe, što je rezultat buržoaskih odnosa razmene, nego ide dalje i razmatra ovu formu društvenih odnosa iz istorijske i političke perspektive. U tome je osnovno poređenje između buržoaskih i feudalnih odnosa.

[23] Ibid., str. 74—76. i R : 36—38.

Uostalom, revolucionarni uspon buržoazije ipak je doneo sobom političku emancipaciju pojedinca od stega statutarne dominacije i izmenio političko stanje u kome je postojao zatvoreni krug urođenih privilegija i kmetstva, pretvarajući ga u otvoreno tržište odraslih ljudi koji slobodno ugovaraju. Radnik više nije doživotno vezan za svog gospodara niti postoje statuti koji nameću radničkoj klasi vekovni danak koji stalno raste. Trgovac koji prodaje i domaćica koja kupuje veknu hleba; preduzimač koji kupuje i radnik koji prodaje časove rada — sve su to slobodni ljudi koji se slobodno bave slobodnom razmenom ekvivalenata. To je jedan od argumenata koji socijalisti iz Marksovog doba, bar po njegovoj oceni, nisu mogli sistematski da pobijaju. Dok su socijalisti proklinjali konkurentsko društvo, tržišne odnose i novčanu vezu, buržoaski ideolozi bili su srećni što mogu da odgovore hvaljenjem upravo tih uslova kao osnove političke slobode.[24]

„U tim jednostavnim formama novčanih odnosa sve imanentne protivrečnosti buržoaskog društva izgledaju ugašene, i zbog toga buržoaski demokrati nalaze u njima utočište... da bi opravdali postojeće ekonomske odnose. U stvari, dokle god se na neku robu ili rad gleda samo kao na vrednost razmene, a odnosi među njima posmatraju samo kao odnosi razmene, kao uravnoteženje tih vrednosti razmene, dotle su pojedinci, subjekti između kojih se razvija taj proces, samo partneri u razmeni. Ne postoji apsolutno nikakva formalna razlika među njima... Svaki subjekt je partner u razmeni, to jest jedan ima isti odnos prema drugom kao što i ovaj ima prema njemu. Prema tome, pošto su subjekti razmene, odnos je ravnopravan. Nije moguće pronaći ni najmanji trag odlike, a još manje protivrečnosti među njima, čak ni najmanju razliku. Štaviše, roba koju razmenjuju predstavlja, kao vrednost razmene, ekvivalent ili se bar računa kao ekvivalent. (Moglo bi najviše doći do subjektivne greške u njihovoj uzajamnoj oceni, a ukoliko bi jedan pojedinac stekao neku prednost nad drugim, to ne bi bilo zbog prirode društvene funkcije koja ih povezuje, jer je ta funkcija identična za obojicu, i unutar nje oni su ravnopravni. To bi pre bio rezultat urođene bistrine, sposobnosti ubeđivanja itd., ukratko, rezultat čisto individualne superiornosti jednog pojedinca nad drugim.) Prema tome, ako jedan pojedinac nagomila bogatstvo, a drugi ne, ni jedan to ne čini na račun drugog... Ako jedan postaje siromašniji, a drugi bogatiji, to je po njihovoj sopstvenoj slobodnoj volji i ni na koji način ne događa se izvan ekonomskih odnosa, ekonomske situacije u kojoj se susreću.«[25]

Argument koji Marks ovde stavlja u usta jednom zamišljenom buržoaskom protivniku veoma mnogo govori. Jer, ako je

---

[24] »Analiza onog što slobodna konkurencija stvarno jeste jedini je racionalan odgovor na njenu glorifikaciju od strane proroka srednje klase ili na prokletstva socijalista« (ibid., str. 545. i R : 198).

[25] Ibid., str. 153. i R : 47, 53.

tačno da su radnik prodajući rad i kapitalista plaćajući plate uključeni u razmenu robe koja ima jednaku vrednost, to jest, ako je njihova razmena — razmena između ravnopravnih, onda je kapitalistička klasna struktura samo slučajno povezana sa kapitalističkim ekonomskim sistemom. Bogati postaju bogatiji ne zbog neke urođene, strukturalne potrebe, nego samo zahvaljujući slučaju veće sposobnosti rasuđivanja i ubeđivanja. Isto tako, istorijsko postojanje kapitalističke klase ne može se ekonomski objasniti izjavljujući da radnik ne prima punu vrednost u zamenu za svoj rad. Kada bi to bio slučaj, kada bi kapitalista plaćao radniku manje od ekvivalenta njegovog rada, onda bi kapitalista mogao dobiti samo u onoj meri u kojoj radnik gubi i ništa više. Kapitalista kao kupac i radnik kao prodavac rada mogu dovesti jedan drugog u nepovoljan položaj samo u onom stepenu u kome to mogu da učine i dve zemlje koje se međusobno bave spoljnom trgovinom; ako jedna uporno plaća drugoj manje od pune vrednosti, jedna može postajati bogatija, a druga siromašnija, ali ukupno bogatstvo obe zajedno ne može na kraju biti veće nego što je bilo na početku njihovog odnosa (ili tako bar veruju merkantilisti). Očigledno je da takav proces ne bi mogao dugo trajati u većim razmerama; uskoro bi strana koja je u nepovoljnom položaju morala nestati. Problem koji treba rešiti jeste: kako se može dogoditi da radnik prima potpunu vrednost razmene za svoju robu, a ipak postoji višak od koga živi kapitalistička klasa? Kako se može dogoditi da radnik ne bude prevaren u ugovoru o plati, a ipak je eksploatisan? Koji je izvor viška vrednosti? To je pitanje kome se Marks posvećuje na prvih sto stranica poglavlja o kapitalu.

Pojava viška vrednosti

Posle sistematičnog pregleda ranijih formi kapitala (trgovački kapital ili novčani kapital) i posle stavljanja problema u odgovarajuću istorijsku perspektivu Marks rezimira analizu kondenzovanjem procesa kapitalističke proizvodnje u dva osnovna sastavna dela, dva osnovna elementa:

1) Radnik daje svoju robu, rad, koja ima korisnu vrednost i cenu kao i svaka druga roba, a u zamenu prima izvesnu sumu vrednosti razmene, izvesnu sumu novca od kapitaliste.

2) Kapitalista vrši razmenu samog rada, rada kao aktivnosti koja stvara vrednost, kao produktivnog rada, to jest on vrši razmenu proizvodne snage koja održava i umnožava kapital i time postaje produktivna i reproduktivna snaga kapitala, snaga koja pripada samom kapitalu.[26]

Posle proučavanja prvi proces razmene izgleda sasvim razumljiv; Marks jednostavno kaže da radnik daje rad i u zamenu prima platu. Ali drugi proces uopšte ne izgleda kao raz-

[26] Ibid., str. 185.

mena; čak je i gramatički prikazan jednostrano, asimetrično. Upravo u tome i jeste stvar, piše Marks. U običnoj transakciji razmene ono što svaka strana čini sa robom koju prima nije važno za strukturu same transakcije. Prodavcu nije važno da li kupac koristi stečenu robu za proizvodni proces ili ne; to je njegova privatna stvar i nema ekonomski značaj za proces čiste i jednostavne razmene. U specifičnom slučaju »razmene« rada i plata način na koji kupac koristi ono što je kupio od najvećeg je značaja za njega, ne samo u njegovom privatnom svojstvu, nego i u njegovom svojstvu homo economicusa. Kapitalista daje platu (vrednost razmene) za korišćenje rada (za njegovu korisnu vrednost) samo zato da bi tu korisnu vrednost pretvorio u novu vrednost razmene.

> Ovde... korisna vrednost stvari primljene u zamenu pojavljuje se kao specifičan ekonomski odnos, a specifičan način na koji se koristi kupljena stvar sačinjava krajnju svrhu oba procesa (gornji 1 i 2). Prema tome, razmena između rada i kapitala već se i formalno razlikuje od obične razmene; to su dva različita procesa... U razmeni između rada i kapitala prvi akt je razmena i može se potpuno klasifikovati kao običan promet; drugi proces se kvalitativno razlikuje od razmene, a pogrešno je što je uopšte nazvan razmenom. Taj proces je direktno suprotan razmeni; on spada u bitno drugačiju kategoriju.[27]

Posle nekoliko digresija Marks zatim duže proučava ovu »bitno drugačiju kategoriju«. Prilazeći pitanju kroz razliku između korisne vrednosti i vrednosti razmene robe rada, on konstatuje da je vrednost razmene rada određena vrednošću robe i usluga potrebnih za održavanje i reprodukciju radnika. Ukoliko kapitalista plaća radniku dovoljnu platu da može da nastavi da živi i radi, on je platio punu vrednost rada, a vrednost razmene definisane u ugovoru o plati jeste odnos jednakosti. Kapitalista je platio punu i poštenu vrednost razmene robe. Ali ono što je on, u stvari, kupio, to je određen broj časova za vreme kojih kontroliše i raspolaže produktivnom aktivnošću radnika, njegovom sposobnošću da stvara, njegovom sposobnošću da radi. Ovde Marks prvi put unosi promenu terminologije koja odgovara njegovom otkriću »bitno drugačije kategorije«. Ono što radnik prodaje nije »rad«, nego »radna snaga« (Arbeitschaft); to nije roba kao svaka druga, nego roba koja je jedinstvena.[28] Samo rad može da stvara vrednosti tamo gde ih pre nije bilo ili da stvara vrednosti veće od onih koje su mu potrebne da bi se održavao. Ukratko, samo rad je sposoban da stvara višak vrednosti. Kapitalista kupuje kontrolu nad tom stvaralačkom moći i naređuje joj da se bavi proizvodnjom robe za razmenu u trajanju određenog broja časova.

---

[27] Ibid., str. 185—186.

[28] Cf. ibid., str. 193—194. i R: 66; za »kontrolu« i »dispoziciju« videti str. 193, 195, 201. itd. ili R: 66, 67, 73, 89. itd.

Radnikovo gubljenje kontrole nad njegovom stvaralačkom snagom Marks naziva eksploatacijom.

Ovo nije prilika da se detaljno razmotri Marksova teorija viška vrednosti, čiji kamen temeljac predstavljaju ideje koje su ovde formulisane. Dovoljno je reći da Marks tu počinje ne samo da rešava problem kako može doći do eksploatacije uprkos činjenici da je ugovor o plati — razmena ekvivalenata, nego počinje i suštinski naučni zadatak kvantifikacije. Za Marksa eksploatacija je proces koji se može proveriti u specifičnim empirijskim varijablama koje su, bar u načelu, podložne preciznim merenjima prema ekonomskoj dimenziji. Međutim, one varijable koje bi Marks želeo da mi merimo nisu one koje se obično navode u kritičkim osvrtima na njegovu teoriju. Eksploatacija se ne sastoji u nesrazmeri između plata i profitâ. Kako su profiti samo deo viška vrednosti u celini, takav indeks obuhvatao bi samo deo onog što je Marks mislio. Isto tako, eksploatacija se ne može u punoj meri meriti odnosom plata kao procenta bruto nacionalnog dohotka; taj indeks meri samo stopu eksploatacije u datoj godini. Možda jasnije nego na drugom mestu, Marks u *Grundrisse* kaže da se osiromašenje radnika meri moći čitavog sveta koji on gradi prema kapitalističkim specifikacijama: »On sebe neizbežno osiromašuje... jer se stvaralačka snaga njegovog rada postavlja u opoziciju prema njemu, kao tuđa vlast kapitala... Na taj način sav napredak civilizacije ili, drugim rečima, svako povećanje proizvodne snage društva, ako hoćete, proizvodne moći samog rada — koje potiče od nauke, pronalazaka, podele i organizacije rada, poboljšanih komunikacija, stvaranja svetskog tržišta, mašinerija i slično — ne obogaćuje radnika, nego kapital i time povećava moć koja dominira radom.«[29]

Indeks eksploatacije i osiromašenja koji bi tačno obuhvatao varijable o kojima je Marks govorio morao bi da poređa na jednu stranu neto imovinu radničke klase, a na drugu vrednost čitavog kapitala, svih fabrika, službi, infrastrukturnih investicija, institucija i vojnih postrojenja koja su pod kontrolom kapitalističke klase i služe ciljevima njene politike. Ne samo ekonomska vrednost, nego i politička vlast i društveni uticaj tih utvrđenih vrednosti morali bi se uključiti u jednačinu. Samo statistika te vrste bila bi adekvatna da se isproba da li je Marksovo predviđanje jačanja eksploatacije i povećanja osiromašenja potvrđeno tokom kapitalističkog razvoja.

Koja je suštinska protivrečnost?

Nećemo se ovde zadržavati na raznim koracima kojima Marks gradi svoje suštinsko viđenje da kapitalistička proizvodnja sadrži kategoriju koja se radikalno razlikuje od obične razmene

[29] Ibid., str. 214, 215. i R: 88, 89.

robe, do potpuno razrađene teorije kapitalističke akumulacije koju kasnije prikazuje u *Kapitalu.* Eksploatacija se sprovodi »iza leđa procesa razmene«; to je osnovna koncepcija koja označava njegov prodor izvan kritike buržoaskog društva kao tržišnog društva. Sada možemo ići dalje i razmotriti do koje mere tekst *Grundrisse* opravdava ogroman značaj koji se daje Marksovim novim naučnim dostignućima u *Uvodu* iz 1859. godine. Mi ćemo se naročito potruditi da saznamo da li *Grundrisse* dalje objašnjava čuveni pasus iz *Uvoda* o revoluciji: »U izvesnoj fazi svog razvoja materijalne proizvodne snage društva dolaze u sukob sa postojećim proizvodnim odnosima ili — što je samo pravni izraz za istu stvar — sa imovinskim odnosima u kojima su ranije delovale. Od formi koje su razvijale proizvodne snage ti odnosi se sada pretvaraju u njihove okove. Zatim dolazi period socijalne revolucije.«[30]

Mada odjeci ovog pasusa postoje i u nekim ranijim delima kao i na jednom mestu u *Kapitalu*[31], oni ostaju na nivou uopštavanja koji je do te mere visok da je skoro nekoristan. Pre svega, nigde nije sasvim tačno rečeno šta treba da bude uključeno u rubriku »proizvodne snage« ili »proizvodni odnosi«. Da li treba da podrazumevamo »materijalne proizvodne snage« samo kao tehnološki aparat, a »proizvodne odnose« kao političko-pravni sistem? Drugim rečima, da li je izraz »materijalne snage« samo drugi način da se kaže »infrastruktura«, a da li »odnosi« znače »superstrukturu«? Na šta se tačno ovi izrazi odnose?

Osnovni ključ za dešifrovanje onog što je Marks imao na umu kada je govorio o »proizvodnim odnosima« — da počnemo tom polovinom dihotomije — već je dat u samom *Uvodu.* Marks piše da pravno-politička forma takvih svojinskih odnosa nisu ti »proizvodni odnosi« sami po sebi, nego su oni samo izraz tih odnosa. Sa te polazne tačke na tekst *Grundrisse* može se gledati kao na iscrpan i detaljan komentar prirode tih »odnosa«. Jer šta je drugo poglavlje o novcu? Kao što smo videli, u njemu Marks dokazuje da novac u buržoaskom društvu nije običan prirodni predmet, nego opredmećena forma osnovnih društvenih odnosa u okviru kojih se ostvaruje kapitalistička proizvodnja. Novac je društvena spona koja vezuje izolovane proizvođače i potrošače u kapitalističkom društvu i koja predstavlja polaznu i završnu tačku procesa akumulacije. Društveni odnos koji leži u osnovi svih kapitalističkih pravnih i političkih odnosa, a čiji su ovi drugi samo običan izraz — što Marks pokazuje u poglavlju o novcu — jeste odnos razmene. Društveni je imperativ da se ni proizvodnja ni potrošnja ne mogu obavljati bez posredništva razmene; ili, drugim rečima, da kapitalista mora ne samo da izvlači višak vrednosti, nego i da ostvaruje višak vrednosti

[30] W13 : 9. i *Selected Works,* I, str. 363.

[31] W4 : 181. i *Beda filozofije,* str. 174; *Manifesto,* W4 : 467. i *Selected Works,* I, str. 39, *Kapital,* I, W23 : 791 i *Capital,* London i New York, str. 763.

pretvarajući ga u novac, i da pojedinac mora imati ne samo potrebu za robom, nego i novac da je kupi. Ova dva imperativa ne samo da nisu neizmenljivi prirodni zakoni, nego ih Marks karakteriše kao društvene odnose, stvorene istorijom, koji su specifični za kapitalističku formu proizvodnje.

Što se tiče druge polovine dihotomije, iako nas može zavesti reč »materijalne« u izrazu »materijalne proizvodne snage«; nemački original (materielle Produktivkrafte) može se prevesti i kao »snage materijalne proizvodnje«, ali, u svakom slučaju, jasno je da se reč »materijalne« za Marksa ne odnosi samo na fizičke atribute masa, obima i lokacije. Mašina je uvek materijalna stvar, ali, da li će ona biti upotrebljena u proizvodnom svojstvu, da li će postati proizvodna snaga, zavisi od društvene organizacije proizvodnog procesa, što se Marks veoma trudi da istakne u *Grundrisse.*[32] Proizvodne snage su same po sebi društveni i istorijski proizvod, a proizvodni proces je za Marksa društveni proces. To je potrebno istaći kako bi postalo jasno da značajna uloga koju Marks daje razvoju materijalnih proizvodnih snaga u kapitalizmu ne stvara od njega društvenog deterministu. Stvar je sasvim obrnuta: nije tehnologija ta koja primorava kapitalistu da vrši akumulaciju, nego ga potreba za akumulacijom primorava da razvija moć tehnologije. Osnova procesa akumulacije, procesa kroz koji proizvodne snage stiču vlast, jeste izvlačenje viška vrednosti od radne snage. Proizvodna snaga je snaga eksploatacije.

Prema tome, očigledno je da je dihotomija koju je Marks formulisao u *Uvodu* identična sa dihotomijom između dva odvojena procesa koja Marks u *Grundrisse* identifikuje kao osnovna za kapitalističku proizvodnju: proizvodnja se sastoji od čina razmene i od čina koji je suprotan razmeni. Proizvodnja je obična razmena ekvivalenata i prinudno prisvajanje radničke moći koja stvara svet. To je društveno uređenje u kome su radnik kao prodavac i kapitalista kao kupac pravno jednake i slobodne strane ugovornice; a istovremeno to je društveno uređenje ropstva i eksploatacije. I na početku i na kraju proizvodnog procesa nalazi se društveni imperativ vrednosti razmene, ali od početka do kraja proizvodni proces mora davati višak vrednosti. Razmena ekvivalenata je osnovni društveni odnos proizvodnje, ali izvlačenje neekvivalenata je osnovna proizvodna snaga. Ta protivrečnost, urođena procesu kapitalističke proizvodnje, izvor je sukoba od kojih je Marks očekivao da će doneti period socijalne revolucije.

Put u revoluciju

Problem kako se tačno od te protivrečnosti može očekivati da dovede do raspadanja kapitalističkog sistema zaokupljao je naj-

[32] *Grundrisse,* str. 169, 216, 579. itd. i R: 89—90.

manje pola veka one koji su proučavali Marksa. *Kapital* ne daje sasvim jasan odgovor. Taj nedostatak leži u korenu »spora oko raspadanja« koji je uznemiravao nemačku socijaldemokratiju, a koji se povremeno i danas čak rasplamsava. Prave reke mastila utrošene su u pokušaju da se popuni ta praznina u Marksovom teorijskom sistemu. Ipak, ta praznina je prisutna ne zato što je problem za Marksa bio nerešiv, ne zato što nije video odgovor, nego zato što su zaključci do kojih je došao u *Grundrisse* ležali zakopani i nedostupni naučnicima sve do kraja tridesetih godina ovog veka. *Kapital* je delo koje sporo i brižljivo polazi od čistih formi ekonomskih odnosa, korak po korak, ka bližoj oceni ekonomsko-istorijske stvarnosti; ništa nije unapred osuđeno i nikakva nova teorija se ne unosi dok se za nju ne pripremi baza. Tim tempom lako se može zamisliti da bi još nekoliko tomova *Kapitala* bilo potrebno pre nego što bi Marks mogao da stigne do tačke do koje je došao u prikazivanju sistema u *Grundrisse*. *Kapital* je bolno nezavršen, kao kriminalni roman koji se završava pre nego što se otkrije zaplet. Ali *Grundrisse* sadrži autorov prikaz zapleta u celini.

Od samog početka ekonomski aspekti *Grundrisse* ambiciozniji su i direktnije povezani sa problemom raspadanja kapitalizma nego ekonomski aspekti postojećih delova *Kapitala*. U ovom drugom delu Marks odbacuje odnos između ljudi i robe (upotrebni odnos) u domen kojim se tada ne bavi i prihvata nivo potreba potrošača koji preovladava u ekonomskom sistemu kao istorijsku činjenicu koju malo kasnije analizira.[33] Uglavnom, on potrošnju prima kao nešto što postoji, a svoja istraživanja koncentriše na »kako« umesto na »da li« u vezi sa stvaranjem viška. Međutim, u *Grundrisse* Marks počinje opštim tvrđenjem da proizvodni proces, posmatran istorijski, stvara ne samo predmet potrošnje, nego i potrebu potrošača i način potrošnje.[34] On posebno kritikuje Rikarda što problem korisnosti odbacuje u sferu izvan ekonomije i izjavljuje da odnos između potrošača i robe čvrsto spada u domen političke ekonomije jer je taj odnos proizvod proizvodnje.[35] Da je Marks svestan ne samo kvalitativnih, nego i kvantitativnih aspekata problema potrošnje, vidi se iz izvoda kao što su: »Uzgred... mada svaki kapitalista traži od svojih radnika da štede, on pod time podrazumeva samo svoje radnike, jer su povezani sa njim kao radnici; to se ni na koji način ne odnosi na ostale radnike, jer su oni sa njim povezani kao potrošači. Prema tome, uprkos svim tobožnjim pričama o štedljivosti, on traži sve moguće načine da ih podstiče da troše, time što svoju robu čini sve privlačnijom, što im puni uši pričama o novim potrebama (neue Bedurfnisse ihnen anzuschwatzen). Upravo ta strana odnosa između kapitala i rada

[33] *Capital*, I, W23 : 49—50, Sect. I, Ch. 1, p. 1.

[34] *Grundrisse*, str. 33—18. i R : 71.

[35] Ibid., str. 198—199 n., 226—227, 763.

jeste bitna civilizatorska snaga na kojoj se zasniva istorijsko opravdanje — ali i savremena moć — kapitala.«[36]

Ove opšte primedbe su zatim ostavljene na stranu uz podsetnik za sebe da »taj odnos između proizvodnje i potrošnje treba kasnije ispitati«[37]. Stotinu stranica kasnije problem se ponovo razmatra. Posle kritikovanja Rikarda zbog zanemarivanja problema potrošnje i Sismondija zbog utopijskog leka protiv viška proizvodnje Marks formuliše urođenu suprotnost kapitalizma kao »protivrečnost između proizvodnje i ostvarenja« viška vrednosti. »Pre svega, postoji granica proizvodnje, ne proizvodnje uopšte, nego proizvodnje zasnovane na kapitalu... Dovoljno je na ovom mestu ukazati da kapital sadrži specifičnu barijeru za proizvodnju — koja protivreči njegovoj opštoj tendenciji da razbija sve barijere koje koče proizvodnju — da bi se otkrile osnove hiperprodukcije, osnovne protivrečnosti razvijenog kapitalizma.« Iz pasusa koji odmah sledi vidi se da pod »hiperprodukcijom« Marks ne podrazumeva samo »višak inventara«, nego višak proizvodne moći uopšte.

Ta postojeća ograničenja podudaraju se sa prirodom kapitala, sa njegovim bitnim determinantama. Ta potrebna ograničenja su sledeća:

1) potreban rad kao ograničenje vrednosti razmene žive radne snage, plata industrijskog stanovništva;

2) višak vrednosti kao ograničenje viška radnog vremena i, u odnosu na relativan višak radnog vremena, kao ograničavanje razvoja produktivnih snaga;

3) ono što je ista stvar, pretvaranje u novac, u vrednost razmene kao takve, kao ograničenje proizvodnje; ili: razmena zasnovana na vrednosti ili vrednost zasnovana na razmeni kao ograničenja proizvodnje. To je opet

4) ista stvar što i ograničavanje proizvodnje korisne vrednosti vrednošću razmene; ili: činjenica da stvarno bogatstvo mora dobiti specifičnu formu udaljenu od sebe, apsolutno neidentičnu sa njom, kako bi uopšte postalo predmet proizvodnje.[38]

Mada bi pravilna analiza implikacija ovih prilično kritičkih teza zahtevala čitavu knjigu, odmah pada u oči da ta četiri »ograničenja« ne predstavljaju ništa više od raznih aspekata protivrečnosti između »proizvodnih snaga« i »društvenih proizvodnih odnosa«. Zadatak održavanja ogromne snage izvlačenja viška vrednosti u granicama koje određuje potreba njegovog pretvaranja u vrednost razmene postaje sve teži dok se kapitalistički sistem kreće u pravcu svojih razvijenih faza. Praktično,

---

[36] Ibid., str. 198. i R : 71.

[37] Ibid.

[38] Ibid., str. 318—319. — Model zatvorenog kapitalističkog sistema sastavljen od pet elemenata, iz koga Marks konstatuje nemogućnost proširene reprodukcije zbog nemogućnosti realizacije, pojavljuje se na str. 336—337. Više o realizaciji na str. 438—442 (R : 174—176) i na drugom mestu.

ta četiri »ograničenja« mogla bi se formulisati kao četiri povezane ili uzajamno protivrečne političko-ekonomske alternative između kojih kapitalistički sistem mora da bira, ali ne može sebi dozvoliti da bira: (1) plate se moraju povećati da bi se povećala efektivna tražnja; (2) treba izvlačiti manji višak vrednosti; (3) proizvodi se moraju distribuirati bez obzira na efektivnu tražnju; ili (4) proizvodi koji se ne mogu prodati ne treba uopšte da se proizvode. Prva i druga alternativa dovode do smanjenja profita; treća je u kapitalizmu nemoguća (osim kao politička mera); a četvrta znači depresiju.

Višak rada

Ono što je najznačajnije i što treba najviše naglašavati u vezi sa Marksovom teorijom rušenja kapitalizma, kako nam se čini na ovom mestu, jeste njena velika širina i elastičnost. Kataklizmičke krize koje dostižu revolucionarni kreščendo samo su jedna od mogućih varijanti procesa rušenja; u stvari, Marks u *Grundrisse* ne naglašava previše ovu vrstu krize. Za svaku moguću tendenciju koja vodi u pravcu rušenja Marks nabraja niz tendencija odlaganja; u tu listu spada i razvoj monopola, osvajanje svetskog tržišta, a, što je značajno, Marks pominje i mogućnost da kapitalista plaća radniku »višak plate«.[39] Sve u svemu, Marksova teorija rušenja u *Grundrisse* znatno proširuje izjavu datu u *Uvodu* da »ni jedan društveni poredak ne nestaje pre nego što se razviju sve proizvodne snage za koje u njemu ima prostora«[40]. Kada se uzmu u obzir zahtevi koji se moraju zadovoljiti, po Marksovom mišljenju, pre nego što kapitalistički poredak postane zreo za rušenje, postavlja se pitanje da li se neuspeh ranijih revolucionarnih pokreta u Evropi i SAD može jednostavno pripisati preuranjenosti.

Velika istorijska uloga kapitala jeste stvaranje viška rada, rada koji je izlišan sa stanovišta obične upotrebne vrednosti, običnog postojanja. »Njegova istorijska uloga ispunjena je čim je, s jedne strane, nivo potreba razvijen do stepena kada je višak rada, pored potrebnog održavanja života, i sam postao opšta potreba koja se ispoljava u pojedinačnim potrebama i, s druge, kada je striktna disciplina kapitala vaspitala uzastopne generacije da vredno rade, a taj kvalitet je postao opšta svojina i, konačno, kada je razvoj proizvodne snage rada koji je kapital, sa svojom neograničenom žudnjom za akumulacijom i realizacijom, stalno podsticao — sazreo do tačke kada posedovanje i održavanje društvenog bogatstva ne zahteva ništa više nego smanjenu količinu radnog vremena, kada se radno društvo povezuje sa procesom svoje postepene reprodukcije i stalno sve

[39] Ibid., str. 341.

[40] W13 : 9. i *Selected Works*, I.

veće reprodukcije na naučni način, to jest kada je prestao ljudski rad koji se može zameniti radom stvari«[41].

U ovoj dugačkoj rečenici, između ostalog, značajna je izjava da kapitalistički poredak nije zreo za revoluciju dokle god radnička klasa — daleko od toga da bude svedena na nivo pocepanih, bednih divljaka — ne proširi svoju potrošnju iznad nivoa običnog fizičkog postojanja i uključi uživanje u plodovima viška rada u opštu potrebu. Umesto slike izgladnelog proletarijata koji polako umire zbog 18-časovnog rada u rudniku ili radionici, Marks ovde prikazuje dobro hranjenog proletera, naučno sposobnog, kome 8-časovno radno vreme izgleda kao gubitak vremena. U drugom pasusu Marks ide i dalje: on zamišlja kapitalistički proizvodni aparat koji je automatizovaniji mnogo više nego ijedan u bilo kom društvu koje sada postoji i piše da ipak takva ekonomska organizacija, mada u takvom društvenom poretku stvarno ne postoji »radnička klasa« prema uobičajenoj definiciji mora da se sruši.

»U stepenu u kome se razvija industrija širokih razmera, stvaranje stvarnog bogatstva počinje manje da zavisi od radnog vremena i od kvantiteta utrošenog rada, a sve više od snage instrumenata koji su stavljeni u pogon u radnom vremenu, a čija moćna efikasnost sama po sebi nije povezana sa radnim vremenom neposredno utrošenim za njihovu proizvodnju, nego zavisi od opšteg stanja nauke i napretka tehnologije... Velika industrija otkriva da se pravo bogatstvo ispoljava u čudovišnoj nesrazmeri između utrošenog rada i njegovog proizvoda, kao i u kvalitativnoj nesrazmeri između rada svedenog na čistu apstrakciju i snage proizvodnog procesa koji on nadzire. Rad se više ne pojavljuje kao sastavni element proizvodnog procesa: pre bi se moglo reći da se čovek pojavljuje kao nadzornik i regulator samog proizvodnog procesa... On stoji uz proizvodni proces umesto da bude njegov glavni akter. Ovim preobražajem kamen temeljac proizvodnje i bogatstva nisu ni rad koji čovek neposredno ulaže ni vreme koje provodi na radu, nego prisvajanje njegove sopstvene kolektivne proizvodne snage, njegovo shvatanje prirode i njegovo gospodarenje prirodom, koje on ostvaruje kao društveno telo — ukratko, to je razvoj društvene individue. Krađa radnog vremena drugih ljudi, na kojoj se zasniva savremeno bogatstvo, izgleda kao bedna osnova u poređenju sa ovom koju je stvorila sama industrija velikih razmera. Čim rad u svojoj direktnoj formi prestaje da bude veliki izvor bogatstva, radno vreme prestaje i mora prestati da bude njegovo merilo, a samim tim i vrednost razmene merilo za korisnu vrednost... Time se ruši sistem proizvodnje zasnovan na vrednosti razmene... Kapital je sopstvena suprotnost u procesu jer on teži da radno vreme svede na minimum, dok istovremeno tvrdi da je radno vreme jedino merilo i izvor bogatstva. Na taj način on skraćuje radno vreme u njegovoj potrebnoj formi kako

[41] *Grundrisse*, str. 231. i R : 91.

bi ga povećao u njegovoj izlišnoj formi; time izlišan rad sve više postaje preduslov — pitanje života ili smrti — za potreban rad. Tako, s jedne strane, on oživljava sve snage nauke i prirode, društvene koordinacije i odnosa kako bi učinio da stvaranje bogatstva postane (relativno) nezavisno od radnog vremena utrošenog za njega. S druge strane, on želi da koristi radno vreme kao merilo gigantske društvene snage stvorene na taj način i da je suzbije u granice potrebne za održavanje već stvorene vrednosti kao vrednosti. Proizvodne snage i društveni odnosi — koji predstavljaju različite strane razvoja društvene individue — za kapital su samo sredstva i samo sredstva za proizvodnju na ograničenoj bazi. Međutim, to su, u stvari, materijalni uslovi da se ta baza podigne do neba.«[42]

Ovaj pasus kao i drugi slični njemu u *Grundrisse* ponovo pokazuju, ukoliko su novi dokazi potrebni, da se primenljivost Marksove teorije ne ograničava na industrijske uslove XIX veka. Bezvredna bi bila teorija koja bi predviđala rušenje kapitalističkog poretka u doba kada se taj poredak sastojao od dečjeg rada, radionica, gladi, hronične neishranjenosti, zagađenosti i svih ostalih zala njegovih prvobitnih faza. Nikakav genije i veoma malo nauke potrebno je da se otkriju protivrečnosti takvih uslova. Međutim, Marks nastavlja zamišljanjem najsnažnijeg mogućeg argumenta u prilog kapitalističkog sistema, dozvoljavajući sistemu potpun razvoj svih snaga koje on sadrži, a zatim ukazuje na protivrečnosti koje moraju voditi njegovom rušenju.

Nepoznati stožer

Postepeno izlaženje *Grundrisse* iz mraka u svest onih koji proučavaju i slede Marksa trebalo bi da ima izuzetno stimulativan uticaj. Ovo delo razbija, na razne načine, mentalno stanje, statičke okvire formula i parola na koje je veći deo marksizma bio sveden posle stogodišnjeg zanemarivanja, 90 godina socijaldemokratije, 80 godina »dijalektičkog materijalizma« i 70 godina revizionizma. Jezgrovitije rečeno, *Grundrisse* izaziva eksploziju. Neizbežno se nameće čitav niz zaključaka.

Prvo, ovo delo će učiniti nemogućim, ili bar beznadežnim, svaki pokušaj podele Marksovog dela na »mlade« i »stare«, »filozofske« i «ekonomske« elemente. Oduševljene pristalice Hegela i sledbenici Rikarda takođe će ustanoviti da je to delo stimulativno ili, suprotno, frustrirajuće jer je *Grundrisse*, da tako kažemo, žlezda epifiza u kojoj se ta dva velika Marksova prethodnika susreću u uzajamnoj osmozi.[43] Delo sadrži pasuse koji formulišu rikardovske ideje hegelovskim jezikom i hegelovske ideje rikardovskim jezikom; odnos između njih je direktan i plodan.

---

[42] Ibid., str. 592—594. i R : 209—211.

[43] Izdavači su dali veoma podroban indeks svih otvorenih i nepomenutih pozivanja na Hegela, kao i Marksov indeks Rikardovih dela.

Mada ovde nismo detaljno razmotrili tu tačku, čitalac *Grundrisse* naći će direktnu liniju kontinuiteta koja potiče od mnogih ideja iz *Rukopisâ* iz 1844. godine, i iz perspektive *Grundrisse* neće biti jasno da li su raniji rukopisi uopšte bili filozofsko delo ili su samo fuzija ekonomskog i naučnog načina mišljenja za koje ne postoje savremeni presedani. Isto tako, iz perspektive *Grundrisse* često prividno »tehničke« nejasnoće *Kapitala* otkriće svoje šire značenje. Između zrelog Marksa i mladog Marksa *Grundrisse* predstavlja kariku koja je nedostajala.

S druge strane, činjenica da Marks dolazi do niza novih otkrića i napredaka u toku *Grundrisse* mora doprineti da oni koji proučavaju i slede Marksa postanu osetljiviji na ekonomske nedostatke ranijih dela. *Grundrisse* sadrži grafički pregled Marksovog otkrića i sistematizaciju teorije viška vrednosti oko koje je izgrađena njegova teorija rušenja kapitalizma. Ukoliko to već nije jasno, čitanje ovog dela čini jasnim da teorija viška vrednosti nije funkcionalni element ekonomskog modela na kome se zasniva *Manifest*. Marks je 1848. godine bio svestan postojanja viška; ali on nije svestan značaja tog elementa. Postoje dokazi da je Marks bio svestan Rikardove teorije viška u ranim ekonomskim delima *(Beda filozofije* i *Najamni rad i kapital)*, ali ta dela isto tako pokazuju da teorija viška vrednosti nije bila postala funkcionalni deo ekonomskog modela na kome je Marks zasnivao svoja predviđanja. Na primer, Marksova ranija teorija nadnice i profita očigledno je funkcija modela ponuda — tražnja ekonomskog sistema; to ranije teoretisanje moraće kritički da se analizira u svetlosti kasnijeg modela viška vrednosti. Na domenu najmanje jednog značajnog problema, pitanja klasne polarizacije, može se dokazati da je proročanstvo iz *Manifesta* Marks izričito porekao na bazi svoje teorije viška vrednosti u kasnijem delu.[44] Koliko drugih takvih raskoraka postoji i koliko njih potiče od razlike između ranog modela tržišta i kasnijeg modela viška vrednosti, to je pitanje koje treba proučiti ne samo zbog njega samog, nego i zato da bi se raščistila zbrka koja se često stvara kada se postavi pitanje šta je upravo Marks imao da kaže, na primer, o pitanju sve većeg osiromašenja.

Iz toga proizlazi da najznačajniji Marksov politički manifest tek treba da bude napisan. Osim kratke *Kritike Gotskog programa* (1875), ne postoji ni jedna pragmatična politička izjava koja se čvrsto oslanja na teoriju viška vrednosti, a koja sadrži Marksovu teoriju rušenja kapitalizma, koja se pojavljuje u *Grundrisse*. Nema osnova za odbacivanje *Manifesta* iz 1848. godine u celini; ali ima mnogo razloga da se sve teze i mišljenja podvrgnu kritičkom preispitivanju u svetlosti Marksove sopstvene teorije viška vrednosti. Možda bi na videlo izbila mnoga

---

[44] Martin Nikolaus, *Hegelovska koreografija i kapitalistička dijalektika: proletarijat i srednja klasa kod Marksa,* u: »Studies on the Left«, VII : 1; januar—februar 1967, str. 22—49.

zapanjujuća iznenađenja ako bi se, na primer, objavilo izdanje *Manifesta* koje bi sadržalo detaljne beleške uzete iz kasnijih dela, tačka po tačka i red po red. Očigledno je da je teorija viška vrednosti ključna za Marksovu misao; može se čak reći da, sa svojom razgranatošću, ona upravo i jeste Marksova teorija. Koliko »marksističkih« političkih grupa i koliko »marksističkih« kritičara Marksa uzimaju teoriju viška vrednosti kao polaznu tačku svoje analize? Jedino značajnije savremeno delo u kome višak igra centralnu ulogu jeste *Monopolistički kapital* Barana i Sweezyja.[45] I pored nedostataka tog dela, ono ukazuje put u pravilnom marksističkom pravcu i predstavlja neophodan temelj za onu vrstu analize koja se mora učiniti da bi Marksova teorija kapitalizma ponovo stekla svoj politički značaj.

Sa mnogih stanovišta je za žaljenje što se *Monopolistički kapital* završava zaključkom (ili, što je, možda, tačnije, počinje sa pretpostavkom) da unutrašnja revolucija u naprednim kapitalističkim zemljama za sad ne može da se predvidi. Ovo tvrđenje može i mora biti suočeno sa Marksovom tezom u *Grundrisse* da su sve prepreke na putu revolucije kao što su one koje navode Baran i Sweezy, naime monopol, osvajanje svetskog tržišta, razvijena tehnologija i radnička klasa koja je bogatija nego ranije, samo preduslovi koji čine revoluciju mogućom. Isto tako, ne može se reći da je Marksova vizija centralnih protivrečnosti kapitalizma koju on iznosi u *Grundrisse* ikad podrobno ispitana i primenjena na neko postojeće kapitalističko društvo; u tome je veoma ozbiljan nedostatak *Monopolističkog kapitala*. Rezultati jedne takve analize mogli bi sadržati neke iznenađujuće nalaze. Ukratko, još mnogo posla treba obaviti.

Možemo reći da je to ipak najznačajniji zaključak koji treba izvući iz *Grundrisse*. Imajući u vidu da to delo podvlači nedostatke ranijih ekonomskih spisa i da daje oštar reljef fragmentarnoj prirodi *Kapitala*, ono može da posluži kao snažan podsetnik da Marks nije bio prodavac gotovih istina, nego stvaralac oruđa. On lično nije završio ostvarenje nacrta. Ali planovi za njegovu polugu koja pokreće svet konačno su objavljeni. Sada kada je njegovo neuglačano najveće delo izbilo na videlo, izgradnja marksizma kao revolucionarne društvene nauke koja otkriva korene čak i industrijski najnaprednijeg društva konačno je postala praktično moguća.

---

[45] Paul Baran i Paul Sweezy, *Monopoly Capital*, »Monthly Rewiew Press«, New York, 1966.

Žena na filmu

*(Izbor tekstova sa simpozijuma »Žena na filmu« u okviru FEST-a 76)**

Raymonde M'Bow (UNESCO)

Posle samo četrdesetak dana od zvaničnog završetka Međunarodne godine žena veoma je prijatno i stimulativno naći se na jednom simpozijumu posvećenom ženi na filmu. To pokazuje da ciljevi te Međunarodne godine, kojoj UNESCO pridaje izuzetnu važnost, nisu ostali u okvirima njenog kalendarskog trajanja, kao i da elan ispoljen u mnogim oblastima tokom tih proteklih dvanaest meseci nije presečen istekom prošle i početkom nove godine.

Želim da zahvalim organizatorima Međunarodnog filmskog festivala FEST 76, čiji je prvenstveni cilj popularisanje delâ filmskih stvaralaca koja služe stvari mira i razumevanja među narodima, što su istovremeno organizovali i ovaj simpozijum, koji će samo doprineti ugledu koji FEST već uživa u svetu.

Žene su često ostajale nedovoljno predstavljene u tom značajnom sredstvu izražavanja kakvo je film; tu mislim i na sliku o ženi i na položaj žene stvaraoca. Dugo vremena na prste su se mogle izbrojati žene reditelji, scenaristi, producenti, kritičari.

---

* Izbor obuhvata samo neke priloge i izlaganja na simpozijumu »Žena na filmu«, koji je održan u Beogradu od 12. do 14. februara 1976. godine, u organizaciji Izvršnog odbora FEST-a i časopisa »Socijalizam«. Objavljivanjem ovog izbora, koji je izvršila redakcija, želimo da skrenemo pažnju na temu simpozijuma i da podstaknemo na njeno svestrano kritičko razmatranje.

Osim toga, stvarni lik žene nikako ne liči na sliku koju o njoj stvara film današnjice. Žena se na filmu uglavnom identifikuje sa seksualnim simbolom ili se koriste stereotipni primeri žena ljubavnica, devica, majki, vamp-žena itd.

Mesto žene u sredstvima informisanja — ne samo na filmu — uvek je bilo u centru interesovanja UNESCO-a, a naročito tokom Međunarodne godine žena. Međutim, nasuprot tome, sredstva informisanja, koja mogu imati značajne mogućnosti kao instrument društvenog napretka, teže da u kolektivnoj svesti ojačaju tradicionalna gledanja. Shodno tome, ta sredstva uglavnom ne daju dovoljno mesta ženi na položaj direktora, kreatora, odgovornog lica.

Zbog toga je UNESCO, u nastavku Svetske konferencije žena, održane u julu 1975. godine u Meksiku, organizovao, takođe u glavnom gradu te države, seminar o informaciji za novinare i producente radio i televizijskih stanica. Zbog toga je, takođe, UNESCO snimio film o seminaru koji su organizovale arapske zemlje u Tunisu o evoluciji radio i televizijskih programa o ženi i napravljenih *od strane* žena u tom delu sveta.

Kada se govori o domenu filma, UNESCO je preduzeo inicijativu da putem konkursa pokrajinske vlade Doline Aosta okupi prošle godine u Sen Vensanu, u Italiji, tridesetak žena filmskih radnika na jednom kolokvijumu koji je takođe bio posvećen temi: »Žena na filmu«. Taj kolokvijum okupio je predstavnice petnaestak zemalja, među kojima su se našle Marta Mesaroš i Judita Klek, koje su predstavljale Mađarsku, Anjes Varda, Ana Karina i Nikol Stefan, koje su došle u ime Francuske, Mej Ceterling i Bibi Anderson, predstavnice Švedske, Atiat El Abnudi iz Egipta, Durga Kote iz Indije, Larisa Šepitko iz Sovjetskog Saveza, Klaudija Vejl i Suzana Sontag iz Sjedinjenih Američkih Država.

Kolokvijum u Sen Vensanu, baš kao i ovaj simpozijum danas, rezultirao je iz jedne potrebe: tokom poslednjih godina žene koje u raznim delovima sveta prave filmove razmišljale su, govorile i pisale o teškoćama na koje nailaze u svom radu, ali su veoma retko imale priliku da se sretnu sa ženama koje rade slične poslove u drugim zemljama, kako bi uporedile svoje probleme i potvrdile svoja gledišta.

»Film Women International«, prvo međunarodno udruženje žena filmskih radnika, stvoreno je posle tog kolokvijuma, sa sedištem u Stokholmu, gde će uživati podršku Švedskog instituta za film. Njegovi osnovni ciljevi su da se poveća broj filmova koje prave žene, da se izmeni slika koju danas film pruža o ženi i da se stvori međunarodni centar za informacije o filmovima koje stvaraju žene. Ovo udruženje izazvalo je veliko interesovanje kod žena filmskih radnika, koje u njemu žele da vide sredstvo za pritisak i akciju u filmskim krugovima, ali i prirodni put za stvaranje međusobnih kontakata.

Međunarodna godina žena pružila je ženama priliku ne samo da se sretnu, već i da nastave da se sreću, da to postane običaj, da se za to stvore mogućnosti. Stoga smo srećni što danas prisustvujemo jednom od prvih takvih susreta posle isteka 1975. godine. Nadamo se, ovde kao i svuda, da će diskusije, a pre svega lični kontakti između ljudi i žena koji su došli sa svih strana sveta, doprineti da se bolje osvetle problemi žena filmskih radnika, da se definišu pristupi koji bi pomogli poboljšanju njihovog profesionalnog života i rada i slike o njima, koju bi one same o sebi dale i koja bi stoga bila bliža stvarnosti.

U ime generalnog direktora UNESCO-a želim vam plodne razgovore i mnogo uspeha.

(S francuskog Neda Stojanović)

Jara Ribnikar

Kad je prvi zračak razumne svesti, kao kakva sićušna baterijska lampa, počeo da luta kroz mračne hodnike čovekove lobanje, pronašao je dva sadržaja, opravdanja njegove mučne egzistencije: opstati i nastaviti se.

Mogli bismo da pojednostavimo razmišljanje o teškoj, mukotrpnoj sudbini koja je čekala svest o razvitku i da postavimo tvrdnju da se tu javlja prva velika podela ljudskih bića. Jedni će postojati radi ideje opstanka, a drugi će da ih nastavljaju. Ta podela, prirodno, nije nikada bila ovako gruba, ni u životu ni u formulaciji, a nije takva postala ni kasnije. Ali je to i danas ona čarobna nit koja svet muškaraca odvaja od sveta žena. I danas će, po pravilu, ako razbojnik upadne u kuću, čovek da dohvati sekiru ili pištolj da bi odbranio sebe i porodicu, i još danas će isti taj čovek, sa gotovo praistorijskom zbunjenošću, gledati najsavršeniju ljudsku skulpturu, tu pokretnu, šarenu, uvek originalnu i neponovljivu tvorevinu koja izlazi iz utrobe materine, umazana, mrdajući rukama i nogama, to čudo stvaranja — ljudsko mladunče.

I ne čudi me, i ne čudi nikoga, što je splet zamršenih društvenih, istorijskih, kulturnih odnosa u kojima se žena nalazila i još se uvek nalazi nastajao, zapetljavao se, drastično se menjao na bolje, pa opet na gore, uvek pod ovom istom kapom nebeskom, uvek u senci rađanja i smrti.

I smrti, naravno! Opstati i nastaviti se.

Čovek je ubijao životinje i ptice, gonio divlja i pitoma stada, podizao kolibe, šatore, zidine, branio se i napadao, vodio bitke, izlazio na dvoboj, postajao mali ili veliki vođ ratnih pohoda, oblačio sve savršenije uniforme, da bi ratovao u malim, većim i stravičnim ratovima.

Tako je taj čovek, prirodno, i napisao prva pravila ljudskog ponašanja, tako je kasnije pravio kodekse zakona, stvarao običaje i navike koje ovo čovečanstvo udiše zajedno sa vazduhom milenijumima.

Bilo je prirodno što je čovek poštovao ženu kao majku, jer mu je ona, žena-majka, njegova ili tuđa, žena bilo kog muškarca, vraćala njega samog, žena mu je obezbeđivala osećanje stabilnosti, trajanja, nastavljanja. I prva umetnička dela jesu glave ratnika i debele paleolitske Venere, trudne žene tako nabreklih oblika da vam se čini da obećavaju da će roditi celo jedno novo čovečanstvo.

Ali urođeni ženski senzibilitet našao je sebi mesta u svakom istorijskom trenutku ograničenog života, i ženski prsti počeli su da ukrašavaju čoveka bolje od ikakvog majstora tog zanata, i ženska mašta počela je da sve više oplemenjuje svakodnevni život porodice. Prva estetska viđenja ulaze u život kroz ženu.

Nije se više radilo samo o bilo kakvom nastavljanju vrste, dolazilo je do izbora, kakve vrste? kome? zašto? Život je imao i katalizator lepote.

Vrlo rano je žena intuitivno shvatila da može da prodre u suptilniji deo života pomoću lepote. Njena intimna energija, pored ispunjavanja materinskog instinkta, usredsređuje se na lepotu.

Biti lepa — kralju, vitezu, domaćinu, gazdi, ministru, industrijalcu, trgovcu, biti lepa za lutajućeg umetnika koji će njen lik izrezati ili nacrtati i odneti daleko izvan granica njenog bitisanja, biti lepa noćnom posetiocu bara, jer će tako osvanuti na plakati Tuluz Lotreka, biti lepa svom direktoru, jer će se pojaviti zajedno s njim, ovekovečena, na fotografiji proslave preduzeća, biti lepa za reklamu paste za zube, biti lepa ne samo da bi privukla muškarca, već biti lepa jer je lepota novac, biti lepa na svim jezicima sveta — na filmu i u masovnim sredstvima komuniciranja... To je dugo, dugo izgledalo kao jedini ženski put u svet društva, u svet istorije, u svet umetnosti.

Malo je žena koje su vladale ili bile graditeljke. Ako se slučajno desilo da su jedno vreme na poprištu istorije stajale dve snažne pojave, Katarina Velika i Marija Terezija, muškarci su činili sve da bi upravljali njihovim mozgovima i uperili svoju energiju da nagomilaju oko njihovih imena naslage ružnih anegdota i viceva. A graditeljka kao što je bila egipatska kraljica Hatčetsup tako je bila velika da je morala biti ubijena, a slavu njenog dela zauvek je prisvojio njen brat.

Ne, od muškarca, ni u životu ni u umetnosti, ne možeš da pobegneš ni u snu. Samo uđi u neki tuđi grad da osvežiš oči, da zaboraviš svoju okolinu, na prvom koraku dočekaće te jedan od njih, na konju. Skreneš u muzej ili u pozorište, sa svih strana posmatraju te njihove ozbiljne, premudre, odsečene glave.

Svet umetnosti je muški svet, kao što je naša planeta muška planeta. Žena je bila objekt stvaranja umetnika, bila je i izvor

njegove inspiracije. Ja mislim da su joj muškarci u sferi lepote pružili slabu konkurenciju. Pregledajte samo galeriju muških lepotana, od Tutankamona, preko Apolona, Davida, do Balzaka i Šopena, pogledajte portrete velikana, ratnika, careva... na pravednom tasu vage koja bi merila težinu životne lepote ništa oni ne bi bili kraj jednog zida Degaovih igračica, prozirne kože ugojenih Rubensovih lepotica, beskrajno dubokih očiju Modiljanovih modela i tako dalje i dalje... A čovek, nek mu služi na čast, čovek muškarac, čim se najeo i odmorio malo, odmah je osetio potrebu za umetnošću. U toj misteriji leži velika nada za čovečanstvo.

Iako je svet umetnosti još uvek muški svet, mi ga svi volimo. Neka su ubacivali, ponekad, u njega samo jednu žensku pletenicu, pantljiku, suknju, neka je, ponekad, najvažnija bila boja kože, ženske kože, neka je i u umetnosti, kao što je tako često izložena u životu, bila žena i silovana, neka su joj nepristojno zavirivali u dekolte ili zadizali suknju, ili što je isto tako nepristojno, prebrojavali prstenje na rukama i gladili somot njene nakićene haljine, neka su joj lepili krila uz obla ramena da bi je, kao anđela, uveli u crkvu i u kuću, gotovo iznad svake postelje, neka su je kupali i brisali u svojim umetničkim kupatilima... Priznajmo, sve što je stvoreno i što je važno za umetničko postojanje žene u ovom svetu, sem izuzetaka, stvoreno je rukom i mozgom muškarca.

Nikad neću zaboraviti svoju prvu posetu Luvru. Otišla sam pravo do Mona Lize. Stajala je, mala, sićušna gotovo, u uglu velike sale, i mnogo veću pažnju nego ona privlačili su dugokosi slikari, jedan mlad s bradom, drugi ćelav bez brade, koji su nežnim potezima, oprezno i savesno kopirali to priznato svetsko remek-delo. Jadna i neshvaćena, više muško nego žensko, više zagonetka nego odgovor, više neuspeh da se žena saopšti nego uspeh da se ovekoveči ženska neodoljivost, predmet trgovačkih špekulacija, turistički objekt, Mona Liza se umorno smešila na prolaznike koji su žvakali sendviče i banane. Neshvaćena žena u nepreglednom svetu muške umetnosti.

Svaka obična žena kazaće vam u poverljivom razgovoru da muškarci pojma nemaju o ženama. Ali na tome će se sve to i svršiti. Jer su žene-stvaraoci uglavnom do sad o sebi ćutale i ćute. Ako su i napisale veliko delo, kao Margaret Jursenar, *Hadrijanovi memoari*, napisali su delo o čoveku, ne o sebi.

Konačno, moramo voditi računa i o kvalitetu, ako ih sve ukupno pogledamo, od velike Safo, preko Virdžinije Vulf, Žorž Sand, Roze Luksemburg, gospođe Kiri, Ane Zegers, Natali Sarot, Barbare Hepvort, Ljubice Marić, Mari Loransen, do velike jugoslovenske pesnikinje Desanke Maksimović, još uvek žene-stvaraoce istorija traži u mraku sa svećom.

Možda izgleda da i ja, koja sam ovde pokušala da se našalim sa neprikosnovenošću muške nadmoći, ipak patim od istorijskih naslaga svesti o muškoj prevlasti.

Bio bi to nesporazum. Htela sam samo da naglasim da smo previše nestrpljivi.

Od pećinskog čoveka do danas proteklo je mnogo stoleća, a tek u prošlom, XIX veku, pre malo više od sto godina, počinje nešto bitno da se menja u životu žene. Industrijalizacija isterala ju je nemilosrdno iz, ponekad, vrlo idiličnog bračnog skloništa i donela prve demokratske osnovne škole. Nemojmo zaboraviti da je u ovom našem, XX veku fašizam u Nemačkoj odredio ženi kao sadržaj života četiri »K«: Kirche, Kinder, Küche, Krankenbett i da negde u svetu ni danas nisu daleko od ta četiri »K«.

Ako u mnogim zemljama, na primer, u Jugoslaviji, novi zakoni nude mogućnosti za ravnopravnost žene u životu i u umetnosti, za stvarnu, životnu ravnopravnost, u ljudima leže, i kod nas u Jugoslaviji, razlozi zašto te ravnopravnosti nema. »Čovečanstvo sporo napreduje«, govorila mi je naša stara književnica Isidora Sekulić, naglašavajući svojim tihim glasom reč »sporo«.

Maskulinocentrični pogled na svet još će se dugo držati u svesti ljudi i žena. Nema dovoljno žena u svetu umetnosti kao što ih nema dovoljno ni u svetu politike.

Ali čovečanstvo napreduje, iako sporo. Zakon »opstati i nastaviti se« javlja se pred čovekom na višoj razini. Malopre, tražeći argumente za ženu, jedva sam nabrojala nekoliko genijalnih ženskih pojava, a mogla sam istog trenutka da bez razmišljanja nabrojim stotinu muških imena. Međutim, i ovde su se stvari bitno promenile. Mi danas i ne tražimo jednog genija, nova stvarnost traži genijalne rezultate. Moderna tehnologija, moderno istraživanje, moderno filosofiranje, savremena sredstva masovnog komuniciranja traže kolektivno stvaralaštvo, kolektivni zanos, kolektivno oduševljenje, rad, upornost i požrtvovanost, sve ono što se traži i od genija.

U velikim kolektivnim poduhvatima koji se obavljaju u institutima, laboratorijama, na interdisciplinarnim seminarima, na mnogim skupovima intelektualaca raznog nacionalnog porekla, u svakoj televizijskoj ekipi, pri realizaciji radio-drame, u svakom filmu — sve će ravnopravnije da učestvuje žena. Ona je već tu, njeno prisustvo je primetno, i mogućnosti su joj otvorene.

Film, ta velika nada mnogih stvaralaca! Verujem da, sem najintimnijeg stvaralačkog čina izdvojenog pojedinca, koji će, prirodno, uvek postojati, nema veće mogućnosti za umetničko transponovanje najsuptilnijih problema života i smrti od mogućnosti koje daje film. Postoje prodori u lavirinte svesti koje nam je tek film doneo. I oblast ženskog u filmskoj umetnosti nije za potcenjivanje. Moram da budem poštena do kraja i da tvrdim da u razgolićavanju intimnih odnosa koji su dugo bili pokriveni velom tabua često se drastično ispoljava isti onaj maskulinocentrični pogled na svet koji sam pomenula.

Jeste li gledali »Poslednji tango«? Taj filmski i glumački izvrsno napravljen film nije umetničko opštenje sa nama. To je

klasičan primer upotrebe jakih muških akcenata, primer velike životne laži sveukupnog muškog da bi se žensko biće degradiralo samo na seks, isključujući bogatstvo i lepotu ženske ličnosti.

I nepravedno bi bilo da se ovim povodom ne pomene »Hirošima, mon amour« Margerit Dira. Ovde se iz pepela strave diže veličanstveni doživljaj ljubavi, u kome su kao u najsavršenijoj epruveti i najsavršenijim postupkom izmešana bogatstva i lepote muškog i ženskog.

Safo je rekla da »lirika prikazuje lepotu kao telesno preimućstvo, no u njemu se krije duševna lepota, proistekla iz vrlina, kao ostvarenje sposobnosti koje su samo čoveku svojstvene«.

A naša Desanka Maksimović nam poručuje: »Dočekaj starost reka i planeta...« — Kako su dobro obe te, vremenom, prostorom i stilom različite pesnikinje, obraćajući se ne ženama, već ljudima, jedinstvenom biću koje je čovek-žena, žena-čovek, kako su pametno i lepo opomenule sve nas da okrenemo lice više mudrosti, a ludosti će ionako uvek biti dosta.

Vera Volman (Francuska)

Pre nego što ukratko pristupimo obimnom predmetu »žena i film« jedna konstatacija, koja, na izgled, nema ničeg zajedničkog s filmom, ali koja ima određen značaj — složićemo se, zar ne, da smo mi žene »jači« pol. Ovo tvrđenje nije moje: izneo ga je Moris Toska (Maurice Toesca), potprefekt i pisac, u knjizi pod naslovom *Pitanje žena* (La Question des Femmes), koja je objavljena pre petnaestak godina.

Navodeći istorijske dokaze, autor nam pokazuje da smo mi nekad bile dominantan pol, da smo još uvek agresivne, surove, podmukle. Da dobro podnosimo fizički bol i obrte sudbine. Da umemo da se prilagodimo okolnostima, dok je muškarac nežna sanjalica, romantičar, esteta zaljubljen u lepo, krhko biće koje ima potrebu za našom zaštitom. Po Morisu Toski, muškarac će se, kasnije, pobuniti protiv ženske dominacije, da bi doneo zakone koji potiskuju ženu i, kao naknadu, dodeljuje joj zaštitni znak lepšeg i slabijeg pola. U redu.

Znate li vi da je Nepoleonov kodeks, u onome što se odnosi na žene, prema kojima je bio strog, odraz mržnje koju je imperator gajio prema gospođi de Stal (Madame de Staël), koja je umela da bude nepodnošljiva, a da čak nije imala ni izgovor da je zgodna za gledanje? Još nešto: svaki ustav koji drži do sebe i smatra se demokratskim tvrdi da se ljudi rađaju jednaki pred zakonom. Ni jedan, bar koliko je meni poznato, nije imao smelosti da kaže da se ljudi — u smislu ljudskih bića — rađaju jednaki pred prirodom. Stvari su takve kakve su, žena ne može

da bude ravna muškarcu, što ne znači da mu je podređena. Recimo, ako više volite, da muškarac ne može da bude ravan ženi. To je ipak bolje, zer ne? Pre nego što pređemo na ozbiljne stvari želim da vas podsetim i na staru poslovicu: kadet nije oficir, kokoška nije ptica, a žena nije čovek.

A ipak!

A ipak, prvi scenarista u istoriji filma bila je žena, Alis Gi (Alice Guy), sekretarica Leona Gomona (Léon Gaumont), koja je rekla sebi da, prepričavajući male priče pomoću slika, može da zabavi i privuče publiku. Bila je i prvi reditelj budući da je već 1896. godine, nekoliko meseci pre Žorža Melijesa (Georges Méliès), realizovala svoj prvi mali film. Dogodilo se da je u njemu i igrala. Vidite šta sve igrani film, taj nezahvalnik, duguje ženi, i to od svog rođenja, evo ima već nešto preko osamdeset godina. Danas, po rečima Šarla Forda (Charles Ford), koji je jednu knjigu posvetio ženama filmskim radnicima, ima stotinak žena reditelja širom sveta. To je malo. Brojka me je zapanjila. Htela sam da proverim broj mojih posestrima članica Francuskog udruženja filmske kritike: ima svega 10% žena. Izvedite iz toga zaključke koji se nameću.

Otkad postoji pozorište, znamo da, osim izuzetno, muške uloge preovlađuju brojem. Igrani film, vanbračno čedo pozorišta, i televizija, vanbračno čedo filma, nastavljaju ovu hiljadugodišnju tradiciju. Treba da budemo srećni što danas ženske likove igraju žene. Do nedavno jedino su muškarci imalo pravo da se popnu na scenu, jadnici, čak i da pevaju u operi. U novinarstvu su žene takođe malobrojne. Osim u takozvanoj ženskoj štampi, koja već po sebi predstavlja pravu segregaciju. Zašto ženska štampa? I zašto je ženska štampa uglavnom srceparajuća? I zbog čega ženske emisije na radiju i televiziji? Zato, možda, što društvu u kojem živimo odgovara da izvesna kategorija žena bude zadržana u nekoj vrsti geta, koji Nemci definišu pomoću tri »K«: Kinder, Küche, Kirche (deca, kuhinja, crkva). Definicija potiče od Getea. No, odgovara jedino bogatima.

Iz prethodnog je očigledno da muškarac i dalje zazire od žene i da je ženomrzac sve dok ne treba da osvaja neku lepoticu. No, tu mogu da govorim samo o onom što dobro poznajem — o novinarstvu.

Vratimo se Udruženju kritičara. Kad su ga posle rata osnovali, ni jedna jedina žena nije bila u Upravnom odboru. Trebalo je da prođu godine da Simonu Dibrej (Simone Dubreuilh), poznatu kritičarku, konačno prime u društvo apostola. U toj upravi od dvanaest članova nikada za trideset godina nije bilo više od dve, najviše tri žene istovremeno. Kad su izabrali mene 1958. ili 59. godine, ne sećam se više, osećajući se predstavnikom potisnute manjine nisam mnogo govorila na radnim sastancima. Međutim, kad sam otvarala usta, značilo je da stvarno imam nešto kažem. Generalni sekretar me je uvek prekidao gromoglasnim NE! Kako sam nastojala da završim rečenicu, to »ne« po-

stajalo je prkosno »da«, jer sam se upuštala u pustolovinu da govorim samo kad sam imala nešto važno da kažem. Danas proširena uprava ima 15 članova. Ja sam, međutim, jedina žena u toj upravi. No, podsticala sam i nastaviću da podstičem kandidovanje žena. Do sad ni jedna od mojih posestrima nije bila izabrana. To mi se čini veoma značajnim u pogledu stava filmskih novinara prema njihovim koleginicama.

Ovaj stav nije specifičan za filmske kritičare: u raznim vidovima srećemo ga u svemu što se tiče filma. Ženama se rado poveravaju drugorazredni ili podređeni zadaci, nikad ili retko vodeća mesta. U filmskim školama žene ostaju u manjini. Producentkinje i distributerke počinju da osvajaju sebi malo prostora. Što se tiče rediteljki, znamo kako stvar stoji.

Ipak, svaki ozbiljan istoričar i svaki sociolog, ozbiljan po definiciji, reći će vam da cvetaju one civilizacije u kojima žena igra ulogu dinamičkog elementa i da islamski svet, na primer, uprkos svim naporima koji se u tom pogledu preduzimaju, nailazi na teškoće zato što u njemu ženu tradicionalno drže u podređenom položaju koji potiče iz nekog drugog doba.

Tim povodom evo jedne male anegdote: imam izvanrednog prijatelja, alžirskog novinara, savršeno emancipovanog u smislu koji dajemo tom izrazu u našem zapadnom svetu. Elem, na Kanskom festivalu, posle projekcije vrlo lepog filma Andre Delvoa (André Delvaux) »Lepotica« (Belle), rekoh mu: »Šteta što Daniel Delorm (Danièle Delorme) ima tako beznačajnu ulogu«. On mi odgovori: »Pa šta? Ima ulogu supruge!« — na šta nije potreban nikakav komentar, zar ne?

Žena je na filmu suviše često beznačajna supruga. Film je, to svako zna, više ili manje veran odraz života, i ako pogledamo filmove iz slavnih predratnih godina, šta vidimo? Prvenstveno dve kontradiktorne slike žene: ona je fatalna ili je žrtva. Jasno: preko nje dolazi nesreća ili se nesreća događa njoj. Pogledajte, na primer, Marlenu Ditrih (Marlen Dietrich) takvu kakva je po sebi, ne menja se pod rukom Sternberga, ili, pak, još dalje od nas, Lilijen Giš (Lilian Gish) u »Slomljenom krinu« (Lis brisé). Ta dva prauzora žene nisu trpela toliko reinkarnacija u posleratnom periodu. S pravom su oblačile uniforme »sive mišice« iz kobnih sećanja, ili pokreta otpora, boje zida: film je ipak pristao da prizna ženi pravo na surovost i heroizam.

Druga nepravda: u doba kad pornografija nije postojala i kad se erotizam jedva usuđivao da pomoli nos, zvezda je, pre svega, morala da bude lepa i da poseduje ono što se licemerno nazivalo seksepilom. Pokušavalo se da se taj »poziv na seks« sublimira tako što se Greta Garbo nazivala »božanstvenom« ili što se veličao talenat neke olimpijske šampionke koja je kao jedini talenat imala telo skulpture i zubalo kao za reklamu paste za zube.

Povodom reklame, primetimo uzgred perfidnost izvesnih plakata, koje nam, da bi pohvalile vrline neke hemijske olovke ili

neuporedive kvalitete nekog deterdženta, pokazuju lepu spodobu, malo obučenu i ushićenu u najvećoj meri. Zvučna reklama koja prati male filmove za međučinove ide još dalje: ne zadovoljava se da pokaže tela boginja, nego im daje glas sa intonacijama preko granice svake zamislive ushićenosti.

Posredstvom reklame dotičemo se osnove problema: vrlo često žena je na filmu predmet, najčešće luksuzan, pohotan i razvratan, ukoliko nije načinjena nepodnošljivom pomoću raznih vrlina, samoodricanja, materinske ljubavi, spremnosti na sve žrtve. Retko se prihvata da se od nje načini ljudsko biće, celovito, sa svom složenošću i protivurečnošću. Čak ni veliki Orson Vels (Wales) nije uvek uspevao da izbegne tu vladavinu veštačkog nad umetničkim.

Dakako, poslednjih godina film pokušava da se spase žene-predmeta i žene-vrline. Ponekad joj se pripisuje izvesna ljudskost ili se, kao Paul Vekijali (Vecchiali), njome služe kao muškarcem; mislim, naravno, na »Ne menjaj ruku« (Ne change pas de main), kriminalistički film na ivici pornografije, u kojem ulogu privatnog detektiva igra žena sa šeširom á la Bogart, gde je šef gangstera žena itd. No, ovo nastojanje da se preokrene filmska tradicija čini da film gubi verodostojnost: u početku se smejemo, zatim brzo gubimo interesovanje za zaplet zasnovan na suviše reminiscencija.

Događa se i da nam u filmu pokažu ženu koja se bavi onim što se na francuskom zove slobodna profesija: advokat, lekar, socijalna radnica, novinarka. Što se tiče novinarke, verujte mom dugom iskustvu, to liči na sve samo ne na novinarku: od nje se suviše često pravi karikatura. Uopšteno govoreći, kad se nekoj osobi takozvanog slabijeg pola dodeli časna profesija, daje joj se, kao izvinjenja radi, prikladna i odgovarajuća spoljašnost, toliko je siromašna mašta filmskih radnika: žena lekar retko će biti lepa ili, pak, njena privlačna spoljašnost »igra« protiv nje.

Ako se, međutim, vica radi, u nekoj komediji neko opredeli za mladu i lepu »vaspitačicu«, to je da bi se iz toga izvukli dodatni komični efekti: delikvent očekuje da vidi muškobanju zalizane kose, u strogom kostimu i ravnih potpetica, kad, o iznenađenja, o lepote, o gega, stiže gizdava i pikantna mlada lepotica spremna na sva iskušenja. Ovo nadoknađuje ono. To je vrhunac apsurda.

Jer, najzad, zašto, pitam ja vas, ne prikazati kao najprirodniju stvar na svetu elegantnu i lepu ženu lekara, kao što jednog lekara ništa ne sprečava da bude lep čovek?

Primetićete da je žena inženjer ostala retka, a da ženâ hirurgâ nema. Ipak, mene lično nedavno je operisala mlada, šarmantna, elegantna žena, udata i majka porodice. Zbog toga se ja ne osećam nimalo gore. Konstatujući suviše spor razvoj ženskih likova na filmu — dok u životu neosporno napredujemo, pitam se nismo li bar delimično same odgovorne za ovakvo stanje stvari. Pogledajmo, budimo poštene: ne ostajemo li mi

u celini suviše tradicionalne? Ne vidimo li u zemljama u kojima tako reći više ne postoji crkveni brak devojke koje se prekrivaju belim velom da bi pred službenikom koji ne traži toliko izrekle svoje propisano »da«? Ne vidimo li mnogo mladih ljudi koji još uvek drže do venčanja koje je zaista izgubilo suštinski smisao postojanja u društvu u kojem je izraz »devojka majka« vrlo srećno zamenjen izrazom neudata majka? Tamo gde činjenica da mlada žena odgaja sama svoje dete ne šokira više nikoga i gde deca rođena izvan braka imaju ista prava kao ostala?

Kako da se ne podsetimo reči Aleksandra Dime sina, nezakonitog deteta, kao što je poznato, koga je jedna svetska dama zapitala šta misli o vanbračnoj deci. »Znate li vi za enfant naturel?« odgovorio je on. Niko ne može da predvidi budućnost. Ako nam danas neki vidovi običaja iz XIX veka, koji nam je tako blizak, izgledaju neverovatni, možemo da se zapitamo kako će nas procenjivati naši praunuci kad budu gledali naše filmove, čak i ove iz poslednjih godina. Još uvek ima suviše tabua, suviše profesija u kojima prisustvo žena iznenađuje, i to u prvom redu same žene. Treba početi obogaćivanjem francuskog jezika, koji nema ženski rod za reči: advokat, lekar, sudija, pisac, ministar, gradonačelnik, delegat itd. Budući da u francuskoj vladi trenutno ima najmanje tri žene ministra, kad im se obraćamo, primorani smo da im dodelimo sakati naziv: gospođo ministar, što nije naročito lepo, a pomalo je i popustljivo. To pokazuje da je naše društvo, tako liberalno i tako tolerantno, još uvek uslovljeno idejama koje su se prihvatale vekovima.

Toliko nam se puta govorilo i ponavljalo da smo samo slabe žene, da je naše mesto u kući, da smo pre svega supruge, majke i vaspitačice — da smo u to počele čvrsto da verujemo. Toliko puta su nas učili da ima više žena nego muškaraca i da zbog toga treba ubaciti u igru sve svoje adute ako ne želimo da ostanemo na cedilu. Otuda među ženama osećanje rivalstva koje dugo neće iščeznuti, jer, avaj, ostaje neosporno da je privlačna spoljašnost za ženu značajna prednost, mnogo više nego za muškarca. Otuda neverovatne pogrde koje žene upućuju jedna drugoj, i to uvek sa osmehom i ne hajući. Kad sam se jednog dana požalila svom starom prijatelju Žoržu Šaransolu (Georges Charensol) da sam čula suviše ružnih reči, uzvratio mi je sa svojim uobičajenim humorom: »Ne žalite se na to, tek kad žene prestanu da vam govore grubosti, treba da se zabrinete, biće to prvi hladan tuš«. Budući da znamo da je film ostao izraz života, nemojmo se čuditi ako nam film pokazuje sliku nas samih koju odbijamo. Ako želimo da nam film pruži sliku savremene žene, manje izobličenu i manje zasnovanu na konvencijama prošlosti, izvršimo sopstvenu »mea culpa« i promenimo stav. Nemojmo se više postavljati kao rivalke. Budimo solidarne. Procenjujmo svoj položaj žene vispreno i blagonaklono.

Zapadam li u utopiju? Možda. Ne mari.

Lično smatraću da se nešto zaista promenilo u stavu žena i muškaraca, uostalom, onog dana kad budem mogla da pušim na pariskim ulicama a da ne privlačim opore poglede. No, bojim se da to neće biti ubrzo.

(S francuskog Svetlana Stojanović)

Ježi Plaževski (Poljska)

Dobro znam da bi muškarac, kada piše o »ženskom filmu«, posebno u godini žena, morao tom filmu da daje komplimente. To posebno važi za Poljsku, zemlju koja je poslovično poznata po svom kavaljerstvu prema ženama. I pored svega, dolazim u iskušenje da danas budem nepažljiv, ne iz puste obesti, već što mi se čini da je ova tema i značajna i univerzalna. »Ženski film« je postao interesantna tema i pre jubilarne godine žena. Jednostavno, značaj uloge žena u filmskom stvaralaštvu neprestano raste. Iako sporo, njihov značaj je ipak prešao granice iza kojih već počinje traženje uopštavanja, zajedničkih imenitelja i karakterističnih ciljeva.

Kaže se da se stvaralaštvo žena svodi na oblast osećanja, da je ono suptilnija i usporena introspekcija, istančan osećaj za svesno i nesvesno, strasna dijalektika eudajmonizma i altruizma, uzimanja od drugih i davanja sebe. Da, to zvuči ubedljivo. Bez oklevanja ću nabrojati nekoliko poznatih imena koja idu u prilog ovakvoj tezi: Vera Hitilova i Anjes Varda, zatim Širli Klark, Larisa Šepitko i Margerit Dira. Ali, želeo bih da navedem još jedno ime kako bih postavio jednu drugu tezu. Ta teza — voleo bih da se što pre pokaže pogrešnom — glasi: prelazeći iz vanvremenskog sveta osećanja na konkretizaciju tih osećanja u određenoj istorijskoj i društvenoj situaciji, žena na filmu pokazuje tendenciju ka mistifikaciji. Ime koje se nameće posle ovakve teze jeste ime Lilijane Kavani.

Njena biografija je veoma interesantna. Debitovala je igranim filmom »Franjo Asiški«, ali odmah posle katoličkog sveca prihvatila se »Galileja« da bi prikazala sveca nauke kojeg progoni katolička inkvizicija. U »Ljudožderima«, koji se zasnivaju na fabuli Antigone, u zemlju u kojoj vlada teror pukovnika dolazi anđeo-revolucionar, dok se u filmu »Milarepa« italijanski student-maoista posle saobraćajne nesreće pretvara u tibetanskog vrača iz XI veka. Uz ovo je dovoljno dodati samo naslove njenih televizijskih filmova: »Istorija III Rajha«, »Staljinovo doba«, »Filip Peten — proces iz Višija«, »Žena u pokretu otpora«, »Isus, moj brat«. Sve ovo jasno govori i o interesovanju rediteljke za aktuelne političke događaje i o eklektizmu njenog izbora. Ali, ako se subjektivnost osećanja i istorija posmatraju kao dva

suprotna pola, onda je Lilijana Kavani, u odnosu na »ulogu žene u filmu«, veoma bliska polu istorije.

Lilijana Kavani je u toku rada na filmovima o nacizmu i ženama-partizankama naišla, sa magnetofonom u ruci, na dve sagovornice. Jedna od njih, koja je tri godine bila u koncentracionom logoru u Dahau, priznala je da svaki godišnji odmor provodi u Dahau, ali nije umela da objasni zbog čega. Druga, koja je preživela Osvjenćim (Aušvic), nije mogla posle toga da se vrati mužu i deci. Upoznala je surovost, mučenje i strah, ali nije mogla da preboli saznanje o dvoličnosti ljudske prirode. »Nemojte misliti — citira Lilijana Kavani njene zastrašujuće reči — da su žrtve bile potpuno nevine.« Ova sagovornica nije spominjala nikakve druge detalje.

Rediteljka ističe da su je reči ove dve žene navele da napiše scenario »Noćnog portira«. Kao što je izjavila novinarki lista »Ekran 74«, u ovom scenariju želela je da dâ složeniju, a samim tim i istinitiju ocenu fenomena nacizma, u kojem je ne samo jedan čovek ili nekoliko zločinaca, već čitav jedan narod dozvolio da bude uvučen u zločin čovekoubistva.

Do sada nam se čini da su autorove namere jasne. Ali već sledeća rečenica intervjua zapanjuje nas pravcem u kojem se obavlja traganje: »Čitanje uspomena Alberta Špera učvrstilo je moje uverenje da objašnjenje ipak postoji. Mislim da sam ga pronašla — u fetišizmu, u snazi prikrivenog mazohizma, u nasilju koje je u nama, u svemu što se nalazi u našoj podsvesti. SS divizije za specijalne zadatke su izum transvestita, a koren im je u fetišizmu.« Ovo su doslovno prenete njene reči.

Svestan sam toga da se kritičar koji napada stvaraoca uvek nalazi u gorem položaju nego osoba koja zadržava stoičku toleranciju. Njemu se uvek može prebaciti zbog despotizma, slepila, nedostatka senzibilnosti, dok se, s druge strane, liberalni stav uvek može opravdati rečima: »Ne hvalimo autora, ali, na kraju krajeva, neka se iskaže« itd. Ipak, strpljenje ima granice. A Lilijana Kavani ih je prekoračila filmom koji je stvorila na temelju svoje originalne istoriozofije.

Dvanaest godina po završetku rata žena poznatog dirigenta sreće zgodnog bivšeg SS-ovca, perverznog sadistu, čija je ljubavnica postala u koncentracionom logoru gde je bila logorašica, do tada seksualno neiskusna. Bledoliki Dirk Bogart zadovoljava seksualnu glad ne toliko samim ljubavnim činom koliko mučenjem devojke pre odnosa, kultom prema intimnim detaljima njene garderobe, pre svega psihičkim torturama. Kada Lilijana Kavani nalaže Maksu da svojoj ljubavnici pokloni odsečenu glavu logoraša na kojeg je bio ljubomoran, setimo se izvrnutog biblijskog mita o Salomi.

Lilijana Kavani je Šarloti Rempling, koja tumači lik Lucije, nominalne žrtve, odredila da lik tumači kao mazohistkinja koja sazreva do prihvatanja te vrste uživanja i koja ne samo da pasivno podnosi nametnute forme orgazma, već ih i sama izmišlja i u njih unosi raznolikost.

Rediteljka je čitav koncentracioni logor prikazala kao niz zabava, perverznih predstava (lik polunagog igrača-homoseksualca) i balova pod maskama. Drugačijih pogleda na logor uopšte nema.

Toliko o retrospekcijama iz logora. A 1957. godina? Maks je prikazan kao član čudnog »suda«, koji su funkcioneri SS stvorili sa ciljem da uz pomoć »psihodrama« otklone psihičku krivicu. »Sud« je stvoren i sa jednim realističnijim ciljem — da likvidira »izdajice« i neprijatne svedoke (čoveka obuzme jeza kada pomisli koliko bi hiljada bivših logoraša ovaj »sud« morao da ukloni).

Lucijino dobrovoljno ostajanje uz Maksa predstavlja ključnu tačku romana. Teže je shvatiti zbog čega ovaj »sud« njen povratak svom bivšem dželatu smatra »izdajom«. Razlog zbog kojeg »sud« izoluje ljubavnike u Maksovom stanu i osuđuje ih na smrt, uz to smrt glađu, predstavlja izuzetno naivnu želju da se u Beču 1957. godine stvori logorska atmosfera. Patetična Lucijina smrt, kao i smrt Maksa, obučenog u paradnu uniformu SS oficira, potcrtane monumentalnom muzikom Danijel Paris, čine plemenitim osećanja jača od smrti, u koja je uključena i ova paradna uniforma koja u najvećem delu Evrope izaziva suštinski različita osećanja.

Samo u zloj nameri i zanemarujući dokaze može se »Noćni portir« posmatrati kao privatna stvar dve sadomazohističke jedinke. Lilijana Kavani ne propušta ništa što bi joj moglo poslužiti da temu osvetli uopštenim istorijskim razmišljanjima. Ona tvrdi, ne bez ponosa u glasu, da je želela da raskine sa tradicijom crno-bele šeme filmova o nacističkim logorima. Ona je raskinula sa tom šemom da bi pokazala da je podela na dželate i žrtve u Aušvicu veštačka.

Maks i Lucija su u međusobnim odnosima u podjednakoj meri i dželati i žrtve. Njihov odnos, ispunjen krvavim ranama, bičevanjima, čak i odsečenim glavama, jeste veza koju su uzajamno prihvatili, odnosno ona je izvor uzajamnog zadovoljstva. Više od toga: to je vrhunska životna vrednost, kojoj se, u najboljem životnom dobu, i posle niza godina vraćaju sa zadovoljstvom, iako zato plaćaju najvišu cenu.

U intervjuu listu »Telerama« rediteljka se ne usteže od smelog poređenja: »Lucijini motivi da se vrati svom mučitelju isti su kao i motivi one žene iz Dahaua koja se tamo neprestano vraća. Jer ona tada oseća da živi.« Da, to jeste napuštanje crno-belog šablona. U to nema sumnje.

Zbog toga gledalac neće pogrešiti ako istu ovu težnju, pristajanje i očekivanje seksualnog zadovoljstva, koju predstavlja Lucija pripiše i ljudima koji pravo iz stočnih vagona odlaze u gasne komore, logorašima čiji se životi polako gase od gladi ili onima koji postepeno umiru u makabrijskim »medicinskim« eksperimentima. Gledalac neće pogrešiti i ako bivšim logorašima pripiše osećanja koja ih tek tamo obuzimaju — da konačno po- ovo zaista žive tek u atmosferi logora.

U toku diskusije koja se vodila posle italijanske premijere »Noćnog portira« jedan oduševljeni pobornik »ovog divnog filma ne o ratu, već o ljubavi« bio je zadivljen kako originalna romansa između Lucije i Maksa veoma suptilno prerasta u parabolu koja psihoanalitički objašnjava osnovne protivrečnosti ljudske prirode. Ali, upravo je suprotno! Ove »osnovne protivrečnosti« zahtevale su svoje otelovljenje u nekoj privatnoj priči. Ovu priču je Lilijana Kavani mogla da postavi u nekom klasičnom gotskom zamku Transilvanije ili u luksuznoj vili sa bazenom u blizini Los Anđelosa. Ali ona je, kako je izjavila, »želela da dâ istinitiju ocenu fenomena nacizma«.

Sadizam? Mazohizam? Ove seksualne devijacije mogu se ispitivati uz pomoć psihoanalize. Izvolite! Ali, jedno je pratiti razloge za ljudsku devijaciju unutar psihopatske jedinke, a drugo je postavljati temu erotske perverzije u okvire nacističkih logora.

»Objašnjavati« fašizam pretpostavkom da su dželati bile žrtve i da žrtve nisu bile potpuno nevine, jer i do danas »osećaju da su živele« samo tamo, iza bodljikavih žica, znači da svako od nas nosi u sebi klicu fašizma, koja samo čeka da bi se razvila, znači da smo svi podjednako krivi i da uopšte ne može biti krivaca.

Da li je Lilijani Kavani uspelo da izazove skandal? Da, to joj je potpuno uspelo. Samo, izgleda da to nije bilo izuzetno teško. Niti je rediteljka mnogo rizikovala. Jer uvek će se naći takvi kao što je Rejmon Lefevr u »Sinema 74« koji će savesno zaobići suštinu filma da bi razmatrali isključivo pitanje »stilizacije uspomena« i gradaciju tonova polumraka. Ja smatram da to predstavlja uobičajeni kritičarski kukavičluk.

Ali, neće se naći niko da podseti da u svakom kadru Munkove nedovršene »Putnice« ima više istorijske i psihološke istine, a zašto ne, i psihoanalitičke, o životu u Osvjenćimu i o odnosima između dželata i žrtava nego u čitavom delu »nekonformističke« Lilijane Kavani, »levičarskog« stvaraoca.

Tačno je da sam se zadržao samo na jednom filmu »uloge žene na filmu«. To je istovremeno i jedan sasvim izuzetan film. Reditelj iz Savezne Republike Nemačke koji je snimao filmove za Reichfilmkammer dr Gebelsa bojao bi se da snimi taj film. Bojao bi se i fašistički reditelj iz Holivuda. Lilijana Kavani, koja smatra da je po ubeđenjima antifašista, nije se bojala da ga snimi. Zaista: zbog čega se Lilijana Kavani nije bojala? Da li je u pitanju samo građanska hrabrost koja je nedostajala muškarcima? Smatram da ovim dospevamo do opšteg problema. Ne smatram da je nameravala da se provokacija »Noćnog portira« zasniva na svesnoj realizaciji reakcionarnog filma, iako iskreno smatram da je ovaj film objektivno reakcionaran. Ne smatram, isto tako, da je osnovni cilj rediteljke bio opravdanje dželata iz Osvjenćima. Ipak, smatram da joj je status autora »ženskog filma« pružio alibi za izvrtanje odnosa između onoga koji pruža i onoga koji prima seksualno zadovoljstvo i da istovremeno zna-

čaj istorijske laži nije više nešto što bi bilo od beskonačno manje suštinske vrednosti.

Tužna je ta hrabrost, a alibi izaziva žaljenje. Sličan bi se eksperimenat mogao ponoviti pod sličnim okolnostima kada bi se želelo da se po svaku cenu iskaže nešto originalno o osećanjima. I ako bi »ženski film« morao da izvrši prelaz sa poznavanja čovekovih osećanja na poznavanje osećanja čoveka utopljenog u istorijsku stvarnost, ipak mu nije dozvoljeno da se poziva na alibi suptilne introspekcije kao na sredstvo za opravdanje laži o istoriji.

Naravno, to nije nerešivo. Iako bi mi se moglo prebaciti za šovinizam, podsećam da je četvrt veka pre »Noćnog portira« »ženski film« uspeo da pomiri čovekovu istinu sa istorijskom istinom, i to upravo na materijalu iz nacističkih istrebljivačkih logora.

Prirodno, imam u vidu film »Kraj našeg sveta« Vande Jakubovske. Između dva autora postoji bitna razlika: Jakubovska je i sama preživela nacistički logor. Naravno, danas se osećaju nedostaci filma Vande Jakubovske. Ne tvrdim da se posle tvrđenja izraženih u filmu »Kraj našeg sveta« ne može i da nije bilo potrebno ulaziti u dubinu psihe dželata i žrtava. To omogućuje kako napredak izražajnih mogućnosti filma tako i napredak našeg znanja o čoveku. A ako ipak »ženski film« mora da pristupa istoriji sa ovakvom nonšalancijom, koja se opravdava mnoštvom čisto psiholoških interesovanja, možda bi bilo bolje kada bi se on bavio istorijom samo iz daleka.

(S poljskog Nada **Dugonjić**)

Rapa Šuklje

Razlog što je grupica slovenačkih novinarki izabrala za svoju temu »potencijalnu«, a ne postojeću filmsku stvarateljku je jednostavan: proteklih 30 godina, koliko u SR Sloveniji postoji sistematsko interesovanje za nacionalni film, govori da u ukupnom broju od 80 snimljenih celovečernjih igranih filmova (broj je samo relativno tačan jer status nekih koprodukcijskih filmova nije sasvim jasan) nema ni jednog koji je režirala žena. Štaviše, ni jedan na čijoj bi se špici pojavila žena kao scenarista (jednom je navedena kao koscenarista u omladinskom filmu) i ni jednog u kome bi žena bila »direktor fotografije«. Žena se u slovenačkom filmu pojavljuje kao scenograf, kostimograf, šminkerka ili montažerka, kao skripterka i kao asistent režije, u poslednje vreme još i kod »trika« i, naravno, kao glumica. Ne bismo hteli da umanjimo udeo u stvaranju filma bilo koje od tih profesija, ali je sasvim jasno da u proteklih 30 godina

u Sloveniji nije ostvaren ni jedan celovečernji film čiji bi osnovni koncept dala žena. Zašto? Razlozi zaista nisu jasni sami po sebi. U Pozorišnoj akademiji u Ljubljani, koja ravnopravno tretira i film, za studij režije i dramaturgije opredelilo se dosta devojaka; 16 ih je studij i završilo; sada rade u pozorištima, radiju i na TV. Radio, kao i TV, ima nekoliko priučenih žena režisera. Većinom su to bile glumice koje su se opredelile za režiju i TV i nekoliko novinarki čiji »dokumentarni feljtoni« — koji su kod nas »specifično televizijski« oblik emisije — pokazuju širok spektar interesovanja i solidno profesionalno znanje koje bi moglo uspešno da se prenese i na veliki ekran.

Ne bi trebalo posebno napominjati da je u proteklih 30 godina nekoliko naših spisateljica napisalo lep broj sinopsisa i da je na osnovu njih izrađen izvestan broj scenarija — da navedemo imena kao što su: Kristina Brenkova, Manica Lubnikova, Nada Krajgerova, Breda Smolnikar itd. Za ravnopravan start u filmski medij postoje, znači, sva tri uslova: bogata tematika koju dokazuje dinamičan život Jugoslovena, sa neprestanim promenama u međusobnim odnosima, pri čemu specifično »ženski« problemi ne treba da budu posebno izdvojeni, ali ni zapostavljeni; zainteresovane i stručno osposobljene stvarateljke; konačno, ali ne poslednje — situacija koja je gotovo jedinstvena: da kod naroda na tako malom jezičkom području praktično ne postoji ni pomisao na komercijalnost filma, već se film smatra pre svega doprinosom nacionalnoj kulturi.

Sa tog stanovišta je proistekla otvorena anketa koja je obuhvatila 30 »potencijalnih« slovenačkih filmskih stvarateljki (broj je realan; zaokružen samo utoliko što ih je bilo tačno 15 u svakoj starosnoj grupi, ispod 35 godina i preko 35 godina). Odgovor je odbila da dâ samo jedna (mladi dramaturg Malina Schmit). Ona je izjavila da je po zanimanju pozorišna teoretičarka i da je pitanja u vezi sa ženom na filmu ne interesuju.

Odziv ostalih je po obimu i interesovanju bio različit: stvarateljke preko 35 godina odazvale su se 100%, mlađe su bile manje zainteresovane, delimično izražavajući misao da li je uopšte vredno posebno tretirati problem žene i njen položaj na filmu. Mladi dramaturg (Mojca Kreft) je čak rekla da ne zna da li bi žene uopšte mogle da skupe toliki »unutrašnji agresivni intenzitet« koji mora da poseduje stvaralac da bi ostvario jedno delo i doveo ga do kraja. Ukratko, toj »snazi umetničkog kretanja« koja mora biti »ravnomerno podeljena u delu od početka do kraja. Ta snaga je kod muškarca verovatno veća, jer je šira, pompeznija; muškarac uloži, u osnovi, svu energiju i tom snagom oblikuje svoje delo... Međutim, žena-stvaralac pristupa delu sa već oblikovanom idejom, a svoju energiju ulaže u nadgradnju detalja, sitnica... pri čemu joj nestane energije za konačnu obradu«. I još: »da se žene u čin umetničkog stvaranja manje unose nego muškarci, verovatno zbog svojih nemogućnosti da se prepuste širim kosmičkim prostranstvima«. Takvo

mišljenje među anketiranima je usamljeno, ali je zanimljivo jer formira neke misli koje smo u tom ili drugom obliku već čuli ili čitali i koje, možda, bar delimično objašnjavaju prepreke sa kojima se žene već na početku susreću. Pošto u socijalističkom društvu niko ne raspolaže dovoljnim ličnim kapitalom da bi mogao da snimi svoj film, svako filmsko ostvarenje kod nas je, pre svega, stvar poverenja društva i autora. Poverenja u ženu, ženu-stvaraoca očito nema. Kroz anketu ne može da se vidi da li su žene naklonjene improvizaciji niti da su uverene da filmu treba pristupiti sa već razrađenom idejom da bi se pri radu obrađivali samo detalji.

Prilikom snimanja dokumentarnih filmova gotovo 80% insistira na snimanju »u živo« po razrađenoj ideji. Citiramo: »Mislim da je pre snimanja neophodno imati vrlo određenu ideju... važan je program, sadržina i društveni odnos... Unapred sam protiv do u detalje razrađenih scenarija za dokumentarni film, jer živote na koje budemo naišli ne možemo unapred opisati — inače to uopšte ne bi bilo potrebno« (Mojca Vogelnik). »Izrazit sam predstavnik snimanja u živo« (Dorica Makuc). »Momenat koji je snimljen i koji će biti snimljen dragocen mi je« (Mija Janžekovič). »Moraš poznavati svoju temu i da znaš šta hoćeš — i važno je da se u pripremama ne istrošiš. To bi značilo: zašto bi postojala samo varijanta koju si izmislio unapred? Život je taj koji odlučuje!« (Helena Koder). Namerno smo citirali žene sa iskustvom snimanja po scenariju ili »u živo«, koje rade ili su radile na televiziji i poznaju detaljno ono o čemu govore. Za snimanje »u živo« opredelile su se i književnice koje se bar povremeno bave razmišljanjima o scenariju za igrani film. Nedostatka spontanosti ili hrabrosti prilikom uključivanja nepredvidivog materijala u već zamišljeno ne treba se bojati kod stvarateljki. Karakteristično je za slovenački film da bi uključivanje žene dovelo do značajnih pomeranja: najkvalitetniji slovenački filmovi stvoreni su na osnovu literarnih dela, a žene pokazuju izrazit interes za svakidašnju praksu, za živu savremenost.

U koje oblasti seže to »neposredno iskustvo« i »živa savremenost« koju bi žene rado prenele na ekran? U tom pogledu se i starije i mlađe razilaze. Iako su sve redom zainteresovane za odnos čovek — društvo, starije u tom okviru naginju specifično ženskim problemima. Citiramo: »Aktuelna filmska tematika koja mi se čini neophodnom jeste — u potpunosti zanemaren život savremene žene, njeni socijalni, profesionalni, porodični i seksualni problemi. Mislim da ih do sada još niko nije (u Jugoslaviji) bolje obradio od Krleže u *Agoniji*, a to je bilo pre 50 godina! Ako se naš film i lati takve tematike (na primer, Krešo Golik u filmu »Živeti od ljubavi«), onda je to rađeno uglavnom površno. Nedostaje ispovedanje« (Maša Slavčeva). »Zašto nema scenarija o ženama? Zato što nema scenarija o životu koji živimo... Mišljenje o ženi je vrlo često tako zastarelo, tako

provincijsko, tako malograđansko, tako bazirano na uzorima iz prošlosti da je ona nestvarna i nezanimljiva... Likovi koji izrastaju na takvoj podlozi obično su klasični — mati, jer je scenarista u najboljem slučaju sin i zato tu ženu najbolje poznaje; zatim poznaje neku gospođu — suprugu, uz to još neku prostitutku, jer bez toga ne ide... Možda još neku nežnu Juliju... I, naravno, tetku susetku... Ukratko, u kalupe bacamo reči koje te žene govore... Današnji scenaristi su tako okrenuti sebi samima, veruju u svoju ispravnost, samo u svoju reč i od toga ne odstupaju. Druga polovina čovečanstva ne piše scenarije. Ta polovina je dobila ravnopravnost i sa njom 12—19-časovni radni dan. I tako jedna polovina piše scenarije o sebi, druga se muči sa životnom praksom... Pisac koji bi pisao scenario o ženi morao bi pre svega nepristrasno i objektivno da govori o — muškarcima... Ali, momci nerado rizikuju; ako želimo da imamo scenario za film o ženama, moraćemo same da ga napišemo« (Marija Cerkovnik). »Napola sam obećala scenario na temu odnosa muškarca i žene. Tema mi se čini aktuelna jer mi izgleda da je danas retko koja žena svesna svojih prava i zna kako da ih koristi i pored toga što ih takva situacija staje ne baš malo napora. Muškarac je u stanju da prepusti ženi svaki rad ukoliko nije — društveno značajan! Rad koji ima društveni značaj muškarac zadržava za sebe. Konflikt nastaje kada žena ima veći društveni značaj nego muž, posebno ako se radi o naprednom intelektualcu koji shvata da žena takođe želi društvena priznanja, ali po hiljadugodišnjem tradicionalnom saznanju ne može da podnese da baš njegova žena bude ta koja ima veći društveni značaj nego on sam... Te stvari bi trebalo drastično prikazati« (Nada Krajgerova). Sva tri navedena predloga dale su književnice, koje čak imaju nešto iskustva u pisanju scenarija i šire filmske prakse. Mlađe se opredeljuju više za opšte ljudske teme: »odmah bih se latila filma o čoveku kroz dosadašnje razdoblje. Delo zamišljam kao parodiju na nekadašnje i sadašnje društvene norme, na životni krug u kome se čovek (nekog ranga) neprestano vrti« (Majda Knap). »Dosta, dosta bih imala da govorim o odnosima među ljudima kroz svakidašnje događaje na različitim nivoima, jer se sve dosta brzo menja, ljudska priroda uvek ima potrebu da iznova probija okvire« (Marika Milkovič). »Moj film? To bi danas bio film o kulturnoj animaciji u manjim mestima... o reagovanju jednostavnih ljudi na kulturu« (Mojca Vogelnik). Sve tri mlade stvarateljke koje smo citirali su režiserke. Književnica (Breda Smolnikar) iz njihovog društva navodi kao teme koje je zanimaju: »život naših gastarbajtera« i otuđenje, stručnjaci u industriji — radnice, film o pubertetlijama, a napisala je (već je bio primljen, a zatim odložen) scenario »Deklice« »o rastu i bujanju devojčica«.

Sa formalnog stanovišta žene se, pored »kombinacije planiranja i spontanosti« (Breda Smolnikar), oduševljavaju sve redom za film koji je ujedno lični izraz stvaraoca i široko razumljiv. Citiramo: »(U filmu) se radi pre svega o viđenju ličnog filmsk

izraza koji može da se približi najširoj strukturi gledalaca« (Mojca Kreft).

»Kao umetnost sadašnjosti film mora, u stvari, pre svega da govori o savremenosti i njegov najvažniji zadatak je da sačuva svoj umetnički osnov i da obnavlja svoj izraz, s tim da ostane u kontaktu i bude razumljiv što širem krugu publike; komunikativnost je kategorički imperativ filmske umetnosti« (Draga Ahačić).

»Najlakše bih došla do ličnog izraza kada bih odličan scenario realizovala tako što bih u poplavi savremenih audio-vizuelnih zamki sa kojima se današnji čovek neprestano susreće bar za neko vreme uspela da primoram gledaoca na razmišljanje (bar na to, ako film već ne doživi prilikom gledanja filma)« (Majda Knap).

Šta navodi žene da negiraju strogu razliku između igranih i dokumentarnih filmova? »Verovatno je televizija, odnosno stalno prisustvo života na ekranu, kod kuće i svuda gde se krećemo — uticala na gledaoce (i stvaraoci su gledaoci) u tom smislu da osećaju drugačije i traže od filma više stvarnog života, snažniji prodor na film svojih problema. Važnije postaje šta kažeš nego kako kažeš; to »šta« mora da bude proverena istina, da ne kažemo — dokumentarna« (Helena Koder).

»Podela filma na igrani i dokumentarni ne čini mi se odgovarajuća... pre svega u dobrom dokumentarcu postaje značajan izrazito lični pogled, definisan... odnos prema obrađivanoj materiji, kao i dinamički izrađen ritam kamere, estetska čistota i višeznačnost slike... S druge strane, u domenu »umetničkog« filma sve je više primera slobodnije esejističke obrade kada se filmskim sredstvima i raznim ljudskim situacijama ilustruju razmišljanja o određenom osnovnom životnom pitanju« (Draga Ahačić).

»U poslednje vreme mogli bismo da govorimo o zanemarivanju opšteljudskih tema... imam na umu novi stepen cinema-varijetea koji mora da se suprotstavi istinitim teškoćama i radostima naše svakodnevice« (Majda Knap).

U to zanemarivanje bi se, po mišljenju anketiranih, mogle uneti izrazite promene. »Sudeći po dosadašnjim filmovima žena, mislim i očekujem da će žene ubuduće uzrokovati sadržajna i formalna pomeranja... i to iz ideoloških područja u konkretan, stvaran i samim tim »živ« život« (Mojca Vogelnik). »Odsutnost žena u vrhovima filmske proizvodnje i distribucije, po mom sudu, nije bez veze sa relativno velikim pomanjkanjem filmova za decu i omladinu. I možda ne bi dolazilo do tako masovne proizvodnje i distribucije »pif-paf-tres-bum« klišetiranih kretenizama« (Draga Ahačić). »Žena koja se po svom ubeđenju optimistički saglašava sa životnom supstancom i bori za svoj opstanak može doneti u filmsku tematiku neslućena osveženja, prisnost i ubedljivo intimne tonove« (Đurđa Flere). »U današnjem (jugoslovenskom) filmu ženska osećanja, ženska psiha, prikazani su sasvim površno. Žene bi to umele prikazati jer bi govorile

o sebi« (Milka Bađura). »Do sad se samo nekoliko autora sedme umetnosti istinito zanimalo za sudbinu žene... pa ipak, ne mislim da bi o »ženskim« problemima mogle praviti filmove samo žene; no, svojim boljim filmskim posredovanjem što se događa sa ženom... možda bi podstakle muške kolege da dublje sagledaju život koji žive oba pola« (Dorica Makuc). »Žene bi filmu donele promene, sadržajne i formalne, jer gledaju na život malo drugačije. Pre svega su hrabrije i prihvataju se više nezgodnih tema« (Helena Koder). To o hrabrijem pristupu žene potvrđuje pre svega praksa televizijskih stvarateljki. Najviše »vrućih« tema (o ženskom noćnom radu, o Romima, o manjinama, o radnicima iz drugih republika u Sloveniji, o socijalnom osiguranju seljaka, o brizi za starce i o školama za zaostalu decu) latile su se žene. Isto tako, i drugih pitanja: koliko koštaju sudari — pri čemu se autorka odlučno pobunila protiv trenutno aktuelne teze da je svemu »kriv alkoholizam«, zatim o politici skupog saobraćaja itd.

Kako smo pitanje žena na filmu već počeli sa »kosmičkim dimenzijama«, pogledajmo još jedno mišljenje u tom smislu: »Mislim da bi veće učešće žena donelo određene vrednosti u filmskom stvaralaštvu. Žena oseća drugačije nego muškarac, žena je povezana s kosmosom, muškarac razmišlja o njemu« (Mija Janžeković). Jedna od velikih prepreka što se stvarateljke u Sloveniji ne opredeljuju za film jeste pitanje egzistencije filmskih radnika: profesija je sadašnjoj ženi u Sloveniji u velikoj većini »jedini« (ne dodatni) izvor prihoda, mnoge među njima su samohrane, status filmskog radnika kod nas je status »slobodnog« umetnika (da je bar precizno priznat!). Stanovište žena pri tome izrazila je mlada režiserka: »Filmskih sredstava je malo, reflektanata mnogo, i tako je svaki rad na filmu samo privremen«; i još: »priliku da se uključim u neku filmsku ekipu nisam imala, kao volonter nisam mogla zbog egzistencijalnih problema« (Elza Rituper). Druga mlada režiserka koja je imala takvu priliku i bila asistent režije na snimanju dva celovečernja filma kaže da je režiser »pokušao da od nje stvori gromobran za sve svoje komplekse i ispade... Davao je potcenjivačke izjave o Akademiji na kojoj sam diplomirala kao režiser... i otvoreno me potcenjivao kao ženu. Tražio je da me plate kao drugog asistenta iako sam radila kao prvi, pa čak i »jedini« asistent sve do masovnih scena!... Zahtevao je da radim stvari koje nisu u domenu asistenta« (Marika Milkovič). Ništa bolje iskustvo sa radom na filmu nemaju njene starije koleginice: »Dvanaest godina (1955—1967) bila sam dramaturg na filmu, od toga osam ili devet godina »jedini« dramaturg... Bar prvih pet godina trebalo je raditi pre svega umetničko-organizacijski, privući mlade režisere... Sarađivala sam u njihovim projektima, a prvenstveno brinula sam se da ih usmeravam teorijski. Tako sam se u slobodno vreme bavila dodatnim studijem svih zanimljivijih... teorijskih radova... mnogo prevodila... bavila se publicistikom, ukratko, brinula sam se da stvorim .. klimu koja je najviše bila potrebna mladim stvaraocima. Klimu stalno živog istraživanja, otkrivanja, mladosti i oduševljenja. Uz

niz filmova koji su sa visokim odlikovanjima na domaćim i inostranim festivalima postigli lepa priznanja, preduzeće se afirmisalo, stvaraoci su stvorili ime, a ja sam uz njih imala bar... zadovoljenje jer smo jedno uz drugog rasli... S godinama... svaljivalo se na mene sve više i više administrativnog posla, nebrojene večite sednice, zapisnici i debate. Moje prvobitno sudelovanje u stvaralačkom radu sve se više reduciralo, pretvorila sam se u nekakvu kulturnu telefonistkinju i administratorku« (Đurđa Flere).

Neka slika o tome kako »službeni« slovenački film postupa sa filmskim stvarateljkama zaokruži i priča dve pionirke slovenačkog filma. Slikarka i keramičarka Mara Kraljeva, priznata likovna umetnica, došla je na film 1947. godine, posle stipendije na Univerzitetu u Pragu, gde je upoznala odlični češki lutkarski film, a bavila se i maskom. Slovenački film umeo je umetnicu upotrebiti samo kao maskerku, a sve njene inicijative, sve njene predloge oko lutkarskog filma (sama je izradila niz lutaka) niko nije ni — čuo. Mara Kraljeva je posle toga rezignirano napustila film. Još porazniji je put Milke Bađure, koja je s mužem, snimateljem i režiserom Metodom Bađurom, činila faktički prvu stručnu ekipu slovenačkog filma (zajedno su snimili, između ostalog, tridesetih godina film »Triglavske strmine«, prvi slovenački celovečernji igrani film). Posle rata Milka Bađura došla je na film kao montažerka, jedina koja je tada vladala montažom pozitiva i negativa i zvučnom montažom! Montirala je niz celovečernjih umetničkih filmova u vreme kada je montažom trebalo brisati greške režisera početnika i stvorila je s mužem kao koscenarista, korežiser i montažerka nekoliko antologijskih dokumentarnih filmova! Kada su slovenački filmski radnici prešli u status »slobodnih umetnika«, odjednom za Milku Bađura nije bilo više posla, i ona je bila prisiljena da moli za udovičku porodičnu penziju jer joj slovenački filmski radnici nisu službeno potvrdili status »filmskog umetnika«, pa bi zbog toga njena lična penzija bila — neznatna!

U konkurentskoj borbi za relativno skromna sredstva koja su u Sloveniji namenjena filmu stvarateljka, kratko rečeno, nema mogućnosti.

Pa kako je to onda ispalo da smo nakon ovakvih rezultata ankete označili svoja razmišljanja ipak kao »optimistička«? Razlog je gotovo neverovatna inicijativnost i širina koju su pokazale stvarateljke na televiziji. Medij koji guta ogroman program i koji neprestano traži disciplinovan rad, nezavisno od mušičavog »nadahnuća« i vizije »kosmičkih dimenzija«, odmah je otkrio baš u ženi odličnu radnu snagu! Stalnim radnim odnosom osigurao joj je relativnu sigurnost, koja je za ženu veoma važan faktor da bi mogla da razvija svoje stvaralačke sposobnosti. Naravno, radna norma je uvećana gotovo do udarničke: žene moraju da obezbede slovenačkom TV programu u toku godine mnoštvo dokumentarnih feljtona iako raspolažu sa mnogo skromnijom eki-

pom nego što je imaju filmski dokumentaristi! One vrlo često rade bez organizatora i bez režisera, radeći, u stvari, sve same — od ideje i scenarija do montaže! I sve za pristojnu, ali u poređenju sa filmskim honorarima još uvek skromnu mesečnu platu. U takvim uslovima žene su se u slovenačkoj TV ipak čvrsto usidrile, dobro afirmisale i ne vidi se razlog da sa malog ekrana ne pređu na veliki. Izuzev, naravno, jednog: među ženama zaposlenim na TV koje su anketirane samo su najmlađe odgovorile na pitanje: »Kakav film bi želele da snime?« Druge, koje su punopravno angažovane u programu, jednoglasno su odgovorile da su pored obilja redovnog posla prestale da sanjare o »velikim« planovima. Za to one više nemaju ni vremena ni snage.

Naše je uverenje da će mlade stvarateljke koje život još nije iscrpio, koje još nisu uključene u »12—19-časovni radni dan«, da će te mlade »ravnopravne« žene koje još nisu »otupele« od upornog navaljivanja na bedeme koje filmski radnici ne žele drugima da prepuste, smoći »agresivnost« koja je potrebna da žena prodre sa svojim filmskim projektom i da ga dovrši. I da će kritičarke (jer i novinarstvo postaje sve više i više domen žena!) podupreti njihova nastojanja.

U tom slučaju možemo dostići nešto čudesno: da će se slika sveta koja se ogleda u filmu upotpuniti svim onim suptilnostima koje može doneti ta druga polovina čovečanstva — žene.

Na kraju krajeva, u svim našim nastojanjima — društvenim, političkim i kulturnim — tražimo samo jedno: da se konačno shvati da svi ljudi žive u jednom istom svetu, svetu koji bi obogaćivao doprinos svih nacija, svih regija, svih ljudskih vizija i koji bi sva njegova deca radosno primala kao svoju punopravnu zaostavštinu.

(Sa slovenačkog Jelena Leskovar)

Tone Frelih

Ovo razmišljanje o tipičnim osobinama »ženske« umetnosti, o razlikama između »ženske« i »muške« filmske umetnosti, kao i o izvesnim drugim aspektima savremenog stvaralaštva žena na području filma, nije zasnovano na dokaznim činjenicama, na posebnim analizama ili, pak, naučnim komparacijama.

Ova razmišljanja su samo pregršt misli, ostavljenih svima na dalju doradu, a nastalih kao rezultat utisaka do kojih sam došao uz pomoć, recimo, desetogodišnjeg pažljivog gledanja filmova i praćenja struja, težnji i kretanja u svetskom filmu.

Stoga ovaj moj prilog simpozijumu ne predstavlja dokazivu studiju, ne obiluje brojevima, podacima, indeksima, ne raspolaže naučnim analizama predmeta čiji problem ovde otvaram.

Premda nas istorija filma, a ujedno i trenutna situacija na tom području ubedljivo uveravaju u kvantitativnu premoć »muškog« stvaraoca u filmskoj umetnosti, pojedina dostignuća filmskih kreatorki tokom poslednjih godina navode nas na razmišljanje o mestu žene scenariste, reditelja itd. u savremenom filmu.

Mnogi filmski autori već su se bavili likom žene kao zahvalnim objektom filmskog istraživanja. Među njima se nalazilo i nekoliko filmskih autorki, kao, na primer, Anjes Varda i Marta Mesaroš. Anjes Varda je pre desetak godina snimala poznati film »Sreća«, dok je Marta Mesaroš sa svojim filmom »Usvojenje« bila ove godine dobitnik najviše nagrade na Berlinskom festivalu. Dve autorke, dva izrazita uspeha.

Oba pomenuta filma se, razumljivo, ne bave prikazivanjem međusobno sličnih filmskih storija; međutim, mišljenja sam da u osnovi svedoče o srodnim stvaralačkim navikama i konceptima. Uz Anjes Varda i Martu Mesaroš mogli bismo da navedemo i Margaritu Diras, Lilijanu Kavani, Linu Vertmiler i neke druge; međutim, budući da nas u ovom razmišljanju interesuje prvenstveno način slikanja i razlike u prikazivanju lika žene kao filmskog objekta i nosioca filmske storije, ostanimo radije kod Anjes Varda i Marte Mesaroš, dveju izrazitih žena autora.

Kao njihove antipode izaberimo, na primer, Federika Felinija i pre svega Ingmara Bergmana, koji u svojim delima isto tako mnogo govore o ženi. Pokušajmo da kombinujemo i konfrontiramo njihove stvaralačke metode da bismo došli do željenih komparacija i odgovora na postavljena pitanja. Osnovna impresija je sledeća: Anjes Varda i Marta Mesaroš (pri čemu nam vremenski dijapazon nastanka njihovih filmova potvrđuje da umetničko opredeljenje autorki nije rezultat nekog filmskog pokreta ili pripadnosti određenom filmskom smeru) u svojim filmovima zahvatale su izrazito realne, konkretne situacije. Njihove naracije govore o ženskim likovima bez oreola heroizma, o ženama koje su uzete iz svakidašnjeg života, o ženama koje nisu idealizovane. Takve su i priče o problemima sa kojima se sreću u životu. S druge strane, Felini i Bergman su svesno i namerno tragali za izuzetnim sadržajima i potencirali probleme svojih junakinja, tako da su ovi izlazili iz okvira realnog življenja. Nisu se, dakle, u tolikoj meri posvećivali životnoj sredini u kojoj su bitisale njihove junakinje, već su naglašavali njihovu duševnost, njihovu bit. U određenom smislu načinili su od svojih junakinja nekakav mit savremenosti, mit koji u velikoj meri pretenduje na zahvatanje većih problema, te zato iziskuje artificijelniju filmsku obradu. Sledstveno tome, takve su bile i njihove filmske vizualizacije. Obojica, a napose Bergman, sa izrazito snažnom autorskom doslednošću, sledili su svoje vizije, naglašavam: vizije žene koje su odgovarale njihovim filmskim i inim filosofsko-ispovednim ubeđenjima. Pri tom su ne jednom svesno prekoračili granicu stvarnosti i zašli u područje ontologije da bi mogli do kraja da iznesu svoje ispovesti.

A sada da razmotrimo izvesne karakteristike stvaralaštva Anjes Varda i Marte Mesaroš.

Odakle orijentacija na realnost prikazanog života u filmovima »Sreća« i »Usvojenje«?

Ni jedna od autorki ne traga u svojim filmovima za izuzetnim psihološkim odnosima ili stanjima. Osećanja kao što su ljubav ili materinstvo njihovi ženski likovi doživljavaju, doduše, vanredno intenzivno, ali istovremeno kao nešto što ni u kom slučaju nije natprirodno. Njihove junakinje stoje čvrsto na zemlji, a svi njihovi problemi proizlaze iz konkretnog života. Zanimljivo je, isto tako, da žene u njihovim filmovima ne beže od društvenih normi, ali onakvih kako ih one same shvataju. Ne zatvaraju se ni u kakve egzistencijalističke šeme, budući da je njihova težnja da prikažu živote i karaktere, ne vodeći pri tom baš mnogo računa o filosofiji. Upravo zbog toga što ni Anjes Varda ni Marta Mesaroš nisu posebno opterećene filosofijom pošlo im je za rukom da u svojim filmovima zahvate svakidašnji život i u svoj njegovoj širini, razlikama i kuriozumima — a i da prikažu naličje života i osećanja (posebno Varda). To prevashodno stoga što je sav manevarski prostor filmske storije bio prepušten, odnosno ostao na raspolaganju njihovim, u smislu naracije relativno jednostavnim, ali snažnim i ne retko potresnim pričama.

Obe autorke ostaju u svojim filmovima sve do samog raspleta (ma bio do krajnosti šokantan) verne pre svega pojedincu, individuumu. Upravo to svesno opredeljenje za odslikavanje pojedinca zahteva, s druge strane, veoma preciznu skicu karaktera i situacija u okviru kojih teče naracija, budući da upravo od doslednosti opisa zavisi celokupno doživljavanje lika i problema. Između filmske stvarateljke i karaktera koji opisuje, zapravo, ne postoji nikakva distanciranost, mada to, razume se samo po sebi, ne znači da su autorke u svoje filmske »proizvode« unosile i autobiografske elemente. Uz ogradu, naravno, da nije bilo, verovatno, nikakvih razlika u doživljavanju opisanih osećanja.

U oba filma je lako identifikovati izrazito neposredan tretman problema, što bismo mogli da označimo i kao socijalni prilaz životu. Socijalni u smislu autorske angažovanosti oko problema, i to takve koja i inače iziskuje suštinske promene, ne distancirajući se pri tom od psihološko-sociološke analize likova i problema.

Zato su filmovi »Sreća« i »Usvojenje« i uspeli da postignu izrazito neposredan odziv gledalaca, bez obzira na to da li je taj odziv bio pozitivan ili negativan. Socijalni prilaz životu manifestuje se ulaženjem u samu suštinu življenja. Kod obeju autorki oseća se kontakt koji prevazilazi teorijsko poznavanje problema, pa stoga njihove filmske pripovesti nisu zasnovane na nekom »studioznom znanju«, već na poznavanju i suočavanju sa izabranom tematikom.

Ni jedan od ova dva filma ne izaziva posebno duboka filosofsko-sociološka razmišnjanja i analize. Prikazani problemi i

životne situacije su eo ipso vanredno eksplicitni, sobom dovoljni, tako da je naknadna gledaočeva misaona nadgradnja samog filmskog problema ili odnosa među karakterima tako reći izlišna.

Film »Sreća« je, istini za volju, izazvao živu diskusiju, ali su sve rezerve i oponiranja bili izazvani pre rušenjem postojećih društvenih normi nego filmskim inkarniranjem pripovesti. Obe autorke su neposredno angažovani pregaoci u borbi za promenu sveta koji slikaju u svojim filmovima. Ovde imam na umu pre svega film Marte Mesaroš »Usvojenje«.

Autorke se ne bore za »ženska« prava, koja bi se manifestovala kroz društvenu afirmaciju ili društvenu ravnopravnost sa muškarcem, već su zagovornice prava svojih ženskih likova na osećanje opredeljenja u intimnom svetu.

Marta Mesaroš je time što je pokretala problem intimnih ljudskih prava na sreću posredno morala da dirne i u kritiku sredine i društvenih normi, mada to nije vršila na agitatorski način. Ako u njenom filmu i naiđemo na nijanse kritike toga društva, njoj ta filmska potka služi jedino i utoliko da joj pruži mogućnost da punokrvno iznese intimne probleme i dileme svoje junakinje.

Da bi udovoljile realnosti prikazanog života, autorke su morale da pribegnu savremenim temama, jer bi inače svaki zahvat u prošlost, u tminu istorije, nužno iziskivao i dodatni, aprioristično-umetnički priređen način izražavanja pripovesti.

Pri gledanju njihovih filmova dovoljno je već samo opserviranje ekrana, odnosno neposredno praćenje događanja na njemu. U tim pripovestima se ne kriju nikakve tajne, ne postoji potreba dodavanja nikakvih dopunskih značenja kao poštapalice za lakše razumevanje filmske priče. Dovoljno je pratiti filmske likove i njihove probleme koji nas okružuju.

Zanimljivo je da su filmske pripovesti u filmovima »Sreća« i »Usvojenje« tako konačne da čak ni identifikacija gledalaca sa filmskim likovima nije više nužna.

Gledajući pomenute filmove, spoznajemo da ništa u tim filmskim pričama nije bez određenog značenja. Čak i kada se na izgled ne događa ništa veliko ili značajno, autorke su te sekvence namerno unele u svoje filmove. U oba filma moguće je zapaziti izvestan šarm, čar života, a taj je život pre svega usmeren na relacije među ljudima. Ti međuodnosi su najčešće veoma suptilni, mada se radi i o takvim odlukama kao što je odluka o samoubistvu u filmu »Sreća«. Tome je prilagođen i dijalog. Ni u kom slučaju se ovde ne radi o literarnom »razgovoru«, već o svakodnevnom govoru, pri čemu je za takav dijalog od istog značaja i neizgovoreni deo, tišina, pogled, smešak, tuga, suza u oku i slično.

Na više mesta u ovom tekstu pominjem taj prilaz realnom životu, dakle konsekventno sproveden filmski realizam. Potrebno je to donekle »rastolkovati«. Različiti su, naime, putevi i težnje pri prikazivanju životne realnosti. Jedan od tih puteva,

odnosno jednu od težnji srećemo u italijanskom neorealizmu, sa kojim, međutim, ni Anjes Varda ni Marta Mesaroš nemaju ništa zajedničko. Neorealisti su koristili realno za precizno određene, unapred izabrane ciljeve. Zato se u tom njihovom realizmu radi o nečemu novom, o njihovoj kreaciji i viđenju realnosti, o kreaciji u smeru njihovog pripovedanja. Radi se, dakle, o sublimaciji, o aranžiranju realnosti. Anjes Varda i Marta Mesaroš su, naprotiv, to priređivanje života odbacile. Zato bi bilo umesno utvrditi da je glavna razlika između neorealizma i realizma obeju autorki prvenstveno u pogledu na život, a manje u samim pripovestima.

Marta Mesaroš i Anjes Varda ne kopiraju realnost, već svoje storije postavljaju u realne okvire — što, opet, čine sa stvaralačkom snagom i pregalaštvom. Njihove misaone i vizuelne mizanscene su spontane, tako da otkrivamo smisao njihovih umetničkih ispovesti upravo u toj spontanosti. To nam, opet, nameće misao da ni Varda ni Mesaroš nisu hotimično predstavljale, odnosno tražile da predstave svoje naracije, likove i probleme kao preokupacije »ad universanim«. Naime, univerzalnost nekog problema se neminovno nadovezuje na mit, a i Varda i Mesaroš u svojim filmovima, zapravo, ruše te mitove, što je, opet, moguće samo ukoliko se istovremeno i međuljudski odnosi menjaju iz osnova. U njihovim filmovima je tome menjanju međuljudskih odnosa posvećen zamašan deo.

Na drugoj strani nalazi se delo »muških« stvaralaca. Izabrali smo za poređenje Felinija i Bergmana.

Njihovi filmovi su već u samoj biti građeni na izrazito autorskom prilazu u obradi tretiranih ženskih likova. To autorstvo manifestuje se kroz naglašeno filosofsku fundiranost problema. Storije su veoma načelno postavljene i tek retko kad su determinisane realističnim situacijama. Upravo obrnuto — one prevazilaze te realistične situacije i time se pretapaju u dimenzije univerzuma. Usled snažne potenciranosti problema, kao i zbog otklona od realističke osnove, ti filmovi nude mogućnost širih implikacija. Njihovi filmovi već po samoj strukturi pripovedanja nisu konačni, sobom zaključeni. Naprotiv, oni prepuštaju samim gledaocima prostor za značajan kreativan zahvat u razumevanje problema.

Kod njihovih filmova drugi deo filmske pripovesti događa se naknadno, u samim gledaocima. Njima je ostavljeno da razmrse nedorečene odnose među karakterima, a prepušteno im je i opredeljivanje u odnosu prema filosofski postavljenim predstavama, odnosno vizijama ženskih likova.

Oba autora posmatraju svet i karaktere »par distance«, pa su upravo zato u stanju da u svojim filmovima izraze visoko važeće analize i sudove o svetu i čoveku. Stoga njihovu angažovanost ne smemo razumevati kao angažovanost u razrešavanju problema, već kao angažovanost njihove sociološke analize društva i karaktera. Njima je dostatno poznavanje čoveka budući da se služe sopstvenim vizijama, tako da, u celosti uzeto, gra-

đenje njihovih karaktera ne izlazi iz okvira autorskog koncepta. Njihovi karakteri nemaju svoj sopstveni život, već su osuđeni na življenje kakvo su im odredili filmski autori.

Zbog univerzalnosti pripovesti u njihovim filmovima je moguća »spoznaja«, odnosno indirektna identifikacija s problemima i karakterima, jer je s njima, zapravo, najlakše uspostaviti misaoni odnos. Zato oba autora i zahvataju prevashodno u samu bit karaktera, a manje se bave njegovim osećajnim životom. Osećanja im služe tek kao puka dopuna celokupne slike lika koji tretiraju i analiziraju.

Retko kad, međutim, nailazimo u njihovim delima na naglašenu društveno-kritičku poentu (a napose kod Bergmana, mada film »Krici i šaputanja« predstavlja manji izuzetak). Društveno-kritički ispovedni aspekt, naime, mogao bi da ih odvede od osnovnog prilaza u ontološkom zahvatu u problematiku.

Pokušavajući da definišemo neke bitne crte prilaza ženskim likovima i razlike između »muške« i »ženske« filmske umetnosti, nije nam bio cilj kritičko vrednovanje stvaralačkih metoda rada i rezultata. Ni jednom od opisanih prilaza ne dajemo prednost pred nekim drugim, te ni za jedan ne tvrdimo da je nezadovoljavajući ili manjkav. Svesni smo da je nemoguće propisivati stvaralačke metode, jer, istini za volju, i sami umetnički rezultati imaju različit odjek i nailaze na različit odziv kod gledalaca.

Ranko Munitić

Film, filmska umjetnost, kinematografija — da li bi postojali bez žene? Teško.

Ako se ne varamo, čak i kad se ne pojavljuje na ekranu (što je već svojevrstan kuriozitet!), žena se nalazi pored kamere, u filmskoj ekipi, u montaži ili sali za sinhronizaciju, u nekom od brojnih pogona na kojima počiva rabota zvana sedma umjetnost. Tako je u svijetu, tako je i kod nas. Kud god dokumentarista okrene svoju kameru — pred objektivom će se uz muškarca pojaviti i žena, starija ili mlađa, radnica, seljanka, intelektualka ili društveno angažovana osoba.... Kakav god zaplet izmisli scenarista igranog filma — u njemu će se skoro uvijek pojaviti i žena, kao jedan od bitnih epicentara zapleta. »Cherchez la femme!« bit će zlatno pravilo dramaturgâ, producenata, redateljâ — i gledalaca diljem globusa...

No, na tim područjima, u carstvu »živo« snimljene filmske slike — prisustvo heroine, umjetnice ili suradnice logično je i predvidivo, s obzirom na samu prirodu »životnog« materijala ko-

jim se na svoj način služe dokumentarističke i igrane kreacije s ekrana.

Jedno nedavno istraživanje Marije Marinčić-Majdak, na primjer, navodi čak sedam stotina ženskih stvaralaca i saradnika jugoslavenskog filma, otkrivajući njihovu dragocjenu efikasnost na svim mjestima kompliciranog kinematografskog aparata.

Kao što rekosmo — ni čudno ni slučajno.

Ali šta je sa ženom u filmskim strukturama koje ne nastaju aktiviranjem kamere pred licem doslovnog ili modificiranog života? Kako nam iz tog aspekta izgledaju prizori što ih u cjelini izmišljaju i formiraju cineasti i njihovi pomoćnici? Ukratko — šta je sa ženom u našim animiranim dometima?

Jer, kao što se lako može zaključiti, njeno prisustvo neće u takvom ostvarenju zavisiti isključivo od njenog neprekidnog bivanja na životnoj, stvarnosnoj sceni — već i od htijenja autora, odnosno crtača da takvom ličnošću upotpuni ili komplicira svoje djelo, sačinjeno od oživljenih crteža, pokrenutih lutaka ili animiranih kolaža...

A to je područje na kojem se čitava »ženska« filmska problematika osjetno komplicira u odnosu na ostale kinematografske vrste.

Ponajprije stoga što je animacija (naročito — crtani film) decenijama negirala temeljno pravilo »igranih« cjelina: »žena na ekranu = erotika, senzualnost, čulna provokacija«! I, za divno čudo, lišena svih erotskih atributa (prisjetite se samo Olive, braće Fleischer, Disneyjeve Snježane, Pepeljuge, Trnoružice ili, pak, one neukusno oblajhane plavuše — »dobre vile« iz »Pinokija«), žena se u tom žanru, po pravilu, pojavljivala ili kao neugodno muškobanjast ili kao glupavo bezličan akter!

Na svoj način to bi govorilo o svijesti »filmadžija« i suštini njihovog nazora na svijet, pošto, izgleda, od žene i ženstvenosti ne preostaje ništa netom je prestanu promatrati kao »pin up« fotogenični objekt. Časne iznimke, Fleischerova »Betty Boop« na primjer, izazvat će svojom pojavom i »akcijom« reagiranja na nivou općeg skandaliziranja — što će uglavnom poslužiti kao opomena i pouka ostalim režiserima u vezi sa sličnim, »nedopustivim« zahvatima...

Jer tokom čitavog klasičnog perioda animacije, sve tamo do početka pedesetih godina, žena je samo prečista, naivna ličnost iz bajke, stara, naborana vještica, sitna glupača ili zla vila sa strogo utegnutim crnim plaštom. I tek pedesetih godina, začetkom modernog animacijskog izraza, žena postaje normalnim, uobičajenim, dakle — ravnopravnim partnerom muškarca na ekranu. A krajem šezdesetih godina crtani film intenzivno se uključuje u poodmaklu već filmsku i stvarnosnu »seksualnu revoluciju«, o čemu na zanimljiv i zaista »atraktivan« način svjedoče »Heavy traffic«, »Fritz the cat« i drugi — reinkarnirajući na ekranu neka iskustva nijemih američkih crtanih »pornića« iz dvade-

setih godina. Nacrtana figura, zaista, ne mora po svom erotskom potencijalu zaostati za živom anatomijom glumice, naprotiv — pogotovo kad proizađe iz pera pravog majstora svog zanata.

A u tom rasponu od klasične »nevinosti« do moderne »grabežljivosti« nacrtane heroine — gdje smo mi s dometima »zagrebačke škole« i ostalih autorskih grupa i umjetnika animacije? Začudo — negdje pri dnu ljestvice!

Jer, jugoslavenski crtači su, izgleda, po pravilu, mizoginisti: ako već ženu potpuno ne zaobilaze (kao što je slučaj kod jugoslavenskih majstora Marksa, Štaltera, Zaninovića, Vunaka, Mimice, Lončarića, Majdaka), oni je usputno ocrtavaju kao karikiranu zloćudnost (Kolar), egzistencijalnog statistu (Kostelac), petrificiranu nakazu (Šajtinac) ili, pak, ratobornu divljakušu (Kristl — Dulcinea iz »Don Kihota«)...

Samo četiri autora naše režije posvetit će veći dio svojih oživljenih crteža ženi — shvaćenoj baš nimalo »ružičasto« i zgodno.

Analizirajući još 1964. godine svijet i nazor Dušana Vukotića, moj kolega Žika Bogdanović će s pravom istaknuti »muško—žensko« kao jedan od temeljnih dijalektičkih pokretača tog animiranog univerzuma.

Zaista, barem šest Vukotićevih kreacija sadrži u sebi jasnu konfrontaciju i sukob tih kategorija: ženska strana, po pravilu, trijumfira — ali se upravo time argumentira njena domišljata, lucidna i na svoj način svirepa dominacija.

»Cowboy Jimmy« (1957) otkriva već djevojčicu kao pravog vođu »klinačke« klape: mala, na izgled naivna spodoba s cvikerima upravlja, zapravo, svojim drugarima koliko i »velikanom« ispalim iz okvira ekrana...

»Osvetnik« (1958) zaoštrava sukob na nivou prve tragično intonirane Vukotićeve meditacije: žena je varljiva, muž — slabić, ljubavnik — napirlitani objekt, iz čega precizno slijedi saznanje o egzistencijalnom prostoru u kojem muškarac ništa ne može riješiti u vlastitu korist — čak i kad to nastoji pokušati. Riječ je ovdje o prepjevanoj poetici Čehova. No, unutarnja ironija kojom se relacija »muško — žensko« osvjetljava idealno pogoduje modernom autoru...

»Krava na Mjesecu« (1959) vraća nas u svijet mališana, no kroz oblandu »djetinje« podvale izviruje samo malo ublažen konflikt »Osvetnika«: da stvar bude gora, žena se ovdje otkriva maštovitijom i umnijom od muškarca, oslonjenog samo na fizičku snagu i ortodoksnu logiku...

»Surogat« (1961), uz ostalo, i taj motiv dovodi do vrhunca unutar Vukotićevog opusa: čak i kad se ljudska bića zamijene umjetnim, lažnim — žensko će ostati neuporedivo superiorno nad svim svojim »muškim« partnerima...

»Igra« (1962) treća je simbolička projekcija sukoba u dječji univerzum: i opet se [illegible] nacrtana — već živa) po-

javljuje mala Eva, biće što pokreće zaplet, nasuprot sirovom, grubom Adamu, čija histerija uskoro preobraća igru u katastrofu...

Konačno, »Opera cordis« (1968) zatvara ciklus sumornom dramom: zaviriti u žensko srce znači nepažljivo dotaknuti pakleni stroj — poručuje nam umjetnik. I zaista: upravo iz tog šarmantnog organa reprezentativne ambasadorke »slabijeg spola« niču iznenađenja još jednom porazna po nespretnog, narcisoidnog partnera...

Poseban kvalitet Vukotićeve ideje, naravno, kristalizira se upravo čestim svođenjem situacije »muško — žensko« na relaciju »dječak — djevojčica«: dobivamo tako neku vrstu prototipa, izvjesnu startnu poziciju za sve kasnije slične zaplete što ih život sadrži, pa se ovim (od početka kategoričkim) impostiranjem žene kao nesumnjivog gospodara i dirigenta egzistencije čitav taj ciklus otkriva poemom u kojoj svaki čin označava po jedan poraz, po jedan pad muškarca...

Zlatko Bourek nadahnuto je zloban karikaturist upravo kad mu na um padne da kistom ili perom ocrta konture ženskog tijela: čitav onaj detaljistički barok njegove morfologije, sva sklonost da prepoznatljivu formu učini što grotesknijom, izvitoperenijom i tragikomičnijom parodijom dolazi baš tada do punog izražaja!

»Kovačev šegrt« (1961) otkriva već ženu kao posjednicu mračnih sila, kao nezasitu zlotvorku koja muškarca (odnosno — muškarce) upotrebljava kako, kada i koliko to želi, bez ikakva obzira i samilosti...

»Bećarac« (1966) bogata je galerija prototipova: mlada ili stara, lijepa ili ružna, debela ili vitka — žena je tek iskušenje, tiranin, prevrtljivac ili grubi gazda, zapravo sitni maloposjednik životnih dobara, muškog »roba« na prvom mjestu...

»Kapetan Arbanas Marko« (1968) po treći put izvlači viziju žene iz narodne poetske predaje i opet to čini tendenciozno, na ranije pokazan način: vrli Marko jest jak, potentan i nezaustavljiv u svojim ratničkim i seksualnim pohodima — tri njegove ženske žrtve sačekat će trenutak slabosti i bez milosti ga popeti na križ, baš poput poganskih osvetnica ili mitskih furija...

»Mačka« (1972) je trenutak bourekovskog ucjelinjenja ženskog prokletstva: postavši od podozrenja vrijedne životinje, heroina će do kraja sebi podrediti naivnog pjesnika, zatim ga natjerati na krađu i umorstvo — i tek će drugoj ženi, prastaroj boginji, poći za rukom da joj stane na put...

»Crvenkapica« (1974), jedini Bourekov lutka-film, jezovita je karikatura koja ženu osvjetljava kao pohlepnog, krvožednog, a u svemu tome podjednako opasnog i smiješnog monstruma...

Bourekova oštrina, zaista, nema pandana u animaciji: i sreća je što mu slike na ekranu uvijek odišu posebnom dopadlji-

vošću i šarmom — bez čega bi njegov ugled kod publike (barem — ženske) bio brzo doveden u pitanje.

Zlatko Grgić i Nedeljko Dragić očigledno su umjetnici modernije, savremenije struje. Bliži životu od ostalih učesnika »zagrebačke škole«, inspirativno okrenuti konkretnoj pojavnosti svakidašnjice, prezentiraju nam mnoge oštre i lucidne opservacije baš kad se pozabave ženom unutar svojih vrijednosnih sistema.

Za Grgića — svakako su najkarakterističniji mini crtani filmovi, onaj, na primjer, u kojem žena (znatnijih godina, usput budi rečeno) otkida gljivu što bezobrazno izrasta na »izvjesnom« dijelu muškarčevog tijela — da bi umrla od otrova progutavši je, ili, pak, čuveni »Make love not war«, prvi ideološki i praktični prilog jugoslavenske animacije grupnom seksu, njegovim društvenim i političkim implikacijama.

A Nedeljko Dragić dostiže vrhunac uvijek kad se crtežom suprotstavi predstavnicama lijepog spola: sve tamo od žene iz »Striptiza« koja sve do pred kraj neodoljivo liči na kravu, pa preko nezaustavljive Matilde iz remek-djela »Idu dani«, do grabežljive žabe-princeze iz »Tup tup« i onih usput ocrtanih kreatura iz »Dnevnika« — proteže se serija u kojoj muškarac stradava bez ostatka kao krajnje zloupotrebljen, eksploatiran i potlačen kukavac. Sve to, naravno, govori ne samo o supremaciji žene, već i o slabosti muškarca u tabloima »zagrebačke škole«: taj prekrasni buket remek-djela, serija kojom bi se i mnogo veće kinematografije od jugoslavenske s pravom mogle podičiti — krije u sebi jednu od najkompletnijih dijagnoza mizoginije, duboke, kronične i neizlječive!

Odakle to, kako i zašto — nije na nama da odgovorimo.

U svakom slučaju, koliko u navedenim primjerima stradava klasični mit žene kao dobročineće boginje života — tako se isto raspada i predodžba velikog muškarca, »dase« čija je snaga proporcionalna spretnosti, a hitrina — efikasnosti...

Jedan jedini autor — a i taj usputno — spreman je, izgleda, obraniti čast i slavu lokalnih muškarčina: riječ je o Borislavu Šajtincu i kratkom filmčiću što ga kreira za Oberhausenski festival pod tradicionalnim naslovom »Put k susjedu«. Riječ je tu o smrti koja prilazi kućerini kojom ječi slavljeničko raspoloženje, o blijedoj aveti koja najprije kuca, zatim provaljuje u unutrašnjost — da bi se na kraju iz gužve koja izbija — izvukla ostavši u drugom stanju! Tako briljantna iznimka, na žalost, samo potvrđuje pravilo.

A s obzirom na poznatu inventivnost i maštu jugoslavenskih animatora, nije teško zamisliti kakve će još sve »mračne« odgovore pronaći za na izgled bezopasno, naivno pitanje — »kako nacrtati ženu?«...

Galina Dolmatovska (SSSR)

»... i ja se poistovećujem s Tobom,
Epoho,
i Ti kroz moje srce govoriš«

Ove redove napisala je ruska pesnikinja Olga Bergoljc — žena krhka, lepa, koja je u punoj meri upoznala sreću i slavu, tugu i gubitke. Devet stotina dana provela je u opkoljenom Lenjingradu. Njen tihi glas preko radija iz opsednutog grada širio se po celoj zemlji kao dašak nade, kao himna nepokolebljivosti u užasima rata.

Sredinom šezdesetih godina režiser Igor Talankin režirao je film »Dnevne zvezde« po knjizi lirske proze Olge Bergoljc. Svetska kinematografija je mnogo puta pokušavala da prikaže na ekranu umetnički razvoj kroz dušu stvaraoca. Igor Talankin i glumica Ala Demidova, stvorivši od pesnikinje svoju heroinu, dali su filozofsko i lirsko tumačenje ove teme. U mašti heroine sjedinili su se istorija otadžbine i današnji dan, prošlost i sadašnjost. Ona je dete ruske zemlje, u njenoj sudbini tragično i uzvišeno oseća se puls našeg složenog vremena.

Velika tradicija ruske literature — briga o moralu. Često nezadovoljna muškarcem, literatura je tražila ideal u ženi — u njenoj veštini da bezgranično voli, u njenoj vernosti, u samopregoru. Stopama te tradicije išla je i mlada sovjetska kinematografija, prikazujući dela takve moralne snage kakve ekran još nije video.

Mati Gorkog — Nilovna, viđena očima Vsevoloda Pudovkina, sjedinila je u sebi ono iskonsko žensko i savremeno, rođeno iz razumevanja borbe za socijalnu jednakost.

Vreme je slikalo likove svojih heroina. Nepismena seljanka Aleksandra Sokolova, koja je navikla na poniženja i muževljeva maltretiranja — jer po starom: »Ko se voli, taj se bije«, od svojih prvih nevešto napisanih slova, koja je nevešto škrabala ostatkom olovke, uzdigla se do razumevanja i neophodnosti kolektivnog rada, povela je za sobom ljude i postala je državni službenik. Njen lik podarila nam je Vera Marecka u filmu A. Zarhija i I. Hajšica — »Član vlade«.

Ludi ritam prvih sovjetskih petoletki, žeđ stvaranja, romantika osvajanja Severa i Dalekog istoka, tih zabačenih kutaka, sve je to prodrlo na ekran u filmovima Sergeja Gerasimova — »Sedmoro smelih«, »Komsomoljsk«, »Učitelj«, obasjanim zapanjenim, ushićenim i okrenutim ka dobru pogledom Tamare Makarove.

Zemlja se izgrađivala, rasla, smejala — i pevajući uvećavala je tu radost Ljubov Orlova u sunčanim, vragolastim komedijama Grigorija Aleksandrova — »Veseli momci«, »Cirkus«, »Volga-Volga«.

Takva je priroda filma — da lik koji se pojavio na ekranu silazi u salu: filmski junak postaje prijatelj, sabesednik, duhovni

saputnik miliona ljudi. Ili — oponent u diskusiji, protivnik u borbi... Dostigavši novi, dotle neviđen stepen zbližavanja sa životom naroda, sovjetska kinematografija je aktivirala duhovni, emocionalni dijalog ekrana i sale, dodavši novu snagu procesima samoidentifikacije gledaoca sa filmskim junacima.

U neprimetnoj, bezbednoj poštanskoj službenici Mašenjki (Valentina Karavajeva) iz istoimenog filma Julija Rajzmana, snimljenog uoči rata, pojavile su se osobine generacije koja je pošla da ratuje »ne spoznavši ljubav i ne popušivši do kraja poslednju cigaretu«, generacije — kojoj je bilo suđeno da postane velika. Da je prošlo još malo vremena, Mašenjka bi postala partizanka Zoja, do juče moskovska učenica koju su fašisti obesili kod sela Petriščevo. Kinematografija nam je o njoj ispričala u filmu Lava Arnštama, pokazavši šta je formiralo Zoju kao sovjetskog čoveka i dalo joj snage da izdrži do kraja zversku svirepost zavojevača.

Bosa, sa detetom u rukama, ide poljem koje je pokriveno snegom partizanka Olena Kostjuk, ide na gubilište, podigavši visoko glavu. A za njom ostaju — spaljene kolibe, porušeni gradovi, ljudi do smrti izmučeni od okupatora, putevi rata. Za Nataliju Užvij, protagonistkinju uloge Olene Kostjuk u filmu »Duga« Marka Donskog, mržnja prema neprijatelju koji je došao u njenu zemlju — je lična, neobuzdana mržnja. Uloga — gotovo bez reči, ali kakva snaga emocija izbija iz njenih vatrenih očiju, sa lica okamenjenog od patnje! Podvučena jednostavnost pokreta, sporost trudne žene, odsustvo efektnih gestova, pozâ — ta plastičnost glume dala je liku Olene veličanstvenu, pritajenu snagu. Ekran je zahtevao istinitost skrivenih emocija, lakonizma. Surov, okrutan realizam Donskog potresao je svet. Ne bez razloga mnogi sineasti smatraju da je »Duga« jedan od početaka neorealizma, kao i drugih plodonosnih pokreta posleratnog filma.

Veoma je slična po duhu i snazi Oleni Kostjuk i junakinja filma Fridriha Ermlera »Ona brani otadžbinu«, koju je igrala Vera Marecka.

Uporedo sa delima koja apeluju »Ubij neprijatelja«, ratnicima su bili neophodni i filmovi o muškom drugarstvu, o vernoj ljubavi. Plakatiranost u pozitivnom smislu te reči u filmovima Fridriha Ermlera veoma je slična mekom lirizmu filma Aleksandra Stolpera i Borisa Ivanova »Čekaj me«. Stihovi Konstantina Simonova »Čekaj me«, štampani na stranicama »Pravde«, išli su od usta do usta, prepisivani su i čuvani na izlizanim listovima hartije po džepovima vojničkih bluza. Ti stihovi su — strasni apel, nada, zakletva. »Čekaj me i ja ću se vratiti«... Junakinja filma Liza (Valentina Serova) postala je simbol ženske vernosti; »svojim čekanjem« ona je spasla milione vojničkih srdaca i pomogla im da izdrže pakao rata, hiljadama kilometara udaljenih od svojih voljenih.

Vrativši se na ekrane u godini kada se slavila tridesetogodišnjica Pobede, filmovi o ratnim danima potvrdili su svoju slavu.

I još jedan bitan i plemenit datum ruske istorije obeležili smo u prošloj Godini žena — 150-godišnjicu ustanka dekabrista. Film režisera Vladimira Motilja »Zvezda zanosne sreće« priča nam o ženama dekabrista. Jedanaest ruskih žena »koje niko nije optuživao otišle su dobrovoljno u progonstvo« (Dostojevski), ne razmišljajući potpisale su dokument o tome da će deliti sudbinu sa robijašima i da će one kao i njihova deca rođena u Sibiru izgubiti svoje titule i plemićke privilegije. Dekabrista P. Beljajev je o njima napisao: »Slava i lepota vašeg pola! Slava zemlje koja vas je rodila! Slava muževa koji su darivani takvom bezgraničnom ljubavlju i privrženošću...« Činjenice koje su nam poznate iz školskih udžbenika, a ipak film nas uzbuđuje i raznežuje — taj visoki moralni nivo koji nam je prikazan u likovima žena dekabrista.

Jedno od najinteresantnijih otkrića tog filma — jeste kneginja Katarina Trubecka, koju igra Irina Kupčenko.

Irina Kupčenko je glumica skrivenog temperamenta. U »Zvezdi zanosne sreće« ona u sceni sa irkutskim gubernatorom Cajdlerom bez pritiska, bez afektacije, bez patetike, mirno i tiho izgovara reči koje ne zvuče ubedljivo: želim da idem: I to je sve. A ipak ga ubeđuje. Nepoznata snaga duha otkriva se u prozirnim očima na prozirnom licu.

Ruskim ženama je posvećen ovaj film. U autorovoj posveti ne oseća se samo poštovanje minulog podviga, već i ushićenje večnom lepotom ženske duše.

Irina Kupčenko — Liza Kalitina u »Plemićkom gnezdu«, Sonja u »Ujka Vanji« — nisu samo glavne ženske uloge, iskrene i verodostojne u filmovima Andreja Mihalkova-Končalovskog, već je to njihov moralni ideal. U »Romansi o zaljubljenima« istog režisera glumica igra svoju savremenicu Ljudu — konobaricu u menzi, kojom se ženi iz očajanja Sergije, koji je izgubio voljenu ženu. Ljudi je poznata istina o prošloj ljubavi njenog muža, ona živi sa njim, voli ga iako je nevoljena, čeka sa dostojanstvom i odvažnošću njegovo zakasnelo, a toliko neophodno za oboje — priznanje. Kupčenko igra ženu mudru, koja razume, prašta, veruje, povećavajući time vrednost poslednjih kadrova filma.

Ima u »Baladi o vojniku«, filmu Grigorija Čuhraja, jedna kratka epizoda. Ratni invalid vraća se ženi plašeći se susreta — jer je žena mlada, lepa, pa šta će joj on takav, bez noge, samo teret. Prazan je peron. Zakasnila je. Ali ipak je došla, lepotica, koja je zaboravila na svoju lepotu, radeći noćima u fabrici u pozadini, sva izmučena, izgladnela i ogrubelih ruku. Lice ratnog invalida je sumorno i ozlojeđeno. Za momenat ona se zbunjuje videći ga takvog i gotovo se guši od bola, a čuju se očajno-vesele reči: živ si; i ona poleti njemu, svome, rođenom. Ona ide s njim pod ruku peronom, posmatrajući njegovo lice i govori mu beznačajne, nežne reči i odjedanput se spotakne o štaku i, pazeći da muž ne primeti njenu gorku nespretnost, menja korak i podešava ga prema njegovom. Svega četrdeset sekundi pojavljuje se

u kadru glumica Ela Leždej, ali gledalac joj veruje — da će ona do kraja da ostane sa voljenim, vraćajući mu snagu i sreću. Ona je — naslednica žena dekabrista.

Setite se opraštanja Veronike (Tatjana Samojlova) sa Borisom u filmu »Lete ždralovi« Mihajla Kalatozova, njene slabosti, prevare i njene snage i moralnog samoispitivanja sećajući se poginulog verenika — u složenoj Veronikinoj drami isto tako na svoj način razotkriva se lepota ženske duše.

Setite se širine, mekoće i duševne darežljivosti Ljube — Lidije Fedosejeve u »Crvenoj kalini« Vasilija Šukšina, setite se pet devojaka-vojnika u filmu »A zore su ovde tihe« Stanislava Rostockog — one su velike.

Svoj karakter koji ne liči ni na jedan drugi unela je u film Ina Čurikova — igrajući Tanju Tetkinu (»U vatri izlaza nema« Gleba Panfilova). Njen naivni i veliki talenat odražava se i u njenim slikama, i u njenoj ushićenoj zaljubljenosti i u službi revoluciji; ili Pašu Stroganovu u filmu »Početak« istog režisera. Paša — »izgledom nedopadljiva i uopšte čudna«, po rečima njenih drugarica. Na igrankama ima nezavidnu ulogu: da čuva tašne lepih drugarica, uveče uvek je spremna da pričuva tuđu decu, a u svakodnevnom životu skuplja mrvice nesigurne sreće sa tuđim mužem. A ipak režiser je u njenoj jednostavnosti primetio nešto neobično i izvanredno — takva će moći i na lomaču da se popne, odigraće ta devojka-radnica Jovanku Orleanku. Nova junakinja Ine Čurikove u filmu Gleba Panfilova »Molim za reč« takođe ume da mašta. Ona je predsednik grada i njena maštanja su vrlo aktivna — most treba napraviti da bi se mogle izgraditi kuće dalje od fabričkog dima na čistom vazduhu na drugoj obali. Jelisaveta Uvarova u svojim stremljenjima čini dobro i greši, i pati, ali ljubav prema ljudima i želja da im pomogne podižu vrednost tog lika.

Veličajući čistotu, privrženost, nežnost, ekran kao da vraća ženi njenu prirodnu iskonsku namenu, ono što tako želi gledalac današnjeg burnog veka. Kod gledalaca današnjice raste potreba i težnja da ponovo otkriju i ocene šarm ženske slabosti. U toj slabosti je — potvrđena snaga ženstvenosti. Sovjetska kinematografija suprotstavlja ovu vremenom neuništenu ženstvenost erotskoj razuzdanosti, seksualnoj revoluciji, koja nas vređa i ponižava i koja pretvara lepotu, ljubav, čulnost u robu koja ima dobru prođu.

Maja Ajmedova i Margarita Terjehova, Sofiko Čiaureli i Ljudmila Gurčenko, Vija Artmane i Nona Mordjukova, Baken Kidikejeva i Ljudmila Čursina — nemoguće je nabrojati sva imena glumica koje su svojim talentom proslavile ženu i koje su obogatile našu višenacionalnu kinematografiju.

Svet razmišlja o ženskim likovima. Tako je bilo oduvek i samo od stava umetnika zavisi da li će on da napravi gledaoca boljim ili će da probudi u njemu ono mračno, prljavo — eto

zbog toga je zabrinuta danas sovjetska umetnost, zbog problema učvršćivanja etičkog ideala.

Kroz lik žene mnogo toga se razotkriva u duši i karakteru naroda. Kroz lik žene je naročito prirodno prikazan prelaz ekrana od svakodnevnog ka uzvišenom — sutrašnjici čoveka i budućnosti čovečanstva, lepoti humanističkog ideala i humanističkom smislu naše borbe za uzajamno razumevanje i saradnju naroda u uslovima mira.

(S ruskog Kira Bogdanović)

Kurt Habernol (SR Nemačka)

»Filmovi su odraz ne toliko izrazitog uverenja i dogme koliko određenih nastrojenosti onih slojeva dubine kolektivnih raspoloženja koji više ili manje leže ispod praga svesti.«

Zigfrid Krakauer

Citat Zigfrida Krakauera stavio sam ispred svojih »Zapažanja o ženama u nemačkom filmu« jer s razlogom sumnjam da likovi žena kakvi se pojavljuju u nemačkim filmovima stvarno proizlaze iz »onih slojeva dubine kolektivnih raspoloženja koji više ili manje leže ispod praga svesti«. To znači, većina režisera, u stvari, ne shvata kakve »uloge« dosuđuje ženama u svojim filmovima.

Nećemo ovde govoriti o čisto komercijalno orijentisanom »starom« nemačkom filmu sa njegovim lepim ženskim likovima — idolima: Marijom Šel, Sonjom Ciman, Rut Lojverik i o njihovoj najčešće suzama bogatoj sreći. One su publici pružile likove »zdravog sveta«. Romi Šnajder, draga »Zisi«, umakla je toj sudbini punoj osećanja svojim »bekstvom« u Francusku. To joj se i danas zamera.

Ne, pozabavićemo se onim ženskim likovima koje je dao »novi«, »mladi« nemački film. Pokušaćemo da otkrijemo kakve su to žene, kakve »uloge« igraju u filmovima režisera koji su nemačkom filmu poslednjih godina pomogli da ponovo dođe do nekog ugleda, do internacionalnog ugleda.

Počnimo apsolutnim negativ slučajem, počnimo Vernerom Hercogom. U njegovim igranim filmovima »Lebenszeichen« (Znaci života), »Auch Zwerge haben klein angefangen« (I patuljci su počeli od malog), »Aguirre, der Zorn Gottes« (Agira, gnev božji) i »Jeder für sich und Gott gegen alle« (Svako za sebe, a bog protiv svih) žene uopšte ne igraju nikakvu ulogu. U njegovim film

vima postoji, doduše, ponegde koji ženski lik kao sporedan, ali demonstrativne radnje izvode muškarci. Verovatno nije slučajno što njegovo »nahoče«, Kaspar Hauzer, koji se u svetu ovakvom kakav je baš ne snalazi, pokazuje čuđenje zbog toga. Verneru Hercogu — možda — dijalog sa ženom direktno tek predstoji. Za sada je u svojim znamenitim filmovima okupiran drugim problemima. Ili misli da muškarci žene ionako ne shvataju. Morali bismo ga jednom upitati o tome.

Sasvim nepristrasno — svakako i dalje bez nekih refleksija — dokumentuje Ulrih Šamoni u svom prvom filmu: »Es« (To) koliko malo (mladi) muškarci znaju o ženama. Devojka koja ovde živi sa mladićem mora sama da izađe na kraj sa psihičkim, moralnim i materijalnim problemom prekida trudnoće. Za njega je žena, mada on to ne priznaje, samo objekt zadovoljenja. Uostalom, sugeriše se tipično muško stanovište: žena koja ostane trudna sama je za to kriva — sažaljenje zaslužuje samo »pristojan« muškarac koji se »uprkos tome« ženi devojkom i žrtvuje joj svoju »slobodu«. Ulrih Šamoni u svom drugom filmu: »Alle Jahre wieder« (Svake godine ponovo) daje drugi eklatantan primer tipičnog držanja muškarca iz kruga »liberalnog« građanskog društva. Ovde muškarac ostavlja ženu i dete i odlazi mladoj ljubavnici. Ipak, Šamoni i njegov autor Lenc pokazuju sasvim jednostrane simpatije prema svom »junaku«. Zabavljaju sebe i publiku ćiftinskim ponašanjem i pri tom diktiraju — ne razmišljajući ili iz uverenja — ženi, razume se, ulogu pobeđenog. Muškarci su eto »takvi«, žene moraju da se sa tim pomire ako žele da budu voljene (a šta bi inače još mogle da žele?). Još jednom se Šamoni u »Wir zwei« (Nas dvoje) bavi temom odnosa muškarac — žena. Ovde muškarac sreće svoju prijateljicu iz mladosti koja se u međuvremenu lepo građanski udala. Hteo bi da nadoknadi ono što je nekada propustio: da sa njom spava. Konačno je nagovori, ali se to pretvara u neuspeh. A kriva je, očigledno, ona. Jer, da je on izvanredan »ljubavnik«, on u pauzama dokazuje u krevetu sa svojom prividno emancipovanom ljubavnicom. Kod Šamonija slika žene svodi se na to da je ona muškarcu potrebna za seksualno zadovoljenje, dok žena, naročito ako je udata, dakle »zbrinuta«, nema prava na zadovoljstvo. U svoja tri dalja filma: »Quartett im Bett« (Kvartet u krevetu), »Eins« (Jedan) i »Chapeau Claque« devojke su spale na čist objekt zadovoljenja. One su samo još »Nackedei's« koje bez duha poziraju i koje su ili bez pauze voljene ili bivaju oterane čim najave da imaju bilo kakve prohteve. Ma koliko se Ulrih Šamoni u svojim filmovima prikazivao raspoloženim — na kraju je i sam igrao glavnu ulogu — on u ženi ipak vidi samo sredstvo za postizanje ličnog zadovoljstva. Izgleda da o ženama misli da sve brinu jedino o tome kako da mušku slabost prema ženskim dražima iskoriste u cilju obezbeđenja »nabavljača« za sebe. U svom debitantskom filmu on nije bio u stanju da »zaljubljenost« baš lepo prikaže. Prave ljubavne veze u njegovim fil[illegible] nije bilo.

Dr Aleksandar Kluge tvrdi u jednom intervjuu: »Volim žene. Ženski način mišljenja me oduševljava. Smatram da stoje iznad apstraktnog muškog razuma.« U ovom oduševljenju krije se — nesvesno — nisko podmetanje; naime, žene ne mogu da misle apstraktno. Kako žene misle, Kluge je demonstrirao i previše jasno u nizu filmova. Najpre u »Abschied von gestern« (Rastanak od prošlosti). Njegova sestra Karin, koju je uspešno prekrstio u Aleksandru, igra glavnu ulogu: devojku koja je prebegla iz DDR i koja pri pokušaju da sebi stvori egzistenciju postaje kriminalac i dospeva u zatvor, gde na svet donosi dete jednog oženjenog čoveka. Kluge pušta svoju »junakinju« da stalno nerazumno radi. Tačnije rečeno, »vođena osećanjima«, grublje rečeno, glupo ili ludo. Ako posmatramo njegovu Anitu G., prilično prisilno nam se nameću kliširane predrasude kakve su uobičajene u društvu muškaraca i koje su uvek negativne: »ženska logika«, na primer — a to onda znači: žena upravo ne može logično da misli. Čini mi se da Kluge obmanjuje i nas i sebe svojim »oduševljavanjem« za »ženski način mišljenja«. U stvari, radi se o njegovim ličnim »mislima« — spontane ideje i kritičke primedbe — koje, da ih ne bismo prepoznali, stavlja u usta žene. Od muškaraca u svojim filmovima pravi, da bi potkrepio svoju tezu o »apstraktnom muškom razumu«, neprijatne brbljivce, obrazovane sveznalice, koji, u stvari, ništa ne shvataju. Prepredena i lukava metoda.

Još drastičnije Kluge postupa u svom drugom filmu koji je pravio sa svojom sestrom: »Gelegenheitsarbeit einer Sklavin« (Prigodni poslovi jedne robinje). »Robinja« je kod Klugea žena koja je udata. Udata — naravno — za jednog jadnika koji samo zanoveta, ne pomaže joj u kućnom poslu, samo sedi kod kuće i »studira«. Ali on je, eto, obrazovaniji, ume ispravno da misli, dok ona, glupača, samo spontano reaguje. Kluge odmah i kao komentator dokumentuje šta za njega znači »ženska logika« ili »način mišljenja«. On kaže: »Da bi sebi omogućila da ima više dece, Rozvita privatno obavlja abortuse.«

U časopisu »Frauen und Film« (Žene i film) autorka Marliz Kalvajt primećuje sasvim ispravno: »Kluge načinje problem žena. Utoliko gore što nigde u njega ne prestaje: abortus, tiranija muškarca, preteran rad, teškoće oko čuvanja dece. Rozvita se nalazi usred svih tih problema, a Kluge prikazuje ženu koja je isuviše glupa da bi spoznala svoje probleme.« Karikirajući i u ovom filmu oholost muškaraca, on stvarni konflikt muškarca i žene svodi na vic. On odnos muškarca i žene čini nestvarnim. Žena, pre svega, postaje neverovatna veštačka figura. Jer u stvarnosti teško da bi koja žena tako dugo dopuštala jednom nadmenom strašilu od čoveka da je ponižava, a pogotovu ako je ona ta koja zarađuje za život. Rozvita ostaje »odana« svome mužu i dopušta još na kraju, pošto je, navodno, postala politički svesna, da joj »On« drži pridike kao kakvoj maloj glupači. Naravno, Kluge je Rozvitu pustio da čini i govori mnogo budalastog, nerazumnog, nepromišljenog da čovek mora da posumnja da li ona ima i trun-

ke inteligencije i smisla za stvarnost. Ali Kluge upravo to i veliča tako licemerno kod žena: što one — navodno — postupaju ne razmišljajući, spontano.

Sa ciničnim naglašavanjem on ženama odriče svaku sposobnost za racionalnost. One nikada ne mogu da unapred sagledaju posledice svojih postupaka; stoga uvek padaju i propadaju sa svojim najboljim namerama. On Rozvitu, doduše, u produžetku često prikazuje kao hladnu i proračunatu, ali joj njena glupa spontanost stalno kvari račune. Rozvitinu situaciju na početku, zajedno sa mužem i decom, Kluge lapidarno komentariše: »Unutra je toplo, napolju je hladno.« Ali, kada Rozvita izađe »napolje«, mora da se ponaša kao dete koje kaže: »Tako i treba mojoj majci, nek mi se smrznu prsti. Zašto mi nije kupila rukavice?«

Klugeove žene toliko su bezazlene da su detinjaste, naivne, željne učenja, jer su neobrazovane, nepraktične i nespretne. Nedostatak svesti Kluge već u prvoj rečenici u filmu »Prigodni poslovi jedne robinje» komentariše ovako: »Rozvita u sebi oseća neizmernu snagu, ali iz filmova ona zna da takva snaga i postoji!« Ovu tvrdnju odmah potkrepljuje insertima iz sovjetskog muškog filma »Čapajev«, a kao međunaslov ubacuje jednu rečenicu Fridriha Engelsa: »Sve što ljude pokreće mora da prođe kroz njihovu glavu, a kakav će to oblik u toj glavi dobiti, zavisi veoma mnogo od okolnost.« U Klugeovoj dijalektici to znači: Pazite, sada ću vam pokazati zašto iz ženskih akcija nikad ništa ne ispadne. Setite se, sve mora prvo da prođe kroz njihovu glavu zatvorenu za racionalno mišljenje — a onda sve zavisi od »okolnosti«, a i sami vidite kako su one loše.

Kritičar Ernst Vent kaže o Aleksandru Kluge: »Lice na kome se svaki susret sa svetom, ma kako beznačajan, odslikava kao »zaprepašćenje«.« To je napisano posle filma »Rastanak od prošlosti« i veoma je pogođeno. To važi, nešto ublaženo, i za film »Prigodni poslovi jedne robinje«. Samo što u ovom filmu još nedvosmislenije postaje jasno šta Klugeovim ženama nedostaje: neposredna čulnost prema ljudima sa kojima dolaze u kontakt i sa kojima bi morale da budu u savezu. Klugea fascinira lice njegove sestre, ali joj ne dopušta nikakve fascinacije, nikakve naklonosti ili predanosti. Ona sme da bude samo »postiđena«, »svesna svoje krivice« ili — kao »Die Artistin in der Zirkuskuppel« (Artistkinja u cirkuskoj kupoli) — »bespomoćna«.

U prvom filmu Folkera Šlendorfa: »Der junge Törless« (Mladi Terles) tek onako, sa strane, pojavljuje se jedna žena: seoska bludnica. Ona pitomcima služi kao dobrovoljno sredstvo da dečake oslobodi pubertetskog seksualnog pritiska, pomogne im da osete nasladu i sakupe prva erotska iskustva. Za glumicu u njegovom drugom filmu: »Mord und Totschlag« (Ubistvo i smrtonosni udarac), Anitu Palenberg, on kaže: »Ona je lepa koza.« To nije baš mnogo i objašnjava možda malo i neuspeh filma. Šlendorf u Palenbergovoj nije video devojku, ženu, nego lepu životinju. I ona je [illegible] o i delovala [illegible] filmu. Šlendorf je u cilju

demonstracije nabija na kolac, upravo sa onim dečačkim »nevinim« sadizmom koji je još u »Mladom Terlesu« izazvao različite reakcije.

Svoj prvi pravi »ženski« film snimio je tek nekoliko godina kasnije: »Strohfeuer« (Prolazno oduševljenje) — po scenariju, u biti autobiografskom, za njega udate glumice Margarete von Trota, koja je sama preuzela glavnu ulogu. Po mom mišljenju, prvi ženski lik u novom nemačkom filmu koji nije nastao iz muških predrasuda.

U međuvremenu je u mladom filmu — kao nastavak Sabine Sinjen — bilo pretežno »Party girls« (Eva Renci) ili »krevetskih zečica« (Andrea Rau, Gila von Vajtershauzen, Helga Anders, Uši Glas). Komedija »Prolazno oduševljenje« pokazuje koliko je za jednu mladu ženu izuzetno teško, čak i danas, da privatno i poslovno bude prihvaćena kao samostalan čovek. Margaret von Trota to ne uspeva. Ona na kraju ipak mora da uplakanu glavicu spusti na zaštitničko jako rame muškarca. Ipak, možemo se nadati da će ostati pošteđena novog patrijarhata i da će biti priznata kao partner. Samo strogim zahtevima potpune emancipacije nije bila dorasla.

I junakinja poslednjeg Šlendorfovog filma »Die verlorene Ehre der Katharina Blum« (Izgubljena čast Katarine Blum) — prema polemičkoj pripoveci Hajnriha Bela — ima karakter izrazitog borca za samostalnost i ličnu nezavisnost. Ali, mada je to naslovni lik i stoji u središtu zbivanja, Katarina je samo lepo sredstvo za dobar politički cilj. Namera Belove knjige i filma bila je, svakako, da utiču na svest široke publike i ukažu na zlo koje predstavlja reakcionarna senzacionalistička štampa koja vlada tržištem, pa na taj način obrazuje i mišljenje — i kako joj pravosuđe i policija prisilno ili čak namerno idu na ruku. Da bi se imalo takvo dejstvo na publiku, glavna junakinja bi morala da, po mogućstvu, bude tako opremljena da pobuđuje simpatije. Angela Vinkler kao Katarina već u prvim nastupima ima onaj naručeni izraz brutalno osramoćene devojke. Bezosećajni policijski komesar cinično pozleđuje njenu »nevinost« opscenim govorom. Njena naklonost prema čoveku koga prima i kome pomaže da pobegne bila je čista »ljubav na prvi pogled«, toliko čedna da osećanje nepravde uopšte nije moglo da se pojavi. I kada na kraju ubija zlog novinara koji ju je rečima obeščastio, ona postupa promišljeno, pa ipak kao u transu — ili, kako je to Šlendorf izrazio, »kao služavka koja dohvata kuhinjski nož«. Mlada, savremena, probuđena i hladna žena sa kritičkim razumom? Ne, tragična devojka — sanjalica iz vaspitnog romana XIX veka. Anđeo, isuviše čist za ovaj odvratni svet.

Ostaje nekoliko zapažanja u pogledu žena kod Rajnera Vernera Fasbindera. Njegov osnovni stav u pogledu mogućnosti razumevanja između muškarca i žene odražava se već u njegovom prvom naslovu filma koji najavljuje: »Liebe ist kälter als der Tod« (Ljubav je hladnija od smrti). Za Fasbindera između polo-

va, između ljudi uopšte, postoji samo jedan važeći zakon. To je zakon zavisnosti i poslušnosti. Jedino u njegovim ranim »gangster« filmovima izgleda kao da je poslušnost stvar samo žena, koje se više ili manje nedvosmisleno ponašaju bludnički. Ali ovaj režiser postepeno sve jasnije izvlači da se zavisnost zasniva na obostranosti i određuje način delovanja žena i muškaraca u njegovim filmovima. Pa i kada kasnije opisuje homoerotične, homoseksualne, kao i lezbejske odnose, kod Fasbindera se u srži uvek radi o poslušnosti. Pri tom se stalno i pošteno govori o ljubavi, bar o potrebi za nežnošću, za »biti voljen i prihvaćen«. Pomirljivi happyend nije moguć jer je kod Fasbindera upravo »ljubav hladnija od smrti«.

Samo u njegovim melodramskim filmovima, kao »Die bitteren Tränen der Petra von Kant« (Gorke suze Petre fon Kant), gde su žene same sa sobom, ili u »Faustrecht der Freiheit« gde su muškarci sami sa sobom, ima kratkih trenutaka jedne, svakako, iluzorne ljubavne sreće. Utoliko je onda strašnije i povredljivije izlaženje iz iluzije i kraj u jadu i očaju. Fasbinder ne poznaje funkcionalan ljubavni odnos. Ukoliko od samog početka nije isključena izolacijom pojedinca, Fasbinder uvek vidi samo kako se naklonost izobličuje u poslušnost, kako je posledica ljubavi izrabljivanje i ponižavanje. Samo u jednom filmu kod Fasbindera naklonost počiva na uzajamnosti — u »Angst essen Seele auf« (Svi drugi se zovu Ali). Tu dvoje ljudi njihova usamljenost, njihova izolovanost povezuje u usamljenost udvoje i oni su čak spremni da svoju ljubav brane pred neprijateljski raspoloženom okolinom — da je održe. Ovaj film, i pored sve realnosti u detaljima i miljeu, ima karakter bajke. Fasbinder ovde ipak opisuje utopiju, tom ljubavnom pričom između rano ostarele pokućarke i »Gastarbeitera«, koja njemu izgleda mogućom. Čovek samo mora da ima hrabrosti da veruje u dobro u ljudima i — makar i zbog sopstvene koristi — da dopusti da tolerancija vlada. Ali gde naći te osobine? U ovom svetu, po Fasbinderu, dominiraju mržnja, brutalnost, želja za vlašću, egoizam i duhovna surovost. One uvek razaraju svaki pokušaj nežnosti koja je ljudima — muškarcima kao i ženama — neophodna. Da još jednom citiramo Krakauera:

»Filmovi su odraz ne toliko izrazitog uverenja i dogme koliko određenih nastrojenosti onih slojeva dubine kolektivnih raspoloženа koji više ili manje leže ispod praga svesti.«

To se najpesimističkije, ali i najčasnije odnosi na filmove Rajnera Vernera Fasbindera. I sigurno nije slučajno što se njegovi junaci i junakinje vrlo često pojavljuju u ogledalu.

(S nemačkog Mirjana Avramović)

Roland Holovej (Sjedinjene Američke Države)

Na američki film utisnut je znak žene filmskog radnika od njegove najranije istorije. Čim su priče zamenile putopisne snimke, filmovi od dve rolne u velikoj meri počivali su na mašti i intuiciji žene da posao obavi na najbrži mogući način, ne služeći se scenarijem ni dramaturškim odeljenjem.

Meri Pikford je pravila skice za D.V. Grifita, a malo njih bi poricalo da se o svojoj karijeri starala do određivanja i samog ugla snimanja, kad je već bila uspostavljena njena omiljenost u masama.

Lilijen Giš nije bila samo jedna od Grifitovih omiljenih zvezda. Ne jednom imala je ovlašćenja reditelja dok bi majstor bio zauzet na drugoj strani, iz jednostavnog razloga što je Grifit znao da će njegovi tehničari više uvažavati ženskog nego muškog pomoćnika reditelja! Gišova je 1921. godine u celosti samostalno režirala film »Preuređivanje muža« (Remodeling Her Husband), a svoju novu karijeru napustila govoreći: »To nije posao za ženu!«

Holivud je bio podešeniji da u dvorcima filma udovolji više ženama nego muškarcima. Sve scenarije Sesila B. De Mila pisala je ili popravljala Džini Mekferson. Anita Los je u petnaestoj godini počela da snabdeva Biograph Studios pričama. Džun Metis je otkrila latinski šarm Rudolfa Valentina i rukovodila njegovim najboljim filmovima, nesumnjivo menjajući stil života dvadesetih godina filmom »Šeik« (The Sheik).

Tokom zlatnog doba nemog filma Holivud je negovala žena filmski radnik. Istina je, isto tako, da je film prestao da bude erotičan kad je Holivud umro. Današnji talas pornografije predstavlja prokletstvo neuljudnih muškaraca. Svi novatorski nemi filmovi nisu sačuvani za istoriju, tako da nikad nećemo moći potpuno da shvatimo doprinos relativno nepoznatih žena reditelja kao što su Frensis Merion (najomiljenija spisateljica Meri Pikford), Doroti Arzner, Loiz Veger, supruga Sidnija Drua, i supruga Valasa Rida (koje nakad nisu uspele da odvoje svoja imena od imena svojih muževa), Mardžeri Vilson, Vera Mek Kord, Lilijen Đusi, Frensis Nordstrom, Džulija Krouford Ajverz i Žaklin Odri. U znamenite scenaristkinje, uz gospođicu Glin i gospođicu Mekferson, spadaju i Bes Meredit i Linor Kofi — ova druga produžila je da ostvaruje svoje sposobnosti u razdoblju zvučnog filma.

Najkompletnija žena reditelj Holivuda bila je Ida Lupino, koja je prekinula niz muškaraca reditelja odmah posle rata, kada se sa snimanja u studiju prešlo na rad na terenu. Kao »reditelj glumaca« mnogo više se držala strasti i osećanja pri vođenju priče nego samog pripovedanja u filmovima »Nepoželjno« (Not Wanted, 1939), »Nasilje« (Outrage, 1950), »Nikad strah« (Never Fear, 1950) i »Čvrsto, brzo i lepo« (Hard, Fast and Beautiful, 1950). Ovi filmovi odražavali su i njeno oslanjanje na uzdržanu samodovoljnost kao glumice.

Međutim, nju je zasenila Maja Deren, vodeći teoretičar američkog »avangardnog« filma. Čitav filmski opus Maje Deren bio bi dug jedva nešto više od jednog časa kada bi se povezali svi njeni »eksperimenti« filmovane psihodrame. »Mreže popodneva« (Meshes of the Afternoon, 1943), njen prvi i najduži film, gotovo je jednim potezom uzdigao američki eksperimentalni film do ugleda među intelektualcima i umetnicima. Taj film i filmovi »Na zemlji« (At Land, 1944) i »Ritual u preoblikovanom vremenu« (Ritual in Transfigured Time, 1946), koji su usledili, poigravali su se vremenom i prostorom na subjektivan, mitski način i uspostavili nove obrasce za čitav američki film, komercijalni kao i eksperimentalni, pedesetih i šezdesetih godina.

Današnji fragmentovani stil ličnog filma u Americi mnogo duguje uviđanjima ove izuzetno obdarene žene, kako je 1962. godine napisao Rudolf Arnhajm. U časopisu »Film Culture« izneo je zapažanje:

»Bila je od onih umetnika i mislilaca koji govore o velikom paradoksu našeg vremena; koji kažu da smo manje bliski svetu opipljivih stvari nego što je ikad bilo neko ljudsko pleme iako se naša civilizacija najviše približila prodoru u tajne neorganske i organske materije.«

U Godini žena američki film se odužio ženskom rodu tako značajnim filmovima kao što su »Žena pod uticajem« (The Woman Under Influence) Kasavetisa i »Alisa više ne stanuje ovde« (Alice Doesn't Live Here Any More) Skorsisa. Valeri Peren dobila je u Kanu nagradu za najbolju žensku ulogu za »Leni« (Lenny), pobedivši Džin Roulendz u ulozi »žene« i Elen i Berstin kao »Alisu« u ulogama potpuno posvećenim »oslobađanju«. Njen nastup u ulozi Leni Brus, žene patetično slabe, ali koja voli, najviše je podsticao i pamtio se od sve tri. Međutim, film koji bi pripadao ženi filmskom stvaraocu bio je »Ulica Hester« (Hester Street) u kojem smo načas mogli da zapazimo težak položaj žene u eksploatatorskoj fabrici na Menhetnu, 1896. godine.

(S engleskog Svetlana Stojanović)

Aco Štaka

Daleko su za nama vremena kada je lik Tede Bara (Theda Bara) ili Grete Garbo, čak i Ketrin Hepbern (Katharine Hepburn), bio simbol čitave filmske epohe. U sadašnje vrijeme vodeći glumci su najdirektniji predstavnici muškog glumačkog patrijarhata, a superzvijezda može biti čak i najružniji predstavnik »jačeg pola«. Ono malo preostalih filmskih prvakinja, da bi preživjele, moraju se zadovoljiti inferiornim ulogama neuro-

tičnih domaćica, seksepilnih tinejdžerki ili, jednostavno, bludnica. Filmski parovi godine nisu mješoviti, nego su to — Pol Njumen (Paul Newman) i Robert Retford (Redford), Dastin Hofman (Dustin Hoffman) i Stiv Mekvin (Steve McQueen). »Na filmu se ustalio svijet muškaraca koje bi mogle voljeti samo njihove majke«, kaže jedna rezignirana američka filmska glumica.

Ove pojave su najuočljivije u Holivudu, koji, ako hoćemo istinu, nikada nije ni gledao odveć seriozno na ženski doprinos sedmoj umjetnosti. Slično je i u drugim kinematografijama hipertrofiranih komercijalnih ambicija. U stvari, svjedoci smo neobično drastičnih repertoarskih krajnosti. Na jednoj strani su priče o »muškim problemima« poput Soteove (Claude Sautet) romaneskne pripovijesti o gubljenju biološke muške premoći, italijanskih serija o jadima policijskih inspektora, Raselovih grubijanskih kaskada o muškoj hipersenzibilnosti, jugoslovenskih heroika i poljskih saga o saplemenicima neustrašivog pana Sobejskog, a na drugoj — superprodukcija pornografije s maksimalnom zloupotrebom ženskog udjela.

Glumice širom svijeta imaju, zaista, hiljadu i jedan razlog da budu nezadovoljne. »Muka mi je od praznoglavih žena«, kaže Marša Mejson (Marsha Mason), »One propadaju, gube ili umiru«. Sjuzan Enspeč (Susan Anspach) je još direktnija: »U scenarijima koje dobijam žena je ili neurotičarka, ili drolja, prostitutka ili nečija kćerka. Ili, pak, postoje feministički filmovi u kojima žene mrze muškarce. Nikada nema pravog lika, s pravim nagonima i željama.«

Likovi-siluete

Degradacija žene na filmskom platnu ima vrlo duboke korijene. Kako piše Džon Hauard Loson (Jon Howard Lawson) u knjizi *Film i borba ideja*, inferiorna uloga žene na filmu najdirektnije potiče od njenog manje vrijednog položaja u društvu, njene političke i ekonomske situacije, to jest uslovnosti kapitalističkog svijeta. Analizirajući odnos holivudskih poslodavaca prema ženskoj glumačkoj radnoj snazi, Loson naglašava da Holivud smatra da su »šarm« i »seksepil« jedine prave vrijednosti ženske ličnosti u filmskoj priči. To je teorija po kojoj se čini dokazanim »da je žena manje razumna od čovjeka, da više od njega podliježe nagonima i da se lako prepušta primitivnim pobudama«. Za ove tvrdnje holivudski teoretičari pozvali su u pomoć Frojda, koji je uistinu pisao da »civilizacija uvijek više privlači aktivnost muškarca, stavljajući ga pred mnogo teže zadatke koji ga prisiljavaju na sublimaciju nagona, koju žena teško postiže«. Onda, po Frojdu, i potisnutost žena u drugi plan, zbog čega one zauzimaju neprijateljski stav prema civilizaciji. Iako je znano da upravo istorija civilizacije demantuje ove degradirajuće

ocjene, komercijalnom filmu nije smetalo da decenijama prosto tlači ženski glumački kadar. U novije, savremeno vrijeme mutnim ideološkim i političkim predstavama o ulozi žene pridružuju se škole ekskluzivnog filmskog mišljenja po kojima filmu nisu uopšte potrebni heroji i heroine. Heroji su nestali jer su mnoge ljudske aktivnosti izgubile obilježja heroizma. Reditelji avangardnih filmova su koncentrisali u svojim rukama apsolutnu vlast, pa su u svojim djelima-idejama zapravo oni glavni junaci. Tvorci autorskih filmova su jednostavno »oteli« predstavu glumcima! Bergman, Cukor i Micoguši, u čijim filmovima žene tumače vrhunska rediteljska nadahnuća, časni su izuzeci. Za ostale autore ženski lik je tek samo scenaristička pirueta, lik-silueta, a rijetko, vrlo rijetko, glavni faktor, nosilac i katalizator filmskog sadržaja. U filmovima fizičke napetosti, odlučnosti, kuraži i preduzimljivosti formalno je još manje razloga za značajnije učešće ženskih aktera. Američki vestern, taj supermuški žanr (po meni je to »produženi« američki ratni film), vrlo je rijetko pridavao bitniju važnost ženama i kćerkama pionira. Pripadnice »slabijeg pola« zauzimaju poziciju manje značajnu od konja ili kolta tih svemoćnih simbola vesternskog mita. Mjesto je ženi na ranču, uz muža i pirgavog sinčića, ili u »salunu« uz kockare, kravare i revolveraše. Kalamiti Džejn i Klementina su samo rijetki primjeri scenarističke emancipacije ženskih likova.

Slijedom naznačene logike u ratnom filmu, koji se još manje prepušta romantici heroizma usamljenih utjerivača pravde, i to upravo zato što se bavi najkolektivnijim nevoljama svijeta, ženi, po svemu, uopšte ne pristaje da se upetljava u krvave »muške poslove«. Pisci i producenti odredili su joj položaj u pozadini, a na frontu uz ranjenike. Ako je, ipak, borac, onda će to biti špijunka, pa će se svaka nova generacija reditelja i producenata potruditi da snimi »svoju« verziju Mate Hari. Ali, iako bez puške, žena u standardnim zapadnoevropskim i američkim filmovima nije ostala bez čari oružja, te će se, recimo, u Formenovim (Carl Forman) »Pobjednicima« pojaviti čitava četa zavodnica i ljepotica — Melina Merkuri (Mercouri), Rosana Skijafino (Rossana Schiaffino), Žana Moro (Jeanne Moreau), Senta Berger, Romi Šnajder (Romy Schneider), Elke Zomer (Sommer) i sve će se valjano truditi da uljepšaju život vojnika između dvije bitke. Vajlerova »Gđa Miniver« (Mrs Minniver) je, nasuprot, seriozan prilog prikazivanju ljudske strane rata umjesto eksploatacije konvencionalnog heroizma muškarca.

U sovjetskom filmu sudbina žene u ratu dobija značajnu idejnu i estetsku emancipaciju. U prvim godinama rata sovjetski su sineasti u studijima Alma Ate i Samarkanda snimili nekoliko uspješnih filmova o sovjetskim ženama koje je bezdušni napad hitlerovaca odvojio od njihovih najmilijih, razorio im domove i prinudio da brane sebe i domovinu od neprijatelja. Iz tih godina poznati su filmovi »Ona brani otažbinu« Fridriha Ermlera, »Čovjek br. 217« Mihaila Roma, »Zoja« Arnštama. Na-

kon rata kao »ženski« reditelj eksponirali su se Čuhraj, Kalatozov, Stolper. Izuzetno tragedske priče o poljskim ženama u ratu snimili su Munk, Vajda, Kavalerovič i Vanda Jakubovska.

Strogi partizanski moral

U kinematografiji nove Jugoslavije prvi ženski likovi jesu likovi partizanki. Za početak je to bilo čak i veoma simbolično. Prvi poslijeratni igrani film zvao se »Slavica« i bio je posvećen mladoj i lijepoj aktivistkinji koja gine na moru, nakon čega ratni partizanski brod dobija njeno ime. Bilo je to 1947. godine. Prvu žensku filmsku ulogu, ulogu Slavice, tumačila je pozorišna glumica Irena Kolesar. Poslije nje u ratnim filmovima susrećemo najčuvenije jugoslovenske pozorišne umjetnice: Savu Severovu, Meri Boškovu, Mariju Crnobori, Miru Stupicu, Oliveru Marković, Dušu Počkaj, Miu Oremović, Tamaru Miletić, Mariju Kon, Nadu Škrinjar, Olgu Spiridonović. One pred kamerama najčešće repriziraju teatarska shvatanja glume, ali, ne rijetko, uspijevaju da kreiraju (tim bolje ako su im scenario i režija pružili pravu priliku) i vrlo uvjerljive likove partizanskih žena-boraca, ilegalki, partizanskih majki. Ali, sve do danas, čak i u većini slučajeva, u našem ratnom filmu uloge žena rijetko prerastaju po značaju doprinos puškomitraljeza, dobrog zaklona ili ostalih fetiša filmskih ratnih pripovijesti.

U tim prvim našim ratnim filmovima mnogo je herojskog patosa i deskripcije, više je pripovijedanja nego djelanja, zbog čega najviše trpe likovi, papirnati, nevješto konstruisani, crno-bijelo konfrontirani.

Partizanske žene i djevojke krajnje su racionalne, emocionalno neaktivne, muškobanjaste. Nose grubo sašivene muške uniforme koje prikrivaju njihove obline. Frizura im je sakrivena pod vojničkom kapom, lice okorjelo od vjetra, usne ispucane, čelo crno od barutnog dima. Strogi partizanski moral ne dopušta zasnivanje ljubavnih veza između pripadnika i pripadnica partizanskih jedinica. Ljubav u četi je ravna sabotaži. Ilegalke u gradu nešto su ženstvenije, slobodnije obučene, ali i misterioznije — iz razloga konspiracije.

Crno-bijela tipološka karakterizacija ostavlja, uopšte, dubok trag na ženskim likovima, i malo je filmova u kojima će se pojaviti cjelovitije osmišljena partizanska heroina, ljudski punokrvno angažovana. Ali, ima izuzetaka. U »Zastavi« Branka Marjanovića (1949) glavnu ulogu balerine tumači Sonja Kastl. Umjetnica će preći u partizane i zavijoriti zastavu slobode na vojnom položaju. U »Frosini« Vojislava Nanovića (1952) predstavljena je partizanska majka (Meri Boškova), koja u sjećanju doziva težak život prije rata, i sada, u ratu, nastavlja neumitno trpljenje. Gustav Gavrin u ratnoj priči »Bila sam jača« (1953) angažuje kao glavne glumice Savu Severovu i Miru Stupicu. Severo-

voj je povjerena psihološki složena uloga ljekarke, koja u okupiranom gradu prolazi kroz teška moralna iskušenja.

Pošto se ne zagovara ljubav u užem smislu, junakinjama preostaje patriotska i porodična ljubav: sestre se brižno odnose prema bratu-partizanu, žene ispaštaju zbog muževa, majke pate za djecom što ratuju na dalekim ratištima. No, i tada se teške nazire konsekventnija ženska priroda. Ženski temperament je još uvijek potisnut, ženstvenost zapretana, osjetljivost neizražena. Tek u »Ešalonu dra M« Žike Mitrovića (1955) glavna glumica skida vojničku bluzu i otkriva poprsje, mameći vatreni pogled partizanskog komandanta. U filmu »Pod sumnjom« Branka Belana (1956) glumica Tamara Miletić ostaje u kombinezonu, ali njeno omršavjelo tijelo ne izaziva veću radoznalost, ni partnera ni gledalaca.

Naš ratni film daće punu satisfakciju ljubavi tek u djelu Radenka Ostojića »Dvije noći u jednom danu« (1963). Najzad se, naime, shvatilo da rat nema pravo da uništi ljubav. Partizanski komandant neće strijeljati borca koji je prekršio pravila discipline zarad lijepe partizanke Jelene. Poštedjeće mu život jer će se prisjetiti svoje drage, takođe Jelene, koju je žarko ljubio.

Od »Djevojke« do »Užičke republike«

Vremenom se javljaju nove glumačke snage. Mlade glumice nastupaju u nešto slobodnije koncipiranim ratnim storijama. To su: Dušica Žegarac, Mira Nikolić, Marija Tocinoski, Špela Rozin, Milena Dravić, Tatjana Beljakova, Snežana Nikšić, Olivera Vučo, Neda Arnerić... One su u prednosti jer nisu opterećene teatarskim glumačkim navikama, a igraju i u filmovima savremenijih reditelja, koji se određuju rafinovanijim odnosom prema ženskim likovima. Mada se time generalno ne ukida »embargo« na slojevitije ženske uloge u domaćem ratnom filmu, ipak ova klima doprinosi da se nešto više poštuje senzibilitet ženskih aktera, da se u osobenoj prirodi junakinja traži i nalazi specifičan odraz ratnih zbivanja. Godine 1963. Stole Janković snima »Radopolje«, dramski jarko sjenčenu priču u selu crnih marama, naselju bez muških glava, s porušenim kućama i spaljenom zemljom, i predstavlja čitavu galeriju ženskih karaktera s čijim se sudbinama rat surovo poigrao.

Puriša Đorđević najodlučnije razgrađuje terete crno-bijele objektivizacije nudeći u filmu »Djevojka« (1965) izuzetno subjektivno doživljen portret djevojke-ratnika, čija ljubav kao neugasivi simbol volje za životom nadživljava smrt. Poezija i imaginacija, to je tkanje kojim Đorđević tka svoju baladu o djevojci-metafori. Po tome »Djevojka« i jeste značajan datum u istoriji domaćeg ratnog filma, a po njoj se poznaje »Jutro« istog reditelja (1967), film koji se prepušta mitologiji borbe kao za-

nosu i prkosu ratnika u ime esencijalnih životnih nagona. Fascinantna snaga Aleksandrinog lika (Milena Dravić) neće više nikada biti domašena u našem ratnom filmu.

Ostvarenja o kojima je riječ samo su izuzeci u velikom broju realizacija što su i dalje jednopolne, bez istaknutijih i uočljivijih ženskih karaktera. Feminizacija već postojećih likova (bolničarki, partizanki, skojevki) teče veoma sporo. Žene i dalje potiskuju osjećanja, reagujući u mnogim situacijama kao njihovi muški saborci.

Milan Kosovac je 1971. godine bio u izvanrednoj prilici da snimi osoben ratni film opisujući »ženski« partizanski ratni poduhvat. Bilo je to djelo »Devetnaest djevojaka i mornar« sa Džejn Birkin (Jane Birkin) i Seržom Genzburgom (Serge Gainsbourg) u glavnim ulogama. Riječ je o odredu partizanskih bolničarki koje skrivaju veoma važnu vojnu ličnost, štiteći je od potjere njemačkih vojnih obavještajaca. Mala bolnica povlači se kroz patnje i smrt. Međutim, fakat da je radnja angažovala 19 djevojaka, a to znači da je mogla ispreplesti isto toliko ženskih sudbina, ostavila je scenaristu i reditelja indiferentnim. Junakinje pod redenicima reaguju uobičajeno — muški, poput standardnih aktera standardnog ratnog filma.

Žena će biti glavni junak u filmu Dragovana Jovanovića »Djevojka sa Kosmaja« (1972). U nosećoj ulozi je Ljudmila Lisina. Njena partizanka Ana doživljava razvoj od seoskog djevojčeta, koje se suočava sa strahotom jednog ratnog pokolja, do hrabre i odlučne partizanke što s puškom u ruci ustaje u odbranu kućnog praga. Priča teče pretežno bez konvencija, ali ipak ne uspijeva da izbjegne prilično šabloniziranu eksploataciju ljubavnog motiva u čvornim dramskim trenucima. Lisina glumi suzdržano i na kraju ostaje prilično hladna, neuzbudljiva, katkad usiljena. Ipak, to je jedan od rijetkih naših ratnih filmova u kojem je žena od početka do kraja djelovala kao subjekt radnje.

Najdefinitivniji ženski lik dat je nesvakidašnje superiorno u filmu »Užička republika« Žike Mitrovića (1974). Riječ je o nastavnici istorije Nadi, ženi i ratnom saputniku partizanskog komandanta. U suptilnoj karakterizaciji kojom je Božidarka Frajt živo obogatila ličnost osjećajne, ali i odlučne žene prisutno je vrlo savremeno i smjelo gledanje na dramsku funkciju junakinje u ulozi djelatnog nosioca filmske radnje. U filmskoj priči ističe se još jedan lik — Neda Arnerić kao mlada partizanka, koja se iz seljančice preobraća u svjesnog partizanskog borca, ali i dalje ostajući nježni, radoznali i prkosni djevojčurak.

Majka, supruga, djevojka

Motiv partizanske majke je vrlo čest u našem ratnom filmu. To je žena koja ispraća muškarce u ustanak i revoluciju. Ona, takođe, gleda kako joj neprijatelj odvodi sina ili kako ga ubija

na kućnom pragu. I nju ubijaju da bi zatrli slobodarsko sjeme. Ponekad se povlači u zbjeg s nejakom djecom ili unučićima. Vodi kravicu i nosi teret na leđima. Objema rukama vuče nejač. Svima je poznata legendarna kozaračka majka i tu ženu ovjekovječio je Žorž Skrigin na fotografiji koja je obišla svijet. Majku partizansku proslavila je i naša literatura. Vrlo karakterističan opis njenih muka dao je Branko Ćopić u pripovijeci *Mačka:*

»Šta ćeš, ima kuma troje djece, tri sina, a muž joj zarobljen u ratu, pa čitava kuća pala njoj za vrat. Od svekra joj slaba vajda, star je i strašljiv, čuči vazdan na brežuljku i sluti s koje li će strane bombarderi.

— Da su bar dvojica, kumiću, pa jednog zgrabim lijevom, a drugog desnom rukom, lako bi bilo, ali uvijek mi se nekako upetlja onaj treći dječak i taj mi najviše smeta. Ma dok ne poče ovaj prokleti rat, nijesam ni znala da ih imam trojicu. Otkud se nađe onaj treći, kad li sam ga rodila, znaj ti, dragi bože«.

O herojskoj majci pjevali su Skender Kulenović, Vladimir Nazor, Mira Alečković, Jure Franićević-Pločar. Na filmu, međutim, lik majke nije dobio punu satisfakciju. Njena uloga na nivou priče je prilično istanjena, u patetičnom epskom grču, epizodno prisutna. Gotovo u svim filmovima vidimo je povezanu crnom maramom, suhog lica, isplakanih očiju.

Partizanska supruga najčešće, takođe, isprаća voljenu mušku glavu i ostaje u neprijateljskom okruženju. U »Kozari« i »Dr Mladenu« priključuje se zbjegu. Ona je i mamac i talac. Strada jer neće da oda skrivenog partizana u zemunici ili da otkrije pravac kretanja partizanske čete. Na policiji je saslušavaju i nameće joj se isljednik, koji želi da je prisili na ljubav. Ako je borac, njena je težnja da se što prije izjednači sa muškarcima u stroju, da emanira hrabrost, izdržljivost, neumoljivost. Međutim, njen brak u partizanima nije uvjerljivo opisan. Nije iskazano kako se rađala i razgorijevala partizanska ljubav, ljubav što će završiti sklapanjem braka između dva juriša u kojem će jedno od mladenaca sigurno poginuti.

Mlada djevojka, partizanka, najčešći je ženski tip u domaćim ratnim filmovima. Ali — stereotip. Vidimo je uvijek u koloni, mladu, tek zadjevojčenu, bijele puti. Krije pogled od momka partizana, ali krišom pogleduje u komandanta, koji, lijep i gorostasan, jaše na čelu čete. O njoj se očinski brinu kuvar ili komordžija, oni je savjetuju i čuvaju od nasrtljivaca.

Počešće djevojka dolazi u partizane da obiđe brata i ostaje u odredu. U Bulajićevoj »Neretvi« najcjelovitije je predstavljen upravo takav tip mlade partizanke (Silva Košćina). Djevojke u uniformi preuzimaju uloge bolničarki, primajući vrlo mučno prvi susret s junačkim ranama. Po svemu drugome one su kao zračak sunca što probija tmurni ambijent barutnog dima. Hrabre su, ali znaju i da zaplaču od bijesa što im je poginuo ratni drug u koga su potajno bile zaljubljene. Te lijepe djevojke umiru

nečujno, kao da su zaspale. U gradu su djevojke-borci najčešće srednjoškolke, s kosom uvezanom u kike i vragolasto nakrivljenom đačkom beretkom. I one potiskuju ljubavna osjećanja prema drugovima iz školskih klupa od kojih su redovno zrelije i umnije. I one na kraju ginu, pored rasutih školskih sveski: njihove lijepe, krupne oči ostaju široko otvorene...

Doista, iako imamo dovoljno snažnih i autentičnih glumačkih ličnosti, još im nije pružena prava prilika da se ogledaju u likovima žena-boraca. Pitanje je, zato, kako učiniti uvjerljivijim, životnijim, impresivnijim uloge žena u filmovima o partizanima?

Čini se da je odgovor jednostavniji nego što se misli. Na stranicama naše savremene literature brojne su karakteristike ženskih likova, a svjedočanstva o minulom ratu još su punija takvih otkrića. Duž ratnih staza i bogaza stasale su stamene ličnosti žena-boraca, prisnih, uvjerljivih, moralno angažovanih, s puno uzbudljivih doživljaja koje samo valja dozvati. Ali, iako su ti podvizi već prerasli u legendu, nismo doživjeli da u punom ljudskom sjaju zaiskre i sa filmskih ekrana. Zato je naš ratni film siromašniji za jednu humanu dimenziju, za jedno djelatno etičko iskustvo.

Oto Bihalji-Merin

Uzimajući reč na ovom simpozijumu, činim to kao književnik koji je duboko zainteresovan za ravnopravnost žene u našem društvu; ali i kao likovni kritičar koji prati tehnički i estetski razvoj filma.

U filmskoj umetnosti, koja je zamenila ručno oruđe tradicionalnog slikarstva naučno-tehničkom optičkom aparaturom, najbolje se mogu uočiti sudbonosne i revolucionarne posledice susreta umetnosti sa naukom.

Zahvaljujem organizatorima FEST-a i ovog simpozijuma što su omogućili sagledavanje novije svetske produkcije filma, te najšire komunikacije umetničkog oblikovanja u istoriji čovečanstva. Želeo bih da institucija ovakve prirode nastavi svoj rad u budućnosti, jer, ne ulazeći u samu problematiku organizacije, čini mi se da je priređivanje ovakvog FEST-a izvanredna škola i posebna akademija koja masovnim gledaocima pokazuje ne samo remek-dela (jer njih ni u filmu ni u drugim oblastima umetnosti nema mnogo), nego izvanredan nivo i tehničko savršenstvo čak i osrednje produkcije današnjeg filma u svetu. Pa ipak, među »sto najboljih filmova«, kako su nazvani, bilo je nekih zaista vrlo visoke umetničke vrednosti.

Što se tiče simpozijuma, on spaja dva nespojiva problema: film i ženu. Nema takorekuć filma bez žene, kao što nema godina bez žene. Mislim da je »godina žene« i »festival ženskog filma« kao forma konfrontacije polova proizašla iz paternalističkog društva. Oslobođenje žene o kojem se mnogo govori biće moguće tek oslobođenjem muškarca od svojih predrasuda, od svoje želje za prevlast nad ženom. Svi osećamo da zakonska ravnopravnost koja zaista kod nas postoji nije dovoljna. Potrebna je ravnopravnost u svesti ovog, iako socijalističkog, još uvek muško orijentisanog društva.

Još kao student istorije umetnosti čitao sam knjigu esteričara i istoričara, mog profesora Hansa Hildebranta: *Žena u umetnosti kroz vekove.* Čitajući tu knjigu, koja je profeminističkim namerama i humanističkom idejom napisana, osećao sam da ona nije mogla da koristi oslobađanju ženske samosvesti, jer, zaista, žena nije imala uslova niti mogućnosti da stvara ravnopravno sa svojim muškim kolegama.

Mala grupa žena koja je izbila na površinu protiv svih pravila muškog društva retko je mogla da ostvari velika umetnička dela. Činilo mi se onda, a i danas mi se čini, da se izdvajanjem žena stvaralaca i njihovom konfrontacijom sa muškarcem umetnikom ne dobija prava slika stvaralačkog dara žene.

Filmovi žena reditelja prikazani na ovom FEST-u, skromniji po tehnici koja im je stavljena na raspolaganje, možda su iskreniji, neposredniji od nekih filmova koje inače gledamo. Mislim da u njima ima izvesnih psiholoških i socijalnih elemenata ženske i ljudske problematike, ali, slično kao u likovnoj umetnosti, nisu remek-dela trajnije vrednosti.

Nemam statističkih podataka o tome koliko ima reditelja na svetu. Kada u njihovim redovima podjednako budu zastupljene žene, one će praviti isto toliko neznačajnih filmova kao danas njihove muške kolege; onda će iz kvantiteta njihovog stvaranja moći ponekad da izbije i onaj retki kvalitet koji nazivamo remek-delo. Žena će biti ravnopravna u ličnom životu, u društvu i kao reditelj tek onda kada se više ne bude govorilo o njenoj ravnopravnosti.

Otvarajući ovaj skup, drug Radovanović je govorio o tome da treba ostati u sferi realnih upoređivanja, da još nema žena koje su stvorile dela kao što su Sofoklova *Antigona*, Šekspirov *Antonije i Kleopatra* ili Tolstojeva *Ana Karenjina.* Zaista, žena nije stvorila *Antigonu*, ali je *bila* Antigona, koja se suprotstavila arhaičnom establišmentu da bi izvršila sveti obred svoje savesti: da zakopa mrtvog brata. Zaista, žena nije napisala *Anu Karenjinu*, ali, ako bih posle Šekspira i Džojsa imao treće ime da izaberem u engleskoj literaturi, možda bih se odlučio za Virdžiniju Vulf.

Mona Liza u Beogradu

Ne znam da li naslovna strana kataloga FEST-a 76 po slučajnoj inspiraciji dizajnera Mašića nosi lik Mona Lize ili je to planski smišljeno za ovu manifestaciju filma koja je ujedno i manifestacija emancipacije i stvaralačke slobode žene. Takvu sliku serijski poređanih likova Mona Lize naslikao je protagonista pop-arta Endi Vorhol, nazivajući je »Trideset bolje nego jedna«. Reč »mona« podseća na grčku reč »monas« — jedinica. Neponovljiva Mona Liza umnožena kao masovni artikal postaje blasfemično apsurdna. Pre četrdeset godina naslikao je Marsel Dišan Mona Lizu sa brkovima kao dadaistički izraz za unakaženo lice sadašnjice. Upravo to je i Vorhol hteo da kaže govoreći o pretvaranju čoveka i njegovog dela u potrošnu robu. Vorhol je preuzeo tehniku od filma i reklamnih slogana. Idući tim putem, jednog dana napustio je ukočenu nepokretnost slikarskih kompozicija i uzeo je kameru da ostvari u svojim andergraundski smelim i problematičnim filmovima sliku koja živi, koja se kreće, koja govori, a ipak još nosi u sebi elemente pop-arta. Ali film, izdignut iz neme ukočenosti i preseljen u plastičnu realnost pokretne i ozvučene slike, upravo je na planu erotsko-seksualne tematike, koju Endi Vorhol prikazuje, pretvorio glumce u egzibicioniste, a posmatrače, publiku u voajere. Erotski andergraund filmovi naših dana predstavljaju mešavinu cinema veritea i muško-naivne predstave pohote i greha. Hronološko vreme i bezvremenost droge se prožimaju i pretvaraju scene seksa u hepeninge seksualnosti.

Bertolučijev film »Poslednji tango u Parizu« predstavlja sintezu optičko-psihološkog majstorstva sa klimom tržišne potrebe — duševnog i seksualnog striptiza.

Ženski idoli u muškoj projekciji

Žene ne samo na filmu, u umetnosti i literaturi, već i u životu žive, svesno ili nesvesno, po slici koju je muškarac od njih stvorio. One često, odričući se svog sopstvenog bića, gube svoj integritet da bi se prilagodile muškoj predstavi o ženi. Kako izgleda galerija ženskih idola na filmskoj traci od večne device Meri Pikford do femme fatale Marlene Ditrih i Grete Garbo, od muškaraca kreiranih mitova. Žena-vamp, sa tamnim primamljivim glasom i pokretima mačke, Mej Vest, izazvala je oduševljenje gledalaca širom sveta. Merilin Monro, fetiš mladih, koja nedelju dana pred svoju smrt kaže: »Bedno je biti seks-simbol: roba ili stvar u svačijim rukama.«

Dok je u Dino Risijevom filmu »Miris žene« prostitutka prikazana kao seksualna roba, takorekuć u prolazu upotrebljena, dotle je prostitutka Saki u japanskom filmu Kai Kumaića »Sandakan 8« ličnost koju čovek razume i poštuje. Pojam

kurtizane koja je u japanskoj istoriji kao gejša bila društveno priznata i cenjena (kao u staroj Grčkoj hetere) menja se, i starica nekadašnja prostitutka, vraćajući se sa Bornea u Japan, doživljava prezir i društveno izopćenje. To je jednostavan lik, jednostavniji od, recimo, mnogo bogatijeg i složenijeg Bunjuelovog ženskog lika u filmu »Belle de jour«, gde se lepotica iz visokog društva, seksualno nezadovoljena žena, između 14—17 sati u bordelu prodaje, tražeći degradaciju kao seksualni doživljaj.

Drugi duh vlada u filmu Žan-Lika Godara »Udata žena«. Film počinje i završava se scenom u krevetu junakinje i njenog ljubavnika. U toku radnje filma — koja obuhvata period od 24 časa — ljubavna scena se identično ponavlja, samo drugi put između žene i njenog supruga. Ponavljanjem seksualnog čina, predstavljanjem zadovoljenja požude kao erotskog cilja, žena uzima potajno sebi onu seksualnu slobodu koju njen muž već odavno poseduje kao nasleđeno običajno pravo.

U prologu filma Alena Renea »Hirošima — ljubavi moja« vidimo dva naga tela u ljubavnom zagrljaju. Orgijastičko zadovoljenje biva prekidano insertima dokumentarnih filmskih snimaka o razaranju Hirošime atomskom bombom. Unutrašnji monolog žene spaja prošlost i sadašnjost. Možda je samo žena mogla da napiše takve dijaloge: napisala ih je Margarit Diras. Ljubavna priča iz Hirošime kao dramska situacija kasnograđanske svesti isto je tako savršeno konstruisana kao i situacija u Šekspirovom *Romeu i Juliji* u epohi prelaza feudalizma u ranokapitalističku eru. Rastanak ljubavnika spasava veličinu i slobodu ljubavi, kao što to čini smrt u slučaju Romea i Julije.

Stvaranje tabua i potiskivanje seksa i njegovo veličanje kao povratak izvorima prirode dve su suprotne projekcije jedne te iste svesti na izmaku civilizacije u kojoj je muškarac gospodar.

U Bergmanovom filmu »Prizori iz bračnog života« i muškarac i žena podjednako su intelektualni radnici, izgrađene ličnosti; i jedno i drugo nose u sebi slabosti, mane i životne vrednosti. Pa ipak, taj brak započet u punoj harmoniji međusobnog razumevanja pod rendgenskom aparaturom Bergmanovog oka i kamere snimatelja Ninkvista polako se pretvara u laž i pakao. Verujem da su hiljade gledalaca ovog filma prepoznale svoj sopstveni brak, svoje sopstvene laži i pokušaj spasavanja iz bezizlaznosti jedne institucije — braka — sazdane pod drugim istorijskim uslovima, koja danas u tim okvirima samo još prividno i uslovno živi.

Drugi je tip idola žene akcije, pandan muških junaka — kauboja, gusara; žena kao špijun, kao gangster u popularnim filmovima od Mate Hari do Boni i Klajda. I žena revolucionar od Jovanke Orleanke do partizanke u filmu »Drvo Gernike«. U Arabalovom filmu o Gernici prikazana je žena kako jaše na magarcu ispod starog suncobrana i ulazi u grad kao simbolska figura partizanke u borbi protiv fašizma. U jednom trenutku

posle bombardovanja i uništenja Gernike simbolizuje ona Majku Božiju sa mrtvim telom Goje na svom krilu; oplakivanje Hrista i veru u vaskrsnuće slobode i pobede. Arabal citira slikovitost Goje, Murilja, Pikasa i Dalija, koreografiju Bunjuela, ali, i pored sve poezije, ipak posle četrdeset godina od građanskog rata ne bih mogao da prepoznam ni realno ni simbolički tu Gerniku koju smo doživeli.

Muškarac je prikazao ženu u širokom dijapazonu svojih želja, strasti i fantazije kao prafiguru Magna mater, kao devičansko božanstvo Marije i kao fantomsku i demonsku božicu pakla — kao sveticu, kao junakinju revolucije, kao razbojnika, prostitutku, kao gospodaricu i robinju.

Mislim da su sve te kategorije projekcije prošlosti. Voleo bih da ženu sagledam u umetnosti i u životu u novim dimenzijama svesti. Ženu — manje obožavanu i manje eksploatisanu. Ženu — kao prirodnog partnera muškarca na zajedničkom radu i u životnoj radosti. Dok to ne bude postignuto, neće biti dovršeno počovečenje čoveka.

A svuda nas gleda Mona Liza svojim zagonetnim osmehom; ona je prisutna na svim festovima života i umetnosti — od paleolitskih idola do našeg kataloga.

Mira Alečković

Tema je toliko pesnička da bi ovo mogla da bude pesnička reč, ali tema je, koliko sam shvatila, uglavnom o filmu. Je se ne bavim filmom, ali ga volim i ne bih mnogo o filmu govorila. Rekla bih samo da mi se čini da žena, ona prava ličnost žene, onakva kakva je kompletna, čovek sa svim onim dubinama koje žena nosi, o kojima je govorila u uvodnoj reči Jara Ribnikar, da ta žena još nije našla pravo mesto u našem filmu, a pogotovu ne u filmovima o našoj revoluciji, našoj borbi za slobodu. Ja ne zameram ljudima koji se time bave; lakše je kritikovati nego nešto uraditi, ali, kad mislim na one devojke, na one žene kakve su bile u borbi za slobodu, kad ih vidim pred sobom, a i ovde među vama ima ih koje su bile borci i stvaraoci slobode, onda mi se čini da nismo još našli pravu stvaralačku reč za te divne ličnosti žena koje nisu bile lutke, a umele su da budu lepe kao lutke, koje nisu bile muškobanje, a umele su da budu i muškarci, u onom lepom smislu reči muškarac, jer nikad nisam delila ljude na muškarce i žene: uvek govorim samo o ljudima. Tu ima jedan terminološki nesporazum u našem jeziku, verovatno i u drugim jezicima. Nekad se kod nas kaže »čovek i žena«, kao da žena nije čovek. Ta nepreciznost dolazi upravo od naših tradicija, od običaja koji nisu bili na strani žene.

Htela bih da kažem zbog onih naših prijatelja koji nisu odavde da je u ovom gradu bilo takvih divnih ženskih ličnosti koje čekaju, čiji likovi vape za filmskim stvaraocima. Bila je devojčica, devojka od 15 godina, jedna od stotine ili hiljade sličnih, Zorica Božović, lepotica, imala je uvojke, u ono doba su se nosile viseće lokne, svirala je, volela je violinu, želela je da bude violinistkinja, a stradala je, stradala je dobrovoljno u jednoj grupi za sabotaže ne misleći da bude heroj, ali postavši heroj u toj borbi za slobodu. Bila je i jedna Dara Pavlović i njena sestra Drinka, čije ime nosi škola ovde blizu nas, gde sada razgovaramo. Dara je bila mnogo hrabrija od nas ostalih, ona nije rekla ni svoje ime kad su je streljali, ona je umela da bude kompletna ličnost, da voli, da igra, da peva, da razmišlja o sudbini života i da taj život dâ. Neću vas zadržavati ovakvim primerima, vi ste u svojim zemljama sigurno imali slične, ali, kad se govori o ženi stvaraocu, o ženi u stvaralaštvu, meni se čini da su veliki deo tog stvaralaštva baš u borbi za slobodu pokazale naše žene, braneći prvo život kao stvaralaštvo, decu, mlađu braću i sestre: naše ličke devojke koje su skakale na tenkove, a nisu bile rođene da skaču na tenkove, nego verovatno — tako se onda govorilo — da rađaju decu, ili naše seljanke, koje po našim zabačenim selima tkaju, vezu, pišu i izmišljaju pesme. Vi ćete se, možda, začuditi, ja nisam nikakav čovek koji tera modu, ali ja sam namerno obukla juče i danas jednu haljinu koju su vezle naše seljanke u jednom takvom zabačenom selu, u koje, kad biste vi, naši strani prijatelji, i pošli, možda se danas ne biste probili do njega jer je sneg, jer je selo udaljeno, a žene i devojke u njemu imaju smisla za stvaralaštvo, i danas se u Parizu ono što one rade prodaje kao vrlo visoka umetnost.

Htela bih da kažem da smo mi imali žena već u srednjem veku koje su se bavile literaturom, ali im sudbina nije bila naklonjena, da su za našom pesnikinjom Milicom Stojadinović-Srpkinjom znatno kasnije, u već novije vreme, bacali kamenje, da ne govorim o drugom, jer se smatralo da je to isuviše slobodno ponašanje za jednu ženu i da je ona luda zato što piše pesme. Istina, ta su vremena prošla i vi ste čuli Jaru Ribnikar, koja je danas predsednik PEN kluba Jugoslavije; ne mogu se ni sama požaliti, moji su me drugovi tajnim glasanjem izabrali za predsednika Saveza književnika, ili našu Desanku Maksimović, čuli ste njenu pesmu, čuli ste ženu koja je legenda, čiji su stihovi o slobodi nadahnuli mnoge da pođu da se bore za slobodu, ili stihovi o Srbiji koja je velika tajna i o precima koji su bili ustanici.

Htela sam da vam kažem da je položaj žene danas kod nas, žene stvaraoca i uopšte žene, po zakonima sasvim u redu. Ali postoji nešto drugo: postoji šapat vekova, postoji ono što se vekovima gomilalo, taložilo i što ne dâ našim drugovima, muškarcima, a i samim ženama da izađu iz tog vrzinog kola, iz tog zatvorenog kruga, i da postanu čista slobodne ličnosti.

U socijalizmu, gde živimo, zakoni bolje pogoduju da se izađe pre iz toga, ali htela bih da vas uverim da ni kod nas nije uvek lako, da su se žene kod nas za prava izborile za vreme rata i da im nije niko dao ono što imaju. Ono što sam ja kao devojčica od 13 godina verovala, kad sam skupljala potpise u Beogradu za pravo glasa žena, — vrlo sam rano shvatila da se potpisima nikakva prava ne mogu dobiti, i nikakvim feminizmom, nikakvom samo ženskom borbom, nego upravo — milo mi je kad vidim ovde da je otprilike isti broj i naših muških kolega, da o ovakvoj temi govorimo ravnopravno, da nema nikakvih razloga da budemo neki posebni svetovi.

Neko od sociologa rekao je vrlo fino da su to problemi društva, problemi društva i porodice, vaspitanja roditelja, i *stvaralaštvo* — čini mi se, to sad ja dodajem, može mnogo da pomogne da se ti problemi reše. Pa i poezija, pa i najlirskija poezija. Za mene je i najlirskija pesma angažovana pesma. Jer, ako govori otvoreno, iskreno o jednom osećanju, ona se bori za izvesnu slobodu, ravnopravnost, bori se možda bolje nego neki govori, zakoni. Znate, imala sam babu, seljanku vojvođansku. Svršila je osam razreda osnovne škole pod Austrijom. Imala sam dedu, pametnog čoveka, ali mi se čini da je moja baba bila upravo simbol one mučne ženske mudrosti, lukavstva, kakvom se još uvek bore žene u svetu. Ona je umela da kaže da treba sve raditi onako kako hoćeš i da se to može uraditi, ali da muškarcu treba reći pred njim i pred drugima: »Ti si to tako želeo. To je onako kako on hoće.« I to je »šapat vekova« i mislim da je to zlo, da to nije onaj način na koji se mi više možemo boriti.

Moglo bi se mnogo reći, — pomenula sam tu ove naše divne žene, žive... čuli ste reč o našoj Isidori Sekulić, čuli ste o Ljubici, pomenuta je Ljubica Marić, Ajnštajnova žena, za koju znate da je bila inspirator, zapravo ona je ta koja mu je radila matematičke zadatke, bez koje on sigurno ne bi mogao da bude to što je; moram s ponosom da vam kažem da je ona sestra od strica te moje babe seljanke, iz sela Kaća kod Novog Sada, i da su baš te naše proste žene, na izgled, pokazale nekad veću mudrost.

Čini mi se da se postavlja jedan problem: problem kulture — to je za psihologe problem, za sociologe možda više — da li je jedno više kulturno društvo društvo koje je priznalo više ženu? Nekad se u dalekim selima nađe mnogo bolji odnos prema ženi koja je i radnik, i kopa, i ore, i veze i slika slike (imamo u Jugoslaviji mnogo žena naivnih slikarki seljanki). To je ozbiljan problem za proučavanje: otkud to da nekad u vrlo visokom društvu, danas, recimo, kod nas u skupštinama, ima manje žena i znatno manje i u drugim kulturnim sredinama?

Završila bih vam ovo svoje, ne mnogo poetsko izlaganje, koje nije govor, nego jedna obična reč, svojom mišlju iz mladosti. Imamo mi jednog pisca, dobrog pisca, hrvatskog, jugoslovenskog, Dinka Šimunovića. Napisao je pripovetku *Duga*. Postoji verovanje

Htela bih da kažem zbog onih naših prijatelja koji nisu odavde da je u ovom gradu bilo takvih divnih ženskih ličnosti koje čekaju, čiji likovi vape za filmskim stvaraocima. Bila je devojčica, devojka od 15 godina, jedna od stotine ili hiljade sličnih, Zorica Božović, lepotica, imala je uvojke, u ono doba su se nosile viseće lokne, svirala je, volela je violinu, želela je da bude violinistkinja, a stradala je, stradala je dobrovoljno u jednoj grupi za sabotaže ne misleći da bude heroj, ali postavši heroj u toj borbi za slobodu. Bila je i jedna Dara Pavlović i njena sestra Drinka, čije ime nosi škola ovde blizu nas, gde sada razgovaramo. Dara je bila mnogo hrabrija od nas ostalih, ona nije rekla ni svoje ime kad su je streljali, ona je umela da bude kompletna ličnost, da voli, da igra, da peva, da razmišlja o sudbini života i da taj život dâ. Neću vas zadržavati ovakvim primerima, vi ste u svojim zemljama sigurno imali slične, ali, kad se govori o ženi stvaraocu, o ženi u stvaralaštvu, meni se čini da su veliki deo tog stvaralaštva baš u borbi za slobodu pokazale naše žene, braneći prvo život kao stvaralaštvo, decu, mlađu braću i sestre: naše ličke devojke koje su skakale na tenkove, a nisu bile rođene da skaču na tenkove, nego verovatno — tako se onda govorilo — da rađaju decu, ili naše seljanke, koje po našim zabačenim selima tkaju, vezu, pišu i izmišljaju pesme. Vi ćete se, možda, začuditi, ja nisam nikakav čovek koji tera modu, ali ja sam namerno obukla juče i danas jednu haljinu koju su vezle naše seljanke u jednom takvom zabačenom selu, u koje, kad biste vi, naši strani prijatelji, i pošli, možda se danas ne biste probili do njega jer je sneg, jer je selo udaljeno, a žene i devojke u njemu imaju smisla za stvaralaštvo, i danas se u Parizu ono što one rade prodaje kao vrlo visoka umetnost.

Htela bih da kažem da smo mi imali žena već u srednjem veku koje su se bavile literaturom, ali im sudbina nije bila naklonjena, da su za našom pesnikinjom Milicom Stojadinović-Srpkinjom znatno kasnije, u već novije vreme, bacali kamenje, da ne govorim o drugom, jer se smatralo da je to isuviše slobodno ponašanje za jednu ženu i da je ona luda zato što piše pesme. Istina, ta su vremena prošla i vi ste čuli Jaru Ribnikar koja je danas predsednik PEN kluba Jugoslavije; ne mogu se ni sama požaliti, moji su me drugovi tajnim glasanjem izabrali za predsednika Saveza književnika, ili našu Desanku Maksimović čuli ste njenu pesmu, čuli ste ženu koja je legenda, čiji su stihovi o slobodi nadahnuli mnoge da pođu da se bore za slobodu ili stihovi o Srbiji koja je velika tajna i o precima koji su bili ustanici.

Htela sam da vam kažem da je položaj žene danas kod nas žene stvaraoca i uopšte žene, po zakonima sasvim u redu. Ali postoji nešto drugo: postoji šapat vekova, postoji ono što se vekovima gomilalo, taložilo i što ne dâ našim drugovima, muškarcima, a i samim ženama da izađu iz tog vrzinog kola, iz tog zatvorenog kruga, i da postanu zaista slobodne ličnosti.

U socijalizmu, gde [illegible]
pre iz toga, ali htela bi [illegible]
lako, da su se žene kod [illegible]
im nije niko dao ono [illegible]
od 13 godina verovala [illegible]
za pravo glasa žena, — [illegible]
nikakva prava ne mogu [illegible]
kvom samo ženskom [illegible]
vidim ovde da je [illegible]
o ovakvoj temi govori[illegible]
loga da budemo neki [illegible]

Neko od sociologa [illegible]
štva, problemi društva [illegible]
laštvo — čini mi se [illegible]
gne da se ti problemi [illegible]
Za mene je i na[illegible]
govori otvoreno, iskreno [illegible]
snu slobodu, ravnopravnost [illegible]
vori, zakoni. Znate [illegible]
šila je osam razreda [illegible]
dedu, pametnog čoveka [illegible]
vo simbol one [illegible]
još uvek bore žene [illegible]
raditi onako kako [illegible]
treba reći pred [illegible]
onako kako on [illegible]
zlo, da to nije [illegible]

Moglo bi se [illegible]
žene, žive... [illegible]
bici, pomenuta [illegible]
da je bila ins[illegible]
matičke zada[illegible]
što je; mora[illegible]
strica te moje [illegible] od
su baš te naše [illegible] i da
rost.

Čini mi se [illegible] mud-
— to je [illegible] problem kulture
je jedno [illegible] više — da li
nu? Nekad se [illegible] je priznalo više že-
ženi koja je [illegible] bolji odnos prema
Jugoslav[illegible] slika slike (imamo u
problem [illegible] seljanki). To je ozbiljan
tvu, danas [illegible] nekad u vrlo visokom druš-
znatno [illegible] opštinama, ima manje žena
[illegible] sredinama?

Zam[illegible] ne mnogo poetsko izlaganje, ko-
je nije [illegible] obična reč, svojom mišlju iz mladosti.
Imamo [illegible] dobrog pisca, hrvatskog, jugoslovenskog,
Dinka Š[illegible]. Napisao je pripovetku Duga. Postoji [illegible] nije

u Hrvatskoj, u Srbiji, u Makedoniji i čak da kažem, na moju žalost, i u Sloveniji, koja je naša republika koja je najpre uhvatila vezu sa evropskom kulturom, koja nije bila pod takvim prilikama kao mi ovde pod Turcima, ali i tamo postoji narodno verovanje da će devojčica koja protrči ispod duge postati dečak. Možete da mislite zašto su to devojčice nekada želele. Kada sam imala 16 godina — nije lepo citirati svoje stihove, pa ih ja neću ni citirati, nego prepričati samo misao — napisala sam pesmu koja je tada pred rat bila i umnožena, i koja se zove *Duge.* U njoj sam rekla otprilike ono što i danas mislim: »Kad bi sve duge sveta mogle da budu čarobnjaci, ja im ne bih dala ovo srce žene.« Mislim da ćete shvatiti zašto sam to rekla, jer, ako je žena onoliko obrazovana i onoliko ima prilike za razvoj i rad koliko muškarac, mislim da su njeni potencijali, i umni, i biološki i ne znam sve kakvi, bar takvi kakvi su njene muške sabraće. I mislim da tu spora nema.

A verujte — da se vratim na to odakle sam počela — naše žene koje su izvođene na streljanje, možda je neobično što se mi uvek vraćamo na taj rat koji je najveći doživljaj naše mladosti, istoričari bi ovo mogli potvrditi, procentualno su najmanje izdale. Gotovo ni jedna, može se reći. Redak je slučaj da je ta nežna devojka — žena i pod najtežim torturama izdala. Znači, ono veliko u njoj, to je bila etička vrednost, upravo ljudska vrednost o kojoj ovde govorimo ne negirajući sve one lepe ženske osobine koje imamo.

Milan Đurčinov

Govoreći otvoreno, nama koji nismo profesionalni sociolozi nije lako govoriti o temi »žena na filmu«, pre svega zbog toga što nas sam prilaz ovoj temi ispunjava dvostrukom nelagodnošću: jednom koja je *psihološke* prirode (jer reč je, svakako, o *ženi* kao ljudskom biću, dakle o nečemu nemerljivom, nesvodljivom; žena je kao ljudsko biće za mene jedan *beskraj,* a beskraj se ne može meriti, iskazivati i definisati rečima) i drugom koja je *etičke* prirode (o ženi ovde govorimo i mi, muškarci, dakle ti koji su neposredno odgovorni za njen dosadašnji podređeni status kroz istoriju, što nas neminovno ispunjava osećanjem krivice i samim tim sputava da govorimo o ovoj temi slobodno i bez ikakvih opterećenja).

Ako sam ipak odlučio da se umešam u debatu koju ova dva dana vodimo, onda me je na to povuklo jedno unutarnje osećanje koje mi kaže da se, uprkos brojnim razložnim i umnim argumentima i pledoajeima sociološke prirode, problematika žene, misao njene egzistencije kao ljudskog bića danas i još više u

budućnosti ne može do kraja svoditi i iscrpljivati sociološkim i statističkim podacima o njenom položaju danas i da nas pri tom vreba raskorak između onoga što bi savremeni film u tom pogledu mogao da nam pruži i naših stremljenja i očekivanja, naše borbe za dostojniji položaj žene u društvu od onog koji je imala u prošlosti. Kada ceo problem svodimo na sociološki aspekt, ne prihvatamo li teleološko gledište svojstveno socijalistima utopistima i vizionarima iz prošloga stoleća koji su prvo zamislili idealno društvo i u njemu idealnog čoveka, a onda počeli ozbiljnije i naučnije da razmišljaju o stvarnim mogućnostima njegovog istorijskog preobražaja. Jer naša je tema »žena na filmu«, to jest žena u posebnom medijumu umetnosti koja tu temu tretira posebnim izrazom i jezikom koji poseduje veliku snagu neposrednog svedočenja i uticanja na široke mase gledalaca, ali koji se ipak, u krajnjoj instanci, ne može svesti na dokument niti na sredstvo efikasne i direktne agitacije.

Često su bile pominjane Engelsove reči da je u braku buržuja — muž buržuj, a žena proleter, čak da se ni u novim uslovima života, u novim društvenim sistemima, taj međuodnos nije bitno izmenio. Ali, ovu Engelsovu, u suštini tačnu, opasku ne možemo i ne smemo bukvalno uzimati, jer nikakvog kretanja ni preobražaja na bolje neće biti ako ostanemo na tome da su odnosi između muškarca i žene analogni nepomirljivim socijalnim suprotnostima klasnog društva. Razlike u suprotnosti između polova nisu i ne mogu biti nepomirljive i najmanje se mogu rešiti na taj način što bi se vladavina jednih zamenila vladavinom drugih. Kada je reč o razlikama među polovima, neophodne solucije su upravo suprotne; treba ih tražiti u prevazilaženju suprotnosti, a ne u njihovom zaoštravanju. Stoga se moramo složiti sa stavom: »Borba za emancipaciju žene, bez obzira na stepen razvijenosti društva, neizbežno je povezana sa borbom za emancipaciju ljudskog bića.« Drugim rečima, suština problema nije u nadmetanju u suparništvu niti u zameni sadašnjeg patrijarhata budućim i eventualnim matrijarhatom, već u tome da se pred ženom otvori prostor da ne samo kao biološko biće, dakle ne samo svojim generičkim predodređenjem, već i kao ravnopravno stvaralačko, društveno, misaono i humano biće učestvuje u borbi za duhovno i materijalno oslobođenje čoveka uopšte, da u toj borbi bude sve prisniji oslonac i saučesnik svog polnog partnera, da kao biće koje sebe reintegriše u slobodnu i celovitu ličnost deli sa njim ravnopravno sve lepote i sve tegobe ljudskog postojanja.

Time želim da istaknem ono što nam savremeni film — posebno kada je u pitanju žena i složeni splet njenih intimnih emocija i stanja — vrlo rečito kazuje i upozorava, a to je da se problem žene kao integralnog ljudskog bića i njenog psihofizičkog totaliteta ne iscrpljuje problematikom njenog socijalnog statusa, jer je očito da će onda kada svi socijalni problemi budu rešeni, kada klasne suprotnosti budu ukinute, ostati protivr-

nosti ljudskog bića, onaj postotak njegove iracionalnosti koji nastavlja da deluje i određuje čovekovo ponašanje kao imanentan deo njegove složene i nesvodljive ljudske prirode. Ostaće čovek, dakle i — žena, kao jedna protivrečnost, jedna zagonetka. Sociološki pristup tu prestaje, ali paradoks naše teme je u tome što je upravo umetnost, dakle i film kao jedan od njenih oblika, ta koja se bavi u najvećoj mogućoj meri nesporazumima i protivrečnostima te vrste i što su za nju slučajevi u kojima su te protivrečnosti izmirene manje zanimljivi od onih drugih i suprotnih!

Uzmimo za proveru ovog tvrđenja tri filma posve nejednake umetničke vrednosti sa ovogodišnjeg FEST-a koji se bave bračnim problemima, a u kojima je žena kao predmet analize u prvom planu: film »Žena pod uticajem« Džona Kasavitesa, film »Planeta Veneris« italijanske rediteljke Elde Tatoli i Bergmanov film »Prizori iz bračnog života«, koji nas je sve, uveren sam, na određen način osvojio. U sociološkom smislu problem žene se u ovim filmovima tretira na različnim nivoima: u prvom slučaju reč je o američkoj radničkoj porodici, u drugom o srednjoj građanskoj porodici, a u trećem o položaju i mestu žene u braku koji se može uzeti kao prototip i model braka visokorazvijenog postindustrijskog društva. U sva tri slučaja, bez obzira na razlike u stepenu socijalne emancipacije žene i u njenom društvenom statusu, žena ostaje ugrožena i ona je ta koja najviše ispašta. Posebno je tu simptomatičan i, reklo bi se, alarmantan Bergmanov film, koji nam otkriva da i na stupnju najviše moguće društvene emancipacije žene njeni problemi u odnosu na suprotni pol ne ispadaju ni najmanje jednostavniji niti lakši. Rekli bismo da, naprotiv, postaju složeniji i nerešiviji. Setimo se samo onog mesta gde glavna junakinja sa dubokim unutarnjim iznenađenjem konstatuje: »Problemi su nastali u trenutku kada smo pomislili da nema više nikakvih problema.« Dakle, umesto teleološke vizije o tome »šta bi« i »kako bi moglo biti«, Bergman nam daje prodornu i upozoravajuću sliku »pravog stanja stvari«. On ne govori i ne otkriva korene takvog stanja niti daje savete šta treba uraditi da do takvog stanja ne dođe. Pokušaj da se makar i uzgred približi takvim odgovorima čak ni kod njega nije najuverljiviji, ali nam njegov film sasvim određeno, sa neminovnom ironijom i gorčinom, otkriva da su problemi žene čak i na visokom stepenu socijalne ravnopravnosti veoma složeni, kompleksni i da izmiču do kraja rigoroznoj racionalnoj kontroli. Ukratko, borba za pravi, potpun život, nasuprot stereotipima, programiranoj egzistenciji, preteranoj mehanizaciji i tehnologiji, zajednički je cilj muškarca i žene, ka kome oni mogu ići jedino udruženim snagama.

Sva tri filma koja pominjemo, s druge strane, pokazuju veoma upečatljivo da svaka prava žena zapravo ne teži nekim parcijalnim i jednostranim ciljevima, već teži *sreći* kao ispunjenju njenih najdubljih duhovnih i emocionalnih strem-

ljenja i da je upravo tu težište najintimnije pobune njenog bića. U tom smislu treba se setiti da je upravo to najdublji motivacijski smisao pobune i najpoznatijih žena XIX veka na literarnom planu — gospođe Bovari i Ane Karenjine. U okviru novih potrošačkih i visokorazvijenih društvenih sistema etički i emocionalni problem žene je sa najviše suptilnosti i prodornosti tretiran upravo u okviru filmske umetnosti. U tom smislu možemo smelo i sa puno uverenja zaključiti da su stvaraoci kao Bergman i Antonioni — filmski Tolstoji i Floberi naše savremenosti. Uostalom, zar upravo Antonioniju ne pripadaju znamenite reči: »Svakoga dana doživljavamo avanturu — osećajnu, moralnu ili ideološku. Ali, ako znamo da nam stare tablice zakona ne pružaju više od jedne poznate reči, zašto još ostajemo verni tim tablicama? Evo tvrdoglavosti koja mi izgleda tužno uzbudljiva. Čovek koji se ne plaši nepoznatoga u nauci plaši se nepoznatoga u moralu.«

Boro Drašković

Čovek je osnovni materijal i oblik filma.

Kamera slika ono što vidi: lice i telo, ali krajnja joj je namera da u njima otkrije unutarnji život.

U *Raspravi o odlikama lepog lica*, iz knjige koja se pripisuje Omeru Hajamu, stoji da mudraci drže da »pojava lijepog lica jednako utječe na ljudske poslove kao sretna zvijezda u rastu«. Lepo lice je »arena ljubavi, forum sreće, voćnjak nježnosti, ukras stvaranja, prilika raja«.

U jednom od *Kalendara sastanaka* njujorškog Muzeja moderne umetnosti nalazi se izbor ženskih i muških aktova iz bogate galerije nagih tela napravljenih i uobličenih bojama. Među ostalima — Anri Ruso: *San*, Edvard Mujbridž: *Rvači*, Edvard Munk: *Greh*, Pol Gogen: *Gledan od duha mrtvih*, Viljem Kopli: *Javno tržište*, Aristid Majo: *Talas*, Artur Dejvis: *Hiljadu cvetova*, Žan Dibife: *Corps de Dame*, Deren: *Bakuski ples*, Pol Gogen: *Mesec i Zemlja*, Oldenburg: *Slika Bude koji propoveda*, Van Gog: *Tuga*, Skot Hajd: *Voće*, Moris Hiršvild: *Nerazdvojni prijatelji*, Pol Delvo: *Mesečeve faze*... Svi ovi aktovi, naravno, poniru u okolnosti svojih naziva, istražujući ih: kroz telo u hiljade cvetova i tugu, kroz telo u mesečeve mene i smrt. I ove naslovljene slike, kao i one bez naslova, izražavaju »harmoniju, energiju, ekstazu, skrušenost, patos« (Kenet Klark). Ovi majstori, dakle, u licu i telu otkrivaju čitava nova sazvežđa: u njima nalaze i vodu, i zemlju i vasionu.

Dragocenost lepote lica kako ga tumači iranska poezija i neiscrpna zagonetka tela koje se u očima slikara preobličava,

redom, u sve stvari koje postoje na svetu: u talas, u voće, u tugu, tu mnogostranost značenja, u bezbroj metamorfoza, pokazuju i telo i lice zasužnjeni u filmovima Ejzenštejna, Čaplina, Vigoa, Bunjuela... Čitava čovekova pasija, ponos i jad, zabeleženi su u krupnim planovima Drajerove *Jovanke Orleanke*. Tajanstvenost odnosa svetlog i tamnog pronađena je u Stajhenovoj fotografiji *Greta Garbo*, ali to lice neprestano pretvara svetlost uvek u drukčiju zagonetku u filmu, često bez obzira na njegov trivijalni sadržaj. Sva duhovna lepota tela je u onom oniričkom aktu u vodi iz Renoarovog *Ručka u travi*. Vremenom se taj pogled obogatio. Ako su, nekad, stari Grci ženski akt »dovodili u vezu sa svojom geometrijom«, Godar se danas, na primer, pita da li je žensko telo fabrika ili predeo... »Naše telo nije ništa drugo do čista misao«, dokazuje jedan film...

Čovek s kamerom nalazi to zagonetno lepo lice u svakoj ženi prema kojoj se s nežnošću okrene, on »imenuje« svako žensko telo bez obzira na to da li je nago ili odeveno, mlado ili staro, »ružno« ili »lepo«. Naravno, on pod lepim ne podrazumeva samo površni sklad koji ostavljaju mladost i određena pravilnost, on traži i nalazi u njemu pre svega duhovni sadržaj. Ejzenštejnova majka s ubijenim detetom u naručju, na Odeskim stepenicama, najčistiji je izraz unutarnje, uzvišene, tragične lepote.

Na filmu, kao, uostalom, i u životu, ako se ume da vidi, i lice starice »izborano kao površina mora« isto je toliko lepo kao i ono koje pretpostavlja istočnjačka lirika. Umetnost filma otkriva u njemu istinsku, unutarnju lepotu. Njen duhovni oblik. Njenu ljudskost, pre svega. Kroz naročiti pogled što otkriva novi sjaj života koji nam se tek činilo da znamo. Sada ćemo razumeti i Delika kad kaže da je fotogeničnost »svaki onaj vid stvari, bića i duša kojem je filmska slika dala veću etičku vrednost«.

I zato nas, naravno, ne zadovoljava prikaz žene u onom delu filma koji se pretvorio u industriju. Tamo je žena zloupotrebljena, unakažena, njeno lice i njeno telo su obezduhovljeni, pretvoreni u čist objekt eksploatacije. Ona je samo roba koja se dobro prodaje na tržištu. Žena je tu predmet za unovčavanje, »zvezda«, lutka, meso. Ali ta ista nezasita proizvodnja opsene nije pravednija ni prema muškarcu, on je u njoj isto tako artikal za prodaju, on je »supermen«, mišić, robot. Ta pogolema oblast i ne pripada istoriji filma, njeno mesto je pre u bilo kojoj *Istoriji prostitucije*.

Nas, dakle, zanima žena u umetnosti filma, u poglavljima kakvo je ono koje obeležava uzvišena lepota Falkonetijeve.

Film se rodio kasnije od svih ostalih duhovnih disciplina, ali zato živi brže od njih: već je gotovo sva prethodna umetnost skupljena u njemu — u koliko se filmova pojavljuje, na razne načine, onaj zagonetni osmeh sa Leonardovog platna i koliko je već puta na ekranu Elektra pokušala da reši svoj problem. Sreli smo i gotovo sve Šekspirove ženske likove onakve kakve ih, na

primer, vidi Hajne. I Orlando di Laso i Stokhauzen, maltene sva napisana muzika, menjala je filmsku sliku, položena uz nju. Kao da je film i izmišljen da u sebi sabere sva prethodna otkrića, dodajući im i svoje sopstveno.

Položaj žene na filmu uglavnom se nije mnogo razlikovao od njenog položaja u životu, s tim što ga ozbiljan reditelj pokazuje takvim upravo stoga što se ne slaže s njim.

I zato imamo osećanje da je demokratska, prava umetnost filma pravedno pokazala ženu i njen položaj u svetu. Ako on nije bio zadovoljavajući, za to je ponajmanje kriv film. Čovek s kamerom nije se bezobzirno i nepromišljeno igrao Pigmaliona. On ne nastoji da promeni ženu, on hoće da izmeni stvarnost koja je ne zadovoljava.

Prizor *lica jedne žene:* levi njen obraz je ogledalo celokupne ženske lepote, desni je pretvoren u užasan ožiljak. To je zaista lice žene u životu i u filmu. U njega se utiskuje večna mladost i divota sveta istovremeno sa svim borama njegove trajne patnje i rugobe. Lice žene, lice čoveka, dakle, tako postaje mapa s koje se čitaju naše stranputice, ali i sve šire staze oslobođenja od njih.

Govori se, na primer, kako Bergman izvrsno poznaje žene. Bez sumnje, ali u onoj meri u kojoj je to muškarcu uopšte moguće.

Ako je muškarac pokušavao da pokaže kako vidi ženu, neka sada oslobođena žena pokaže kako vidi onoga koji je gleda.

Didaktički pesnik Awhadi iz 14. stoleća preporučuje muškarcu da spreči ženu u opismenjavanju. »Ako te žena koja čitati ne zna kara oštrim riječima, koliko će tek biti gore kad nauči čitati? Neka se svađa, dakle, daleko od pera, ako se ti umiješ njime služiti, kakve ona ima potrebe za njim?«

Danas se mi, dakako, smejemo ovim rečima, ali još uvek, sebično, uglavnom muške ruke grle kameru.

Da još jednom pomenemo kako gospođa de Kernadek obrazlaže zašto ne snima filmove o muškarcu: »Žene su do sad u filmovima bile onakve kakvima su ih videli muškarci, i zato želim da govorim o njima onakvim kakve jesu.« Videćemo, dakle, ne samo kakve su žene, nego i kakve su još.

Ali, čini mi se, bilo kojim povodom da se govori o ženi, to je istovremeno razgovor i o muškarcu, i obrnuto.

I zato je, uostalom, gotovo i svejedno da li se istražuje žena ili muškarac, i ko to čini, muškarac ili žena: film uvek otkriva *čoveka,* njegovo lice i telo, a kroz njih njegovu ljudskost, tragiku i lepotu...

Др Јован Стојановски: Преливање на народниот доход преку пазарниот механизам во Југославија

(Економски институт при Универзитетот „Кирил и Методиј", Скопје, 1973, страна 102)

U studiji *Prelivanje nacionalnog dohotka putem tržišnog mehanizma u Jugoslaviji* prof. dr Jovan Stojanovski proučava veoma interesantne aspekte problematike razvoja nedovoljno razvijenih područja, koja već decenijama okupiraju pažnju mnogih naučnika i drugih faktora gotovo u svim zemljama u svetu.

Zbog raznih društveno-ekonomskih i drugih okolnosti pojavilo se u ekonomskoj teoriji i praksi više ocena i shvatanja geneze, suštine i implikacija nedovoljne razvijenosti pojedinih regiona u svetu i u okviru pojedinih zemalja.

Mada je u Jugoslaviji od 1947. do 1972. godine objavljeno više dela u kojima je prikazana problematika nerazvijenih područja, odnosno republika i pokrajina, potreba za novim studijama nije izlišna jer se radi o problematici od izvanrednog ekonomskog, političkog i socijalnog značaja u društvu koje u mnogim pravcima pokazuje veliku dinamičnost i specifičnost.

Najnoviji poduhvat u Jugoslaviji da se celovito i u duhu osnova savremenog društveno-ekonomskog uređenja jugoslovenske zajednice obradi problematika nerazvijenih područja izvela je grupa ekonomskih instituta (u obliku konzorcijuma 1973. godine) studijom koju čini više separata, a pod zajedničkim naslovom *Politika i metodi razvoja nerazvijenih područja*. Studija prof. Stojanovskog je relativno autonoman deo tog velikog naučnoistraživačkog projekta.

Glavna preokupacija studije prof. Stojanovskog je da dâ teorijsku osnovu principa prelivanja dohotka u Jugoslaviji, da objasni kako pojedini instrumenti ekonomske politike (naročito sistema i politike cena) utiču na razvoj pojedinih područja, kako tržište i delovanje zakona vrednosti utiče na ekonomski položaj nerazvijenih, kao i da analizira i mnoga druga pitanja relevantna za prelivanje dohotka i ekonomski razvoj nerazvijenih područja.

Prof. Stojanovski razmatra neka fundamentalna pitanja ekonomske teorije i ekonomske politike samoupravne robne proizvodnje, dajući doprinos naporima za dalje izgrađivanje jugoslovenskog društveno-ekonomskog sistema. Stoga su prouča-

vanja dr Stojanovskog od interesa ne samo za teoriju, već i za čitav institucionalni ekonomski sistem Jugoslavije.

Studija dr Stojanovskog u suštini je podeljena na dva dela: teorijski i empirijski.

U teorijskom delu autor veoma uspešno doprinosi, na osnovu Marksove teorije vrednosti, razjašnjavanju nekih složenih problema u vezi sa robnom proizvodnjom, stvaranjem i realizacijom vrednosti, oblikom delovanja zakona vrednosti u samoupravnoj robnoj proizvodnji. Teorijsko raščišćavanje tih pitanja ima veliki značaj za pravilno sagledavanje pravaca prelivanja dohotka, za shvatanje dohotka i realizovanog dohotka kao tržišnih kategorija itd.

U drugom delu studije prof. Stojanovski se zadržava na komparativnoj analizi stvaranja i realizacije vrednosti u kapitalističkoj i socijalističkoj robnoj proizvodnji. On posebno potencira poklapanje mesta stvaranja sa mestom realizacije vrednosti, čime se uspostavljaju objektivni uslovi i osnovi za prelivanje dohotka iz jedne grane u drugu, odnosno iz nerazvijenih u razvijena područja. Autor teorijski dokazuje da se prelivanja dohotka globalno odvijaju iz nerazvijenih u razvijena područja, suprotno gledištima onih jugoslovenskih ekonomista koji tvrde da se ta prelivanja odvijaju u obratnom pravcu: iz razvijenih u nerazvijena područja. Ocenjujući kritički takva stanovišta, autor s pravom ukazuje da bi njihovo prihvatanje bilo protivno i Marksovoj teoriji da se eksploatacija nerazvijenih zemalja u svetu vrši i putem cena na svetskom tržištu.

Studija dr Stojanovskog podeljena je na osam poglavlja: Stvaranje nacionalnog dohotka; Realizacija dohotka u različitim oblicima robne proizvodnje; Stvaranje i realizacija dohotka — prelivanje; Karakter samoupravne robne proizvodnje i modifikacija delovanja zakona vrednosti; Morfologija jugoslovenskog tržišta; Svetske cene kao osnova unutrašnjih odnosa cena; Struktura privreda po područjima i prelivanje dohotka; Zakon tržišta i nerazvijena područja.

U prvom poglavlju autor se zadržava na teorijskim pitanjima stvaranja vrednosti. Tu on teorijski dokazuje kako se vrši gransko i teritorijalno prelivanje dohotka, a, s obzirom na privrednu i proizvodnu strukturu, i iz nerazvijenih u razvijena područja. Kao primer on navodi i poljoprivredu, iz koje se jedan deo stvorene vrednosti, putem tržišnih mehanizama, preliva u industriju i u druge privredne oblasti.

Na osnovu ove ekonomske zakonitosti, koju je Marks teorijski rasvetlio, autor dokazuje da u razvijenoj privredi, bez obzira na to da li je kapitalistička ili socijalistička, neminovno dolazi do nepoklapanja mesta stvaranja sa mestom realizacije dohotka. Oni autori koji pokušavaju da dokažu da prelivanje dohotka ide od razvijenih prema nerazvijenima realizovani dohodak u stvari proglašavaju kao stvoren radom u organizacijama u kojima se realizuje, a to tvrđenje nema marksističku teorijsku osnovu.

Treće poglavlje je sinteza prva dva. U njemu se objašnjava da zbog nepoklapanja stvorenog sa realizovanim dohotkom dolazi do prelivanja dohotka iz jednih u druge privredne grane. Ta odstupanja ne mogu se suzbiti, jer i u socijalističkoj robnoj proizvodnji robe se ne prodaju po njihovoj vrednosti. Polazeći od toga, autor se zalaže za mere kojima treba u raspodeli afirmisati socijalistički princip prisvajanja prema radu za radne ljude zaposlene u raznim granama privrede. Socijalističko društvo, ističe prof. Stojanovski, mora nastojati da svaka proizvodna i teritorijalna jedinica raspolaže dohotkom koji stvara.

Autor navodi veoma interesantne podatke kao ilustraciju svojih tvrđenja da nerazvijeni ne raspolažu dohotkom srazmernim njihovom utrošenom radu. Iz tih podataka se vidi da su u 1971. godini nerazvijena područja u Jugoslaviji učestvovala u ukupnom aktivnom stanovništvu

27,8%, a u ukupnom nacionalnom dohotku sa 20,8%, ili, iskazano vrednosno, njihovo učešće je manje za 8.651 milion dinara.

U četvrtom poglavlju autor se zadržava na obliku delovanja zakona vrednosti u socijalističkoj samoupravnoj robnoj proizvodnji, što je jedno od najspornijih pitanja u političkoj ekonomiji socijalizma. On zastupa tezu da oblik delovanja zakona vrednosti proizlazi iz karaktera proizvodnih odnosa i stoji na stanovištu da se oblik delovanja zakona vrednosti mora razlikovati u samoupravnoj robnoj proizvodnji od oblika njegovog delovanja u kapitalističkoj robnoj proizvodnji. Ovo pitanje je veoma važno za ekonomsku teoriju socijalizma, odnosno za ovu temu pošto su pravci i obim prelivanja dohotka u neposrednoj vezi sa oblikom delovanja zakona vrednosti.

U petom poglavlju autor prelazi na analizu tržišta i zaključuje da jugoslovensko tržište uopšte i pojedine tržišne situacije daju prednost proizvođačima iz razvijenih područja. Proizvođači iz nerazvijenih područja teško osvajaju tržište u razvijenim područjima, a izloženi su i snažnoj konkurenciji radnih organizacija iz razvijenijih područja, kao i sa svog teritorijalnog područja. Na tržištima pojedinih roba postoje oligopolske, čak i monopolske situacije u korist organizacija iz razvijenih područja u proizvodnji takvih roba koje se ne proizvode u nerazvijenim područjima. Razvijena područja imaju prednost i u spoljnoj trgovini pošto se vodeće spoljnotrgovinske organizacije nalaze uglavnom u razvijenim područjima.

U šestom poglavlju prof. Stojanovski tretira svetske cene kao osnovni kriterijum — prihvaćen još privrednom reformom 1965. godine — za obrazovanje unutrašnjih cena. Autor podržava taj kriterijum, ali ističe da u njegovom sprovođenju dolazi do mnogih odstupanja usled instrumenata carinske zaštite i beneficiranja izvoza. Diferencirane carine za pojedine robe stvaraju nejednake uslove privređivanja, što može da predstavlja osnovu za prelivanje dohotka. Autor se zauzima za uklanjanje prevelikih razlika u carinskim stopama i pledira za približno jednaku zaštitu svih roba i afirmaciju instrumenata koji bi odgovarali karakteru i suštini samoupravne robne proizvodnje. Uostalom, i ustavni princip neotuđivosti dohotka imperativno nalaže stvaranje što ujednačenijih uslova privređivanja. U ovom poglavlju autor se zadržava na režimu cena i ističe da i različiti režimi cena, koji postoje u našoj praksi, predstavljaju osnovu za prelivanje dohotka. Nejednaki lični dohoci i nejednaka akumulativnost po granama posledica su, pored ostalog, i slabosti u carinskoj zaštiti i režimu cena.

U sedmom poglavlju autor razmatra ekonomski položaj nerazvijenih područja i inflaciju s obzirom na ekonomsku strukturu nerazvijenih područja i na izrazito nepovoljne posledice po njihov ekonomski položaj. Te posledice proizlaze iz fakta što nerazvijena područja proizvode uglavnom produkte primarne proizvodnje i niže faze obrade, koji su manje zaštićeni, a cene su pod strožim režimom kontrole i društvenog usmeravanja. I u ovom poglavlju autor argumentovano analizira pravce prelivanja dohotka.

U poslednjem poglavlju prof. Stojanovski sintetički analizira delovanje tržišta na prelivanje dohotka, kao i na tempo i pravce ekonomskog razvoja nerazvijenih područja.

Po karakteru i značaju problematike koju proučava, po načinu tretiranja i kvalitetu obrade, kao i po aplikativnoj vrednosti i zaključcima, studija prof. dr Jovana Stojanovskog je nesumnjiv doprinos ekonomskoj naučnoj misli u Jugoslaviji i izvan nje. Dodeljivanjem najvišeg društvenog priznanja u SR Makedoniji — nagrade »11 Oktomvri« za izvanredna dostignuća u oblasti nauke za 1974. godinu potvrđeni su nesumnjivi kvaliteti ove studije, a podstaknuto je i dalje angažovanje ovog našeg eminentnog naučnika.

Vasil Grivčev

Jovan Veselinov Žarko: Az autonóm Vajdaság születése

(»Forum«, Novi Sad, 1975)

Knjiga Jovana Veselinova Žarka *Rađanje autonomne Vojvodine* po mnogo čemu se izdvaja među delima o događajima i likovima radničkog pokreta i oslobodilačke borbe u Vojvodini, a pre svega po tome što vojne aspekte, političke ocene, istorijsku uslovljenost pokreta i sve druge aspekte razmatra istovremeno, a to je otuda što je autor stekao bogata iskustva kao učesnik radničkog pokreta od sredine tridesetih godina i, docnije, jedan od najistaknutijih rukovodilaca oslobodilačkog pokreta u Vojvodini — ratni sekretar vojvođanske organizacije Komunističke partije Jugoslavije. Zahvaljujući tome, pred nama je delo koje je suštinski usredsređeno na izlaganje društvenih, ekonomskih i političkih prilika i na analizu međunacionalnih odnosa i vidova oslobodilačke borbe u Vojvodini, a ujedno protkano portretima znanih i neznanih junaka revolucionarne borbe. Otuda i toliko interesovanje za ovo delo.

Pošto je u središtu autorove pažnje pitanje autonomije Vojvodine, zajedno sa posebnim iskustvima oslobodilačkog pokreta u Vojvodini, on je sâm predložio da ovo izdanje njegove knjige *Svi smo mi jedna partija* nosi naslov *Rađanje autonomne Vojvodine*. A to ne možemo smatrati slučajnim ako imamo u vidu od kolikog je značaja bila i ostala politička platforma Partije o autonomiji klasno-političkog okupljanja radnih masa i svih progresivnih snaga raznih nacionalnosti u Vojvodini i da autor izuzetnu pažnju posvećuje ostvarivanju te platforme, koja je, afirmišući specifične nacionalne i društvene strukture Vojvodine, za ovu karakterističnu teritoriju ponudila takvo rešenje u okviru kojeg će pripadnici svih naroda i narodnosti postati u svakom pogledu slobodni i ravnopravni.

Veselinov s osobitom temeljitošću analizira ekonomsku i političku situaciju Vojvodine, njenu nacionalnu šarolikost, međunacionalne odnose za vreme Austro-Ugarske i Kraljevine Jugoslavije, zatim u periodu okupacije, oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, dokazujući da ni socijaldemokratski radnički pokret ni nacionalni pokret vojvođanskih Srba nisu bili u stanju da sagledaju i reše specifične probleme Vojvodine. Tako autor ističe da Socijaldemokratska partija Ugarske, koja je bila pod uticajem rukovodstva Druge internacionale, »nije imala razrađen agrarni program, niti se posebno bavila nacionalnim pitanjem, smatrajući da se rešenje nacionalnog pitanja svodi na kulturnu autonomiju u okviru tadašnje Austro-Ugarske«, usled čega nije okupila oko sebe ni bezemljaške seljačke mase, ni srednje seljaštvo niti malograđanstvo mnogonacionalne Vojvodine.

Autor zatim pokazuje kako su autonomiju od 1790. do 1861. godine i nakon toga zamišljali Srbi u Vojvodini; takođe podseća na proglašenje Srpske Vojvodine 1848. i na ponavljanje tog zahteva 1861. godine; zatim iznosi kako je 1851. stvorena (sa sedištem u Temišvaru) i 1861. ukinuta posebna administrativna oblast pod nazivom »Vojvodstva Srbija i Tamiški Banat«, te konstatuje da je sadržaj tih nastojanja u suštini bio isti kao i u vreme kada su u Vojvodini rukovodeću snagu srpskog društva sačinjavale crkvena hijerarhija i srednjovekovne društvene klase, kao i kasnije, kada je tu ulogu preuzela buržoazija. »Zahtev za Srpskom Vojvodinom polazio je od hegemonije Srba u jednoj mnogonacionalnoj pokrajini u kojoj su Srbi činili manjinu.« Ukratko, u današnjoj Vojvodini pre platforme KPJ »nije postojao jedinstveni politički pokret svih naroda i narodnosti, koji bi težio i borio se za poseban, autonomni položaj ovog regiona u kome bi na izuzetan način bila rešavana pitanja koja proizlaze iz njegovih specifičnosti«.

Pošto konstatuje da ni Komunistička partija Jugoslavije, u prvo vreme opterećena pogledima socijaldemokratizma, nije odmah pristupila razradi takvog programa koji bi, imajući u vidu specifičnosti toga kraja, sadržao stremljenja radnih slojeva svih naroda i narodnosti Vojvodine, Veselinov detaljno prikazuje uobličavanje platforme o autonomiji, a zatim njeno praktično ostvarivanje u uslovima revolucionarne borbe.

Komunistička partija Jugoslavije, a naročito njena vojvođanska organizacija je — ističe autor — relativno rano uočila neminovnost da pokret nacionalnog oslobođenja i seljački socijalni pokret poveže sa revolucionarnim radničkim pokretom. Pošto se postepeno oslobađala sektaških opterećenja, KPJ je 1936. godine nedvosmisleno jasno formulisala svoje načelno opredeljenje prema osnovnom pitanju revolucionarne borbe u Vojvodini: »mi komunisti već sada, unapred kažemo čitavom proletarijatu, sitnom seljaštvu i malograđanstvu da jedino i stvarno oslobođenje svih naroda Vojvodine može isključivo da ostvari komunistička revolucija«. U tom smislu su vojvođanski komunisti prišli izgrađivanju takve platforme buduće autonomije koja je već imala potpuno određenu društvenu i nacionalnu sadržinu. »Nije se više radilo samo o rešenju manjinskog pitanja u »klasičnom« buržoasko-demokratskom smislu, nego o stvaranju posebne administrativno-teritorijalne jedinice u okviru Jugoslavije u kojoj bi se poštovale sve njene specifičnosti. Od samog svog nastajanja ta platforma isticala je punu političku jednakost i ravnopravnost svih naroda i narodnosti Vojvodine, bez obzira na njihovu brojnost... Tako je i u Vojvodini radnički pokret postao jedini predstavnik i nosilac stvarnih interesa naroda i narodnosti ovog regiona.«

Dok je, dakle, iza proklamovanih građansko-političkih stavova o autonomiji skrivana težnja pojedinih delova vojvođanske buržoazije za nagodbom sa kraljevsko-centralističkim upravljačima, Komunistička partija Jugoslavije je, na inicijativu druga Tita, 1936. godine istakla zahtev da se o određivanju oblika državne organizacije i rešavanju nacionalnog pitanja Jugoslavije posebno izjasni i Vojvodina kao celina: ne samo pojedinačno svaki narod koji u njoj živi, ne samo svi društveni slojevi njenog stanovništva, nego i Vojvodina kao posebna ekonomska, socijalna, politička i kulturna jedinica i zajednica. Sledeći smernice druga Tita, vojvođanski komunisti su pre izbijanja drugog svetskog rata u potpunosti razvili platformu borbe za takvu autonomiju.

Veselinov naročito ističe da je ceo narodnooslobodilački pokret u Vojvodini i svaki njegov učesnik, boreći se protiv okupatora, ujedno vodio borbu i za to da se još u toku ustanka konstituiše autonomna pokrajina. Treba smatrati veoma važnom i bitnom činjenicu, nastavlja autor, da su do zasedanja AVNOJ-a u Jajcu već bile konstituisane oružane snage i novi, demokratski organi vlasti na samom terenu u Vojvodini. Da je sve to značilo i ostvarivanje načela koja je utvrdila Komunistička partija Jugoslavije sa drugom Titom na čelu, dokazuje i važna okolnost da je kako civilnim tako i vojnim organima oslobodilačke borbe na teritoriji Vojvodine rukovodila partijska organizacija koja je bila neposredno vezana za Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije i da je kroz te organe praktično nastajala i nastala autonomna pokrajina Vojvodina.

Istina, u odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a, održanog 1943. godine, ne pominje se Vojvodina i njena autonomija, ali je — napominje Veselinov — dilemu oko toga ubrzo otklonio drug Tito svojom izjavom da će Vojvodina dobiti autonomiju u okviru jedne od federalnih jedinica. O tome je u aprilu 1945. godine zauzeo stav Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine izrazivši želju da autonomna pokrajina Vojvodina bude u sastavu federalne Srbije, a zatim je u julu iste godine Skupština izaslanika naroda i narodnosti Vojvodine — sazvana u

Novom Sadu — usvojila predlog Glavnog odbora i donela konačnu odluku.

Status autonomije Vojvodine se razvijao paralelno sa izgradnjom socijalističkih samoupravnih odnosa u našoj zemlji — u skladu sa njenim specifičnim uslovima i sa procesom razvitka i učvršćivanja samoupravljanja. Ali — apostrofira Veselinov — »svi otpori koji su se u raznim vidovima ispoljavali protiv takvog razvitka došli su do izražaja i kada se radilo o određivanju i usklađivanju položaja autonomije sa dostignutim nivoom samoupravnih odnosa. Birokratski, šovinistički, nacionalistički i lokalistički elementi su činili glavne smetnje pronalaženju adekvatnog položaja autonomije i njenog odnosa prema širim zajednicama — Socijalističkoj Republici Srbiji i federaciji«.

Očevidno je, dakle, da knjiga Jovana Veselinova Žarka, celokupnim svojim sadržajem, teorijski razlaže i ubedljivom snagom dokumenata dokazuje da su narodi Vojvodine, boreći se na život i smrt protiv raznih nametnika i njihovih domaćih slugu, ujedno vodili bitku za socijalistički sistem nove, Jugoslavije, za njeno federativno uređenje i za autonomni status Vojvodine u novostvorenoj državi koji omogućava rešenje njenih specifičnih problema.

S opravdanim negodovanjem Jovan Veselinov piše i o tome da se u brojnim publikacijama neadekvatno prikazuje borba naroda i narodnosti Vojvodine, te konstatuje da »najveći deo krivice zbog ovakvog predstavljanja i tretmana Vojvodine u jugoslovenskim publikacijama leži i na nama, u prvom redu na ljudima i institucijama koje proučavaju naš pokret i pišu o njemu. Fragmentarno, taktizersko i ponekad »svečarsko« prikazivanje naše borbe ne može da deluje dovoljno ubedljivo, ne daje ono što je neophodno«. Taj posao Veselinov nije mogao, naravno, u celini primiti na sebe, ali već i time što je ukazao na zadatke te vrste, na najvažnija područja koja treba ispitati, na istorijske istine koje valja otkriti, nesumnjivo je doprineo i sagledavanju istorijskih uslova revolucionarne borbe kao zaloga mnogih pobeda u razvitku Socijalističke Autonomne Pokrajine Vojvodine. Na taj način on je, zapravo, ukazao na suštinsko značenje posebnih iskustava stečenih u toku oslobodilačke borbe u Vojvodini. Pažljivo i verodostojno prikazivanje revolucionarne borbe u Vojvodini je, po njemu, »od posebnog značaja za istoriju celog jugoslovenskog narodnooslobodilačkog pokreta, ne samo zbog toga što je ta borba bila njegov nerazdvojni deo, već i stoga što je ovo naše, po mnogo čemu izuzetno područje dalo i posebna iskustva u sprovođenju opšte linije Komunističke partije Jugoslavije«.

Veselinov ističe da u izučavanju iskustava oružane borbe u Vojvodini osobito valja imati u vidu sledeće osnovne karakteristike Vojvodine: »izuzetno šarolik nacionalni sastav, relativno visok stepen ekonomske razvijenosti, geografski položaj, ravničarski teren«. O prvoj karakteristici mora se govoriti kao o bitnoj komponenti politike KPJ, narodnooslobodilačkog pokreta i socijalističke revolucije u Vojvodini, mada je takođe poznato da je i specifičan geografski položaj Vojvodine, odnosno njen ekonomski potencijal i strateški značaj u direktnoj vezi s političkom istorijom Vojvodine, kao što je specifičnu okolnost predstavljao i njen ravničarski teren.

Značaj knjige Jovana Veselinova Žarka: *Rađanje autonomne Vojvodine* je, dakle, i u tome što je on — stavivši u žižu svojih izlaganja baš ta posebna iskustva oslobodilačke borbe u Vojvodini — ujedno skrenuo našu pažnju na jedno važno poglavlje istorije celog jugoslovenskog narodnooslobodilačkog pokreta.

Geza Juhász

Prvoslav Ralić: Duhovnost i rad

(»Vuk Karadžić«, Beograd, 1975, strana 200)

Premda zahvaćeni silinom matice revolucionarnih preobražaja, nismo li još uvek skloni da na nastajući *novum* gledamo kroz stare naočari, u čijim se zamućenim sočivima društveni totalitet prelama kao mozaična, isparcelisana realnost? Nije li u podnožju ove naše »sklonosti« jedna dublja, temeljnija »bifurkacija« koja cepa jedinstvo esencije i egzistencije na društvenom i individualnom planu?

Stalno i stvarno prisustvo tih i sličnih pitanja, koja se gotovo retorički postavljaju, zahteva njihovo neprestano propitivanje, aktuelizaciju i konkretizaciju. Vid takvog konkretnog, ovog puta publicističkog angažmana predstavlja i knjiga-zbirka članaka Prvoslava Ralića: *Duhovnost i rad.*

Polazeći od konstatacije da u našem društvu empirijski (ne i programski!) još preovladava građanski koncept kulture, što za posledicu ima »sužavanje kulture na kulturne delatnosti i kulturne institucije«, Ralić se opravdano pita: »Ne radi li se tu o zakonitosti podele rada koja nije prevladana kulturnom politikom, već ovu određuje?« (str. 5). Građansko, pak, shvatanje kulture je sektorsko. Ono u kulturi prepoznaje posebnu sferu društvene svesti, samosvrhovito delanje koje je indiferentno na karakter rada i radom uspostavljene društvene odnose određene epohe. Time se kulturi indirektno pripisuje obeležje koje ona uistinu nema: imunost na društvene revolucionarne tokove.

U prvom delu knjige, koji nosi naslov »Duhovnost i rad«, odlučno je osporeno građansko shvatanje kulture kao izdvojenog »sektora«, koje tim više postaje neprimereno socijalističkim društvenim odnosima ukoliko su oni razvijeniji. Socijalističko samoupravno društvo, naprotiv, mora u »svojoj« kulturi otkrivati onaj entitet koji »postaje unutrašnja odredba ljudskog rada, unutrašnje obeležje ljudskog rada i života«, jer to je istinski put oslobađanja rada. Naime, za autora, »oslobođenje rada je identično procesu »vraćanja« kulture u sam rad koji je, u stvari, svojim otuđenjem i svojom podelom i omogućio kulturu« (str. 11). Kao »najzad pronađeni oblik oslobođenja rada«, samoupravno društvo ima zadatak da stvara uslove za što neposredniju i slobodniju integraciju celokupnog društvenog rada. To, istina, nije cilj koji bi već sutra bio potpuno ostvarljiv, ali, opravdano primećuje Ralić, »ciljevi koji nisu na putu neće se nikada ni ostvariti«.

I u samoupravnoj praksi, međutim, samoupravni koncept kulture (= kultura-na-putu-povratka-radu) rađa se veoma bolno. Stoga nam predstoji, ističe Ralić, »jedan veliki revolucionarno-intelektuelni angažman... da bi se u kulturnoj politici postiglo ono što je odlučujuće za socijalističko samoupravljanje: kulturno stvaralaštvo mora se osposobiti za stvaranje kulturnih potreba za kulturom. Ono se mora razliti iz svojih razuđenih sektorskih institucija u životne i radne sredine« (str. 33).

Drugi deo knjige nosi naslov »Radnička klasa i kultura«. Suština tog odnosa ostaje zamagljena sve dok se ne dokuči da je »kultura određena karakterom rada i proizvodnih odnosa i da klasni karakter raspodele i razmene klasno raspodeljuje kulturu«. Kako je radnička klasa, po svom objektivnom istorijskom položaju, »predodređena« da okonča klasnu predistoriju čovečanstva, ukidajući i sebe kao klasu, to joj nije cilj da ostvari neku »poslednju klasnu kulturu«, već »prvu besklasnu kulturu«. »Kao i filozofija, — parafrazira autor Marksa — i kultura mora naći u proletarijatu svoje materijalno oružje, a proletarijat u kulturi svoje duhovno oružje. Čovečanska kultura se ne može ostvariti bez ukidanja proletarijata, proletarijat se ne može ukinuti a da se ne ostvari ljudska kultura slobodnog rada« (str. 60). Preve-

deno na naše konkretne društvene prilike, to znači da nema osstvarenja samoupravnog koncepta kulture bez prisustva takvog udruženog radnika koji objedinjuje, do sada razdvojene, funkcije proizvođenja, odlučivanja i upravljanja, ovladavajući tako totalitetom procesa društvene reprodukcije i društvenog razvoja. To je mukotrpan proces vraćanja otuđenih društvenih i stvaralačkih (dakle, i umetničko-stvaralačkih) moći u jedinstvenu neotuđenu ličnost — totalnog čoveka. Ako smo načinili prvi korak na tom putu, onda ćemo se sigurno susresti sa nizom konkretnih pitanja i problema koje Ralić ovde pokreće, a koji su veoma inspirativni za produbljenija razmišljanja i ozbiljnija istraživanja.

Razmatranje odnosa radničke klase i kulture implicira i pitanje: da li je proletkultura dobro promišljena i prava alternativa-antipod građanskom konceptu kulture? Afirmativan odgovor samo je prividno prihvatljiv jer u sebi potmulo krije ozbiljne opasnosti. Otklanjanje tog privida nesumnjivo nas vodi autorovom zaključku: »diktatura idejom o novoj radničkoj kulturi kao i sentimentalno građanska sentenca o slobodi stvaralaštva koja stoji pokraj neslobodnog rada — samo su ideološke parole vladajućih sila i nad radom i nad kulturnim stvaralaštvom« (str. 85—86). Zapravo, radnička klasa, »po sili« svog istorijskog interesa, ne može težiti posebnosti, »samosvojnosti«, jer su joj stremljenja univerzalna, a dela sveljudska. Kultura u tom pogledu nije izuzetak, ako ne pretenduje da i dalje ostane izdvojena sfera svesti i društvenosti u tradicionalnom, klasnom smislu. Budući da radnička klasa ima potrebu da razvija kulturu kao integralan deo svoje klasno-oslobodilačke delatnosti, to se pred našu radničku klasu, a posebno pred Savez komunista kao njenu avangardu, postavlja nezaobilazan zadatak da »dovede kulturu na put socijalističke revolucije u Jugoslaviji«.

»Stvaralaštvo i sloboda« je treći deo knjige, u kojem Ralić razmatra odnos Saveza komunista prema slobodi stvaralaštva, odnos idejnosti i umetnosti.

Zalažući se i rečju i delom za stvarnu i nepatvorenu slobodu stvaralaštva, Savez komunista nije uzeo pravo da bude »dogmatski sudija« nauci i umetnosti, ali je zato rešen da odlučno »vodi borbu protiv svih pojava koje nemaju veru u čoveka i njegovu stvaralačku snagu i sposobnost da izmeni svet i da ljudski život učini razumnim, sadržajnim i čovečnim za sve« (Program SKJ). Omeđiti umetničko stvaralaštvo kanonima i dogmama značilo bi uništiti njegovu autentičnost, izneveriti stvaralačku suštinu i osiromašiti njegovu bitno humanističku dimenziju: težnju za prevazilaženjem.

S druge strane, ne manje opasnosti kriju tendencije onih glasnogovornika i zagovarača »istinski« umetničkog stvaralaštva koji bi tako »oslobođenu« umetnost rado iskoristili kao paravan za njene zloupotrebe »u vidu religioznih, mističnih, nacionalističkih i građansko-liberalističkih poruka«.

I dok je prva tendencija u biti dogmatska i konzervativna, druga je tradicionalistička i reakcionarna. I jedna i druga su prisutne u našem savremenom umetničkom stvaralaštvu. Na Savezu komunista je da ih obesnaži, a to će on moći ako se sa čitavom radničkom klasom izbori za takve društvene uslove i odnose koji omogućuju da se riznica istinskih i po dosegu univerzalnih umetničkih vrednosti (očišćena od konzervativnog, tradicionalističkog, nacionalističkog, čaršijskog i malograđanskog) neprestano obogaćuje novim i čovekovoj prirodi još primerenijim vrednostima. Stoga taj zahtev obavezuje Savez komunista na permanentan angažman na svim poljima društvenog stvaralaštva, pa i umetničkog.

Isto tako, autor svestrano osvetljava i odnos komunističkog pokreta i inteligencije, vidljiv već iz naslova četvrtog dela knjige — »Inteligencija i revolucija«. Taj se odnos, smatra Ralić, ne može raspraviti apriorno, kao

»metafizička konstanta«, već se »mora istorijski konkretizovati najmanje u dva smisla. Prvi se tiče što preciznije elaboracije odnosa revolucionarne teorije i revolucionarne prakse u jednoj konkretnoj etapi revolucije. Drugi je obogaćivanje tog odnosa konkretno-istorijskim kontinuitetom i aktuelnim rešenjima odnosa inteligencije i komunističkog pokreta u okvirima jednog posebnog komunističkog pokreta« (str. 150).

Savremenu poziciju inteligencije posmatranu kroz prizmu odnosa prema revoluciji karakteriše razapetost između »kritičke utopije« i »etablirane partije«. Inteligencija »kritičke utopije« još uvek je lišena samosvesti o društvenoj osnovi na kojoj izrasta njen poseban status i time spoznaje »šta ona objektivno jeste«. Ne videći da je njeno »rodno mesto« osnovna društvena podela rada, koja u vlastitom protivrečju nosi i njenu istorijsku ograničenost i prolaznost, ta inteligencija je sklona uobraženju da je ona tu »da stvara vizije budućnosti i ideje, a partija samo da ih artikuliše, objašnjava i širi«. Odvajajući se tako od svog »osnovnog socijalnog nosioca, bitnog revolucionarnog subjekta«, ta kritička svest je istovremeno i »nesrećna svest« jer u sebi sadrži naglašenu dimenziju utopističkog. No, »nije psiha intelektualca ta koja gaji osećaj njegove duhovne superiornosti. Taj osećaj izrasta iz realnog položaja intelektualca u društvu neprevladane podele rada i ostalih klasnih razlika«, primećuje autor.

S druge strane, gotovo je pravilo da se revolucionarna inteligencija u sredinama gde je na vlasti »etablirana partija« (»koja se institucionalizovala na prvim tekovinama revolucije, na osvajanju vlasti, koja je prekinula svoj odnos prema radikalizaciji realno mogućih novih koraka revolucije«) pretvori o ancilu partijskih moćnika — ideologa i rukovodilaca — čije već najavljene misli »preslikava« u vladajuće ideje iz kojih su iščezli i revolucionarnost i stvaralaštvo.

Inteligencija je, dakle, u stalnim iskušenjima da stvaranje idejne osnove radničkog pokreta apstrahuje od samog pokreta i njegove konkretno delatne revolucionarne prakse. Ta »nezgoda« inteligencije nije i njena fatalna kob. Jer, zaključuje autor, »izlaz iz ovih iskušenja nije skriven. To je revolucionarna samodelatna praksa radništva. Učešće u toj praksi, njeno unutrašnje osmišljavanje — jeste izvršavanje bitnog zadatka onog vremena koje, obeleženo interesom i ciljem radničke klase, otvara prostore besklasne slobode« (str. 173).

Šta, na kraju, reći o knjizi na čijim se stranicama zgusnulo toliko pitanja i zaiskrilo toliko problema da ih u ovom prikazu nije moguće ni nabrojati, a kamoli razložnije izneti? Uostalom, sam autor je češće insistirao na njihovom postavljanju i nesputanom promišljanju na širokom društvenom planu nego što je ulazio u svestranije i produbljenije analize. Stoga su i neka pojmovna određenja ostala uopštena, pa u izvesnom smislu i sporna.

Bili bismo, međutim, nepravedni i prema autoru i prema delu ako ne bismo istakli da je reč o misaonom, odgovornom i angažovanom traženju odgovora na brojna pitanja koja izviru iz naše dinamične revolucionarne prakse i traže njeno osmišljavanje. Otuda, čini se, i potiče autorov istančan senzibilitet za značenje, složenost i flagrantnost problemâ odnosa »duhovnosti i rada«, koji su toliko ljudski i neposredno naši da bi cena njihovog prenebregavanja zaista bila isuviše velika.

Jovan Gagrica

Dr Kasim Trnka: Samoupravljanje u visokom školstvu u Bosni i Hercegovini. Rezultati istraživanja

(Studijski centar Gradske konferencije SK Sarajeva, Sarajevo, 1975, strana 160)

Pojavu ove aktuelne knjige treba pozdraviti iz sledećih razloga: prvo, što na bazi naučnih istraživanja afirmiše razvoj samoupravnih odnosa u oblasti visokog školstva kao deo šireg društvenog procesa i, drugo, što kritički analizira stečena iskustva i time doprinosi daljem socijalističkom samoupravnom razvoju u ovoj značajnoj delatnosti.

No, iznad svega, značaj ove nesvakidašnje studije jeste u tome, rekli bismo, što spoznaju realnih mogućnosti samoupravljanja u visokom školstvu izvodi iz korektno ostvarenih istraživanja. U rezultatima ovog jedinstvenog istraživačkog poduhvata, čiji je autor Kasim Trnka, uz analizu najšireg društvenog konteksta, jasno se ogleda ne samo nastanak, već i stepen ostvarljivosti novih idejnih i organizacionih orijentacija i rešenja u samoupravnim procesima na planu visokog školstva, a time i obrazovanja u celini. Postepeno konstituisanje visokog školstva na osnovi neophodnog integrisanja sa naukom i proizvodnjom u udruženi rad ne bi bilo moguće, kako naglašava Trnka, da čitavo naše društveno biće nije tako organizovano da omogući radikalne promene u sistemu obrazovanja. Pri tom ne smeta što se radi o istraživanju koje obuhvata jednu republiku. Jer dobro znamo da je samoupravljanje jedno i nedeljivo kao društveni proces i da se tako stečenim novim saznanjima o najrelevantnijim pitanjima samoupravljanja u našoj zemlji produbljeno prezentuje čitava jugoslovenska samoupravna stvarnost, i to ne samo u domenu visokog školstva.

Razumljivo je otuda što je autor svoj istraživački zadatak locirao u kontekst ukupnog društvenog razvitka naše zemlje i što je društvenu dimenziju najtešnje povezao sa društvenim potrebama i mogućnostima obrazovnog sistema u uslovima naučno-tehničke revolucije kao osnove od koje polaze sve zemlje u reformi svog visokog i drugog obrazovanja. U našem slučaju reforma visokog obrazovanja treba da ostvari dva vrlo krupna zadatka — školski i društveni.

Po autoru, visoko školstvo se kroz svoj svestrani preobražaj »mora sve više osposobljavati da, kao racionalan sistem, društvu daje što veći broj što kvalitetnijih kadrova u optimalnim rokovima i uz optimalan utrošak društvene energije«. Pri tom je za njega bitno da se takvi krupni zahvati ostvare uz aktivno angažovanje svih faktora koji deluju unutar i izvan sistema visokog školstva.

Od primarnog značaja je to što se autorova studija temelji na rezultatima istraživanja koji potvrđuju osnovnu hipotezu projekta — »da je samoupravljanje jedino realan okvir i medijum reforme. Zato se tek u procesu razvoja samoupravljanja mogu uspješno negirati različiti tehnokratski i etatističko-birokratski koncepti i praksa društvenog položaja, unutrašnjih odnosa i upravljanja u visokom školstvu«. Za uspostavljanje tih novih odnosa izjašnjava se 79,13% ispitanika. (Namernim uzorkom obuhvaćeno je 465 ispitanika koji prezentuju osnovnu populaciju sastavljenu od 1.048 nastavnika, 746 saradnika, 1.350 administrativno-tehničkog i drugog osoblja i 38.125 studenata, od toga 20.604 redovnih — podaci iz 1973. godine kada je definisan istraživački projekt.) Poželjni efekti uspostavljanja novih odnosa u visokom školstvu izražavaju, po autoru, zapravo visok domet prodiranja samoupravnih tendencija razvoja društva u visoko školstvo. No, činjenica je i to da u samoupravnom odlučivanju u okviru Zajednice za visoko obrazovanje najviše uticaja imaju predstavni-

ci društveno-političkih zajednica, funkcioneri i stručna služba ove institucije. Ali, kako je i moguće da bude drugačije na početku delovanja ove i svake druge samoupravne interesne zajednice kao istorijski nove institucije? Suštinski je značajno što se traže novi odgovori na mnoga stara pitanja na kvalitativno različitim idejnim i organizacionim osnovama, nepoznatim u prošlosti. Jačanje te osnove, ističe autor, biće utoliko izrazitije ukoliko efikasnost studija bude više povezivana sa sticanjem i raspodelom dohotka i ličnih dohodaka u organizacijama udruženog rada visokog školstva, a učešće radnih ljudi u toj aktivnosti bolje i potpunije.

Pošto ekonomski položaj radnih ljudi na univerzitetu zavisi u prvom redu od toga koliko je visoko školstvo integrisano u udruženi rad, koliko je i kako povezano prvenstveno sa privredom, prirodno je što drugu osnovnu hipotezu projekta čini pretpostavka »da samoupravno povezivanje visokog školstva sa privredom i drugim delatnostima stimuliše razvoj samoupravljanja u visokom školstvu i njegovu samoupravnu integraciju u šire društvene tokove, a svako prisustvo etatističkog i tehnobirokratskog posredovanja te tokove destimuliše«.

Rezultati istraživanja ohrabruju. Naime, 58,4% ispitanika smatra da je samoupravno povezivanje s privredom i drugim delatnostima poželjno. Najviše je onih koji se izjašnjavaju za zajedničko utvrđivanje opšteg programa razvoja, zatim slede oni koji se zalažu za neposredno povezivanje sa privredom i najzad se izražava shvatanje da tu povezanost valja regulisati putem odgovarajućeg sistema finansiranja rada visokoškolskih ustanova.

Najtešnju saradnju sa privredom, po autoru, valja postići pri zajedničkom utvrđivanju profila potrebnih kadrova i pri kvantificiranju tih potreba. Tek na osnovu toga projektovali bi se orijentacija, kapaciteti i mreža visokoškolskih ustanova. Karakteristično je da studenti najviše veruju (81,44% — analiza prema statusu ispitanika) da saradnja s privredom stimuliše samoupravljanje u visokom školstvu.

Da bi se izvršile korenite promene, nastavlja Trnka, pre svega u karakteru društvenog bića visokog školstva i time stvorio jedan od osnovnih preduslova za postizanje krupnih rezultata u ovoj oblasti mimo državnih intervencija, moraju se dovesti u položaj da samostalno i stvaralački deluju i oni od kojih svi ti preobražaji najviše i zavise, a to su nastavno-naučni radnici, saradnici i drugi radni ljudi nastavno-naučne strukture, čije snage treba osloboditi i učiniti maksimalno angažovanim u ulozi neposrednih nosilaca razvijanja samoupravno-demokratskih odnosa.

Radikalne promene su se morale izvršiti baš na liniji neposrednog učešća u samoupravljanju, na liniji otvaranja mogućnosti za samostalno odlučivanje o svom razvoju, o uslovima svog rada i njegovim rezultatima. Njihovo ostvarivanje, uostalom, bilo je obezbeđeno, što se tiče prava i mogućnosti delovanja radnih ljudi, usvajanjem ustavnih amandmana, odnosno Ustava SFRJ i republičkog ustava, kao i odgovarajućih zakonskih propisa.

Autorova istraživanja pokazuju da su se kretanja prema napretku najbolje izrazila u dobrovoljnosti udruživanja visokoškolskih institucija između sebe i sa drugima. Trnka konstatuje da je »čak došlo do povećanja broja udruženih ustanova«.

Autorova istraživanja takođe pokazuju da se u nas društvenim reformama dospelo mnogo dalje od autonomije visokoškolskih ustanova. Ranijim merama i posebno ustavnom reformom pružena je mogućnost »da se realno učešće studenata u procesima samoupravljanja u visokom školstvu objektivno utemelji u samom društveno-ekonomskom odnosu, u procesu udruživanja rada i nastavnika, saradnika, studenata i ostalih radnika u visokom školstvu«. Kakav ispit političke

odgovornosti i kakva stalna prilika za ispoljavanje mladalačkog poleta i žarke želje da se gradi u duhu novih kompetencija, naglašava autor.

Iz željene pozicije studenata u udruženom radu i samoupravljanju proistekla je i hipoteza istraživačkog projekta »da od položaja studenata u udruženom radu, dakle u nastavno-naučnom procesu, zavisi i njihov samoupravni status«.

Istraživanja pokazuju da studenti raznih visokoškolskih ustanova nemaju jednake mogućnosti odlučivanja u samoupravnim procesima. U prvoj grupi visokoškolskih ustanova nalaze se one koje su studente gotovo izjednačile (u okviru zakonskih mogućih prava i obaveza) sa članovima radne zajednice, što predstavlja i najviše samoupravno dostignuće (Elektrotehnički, Prirodno-matematički, Medicinski i neki drugi fakulteti). U drugoj grupi su one koje ispoljavanje samoupravnih prava studenata sužavaju na aktivnost njihovih predstavnika u samoupravnim telima. Treću grupu čine one visokoškolske ustanove koje nalaze da će studentska samoupravna efikasnost doći do izražaja pri razmatranju i odlučivanju o pitanjima od zajedničkog interesa.

Šteta je što se istraživanjem nije ocenila ta efikasnost u raznim verzijama samoupravnog studentskog delovanja i što nisu otkrivene sve mogućnosti za postizanje boljih rezultata u međusobnom rešavanju raznih pitanja (nesklad između potreba za obrazovanjem i rada visokoškolskih ustanova, neispunjavanje obaveza u studiranju, nedograđen sistem odnosâ u nastavno-obrazovnom procesu, normativno regulisanje statusa studenata u samoupravnim odnosima na fakultetu itd.).

S obzirom na karakter našeg društva i prirodu njegovog konstituisanja bilo je logično i neophodno da autor postavi i pitanje uticaja organizovanih socijalističkih snaga u domenu visokog školstva. Stoga je izložio pretpostavku »da i razvoj samoupravljanja u visokom školstvu u Bosni i Hercegovini zavisi od idejno-političke i klasno usmjerene aktivnosti i uticaja Saveza komunista i drugih organizovanih snaga socijalističke svijesti«.

Istraživanjem su utvrđeni odnosi između aktivnosti pojedinih društveno-političkih organizacija. Tako je preko 79% ispitanika ocenilo da je Savez komunista aktivan ili veoma aktivan. Aktivnost Saveza studenata tako ocenjuje preko 51% anketiranih, dok je za sindikat takvu ocenu dalo svega 23% ispitanika. Na osnovu tih i drugih istraživačkih rezultata Kasim Trnka utvrđuje da je Savez komunista ispoljavao »veoma značajnu aktivnost« i da je njegova »aktivnost bila velikog intenziteta«, te da se takvom svojom aktivnošću na reformi visokoškolske nastave Savez komunista »zaista afirmisao kao vodeća idejno-politička snaga«. Tome je, ističe autor, doprinelo i to što je Savez komunista »od početka pristupao pitanju kreiranja i ostvarivanja reforme kao dugotrajnom i kompleksnom procesu« sinhronizovanog i komplementarnog usmeravanja razvoja samoupravnih odnosa, nastavno-naučnog rada i aktivnosti organizovanih socijalističkih snaga. Naglašavajući da su »osnovna snaga u provođenju i kreiranju reforme bili organizovani radni ljudi u visokom školstvu«, Kasim Trnka utvrđuje da je u celoj toj aktivnosti »praktično ostvarivano i reformisanje samog Saveza komunista u visokom školstvu«, te da je međusobnim povezivanjem osnovnih organizacija Saveza komunista u visokoškolskim ustanovama »ostvaren i kontinuitet aktivnosti Saveza komunista i drugih društvenih snaga«. To je bila pretpostavka, zaključuje Trnka, novih podsticaja Šestog kongresa SK BiH i Desetog kongresa SKJ reformi visokog školstva u Bosni i Hercegovini.

Dragomir Filipović

„Marksistička misao", br. 1/76.

(Časopis za teoriju i praksu socijalizma i socijalističkog samoupravljanja)

Ovim brojem časopis »Marksistička misao« je ušao u drugu godinu svoga izlaženja. I u ovom broju prisutna je raznovrsnost tema iz raznih naučnih oblasti i političke prakse. Tekstovi su razvrstani u desetak rubrika, koje po svom sadržaju i obliku uglavnom nisu ustaljene.

Uvodni tekst Miroslava Popovića i Živomira Spasića: *Istorijski smisao Crvenog barjaka samouprave* posvećen je proslavi stogodišnjice prvih radničko-klasnih demonstracija u Kragujevcu 1876. godine. Autori ističu da te prve masovne demonstracije, poznate kao »Crveni barjak«, označavaju neposrednu posledicu delatnosti Svetozara Markovića u Kragujevcu, a pre svega napor da se oživotvori ideja o uvođenju samouprave u svim oblastima društva. U prvom delu članka se ukazuje na društveno-ekonomske i političke činioce koji su presudno uticali da se u Kragujevcu zaviori Crveni barjak samouprave. Zatim se opisuju manifestacije kada su predstavnici naprednog pokreta trijumfovali u povorci pod crvenom zastavom, pa se zaključuje da su demonstracije bile »izraz potvrđene izborne pobede«. Na kraju se konstatuje da su poruke demonstranata bile, u stvari, anticipacija stremljenja progresivnih snaga. Jer samo pet godina posle Pariske komune »reč *samouprava* na crvenoj zastavi označavala je smeonu i borbenu lozinku, simbolišući čitav program borbe za učešće masa u odlučivanju od opštine do narodne skupštine«.

U rubrici »Naša osnovna tema« objavljeni su prilozi sa međunarodnog naučnog skupa o participaciji i samoupravljanju održanog u septembru 1975. godine u Dubrovniku. Posle uvodne reči Edvarda Kardelja *(Poreklo i značaj samoupravljanja u SFRJ)* objavljeni su prilozi o konceptima participacije i samoupravljanja (J. Đorđević, B. Abrahamson, J. Tihomirov, D. Via, O. Hilmer, M. Selindžer, A. Vratuša, G. Šahnazarov, D. Apter, S. Tomić, M. Carević), zatim o pretpostavkama samoupravljanja i participacije (N. Pašić, E. Dimitrov, G. Danesku i C. Mejzl) i o oblicima i institucijama samoupravljanja (K. Seti, J. Seteraki, O. Trasmea, P. Nikolić, S. Škarić i E. Stavileci).

E. Kardelj je u uvodnoj reči istakao da sama činjenica da tema o uticaju samoupravljanja i participacije na razvoj savremenih političkih sistema privlači veliki broj naučnika iz više zemalja govori o tome da je reč o pitanju koje izražava gorući problem čovečanstva, pa zato »osvetljavanje te problematike jedan je od glavnih zadataka savremene nauke«. U uslovima kada savremeno društvo zahteva veliku koncentraciju sredstava za proizvodnju, integraciju rada i veliku međusobnu zavisnost narodâ postavlja se problem kako obezbediti slobodu čoveka u njegovom radu i upravljanju društvom. Ideja i praksa samoupravljanja pruža odgovor na te dileme jer »stvaralačku slobodu čoveka i naroda pretvara u podstrek integraciji proizvodnih snaga i čovečanstva, a samim tim i uslovljava taj proces integracije tom slobodom«. Na taj način samoupravljanje ostvaruje uticaj na dalji razvoj demokratskog političkog sistema u svetu. Međutim, nalazimo se tek na početku tog istorijskog kretanja. Tokovi samoupravnog razvitka nameću niz društvenih protivurečnosti, a odgovore na njih treba u sve većoj meri da daje nauka.

Prof. J. Đorđević smatra da samoupravljanje pretpostavlja i sadrži u sebi participaciju, ali i to učestvovanje nije samo oblik »industrijske demokratije«, već načelno isključuje hijerarhijske odnose i podelu »između realnog čoveka i građanina«. Time je samoupravljanje revolucionarni čin koji prati i potvrđuje revolucionarne preobražaje u oblasti svojine sredstava za proizvodnju,

političkih odnosa i političke vlasti. Doduše, smatra J. Đorđević, nije isključeno da i sama participacija predstavlja pripremu samoupravljanja i da sadrži elemente i mogućnosti samoupravljanja, a isto tako i pojedini oblici samoupravljanja elemente participacije.

Sa ovakvim razlikovanjem participacije i samoupravljanja slaže se i prof. D. Via sa Univerziteta u Meksiku. On je ukazao na potrebu da se ti pojmovi razlikuju i prema nivou: nacionalnom i nižem, lokalnom. D. Via je izrazio nedoumicu o načinu na koji se niži samoupravni mehanizam preobražava u nacionalni samoupravni mehanizam. Na ovo pitanje, zatim na pitanje odnosa između viših i nižih samoupravnih mehanizama, kao i na niz drugih, treba da odgovori pre svega jugoslovenska misao, smatra D. Via.

Adolf Bibič piše o »neposrednom izražavanju interesa u samoupravnom sistemu jugoslovenskog društva«, a Miodrag Zečević o »udruživanju građana i njihovoj ulozi u ostvarivanju delegatskog sistema«. O našoj revolucionarnoj prošlosti objavljena su dva teksta: *Svetozar Marković — teoretičar morala i socijalni reformator* iz pera Vuka Pavićevića i *Radomir Vujović — istaknuti revolucionar jugoslovenskog i međunarodnog radničkog pokreta*, zapravo autorizovano izlaganje Dobrivoja Boškovića na akademiji povodom 80-godišnjice rođenja Radomira Vujovića. Međunarodnim odnosima posvećen je tekst Lea Matesa: *Neravnomjernost razvoja svijeta i problem svjetskog mira*. Pomenimo i tekstove: *Razvoj samoupravnih interesnih zajednica i zadaci Saveza komunista* Filipa Matića, *Društveno-političke organizacije u ustavnom sistemu* Anđelka Veljića, zatim ogled iz filozofije: *O smislu politike* Bogdana Šešića, prilog Radojice Savkovića i Milana Ilića: *Način povezivanja ekonomskih subjekata u samoupravnom sistemu*, osvrt Mirjane Pavlović: *Obnovljene diskusije o robnoj proizvodnji* i esej Radomira Ivanovića: *Književna kritika i problem vrednovanja književnog dela*. U okviru uobičajenog razgovora sa stvaraocima u ovom broju je objavljen prilog iz razgovora sa Benom Zupančičem o temi »Kultura — društvena moć radničke klase«.

Vuko Pavićević u svom članku ističe da Marković u *Srbiji na Istoku* istupa, pored ostalog, i kao sociolog morala, naime kao teoretičar koji ukazuje na zavisnost sadržaja i oblika morala od karaktera društva, ali i kao moralist, što znači kao onaj koji procenjuje postojeći moral, primenjujući pri tome svoje kriterijume »prave moralnosti«. U stvari, piše V. Pavićević, ako je Vuk bio prvi sociolog morala našeg patrijarhalnog društva, Svetozar Marković nam je prikazao i taj moral, ali i moral nastupajućeg buržoaskog društva u Srbiji, to jest »ćiftinski moral«, zajedno sa moralom birokratije.

Mirjana Pavlović u svom prilogu analizira neke zanemarivane »kritične tačke« u razvoju teorijske misli o robnoj proizvodnji koje se reprodukuju i u sadašnjoj obnovljenoj diskusiji. Ona smatra da se može govoriti o dve osnovne teorijske koncepcije koje su egzistirale u našoj posleratnoj ekonomskoj misli: prva je teorija o robnoj proizvodnji u socijalizmu, a druga — teorija socijalističke robne proizvodnje. Ozbiljnije razmatranje problema robne proizvodnje u socijalizmu započeo je u posleratnom periodu Boris Kidrič, čije su teze o robnoj proizvodnji »prva ključna tačka u razvoju (razmatranja) robne proizvodnje u Jugoslaviji«. Od Kidričevih teza do začetaka teorije socijalističke robne proizvodnje, smatra autor, usledila je decenija pretežno pragmatističkih orijentacija. Teorija socijalističke robne proizvodnje, kao »druga ključna tačka«, unela je dvostruke promene u opštu teoriju robne proizvodnje: ona donosi sadržinski kvalitet u odnosu na misaonu struju koja se oslanja na Kidriča jer pokušava da formuliše zakonitosti istorijski novog oblika robne proizvodnje, potiskujući, s druge strane, spekulativne rasprave o tome »šta je Marks re-

kao, a šta je podrazumevao« i orijentišući se na empirijska istraživanja ekonomskih odnosa. Međutim, M. Pavlović zamera i toj orijentaciji što je zapostavila analizu najopštijih teorijskih pretpostavki do kojih je došao Kidrič, s obzirom na značaj njegove teorijske podloge.

Beno Zupančič u razgovoru o kulturi kao društvenoj moći radničke klase ističe, parafrazirajući Marksa, da bi osnovno nastojanje trebalo da bude udruživanje rada, što podrazumeva svesnu društvenu težnju i akciju da se otuđena duhovna moć vrati proizvodnom radu radnika i da se svesno premošćuju praznine koje su, usled društvene podele rada, nastale između rada ruku i uma. Politički to znači, ističe B. Zupančič, svesno međusobno povezivanje svih elemenata oslobođenja čoveka — ljudskih, socijalnih, nacionalnih i kulturnih. B. Zupančič je ukazao i na opasnosti koje proističu iz neadekvatnog ocenjivanja radničke klase i njene kulturne misije u društvu.

Tekst Slavoljuba Đukića: *Čovek traži pravdu* zaslužuje posebnu pažnju s obzirom na aktuelnost problema koji razmatra. Analizirajući uzroke žalbi višim organima, autor polazi od pitanja: kako je moguće da čovek koji se bori za »pravičnu stvar« nema podršku u sopstvenoj sredini. Po mišljenju S. Đukića, za to postoje dva razloga: pogrešna obaveštenost kolektiva i, mnogo češće, oportunizam i »gledanje svoga posla« u sudaru s »moćnicima«. Izlaz je, smatra autor, pre svega u snazi kolektiva da se odupre »moćnima« i u solidarnosti sopstvene sredine.

Ovaj broj časopisa donosi prevedeni tekst J. Vjatra: *Demokratska participacija i faze razvoja socijalističkog društva — prilog normativnoj i analitičkoj teoriji,* zatim prikaze knjiga, a završava se tematskom bibliografijom iz oblasti samoupravljanja, radničke kontrole i participacije.

Živorad Đorđević

„Teorija in praksa“, br. 11 - 12/75. i 1—2/76.

(Revija za družbena vprašanja)

Poslednji broj (tačnije: dvobroj) časopisa »Teorija in praksa« iz prethodne godine izrazio je na osoben način raznolikost područja kojima se bave slovenački naučni radnici u oblasti društvenih nauka i društveno-politički radnici. Možda je ta činjenica delimično uticala i na to da u ovom dvobroju nema »noseće teme«. Kao drugu opštu karakteristiku tog dvobroja ističemo to što većina priloga, uprkos »teorijskoj«, osnovnoj orijentaciji, na poseban način izražava neke osnovne probleme slovenačke društveno-političke prakse.

U uvodnom članku pod naslovom *Istrajati na našem putu* Franc Šetinc razmišlja o ulozi i metodama raznih dogmatskih, u prvom redu informbirovskih snaga kod nas i o nužnosti neprestanog konfrontiranja i budnosti u borbi s tim snagama. U našim nastojanjima da jačamo odbrambenu moć našeg društva moramo stalno biti načisto s onima koji imaju svoje račune s budućnošću Jugoslavije.

Od rasprava objavljenih u ovoj svesci pomenuli bismo tri. Prvo je prilog Vojana Rusa pod naslovom *Marksizam — individua, društvo i čovek.* U njemu autor posebno naglašava velik značaj odnosa između pojedinca i društva u konceptu socijalističkog samoupravljanja, čiji su razvoj i napredak uslovljeni najvećom mobilizacijom onih društvenih potencijala koji svoj temelj imaju u što razvijenoj ličnosti, a ova, naravno, uključuje i razvijenu društvenost. U prvom delu svoje rasprave o karakteristikama savremenih međunarodnih migracija autor Peter Klinar utvrđuje vezu između proučavanja međunarodnih migracija i planiranja migracijske politike. Autor kritički i produbljeno ocenjuje i vrednuje mere i političku aktivnost imigracionih i emi-

gracionih zemalja i naglašava neophodnost veće organizovanosti međunarodnih migracija. U trećoj raspravi, *Propaganda i ideologija*, Slavko Splichal daje kritičku analizu geneze uzajamnog odnosa ova dva, za društvene nauke vrlo značajna pojma i pokušava da oceni aktuelni društveni značaj odnosa između propagande i ideologije sa stanovišta uloge koju ima proces socijalizacije u izgrađivanju socijalističkog društva.

S obzirom na to da prilično kontinuirano teku mnogobrojne diskusije o delegatskom sistemu i da se u njima daju različite ocene o postignutom stupnju njegova ostvarenja, logično je što su u br. 11—12/75. tri priloga posvećena delegatskom sistemu. Moramo pomenuti napis Mihe Ribariča: *Iskustva društveno-političkih veća u SR Sloveniji*, u kome autor naglašava da aktivnost društveno-političkih veća vrši i povratan uticaj na produbljivanje delatnosti i razvijanje odnosa u društveno-političkim organizacijama koje šalju delegate u ta veća.

Boštjan Markič u oceni delovanja delegatskog sistema naglašava pre svega nužnost promene vrednosnog sistema našeg društva i pri tom ističe ulogu društveno-političkih organizacija.

Savin Jogan razmatra u svom prilogu prirodu delegatskog mandata, koji treba da predstavlja prevazilaženje imperativnog i klasičnog predstavničkog poslaničkog mandata.

Problematike zemalja u razvoju i savremenih socijalističkih pokreta dotiču se u ovoj svesci Ernest Petrič i Bojan Grobovšek. Prvi analizira ulogu i značaj naučne politike u zemljama u razvoju i prikazuje pozitivne i negativne aspekte transfera tehnologije kao moćnog faktora emancipacije i osamostaljenja tih zemalja. Bojan Grobovšek pokušava u svom prilogu da nađe i oceni one istorijske uzroke koji su doveli do kraha starog portugalskog režima. Čini nam se da je dovoljno karakterističan već i sam naslov priloga: *Portugalija i teret nekog nasleđa*.

Pored mnogobrojnih glosa i komentara u ovom dvobroju, izdvojili bismo još napise: Janeza Pečara (o društvenoj samozaštiti) i Dragana Zvoneta (o odnosu samoupravnog sistema planiranja i razvojnih polazišta SR Slovenije).

Ako bismo hteli da damo sažetu ocenu ovog dvobroja, mogli bismo reći da ima raznoliku strukturu sadržaja i da članci izražavaju kritičko-stvaralački odnos prema temama koje se razmatraju.

Na uvodnoj strani br. 1—2/76. časopis odaje poštu preminulom Borisu Ziherlu, koji je bio dugogodišnji saradnik, član Redakcijskog odbora i Redakcijskog saveta časopisa i imao značajnu ulogu u oblikovanju njegove današnje fizionomije.

Dvobroj kojim počinje novo godište (trinaesto od kako časopis izlazi) vraća se jednoj centralnoj temi oko koje se grupiše većina priloga. Nije slučajno što je posle decembarskog savetovanja »Marksizam u društvenim naukama«, koje je održano u Ljubljani, časopis obratio pažnju na taj problem. Božidar Debenjak je u uvodniku *Marksizam u društvenim naukama* naglasio da je savetovanje pokazalo rezultate savesnog rada i potvrdilo stvaralačku moć marksizma u našim društvenim naukama.

Većina priloga u vezi s ovim savetovanjem spada u odgovore na pitanja koja je časopis postavio naučnim radnicima koji su učestvovali na savetovanju.

Adolf Bibič je (u odgovoru na pitanje u čemu vidi doprinos marksizma političkoj nauci) naglasio da on veliki doprinos i mogućnosti koje marksizam otvara političkoj nauci ne vidi samo u »vraćanju Marksu«, već i u orijentaciji »od Marksa s Marksom napred«. U prilogu koji govori o odnosu marksizma i sociologije Andrej Kirn naglašava velik značaj marksističke dijalektičke misli u borbi protiv one društvene prakse koja je održavala jednostranu disciplinarnu izolovanost nauke. Boris Majer razmatra ulogu marksizma i, posebno, marksističke filozofije u

interdisciplinarnom proučavanju društva. Zdravko Mlinar upozorava na marksizam kao temelj kritike pozitivizma u savremenoj sociologiji. Relevantne i sadržajno bogate odgovore na postavljena pitanja dali su još: France Černe (ekonomija), Breda Pavlič (komunikologija), Vid Pečjak (psihologija) i Anton Perenič (pravo). Časopis je objavio i referat Mace Jogan, koja je na originalan način prikazala celo savetovanje.

Od rasprava u prvoj ovogodišnjoj svesci časopisa pomenuli bismo sledeće:

U svojoj studiji *Lenjin i religija* Marko Kerševan pledira za razumevanje Lenjinovog strateškog poimanja društvene uloge religije: kada i kako kritika religije doprinosi mobilizaciji za klasnu borbu, a kada takvu mobilizaciju ona može da ometa.

U drugom delu svoje studije o savremenim migracijama Peter Klinar izlaže nekoliko kritičkih saznanja, od kojih bismo pomenuli sledeće: politika međunarodnih migracija podređena je interesima ekonomski razvijenih imigrantskih društava i ometa međunarodnu podelu rada.

Pažnju čitaoca bismo skrenuli i na aktuelnu raspravu Josipa Grobevnika pod naslovom *Sudovi udruženog rada i ustavni spor.* Autor razmišlja o tome da li sudovi udruženog rada treba da pokrenu ustavni spor kada u svom radu naiđu na neustavne ili nezakonite propise i analizira probleme koji nastaju u vezi s takvim pitanjima.

Igor Pavlin se u svojoj raspravi *Koliko je slovenačko visoko školstvo dostupno različitim slojevima našeg društva* bavi vrlo značajnom i aktuelnom problematikom, koja na jednoj strani otvara nova pitanja u sociologiji obrazovanja, a na drugoj pruža mogućnosti za značajne zaključke o praktičnom delovanju i odlučivanju na tom području.

I ovaj broj obiluje komentarima i glosama. Da pomenemo najzanimljivije: *Srednjoškolci i slobodno vreme* (Rudi Lešnik), *Podruštvljavanje političkih funkcija* (Janko Rupnik), *Da li novoprihvaćeni statuti visokoškolskih organizacija važe?* (Ciril Ribičič). Dvobroj završava pregledom domaćih časopisa, recenzijama i pregledom novih knjiga.

Joco Klopčič

„Aktuelna pitanja socijalizma", br. 1—12/75.

(Teorijski, politički i informativni časopis)

Navršilo se 25 godina otkako je iz Jugoslavije prema svim krajevima sveta, u misiji tumača i informatora o našim prilikama. krenuo teorijski, politički i informativni časopis »Aktuelna pitanja socijalizma« (QAS). Ovaj mesečnik, u izdanju Novinsko-izdavačkog preduzeća »Komunist«, namenjen je čitaocima u inostranstvu i svima zainteresovanim za društvena kretanja u socijalističkoj Jugoslaviji. Počeo je da izlazi 1951. godine na francuskom, a od 1960. i na engleskom, od 1964, odnosno 1966. godine i na ruskom, odnosno španskom, od 1974. i na nemačkom, a od 1975. i na arapskom jeziku. Časopis objavljuje članke i dokumente o teorijskim problemima socijalističke izgradnje Jugoslavije, prezentira aktivnost Saveza komunista, Socijalističkog saveza radnog naroda i drugih društveno-političkih organizacija i funkcionisanje društveno-političkog sistema Jugoslavije; takođe se osvrće na značajne događaje u svetu i prati međunarodnu aktivnost SKJ i Jugoslavije. Časopisom rukovodi Izdavački savet pod predsedništvom T. Kurtovića, a glavni i odgovorni urednik je S. Dužević.

Obeležavajući četvrt veka izlaženja, redakcija u prigodnom uvodniku broja 4 za prošlu godinu podseća čitaoce na vreme kada je časopis počeo da izlazi: u Jugoslaviji su upravo bili osnovani prvi radnički saveti; vodila se teška, ali odlučna bitka

za samostalan i specifičan put razvoja i izgradnje socijalizma; još neoporavljena od ratnih razaranja, Jugoslavija je politički i ekonomski bila izolovana u Evropi i svetu u jeku hladnog rata.

Pred novo glasilo, koje je moralo deliti sve te i druge brojne teškoće naše zemlje, postavljao se veoma složen i delikatan zadatak: bar delimično razbiti blok laži, zaveru ćutanja i rezervisanosti, kojima je Jugoslavija u to vreme bila okružena. Prodiranje istine u svet o stanju u našoj zemlji osobito je bilo otežano stoga što su mnogobrojna i moćnija inostrana sredstva preuzimala »misiju tumača« prilika u Jugoslaviji, te su neistine i poluistine, zlonamerno ili usled nerazumevanja, imale prevagu.

Vreme je, međutim, donelo brojne promene u svetu, a mnoga progresivna stremljenja doživela su punu afirmaciju. Posebno je promenjen položaj Jugoslavije u njemu. No, zadatak ovog glasila nikada nije bio lak; čak bi se reklo da je uvek bio jednako složen, jer je i interesovanje za Jugoslaviju raslo uporedo sa njenim razvojem, dostignućima i uvek rastućim njenim ugledom u svetu. U proteklom periodu burnih i dinamičnih promena umnogome je izmenjena i sama Jugoslavija, pa su stoga i naša dostignuća i ostvarenja, kvaliteti u razvoju socijalističkog samoupravljanja na unutrašnjem i politike nesvrstanosti na međunarodnom planu i njene glavne osobenosti — borba protiv imperijalizma i hegemonizma, za mir i progres, kao i naša praksa i strategija u primeni marksističke misli u našim uslovima, isto tako više nego pomno beleženi na stranicama »Aktuelnih pitanja socijalizma«. Pri tome jednako velika briga redakcije bila je da se suština stvari interpretira autentično i kritički, u duhu principa teorije i prakse socijalističke revolucije i otvorenosti Jugoslavije prema svim ljudima dobre volje. Korektna informacija o nama na stranicama ovog časopisa učinila je da su njegovi sve brojniji čitaoci gotovo posle svakog broja još pouzdanije mogli konstatovati da su dobili sredstvo koje nastoji približiti Jugoslaviju svetu i svet Jugoslaviji.

Iz obilja materijala naučne, kulturne, političke vrednosti nikad nije bilo lako napraviti selekciju niti dovoljno obuhvatiti »velike« domaće i svetske teme. Sigurno je da će i ubuduće biti tako, ali naša osnovna opredeljenja, kao i zbivanja u radničkom, nacionalnooslobodilačkim i drugim progresivnim pokretima dobijaće, verujemo, i dalje dovoljno prostora na stranicama ovog časopisa.

Čitaoci su sigurno mogli uočiti nastojanja redakcije da časopis diverzifikovano i što celovitije tumači prilike u Jugoslaviji — okupljanjem na saradnju najistaknutijih ličnosti našeg naučnog, kulturnog i političkog života.

Protekla, 1975. godina bila je ispunjena značajnim događajima i jubilejima. To je godina u kojoj smo svečano proslavili 30-godišnjiou pobede nad fašizmom, 25 godina razvoja samoupravljanja, 35 godina od Pete zemaljske konferencije KPJ. Ona je istovremeno bila godina naših velikih pregnuća u ostvarivanju odluka i zaključaka Desetog kongresa SKJ i implementacije odredaba Ustava. Posebno su u časopisu obrađeni značajni događaji kao što je Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji, a dat je niz priloga i o nekim drugim zbivanjima.

Obeležavajući 30-godišnjicu pobede nad fašizmom, časopis je u broju 5 doneo tekst razgovora predsednika Tita sa predstavnicima jugoslovenskih televizijskih i radio-stanica povodom Dana pobede pod naslovom *Ne smije se nikada dozvoliti da se ponovo pojavi fašistička ili njoj slična opasnost*, kao i prilog N. Ljubičića: *Tito — vojni komandant u narodnooslobodilačkom ratu i tvorac koncepcije opštenarodne odbrane*. O borbi naroda Jugoslavije protiv fašizma i njihovom doprinosu pobedi saveznika govore i prilozi: E. Kardelja: *Snaga narodnih masa* (br. 3) i Fabijana Trge: *Fočanski propisi* (br. 1), *Pobjeda nad fašizmom* — po-

bjeda revolucije u Jugoslaviji (br. 6) i *Beogradska operacija* (br. 10). Ovoj temi posvećeni su i prilozi: V. Begovića: *KPJ i rat u Španiji 1936—1939.* (br. 4), B. Gledovića: *Narodnooslobodilački rat u Jugoslaviji 1941—1945.* (br. 5) i Đ. Pribićevića: *Osnovne društveno-političke karakteristike fašizma i antifašističke borbe u toku drugog svetskog rata.*

Četvrt veka razvoja samoupravljanja, od prvih radničkih saveta do celovitog sistema i osnovnog društvenog odnosa u našoj zemlji, prigodno je obeležen većim brojem napisa u broju 6 časopisa. Uz izvode iz ekspozea predsednika Tita u Narodnoj skupštini FNRJ od 26. juna 1950. godine o predlogu Zakona o predaji fabrika na upravljanje radnicima, u istom broju publikovani su i prilozi: M. Popovića: *Samoupravljanje je položilo svoj ispit pred istorijom,* T. Vlaškalića: *O praksi samoupravnog planiranja,* B. Kavčiča: *Ušešće radnika u upravljanju preduzećima,* J. Goričara: *Mogućnosti i granice samoupravljanja danas* i drugih kompetentnih autora.

Časopis je doneo i niz priloga iz istorije KPJ, odnosno SKJ; među ostalima, članke: P. Damjanovića: *Dolazak Tita na čelo KPJ* (br. 7—8), J. Bilića: *Istorijski značaj Pete zemaljske konferencije KPJ* i Fabijana Trge: *Peta zemaljska konferencija KPJ i odbrana zemlje* (br. 12).

Teze o makedonskom nacionalnom pitanju — jedan od poslednjih tekstova Veljka Vlahovića — posebno su značajan prilog objavljen u broju 5, dok broj 3 donosi izvode iz izlaganja Staneta Dolanca o životnom putu i liku V. Vlahovića, povodom smrti ovog istaknutog revolucionara i marksističkog mislioca i stvaraoca.

Iz oblasti sve intenzivnijeg i raznovrsnijeg prisustva Jugoslavije u savremenim i progresivnim kretanjima u svetu naročito je značajan govor predsednika Tita na Konferenciji o evropskoj bezbednosti i saradnji u Helsinkiju — *Veliki trenutak u istoriji Evrope* (br. 7—8), a zatim studija E. Kardelja: *Istorijski koreni nesvrstavanja* (br. 10). O aktivnosti SKJ i Jugoslavije u borbi za odnose ravnopravnosti, mir i progres u svetu časopis objavljuje uvodno izlaganje D. Vidića na okruglom stolu predstavnika komunističkih, socijalističkih i radničkih partija Evrope i Partije Fronta nacionalnog oslobođenja Alžira održanom u aprilu 1975. godine u Beogradu (br. 4), a tu su i članci K. Bulajića: *Saradnja Jugoslavije i zemalja u razvoju na planu nauke, tehnike, prosvete i obrazovanja* (br. 7—8) i F. Redžepagića: *Opšti ekonomski rast zemalja u razvoju u XX veku* (br. 12).

Pitanjima razvoja našeg samoupravnog društva i akcije SKJ u raznim oblastima društvenog života i stvaralaštva posvećeni su mnogi prilozi; među ostalima, prilog J. Bilića: *Za jedinstven i jak Savez komunista Jugoslavije* (br. 4), kao i više političko-teorijskih rasprava od nezaobilaznog značaja, kao što su rasprave: E. Kardelja: *Nacija i međunarodni odnosi* i T. Kurtovića: *Revolucija, nacionalne slobode i ravnopravnost* (br. 7—8, 9. i 10).

Broj 11 kao tematski broj u celini je posvećen Kongresu književnika Jugoslavije. Pored uvodnog izlaganja Staneta Dolanca: *Kultura — integralni deo revolucionarnog transformisanja društva,* donosi dvadesetak referata i istupanja istaknutih književnika i stvaralaca iz redova svih nacija i nacionalnosti koje žive u našoj zemlji. U broju 6 časopis je objavio tekst platforme ovog značajnog skupa.

Časopis »Aktuelna pitanja socijalizma« je doneo tokom prošle godine i niz priloga iz raznih drugih oblasti teorijskog i praktičnog stvaralaštva. U tom pogledu zapaženi su članci i rasprave: M. Bertolina: *Pogled na genezu filozofske misli u Jugoslaviji* (br. 4), M. Planinc: *Sadržaj i suština sadašnje faze samoupravnog socijalizma* (br. 12) i B. Zupančiča: *Radnici i kultura* (br. 10).

Časopis je pokrenuo novu biblioteku u kojoj se objavljuju radovi najistaknutijih jugoslovenskih autora. Krajem 1975. godine iz štampe je izašla knjiga Edvar-

da Kardelja: *Nacija i međunarodni odnosi*, na pet jezika i u ukupnom tiražu od 9.000 primeraka. Isto tako, na pet jezika objavljena je i knjiga *Deseti kongres SKJ* (izbor materijala). Početkom 1976. godine, takođe na pet jezika i u tiražu od 9.000 primeraka, izdate su knjige: Staneta Dolanca: *SKJ u sistemu samoupravljanja u Jugoslaviji* i dr Vladimira Bakarića: *Teorijske osnove društvene reprodukcije u socijalizmu*. Pred izlaskom iz štampe je i studija dr Vladimira Stipetića: *Razvoj jugoslovenske poljoprivrede 1945—1975*.

U 1976. godini planiran je znatno obimniji program izdavanja knjiga na stranim jezicima. Tako će biti objavljene knjige: Josip Broz Tito: *Izbor tekstova iz perioda neposredno uoči drugog svjetskog rata i narodnooslobodilačke borbe*, V. Vlahović: *Izbor polemičkih tekstova*, N. Ljubičić: *Obeshrabriti ili tući neprijatelja (teorija i praksa opštenarodne odbrane)*, T. Kurtović: *Revolucija, nacionalne slobode i ravnopravnost*, J. Bilić: *Revolucija i politika*, R. Štajner: *Kriza (anatomija krize) savremenog kapitalizma*, grupa autora: *Planiranje u sistemu samoupravljanja*, grupa autora: *Jugoslovenska socijalistička revolucija i rešavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji*. Biće objavljeno i drugo, prošireno izdanje *Tumača pojmova socijalističke teorije i prakse samoupravljanja u Jugoslaviji*.

Časopis izdaje i mesečni Jugoslovenski informativni bilten SKJ i SSRNJ na engleskom jeziku u tiražu od 3.500 primeraka. U saradnji sa redakcijom sarajevskog časopisa »Pregled« štampa se i tromesečni časopis »Survey« — Sarajevo na engleskom jeziku.

Novi vid aktivnosti časopisa »Aktuelna pitanja socijalizma« predstavlja organizovanje, zajedno sa časopisima »Socijalizam« i »Marksizam u svetu« Međunarodne tribine (okrugli sto) »Socijalizam u svetu«. Prvi skup održaće se krajem septembra 1976. godine u Cavtatu.

Žarko Milošević

„Marksizam u svetu", br. 9/75.

(Časopis prevoda iz strane periodike i knjiga)

U ovom broju »Marksizma u svetu« obrađuju se dve tematske celine aktuelnog političkog sadržaja: *Revolucije u »trećem svetu«*, kao osnovna tema broja, a u rubrici »Politička tema« tekstovi koji razmatraju aktuelne događaje u Portugaliji.

O revolucijama u »trećem svetu« pišu: G. Gros, Dž. Vudis, V. Ribakov, A. Kabral, R. Debre, L. Vital, A. F. Ismail, M. Harbi.

G. Gros *(Teorija revolucije u trećem svetu)* nastoji da nađe zajedničke tačke različitih doktrina o revolucijama u zemljama »trećeg sveta« i da objasni njihovu utemeljenost u konkretnim društvenim okolnostima. ovaj tekst vredan je upravo zbog toga što, ne samo informativno, pokušava da prikaže celinu tih doktrina i samih revolucija. Revoluciju on shvata šire od vojnog prevrata ili ustanka, tačnije, kao »političko-socijalni preobražaj« i »prestrukturiranje postojećeg društva«. Ova analiza ima za predmet revolucionarne teorije Mao Ce Tunga, Đapa, Franca Fanona, Režisa Debrea, Fidela Kastra i Če Gevare. Autor polazi od stava određujućeg značenja da je »polazna tačka svih teorija revolucije, pre svega, kolonijalna ili neokolonijalna situacija u zemljama u kojima su revolucionari stekli i uobličili svoja lična saznanja i iskustva. Izgleda da je jedno posmatranje podloga svih razmišljanja: činjenica da su zemlje u razvoju pretežno orijentisane na poljoprivredu i da je pretežna većina njihovih stanovnika seljaštvo«. Ovaj poslednji element Gros posebno ističe jer smatra da bez seljaštva ne bi bila zamisliva revolucija u »trećem svetu«, a revolucija »koja bi se oslanjala na brojno neznatnu i ideološki kolebljivu grupu industrijskih radnika bila bi osuđena na propast.« Po Grosu, radnici u ovim zemljama imaju

brojčano, ekonomski, socijalno bitno sasvim drugu poziciju nego u zapadnim industrijskim zemljama.

Tezu o značajnoj ulozi seljaštva Gros detaljno potvrđuje na primerima revolucija u zemljama »trećeg sveta« gde je bilo nužno da se »napusti klasični marksistički koncept proleterske revolucije«. Uz napomenu da je seljaštvo bilo baza ovih revolucija, on dodaje kao bitno da, barem za prvi period revolucije, rukovodstvo nije moglo nastati iz samog seljaštva koje je međusobno izolovano i nepismeno. Ulogu vođstva preuzimale su grupe obrazovanih, svesnih agitatora, intelektualaca. Iz spoznaje tog odnosa izgleda da je i proizašla činjenica da se u tim revolucijama u prvim fazama borbe akcenat stavljao na propagandu (»La propagande armée«). Značajan je zaključak ovog autora: sociološka analiza odnosa intelektualaca prema seoskom stanovništvu u zemljama u razvoju morala bi produbljenije da razmotri strukturu seoskog stanovništva i puteve promena u njoj.

Prikazujući sve ili gotovo sve posebne doktrine revolucija u »trećem svetu«, Gros se, izuzimajući Kinu i Vijetnam kao poznate, opredeljuje za primere eksperimenta Džulijusa Njererea (Tanzanija) i za revoluciju na Kubi. Oni su, po Grosu, paradigmatičnog karaktera za Afriku, odnosno Južnu Ameriku. Da bi pokazao tu paradigmatičnost, on informativno, u horizontu ideja Franca Fanona, analizira ova dva primera (razvoj ustanka i njegovo prerastanje u revoluciju, stvaranje »organske« partije, države, armije, odnos prema buržoaziji, humanistički smisao ovih revolucija).

Dž. Vudis *(Nove teorije revolucije — zaključak)* razmatra stavove Fanona, Debrea i Markuzea u teoriji revolucije,, a posebno o ulozi klasa u savremenom svetu i o karakteru komunističkih partija. Kao zajedničko on im pripisuje to što se sva trojica »žale na grad«, jer grad pretvara radnika u »konzervativnog davaoca pod[...] [k]apitalističkom sistemu«. Ovaj autor je skeptičan prema ovom, u osnovi romantiziranom pristupu revoluciji i određuje ga kao »intelektualni elitizam«, »očinsko rukovođenje ne-radničke inteligencije«, zaključujući da to nema ničeg zajedničkog sa konceptom avangardne partije radničke klase i posebno kritički ukazujući na »strah« tih autora »od organizovanih, disciplinovanih redova proletarijata«. On u njihovim postavkama vidi »čist anarhizam«. Na osnovu kritičkog pristupa tim autorima, a u ime ortodoksije, on njihove stavove proglašava za »čist i potpun reformizam«, čak i kao »antiradničke i antikomunističke«.

V. Ribakov *(Novi oblik nacionalnooslobodilačke revolucije)* prikazuje sovjetska istraživanja nacionalnooslobodilačkih pokreta. On kaže da je danas plodnije da se pođe od teze da ne postoji »treći svet«, već »treći svetovi«, ali ističe da je moguća analiza ovih zemalja kao jedinstvene celine. Kao zajedničke elemente, na osnovu nekih istraživanja u SSSR, on navodi: nedovršenost nacionalnooslobodilačke revolucije i ekonomske nezavisnosti; pluralnost načina proizvodnje i kompleksnost društvenih i ekonomskih struktura; narastanje antikapitalističkih tendencija; slabašni domaći kapital ima ograničene mogućnosti da postane ključna struktura u razvoju zaostalih zemalja; država čini najdinamičniju ekonomsku strukturu i zbog toga se oko nje vodi ogorčena klasna borba; hegemonija srednjeg staleža. Na kraju ovaj autor ukazuje na sledeću procenu: u većini ovih zemalja socijalizam i kapitalizam imaju »jednaku osnovu«. Zbog toga on vidi povećane šanse za socijalizam tek u ojačanoj ulozi subjektivnog faktora.

Tekst A. Kabrala *(Oružje teorije)* u stvari je izlaganje na Prvoj konferenciji solidarnosti naroda Afrike, Azije i Latinske Amerike u Havani (1966. godine). Autor polazi od toga da »nacionalno oslobođenje i socijalna revolucija nisu roba za izvoz, oni su — i to svakog dana sve više — proizvod lokalne, nacionalne

spremnosti«. On ukazuje i na jedan ograničavajući faktor ovih revolucija: »nedostatak ideologije, da ne kažemo potpuno nepostojanje ideologije u srcu pokreta narodnog oslobođenja«. Kabral, između ostalog, daje ocenu o »neispunjenoj ulozi« imperijalističkog kapitala u zemljama »trećeg sveta« s gledišta razvoja proizvodnih snaga u njima.

R. Debre u tekstu iz 1967. godine *(Revolucija u revoluciji)* na podlozi poznatih stavova razmatra zanimljiva protivurečja u Latinskoj Americi (njegovo pitanje je: Da li u postojećim uslovima partija može da formira narodnu armiju ili narodna armija da formira partiju avangarde? Ko je čije jezgro?). Njegov polazni stav je da su partije »uvek samo instrument klasne borbe«. Ovde je reč o nekim iskustvima koja je on stekao u Južnoj Americi, a potom ih olako uopštio. Tako na primeru Kube, kako ga on razume (»instrument vlasti je bila ustanička armija, a partija je stvorena nakon revolucije«), dolazi do teorijskih stavova: na kraju buduća armija rodiće partiju, čiji bi instrument ona trebalo da je; međutim, u stvari je ona partija. Po njemu, gerila se nužno razvija od »gerile za vršenje pritiska ili političke diverzije« u političku avangardu, što je uslov da se ona i vojnički razvije. Očigledno je da Debre uviđa složenu dijalektiku tog odnosa, ali izvodi jednostrane zaključke. A opšti zaključak je ono što ga je vodilo za Če Gevarom: »težište treba da bude na razvoju gerilskog rata, a ne na jačanju postojećih partija ili na stvaranju novih«.

L. Vital *(Latinska Amerika: građanska ili socijalistička revolucija)* na produbljen, ekonomskim analizama zasnovan, način raspravlja o karakteru revolucija izvršenih ili predstojećih u Latinskoj Americi. U tekstu se razmatra geneza društveno-ekonomskih odnosa na ovom kontinentu, ali povezano sa karakterom španskog osvajanja. Osobita vrednost ovog napisa je upravo u analizi karaktera ekonomske i političke strukture Španije i posledica toga po razvoj Latinske Amerike i po karakter njenih revolucija iz prošlog veka, kao i po sadašnje stanje. Prostor ne dozvoljava da se posebno prikaže ovaj napis koji je značajan kako zbog brojnih pitanja koja postavlja tako i zbog polemičkog tona prema uobičajenoj zabludi o (feudalnom) karakteru španskog osvajanja, iz čega, po njemu, proizlazi sadašnji politički reformizam, odnosno zagovaranje da na ovom kontinentu nije na redu socijalistička (kako on misli), već građanska revolucija.

A. F. Ismail *(Nekapitalistički put razvoja,* u stvari: referat na kongresu Nacionalne demokratske emancipacije, vladajuće partije Južnog Jemena, održanom 1968. godine) analizira uslove »narodnodemokratske emancipacije« (izgradnja slobodne nacionalne privrede, agrarno pitanje, industrijalizacija i elektrifikacija) i nosioce toga procesa. Autor insistira na tome da su »samo proletarijat i siromašno seljaštvo u stanju da riješe zadatke nacionalne, narodnodemokratske revolucije«. S tih pozicija on je jednoznačno kritički usmeren prema praksi Alžira i Egipta pre svega, ali i nekih drugih arapskih zemalja, čiju praksu određuje kao »ideologiju desno usmerenog malograđanstva«. U programskim stavovima on nastoji da iskaže opredeljenje prema revoluciji boljševičkog tipa (»sva vlast savjetima radnika, siromašnih seljaka i partizana«).

M. Harbi *(Seljaštvo i revolucija),* polazeći od iskustava revolucije u Jugoslaviji, Kini i Vijetnamu, zalaže se za analizu uloge seljaštva u revoluciji. Analizira »seljačko pitanje« u Alžiru, ali ističe da ono nije specifičan problem ove zemlje. Ta analiza je informativna i sadržajna jer za svoj predmet ima brojne dimenzije revolucije i razvoja Alžira u odnosu na seljaštvo (seljaštvo i nacionalni pokret emancipacije, nacionalni identitet, socijalna struktura).

U rubrici »Politička tema« objavljeni su tekstovi koji govore o aktuelnim događajima u

Portugaliji. Reč je o stavovima i dokumentima političkih grupacija (tekstovi A. Kunjala, M. Soaresa, Platforma pokreta oružanih snaga od 21. juna 1975. godine, Dokument devetorice — grupe Mela Antunesa, Dokument KOPKON-a) i o autorskim napisima Romana Leda, Rosane Rosande i Lelija Basa. Ovi tekstovi daju relativno najkompletniju sliku političkog stanja i društveno-ekonomskih osnova političkog života u Portugaliji. Oni omogućavaju da se dublje pronikne u razlike i sličnosti u opredeljenjima političkih grupacija u ovoj zemlji, ali i da se steknu određena saznanja o ekonomskoj strukturi ove zemlje i tendencijama njenog ekonomskog razvoja.

U rubrici »Marksizam o sebi« objavljen je tekst Lučijana Grupija: *Seks i društvo.* Autor opširno izlaže svoje viđenje brojnih problema vezanih za prirodnu reprodukciju čoveka. Ovaj napis, oslonjen na Marksovu, Engelsovu i Lenjinovu humanističku usmerenost, svestrano raspravlja o ovim pitanjima. Autorov prilaz je interesantan i inspirativan.

U rubrici »Filozofska tema« objavljen je tekst A. Lefevra: *Produkcija prostora* (deo iz uvodnog poglavlja istoimene knjige koja se nedavno pojavila u Francuskoj. Autor ukazuje pre svega na to da je koncept prostora prestao da bude predmet samo geometrije i eventualno filozofije. On kaže da je nužno razmotriti prostor i kao društveni koncept, jer ga buržoaska hegemonija ne ostavlja po strani. »Pokazaće se da prostor ima svrhe i da se hegemonija održava pomoću prostora, uspostavljajući po svojoj unutrašnjoj logici, upotrebom iskustva i tehnike, određen »sistem«. Lefevr se zalaže za unitarno istraživanje prostora (fizičkog, mentalnog, društvenog) i za konfrontaciju ideja koje objašnjavaju savremeni svet.

Ratko Nešković

ENA 15.— DIN

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

4
1976

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 150 dinara. Za inostranstvo 300 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: Grafičko preduzeće „Slobodan Jović", Beograd St. Protića 52.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XIX 1976 Broj 4

Studije i članci

Prilozi

Osvrti

Prikazi

Содержание

Contents

Edvard Kardelj

Idejna, društveno-ekonomska i politička opredeljenja Nacrta zakona o udruženom radu*

Donošenju Zakona o udruženom radu opravdano pridajemo izvanredno velik značaj. On predstavlja krupan korak u razvoju i stabilizaciji unutrašnjih odnosa u našem sistemu samoupravno udruženog rada, u ostvarivanju i obezbeđivanju vodeće društvene uloge radničke klase, u razvoju i učvršćivanju međusobnih prava i odgovornosti radnih ljudi koja su uslov njihove ravnopravnosti u međusobnim odnosima, kao i njihove slobode u radu i u društvu.

Ali, Zakon o udruženom radu nije samo to. Razrađujući Ustavom utvrđen položaj osnovne organizacije udruženog rada kao nosioca celokupnog dohotka, Zakon o udruženom radu daje radnicima ne samo pravna sredstva za političku kontrolu nad procesom društvene reprodukcije i planiranja, već i materijalna, ekonomska sredstva kojima oni takvu kontrolu obezbeđuju, to jest pravo da upravljaju društvenim kapitalom u svojim osnovnim organizacijama udruženog rada i preko njih u svim oblicima njegovog udru-

---

* Izlaganje Edvarda Kardelja na Trećoj sednici Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, održanoj 17. aprila 1976. godine u Beogradu, na kojoj su razmatrana osnovna idejna i društveno-politička opredeljenja na kojima se zasniva Nacrt zakona o udruženom radu i zadaci SKJ u borbi za dalji razvoj socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa na osnovama Ustava i odluka Desetog kongresa SKJ. — Naslov i ovu fusnotu dala je redakcija.

živanja i kretanja. Time upravljanje društvenim kapitalom, kao podruštvljenim minulim radom pojedinačnih i udruženih radnika, postaje, s jedne strane, stvar samih udruženih radnika, to jest uslov ostvarivanja njihovog prava rada društvenim sredstvima i njihovog upravljanja svojim tekućim radom. S druge strane, upravljanje društvenim kapitalom postaje zajednička ekonomska snaga celokupnog udruženog rada kojom radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada raspolažu odgovorno, to jest u skladu sa odnosima uzajamne zavisnosti i odgovornosti prema svim drugim radnicima u udruženom radu.

Upravo zbog toga Zakon o udruženom radu uspešnije nego naša dosadašnja praksa rešava, mislim da se bez preterivanja može reći, dva centralna pitanja koja istorija neprekidno postavlja pred savremenu socijalističku praksu.

Prvo, Zakon o udruženom radu otvara mogućnosti i daje sredstva za uspešnije prevladavanje jedne od osnovnih protivrečnosti savremene socijalističke prakse koja se izražava u odnosu između radnika kao nosioca radne snage i živog rada na radnom mestu, s jedne, i nosioca ekonomske i političke vlasti nad društvenim kapitalom, s druge strane, bilo da je reč o državno-svojinskoj ekonomskoj vlasti čiji je izvršilac državni aparat, odnosno državni organi, ili o stihijski nastalom tehnokratsko-upravljačkom monopolu raspolaganja društvenim kapitalom. Ta protivrečnost krije u sebi ne samo elemente nesocijalističkih odnosa, već je i neprekidan izvor takvih deformacija i konzervativnih tendencija u razvoju socijalizma kao što su tehnokratizam, državni apsolutizam, državno-svojinski konzervativizam, velikodržavni hegemonizam, kult ličnosti i slično. Nerešavanje te protivrečnosti zatvara perspektivu socijalističkog progresa i zatvara socijalističko društvo u njegove prelazne oblike koji su bili nužni posle socijalističke revolucije, ali kojima se revolucionarne snage socijalizma ne mogu zadovoljiti kao nekim konačnim ciljem ili idealom socijalizma. Štaviše, ti oblici su već do te mere iscrpli svoju unutrašnju snagu da postaju kočnica daljeg razvoja socijalističkih društvenih odnosa.

Drugo, Zakonom o udruženom radu rešava se načelno uspešnije nego do sada pitanje o tome kakav pojavni oblik društvene svojine je potreban jednom samoupravnom socijalističkom društvu, to jest kakvi treba da budu odnosi između radnih ljudi u uslovima društvene svojine na sredstvima za proizvodnju i socijalističkog samoupravljanja. I teorijski i načelno mi smo već poodavno napustili tezu da je državno-svojinski monopol na sredstvima za proizvodnju trajni, a pogotovo da je jedini oblik društvene svojine. Smatrali smo da je državno-svojinski oblik društvene svojine bio nužan u određenoj fazi naše socijalističke revolucije i smatramo da će i u mnogim drugim zemljama ubuduće taj oblik društvene svojine biti neophodan, pogotovo u onoj fazi koju su Marks i Engels nazivali eksproprijacijom eksproprijatora. Ipak, kao odnos između ljudi, državno-svojinski monopol je, istorijski gledano, još uvek kao pupčanom vrpcom povezan sa onim svojinskim kate-

gorijama koje pripadaju društveno-ekonomskim formacijama u kojima se rad nalazio u jednim, a sredstva za proizvodnju u drugim rukama.

Daleko sam od toga da tvrdim da je državno-svojinski monopol na sredstvima za proizvodnju isto što i kapitalistički monopol, iz prostog razloga što uloga državno-svojinskog monopola zavisi od klasne strukture državne vlasti, koju socijalističke revolucije iz temelja menjaju. Takođe sam daleko od toga da tvrdim da prevazilaženje državno-svojinskog monopola kao dominantnog faktora društvenog razvoja zavisi samo od subjektivne volje vladajućih snaga u socijalističkom društvu. Naprotiv, to je proces koji zavisi od celog niza objektivnih uslova u kojima se odvija određena socijalistička revolucija i određena socijalistička praksa. Ali, o tome u okviru ovog mog izlaganja svakako nije potrebno govoriti.

No, kao društveno-ekonomska i kao pravna kategorija državno-svojinski monopol je, ipak, još uvek klasična svojinska kategorija, to jest sredstva za proizvodnju u državnoj svojini nisu i u svojini radnikâ, osim u onoj meri u kojoj država predstavlja kolektivni interes radničke klase. Međutim, stvarni subjekt te svojine u praksi je država, njeni organi i njen aparat, a ne radnik. A u takvim odnosima uvek se mogu razviti tendencije i deformacije da kolektivnu volju radnikâ zameni volja državnih organa, pa čak i državnog aparata, iz čega se rađaju sve one negativne društveno-ekonomske i političke posledice koje su nam već poznate iz sopstvene prakse.

U Zakonu o udruženom radu nastojali smo, sasvim konkretnim sredstvima i oblicima, ne da preko noći izađemo iz te protivrečnosti, već da je uspešnije i brže nego do sada rešavamo. Drugim rečima, ni novi Zakon neće sam po sebi i automatski ukinuti tu protivrečnost koju praksa stihijski nameće. Ali, on daje sredstva uspešnija od dosadašnjih za njeno razrešavanje samim tim što mnogo određenije formuliše i institucionalizuje oblik društvene svojine i njenu društveno-ekonomsku sadržinu u sistemu socijalističkog samoupravljanja.

Dohodovni odnosi kakvi su formulisani i institucionalizovani u novom Zakonu o udruženom radu dosledno i jasno izražavaju društvenu svojinu kao sistem odnosâ među ljudima — što je, uostalom, svaka svojina uvek i bila — a ne kao odnos između čoveka i stvari, ali takvih odnosa u kojima ona nije monopolsko pravo ni jednog pojedinačnog subjekta u društvu, to jest ni države, ni radnog kolektiva, ni pojedinačnih radnika. Štaviše, Zakon postavlja snažne brane i nastajanju faktičkih svojinskih prava koja se mogu pojaviti i koja su se i pojavljivala u našoj dosadašnjoj praksi, na primer, u obliku stvarnog monopolskog prava vodećih snaga u tehnostrukturi udruženog rada da raspolažu, više ili manje neograničeno, centralizovanim dohotkom, odnosno društvenim kapitalom. Društvena svojina je na taj način zajednička svojina svih ljudi koji rade, a samim tim i svojina svakog pojedinačnog radnog čoveka u onoj meri u kojoj mu ona obezbeđuje

pravo rada društvenim sredstvima, zajedno sa svim onim njegovim neotuđivim pravima koja su vezana za to njegovo osnovno pravo. A ta prava uključuju i pravo prisvajanja sredstava za ličnu i zajedničku potrošnju prema radu, a pod uslovima jednakosti i ravnopravnosti sa drugim radnicima. Na taj način društvena svojina se izražava u pravu rada društvenim sredstvima, a u isto vreme i u odgovornosti svakog radnika da to pravo ostvaruje u punoj ravnopravnosti sa svakim drugim radnikom koji ima to isto pravo, zajedno sa svim drugim i pravima i odgovornostima koja su vezana za to osnovno društveno-ekonomsko pravo. Time društvena svojina zaista postaje — u pozitivnom smislu te izreke — ničija i svačija, to jest i zajednička i lična.

Međutim, time se ne ukida i sam princip svojine, ne ukidaju se oni svojinski odnosi koji proizlaze iz prisvajanja po osnovu rada, već se samo menja njihova društveno-ekonomska sadržina. Pošto je društvena svojina zajednička svojina svih ljudi koji rade, a u krajnjoj liniji i svih članova društva, bar u perspektivi, niko na bazi te svojine ne može da vrši privatno ili grupno prisvajanje niti da stiče komandni položaj u odnosu na druge radnike. A pošto je društvena svojina istovremeno i lična svojina, niko ne može otuđiti od radnika ni jedno od onih prava koja mu pripadaju na osnovu prava rada društvenim sredstvima, uključujući tu i pravo prisvajanja sredstava za ličnu potrošnju pod uslovima ravnopravnosti sa drugim radnicima u samoupravno udruženom radu. Uprošćeno govoreći, društvena svojina se u nas izražava kao sistem institucionalizovanih međusobnih prava i odgovornosti radnika i svih članova društva, a ne kao odnos individualnih ili kolektivnih subjekata prema stvarima ili kao odnos svojinskog monopola prema ljudima, prema radnicima koji ne raspolažu takvim monopolom. Na taj način Zakon o udruženom radu — kao što je to u načelu i sam Ustav učinio — i formalno skida sa svojinskih odnosa spoljnu fasadu koja ih, kako Marks kaže, predstavlja kao odnos između čoveka i stvari, a, u suštini, reč je o odnosu između ljudi.

Verujem da je Zakon o udruženom radu time izrazio upravo onu sadržinu pojma društvene svojine o kojoj je govorio Karl Marks. Dozvolite mi da i ovom prilikom podsetim na neke njegove veoma poznate misli koje u vezi sa ovim Zakonom postaju posebno aktuelne.

U *Kapitalu* Marks je o društvenoj svojini rekao:

„Kapitalistički način prisvajanja, koji proizlazi iz kapitalističkog načina proizvodnje, dakle kapitalistička privatna svojina, jeste prva negacija individualne privatne svojine zasnovane na sopstvenom radu. Ali nužnošću prirodnog procesa kapitalistička proizvodnja rađa svoju vlastitu negaciju. To je negacija negacije. Ova ne uspostavlja iznova privatnu svojinu, ali uspostavlja individualnu svojinu na osnovici tekovina kapitalističke ere: na osnovici

kooperacije i zajedničkog posedovanja zemlje i sredstava za proizvodnju koje je proizveo sam rad."[1]

Ali još ranije, u *Manifestu Komunističke partije*, Marks je o istom pitanju rekao:

„Kapital je zajednički proizvod i može se staviti u pokret samo zajedničkom akcijom mnogih članova, u krajnjoj instanci samo zajedničkom akcijom svih članova društva. Kapital, dakle, nije neka lična, već društvena sila. Prema tome, kad se kapital pretvori u opštu svojinu, u svojinu koja pripada svim članovima društva, time se lična svojina ne pretvara u društvenu. Menja se samo društveni karakter svojine, ona gubi klasni karakter."[2]

I konačno, u *Građanskom ratu u Francuskoj*, govoreći o Pariskoj komuni, Marks kaže:

„Ona je htela da individualnu svojinu učini stvarnošću, pretvarajući sredstva za proizvodnju, zemlju i kapital, koji sada pre svega predstavljaju sredstva za porobljavanje i eksploataciju rada, u puka oruđa slobodnog i udruženog rada... Ako zadružna proizvodnja ne treba da ostane varka i zamka, ako ona treba da potisne kapitalistički sistem, ako udružene zadruge treba da regulišu nacionalnu proizvodnju po jednom zajedničkom planu i da je tako uzmu pod svoju sopstvenu kontrolu i učine kraj stalnoj anarhiji i periodičnim konvulzijama, koje su neizbežna sudbina kapitalističke proizvodnje, — što bi to, gospodo, bilo drugo nego komunizam, „mogući" komunizam?"[3]

Za Marksa je izvor svih klasnih diferencijacija uvek bio neminovni sukob između bilo kog oblika monopola u raspolaganju sredstvima za proizvodnju i viškom rada, s jedne, i radnog čoveka koji mora da radi tim sredstvima da bi živeo, s druge strane. Pri tome Marks taj monopol nije vezao samo za formalno svojinsko pravo. On je ukazivao na to da i sam stvarni monopol u raspolaganju društvenim kapitalom, makar i ne postojalo formalno svojinsko pravo, uspostavlja iste odnose. Stoga i u citatima koje sam istakao Marks ne govori o državno-svojinskom monopolu kao zameni za privatnokapitalistički monopol, već smatra da društvena svojina mora biti zajednička, odnosno opšta svojina svih ljudi koji rade, a u krajnjoj liniji i svih članova društva. U tom smislu Marks je ukazao i na moguću genezu oblikâ društvene svojine, govoreći da će se društvena svojina pojaviti najpre kao klasna svojina radnikâ, a zatim kao svojina svih članova društva, najpre na nivou nacije, a potom i u međunarodnim okvirima. Pri tome je on predvideo i mogućnost da se u revoluciji, u prelaznom periodu socijalizma uspostavlja državna svojina kao prvi revolucionarni akt radničke klase u ukidanju kapitalističke privatne svojine, to jest kao prvi revolucionarni korak radničke klase u menjanju proizvodnih odnosa. Ali, Marksove misli koje sam napred citirao jasno pokazuju da on u državnoj svojini nije video cilj soci-

[1] K. Marks — F. Engels, *Sabrana dela*, tom XXI, „Prosveta", Beograd, 1970, str. 672.

[2] K. Marks — F. Engels, *Sabrana dela*, tom VII, „Prosveta", Beograd, 1974, str. 391.

[3] *Pariska komuna*, „Rad", Beograd, 1971, str. 99—100.

jalizma, već revolucionarno sredstvo u rukama radničke klase koja je stekla vlast, odnosno vodeću ulogu u društvu.

Mi u novom Zakonu o udruženom radu ne polazimo od nekakvog statičkog modela društvene svojine, kao što ne polazimo ni od shvatanja da ima mnogo modela socijalizma od kojih bi svaki za sebe trebalo da bude — kao što se ne retko može pročitati u propagandnim člancima — jedino pravi, najbolji, pa čak i večiti. Za nas je nastajanje socijalističkih društvenih odnosa složen i dugotrajan istorijski proces u kojem progresu nema kraja, jednako kao što progres nikad u istoriji nije imao kraj. A glavna pokretačka snaga tog procesa u uslovima savremene socijalističke prakse je, po mom mišljenju, upravo razvoj društveno-svojinskih odnosa u kojem materijalne i subjektivne snage socijalističkog društva postaju sposobne da postepeno prevladavaju sve oblike svojinskog monopola. U tom smislu naš novi Zakon o udruženom radu nije model za sebe niti je završni ni savršen akt procesa našeg socijalističkog razvitka. Naprotiv, on predstavlja kontinuitet naše socijalističke revolucije i razvoja našeg sistema socijalističkog samoupravljanja. U stvari, on je zasnovan na načelnim osnovama koje su već davno utvrđene u razvoju naše revolucije. A kao takav on je istovremeno i nova, da tako kažem, odskočna daska za dalji razvoj socijalističkih i samoupravnih odnosa, koji, naravno, ne zavise samo od ovog Zakona, nego i od celokupnosti materijalnih i subjektivnih, unutrašnjih i spoljnih uslova u kojima se razvija naše socijalističko samoupravno društvo. Mi možemo biti ponosni što smo u mogućnosti da donesemo ovakav zakon, ali bismo mnogo pogrešili ako bismo mislili da je to najviši domet do kojega socijalizam može i treba da stigne.

Međutim, bez preterivanja možemo reći da Zakon o udruženom radu, zajedno sa Ustavom i drugim novim sistemskim zakonima, i u skladu sa revolucionarnim programom subjektivnih socijalističkih snaga sa Savezom komunista na čelu koji je dobio posebnu potvrdu na Desetom kongresu SKJ, otvara našim radnim ljudima i vodećim socijalističkim snagama mnogo jasniju perspektivu i daje mnogo snažnije oružje u borbi za dalji napredak socijalističkog samoupravnog i demokratskog društva nego što ga sada imaju. To posebno važi za dalje učvršćivanje društvenog položaja radnika kao slobodnog društvenog stvaraoca u odnosima međusobne zavisnosti i odgovornosti prema jednakim pravima drugog radnog čoveka, što je uslov nastajanja slobodnog socijalističkog društva koje je Marks nazivao zajednicom slobodnih proizvođača.

Novi Zakon o udruženom radu odbacuje tezu o neophodnosti državno-svojinskog monopola po kojoj je on neophodan zato što, navodno, samo država može centralistički usklađivati i planirati društveni razvoj. Zakon odbacuje i tezu po kojoj je samo stručno-upravljački aparat u udruženom radu sposoban da upravlja, odnosno raspolaže društvenim kapitalom zato što, navodno, samo on raspolaže znanjem i stručnim sposobnostima potrebnim za obavljanje te funkcije. Ukidajući mogućnost za bilo koji oblik

svojinskog monopola na sredstvima za proizvodnju, odnosno, pravilnije rečeno, sužavajući na minimum mogućnosti nastajanja takvih monopola, Zakon odlučujuću ekonomsku i političku vlast nad društvenim kapitalom prenosi na radnike u osnovnim organizacijama udruženog rada. Pri tome oni, u odnosima međusobne zavisnosti i odgovornosti, svoj rad i dohodak, a samim tim i društveni kapital kojim upravljaju, slobodno — a samo izuzetno i na osnovu zakonske prinude — udružuju sa radom i dohotkom radnika drugih osnovnih organizacija udruženog rada u raznim oblicima udruživanja i zajedničkog planiranja. Svoje međusobne odnose u udruživanju rada i dohotka radnici regulišu, na osnovu načelnih odredbi Ustava i Zakona o udruženom radu, prvenstveno međusobnim samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima, u kojima istovremeno sami obezbeđuju jednakost svih radnika u pogledu njihovih prava i odgovornosti.

Razume se, Zakon predviđa da u svim tim odnosima određenu ulogu i dalje mora da ima i država, podrazumevajući pod njom sve društveno-političke zajednice, pogotovo kad samoupravno sporazumevanje ili društveno dogovaranje ne može uspešno da reši sukobe interesa koji su objektivno uslovljeni. I najzad, sasvim je jasno da se svi problemi međusobnih odnosa u udruživanju rada i dohotka i daljeg razvoja tih odnosa ne mogu rešavati isključivo empirijskom akcijom samoupravnih subjekata niti samo Zakonom niti samom intervencijom države. Zakon predviđa kao nužnost i daje širok prostor za svakodnevnu akciju organizovanih snaga socijalističke svesti, a to su, pre svega, kada je reč o udruženom radu, sindikati, Savez komunista, Socijalistički savez radnog naroda, naučne i druge stručne i društvene organizacije. Zakon uspostavlja takve odnose među svim ovim faktorima i utvrđuje takvu ulogu svakoga od njih pojedinačno u procesu društvene reprodukcije da time omogućuje demokratsko usklađivanje pojedinačnih i zajedničkih i opštih društvenih interesa. Mogućnosti primene državne prinude u tim odnosima, od koje ne treba bežati kada je ona neophodna, u Zakonu su veoma konkretno određene, rekao bih, gotovo taksativno nabrojane.

Prema tome, sistem društvene svojine u novom Zakonu nije formulisan ni kao bilo čiji svojinski monopol, bez obzira na to kakvim opštim i višim interesima on pokušava da se opravdava, niti kao odnos ljudi prema stvarima u cilju uređivanja stvari, već kao sistem odnosâ između ljudi, polazeći od neophodnosti učvršćivanja vodeće društvene uloge istorijskih interesa radničke klase i svih ljudi koji rade sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini. Jer upravo ti interesi su u našoj epohi pokretačka snaga opšteg društvenog progresa.

Stoga bismo kao osnovne karakteristike odnosâ društvene svojine, prema Zakonu o udruženom radu, mogli istaći sledeće:

Pre svega, tu je reč o pravu rada radnika društvenim sredstvima za proizvodnju, koje sobom nosi i niz drugih neotuđivih prava radnika, koja mu ni zakon, ni praksa niti neki državni organ

ne mogu oduzeti ili zakidati, ako se radnik sam pridržava jednakih prava drugih radnika.

Zatim, iz takvog sistema odnosâ društvene svojine proizlazi i odgovornost radnikâ jedne osnovne organizacije udruženog rada prema radnicima drugih osnovnih organizacija udruženog rada i prema celokupnom udruženom radu — u cilju obezbeđivanja jednakih uslova i ravnopravnosti svih radnika u ostvarivanju njihovog prava rada društvenim sredstvima, uključujući tu i pravo sticanja sredstava za ličnu potrošnju na osnovu svoga rada u skladu sa zajednički utvrđenim merilima rada.

Tu je, dalje, i pravo i odgovornost radnikâ da preko svog dohotka u osnovnoj organizaciji udruženog rada i svojih samoupravnih prava neposredno kontrolišu i usmeravaju tok proširene i opšte društvene reprodukcije i da stiču deo dohodovnih rezultata ostvarenih u mehanizmu te reprodukcije, to jest po osnovu povećane produktivnosti zajedničkog društvenog rada, srazmerno doprinosu koji su tim rezultatima dali svojim tekućim i svojim minulim radom, odnosno onim delom dohotka koji se svakodnevno podruštvljuje kao društveno, odnosno kao zajedničko sredstvo i uslov udruženog rada, to jest kao društveni kapital.

Iz svega toga istovremeno proizlazi i odgovornost radnikâ prema zajedničkim i opštim društvenim interesima, pre svega prema zajedničkim interesima udruženog rada, a zatim i prema opštim interesima društva u celini. Pri tome se ti zajednički i opšti interesi društva ne mogu subjektivistički i voluntaristički određivati u nekakvim „vrhovima" tehnostrukture udruženog rada ili države, pa makar to bila i Skupština. Ti se interesi utvrđuju prvenstveno samoupravnim sporazumima unutar samog udruženog rada i, zatim, slobodnim društvenim dogovorima udruženih samoupravnih subjekata sa organima društveno-političkih zajednica koji, u skladu sa Ustavom utvrđenim nadležnostima, snose odgovornost za stanje u društvu, kao i sa kreativnim i vodećim društveno-političkim i naučno-stručnim i drugim zainteresovanim snagama našeg socijalističkog samoupravnog društva. U svemu tome poseban značaj imaju samoupravni sporazumi i društveni dogovori o osnovama zajedničkih planova, koji postaju najznačajniji instrument udruživanja rada i sredstava. I najzad, ti se interesi utvrđuju i onim prinudnim aktima države za koje je ona Ustavom ovlašćena.

Celokupnost svih tih odnosa između ljudi i sastavnih delova samoupravno udruženog rada i društva u celini i jeste suština našeg sistema društvene svojine. Sredstvima za proizvodnju i reprodukciju u društvenoj svojini niko pojedinačno — ni kao pojedinac, ni kolektivno kao grupa, ni kao državni organ — ne može da raspolaže niti može da prisvaja neki njihov deo bez odgovornosti prema jednakim pravima drugoga. Na taj način društvena svojina postaje samo opšti uslov koji omogućuje pojedinačnom radniku u udruženom radu da ostvaruje svoje pravo rada društvenim sredstvima, odnosno da na osnovu slobodnog korišćenja tog uslova može da stiče svoj lični dohodak srazmerno doprinosu koji je

svojim tekućim i minulim radom dao ukupnom rezultatu društvenog rada. Takav sistem odnosâ društvene svojine je istovremeno i nukleus, odnosno početak ukidanja svakog oblika svojinskog sistema, jer će zajednička, odnosno društvena svojina, sa daljim razvojem proizvodnih snaga i porastom produktivnosti rada, sve više izražavati odnose raspodele prema potrebama, a sve manje odnose raspodele prema radu. Time će društvena svojina, u stvari, postajati sve manje ograničavajući faktor ličnog prisvajanja prema ličnim potrebama.

Novom društveno-ekonomskom pozicijom osnovne organizacije udruženog rada i radnikâ udruženih u njoj, kao i drugim promenama o kojima sam govorio, okrenut je tok kretanja viška rada radnika, odnosno cirkulacije društvenog kapitala u proširenoj i opštoj društvenoj reprodukciji. U društvu svojinskog monopola cirkulacija društvenog kapitala neprekidno dovodi do njegove centralizacije u vrhovima privrede i države, to jest u rukama onih koji imaju monopol nad kapitalom, a u poslednje vreme i u takozvanim nadnacionalnim kompanijama, otuđujući na taj način višak rada od radnika i od nacija i neprekidno jačajući monopolističke centre ekonomske i političke moći, koji sve manje podležu bilo kakvoj stvarnoj kontroli društva. Takav proces istovremeno rađa i poznate političke posledice po razvoj jedne zemlje, o kojima sam napred govorio, pošto u sve većoj meri pretvara radnika u slepog i bezuticajnog izvršioca volje takvih otuđenih centara. Jer, cilj takvog sistema svojinskog monopola nije i ne može biti čovek i njegov društveni položaj, već centralizacija kapitala sama po sebi, jer nju objektivno nameće sama priroda tog sistema.

Nasuprot takvom procesu, novi Zakon o udruženom radu razradom ustavnih odredbi o dohotku osnovne organizacije udruženog rada i o dohodovnim odnosima uopšte — ustanovljava takve odnose koji ceo tok cirkulacije društvenog kapitala okreću ka radnicima udruženim u osnovnim organizacijama udruženog rada. Celokupan dohodak, koji se realizuje na tržištu ili na bilo kom stepenu udruživanja rada i dohotka i društvene reprodukcije, uvek se mora u svim svojim vidovima koncentrisati u osnovnim organizacijama udruženog rada. Zato se i svi rezultati koji se realizuju u tom procesu društvene reprodukcije moraju vraćati radnicima u osnovnim organizacijama udruženog rada, koje time neprekidno — naravno, pod normalnim uslovima — povećavaju masu dohotka, odnosno društvenih sredstava kojima radnici u tim organizacijama upravljaju, a samim tim proširuju i materijalne izvore za poboljšavanje svojih radnih i životnih, kao i opštih društvenih uslova.

A na osnovu tako sticanog i — pod normalnim uslovima — stalno uvećavanog dohotka osnovne organizacije udruženog rada, radnici, zatim, uvek iznova udružuju rad i dohodak svoje osnovne organizacije udruženog rada sa drugim osnovnim organizacijama udruženog rada radi ostvarivanja zajedničkih ciljeva u razvoju proizvodnih snaga i produktivnosti rada i radi poboljšavanja svojih radnih i životnih, kao i opštih društvenih uslova. Taj proces

udruživanja vrši se, kako je rečeno, na osnovu samoupravnih sporazuma o udruživanju, koje su sve osnovne organizacije udruženog rada po Ustavu i Zakonu obavezne da donose, a naročito putem sporazumâ o osnovama zajedničkih planova. U tom pogledu Zakon posebno veliku ulogu daje srednjoročnom planu, pre svega zato da bi takav proces udruživanja učinio što stabilnijim i dugoročnijim, sa precizno utvrđenim uzajamnim obavezama i odgovornostima za neizvršavanje prihvaćenih obaveza. Centralizujući dohodak takvim demokratskim putem, osnovne organizacije udruženog rada, odnosno udruženi rad, istovremeno ga pretvaraju u zajedničku ekonomsku snagu udruženog rada, kojom on stvara uslove za otvaranje novih radnih mesta i za porast produktivnosti ukupnog društvenog rada. A ukupni rezultati takvog procesa udruživanja rada i dohotka se ponovo raspoređuju na osnovne organizacije udruženog rada u zavisnosti od doprinosa koji su one svojim tekućim i svojim minulim radom dale tim rezultatima. Višak rada, kao element klasnog odnosa među ljudima, na taj način, u stvari, prestaje da postoji, jer njime kao delom ukupne vrednosti koju je proizveo svojim radom raspolaže sam radnik. Ta vrednost koja je predstavljala višak rada postaje sastavni deo dohotka, odnosno društvenih sredstava kojima upravlja sam radnik u osnovnim organizacijama udruženog rada.

Pri tome su društveno-ekonomski odnosi između osnovnih organizacija udruženog rada, u koje one stupaju kada udružuju svoj rad i dohodak u cilju zajedničkog ulaganja u društvenu reprodukciju i ostvarivanja zajedničkog dohotka, oslobođeni ne samo kapitalističke klasne sadržine, već i ekonomske logike kapitalističkog profita. Jer ti odnosi se ne zasnivaju na podeli profita, već na specifičnom obliku slobodne razmene rada. I upravo je to jedan od glavnih razloga što Zakon o udruženom radu tretira društveni kapital kao minuli rad udruženih radnika, to jest kao vrednosni rezultat njihovog rada koji se razmenjuje za rad drugih radnika u okviru opštih zakonitosti socijalističke robne proizvodnje. Naravno, ta razmena se ne odvija na nekakvom slobodnom tržištu kapitala, već u slobodnoj razmeni rada na osnovu samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora. A motivacija radnikâ za takvu vrstu razmene rada je pre svega u njihovim radnim interesima, a ne u nekakvom rentijerstvu ili izvlačenju profita na račun tuđeg rada.

U stvari, Zakon ne samo da formalno zabranjuje takvo rentijerstvo i profiterstvo, već ga i materijalno do krajnosti destimuliše i na taj način smanjuje mogućnosti za njegovo stihijsko pojavljivanje. Jer učešće jedne osnovne organizacije udruženog rada u dohotku zajednički ostvarenom sa drugom ili drugim osnovnim organizacijama udruženog rada po osnovu minulog rada, to jest po osnovu sredstava koja je uložila u cilju ostvarivanja zajedničkog plana, prestaje kada se toj osnovnoj organizaciji uložena sredstva vrate zajedno sa društveno opravdanom naknadom. Ta naknada ima, u krajnjoj liniji, uprošćeno da kažem, karakter promenljive kamate, koja može biti niža ili viša od bankarske, a nje-

na isplata, kao i povraćaj uloženih sredstava, zavisi od toga da li je i u kojoj meri predviđeni rezultat zajedničkog ulaganja sredstava stvarno postignut. Povraćaj uloženih sredstava i isplata te naknade obavlja se, u stvari, kroz učešće u zajednički ostvarenom dohotku. I sama visina konkretnog učešća u dohotku zavisi od faktički postignutih rezultata i od karaktera rizika koji osnovne organizacije udruženog rada snose u zajedničkom poduhvatu. Ta je naknada neophodna ne samo kao sastavni deo „cene" minulog rada, već i kao ekonomski stimulans za najracionalnija ulaganja društvenog dohotka. Naime, ta naknada stimuliše radnike u osnovnim organizacijama udruženog rada da celokupan svoj dohodak ulažu ne samo u svoju organizaciju, već u one delove udruženog rada u kojima će to ulaganje doneti najveće zajedničke ekonomske rezultate, i to ne samo sa gledišta rentabilnosti investicija, već i sa gledišta zajedničkih radnih i poslovnih interesa udruženog rada.

Na taj način se celokupna novostvorena vrednost neprekidno vraća u osnovne organizacije udruženog rada u materijalnoj proizvodnji da bi se jednim delom, na osnovu samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora i na osnovu Zakonom utvrđenih obaveza, raspoređivala putem slobodne razmene rada u dohodak društvenih delatnosti izvan sfere materijalne proizvodnje i za opšte društvene potrebe, a drugim delom u čisti dohodak osnovnih organizacija udruženog rada. A čisti dohodak je izvor sredstava za ličnu i zajedničku potrošnju radnika i za akumulaciju. Odluku o raspodeli čistog dohotka na te tri namene donose slobodno sami radnici osnovne organizacije udruženog rada, u skladu sa interesima i potrebama njihovog rada i sticanja ličnog dohotka, pridržavajući se samo onih samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora koje su sami potpisali, kao i onih propisa koje, u skladu sa svojim ustavnim ovlašćenjima, donose državni organi u cilju zaštite određenih opštih društvenih interesa, kao i ravnopravnosti radnika.

Čisti dohodak je u nas nova kategorija, naravno, ne u teoriji, već u oblasti pravnog regulisanja društveno-ekonomskih odnosa u sistemu socijalističkog samoupravljanja. Po mom mišljenju, ta zakonska kategorija nam je potrebna pre svega iz sledeća dva razloga:

Prvo, čisti dohodak je onaj deo dohotka o kojem radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada zaista samostalno odlučuju, jer ostali deo dohotka praktično je već predodređen, bilo zakonom, bilo obavezama koje su nužne i od kojih organizacije udruženog rada ne mogu odstupiti, bilo obavezama u okviru slobodne razmene rada sa društvenim delatnostima izvan materijalne proizvodnje i drugim društvenim obavezama. Ali upravo zato će odnos između tog dela dohotka i čistog dohotka biti stalan i veoma ubedljiv pokazatelj, rekao bih, društvenog pritiska na dohodak udruženog rada. Kao takav, čisti dohodak će biti veoma značajan faktor u realizaciji društvenog planiranja i u utvrđivanju društveno-ekonomske politike.

A drugi, po mom mišljenju, još važniji razlog je načelne prirode. U takvoj strukturi čistog dohotka najdoslednije dolazi do izražaja istinska društveno-ekonomska, rekao bih čak, klasna sadržina dohotka. U čistom dohotku se izražava jedinstvo upravljanja radom i upravljanja društvenim kapitalom u rukama radnika. Tu načelno nestaje svaki oblik najamnog položaja radnika, jer u čistom dohotku on sam raspolaže i sredstvima za svoju ličnu i zajedničku potrošnju i društvenim kapitalom. Naravno, u praksi će se još pojavljivati deformacije, ali sam sistem koji uspostavlja Zakon omogućuje uspešnu borbu protiv takvih deformacija.

I ne samo to. U takvom odnosu radnik ne stiče lični dohodak i sredstva za zajedničku potrošnju u odnosima konfrontacije sa vlasnikom ili sa faktičkim monopolskim upravljačem društvenog kapitala, već sopstvenim gospodarenjem svojim kako tekućim tako i minulim radom kojim upravlja. Radnik će u odnosima čistog dohotka još jasnije nego do sada moći da uvidi da svoje radne i životne uslove može poboljšavati samo ako bude odvajao dovoljan deo čistog dohotka za razvoj, odnosno za ulaganja u svoju ili u drugu organizaciju udruženog rada u cilju porasta zajedničke produktivnosti rada, odnosno ako tim sredstvima zaista bude racionalnije gospodario. Takav društveno-ekonomski položaj radnika mora još brže nego do sada da oslobađa radnika i od ostataka najamnog mentaliteta. Radnik će upravo kroz politiku akumulacije u sve većoj meri sagledavati ne samo trenutne probleme svojih radnih uslova, već i dugoročne probleme produktivnosti svoga rada, a samim tim i stvaranja sve povoljnijih uslova za svoje stvaralačke ambicije i za svoj socijalni i kulturni život.

Uspostavljanjem takvih dohodovnih odnosa novi Zakon o udruženom radu uklanja, ili bar u velikoj meri ublažava, još jednu ozbiljnu dosadašnju slabost našeg sistema samoupravljanja u udruženom radu koja se izražava u nedovoljnoj brizi i u nedovoljnoj stimulaciji za efikasnost korišćenja društvenog kapitala. Taj problem je ne retko veoma potcenjivan ne samo u našoj praksi, već i u našoj teoriji, uz isticanje da jedino živi rad radnika proizvodi vrednost i da je on odlučujući faktor razvoja proizvodnih snaga. To je, doduše, samo po sebi tačno i nije sporno, ali je isto tako tačno i nije sporno da efikasnije gospodarenje društvenim kapitalom, odnosno minulim radom radnika, stvara povoljnije uslove za porast produktivnosti tekućeg rada, a time i uslove za opšti razvoj društva. Upravo potcenjivanje te činjenice u nas dovodi do pojava kao što su političke investicije, dupli kapaciteti, praktično nepostojanje društvene odgovornosti bilo koga kada se pojavi izuzetno nizak efekat ulaganja društvenih sredstava, odnosno neopravdano niska rentabilnost investicija, što u nas nije tako redak slučaj, i tome slično.

Zakon ne smatra da je ukupan dohodak, odnosno čisti dohodak jedne osnovne organizacije udruženog rada rezultat rada radnika samo te osnovne organizacije. Taj se dohodak formira na osnovu objektivnih ekonomskih zakona robne proizvodnje i tržišta, kao i procesa društvene reprodukcije. A to znači da, po pra-

vilu, viša produktivnost rada „daje" i veći dohodak, pa se zato i dohodak pojedinačne osnovne organizacije udruženog rada razlikuje od individualnog kvantuma rada radnika te osnovne organizacije. Moglo bi se, u stvari, reći da u normalnim uslovima poslovanja osnovne organizacije udruženog rada stiču svoj dohodak uglavnom prema nekom društveno potrebnom radnom vremenu, s tim da za istu jedinicu proizvoda neke utroše više, a neke manje radnog vremena u odnosu na takvo društveno potrebno radno vreme. A to ne zavisi samo od sposobnosti radnika, od individualnog kvantuma njegovog rada, od produktivnosti individualnog rada i od radnikove subjektivne volje, već daleko više od organskog sastava faktorâ proizvodnje i karaktera tehnologije. Stoga Zakon o udruženom radu ne dozvoljava da stečeni kvantum dohotka osnovne organizacije udruženog rada automatski bude i merilo za visinu ličnih dohodaka, jer bi to dovelo do velikih razlika u nivou ličnih dohodaka radnika u pojedinim organizacijama udruženog rada. A to dalje znači da bi, ako bi se to tolerisalo, znatan deo društvene akumulacije bio raspoređen, u stvari, na lične dohotke u produktivnijim organizacijama udruženog rada na račun organizacija sa nižom produktivnošću, koje bi zbog toga teže dolazile do društvenih sredstava neophodnih za njihov razvoj, za porast njihove produktivnosti rada. Zato Zakon o udruženom radu predviđa da se radnici osnovne organizacije udruženog rada, mada u načelu samostalno odlučuju o visini ličnih dohodaka i sredstava za zajedničku potrošnju, moraju pri tome pridržavati određenih društveno utvrđenih merila kvantiteta i kvaliteta rada koja treba da obezbede da kretanje ličnih dohodaka što više bude u skladu sa načelom — za jednak rad jednak lični dohodak. Razume se, dinamika rasta čistog dohotka, kao i njegove strukture, svakako će biti jedno od merila za određivanje kvantuma rada u raspodeli ličnog dohotka, ali ukupan kvantum čistog dohotka ne može sam po sebi, van dinamike tog dohotka, da bude merilo raspodele ličnog dohotka.

Pri tome Zakon o udruženom radu, dajući načelne osnove za takva društvena merila rada, polazi od gledišta da se rad radnika u samoupravno udruženom radu više ne sastoji samo od konkretnog rada i fizičkih rezultata na njegovom radnom mestu, već i od njegovog umnog rada koji obavlja kao odgovorni društveni, odnosno samoupravni radnik i upravljač, dajući svoj doprinos uspešnijem upravljanju organizacijom udruženog rada, uspešnijem planiranju i poslovanju, racionalnijem odlučivanju o udruživanju rada i dohotka, od čega takođe u velikoj meri zavisi visina dohotka osnovne organizacije udruženog rada. Razume se, Zakon o udruženom radu priznaje kao merilo rada i minuli rad radnika kojim on upravlja u osnovnoj organizaciji udruženog rada kao zajedničkim društvenim sredstvima za proizvodnju, odnosno, pravilnije rečeno, priznaje kao merilo rada rezultate ostvarene gospodarenjem tim minulim radom. Reč je o tome da radnik na odgovarajući način bude neposredno i materijalno i stvaralački stimulisan da minuli rad, kojim kao društvenim sredstvima upravlja,

ekonomski što racionalnije koristi, udružuje i ulaže i da od rezultata ostvarenih po tom osnovu stiče i određen deo svog ličnog dohotka. da bi kroz to, u stvari, mogao da meri i ekonomski efekat takve svoje akcije. Naravno, tu nije reč o nekakvoj akcionarskoj dividendi, već, u suštini, o jednom merilu doprinosa samog tekućeg rada, to jest o doprinosu u oblasti svakodnevnog gospodarenja minulim radom, odnosno društvenim sredstvima. Uveren sam da će dalji razvoj društva dovesti i do širih oblika solidarnosti radnika u pogledu raspolaganja rezultatima gospodarenja minulim radom u okvirima celokupnog udruženog rada. Mislim da upravo zbog toga i naš postojeći penzijski sistem treba u bliskoj budućnosti da doživi prilično korenite promene.

Na osnovi takvog sistema odnosa u samoupravno udruženom radu radnik preko svoje osnovne organizacije udruženog rada, bilo da je reč o materijalnoj proizvodnji ili o društvenim delatnostima, stiče direktnu ekonomsku i političku kontrolu nad stanjem i kretanjem svih rezultata njegovog rada. I ne samo to. Svi efekti društvenog rada koncentrišu se u samoupravnoj bazi udruženog rada i društveno-političkim zajednicama, to jest u osnovnim organizacijama udruženog rada, u mesnim zajednicama i opštinama. Na taj način svi građani mogu da prate i kontrolišu kretanje i korišćenje društvenih sredstava, pa čak i da utiču na to kretanje, naravno, ako to hoće, to jest ako su za to zainteresovani. Sva sredstva za opšte društvene potrebe idu, u stvari, iz osnovnih organizacija udruženog rada, tako da su i ona pod neposrednom kontrolom ne samo radnika u osnovnim organizacijama, nego i građana u opštinama i mesnim zajednicama.

I konačno, ne samo svaka osnovna organizacija udruženog rada, već i svaka njena radna jedinica je istovremeno i izvor prihoda za samostalan privredni, socijalni, komunalni i opšti društveni razvoj područja na kojem se nalazi i deluje. Na taj način samoupravljanje u udruženom radu postaje prava materijalna osnovica i za samoupravljanje u društvu, to jest u društveno-političkim zajednicama, u svim oblastima društvenih delatnosti, a i za ostvarivanje demokratskih prava radnih ljudi i građana u društvu. Istovremeno, to je materijalna baza i za razvoj radnika kao stvaralačke ličnosti i za društveno i ekonomski celishodno korišćenje celokupnih društvenih sredstava kako u njegovom ličnom — radnom i životnom — interesu tako i u interesu razvoja društva. U stvari, i nekvalifikovani radnik postaje istovremeno i duhovni stvaralac u određivanju ne samo razvojnih pravaca njegove osnovne organizacije udruženog rada, već i razvojnih pravaca zdravstva, obrazovanja, kulture, školstva, fizičke kulture itd., kao i socijalne, kulturne i komunalne politike u njegovoj mesnoj zajednici i opštini. Radnik prestaje da bude „točkić u mehanizmu" koji drugi navijaju, ili se bar stvaraju uslovi da on prestane to da bude, a postaje nosilac i cilj celokupnog sistema samoupravno udruženog rada i društva kao celine.

Mi time, u stvari, praktično odgovaramo i na jednu dilemu koja se u savremenoj socijalističkoj praksi, a i u teoriji, veoma

često postavlja. Reč je o tome da li je u socijalističkom društvu potrebno primenjivati materijalnu ili moralnu stimulaciju radnika u njegovom radu. Ima mišljenja da je materijalna stimulacija nemoralna i nevaspitna, dok drugi, pak, smatraju da je moralna stimulacija prazna reč i da za radnika ništa ne znači. Mislim da je tako postavljena dilema izraz paternalističkog odnosa prema radničkoj klasi. U stvari, ta dilema može da se postavlja jedino u takvim proizvodnim odnosima u kojima radnik raspolaže samo svojom radnom snagom, to jest u odnosima u kojima je društveni kapital izvan njegove ekonomske i političke kontrole i vlasti. U takvim uslovima materijalna stimulacija zaista često može da se svede na svojevrsnu korupciju ljudi, na borbu za novac i da stimuliše mentalitet sebičnosti. Ali, s druge strane, iz iskustva nam je vrlo dobro poznato da se takozvana moralna stimulacija veoma često u praksi svodi na prinudu u ime nekih voluntaristički tumačenih i konstruisanih „viših ciljeva" i „viših vrednosti" čoveka. A te ciljeve i te vrednosti onda određuje bilo državni sistem bilo neki drugi društveni autoritet u zavisnosti od svojih posebnih potreba i interesa, a ne od potreba i interesa radnika.

Ne tvrdim da smo u našoj praksi prevazišli tu dilemu i da u našoj praksi ne postoje deformacije i jedne i druge vrste. Ali, već od samog početka razvoja našeg socijalističkog društva naglašavali smo da je najveća stimulacija radnika ona koja od njega čini samostalnog mislećeg stvaraoca i u tom stvaranju slobodnog čoveka. Ali, da bi to mogao da bude, on mora raspolagati i materijalnim sredstvima, to jest uslovima i rezultatima svoga rada. Novi Zakon o udruženom radu nastoji da to načelo što je moguće više konkretizuje u našim sadašnjim uslovima i na sadašnjem stepenu razvoja proizvodnih snaga našeg društva. Naš radnik je u načelu moralno stimulisan time što u svojoj osnovnoj organizaciji udruženog rada, u svom dohotku i u svojim samoupravnim pravima na osnovu prava rada društvenim sredstvima ima materijalnu osnovu na kojoj može samostalno i slobodno da razvija svoje stvaralačke sposobnosti. Samim tim radnik je i materijalno stimulisan, jer svi njegovi stvaralački napori i uspesi neprekidno jačaju upravo tu materijalnu osnovu njegovog stvaralaštva, a time i njegovih radnih i životnih uslova.

Istovremeno, on je i materijalno i moralno stimulisan time što sa sredstvima kojima slobodno raspolaže zaključuje samoupravne sporazume i društvene dogovore o njihovom korišćenju za ekonomski, socijalni, kulturni i prosvetni razvoj, kao i za razvoj opšte društvene sredine u kojoj živi i od koje zavisi. Jer najviša i najsnažnija stimulacija je ona koja omogućuje radniku i radnom čoveku uopšte da se bori i da istovremeno raspolaže sredstvima za izgradnju takve zajednice slobodnih proizvođača u kojoj će on biti slobodna stvaralačka ličnost u ravnopravnim odnosima sa drugim radnicima, s tim što će rezultati njihovih ličnih stvaralačkih napora, kao i napora celokupne zajednice slobodnih proizvođača, neprekidno stvarati materijalne i društvene uslove da čovek

zaista bude u najvećoj mogućoj meri sam „kovač svoje sreće". A upravo to je uslov stvarne slobode čoveka.

Naravno, pri tome moramo biti svesni da je sve to jedan istorijski proces, a ne zadatak od danas do sutra. Međutim, društveni progres kao uslov stabilnosti društva ne izražava se u iluzornoj borbi da postojeće društvo bude idealno društvo, već u tome da ono oslobađa puteve za akciju onih društvenih snaga koje taj društveni progres stvarno nose i mogu da ga nose. Mislim da je to glavni cilj i našeg novog Ustava. I naš novi Zakon o udruženom radu nastoji da ostvari u najvećoj mogućoj meri upravo taj cilj.

Iz svega toga izvukao bih još jedan zaključak. Naime, Zakon o udruženom radu ima velik značaj ne samo za razvoj odnosâ u samoupravno udruženom radu. On će najneposrednije uticati i na izmene i razvoj celokupnog društvenog sistema. A u tom pogledu, nesumnjivo, najznačajniji će biti njegov uticaj na dalji razvoj samoupravne demokratije kao celovitog sistema u našem društvu.

Već smo odavno utvrdili načelo, a i celokupna naša praksa je potvrđivala i potvrđuje to načelo, da samoupravnom socijalističkom društvu ne odgovara sistem višepartijske demokratije koji je nastao u buržoaskoj političkoj državi niti jednopartijski sistem koji je nastao u specifičnom prelaznom periodu između buržoaske i socijalističke demokratije. To, dakako, ne znači da poričemo istorijsku mogućnost, a ponegde čak i neophodnost, da socijalistički odnosi mogu da pobede i u uslovima postojanja višepartijske demokratije buržoaskog tipa ako za to postoje odgovarajući istorijski uslovi. Međutim, naša zemlja je prošla kroz duboku socijalističku revoluciju i ona ne bi mogla da savlada suprotnosti zbog kojih je revolucija i nastala da je otvorila prostor za delovanje kontrarevolucionarnih snaga u obliku nekog višepartijskog sistema, iz prostog razloga što te suprotnosti samom revolucijom nisu bile ukinute, već je bio promenjen samo odnos snaga.

Međutim, uvek smo bili svesni da socijalizam ne može da napreduje ako se u njemu ne razvijaju demokratski odnosi među ljudima. Boreći se protiv ataka neprijatelja socijalizma i socijalističkog samoupravljanja, istovremeno smo stvarali uslove za razvoj novog tipa demokratije socijalističkog samoupravljanja. U takvoj demokratiji ne postoji više potreba za takmičenjem političkih partija, to jest za borbom među njima koja od njih će na čelu centralističke države vladati radom i društvenim kapitalom, jer su i rad i društveni kapital u rukama radnika udruženih u njihovim osnovnim organizacijama udruženog rada i u svim drugim oblicima udruženog rada i samoupravnih zajednica.

Zato smo uvek isticali da Savez komunista nije nosilac nekog jednopartijskog sistema, odnosno da on nije klasična politička partija. Drugim rečima, Savez komunista se ne takmiči za vlast sa drugim političkim partijama, već se bori za to da radnička klasa, zajedno sa svim radnim ljudima, ima, u obliku neposredne samoupravne demokratije, stvarnu vlast u društvu. Razume se,

kao idejna i politička snaga radničke klase, kao organizovana avangardna svest te klase i svih radnih ljudi, Savez komunista je dužan da se bori za to da ključne pozicije te vlasti budu u rukama onih subjektivnih snaga koje su nepokolebljivo na strani socijalizma i socijalističkog samoupravljanja. Ali, to ne znači da Savez komunista uspostavlja svoju vlast kao jednopartijski sistem klasične političke države buržoaskog tipa.

Osim toga, uvek smo naglašavali da diktatura proletarijata za nas nije diktatura državnog aparata, držvnog despotizma, već je po svojoj suštini revolucionarni oblik neosporne vodeće uloge radničke klase, odnosno njenih istorijskih klasnih interesa u upravljanju društvom. Drugim rečima, za nas diktatura proletarijata nije vlast koja treba da sprečava demokratizaciju društva, već, obrnuto, vlast koja treba široko da otvara puteve takve demokratizacije i da štiti takav proces, ali ne putem restauracije buržoaske političke demokratije, već na tlu socijalističkog samoupravljanja.

Polazna tačka u formiranju demokratskog sistema ne može za nas biti parlamentarizam buržoaske političke države niti njegova jednopartijska varijanta, već samoupravna demokratija udruženog rada u kojoj se Savez komunista i drugi faktori organizovane socijalističke, društvene, naučne, kulturne i druge svesti i akcije formiraju i organizuju kao stvaralački sastavni deo te samoupravne demokratije udruženog rada, odnosno zajednice slobodnih proizvođača, a ne kao otuđeni politički faktor u konkurentskoj borbi za vlast nad društvom, nad društvenim radom i njegovim dohotkom i proizvodom. Samo takav demokratski sistem može u našim uslovima zaista da obezbedi vlast radničke klase u savezu sa svim drugim radnim ljudima, to jest neosporno rukovodeću društvenu ulogu istorijskih interesa radničke klase. I samo u takvom demokratskom sistemu Savez komunista i druge socijalističke snage mogu uspešno da ostvaruju svoju vodeću idejnu i političku ulogu u sistemu vlasti radničke klase i celog radnog naroda, to jest kao sastavni deo tog sistema, a ne kao snaga iznad ili izvan njega, čega je pomalo bilo u našoj nedavnoj prošlosti.

Oblici i snaga demokratije su uvek u istoriji zavisili od oblika proizvodnih odnosa, od klasne strukture i od jačine unutrašnjih društvenih suprotnosti. Ljudi se nisu opredeljivali za viši ili niži stepen demokratije većom ili manjom ljubavlju prema slobodi, odnosno većom ili manjom mržnjom prema slobodi. Sloboda je uvek oružje u borbi za određene društvene ciljeve i interese. Ukidanje demokratskih sloboda nije, po pravilu, samo sebi cilj, već oružje protiv onih koji napadaju postojeće stanje, bilo da je reč o odbrani reakcionarnih ili o odbrani revolucionarnih pozicija. Zato smo se u našem društvu morali sukobiti i sa braniocima takozvane apsolutne slobode, koji su time, u stvari, naoružavali neprijatelje socijalizma i socijalističkog samoupravljanja, kao i sa dogmatsko-konzervativnim kritičarima samoupravne demokratije koji hoće vlast radničke klase i radnih ljudi da zamene monopolom uskih grupa na vlasti, to jest birokratskim jednopartijskim sistemom. U toj borbi moramo i dalje istrajati i energič-

no se suprotstavljati i jednoj i drugoj krajnosti. To treba da činimo ne toliko zbog njihove snage, jer ona je mala, već pre svega zato što u sukobu savremenih svetskih suprotnosti nosioci takvih tendencija, bez obzira na njihovu subjektivnu volju, nužno postaju eksponenti protagonista tih suprotnosti, odnosno stranog mešanja u naš unutrašnji razvoj i u našu nezavisnu spoljnu politiku.

Međutim, istovremeno moramo još intenzivnije nego do sada izgrađivati sistem naše samoupravne socijalističke demokratije, čija osnova i vodeći faktor mora biti upravo demokratija samoupravno udruženog rada. U tom smislu u sistemu i u okviru naših samoupravnih demokratskih institucija moramo otvarati što šire mogućnosti za stvaralačku borbu mišljenja sa pozicija naše socijalističke revolucije, to jest sa pozicija socijalizma i socijalističkog samoupravljanja, stvarati organizacione oblike za učešće najširih masa u utvrđivanju društvene politike i u selekciji i izboru kadrova, za slobodno stvaralačko raščišćavanje idejnih i naučnih problema koji se odnose na dalji razvoj našeg socijalističkog samoupravnog društva i socijalizma uopšte, za društvenu kritiku kojoj nije cilj borba uskih grupa za vlast, već progres socijalizma i uspostavljanje vodećeg položaja radnog čoveka u sistemu socijalističkog samoupravljanja, za štampu koja će slobodno odražavati sve te procese, ali koja će biti svesna svoje idejne i političke odgovornosti prema socijalističkoj revoluciji i prema sistemu socijalističkog samoupravljanja.

Uvođenjem delegatskog sistema svakako je u tom pravcu učinjen veoma značajan korak. U stvari, delegatski sistem je osnova celokupnog sistema samoupravne socijalističke demokratije koji se razvija u našem društvu. Istina, delegatski sistem je tek u embrionu i još uvek se nije oslobodio pupčane vrpce koja ga povezuje sa ranijim sistemima. Ali, ipak, on je svoj razvoj započeo. Novi Zakon o udruženom radu daje mnogo konkretnije i čvršće osnove i mogućnosti i za dalji razvoj delegatskog sistema. Međutim, čini mi se da danas možemo čak reći da sâm delegatski sistem, odnosno njegovo delovanje i nije sada naš glavni problem, jer on u oblasti socijalističke demokratije, nesumnjivo, raspolaže potrebnom unutrašnjom snagom za svoj dalji razvoj. Po mom mišljenju, naš glavni problem je u tome što se u taj demokratski delegatski sistem još uvek nisu adekvatno uključile subjektivne snage socijalizma, što se nisu dovoljno organizovale i što nisu u potpunosti pronašle odgovarajuće metode svoga rada, uticaja i delovanja.

A kad govorim o tim društvenim snagama socijalizma, mislim pre svega na Savez komunista, Socijalistički savez, sindikat i na druge društveno-političke i društvene organizacije, kao i na nauku, naučno-stručne institucije, na stručne službe, pa i na naše odgovorne državne organe, posebno upravne organe. Pristalice tobože ultralevičarske, a po svom praktičnom rezultatu, u stvari, veoma reakcionarne teorije spontaniteta uporno pokušavaju da te snage odvoje od takozvane spontane akcije radničke klase, odnosno samoupravljačâ. A, sve te snage, u stvari, predstavljaju upravo

deo organizovane svesti radničke klase i samoupravljača. Stoga one ne mogu a da ne budu odgovorni sastavni deo sistema radničkog i društvenog samoupravljanja.

Međutim, gotovo nam je prešlo u naviku da se dugačkim rezolucijama — tako reći spolja — daju samo opšte preporuke, a da se u pronalaženju konkretnih rešenja za svoje probleme samoupravne zajednice prepuštaju, često ili čak najčešće, same sebi. Čak su se i organi naše državne uprave ograničili na donošenje nekih opštih propisa, a nedovoljno se staraju o tome da organizuju odgovarajuću stručnu i drugu konkretnu pomoć samoupravnim organizacijama i zajednicama u rešavanju njihovih svakodnevnih problema. Navešću samo dva primera.

Tako, ljudi koji ne mogu da shvate položaj i ulogu osnovnih organizacija udruženog rada svoje sumnje sada često izražavaju time što ističu da će, navodno, nastati ogromna administracija u tim organizacijama, koja će mnogo koštati. A, u stvari, sasvim je jasno da osnovne organizacije udruženog rada, po pravilu, uopšte i ne treba da imaju svoje sopstvene stručne službe za evidenciju, za knjigovodstvo, za iskazivanje Zakonom utvrđenih pokazatelja njihove strukture, njihovog privređivanja i poslovanja itd. Te poslove treba da vrše pre svega zajedničke službe radne organizacije, pa čak i složene organizacije udruženog rada. Osim toga, te poslove mogu da obavljaju u većoj ili manjoj meri, na osnovu ugovora sa osnovnim organizacijama udruženog rada, i odgovarajući stručni organi Službe društvenog knjigovodstva. I najzad, trebalo bi razmisliti i o stvaranju jedne racionalne društvene stručne službe uz Službu društvenog knjigovodstva, ili nezavisno od nje, koja bi na osnovu dogovora sa radnim organizacijama najracionalnije mogla za njih da obavlja poslove te vrste. A knjigovodstveni i drugi podaci koji se traže od osnovnih organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica nisu nikakav luksuz niti administrativna izmišljotina, već su uslov racionalnog savremenog privređivanja i planiranja. Prema tome, treba pomoći samoupravnim organizacijama i zajednicama da se zajedničkim snagama reše ti problemi na najracionalniji način, a ne da budu prepuštene same sebi i da se čak odriču osnovnih organizacija udruženog rada zato što trenutno nisu u stanju da racionalno reše jedan relativno sekundaran problem prakse.

Drugi takav primer je problem kako utvrditi da li u konkretnom slučaju postoje uslovi koji po Zakonu o udruženom radu zahtevaju da se u okviru radne organizacije formira osnovna organizacija udruženog rada. To je sada u velikoj meri prepušteno subjektivnim procenama unutar radnih organizacija i nekakvom stihijski nastalom odnosu snaga u njima. Međutim, stvaranje osnovnih organizacija je zakonska obaveza ako za to postoje Ustavom i Zakonom predviđeni uslovi, a ne stvar proizvoljne odluke radne organizacije. Međutim, odgovorni društveni faktori van radne organizacije još uvek se, bar sada, vrlo malo bave time da li u nekoj radnoj organizaciji postoje uslovi za stvaranje osnovnih

organizacija udruženog rada ili ne postoje. I naša izvršna veća, recimo, u vezi sa rešavanjem, u ovom trenutku, otvorenih pitanja ostvarivanja principâ novog Ustava često stoje, u tom pogledu, po strani kao da se to njih ne tiče, kao da se to ne tiče organâ naše uprave. Međutim, sada, odnosno posle donošenja novog Zakona o udruženom radu, postaje sasvim očigledno da se ne samo odgovorni državni organi, a naročito upravni, zatim sindikat i drugi društveni faktori, već i sam Savez komunista moraju baviti pre svega rešavanjem upravo takvih konkretnih problema, a ne ponavljanjem uopštenih smernica.

To se odnosi i na sastav i način delovanja naših delegatskih skupština. Upozorio bih, primera radi, samo na sadašnji sastav i ulogu društveno-političkih veća u strukturi skupština. Mislim da ni njihov sastav ni njihova uloga nisu sasvim u skladu sa intencijama novog Ustava, a pogotovo ne sa potrebama koje proizlaze iz društvene uloge društveno-političkih organizacija našeg društva i drugih subjektivnih faktora socijalizma. Isto tako, ukazao bih i na činjenicu da ni Socijalistički savez, gotovo po pravilu, ni po svojoj strukturi ni po svojoj ulozi još nije postao stvarni sastavni deo demokratskog sistema zasnovanog na delegatskom sistemu.

Takođe se često potcenjuje i uloga sindikata. Sporo se izgrađuju takvi neophodni mehanizmi kao što su pravobranilaštva samoupravljanja i sudovi udruženog rada, bez kojih nije moguće do kraja realizovati ni mnoge odnose u udruženom radu ni sam delegatski sistem. Mislim, takođe, da se i sam Savez komunista još uvek suviše mnogo bavi donošenjem dugačkih rezolucija, umesto da komunisti pre svega praktično deluju u delegatskom sistemu, zajedno sa drugim našim radnicima i radnim ljudima. Samo ako bude imao svoju političku bazu u delegatskom sistemu, Savez komunista će moći efikasno da utiče na samoupravno odlučivanje radnika i drugih radnih ljudi i njihovim samoupravnim organizacijama i delegacijama.

Novi Ustav i novi Zakon o udruženom radu, a i drugi sistemski zakoni koji su doneti ili će biti doneti u toku ove i sledeće godine — tu mislim pre svega na Zakon o osnovama sistema društvenog planiranja i o društvenom planu Jugoslavije, koji je od posebnog značaja — daju nam široke mogućnosti, a i obavezuju nas da brže i konkretnije raščišćavamo otvorena pitanja i trasiramo puteve daljeg razvoja našeg sistema samoupravne socijalističke demokratije, zasnovane na demokratiji udruženog rada, na delegatskom sistemu i na adekvatnoj poziciji organizovanih faktora socijalističke svesti i nauke u samom tom sistemu i u njegovim okvirima. Samo u takvoj sintezi može nastati stabilan demokratski sistem novog tipa koji će obezbeđivati najšire demokratske slobode građaninu, a koji će istovremeno biti sposoban da se energično i uspešno suprotstavlja pokušajima da se sistem socijalističke i samoupravne demokratije koristi upravo za njeno rušenje, za potkopavanje socijalizma i sistema socijalističkog samoupravljanja. Mislim da bi taj problem, posle završetka rada na osnovnim zakonima koji su povezani sa ostvarivanjem Ustava, mo-

rao da postane jedan od glavnih predmeta našeg organizovanog rada, i to ne samo u smislu političkog usmeravanja, već i u smislu institucionalne izgradnje takvog demokratskog samoupravnog sistema.

Upravo zbog svega toga i naša javna diskusija o Nacrtu zakona o udruženom radu treba da bude otvorena, stvaralačka i slobodna. Ali, ne samo zbog toga. Sam projekt Zakona o udruženom radu je, u stvari, još uvek samo nacrt, a ne do kraja razrađen zakonski tekst. Ono o čemu danas treba da odlučimo jesu pre svega idejna, društveno-ekonomska, politička i sistemska opredeljenja Nacrta zakona, na kojima su izgrađeni i unutrašnji odnosi i institucije tih odnosa u udruženom radu i u društvu uopšte. Mislim da se kao komunisti moramo jasno opredeliti da li podržavamo taj kurs ili ga u nečemu treba ispraviti.

A što se tiče drugog aspekta, to jest konkretizacije tih načelnih osnova, konkretnih odnosa i organizacionih oblika, formulisanja pojedinačnih prava i obaveza radnika itd., to, po mom mišljenju, treba da podleže prvenstveno kritičkoj oceni naše samoupravne prakse, pre svega naših organizacija udruženog rada, samoupravnih zajednica, kao i svih društveno-političkih i drugih društvenih organizacija i ustanova koje su za sva ili samo za neka od tih pitanja neposredno zainteresovane.

Isto tako, treba dati punu mogućnost našim pravnicima, ekonomistima i drugim stručnjacima da stavljaju kritičke primedbe na strukturu i na sadržinu Zakona o udruženom radu, na raspored materije, na pravne i druge institucije koje Zakon predviđa ili koje ne predviđa, a trebalo bi eventualno da ih predvidi itd. Drugim rečima, tekst Nacrta zakona koji je predložen za javnu diskusiju ne treba da bude shvaćen kao neprikosnoven, već treba da bude podvrgnut svestranoj kritičkoj oceni. U toku javne diskusije i posle nje tekst Zakona treba da postane bolji nego što je sada. A diskutujući i stavljajući primedbe i predloge na predloženi Nacrt zakona o udruženom radu, posebno naše organizacije udruženog rada i druge samoupravne zajednice, a i naše opštine, pokrajine i republike, imaće istovremeno i mogućnost i potrebu da kroz prizmu Nacrta sagledaju sebe i da sebi postavljaju odgovarajuće zadatke. Mislim da upravo u tom smislu Savez komunista treba da usmerava i stimuliše diskusiju o Nacrtu zakona o udruženom radu.

Dragutin V. Marsenić

Društveno-ekonomski karakter i oblici samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja

Sa razvojem proizvodnih snaga struktura svake privrede postaje složenija, a mogućnosti njenog uspešnog funkcionisanja na bazi spontanih tokova i pretežno tržišne regulacije sve su manje. Svesno usmeravanje privrednog razvoja, ili, jednostavno, upravljanje razvojem, neizostavan je uslov svakog iole uspešnijeg funkcionisanja privrede. Upravljanje razvojem atribut je privrednih sistema najraznovrsnije ideološke orijentacije. Ono, međutim, ne mora bitnije da odudara od privrednog sistema u okviru koga se odvija i na čijim bitnim osnovama se zasniva. Pomenimo s tim u vezi da ni tržišna regulacija nije rezistentna na produkcione odnose i društveni sistem, te se zbog toga i o njoj može govoriti tek u kontekstu kapitalističke, socijalističke, odnosno i samoupravne robne proizvodnje. Funkcionisanje savremenih privreda je uglavnom pod dejstvom tržišne regulacije i svesnog usmeravanja.[1] Oba ova značajna druš-

---

[1] S ovog stanovišta u pravu su oni ekonomisti koji podelu na tržišne i planske privrede smatraju sve više irelevantnom, odnosno koji socijalističke sisteme ne poistovećuju sa planskim usmeravanjem, a kapitalističke sa tržišnom regulacijom. Prisustvo i plana i tržišta i u kapitalističkim i u socijalističkim sistemima ne može se, međutim, a priori uzeti kao njihovo približavanje u jednom širem politekonomskom i sociološkom značenju. I plan i tržište po svojim bitnim odlikama odražavaju osnovnu ideološku orijentaciju sistema u kome deluju.

tvena mehanizma bitno su obeleženi karakterom produkcionih odnosa, a istovremeno i sami izražavaju karakter privrednog sistema. Valja pri tome imati u vidu i to da oba ta društvena mehanizma i u različitim društvenim sistemima imaju neke zajedničke karakteristike, neka opšta obeležja koja su im svojstvena i nezavisno od karaktera društvenih odnosa.[2]

U pogledu usmeravanja privrednog razvoja i upravljanja njime, Jugoslavija je u procesu svoje socijalističke izgradnje prošla kroz tri različite faze. Prvu fazu, koja prethodi prvim koracima u samoupravljanju (sredina 1950. godine), ali je prisutna bar godinu i po i nakon toga, karakterišu administrativno-centralistički metodi upravljanja. Nije se radilo o usmeravanju privrednog razvoja, jer ono u načelu znači motivisanje privrednih subjekata da svojim ekonomskim ponašanjem doprinose ostvarenju željenog privrednog razvoja. U tom periodu, umesto ekonomski motivisanog, imali smo takvo ponašanje privrednih subjekata koje je bilo usmereno na izvršavanje naredbi i direktiva državnih (po pravilu centralnih) organa. Tržišna regulacija je igrala sporednu ulogu, i to uglavnom u sektoru potrošnih dobara. U drugom periodu se upravljanje razvojem zasniva na većem broju raznovrsnih instrumenata čijom su kombinovanom upotrebom ekonomska politika i privredni sistem usmeravali ponašanje privrednih subjekata u pravcu ostvarivanja postavljenih ciljeva. Pri tome je raspolaganje pretežnim delom sredstava za investicije omogućavalo organima ekonomske politike na nivou društveno-političkih zajednica da uspešno manipulišu upotrebom i onog dela sredstava za investicije kojim su raspolagali privredni subjekti.[3] U tom periodu privredni tokovi se odvijaju uz simultano dejstvo i tržišne regulacije i svesnog usmeravanja. Nakon donošenja Ustava iz 1963. godine počinje period napuštanja dotadašnjih metoda i instrumenata upravljanja privrednim razvojem. Bilo je to motivisano potrebom izgradnje novih, karakteru samoupravnog privrednog sistema adekvatnijih mehanizama i instrumenata. Proces traženja tih mehanizama i instrumenata bio je spor i neefikasan, pa se stvarao institucionalni vakuum u domenu upravljanja razvojem i njegovog usmeravanja. Taj vakuum je sve više popunjavala tržišna regulacija. Budući da je postajalo pretežni oblik regulacije, tržište je u nizu slučajeva izazivalo deformacije društvenih odnosa čiji je opšti izraz bio narušavanje raspodele prema

---

[2] Snažna uloga države u planiranju, koja inače odgovara njenoj rastućoj ekonomskoj snazi uopšte, svojstvena je, iako s bitno različitim orijentacijama, i u kapitalističkim i u socijalističkim ekonomskim sistemima. Orijentacija Jugoslavije na afirmisanje udruženog rada u ulozi osnovnog nosioca planiranja originalna je u odnosu na postojeću praksu i domete ekonomske teorije u svetu. Podsticanje racionalnosti u privređivanju, te na toj osnovi i ekonomske sankcije protiv onih koji u tome ne drže korak, bitna je uloga tržišta u svakom sistemu gde ono deluje.

[3] Ima se u vidu situacija u kojoj su društveno-političke zajednice odobravale kredite privrednim radnim organizacijama za određene objekte uz uslov da ove obezbede i sopstveno učešće u predračunskoj vrednosti kreditiranih objekata.

radu i brojni oblici otuđivanja dohotka od neposrednih proizvođača.[4] U takvim je situacijama društvene odnose, njihov socijalistički karakter, štitila država, i to po pravilu administrativnim sredstvima.

Usvajanje ustavnih amandmana 1971. nagovestilo je društveno dogovaranje i samoupravno sporazumevanje kao društvene oblike usmeravanja privrednog razvoja u samoupravnom privrednom sistemu. Ustav SFRJ iz 1974. godine to dalje razvija, a od njegovog usvajanja odvijao se širok i sveobuhvatan društveni proces praktičnog svesnog ovladavanja procesima privrednog (i društvenog) razvoja od strane radnih ljudi u obliku društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja.

Samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje dva su oblika kojima se u samoupravnom privrednom sistemu regulišu odnosi između ljudi unutar organizacija udruženog rada, kao i međusobni odnosi u koje ulaze organizacije udruženog rada, društveno-političke zajednice, društveno-političke organizacije i drugi subjekti društvene strukture. Ti oblici regulisanja odnosâ treba da izraze njihov socijalistički samoupravni karakter. U pitanju je prevazilaženje prinude zasnovane na zakonu, odnosno regulisanje zajedništva kao spoznate nužnosti, na osnovu interesa i volje radnih ljudi, te institucija i organizacija u kojima oni istupaju sa svom raznovrsnošću funkcija koje u društvu obavljaju.

Već sami odnosi unutar osnovnih organizacija udruženog rada regulišu se određenim brojem sporazuma koje prihvataju radni ljudi — članovi radnih kolektiva. Sem načelnih, opštih rešenja koja su određena „spolja" odgovarajućim zakonskim normama, sva ključna pitanja se regulišu „unutrašnjim" sporazumima samih radnika. U tome, razume se, osnovna organizacija udruženog rada poštuje obaveze koje je u pogledu regulisanja tih odnosa preuzela ulaženjem u samoupravne sporazume, odnosno društvene dogovore sa drugim osnovnim organizacijama i uopšte drugim samoupravnim institucijama. Budući da nećemo ulaziti u dalju eksplikaciju karaktera odnosâ unutar osnovne organizacije udruženog rada, ovde ističemo samo to da te odnose i samo njihovo regulisanje putem sporazumevanja radnika na koje se odnose, koje isključuje vlasničko ili državno posredništvo, određuje kao antinajamne, oslobađa ih etatističkih primesa i čini ih odnosima udruženog rada.

---

[4] Ekonomska literatura tih godina, sledeći opštu društvenu klimu osuđivanja etatizma, uglavnom se kritički odnosi prema državnom otuđivanju dohotka. Jedan broj uticajnih ekonomista vidi razvoj samoupravljanja u jednostranom prepuštanju dohotka radnim organizacijama i u što većoj afirmaciji tržišta. Pogledu su sasvim izmicali brojni vidovi otuđivanja dohotka koje generira tržišni mehanizam u odsustvu svesnog društvenog usmeravanja. Tako su se ubrzo u „privilegovanom" ekonomskom položaju našle banke, spoljna i unutarnja trgovina i neke druge delatnosti upravo na osnovu otuđivanja dohotka od neposrednih proizvođača. Dohodak je u obliku centralizovanog raspolaganja njime od strane upravljačkih struktura u preduzećima bio takođe od neposrednih proizvođača otuđivan.

U daljem izlaganju biće reči o samoupravnom sporazumevanju i društvenom dogovaranju kao oblicima uspostavljanja i regulisanja odnosa u koje ulaze osnovne i druge organizacije udruženog rada, najpre međusobno, a zatim i sa drugim subjektima društvene strukture, pre svega sa društveno-političkim zajednicama i društveno-političkim organizacijama. U tom razmatranju izdvojićemo sledeća najvažnija pitanja: prvo, neophodnost svesnog društvenog usmeravanja društvene reprodukcije u samoupravnoj privredi, te njegovi dometi i ograničenja; pri tome se u svome najširem značenju samoupravni sporazumi i društveni dogovori poistovećuju sa svesnim društvenim usmeravanjem; biće neophodno da se ukaže na zajednička obeležja društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma, ističući istovremeno i posebnosti kojima se odlikuju ta dva mehanizma svesnog usmeravanja; drugo, izvršićemo i određenu klasifikaciju pitanjâ i problematike koju obuhvataju i koja se reguliše samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima.

Međusobni odnosi tržišta i svesnog usmeravanja

Samoupravna privreda i privredni sistem, kao, uostalom, i druge savremene privrede i privredni sistemi, funkcioniše pod dejstvom svesnih društvenih usmeravanja i organizovanih društvenih akcija, na jednoj, i delovanja tržišta i njegovih spontanih podsticaja, na drugoj strani. Oba ta društvena mehanizma (i svesno društveno usmeravanje i spontano delovanje tržišta) funkcionišu u uslovima ograničene materijalne osnove društva. Ograničeni su proizvodni resursi, pa samim tim i proizvodni rezultati, a na toj osnovi izrasta i stalan raskorak između brojnih i mnogostrukih društvenih potreba i mogućnosti njihovog zadovoljavanja. Istovremeno to je i neizbežan izvor nepodudarnosti interesâ među mnogobrojnim organizacijama udruženog rada u privredi i društvenim delatnostima. Time je uslovljen i stalan sukob između posebnih interesa pojedinih privrednih jedinica ili širih i užih regionalnih celina naspram opšteg interesa privrede ili društva u celini. Posebno valja istaći da se ograničenost resursâ i rezultatâ proizvodnje naspram znatno većih životnih potreba ispoljava i kao osnovni uzročnik nepodudarnosti interesâ na kratak i na dugi rok. Povećavanje proizvodnje u proširenim razmerama i uz rastuću efektivnost nezaobilazna je osnova za sužavanje pomenutog raskoraka između potreba i mogućnosti njihovog zadovoljavanja, odnosno i za usklađivanje međusobno suprotstavljenih interesa. Svesno društveno usmeravanje privrednog razvoja, istorijski posmatrano, noviji je društveni fenomen nego tržišno delovanje. Njegova se pojava i egzistencija u svakom društvu i u svakom privrednom sistemu, a utoliko pre u našem socijalističkom samoupravnom sistemu, javlja kao reakcija na nedostatke tržišnog mehanizma. Ukazivati na nedostatke tržišnog mehanizma može se sa različitih aspekata.

U kontekstu ovog razmatranja valja istaći da i najapstraktniji model tržišne konkurencije, na kome se obično i demonstrira efikasnost tržišnog mehanizma (obično nezavisno od prirode društvenih odnosa)[5], sadrži krupne nedostatke i ograničenja. On je, prvo, statičan. Pretpostavlja neko idealno stanje u kome su isključene sve primene koje bi poboljšavale ekonomsku situaciju nekog privrednog subjekta, a da istovremeno ne pogoršaju situaciju nekog ili nekih drugih privrednih subjekata. Po prirodi stvari, on pretpostavlja da su u sektoru proizvodnje: (a) marginalni proizvodi svakog resursa, bez obzira na sektor u kome je ovaj angažovan, jednaki (što indicira optimalnost njihove alokacije); (b) marginalni proizvodi različitih resursa međusobno jednaki u svakom proizvodnom procesu (što indicira optimalnost kombinacije faktora proizvodnje); (c) cene faktora proizvodnje jednake njihovim marginalnim proizvodima. U sektoru potrošnje on pretpostavlja jednakost marginalnih korisnosti svih dobara na čiju se kupovinu raspoređuju dohoci individualnih kupaca. Ceo je model takvog tržišta koncipiran kao određeno logično ponašanje mnogobrojnih individua u zamišljenom okruženju na koje pojedinačno ne mogu da ostvaruju uticaj od značaja za odnose ponude i tražnje. Model je zasnovan i na daljim restriktivnim pretpostavkama uniformnosti proizvoda kojima se zadovoljava ista potreba, te statičnosti ukusa i želja potrošača. Oslonjen na individualna ponašanja, model ignoriše činjenicu da privreda nije prost mehanički zbir relativno osamostaljenih ekonomskih individua. Model se zasniva na inače netačnoj pretpostavci po kojoj je za privredu kao celinu uvek ekonomski povoljno ono što je povoljno i za svaki njen relativno osamostaljen deo, odnosno po kojoj se optimalnost privrede izvodi iz optimalnosti svih njenih delova. Takav koncept tržišta, međutim, nije od posebnog značaja za njegovu kritiku, odnosno za traženje argumentacije kojom se opravdava svesno usmeravanje privrednog razvoja. Naveli smo ga samo zbog toga da bi se videlo da i tako idealno modelirano tržište ne bi moglo da daje željene rezultate u privrednoj stvarnosti koja se sve više odlikuje dinamičnošću privrednih tokova i sve većim integrisanjem delova u celinu.

---

[5] Pretpostavke na kojima se po Hendersonu i Quantu zasniva model tržišne konkurencije jesu: (1) preduzeća proizvode homogene proizvode, a potrošači su identični sa gledišta prodavaca, to jest ni jedan prodavac nije u prednosti zbog toga što robu prodaje određenom kupcu niti je zbog toga u nepovoljnijem položaju; (2) i kupci i proizvođači su brojni, te su prodaje i kupovine svakog od njih neznatne u odnosu na ukupan obim transakcija (prometa); (3) i proizvođači i kupci raspolažu informacijama o preovlađujućoj ceni i svaku informaciju koriste kako bi povećali profit od prodaje ili korisnost od kupovine (*Micro-economic Theory*, International Student Edition, McGraw-Hill Kogakusha, Ltd., 1971, str. 104).

Joan Robinson govori o tiraniji pretpostavki savršene konkurencije, odajući priznanje ekonomistima koji su prvi pokušavali da oslobađaju ekonomsku teoriju od tih pretpostavki (videti njen rad: *What is Perfect Competition?*, u časopisu „The Quarterly Journal of Economics", novembar 1934, ovde citiran prema zborniku: *Readings in Micro-economics*, London, 1971, str. 229—230).

Marks se, međutim, nije bavio izučavanjem tržišta u apstraktnom smislu kao što su to činili klasični ekonomisti i dalje, uz primenu odgovarajuće matematske aparature, razrađivali marginalisti. Tržište koje je bilo predmet Marksove pažnje vezano je za bespoštednu konkurenciju među kapitalistima, s posledicama rađanja monopola, centralizacije kapitala i koncentracije proizvodnje. Ti su fenomeni, razume se, kasnije okupirali pažnju i samih građanskih ekonomista.

Ma kakva, međutim, bila kritika tržišta, ona je relevantna u onoj meri u kojoj je svesna neophodnosti njegovog postojanja i činilaca te neophodnosti, te mu kao takva nastoji odrediti mesto tamo gde je ono neophodno ili gde je efikasnije od svakog svesnog društvenog usmeravanja. S ovog polaznog stanovišta ukazujemo na limitirajuće činioce delovanja tržišta u našem socijalističkom samoupravnom privrednom sistemu, određujući na taj način i neophodnost svesnog društvenog usmeravanja. Pri tome uvek imamo u vidu tržište u smislu određene tržišne stihije i spontanog uspostavljanja odnosâ između ponude i tražnje; tržište, dakle, kao neorganizovan društveni proces. Kontrolisano tržište rezultat je svesnog društvenog usmeravanja, te se nedostaci o kojima će biti reči ne odnose na njega.

Prvo, procesi ekonomske razmene dobara i usluga vrše se na području šest relativno osamostaljenih samoupravnih zajednica radnih ljudi koje imaju i obeležja državnosti. Reč je o republikama. U tu strukturu sa približno istim obeležjima ulaze i dve pokrajine. Nigde u međunarodnim relacijama ekonomski odnosi nisu prepušteni tržišnoj spontanosti. Utoliko pre nema razloga da ti procesi budu manje organizovani unutar nacionalne ekonomije kada ona predstavlja mozaik ekonomija samostalnih političko-teritorijalnih (i nacionalnih) zajednica nejednake razvijenosti i sa osetnim razlikama u proizvodnim strukturama. Iz ovoga ne proizlazi negacija svakog oblika tržišne spontanosti u tim odnosima, već potreba da se u te odnose unose i elementi svesnog društvenog usmeravanja.

Drugo, tehnički progres kao fenomen našeg doba i kao njegovo osnovno obeležje istovremeno je i područje gde se gubi gotovo svaka superiornost tržišta. To je uslovljeno karakterom tržišta kao mehanizma koji usmerava ponašanje proizvođača prema tekućem stanju ponude i tražnje. Tržištu izmiče pogled u budućnost, a tehnički progres po svojim bitnim obeležjima sav je usmeren na menjanje postojećih konstelacija u proizvodnoj strukturi, u asortimanu proizvodnje, u regionalnom razmeštaju proizvodnih snaga. Pod njegovim se dejstvom menjaju navike, ukusi itd. On rađa nove potrebe itd. Svi ovi momenti još više dolaze do izražaja u privredi kao što je naša, koja u zgusnutim naporima traži svoju brzu tehničko-tehnološku rekonstrukciju. Tehnička i razvojna politika kao izraz usmeravanja razvoja mora u ovom domenu da ima apsolutan primat.

Treće, dubina strukturnih zahvata pred kojima se nalazi neka privreda, bez obzira na to da li je reč o promenama zaostale u progresivnu proizvodnu strukturu u početnoj fazi industrijalizacije

ili o korigovanju razvojnih neusklađenosti koje središna faza zatiče kao neizbežno nasleđe razvojnog perioda koji joj prethodi, bez ikakve sumnje, bitno određuje neophodnost svesnog usmeravanja, restriktivno delujući na domet efikasnog delovanja tržišta. Ovo proizlazi iz prostog razloga što se svaka ozbiljnija transformacija proizvodne strukture ostvaruje tek u dužem periodu, što zadire bitno u postojeću konstelaciju ponude i tražnje i u strukturu svake od njih posebno, što je vezano i za odgovarajuću stabilnost osnovnih proporcija u raspodeli nacionalnog dohotka, odnosno može se zasnivati samo na stopi akumulacije kao stabilnom razvojnom parametru i slično. Osetnije promene u strukturi privrede zahtevaju izvanredno visok stepen usaglašenosti istovremenih ili u vremenskom redosledu strogo određenih akcija mnogih privrednih subjekata iz različitih ekonomskih sektora i različite prostorne udaljenosti. Sve se to, međutim, sudara sa uskim vremenskim i prostornim horizontom pojedinačnih privrednih subjekata u čijem se individualnom ponašanju i prilagođavanju zahtevima okruženja ogleda u suštini mehanizam tržišnog delovanja. Nesrazmere u strukturi privrede, između njenih pojedinih sektora i privrednih grana, obeležje su jugoslovenske privrede već jednu i po deceniju i više. One su upravo svojim stalnim zaoštravanjem od početka 60-tih godina najbolja ilustracija da tržište nije u mogućnosti da obezbeđuje dinamičku proporcionalnost privrede. Imamo u vidu da je svesno usmeravanje privrede u tom periodu u svome najvažnijem domenu, u dugoročnom razvoju, u dobroj meri bilo zanemareno. Zbog toga se orijentacija na društveno dogovaranje i samoupravno sporazumevanje u našem privrednom sistemu sredinom 70-tih godina javlja istovremeno i kao sužavanje uloge tržišta tamo gde ono ispoljava više degenerativna nego blagotvorna dejstva na privredu.

Četvrto, tržište u svome nekontrolisanom funkcionisanju vodi, u krajnjoj liniji, ukidanju i onih prednosti koje mu se inače pripisuju i obeležavaju ga u pozitivnom smislu reči. Formiranje tržišnih struktura (bilo na strani tražnje bilo na strani ponude) koje se sastoje od neznatnog broja učesnika na tržištu ili koje su sposobne da kontrolišu ili da bitno utiču na ukupnu tražnju ili ponudu vodi, razume se, ukidanju ili bitnom ograničavanju konkurencije sa svim negativnim posledicama koje iz toga slede. Posebno je važno ovde istaći da mogućnost preraspodele na tržištu u korist monopoliziranih tržišnih struktura dovodi do toga da se u ovima ostvaruje obim proizvodnje manji nego što je moguć na osnovu raspoloživih resursa.

Valja, međutim, imati u vidu da mogućnosti monopolskog ponašanja u meri u kojoj su date stepenom ukrupnjenosti ponude ili tražnje nisu nikakav izuzetak, već pravilo u morfološkim strukturama savremenih tržišta. Koncentrisanost ponude kod manjeg broja proizvođača samo je drugi izraz koncentracije proizvodnje, a ova je uslovljena zahtevima tehničkog progresa i motivisana ostvarivanjem efekata ekonomije obima. Prema tome, određeni stepen monopolizacije tržišta dat je kao mogućnost već u samom procesu

ekonomskog razvoja u meri u kojoj su njegovi nosioci krupne organizacije proizvodnje. To nameće potrebu svesnog usmeravanja razvoja, ali ga i olakšava.

Napred pomenuti momenti se mnogo očiglednije ispoljavaju u maloj zemlji. U težnji da se drži optimalnih serija i uopšte optimalnog obima proizvodnje, mala zemlja je u nizu grana prinuđena da proizvodnju i ponudu koncentriše kod malog broja proizvođača. Time se domet tržišnog delovanja u maloj zemlji faktički ograničava na znatno manju meru nego što je to slučaj sa zemljama u kojima su ponuda i tražnja po svome obimu u ukupnoj privredi i po pojedinim granama veličine znatno višeg reda.

Tržište u kome su znatno zastupljeni elementi monopolizacije bilo u domenu tražnje bilo u domenu ponude faktički narušava ekonomsku ravnopravnost učesnikâ na njemu. Posmatrano sa stanovišta naših društvenih odnosa, ono stalno vodi degradaciji njihovog samoupravnog karaktera. Otuda je svesno usmeravanje u formi društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma istovremeno i oblik zaštite i način ispoljavanja samoupravljanja.

Pomenimo, najzad, da međusobni odnosi u kojima se nalaze svesno društveno usmeravanje i tržišno funkcionisanje mogu biti i jesu različiti u različitim društvenim i privrednim sistemima. Samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje bitan je elemenat socijalističkog samoupravnog uređivanja odnosa među organizacijama udruženog rada i drugim institucijama u društvu. Istovremeno je samoupravljanje tokom svoga dosadašnjeg razvoja bilo neodvojivo od afirmacije tržišta i robne privrede. Ono ni danas ne može da funkcioniše bez uvažavanja te realnosti. U tom kontekstu posmatranja tržište i svesno usmeravanje u samoupravnom privrednom sistemu se međusobno prožimaju. Kritika tržišta važi kada se ono posmatra u svojoj spontanosti, baš kao što i svesno usmeravanje može biti opterećeno i brojnim nedostacima ako zanemaruje tržište. Prema tome, tržište i svesno usmeravanje prisutni su u celoj privredi i nisu predodređeni da pojedinačno i nezavisno jedno od drugog ostvaruju isključiv uticaj u pojedinim sektorima udruženog rada. To se prožimanje ogleda u činjenici da se svesno usmeravanje privrednog razvoja vrši kroz stvaranje uslova za normalno funkcionisanje tržišta, kroz uravnotežavanje ponude i tražnje u njemu. U tom kontekstu reč je o organizovanom tržištu. Tržište se tu javlja kao objekt ekonomske politike i kao područje za njeno delovanje. Regulišući tržište, ekonomska politika stvara odgovarajuće uslove u kojima organizacije udruženog rada stiču mogućnosti za meritorno odlučivanje. Istovremeno su promene na tržištu provera efikasnosti ekonomske politike, signali za nove poteze u njoj itd. Jedva je potrebno isticati da bez tržišnih kriterija i indikacija ne bi bilo moguće međusobno sporazumevanje organizacija udruženog rada u procesu njihovog povezivanja i udruživanja sredstava. Pretpostavljeni normalni tržišni uslovi uvek su osnova za definisanje najvažnijih ekonomskih parametara u međusobnim ekonomskim vezama. U krajnjoj liniji, nije slučajno što je izbegavanje neželjenih oscilacija u cenama, zastoja u realizaciji, teškoća u snab-

devanju i uopšte neizvesnosti u sticanju dohotka u osnovi svakog ekonomski motivisanog udruživanja organizacija udruženog rada. Pomenute situacije su izraz poremećenosti „normalnih" tržišnih tokova. Čini se, prema tome, da je sporazumevanje organizacija udruženog rada i sračunato na to da simulira odnose koji bi se među njima uspostavljali u uslovima normalnog funkcionisanja tržišta bez takozvanih ekscesnih pojava na njemu. Drugim rečima, samoupravno sporazumevanje organizacija udruženog rada kao oblik njihovog zajedničkog upravljanja svojom delatnošću nije eliminisanje tržišta, već oblik njegovog organizovanja.[6] Uostalom, pri postojećem nivou materijalnih proizvodnih snaga respektovanje robne proizvodnje elementarna je pretpostavka za uspešno funkcionisanje socijalističkog samoupravljanja. Socijalističko samoupravljanje moraće sebe da potvrđuje i da svojim prednostima natkriljuje druge ekonomske i društvene sisteme, pre svega rezultatima koje bude pokazivalo u ukupnoj *ekonomiji* društvenog rada i sredstava. Zbog toga socijalističko samoupravljanje — kako je to rečeno u rezoluciji Desetog kongresa SKJ „Borba za dalju izgradnju socijalističkog samoupravljanja i zadaci Saveza komunista Jugoslavije" — mora koristiti i razvijati pozitivne efekte robne proizvodnje, koja inače predstavlja objektivno dat socijalni milje u kome ono funkcioniše. Reč je o pozitivnom dejstvu robne proizvodnje na produktivnost rada, na efikasnost korišćenja sredstava, na izbor proizvodne i investicione orijentacije, na tokove društvene reprodukcije i na racionalno ponašanje organizacija udruženog rada kao robnih proizvođača. Nije, prema tome, reč samo o uvažavanju robne proizvodnje kao objektivno date činjenice, već i o aktivnom odnosu prema njoj u smislu društvenog ovladavanja njenim zakonitostima.

Oblici i sadržina samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja

Pogledajmo sada samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje u nešto određenijem smislu, i to sa stanovišta njihove ustavne institucionalizacije u našem privrednom sistemu. Najpre valja istaći da se samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje radnih ljudi već u ustavnim načelima u dvostrukom smislu povezuje sa tržištem. Prvo, ono je proces koji se zbiva povodom ostvarivanja rezultata zajedničkog rada kao vrednosti na tržištu u

---

[6] Razume se da u ekscesnim slučajevima to sporazumevanje može da bude motivisano i sticanjem monopolske pozicije na tržištu. Opasnost od takvog sporazumevanja i udruživanja toliko je ozbiljna i realna da je ono izričito zabranjeno Ustavom SFRJ: „Zabranjeno je udruživanje organizacija udruženog rada i svaka druga delatnost i radnja organizacija i državnih organa koji su upravljeni ... na stvaranje monopolskog položaja na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu kojim se stiču materijalna i druga preimućstva koja se ne zasnivaju na radu" (član 255).

uslovima socijalističke robne proizvodnje (socijalistička robna proizvodnja se respektuje kao objektivno dat kontekst). Drugo, ono je motivisano integrisanjem društvenog rada i unapređivanjem socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, ali i prevladavanjem stihijnog delovanja tržišta. Razume se da je robna proizvodnja kontekst samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja samo organizacija udruženog rada unutar privrede. Ona je manje relevantna (ili u nekim slučajevima to uopšte nije) u sferi odnosâ između privrede i društvenih delatnosti, odnosno i u nekim međusobnim odnosima u kojima se nalaze društveno-političke zajednice čak i u vršenju svojih ekonomskih funkcija.

U svoj složenosti i raznovrsnosti društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja, u brojnosti varijeteta u kojima se ono može da ispoljava i u raznovrsnosti subjekata društvene strukture čiji rad, funkcije i ovlašćenja može da povezuje, čini se opravdanim, makar i u obliku aproksimacije, izdvajanje sledeća dva, odnosno četiri njegova oblika. To su: *samoupravno sporazumevanje* (a) kao oblik povezivanja organizacija udruženog rada unutar privrede i (b) kao oblik povezivanja organizacija udruženog rada društvenih delatnosti i korisnikâ njihovih usluga; i *društveno dogovaranje* (c) u kome kao učesnici istupaju organizacije udruženog rada, društveno-političke zajednice, društveno-političke organizacije i organizacije koje nisu prevashodno političkog i ekonomskog karaktera i (d) u kome svoju delatnost usklađuju društveno-političke zajednice u vršenju svojih funkcija.

Kao što se vidi, navedena klasifikacija društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja izvršena je sa stanovišta vrste učesnika koje povezuje, odnosno čije interese i međusobne aktivnosti usklađuje. Kao što će se iz daljeg izlaganja videti, navedena četiri oblika društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja predstavljaju, u krajnjoj liniji, i različite nivoe koordinacije. Nije reč o hijerarhiji u klasičnom smislu reči kojom se uspostavljaju odnosi nadređenosti i subordinacije, već o tome da dogovaranje i sporazumevanje na, uslovno rečeno, „višim" nivoima — po navedenom redosledu od (a) do (d) — obuhvata pitanja u kojima se susreću interesi većeg broja organizacija udruženog rada i drugih društvenih institucija sve do najšireg društvenog interesa. S tim u vezi valja imati u vidu razliku koja postoji između samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora. Samoupravni sporazumi su oblik međusobnog uređivanja odnosâ subjekata koji učestvuju u njima, koji su njihovi neposredni akteri. Oni znače međusobno usklađivanje suprotstavljenih interesa, njihovu sintezu i konstruktivan kompromis. Društveni dogovori, pak, po pravilu, imaju u vidu širi društveni interes, onaj koji se ne može poistovetiti sa pojedinačnim interesom ni jednog zasebno posmatranog privrednog ili neprivrednog subjekta. Oni obuhvataju više društvenih subjekata ili reprezentanata različitih društvenih struktura. Oni, po pravilu, sadrže načela i principe, te osnovne norme ponašanja koje predstavljaju društveno dozvoljen, prihvaćen i usaglašen okvir za samoupravne spora-

zume. Detaljnije o odnosu samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora biće reči u daljem tekstu ovog poglavlja.[7]

Pogledajmo čime se odlikuju navedeni oblici samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja i šta čini njihovu sadržinu. Saglasno navedenom redosledu, najpre ćemo izložiti (a) samoupravno sporazumevanje organizacija udruženog rada u privredi, a zatim će biti reči o (b) samoupravnom sporazumevanju kao načinu ostvarivanja slobodne razmene rada; posle toga ćemo ukazati na društveno dogovaranje (c) u kome učestvuju mnogobrojni i raznovrsni subjekti društvene strukture i na društveno dogovaranje (d) čiji su učesnici različite društveno-političke zajednice.

Samoupravno sporazumevanje u privredi

Samoupravno sporazumevanje organizacija udruženog rada u privredi generalni je princip njihovog međusobnog povezivanja i usklađivanja njihove aktivnosti i ponašanja. Gotovo da nema ni jednog značajnijeg pitanja međusobnog kontaktiranja organizacija udruženog rada koje nije ili koje ne bi moglo da bude rešavano putem samoupravnog sporazumevanja. Ipak bismo ovde želeli istaći da je udruživanje rada i sredstava i organizacioni oblici u kojima se ono vrši najvažniji kompleks pitanja koja se rešavaju samoupravnim sporazumima. Samoupravni sporazumi su upravo u tom području oblik prevazilaženja usitnjenosti sredstava za razvoj i autarkičnosti mikroprivrednih subjekata.

Međusobni odnosi *osnovnih organizacija udruženog rada* unutar *radne organizacije*, kao oblika njihove funkcionalne povezanosti u reprodukcionom procesu, svoju samoupravnu institucionalizaciju nalaze (ili imaju) u samoupravnom sporazumu. Pitanja koja se tim sporazumom regulišu mogu se grupisati na sledeći način: Prvo (i najvažnije), to su pitanja vezana za razvojni proces radne organizacije kao celine i svake osnovne organizacije kao njenog dela; drugo, to su pitanja samoupravnog organizovanja i funkcionisanja radne organizacije; treće, to su odnosi radne organizacije i osnovnih organizacija u njenom sastavu prema „okruženju".

a) Osnovne organizacije udruženog rada se udružuju u radnu organizaciju da bi u njoj dalje razvijale svoje ekonomske potencije

[7] Na afirmativan odnos prema neposrednim kontaktima privrednih subjekata u formi dogovorâ nailazi se i u nekim radovima novije sovjetske ekonomske literature. Saradnja privrednih subjekata zasnovana na dogovorima među njima motiviše se sužavanjem uloge države u regulisanju privrednih tokova i izbegavanjem ekonomskih neracionalnosti koje su za tu ulogu vezane. „Najvažnija prednost dogovora kao oblika ekonomskih odnosa sastoji se u tome što u domenu u kome oni deluju svesno davanje pogrešnih informacija nije u interesu proizvodnih jedinica. Istovremeno administrativni metodi upravljanja, kao što je poznato, dovode do toga da preduzeća svoje proizvodne mogućnosti prikazuju manjim, razrađuju nedovoljno napregnute planove, to jest svesno daju netačne informacije" (V. A. Volkonskij, *Principi optimaljnogo planirovanija*, „Ekonomika", Moskva, 1973, str. 50). To je, međutim, usamljeno čak i u sferi teorijskih razmatranja

i uvećavale dohodak. One time manifestuju zajedništvo interesâ i međusobnu zavisnost u podeli rada. Otuda se u samoupravnom sporazumu definiše delatnost svake osnovne organizacije udruženog rada, a zatim utvrđuju zajednički poslovi i interesi koji se ostvaruju na nivou radne organizacije. Ovaj drugi momenat podrazumeva koordinaciju celokupnog procesa rada. Osnovu te koordinacije čini zajednički razvojni program koji definiše razvojnu perspektivu radne organizacije kao celine, ali i svake osnovne organizacije u njenom sastavu. On istovremeno predstavlja sintezu međusobno usklađenih razvojnih planova osnovnih organizacija udruženog rada. Samoupravni sporazum o udruživanju u radnu organizaciju, po pravilu, sadrži i odredbe o obaveznosti ostvarivanja planova osnovnih organizacija udruženog rada jer je to uslov za ostvarivanje razvojnog programa radne organizacije. Istovremeno u tom sporazumu se reguliše i vanredno značajno pitanje udruživanja sredstava osnovnih organizacija na nivou radne organizacije za unapred utvrđene namene. Samoupravno sporazumevanje, iz ovog ugla posmatrano, predstavlja prevazilaženje mikroekonomskog autarkizma i afirmisanje zajedništva zasnovanog na podeli rada. Ono istovremeno predstavlja branu atomizaciji sredstava za razvoj, ali koncentraciju tih sredstava ne zasniva na njihovom otuđivanju od osnovnih organizacija, već na njihovom udruživanju. Sredstva udružena na nivou radne organizacije „pripadaju" osnovnim organizacijama u njenom sastavu. Povodom tih sredstava (njihova namena i upotreba, dohodak stečen po tom osnovu) radna organizacija ima odgovarajuće obaveze prema osnovnim organizacijama.

b) Drugi kompleks pitanja koja reguliše samoupravni sporazum o udruživanju osnovnih organizacija u radnu organizaciju vezan je za funkcionisanje samoupravljanja u radnoj organizaciji. Radna organizacija ima organe upravljanja, izvršne i poslovodne organe. Samoupravnim sporazumom o udruživanju osnovnih organizacija u radnu organizaciju određuje se način izbora i delegiranja radnih ljudi u te organe, definišu se njihova prava, obaveze i odgovornosti. Radna organizacija ima radnu zajednicu koja obavlja poslove vezane za njeno funkcionisanje, to jest poslove koji su od značaja i interesa za sve osnovne organizacije u nju udružene. Samoupravnim sporazumom o udruživanju osnovnih organizacija u radnu organizaciju definišu se precizno prava, dužnosti i odgovornosti radne zajednice radne organizacije. Najzad, način rešavanja pitanja međusobnih odnosa osnovnih organizacija udruženog rada, pitanja izdvajanja ili formiranja novih osnovnih organizacija, eventualni sporovi među njima, sastav i postupak arbitraže i slično — sve to ulazi u domen samoupravnog sporazuma o udruživanju osnovnih organizacija u radnu organizaciju.

c) Samoupravnim sporazumom se regulišu i pitanja odnosâ sa „okruženjem", prava i obaveze osnovnih organizacija i radne organizacije naspram, uslovno rečeno, „spoljnih" privrednih i drugih društvenih subjekata. Samoupravni sporazum reguliše određena prava i obaveze radne organizacije i osnovnih organizacija u njenom sastavu koje se odnose na narodnu odbranu i društvenu samo-

zaštitu. To smo svrstali u odnose sa „okruženjem" iz prostog razloga što rešavanje tih pitanja mora biti u najtešnjoj sprezi sa njihovim rešavanjem u širem društvenom „okruženju".

Ne postoji bitna razlika između samoupravnog sporazumevanja osnovnih organizacija prilikom njihovog udruživanja u radnu organizaciju i samoupravnog sporazumevanja radnih organizacija prilikom formiranja *složene organizacije udruženog rada*. Motivi nastajanja složene organizacije uglavnom su identični sa motivima formiranja radne organizacije. I jedna i druga predstavljaju organizacione oblike povezivanja privrednih subjekata koji su inače podelom rada upućeni na međusobnu saradnju. I složena i radna organizacija nastaju tek kada za to svoju saglasnost dâ više od polovine radnika svake osnovne organizacije udruženog rada. Složena organizacija ima, kao i radna organizacija, svoje poslovodne i izvršne organe i organe upravljanja, kao i radnu zajednicu. Zbog svega toga samoupravni sporazum o nastanku složene organizacije udruženog rada i o principima njenog funkcionisanja ne razlikuje se od samoupravnog sporazuma o nastanku radne organizacije. Međutim, kada se radnici u osnovnim organizacijama opredeljuju za formiranje složene organizacije i kada usvajaju samoupravni sporazum o tome, oni time faktički odlučuju o pitanjima koja daleko prevazilaze uske interese njihove osnovne organizacije. Ali ni sporazumevanjem o formiranju i funkcionisanju složene organizacije udruženog rada ne prevazilazi se parcijalnost samoupravljanja, njegovi suženi horizonti na koje je osuđeno kada se zadržava u granicama pojedinačnih privrednih subjekata, ma kako velike reprodukcione komplekse one predstavljale. Pa ipak, formiranje takvih složenih celina u uslovima samoupravne autonomnosti osnovnih organizacija udruženog rada ima se smatrati vanredno krupnim korakom na putu prerastanja ukupne privrede u udruženi rad.

Samoupravne zajednice osnovnih organizacija takođe nastaju međusobnim samoupravnim sporazumevanjem osnovnih organizacija bilo u okviru jedne radne organizacije bilo udruživanjem, na osnovu samoupravnog sporazuma, osnovnih organizacija iz više radnih organizacija. Na sličan način nastaju i *samoupravne zajednice radnih organizacija*. Obe ove forme udruživanja rada i sredstava putem samoupravnog sporazumevanja nastaju iz istih razloga i sa istim motivima kao i radne, odnosno složene organizacije udruženog rada. Kao forme one su kraćeg veka jer nastaju radi obavljanja sasvim određenih poslova (što će reći da posle toga može i da prestane razlog njihovog postojanja, te da se zbog toga one i gase); one su manje kompleksne ukoliko povezuju privredne subjekte samo na određenoj fazi procesa rada (kada, na primer, radne ili osnovne organizacije udružuju sredstva i napore na konstruktorskim poslovima, laboratorijskim ispitivanjima, geološkim istraživanjima itd.).

Poseban oblik udruživanja rada i sredstava zasnovan na samoupravnom sporazumevanju predstavljaju *samoupravne interesne zajednice u privredi*. Reč je o onim ekonomskim delatnostima čiji rezultati rada ne mogu biti prepušteni tržišnom vrednovanju i

kod kojih svako osetnije narušavanje odgovarajuće ritmike proizvodnje nanosi ozbiljne štete korisnicima njihovih proizvoda i usluga. Samoupravno sporazumevanje ovde ima funkciju da povezuje proizvođače i korisnike odgovarajućih proizvoda i usluga (električne energije, usluga železničkog transporta itd.). Ono se u ovom slučaju javlja pre kao supstitut državnog regulisanja tih odnosa nego kao supstitut tržišta, budući da ti odnosi ni u jednom ekonomskom sistemu nisu pod znatnijim uticajem delovanja tržišta. Tim pre u samoupravnom sistemu oni ne mogu biti prepušteni samo tržištu. Samoupravna interesna zajednica u privredi potpuno je institucionalizovan oblik povezivanja organizacija udruženog rada. Njeni su članovi sve organizacije udruženog rada proizvođači odgovarajućih proizvoda i usluga i one organizacije udruženog rada koje su korisnici tih usluga. Ona ima svoju skupštinu, sastavljenu po delegatskom principu, svoje izvršne organe itd.

Svako zajedništvo organizacija udruženog rada ima i svoju finansijsku komponentu. Cirkulaciju roba i usluga među organizacijama udruženog rada mora biti praćena cirkulacijom novčanih sredstava i odgovarajućim kreditnim odnosima. Zbog toga se osnivanje banaka unutar radne organizacije ili od strane osnovnih organizacija udruženog rada iz više radnih organizacija (takozvane *interne banke)*, kao i formiranje složenijih bankarskih institucija, vrši putem samoupravnog sporazumevanja.

Samoupravno sporazumevanje u ulozi povezivanja rada i udruživanja sredstava se ne iscrpljuje pomenutim oblicima niti se njima ograničava. Ono ima i širu društvenu misiju: da posluži kao sredstvo koordiniranja aktivnosti organizacija udruženog rada i na širem planu, povezujući pomenute organizacione oblike u obuhvatnije poslovne celine (ili zajednice). Time se otvaraju mogućnosti šireg uticaja udruženog rada na ukupna privredna kretanja, na prevladavanje stihijnog delovanja tržišta, na regulisanje razmene sa inostranstvom i slično.

Od ostalih pitanja koja se u povezivanju organizacija udruženog rada regulišu samoupravnim sporazumima kao posebno važna pomenuli bismo: prvo, utvrđivanje zajedničkih kriterija i merila namenske raspodele dohotka; drugo, regulisanje sticanja dohotka organizacija udruženog rada po osnovu zajedničkih ulaganja; treće, pitanja saradnje organizacija udruženog rada koje proizvode materijalna dobra i usluge (kao robe) i organizacija koje se bave njihovom realizacijom na domaćem ili inostranom tržištu.

Ukazaćemo sasvim ukratko na značaj i smisao samoupravnog sporazumevanja u domenu ove tri grupe pitanja.

a) Samoupravne sporazume o raspodeli čistog dohotka[8] odgovarajuće skupine organizacija udruženog rada zaključuju s moti-

---

[8] Pod čistim dohotkom ovde podrazumevamo onaj preovlađujući deo dohotka koji ostaje na raspolaganju osnovnoj organizaciji udruženog rada nakon što je ona izmirila svoje obaveze prema društveno-političkim i samoupravnim interesnim zajednicama. Radi potpune jasnoće, dodajmo da pod dohotkom podrazumevamo onaj deo ukupnog prihoda koji ostaje po odbitku iz njega materijalnih troškova i amortizacije.

vacijom usaglašavanja svoga ponašanja u ovom domenu i prevazilaženja ekonomski neopravdanih i društveno nepodnošljivih razlika u ličnim dohocima radnika istog stepena kvalifikovanosti. Njihova je značajna društvena funkcija da doprinose ostvarivanju principa raspodele prema radu kroz ujednačen pristup u određivanju ličnih dohodaka. Samoupravno sporazumevanje o ovoj raspodeli vrše, po pravilu, osnovne organizacije objedinjene u radne ili složene organizacije udruženog rada i u šire (manje institucionalizovane) oblike organizovanja. U tim oblicima neposredne podruštvljenosti rada ostvaruju se, po pravilu, zajednički razvojni programi. Namenskom raspodelom se obezbeđuju sredstva za njihovo ostvarivanje. Samoupravni sporazum, iz ovog ugla posmatran, ima funkciju obezbeđivanja sredstava za razvoj u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada saglasno obavezama koje su one preuzele u okviru zajedničkog razvojnog programa. Samoupravni sporazum, po logici stvari, uvek mora da sadrži i elemente solidarne delatnosti organizacija udruženog rada. Reč je o garantovanju određenog minimalnog iznosa ličnih dohodaka svim radnicima i onda kada njihova osnovna organizacija zapada u teškoće itd. Zajednički kriteriji i merila namenske raspodele u svojoj načelnoj određenosti dati su društvenim dogovorima i samoupravni sporazumi ih moraju potpuno respektovati.

b) Sticanje dohotka po osnovu zajedničkih ulaganja u stvari je sticanje dohotka po osnovu minulog rada. Ima se u vidu situacija kada jedna ili više osnovnih organizacija deo svog dohotka usmerenog u akumulaciju ustupa na upotrebu drugoj osnovnoj organizaciji. Odnosi između organizacije davaoca i organizacije korisnika sredstava regulišu se samoupravnim sporazumom. Ne ulazeći dublje u prirodu tog odnosa, ističemo da samoupravni sporazum organizaciji davaocu sredstava daje pravo učešća u dohotku organizacije korisnika sredstava uz dva ograničenja: prvo, to je učešće privremeno i u osnovi je kreditnog karaktera jer se gasi kada se njime data sredstva povrate; drugo, njime se organizaciji korisniku sredstava ne mogu da ugroze mogućnosti sticanja ličnih dohodaka i izdvajanja za zajedničku potrošnju po važećim merilima i kriterijima; isto tako, organizaciji korisniku mora se garantovati i deo dohotka za akumulaciju jer je ona svojim radom doprinela ostvarivanju tog dohotka.

c) Određena ekonomska prevlast trgovine nad ostalim privrednim oblastima i granama (sa implikacijama podeljenosti radničke klase u pogledu uslova sticanja dohotka, diferenciranja ličnih dohodaka i produbljivanja na toj osnovi razlika u uslovima života i rada) bila je osnovni razlog da se Ustavom iz 1974. godine (odnosno ustavnim amandmanima iz 1971. godine) prihvati koncept neposrednije saradnje prometnih i proizvodnih organizacija udruženog rada. Ta saradnja i dalje zadržava oblik kupoprodajnih odnosa i tržišne povezanosti proizvodnih i prometnih organizacija, ali sa elementima društvene organizovanosti, koja se ogleda u tome što proizvodne i prometne organizacije samoupravnim sporazumom za-

jednički utvrđuju poslovnu i razvojnu politiku, zajednički obezbeđuju sredstva za njeno ostvarivanje, raspodeljuju dohodak saglasno doprinosu koji su dale za njegovo ostvarivanje, zajednički snose rizik itd.

Samoupravno sporazumevanje i slobodna razmena rada

Drugi oblik samoupravnog sporazumevanja vezan je za takozvanu slobodnu razmenu rada između organizacija udruženog rada u privredi i onih u društvenim delatnostima (obrazovanje, nauka, kultura, zdravstvo, socijalna zaštita itd.). Samoupravnim sporazumima ove vrste formiraju se *samoupravne interesne zajednice*. U njima su okupljene organizacije udruženog rada korisnici određenih usluga i organizacije udruženog rada u društvenim delatnostima koje pružaju usluge. Samoupravni sporazumi ove vrste regulišu međusobne odnose ovih organizacija udruženog rada. Njima se izražava zajednički interes i briga radnih ljudi i jednih i drugih organizacija udruženog rada za razvoj društvenih delatnosti, i to na principu solidarnosti. Organizacije udruženog rada korisnici usluga odgovarajućim doprinosima iz dohotka ili iz ličnog dohotka radnika zaposlenih u njima obezbeđuju sredstva za razvoj društvenih delatnosti, iznos tih sredstava sporazumno utvrđuju i određuju njihovu namenu. Doprinosi koji se sporazumno utvrđuju i obim sredstava koja se na toj osnovi obezbeđuju za organizacije udruženog rada društvenih delatnosti imaju karakter nadoknade za njihov rad, predstavljaju neku vrstu cene koja se plaća za njihove usluge. Ta se cena, po prirodi stvari, ne može utvrđivati formiranjem tržišta neprivrednih usluga jer bi time bio narušen princip solidarnosti i degradirani samoupravni socijalistički odnosi. Samoupravno sporazumevanje u ovom domenu znači istovremeno i prevazilaženje državnog posredništva u odnosima između privrede i društvenih delatnosti. Njime se dohodak organizacija udruženog rada društvenih delatnosti dovodi u neposrednu zavisnost od kvantuma rada i njime datog obima usluga. Istovremeno se tim sporazumevanjem neposrednim poizvođačima daje mogućnost upravljanja i onim delom viška rada koji oni namenski određuju da služi za funkcionisanje društvenih delatnosti. Pored toga što u društveno-ekonomskom pogledu ovaj oblik samoupravnog sporazumevanja predstavlja viši i neposredniji izraz socijalističkog zajedništva, on istovremeno nudi i velike mogućnosti racionalizacije u domenu zajedničke potrošnje.

Društveno dogovaranje raznovrsnih subjekata

Kao što je već rečeno, društveno dogovaranje se razlikuje od samoupravnog sporazumevanja po tome što je njime obuhvaćen veći broj subjekata društvene strukture. Njime se, za razliku od samoupravnog sporazumevanja (koje, po pravilu, reguliše odnose

direktnih učesnika, koordinira njihovu aktivnost radi ostvarivanja njihovih neposrednih interesa), usklađuje samoupravno uređivanje društveno-ekonomskih i drugih odnosa koji su od šireg zajedničkog (a ne samo neposrednog) interesa učesnika ili su od opšteg društvenog interesa.

Društveno dogovaranje postaje način kojim samoupravljanje prerasta u integralan, celovit sistem upravljanja privredom i drugim društvenim poslovima. Njime se dalje razvija makro-dimenzija samoupravnog odlučivanja. Odlučivanje u osnovnoj organizaciji udruženog rada, odlučivanje na različitim nivoima udruženosti rada i sredstava na bazi samoupravnog sporazumevanja i na toj osnovi zajedničko odlučivanje u samoupravnim interesnim zajednicama o slobodnoj razmeni rada i odlučivanje putem društvenog dogovaranja čine sastavne delove složenog samoupravnog upravljačkog mehanizma. Oni se među sobom ne razlikuju toliko po tome koja pitanja spadaju u domen svakog od njih koliko po prilazu i načinu rešavanja pitanja. Društveni dogovori daju opšta pravila i načelne stavove kojih treba da se pridržavaju njihovi potpisnici. Samoupravni sporazumi dalje konkretizuju načelna opredeljenja društvenih dogovora, dok se neposredne odluke donose u osnovnim organizacijama udruženog rada. Primera radi pomenimo da u domenu raspodele dohotka na lične dohotke i fondove društveni dogovor definiše kriterije i merila te raspodele. Njime se mogu ustanoviti i opšte proporcije te raspodele. Samoupravnim sporazumima, kako onima koje zaključuju međusobno osnovne organizacije udruženog rada tako i onima koji se zaključuju unutar osnovnih organizacija, ti se kriteriji i merila konkretizuju sve do neposrednog određivanja ličnog dohotka svakog pojedinca. Kada je već raspodela uzeta za primer, pomenimo i to da se društvenim dogovorom utvrđuje i visina minimalnog, ili, kako se u Ustavu kaže, zajedničkog ličnog dohotka, to jest onog ličnog dohotka kojim se radniku obezbeđuje materijalna i socijalna sigurnost. Taj lični dohodak određen je, po pravilu, kako opštim nivoom društvene produktivnosti rada tako i opštim društvenim i životnim uslovima sredine u kojoj radnik živi i radi. Društveni dogovor u ovom slučaju određuje donji limit zajemčenog ličnog dohotka. Samoupravnim sporazumom između osnovnih organizacija udruženog rada, a posebno samoupravnim sporazumom unutar osnovne organizacije udruženog rada, taj zajemčeni lični dohodak može biti određen, zavisno od mogućnosti, i na višem nivou, s tim što, po logici stvari, ne može prevazilaziti nivo koji bi se formirao u normalnim uslovima i koji izražava stvarni radni doprinos radnika.

Društveno dogovaranje, kao izraz zajedništva na višem nivou nego što je to slučaj sa samoupravnim sporazumevanjem, pokazuje da se jedinstvo privrede, međusobna povezanost njenih delova, ni u samoupravnom privrednom sistemu ne može ostvarivati spontanim tokovima i isključivom orijentacijom svakog subjekta ponaosob na ostvarivanje neposrednih interesa. Međutim, ovo istovremeno pokazuje da svako odlučivanje koje se neposredno

ne ostvaruje unutar osnovne organizacije udruženog rada ili unutar asocijacija u kojima je ona samoupravnim sporazumima povezana ne znači i njeno isključivanje iz tog odlučivanja, ne znači i otuđenost upravljanja od radnih ljudi. Prema tome, pitanja opštih razvojnih proporcija, pitanja perspektivnog razvoja pojedinih privrednih grana i oblasti, posebno onih od kojih u većoj meri zavisi razvoj ukupne privrede (energetika, na primer) ili njeno napredovanje u tehničkom i tehnološkom pogledu (proizvodnja opreme i hemijska industrija), proporcije raspodele nacionalnog dohotka na pojedine vidove potrošnje, načela formiranja cena, razvijanje ekonomske i socijalne sigurnosti radnika, načelna pitanja čijim se zajedničkim rešavanjem dalje razvija samoupravljanje itd. postaju putem društvenog dogovaranja predmet odlučivanja u kome se kao učesnik javlja udruženi rad u svojim raznovrsnim oblicima i drugi brojni subjekti društvene strukture.

Društveno dogovaranje društveno-političkih zajednica

Specifičnost međusobnog dogovaranja republika i pokrajina je u tome što je ono generalni princip funkcionisanja jugoslovenske socijalističke samoupravne zajednice. O jednom broju pitanja funkcionisanja federacije kao jugoslovenske zajednice odlučuje se u saveznim organima gde su paritetno zastupljene sve republike i pokrajine. Međutim, odlučivanje o najvažnijim ekonomskim i drugim pitanjima jugoslovenskog zajedništva — kojim se, zapravo, usaglašavaju povremeno i privremeno protivrečni interesi pojedinih republika, ostvaruje njihov konstruktivan kompromis i sinteza — vrši se zajednički, uz prethodnu ili naknadnu saglasnost svake republike i pokrajine ponaosob. Reč je, dakle, o odlučivanju na nivou federacije koje mora imati karakter jednoglasnosti republika i pokrajina. Nezavisno od toga što tom obliku odlučivanja Ustav SFRJ ne daje karakter dogovora, ono to po svojoj društvenoj suštini i smislu jeste. Imamo u vidu da se svaki dogovor zasniva na dobrovoljnosti njegovih učesnika, da mu svaki od njih pristupa rukovođen sopstvenim interesima i da se u dogovoru respektuje interes svakog učesnika. Pri tome treba imati na umu da se do jednoglasnosti republika i pokrajina o nekim značajnim pitanjima dolazi u dosta složenom procesu međusobnog usaglašavanja, kroz traženje sinteze i zajedništva u dugom roku i kroz međusobne ustupke u rešavanju pitanja kada se ima u vidu kratak rok i tekuća ekonomska problematika. Usklađivanje interesâ na kratak rok utoliko je složenije kada se zna da su velike razlike u nivou razvijenosti među republikama i pokrajinama.

Ustav, međutim, predviđa eksplicitan oblik društvenog dogovaranja republika, pokrajina i opština. Ovaj oblik društvenog dogovaranja ne ostvaruje se, po pravilu, preko federacije, već njime zajednički neposredno rešavaju određene probleme dve ili više republika, pokrajina ili opština. Postoje uvek pitanja za čije rešavanje nisu podjednako zainteresovane sve republike i pokra-

i sve opštine, odnosno pitanja za čije rešavanje je neophodna uža saradnja i zajedništvo samo nekih, a ne svih republika i pokrajina, odnosno samo određenih opština ili gradova. Zajedništvo na tom planu dolazi do izražaja u društvenom dogovoru koji među sobom zaključuju odnosne republike i pokrajine, odnosno opštine. Zajedništvo ove vrste može biti podstaknuto prirodnim uslovima (kada dve ili više republika imaju slične ili iste prirodne uslove za razvoj neke grane, pa udružuju napore i usklađuju svoju ekonomsku politiku u tom pravcu), većom komplementarnošću proizvodnih struktura i potrebom njenog održavanja i daljeg jačanja između nekih republika, pokrajina i opština itd.

Najzad, republike i pokrajine imaju svoje nadležnosti u kreiranju privredno-sistemskih rešenja na svojoj teritoriji. Ta se rešenja mogu da razlikuju od jedne do druge republike i pokrajine. Razlike se mogu kretati samo u okviru jedinstvenih privredno-sistemskih osnova cele zemlje. Međutim, i o pitanjima privrednog sistema koja spadaju u njihovu nadležnost republike i pokrajine mogu da se dogovaraju, da traže i nalaze jednaka rešenja. Time one doprinose jedinstvu privrednog sistema zemlje i više nego što to proizlazi iz njegovih jedinstvenih osnova formulisanih u Ustavu SFRJ i u ustavu svake republike i pokrajine.

Milan Aleksić

Sistem i politika ekonomskih odnosa s inostranstvom

(Jugoslavija u novim uslovima međunarodne ekonomske saradnje i ustavne transformacije društva i privrede)*

1. Osnova sistema međunarodne trgovine i međunarodnih plaćanja posle drugog svetskog rata bila je postavljena konstituisanjem Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) 1944. i Opšteg sporazuma o carinama i trgovini (GATT) 1948. godine.

Međunarodni monetarni fond je proklamovao princip konvertibilnosti na bazi fiksnog deviznog kursa (intervalutarni paritet), a GATT politiku multilateralne trgovine oslonjenu na sistem carinske zaštite i uklanjanje necarinskih prepreka, kao postulate i trajan oslonac za njihovo delovanje u razvijanju međunarodne ekonomske saradnje.

I jedna i druga institucija su svoju politiku nadahnule pragmatizmom i nedogmatskim pristupom u njenom sprovođenju. Smatralo se da treba ići postupno, to jest praksu proklamovanih principa konvertibilnosti i multilateralizma sprovoditi korak po korak. U statut MMF-a, a i u konstitutivni akt GATT-a, ugrađen

---

* Ovaj članak predstavlja skraćenu i prerađenu verziju autorovog rada u okviru makroprojekta „Privredni sistem" — potprojekt „Ekonomski odnosi s inostranstvom" — koji se radi u Institutu za spoljnu trgovinu u Beogradu.

je veliki broj „izuzetaka od pravila". Vodilo se računa o različitom ekonomskom položaju i stepenu razvijenosti pojedinih zemalja članica, o mogućnosti nastajanja nepredviđenih teškoća u privredama pojedinih zemalja, o stanju njihove platno-bilansne situacije itd.

Ovako određen i elastično sprovođen sistem međunarodne trgovinske razmene i ekonomske saradnje bio je dopunjen sistemom svetskih cena u skladu s ekonomskim interesima razvijenih kapitalističkih zemalja, odnosno multinacionalnih kompanija ovih zemalja, koje su držale monopol nad velikim delom svetske privrede.

2. Članstvom u MMF-u od njegovog osnivanja (1944. godine) i saradnjom sa GATT-om (posmatrač od 1948, pridruženi član od 1959, privremeni član od 1961. i punopravni član od 1966. godine), Jugoslavija je svoj sistem ekonomskih odnosa s inostranstvom od 1952. godine, kad je napustila sistem „državnog monopola spoljne trgovine", postepeno prilagođavala kriterijima i normama MMF-a i GATT-a. Drugim rečima, nastojala je da svoje ekonomske odnose s inostranstvom osloni na mehanizam intervalutarnog pariteta i deviznog kursa da bi dinar postepeno dovela do stanja konvertibilnosti, a isto tako je svoj spoljnotrgovinski režim, napuštajući postepeno mere i instrumente bilateralne trgovine i kvantitativnog regulisanja, sve više oslanjala na sistem carinske zaštite i tržišno-planskog kvalitativnog usmeravanja.

Ovakvo opredeljenje u izgradnji sistema ekonomskih odnosa s inostranstvom dobilo je snažan podsticaj prelomne 1950. godine kada su preduzeća predata radnicima na upravljanje i kad je sistem odlučivanja u privredi prenet sa makroprivrednih na mikroprivredne subjekte. Time je bilo obeleženo otpočinjanje procesa liberalizacije ekonomskih odnosa s inostranstvom i politika otvaranja jugoslovenske privrede prema svetu.

3. Razumljivo je da Jugoslavija svoj sistem ekonomskih odnosa s inostranstvom i njegove mehanizme nije bila u mogućnosti da neposredno u kratkom periodu i u potpunosti postavi u multilateralne okvire. Ona je to činila postupno. Taj proces je prošao kroz određene faze, koje se, na sažet način, mogu opisati ovako:

a) *Od 1952—1961. godine* sistem ekonomskih odnosa s inostranstvom bio je oslonjen na izvozne i uvozne koeficijente, a učinjen je pokušaj uvođenja deviznog tržišta (1952—1954).

Izvozni i uvozni koeficijenti su zamenili do tada važeći fond za egalizaciju domaćih planskih cena sa cenama na spoljnim tržištima. Ti koeficijenti su se kretali u rasponu od 0,80 do 4,00 i primenjivani su na zvanični obračunski, disparitetni kurs. Taj kurs je bio utvrđen u rasponu od 580 dinara kao najniži do 632 dinara kao najviši za 1 SAD dolar, dakle zavisno od kvaliteta i kupovne moći valuta pojedinih zemalja sa kojima je vršena trgovinska razmena.

Sistem mnogostrukih disparitetnih deviznih kurseva na bazi koeficijenata bio je praćen složenim sistemom platno-bilansnih ograničenja, tako da je proklamovanu decentralizaciju odlučiva-

nja u oblasti ekonomskih odnosa s inostranstvom bilo dosta teško sprovoditi dosledno. Državna administracija i Narodna banka su i dalje odlučivale o svim krupnijim pitanjima politike izvoza i uvoza. Radne organizacije, čiji je broj veoma porastao, suočile su se sa problemom usklađivanja međusobnih interesa i suzbijanja pojava nelojalne konkurencije. U tu svrhu je 1954. godine osnovana Savezna spoljnotrgovinska komora, koja je imala funkciju koordinatora u vezi s organizovanjem izvoza i uvoza u razmeni s pojedinim zemljama.

b) *Od 1961—1965. godine* sistem ekonomskih odnosa s inostranstvom dobio je novu dimenziju. Izvozni koeficijenti su napušteni i zamenjeni jedinstvenim obračunskim kursom od 750 dinara za 1 SAD dolar. Prilikom obračuna izvoza određenih kategorija proizvoda primenjivane su, na taj obračunski kurs, premije od 10, 22 i 32%. Cilj toga je bio da se obezbedi konkurentnost i pokriju razlike u ceni za proizvođače čije su proizvodne cene bile u većoj meri opterećene međufaznim porezima i drugim obavezama prema zajednici.

Uvozni koeficijenti su zamenjeni carinskim stopama u rasponu od 0—65% ad valorem. Carinska tarifa je imala privremen karakter. Njenom primenom trebalo je steći iskustvo za uvođenje carine kao trajnog instrumenta zaštitne politike.

Razlike između domaćih cena, još uvek pod jakim uticajem planskih parametara kojima su svojevremeno određivane proporcije primarne raspodele u međugranskim i međusektorskim odnosima, te izvoznih i uvoznih cena, i dalje su držale otvorenim probleme nivoa realne konkurentnosti domaćih proizvođača u razmeni s inostranstvom.

Deficit u platnom bilansu postao je pojava sa kojom se moralo trajnije računati, pa je to sa svoje strane vršilo pritisak u pravcu donošenja dopunskih mera stimulacije izvoza i ograničavanja uvoza. Primenjivana su razna platno-bilansna i kvantitativna ograničenja u kombinaciji sa kreditno-monetarnim, poreskim, carinskim i drugim merama.

Sistem ekonomskih odnosa s inostranstvom je i u ovoj fazi bio pod uticajem vrlo izraženog administriranja. Savezna privredna komora koncentrisano je supstituisala sistem specijalizovanih granskih komora, pa i Saveznu spoljnotrgovinsku komoru, ali nije uspela da se nametne kao faktor značajnijeg uticaja na regulativu u oblasti ekonomskih odnosa s inostranstvom.

c) *Od 1965—1971. godine* sistem ekonomskih odnosa s inostranstvom dobija, sa privrednom reformom, snažan naglasak na liberalizaciju izvoza i uvoza na vrlo širokom frontu.

U prethodnim fazama razvoja ovog sistema politika liberalizacije se, kao tendencija, odrazila na tokove robnog prometa, do određene mere je obuhvatala promet usluga (turizam i saobraćaj), a samo delimično (retenciona i retrocesiona kvota) i devizni promet.

U privrednoj reformi, pravom na necesiju deviza, retencio[illegible] kvotu i devizne račune, radne organizacije dobijaju moguć[illegible]

neposrednog upravljanja određenim delom deviznih sredstava. Uvođenjem kategorije slobodnog izvoza i uvoza (LB) preduzećima se daju široke mogućnosti odlučivanja u pogledu toga: šta, koliko, gde i odakle da izvoze i uvoze. Carine dobijaju značaj instrumenta trajne zaštite, a platno-bilansna ograničenja se svode u okvire standardnog regulisanja u skladu s politikom spoljnofinansijske likvidnosti. Kretanje radne snage i društvenog kapitala u sistemu ekonomske saradnje s inostranstvom dobija takođe značajno mesto.

Valutni paritet i devizni kurs postaju u privrednoj reformi parametri realnijeg vrednovanja i upoređivanja cena, nivoa produktivnosti rada i proizvodne efikasnosti u domaćoj privredi s onima u međunarodnoj privredi. Domaći proizvođači se na taj način neposredno suočavaju s konkurencijom razvijenih privreda. Stepen svoje konkurentnosti moraju u sve većoj meri da oslanjaju na porast produktivnosti i smanjenje troškova proizvodnje.

Tako je privredna reforma pokrenula problem aktiviranja stvaralačkih snaga u radnim organizacijama radi podizanja ukupne proizvodne efikasnosti privrede do stepena međunarodne konkurentnosti. Kriteriji privredne reforme su valorizovali efekte kreativnog rada i stvaralačke inicijative, a u isto vreme su pod pritiskom ekonomske prinude otkrili određene slabosti u strukturi proizvodnje, u sistemu društvene reprodukcije, pre svega u oblasti dohotka i raspodele. To je podstaklo i otvorilo diskusiju o potrebi temeljitog reformisanja celokupnog društveno-ekonomskog sistema. Time je dat podsticaj donošenju ustavnih amandmana i novog Ustava.

4. U 1971. godini dolazi do kumuliranja negativnog uticaja unutrašnjih i vanjskih faktora na proces liberalizacije ekonomskih odnosa s inostranstvom, kome je privredna reforma dala tako snažan zalet. Unutrašnji faktori su bili izraženi kroz usporavanje stope rasta proizvodnje, porast stope inflacije i deficita u trgovinskoj razmeni s inostranstvom. Vanjski faktori su bili obeleženi kulminiranjem krize međunarodnog monetarnog sistema, uzlaznom linijom inflacione spirale i naglim usporavanjem konjunkturnog trenda u razvijenim kapitalističkim zemljama.

Uslovi razmene na svetskom tržištu postaju sve teži. Zaoštravanjem konkurencije snažno dolaze do izražaja problemi strukturnih neusklađenosti u odnosima primarnog i prerađivačkog sektora jugoslovenske proizvodnje. Liberalizacija uvoza tokom 60-tih godina podstakla je investiranje u industriju zavisnu od uvoznih sirovina i reprodukcionih materijala. Tako su izostali očekivani pozitivni efekti ove proizvodnje na platni bilans. Izgrađeni kapaciteti su u mnogo slučajeva nadmašivali okvire kupovno sposobne tražnje na domaćem tržištu, a realizacija u izvozu, zbog vrlo jake konkurencije, nije imala većih izgleda.

Ekonomije razvijenih zapadnih zemalja suočile su se u toj godini sa nizom problema u vezi sa sistemom međunarodnih plaćanja (devalvirana imovina u dolarima, špekulativno kretanje kapitala, međuvalutarni odnosi u sistemu plivajućih kurseva itd.),

a pored toga su morale rešavati pitanja povećanja cena nafte i nekih sirovina, što je poremetilo odnose ravnoteže u njihovim platnim bilansima. Sve to je podstaklo preispitivanje odnosa snaga i uslova razmene u međunarodnoj trgovini. Ojačale su tendencije protekcionizma i relativnog zatvaranja privreda ovih zemalja u tekućoj razmeni. Istovremeno je, s druge strane, došlo do sklonosti za otvaranje linija dugoročne ekonomske saradnje na bazi industrijske kooperacije, zajedničkih ulaganja kapitala i drugih oblika podele rada između privrednih subjekata raznih zemalja. Postalo je očigledno da tradicionalni ekonomski odnosi koje je kapitalizam izgradio i nametnuo svetskoj privredi nisu više u mogućnosti da odgovore potrebama međunarodnog reprodukcionog procesa u novim uslovima. Na međunarodnoj ekonomskoj sceni pojavile su se, na organizovan način, zemlje u razvoju (pokret nesvrstavanja), a socijalističke zemlje sa SSSR-om na čelu postale su faktor sa kojim se u rešavanju pitanja sistema međunarodnih ekonomskih odnosa moralo više računati.

5. Sumaran opis sistema ekonomskih odnosa s inostranstvom u posleratnom periodu ovde je dat kao polazna osnova za pokušaj formulisanja njegovih okvira za sadašnje i buduće vreme. Trgovinska razmena i ekonomska saradnja Jugoslavije sa privredama drugih zemalja i uključivanje u međunarodnu podelu rada predstavljaju dinamičan proces koji se ne sme prekidati. Sistem ekonomskih odnosa s inostranstvom mora da prati dinamiku toga procesa, da se prilagođava njegovim objektivnim, a i subjektivnim uslovljenostima, ali da i sam doprinosi njegovom menjanju u skladu s osnovnim, dugoročnim interesima razvoja nacionalne ekonomije. Zbog toga se formulisanju mogućih sistemskih rešenja ne može prići šematski i ponuditi instrumente i mere koji bi na trajan način predstavljali optimum onoga što se očekuje od delovanja ovog sistema.

Podaci o regionalnom rasporedu jugoslovenskog izvoza i uvoza za određena razdoblja mogu na nedvojben način da otkriju neke od značajnijih problema koje treba da rešava sistem ekonomskih odnosa s inostranstvom (vidi tabelu na str. 538).

Iz tih podataka se vidi da postoji dugoročna tendencija produbljivanja trgovinskog deficita u razmeni s razvijenim industrijskim zemljama OECD. Stepen koncentracije uvoza na ove zemlje je vrlo visok i iznosi više od 60%, dok stepen koncentracije izvoza za ovim znatno zaostaje i iznosi ispod 50%. Pri tome treba zapaziti dugoročnu tendenciju opadanja stepena koncentracije naročito izvoza u razmeni s ovim područjem. Cifarski izražene vrednosti izvoza i uvoza u dolarima pokazuju veliki disparitet ovih vrednosti, tako da je trgovinski deficit dobio srazmere koje izlaze iz okvira normalnog odvijanja razmene u dužem periodu.

U razmeni sa socijalističkim zemljama SEV-a imamo obrnutu situaciju. Koncentracija uvoza je došla na nivo od 23% i nešto više, a koncentracija izvoza je na nivou od gotovo 42%. Očigledno je da se problem spoljnotrgovinskog deficita u razmeni s ovim područjem uopšte ne postavlja na način kao u razmeni s

Izvoz (u mil. SAD dol.)

	1947.	%	1956.	%	1967.	%	1974.	%
Industrijske zemlje OECD*	72,5	43	206,7	64	645	52	1.782,6	46,9
Socijalističke zemlje SEV-a	89,5	53	76	23	454	36	1.591,2	41,8
Zemlje u razvoju Azije, Afrike i Lat. Amerike	7,6	4	41	13	153	12	431,3	11,3
Ukupno	169,6	100	322,3	100	1.252	100	3.805	100
			Uvoz					
Industrijske zemlje OECD	65,1	30	315,7	67	1.076	63	4.580,8	60,7
Socijalističke zemlje SEV-a	95,3	56	106,7	22	444	26	1.754,3	23,3
Zemlje u razvoju Azije, Afrike i Lat. Amerike	8,9	5	51,7	11	187	11	1.207,1	16
Ukupno	169,4	100	474,1	100	1.707	100	7.542,2	100

područjem OECD. Naprotiv, u ovom slučaju probleme treba posmatrati kroz prizmu aktiviranja elemenata uvozne tražnje prema tržištima ovih zemalja.

Posebnu problematiku predstavlja splet ekonomskih odnosa sa zemljama u razvoju Azije, Afrike i Latinske Amerike. Tržišta ovih zemalja tek treba da zauzmu odgovarajuće mesto u uvozu i izvozu Jugoslavije. Sadašnji stepen koncentracije uvoza od 16% je odrazio snažnu tendenciju porasta u odnosu na ranije godine. Međutim, u tom porastu je sadržan i efekat skoka cena uvoznih proizvoda sa ovog područja, naročito nafte. Ta okolnost unekoliko umanjuje intenzitet održane dinamike. Koncentracija izvoza u razmeni sa zemljama u razvoju nije pratila dinamičan porast vrednosti uvoza. Stepen izvozne koncentracije od 11% i nešto više u 1974. godini nikako ne zadovoljava i nije u skladu sa potrebama ni ekonomskih, a ni političkih odnosa s većinom tih zemalja. Nužnost prilagođavanja tokova izvozne ponude i uvozne tražnje na dostignutom stepenu razvoja jugoslovenske privrede procesima koji se u ovoj oblasti odvijaju u međunarodnoj privredi, a i položaj Jugoslavije u pokretu nesvrstanih zemalja, nalaže da se ekonomskim odnosima sa zemljama u razvoju dâ mnogo više mesta u spoljnoekonomskom sistemu, a i mnogo više nadahnuća i organizovanog delovanja u akcijama spoljnoekonomske operative, pre svega organizacija udruženog rada.

Problemi sa kojima se suočava sistem ekonomskih odnosa s inostranstvom ne iscrpljuju se samo u oblasti trgovinske razmene,

* U zemlje OECD, pored zemalja Zapadne Evrope, uvrštene su još: SAD, Kanada, Japan, Australija i Novi Zeland.

Izvor: Savezni zavod za statistiku.

to jest u vezi s prikazanim stepenom koncentracije izvoza i uvoza u razmeni s pojedinim područjima i međunarodnim tržištima. Oni postaju složeniji — više ili manje akutni — zavisno i od tokova koji se formiraju u sferi razmene usluga i kretanja radne snage i društvenog kapitala.

Podaci koji u globalu pokazuju samo salda tekućeg platnog bilansa po agregiranim kategorijama robne razmene i razmene usluga otkrivaju tačke gde se polarizuju pasivne i aktivne stavke naše platno-bilansne pozicije u međunarodnim ekonomskim odnosima:

	Robna razmena			Razmena usluga			(u mil. SAD dol.)
Godina	Izvoz	Uvoz	Saldo	Izvoz	Uvoz	Saldo	Transferi i doznake
1952.	247	373	126	46	25	+21	—
1960.	566	826	−260	134	64	+70	—
1965.	1.091	1.288	−197	362	137	+225	+41
1970.	1.679	2.874	−1.195	813	327	+485	+325
1974.	3.805	7.542	−3.737	1.890	600	+1.220	+1.379

Iz ovih podataka se vidi da robna razmena iskazuje deficit i da se on u poslednjim godinama znatno povećao. Priliv sredstava po osnovu razmene usluga, međutim, iskazuje aktivan saldo, koji odražava dinamiku zapaženog povećanja. Čistu aktivu beleže i ostali transferi, u kojima dominantno mesto pripada radničkim doznakama. Nije, međutim, teško izračunati da se u ukupnom bilansu tekućih transakcija per saldo pojavljuje priličan deficit koji se mora poravnavati kapitalnim transakcijama, to jest uzimanjem inostranih kredita i zajmova, zajedničkim ulaganjima sredstava u jugoslovenske radne organizacije i iz drugih izvora. Sve to navodi na zaključak da je u oblasti ekonomskih odnosa s inostranstvom raspon problema vrlo velik, a njihova lepeza vrlo široka. Znači da ni rešenja koja treba da ponudi spoljnoekonomski sistem ne mogu biti jednostavna; to će reći da i elementi tog sistema moraju da budu raznovrsni i složeni.

6. Razmena i ekonomska saradnja s inostranstvom čine neodvojiv deo procesa društvene reprodukcije koji se odvija u nacionalnoj privredi. Nije moguće odrediti elemente sistema ekonomskih odnosa s inostranstvom ako se ne posmatraju u povezanosti s celokupnim društveno-ekonomskim sistemom zemlje. Ne može se adekvatno koncipirati sistem ekonomskih odnosa s inostranstvom ako se pri tome ne uzme u obzir samoupravni i socijalistički karakter društveno-ekonomskog uređenja, kao i tržišno-planski sistem robne proizvodnje u Jugoslaviji. Na drugoj strani, ne sme se zanemariti okolnost da u zemljama i grupama zemalja sa kojima se vrši robna razmena i razmena usluga postoje društveno-ekonomski sistemi koji se među sobom bitno razlikuju. Iz tih razlika proističu i osobenosti njihovih spoljnoekonomskih sistema, pa prema tome i specifičnosti uslova privređivanja koje se reflektuju na međunarodne ekonomske odnose.

Sumirajući osnovne postavke MMF-a i GATT-a i posmatrajući međunarodni monetarni mehanizam i principe međunarodne trgovinske politike, čije su ishodište bile ove dve međunarodne institucije, išlo se za tim da se prikažu odrednice sistema međunarodnih ekonomskih odnosa koji je bio u skladu sa društveno-ekonomskim uređenjem razvijenih kapitalističkih zemalja. Taj sistem je odražavao uslove privređivanja i pogodovao je klasnim interesima vodećih snaga tih zemalja.

Poznato je da su se socijalističke zemlje SEV-a, pod uticajem Sovjetskog Saveza, opredelile za sistem državnog monopola spoljne trgovine. To je odgovaralo društveno-ekonomskom uređenju zasnovanom na državnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju, centralističkom sistemu planiranja i administrativnom upravljanju društvom i privredom. Cilj sistema ekonomskih odnosa s inostranstvom bio je da unutrašnja privredna zbivanja i domaće uslove privređivanja zaštiti od uticaja faktora koji dolaze iz svetske (kapitalističke) privrede i da sve parametre unutrašnje privrede podvrgne administrativno-planskoj logici. Prema tome, sistem ekonomskih veza s inostranstvom bio je i sam plod politike koja je dosledno sprovođena uz pomoć bilateralnih trgovinskih sporazuma, kontingentiranja i vezivanja uvoza s izvozom (kliring), kao i uspostavljanjem adekvatne organizacije državnog aparata i privrede.

Zemlje u razvoju, čiji se glas određenije čuo tek na prvom zasedanju UNCTAD-a (Konferencija Ujedinjenih nacija za trgovinu i razvoj), 1964. godine, bile su duboko nezadovoljne sistemom međunarodnih ekonomskih odnosa po šemi MMF-a i GATT-a, ali su i na sistem državnog monopola spoljne trgovine socijalističkih zemalja SEV-a istakle brojne rezerve. Na prvom zasedanju UNCTAD-a, a pogotovu kasnije na konferencijama nesvrstanih zemalja, kao i na specijalnim zasedanjima Generalne skupštine UN, formulisani su principi novog međunarodnog ekonomskog poretka koji bi uvažavao suvereno pravo zemalja da raspolažu svojim prirodnim bogatstvima i bio zasnovan na načelima ravnopravnosti i nediskriminacije u međunarodnim ekonomskim odnosima. Na praktičnom planu postavljen je zahtev za odgovarajuće izmene u sistemu svetskih cena i u drugim uslovima privređivanja (transfer kapitala i tehnologije, pružanje ekonomske pomoći itd.), što bi sve trebalo da doprinese ubrzanju razvoja zemalja u razvoju i smanjivanju jaza između ovih i industrijski razvijenih zemalja. Borba za stvaranje novog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa uporedo se vodi i na političkom planu i ide u korak s jačanjem pokreta nesvrstavanja, koji je u svoju aktivu već upisao veći broj preporuka i rezolucija usvojenih na specijalnim zasedanjima Generalne skupštine UN.

7. Za Jugoslaviju je od prevashodnog značaja da sistem ekonomskih odnosa s inostranstvom razvija u duhu novog Ustava. Osnovna organizacija udruženog rada i radnici u njoj moraju biti pokretač i osnovni nosilac svih mera i akcija u vezi s formiranjem tokova razmene i ekonomske saradnje s inostranstvom. To znači

da sistem ekonomskih odnosa s inostranstvom, a posebno akcije koje se preduzimaju radi unapređenja saradnje s pojedinim zemljama ili grupama zemalja, treba postaviti u okvire u kojima bi u punoj meri došla do izražaja mogućnost odlučivanja i pune inicijative osnovnih organizacija udruženog rada kao polazne ćelije za udruživanje, na dohodovnoj osnovi, rada i sredstava u više organizacione oblike. Naime, organizacioni oblik u kome se pravno ili poslovno konstituiše udruživanje rada i sredstava treba da bude integralan deo sistema ekonomskih odnosa s inostranstvom. Pri tome ishodište toga sistema prestaje da bude država i državni aparat, a ceo sistem odlučivanja u toj sferi dovodi se na nivo konstituisanog udruženog rada i radnika u njemu. Okvire i elemente sistema ekonomskih odnosa s inostranstvom donose zakonodavna tela koja su i sama koncentrisani izraz (organizacioni oblik) udruživanja radnih ljudi na delegatskom principu. U celom procesu udruživanja rada i sredstava respektuje se procedura društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja kao osnovna kategorija i sistem društvenog odlučivanja.

Odrednice sistema ekonomskih odnosa s inostranstvom treba tražiti i u ustavnom načelu otvorenosti jugoslovenskog društva i privrede prema svetu. To načelo, međutim, ne znači prihvatanje bukvalnog tumačenja tog izraza. Sistem ekonomskih odnosa s inostranstvom, pogotovu kad je reč o formiranju tokova razmene i ekonomske saradnje s ekonomijama razvijenijih zemalja, mora imati dve sastavnice: ekspanzivnu i zaštitnu. Reč je, naime, o potrebi ugrađivanja u spoljnoekonomski sistem elemenata koji aktiviraju snage i podstiču inicijative za unapređenje ekonomskih odnosa s pojedinim zemljama i grupama zemalja, kao i onih elemenata kojima je cilj zaštita domaće privrede od nepoželjnih i štetnih uticaja spoljnih faktora. Zapravo, mere podsticanja i mere zaštite čine jedinstvo sistema ekonomskih odnosa s inostranstvom.

U razvijenom sistemu ekonomskih odnosa s inostranstvom sve više dolazi do izražaja neodvojivost materijalnih i novčano-finansijskih tokova procesa reprodukcije, bez obzira na to da li se on odvija u okvirima domaće privrede ili uključuje i funkciju razmene — inputa i outputa — sa privredama drugih zemalja. Reprodukcioni procesi raznih zemalja se, u stvari, u tolikoj meri ukrštaju i uzajamno prožimaju da se samo teorijski može govoriti o izolovanim procesima reprodukcije u okvirima pojedinih nacionalnih ekonomija. Međusobno povezivanje privreda raznih zemalja postaje sastavnica procesa društvene reprodukcije u međunarodnim razmerama na trajnijoj osnovi i u tom smislu dobija dugoročne odrednice. To povezivanje se, pod uticajem raznih političkih i istorijskih faktora, u naše vreme oblikuje i manifestuje kroz regionalne privredne integracije. Mada su izraz i internacionalizacije procesa društvene reprodukcije, one se na makro planu međunarodne ekonomske saradnje ugovorno i pravno konstituišu u relativno zatvorena tržišta, zbog čega na određen način postaju i kočnica tog istog procesa.

Poznato je, s druge strane, da se proces društvene reprodukcije u međunarodnim okvirima sprovodi učešćem u njemu i velikog broja mikroekonomskih subjekata koji nose zastavice različitih nacionalnih obeležja. Iako je tu reč o mikro subjektima, oni vrlo često predstavljaju veoma krupne i značajne ekonomske potencijale. U pojedinim slučajevima to su konglomerati koji nadrastaju nivo i obim pojedinih nacionalnih ekonomija. Tako oni uspevaju da osnovne interese nacionalnih ekonomija pojedinih zemalja podrede svom globalnom uticaju i strategiji, pre svega sa pozicija interesâ vodećih klasnih struktura njihovih matičnih zemalja. Takvi potencijali nužno dolaze u suprotnost sa ekonomskim odnosima koji bi trebalo da obezbede optimalne efekte i ravnopravno učešće svih činilaca u međunarodnom dohotku koji se zajednički stvara.

Nije teško zaključiti da je ovde reč o ekonomsko-finansijskim gigantima koje je kapitalizam u svom razvoju stvorio. To su takozvane multinacionalne ili transnacionalne kompanije koje u velikoj meri daju pečat savremenom procesu međunarodne društvene reprodukcije. Svojom razvijenom i veoma razgranatom mrežom finansijskih, prometnih i proizvodnih afilijacija i poslovnih izdanaka širom sveta (doduše, pretežno u kapitalističkim i manje razvijenim, a nedovoljno osamostaljenim zemljama) multinacionalne kompanije uspevaju da procesu reprodukcije koji one kontrolišu dadu međunarodne dimenzije, da ga „internacionalizuju" i da povezuju tokove ponude i tražnje na svetskom tržištu, ali u skladu sa osnovnim interesom „kapital-odnosa" koji u tome zauzima dominantnu poziciju.

U kontekstu ovog rada ne može se dati iscrpan opis niti bliža kvalifikacija ni multinacionalnih kompanija kapitalističkih zemalja ni monopolskih državnih spoljnotrgovinskih preduzeća socijalističkih zemalja, To se ovde ne može dati ni u vezi s raznim oblicima kroz koje se mikroekonomske organizacije drugih zemalja pojavljuju i deluju na međunarodnoj ekonomskoj sceni. Napomenu o njima treba uzeti kao značajku u formiranju sistema ekonomskih odnosa s inostranstvom. Organizaciona komponenta nacionalne privrede, odnosno oblici makro i mikroekonomske organizacije čine nadgradnju, a u određenom smislu i osnovu sistema ekonomskih odnosa kojim se nacionalne privrede među sobom povezuju i uključuju u međunarodnu podelu rada.

8. Ako se pođe od deviznog kursa i valutnog pariteta kao od parametara koji služe za preračunavanje nacionalnih u međunarodne vrednosti i, obrnuto, ako se razni oblici i mere zaštitne politike i politike podsticanja izvoza posmatraju kroz prizmu promenljivih veličina kojima se u regulisanju izvoza i uvoza može manipulisati, onda se na sistem ekonomskih odnosa s inostranstvom mora gledati kao na dinamičku kategoriju celokupnog društveno-ekonomskog sistema zemlje. U meri u kojoj je organizaciona osposobljenost društva i privrede na višem nivou unutrašnje kohezije, u toj meri se širi manipulacioni prostor za prilagođavanje mera i instrumenata sistema ekonomskih odnosa s inostran-

stvom, a potreba za tim prilagođavanjem i njegovi parametri izviru iz organizovane aktivnosti udružene privrede koja prati i proučava kretanja i promene na međunarodnoj i domaćoj ekonomskoj sceni.

Već je bilo reči o tome da u sistem međunarodnih ekonomskih odnosa ulazi i sistem i politika svetskih cena. Manipulisanje cenama sirovina i primarnih proizvoda i održavanje određenog raspona u makazama cena primarnih proizvoda prema industrijskim proizvodima odraz su višeg ili nižeg stepena monopolske koncentracije ponude i tražnje na tržištu. Kao što je poznato, stepen te koncentracije je viši ukoliko je organizacija privrednih subjekata čvršća i adekvatnije postavljena. Tako se, i pored toga što sve razvijene kapitalističke zemlje donose antimonopolska zapododavstva i vode računa o zaštiti sitnih i srednjih proizvođača, monopolska koncentracija stvara po logici produkcionih odnosa, koji su i sami u uzročnoj vezi s progresom nauke, tehnike, tehnologije, a, šire posmatrano, i u vezi s problemima i zadacima koje pred čovečanstvo postavlja dijalektički zakon razvoja. U kapitalističkim zemljama u tom pogledu postoje dileme koje sektore u nacionalnoj privredi prepustiti više i brže, a koje manje i sporije zakonu kapitalističke koncentracije.

Američki ekonomista Galbraith govori o planskom i o liberalizovanom sektoru američke privrede. On nedvosmisleno podrazumeva monopolsku koncentraciju industrijske proizvodnje i prometa u rukama velikih kapitalističkih kompanija, na jednoj, i usitnjenu organizaciju u delovima industrije, u poljoprivredi, zanatstvu i slobodnim profesijama, na drugoj strani. Sektor ekonomskih odnosa s inostranstvom se u celini nalazi u sektoru monopolske koncentracije. Tome doprinosi i naglašen stepen državnog intervencionizma u toj oblasti. A to ne znači ništa drugo nego jedinstvo organizacije i prožimanje zajedničkih interesa u sistemu odlučivanja na makro i mikro nivou uspostavljanja i ostvarivanja ekonomskih odnosa s inostranstvom. Sasvim je razumljivo da se to jedinstvo ostvaruje u uslovima dominantnog interesa sadržanog u klasnom opredeljenju date društvene sredine pod uticajem vladajućih društvenih struktura.

Sa drukčijom društvenom sadržinom i drukčijim ciljevima privrednog razvoja princip monopolske koncentracije odražen je u spoljnoekonomskoj organizaciji većine socijalističkih zemalja koje su prema inostranstvu istakle monopol spoljne trgovine kao sveobuhvatan i vrlo čvrsto usmeravan administrativni sistem ostvarivanja ekonomske saradnje s drugim zemljama.

Zemlje u razvoju se nalaze u fazi kad žele da prokrče put novim organizacionim rešenjima za učešće u međunarodnoj podeli rada, ali u međuvremenu koriste prednosti koncentrisane (usmeravane) organizacije.

9. Socijalističko samoupravljanje, zasnovano na društven[illegible] dogovaranju i samoupravnom sporazumevanju, koje se izgra[illegible] u Jugoslaviji, daje sasvim novu društveno-ekonomsku (udruži[illegible]

rada i sredstava) i političku sadržinu principu koncentrisanog odlučivanja. I upravo zbog toga ono računa sa spoljnoekonomskom organizacijom kao s nadgradnjom celokupnog sistema ekonomskih odnosa s inostranstvom. Ta organizacija stvara se povezivanjem osnovnih organizacija udruženog rada u složenije organizacione oblike udruživanja (trajnog ili privremenog karaktera), o čemu slobodno odlučuju radni ljudi koji su za to neposredno zainteresovani. Na taj način se samoupravno konstituiše koncentrisana spoljnoekonomska organizacija koja rešava složene zadatke robne razmene i razmene usluga po robnoj i regionalnoj strukturi ekonomskih odnosa s inostranstvom. Takva organizacija odgovara zahtevima stvaranja dugoročnih ekonomskih veza sa privredama zemalja u razvoju i sa privredama razvijenih zapadnih i socijalističkih zemalja, sa čijim preduzećima se uspostavljaju odnosi industrijske kooperacije, poslovno-tehničke saradnje, zajedničkih ulaganja kapitala itd. Logiku takve organizacije treba tražiti u društvenom dogovaranju i samoupravnom sporazumevanju na liniji ekonomske celishodnosti i društveno-političke akcije radnih ljudi u proizvodnim, prometnim i finansijskim organizacijama udruženog rada, a i onih koji deluju u društveno-političkim zajednicama i organizacijama. Stvaranje reprodukcionih celina i programski profiliranih interesnih zajednica u oblasti ekonomskih odnosa s inostranstvom biće utoliko uspešnije ukoliko se bude oslanjalo na razrađene programe unapređenja ekonomske saradnje kako s pojedinačnim zemljama tako i sa širim ekonomskim područjima i regionalnim tržišnim grupacijama.

Dosledno politici otvorene privrede, sistem ekonomskih odnosa s inostranstvom treba da odrazi i da obezbedi kontinuitet ekonomskih veza na makro i mikro planu organizovanosti jugoslovenske privrede. Razvojem tog sistema mora se omogućiti podizanje na viši nivo kako ukupnog obima tako i strukture robne razmene i razmene usluga u skladu s opštim napretkom i razvojem koji se ostvaruje i u Jugoslaviji i u drugim zemljama. Pri tome mere sistema moraju biti tako koncipirane da podstiču razmenu i ekonomsku saradnju sa razvijenim kapitalističkim i sa socijalističkim zemljama, a posebno sa nesvrstanim i drugim zemljama u razvoju. U tom sistemu odgovarajuće mesto moraju naći i elementi novog međunarodnog ekonomskog poretka za koji se Jugoslavija, zajedno s drugim nesvrstanim zemljama, angažovano zalaže.

10. Sistem ekonomskih odnosa s inostranstvom u svojoj osnovi računa s valutnim paritetom i deviznim kursom kao parametrima vrednovanja i upoređivanja nivoa produktivnosti rada i cena u jugoslovenskoj privredi u odnosu na proseke koje u toj oblasti postižu proizvođači u privredama razvijenih zemalja. Valutni paritet i devizni kurs, iako, po pravilu, predstavljaju jedinstveno merilo za prevođenje međunarodnih vrednosti (cene itd.) na jugoslovenske vrednosti, podležu korekcijama u vezi s potrebom određenog stepena zaštite domaće proizvodnje i tržišta i u cilju premošćivanja dispariteta u cenama zbog različitosti sistema dohotka i

raspodele u Jugoslaviji u odnosu na ekonomske sisteme u drugim zemljama. Sistem carinske zaštite, u tom kontekstu, ulazi u sklop politike deviznog kursa, a samo dodatna opterećenja uvoza u vidu raznih taksa i diferenciranog oporezivanja strane robe treba tretirati kao mere koje narušavaju jedinstvo deviznog kursa. Mere podsticanja izvoza (premije, subvencije itd.) kao aktivne komponente zaštitne politike, slično kao i dodatna opterećenja uvoza, mogu se uvoditi privremeno kad za to postoje posebni razlozi. Drugim rečima, treba težiti da devizni kurs na duži rok predstavlja jedinstven parametar intervalutarnih odnosa za celo privredno područje i da bude ustaljeno merilo po kome se dinar preračunava u valute drugih zemalja i obrnuto. U isto vreme u politiku deviznog kursa treba ugraditi korektivne i dovoljno fleksibilne instrumente dinamičkog prilagođavanja promenama do kojih dolazi u ekonomskim odnosima u svetskoj ili u domaćoj privredi.

Kad se govori o jedinstvu dinarskog i deviznog dohotka i o dinaru kao jedinstvenom merilu vrednosti, treba reći da su to kvaliteti koji nacionalnu valutu približavaju stanju konvertibilnosti. Međutim, sve dok se ne steknu uslovi za konvertibilnost, postojaće određen stepen protivrečnosti između nacionalne monete kao zakonitog sredstva plaćanja na domaćem tržištu i kvaliteta koji ona ima, preko deviznog kursa, kao sredstvo plaćanja u međunarodnom prometu. U prvom slučaju nacionalna valuta, čak i kad je izložena dejstvu inflacije, manje uslovljava protivrečnost kratkoročnog u odnosu na dugoročno, kao i mikroekonomskog u odnosu na makroekonomsko. U drugom slučaju, kad nacionalna valuta dobija kvalitet međunarodnog sredstva plaćanja, ta protivrečnost je mnogo izraženija. Tad se ukrštaju i suprotstavljaju kvaliteti nacionalne valute kao sredstva plaćanja u inostranstvu sa sadržinom kupovne moći po cenama različitim od cena koje se formiraju za odgovarajuću robu i usluge na domaćem tržištu. Ovo je utoliko značajnije što devizni kurs predstavlja prosečno merilo intervalutarnih odnosa i što se njegovo prilagođavanje ne može prepustiti automatizmu delovanja tržišta. Reperkusije slobodnog fluktuiranja deviznog kursa bilo bi teško predvideti, a sigurno je da bi to izazvalo znatne poremećaje u odnosima cena i u celom sistemu dohotka i raspodele.

Interesi zajednice u oblasti deviznog kursa, isto kao i u oblasti sistema i politike cena, zbog toga moraju biti usmereni na izgradnju stabilnih odnosa, što se ne može postići bez unošenja planskih elemenata i interventnih zahvata kako u politiku cena tako i u politiku deviznog kursa. To, drugim rečima, znači da jedinstvo deviznog i dinarskog dohotka u razvijanju sistema samoupravne robne privrede treba shvatiti i ono može imati svoje mesto samo u okviru uslova privređivanja koji planski izrastaju iz mehanizma društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja kao osnove na kojoj se konstituišu celokupni ekonomski odnosi u samoupravnoj privredi socijalističke Jugoslavije. Imajući ovo u vidu, mora se u određenoj meri relativizirati pojam slobodnog prometa deviza i liberalizacije izvoza i uvoza roba i usluga, što je

inače pretpostavka težnje ka konvertibilnosti i multilateralizmu u međunarodnim ekonomskim odnosima.

U kontekstu postojanja izvesnih razlika u kvalitetu nacionalne valute kao zakonitog sredstva plaćanja u cirkulaciji na domaćem tržištu u odnosu na kvalitet koji ona ima u međunarodnom prometu, treba posmatrati i uslove sticanja deviza i raspolaganja njima u vezi s formiranjem platno-bilansne pozicije i održavanja spoljne likvidnosti zemlje prema inostranstvu. Odgovornosti u toj oblasti moraju biti podeljene između udružene privrede i društveno-političkih zajednica na principu podređivanja kratkoročnih dugoročnim ciljevima društveno-ekonomskog razvoja, uz respektovanje jedinstva procesa društvene reprodukcije na jedinstvenom jugoslovenskom ekonomskom prostoru.

11. U uslovima platno-bilansne neravnoteže i deficita, naročito naglašenog u trgovinskoj razmeni s razvijenim zapadnim zemljama, sistem ekonomskih odnosa s inostranstvom će i dalje morati da koristi mere kvantitativnog regulisanja prometa roba i usluga u razmeni s inostranstvom. Te mere treba da se oslanjaju na klasične oblike kontingentiranja u okviru takozvanih robnih režima, ali i na savremenije oblike platno-bilansnih ograničenja u oblasti deviznog prometa. I jedno i drugo se mora tako koncipirati da centralno mesto u odlučivanju o donošenju takvih mera mora da ima udruženi rad, organizaciono konstituisan za odgovorno preuzimanje nadležnosti u toj oblasti.

Mere kvantitativnog regulisanja, koje, po pravilu, imaju zadatak da dovedu do određenog odnosa i da drže u odgovarajućem stepenu ravnoteže odliv prema prilivu deviza („vezivanje uvoza za izvoz"), treba da podstiču sve društveno-ekonomske strukture i privredne subjekte na povećanje proizvodnje i porast produktivnosti rada, na razvijanje poslovnih inicijativa i na takva organizaciona rešenja u međusobnom povezivanju koja bi doprinela proširenju i unapređenju ekonomskih odnosa s inostranstvom. Mere kvantitativnog regulisanja su po svojoj prirodi obeležene više bilateralizmom nego multilateralizmom i zbog toga treba da budu tako postavljene da same doprinose svome nestajanju.

Ako se ovde naglasak stavlja na jačanje značaja koncentrisane organizacije udruženog rada u oblasti ekonomskih odnosa s inostranstvom, to se čini upravo zbog potrebe da udruženi rad bude osposobljen da preuzme odgovarajući deo nadležnosti i odgovornosti u formiranju tokova izvoza i uvoza i u njihovom funkcionalnom povezivanju sa gledišta strukture platno-bilansnih odnosa. Na toj osnovi bi udruženi rad, adekvatno organizovan, postao nosilac kvantitativnog regulisanja razmene s inostranstvom.

12. Uporedo s rešavanjem problemâ tekuće razmene i ekonomske saradnje sistem ekonomskih odnosa s inostranstvom mora da oblikuje i mehanizme dugoročnog usklađivanja tih odnosa. Na tehničkom planu tu je reč o instrumentima terminskog zaključivanja i realizovanja trgovinskih i finansijskih transakcija, zatim o stvaranju uslova za industrijsku kooperaciju i poslovno-tehničku saradnju, o uvozu i izvozu robe na kredit, o uzimanju i dava-

nju finansijskih sredstava u zajmovnom obliku i u vidu zajedničkih ulaganja u zemlji i inostranstvu. U postojećem sistemu već su sadržana određena rešenja koja organizacijama udruženog rada omogućavaju da ulaze u ugovorne odnose i da realizuju dugoročnu poslovnu i proizvodnu saradnju sa inostranim partnerima. Međutim, tu ima i otvorenih pitanja, pre svega u vezi s nekim problemima između organizacija proizvodne, prometne i finansijske sfere, kao i u vezi s međusobnim odnosima društveno-političkih zajednica i njihovim odnosima s udruženom privredom.

Pitanje uslova privređivanja posmatrano kroz prizmu dugoročnijeg horizonta je, u stvari, pitanje celokupnog društveno-ekonomskog sistema, a elementi „inostranosti" se pri tome pojavljuju samo u nekim njegovim segmentima. Međutim, značaj tih elemenata u celokupnom sistemu sve više raste jer se i udeo ekonomskih odnosa s inostranstvom u ukupnom nacionalnom proizvodu sve više povećava. A sami ti odnosi postaju sve složeniji i u sve većoj meri uključuju komponentu dugoročne saradnje. Zato se u sistemu ekonomskih odnosa s inostranstvom moraju učvršćivati postojeći i razvijati novi mehanizmi dugoročnog karaktera. Institucija deviznog međubankarskog tržišta bi se morala postepeno prilagođavati potrebi zaključivanja terminskih poslova u vezi s kupoprodajom deviza; u okviru sistema narodnih banaka poslovne banke treba osposobljavati da u kreditnim operacijama organizacija udruženog rada — kad se roba i usluge izvoze ili kad se uvoze na kredit, kao i u poslovima dugoročne proizvodne kooperacije i zajedničkih ulaganja jugoslovenskih i inostranih partnera — posluju u dohodovnoj povezanosti s tim organizacijama udruženog rada. To će reći da poslovne banke nose teret odgovornosti za dugoročnu proizvodno-tehničku saradnju kad se ona odvija na kredit u istoj meri u kojoj takvu odgovornost nose i organizacije udruženog rada koje ulaze u takve oblike saradnje s inostranim partnerima.

13. U sklop sistema ekonomskih odnosa s inostranstvom ulazi politika zaključivanja bilateralnih i multilateralnih trgovinskih i drugih sporazuma i ugovora s drugim zemljama ili grupama zemalja. To se odnosi pre svega na međudržavno regulisanje ekonomskih odnosa između Jugoslavije i drugih zemalja, kao i na saradnju sa međunarodnim ekonomskim organizacijama UN i drugim ekonomskim i finansijskim organizacijama i institucijama regionalnog ili profesionalnog, granskog karaktera. U pogledu buduće aktivnosti Jugoslavije u ovoj oblasti treba imati u vidu neminovnost jačanja uticaja nesvrstanih zemalja na međunarodne ekonomske odnose. Snaženje uticaja i jačanje položaja nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju u borbi za novi međunarodni ekonomski poredak ima za posledicu slabljenje položaja razvijenih kapitalističkih zemalja i njihovog uticaja na sistem i uslove privređivanja na svetskom tržištu. To zahteva ogromne napore i trajno angažovanje da se u uslovima nesvrstavanja i aktivne miroljubive koegzistencije, kroz praksu međunarodne ekonomske sa-

radnje, bitno izmene ekonomski odnosi u skladu s potrebama i zahtevima savremenog sveta.

Posmatrani kroz ovu prizmu, napori u pravcu prevazilaženja postojećih neravnopravnih međunarodnih ekonomskih odnosa i nacionalnih egoizama koje čini socijalistička Jugoslavija zajedno s drugim nesvrstanim zemljama i progresivnim snagama, u okviru UN, a i šire na međunarodnoj ekonomskoj i političkoj sceni, imaju istorijski značaj. Izgradnja novog međunarodnog ekonomskog sistema podrazumeva prihvatanje postavke prema kojoj se vlastiti privredni razvoj i društveni progres mogu ostvarivati samo ako su u funkciji aktivnog doprinosa privrednom razvoju i društvenom progresu drugih zemalja.

Zorica Priklmajer-Tomanović

Strategija Komunističke partije Francuske u borbi za socijalizam

(Dve decenije revolucije KPF (1956—1976)

Korene današnjih strateških opredeljenja KPF treba tražiti u onom vremenu koje je u zapadnoevropskom komunističkom pokretu obeleženo kao period destaljinizacije, a koje bi se dalo omeđiti 1956. i 1968. godinom. Iako su se zbivanja u 1956. godini — XX kongres KPSS, događaji u Poljskoj i Mađarskoj i raspuštanje IB — odrazila i na KPF, kao i na sve druge zapadnoevropske komunističke partije, izazivajući ozbiljna previranja u njoj, ona nisu odmah uticala i na njene strateške koncepcije. „Italijanski put u socijalizam", zacrtan iste te 1956. godine na VIII kongresu KP Italije, nailazi na nerazumevanje u KPF, koja ga podvrgava kritici, između ostaloga, i stoga što može sejati iluzije o mogućnostima i bliskosti socijalističkog preobražaja u savremenim uslovima.[1] I sama opredeljena za mirni put u socijalizam, KPF u to vreme jasno dvoji etapu borbe za demokratiju od etape borbe za socijalizam, koje se, doduše, dodiruju, ali se odvijaju sukcesivno; socijalizam, prema tome, krajem 50-tih godina ne predstavlja za KPF temu dana. Tome su u velikoj meri doprineli, nesumnjivo, i potresi koje je u to vreme doživljavala Francuska krahom Četvrte i

[1] Roger Garaudy, *A propos la voie italienne vers le socialisme,* „Cahiers du Communisme", № 1/1957.

uspostavljanjem Pete Republike 1958. godine. Suočena sa stvaranjem jedne vrste predsedničkog režima, a protivnik svakog vida koncentracije vlasti, KPF u prvim godinama Pete Republike u prvi plan istura borbu za „obnovu" i „ponovno uspostavljanje demokratije". Njena tadanja strategija motivisana je etapom koju smatra jedino realnom i koja zahteva borbu protiv institucija Pete Republike, a za njihovu demokratizaciju; borbu protiv krupnih monopola, čijim eksponentom smatra degolistički režim; zalaganje za Jedinstveni front levih snaga kao neophodan uslov za postizanje „obnove" i „ponovnog uspostavljanja demokratije". KPF se stoga konfrontira sa onim delom tadanje krajnje levice koji stoji na stanovištu da alternativu degolizmu predstavlja socijalistička demokratija.[2]

Postupnu, ne senzacionalnu po formi, ali po sadržini veoma značajnu evoluciju KPF prolazi od 1964. godine kada na njenom XVII kongresu za generalnog sekretara dolazi Valdek Roše (Waldeck Rochet).[3] Formulu borbe za „obnovu" i „ponovno uspostavljanje demokratije", koja asocira na vraćanje dezavuisanoj Četvrtoj Republici, zamenjuje formula „istinske demokratije", kojoj se i dalje ne pridaje atribut socijalističke, ali koja se neposrednije vezuje za otvaranje puteva ka socijalizmu;[4] „istinska demokratija" ističe organsku vezu između borbe za demokratiju i borbe za socijalizam; ove dve ne samo da se dodiruju, već se i prožimaju. U formuli „istinske demokratije" dolaze do izražaja sve osnovne osobenosti zapadnoevropskog mirnog puta u socijalizam: demokratske reforme kao sredstvo menjanja društva, politički pluralizam ne samo u borbi za socijalizam, već i u njegovoj izgradnji, prihvatanje opozicije i u socijalizmu itd. Glavni pravci udara i dalje su usmereni protiv državno-monopolističkog kapitalizma, protiv institucija Pete Republike, protiv rasparčavanja levih snaga, a za stvaranje širokog demokratskog fronta.

Prema tome, u tom periodu već su prisutni svi osnovni elementi orijentacije ka socijalizmu koja odgovara specifičnim uslovima Francuske kao dela zapadnoevropskog regiona: time je istovremeno otvoren i proces sazrevanja autonomnosti KPF jer se sve više uobličavaju „francuski put u socijalizam" i vizija socijalističkog društva koji se razlikuju od revolucije i društvenog ustrojstva prve zemlje socijalizma. Iz tih nacionalno-društveno uslovljenih korena te autonomnosti izvire vremenom i kritički odnos prema KPSS i SSSR, najpre sporadično ispoljen[5], koji kao i u drugim zapadnoevropskim komunističkim partijama, u punoj meri dolazi

---

[2] Na XVI kongresu KPF istaknuto je da „samo revizionisti marksizma mogu mešati ponovno uspostavljanje demokratije s nastankom socijalističke republike" (XVIe Congrès du PCF, „Cahiers du Communisme", № spécial, juin 1961, p. 574).

[3] Kao smena obolelog Morisa Toreza (Maurice Thorez), koji umire iste godine, na položaju predsednika partije.

[4] XVIIe Congrès du PCF, „Cahiers du Communisme", № spécial, juin — juillet 1964, p. 51.

[5] Neslaganje s načinom smenjivanja Hruščova, protest Luja Aragona (Louis Aragon) protiv osude književnika Daniela i Vinjavskog.

do izražaja u osudi intervencije pet članica Varšavskog ugovora u ČSSR 1968. godine. Kao i za zapadnoevropski komunistički pokret šire posmatran, tako se i za KPF može reći da je taj događaj pokazao da je period destaljinizacije uglavnom okončan u njima, jer je posvedočio da je njihova privrženost sopstvenom shvatanju socijalizma, a time i internacionalizma, odnela pevagu nad dogmama staljinističke ere; u trenutku neminovnog izbora između „tenkovskog socijalizma" i „socijalizma s humanim likom" KPF, kao i većina komunističkih partija u zapadnoj Evropi, opredelila se za ovaj drugi. Ključna tačka na kojoj se od tog doba prelamaju odnosi između zapadnog i istočnog dela evropskog komunističkog pokreta, pa u tim okvirima i KPF, jeste pitanje modela socijalizma, shvatanja o osnovnim obeležjima i vrednostima socijalističkog društva.

Iste te 1968. godine Francusku su potresli poznati majski događaji, koji su, sa svoje strane, utisnuli trajan pečat na dalju evoluciju KPF, iako im se ona u datom trenutku pokazala nedoraslom[6]. Svi najvažniji dokumenti partije koji slede — Manifest KPF iz 1968, Program iz 1972, dokumenti kongresâ (od XIX do XXII), kao i radovi njenih lidera[7] — predstavljaju samostalno razvijanje linije koja je korene uhvatila i osnovne izdanke pustila u periodu destaljinizacije, a koja se dalje uobličavala i afirmisala pod dejstvom ta dva ključna događaja u 1968. godini.

Osnovne strateške komponente te linije su: demokratija višeg tipa od postojeće, najširi savez antikapitalističkih snaga i avangardna uloga radničke klase; na međunarodnom planu: prenošenje nacionalne strategije na regionalni, odnosno zapadnoevropski nivo i konsolidacija sopstvenog puta u socijalizam u okviru međunarodnog komunističkog pokreta.

Osnovne komponente strategije KPF u nacionalnim okvirima

Demokratski put u socijalizam

Majski događaji u Francuskoj, a zatim oni oko gušenja „praškog proleća" u ČSSR 1968. godine delovali su na KPF istovremeno u dva smera: prvi su pokazali da je zemlja zrela za dublje društvene promene; KPF ih je ocenila kao prvi globalni sukob između većine društva i vladajuće klase, što je impliciralo mogućnost, a i potrebu smelijeg otvaranja socijalističkih perspektiva; ta zbivanja i „čehoslovački slučaj" učinili su i u KPF, kao i u zapadnoevropskom komunističkom pokretu uopšte, u novoj svetlosti aktuelnim

---

[6] U tom smislu što, zatečena njima, kao i sve druge strukture francuskog društva, KPF nije bila kadra da se otrgne od sopstvene vizije mirnog puta u socijalizam i da prihvati masovni revolucionarni pokret.

[7] W. Rochet, *L' Avenir du PCF*, Ed, Grasset, Paris, 1969; G. Marchais, *Le Defi democratique*, Ed. Grasset, Paris, 1973.

pitanje modela socijalizma: ako je „majska revolucija" približila nužnost socijalističke alternative, nužno se javljala potreba njenog bližeg definisanja; u istom smislu delovala je i konfrontacija sa činjenicom nasilnog eliminisanja jednog drugačijeg modela socijalizma koji se rađao u ČSSR i sa prirodom onog socijalizma čiji su nosioci taj nasilni obračun izvršili.

Manifest KPF, donet decembra 1968. godine, predstavljao je izraz te potrebe za ponovnim definisanjem njenih gledišta o odlukama i prirodi socijalizma u Francuskoj i o putevima njegovog uspostavljanja. Pojam „istinska demokratija" zamenjen je u njemu pojmom „napredna" ili „novatorska demokratija", u kojoj se mogu prepoznati mnogi elementi socijalističkog društva i koja se definiše kao „forma prelaska u socijalizam"[8]. Socijalizam se identifikuje sa demokratijom višeg tipa, sa demokratijom „dovedenom do kraja" i sveobuhvatnom — ekonomskom, političkom i socijalnom. Njeno uspostavljanje se ne predviđa tek po osvajanju vlasti, već se borba za takvu demokratiju i borba za novu vlast uzajamno prožimaju i međusobno uslovljavaju. Širenje demokratije na sve oblasti društvenog života — od privrede i politike preko zdravstva, obrazovanja, kulture, informisanja do dnevnih životnih uslova[9] — moguće je samo širenjem zainteresovanosti društva za njeno ostvarenje, što pretpostavlja angažovanje građana i kao njenih pobornika, a ne samo kao njenih potencijalnih korisnika. „Napredna demokratija" nije samo program budućnosti, za dan kada socijalističke snage dođu na vlast; ona je program sadašnjih borbi, neposredna alternativa kapitalističkom sistemu u krizi koji već danas treba menjati[10]. „Napredna demokratija" kao „forma prelaska u socijalizam" je cilj, ali je i strateški instrument; ona je postavljeni domet na datoj etapi borbe, ali je istovremeno i put da se do tog dometa dođe; njena realizacija je proces čije je ishodište u socijalizmu.

„Napredna demokratija", po shvatanju KPF, duboko odgovara tradicijama i potrebama upravo francuskog društva; ona, pored svoje osnovne socijalne sadržine, nosi i odlike nacionalnih specifičnosti Francuske, otvara puteve ka „socijalizmu francuskih boja". Saznanje da je u Francuskoj socijalizam neodvojiv od demokratije i da može biti privlačan jedino ako masama ponudi više ne samo u pogledu materijalnog, već i opšteg društvenog položaja — upućuje KPF da stalno dodaje nove tonove svojoj slici socijalističke demokratije i da ponovo potvrđuje svoju privrženost demokratskim pravima građana. Na toj liniji je i njena Deklaracija o

---

[8] XIXe Congrès du PCF, „Cahiers du Communisme", № 2—3, fevrier-mars 1970, p. 433.

[9] Na XIX kongresu posvećena je pažnja i takvom pitanju kao što je lokacija naselja koja treba da obezbedi radnom čoveku u njegovom stanu miran odmor posle napornog rada, da svede na najmanju meru iscrpljujuće prevoženje na posao i natrag, da doprinese čuvanju čovekove sredine i slično.

[10] Ta aktuelnost menjanja društva predstavlja crvenu nit XXII kongresa KPF (februar 1976).

slobodama, doneta 1975. godine[11]; i pored toga što je njeno donošenje bilo, nesumnjivo, i taktički motivisano[12], ne treba gubiti iz vida da taj potez ima svoju trajniju vrednost, sa stanovišta osnovne strateške usmerenosti KPF na takvu demokratiju koja mirnom putu u socijalizam treba da obezbedi podršku većine društva, budući da je ta većina conditio sine qua non njegove realizacije; demokratiju koja će sačuvati sve do sada osvojene demokratske slobode zapadnoevropskog društva, uz njihovo obogaćivanje onima koje samo socijalizam može da obezbedi. Ovo pridobijanje većine za socijalizam je jedna od središnih tačaka u koncepciji revolucije koju zastupa KPF. Stoga njena strategija nije usredsređena na što brže, već na što pouzdanije osvajanje vlasti, temeljito pripremljeno, a time i obezbeđeno. Upravo stoga se demokratija nalazi na glavnom pravcu te strategije i zato KPF i svoj koncept revolucije naziva „demokratski put u socijalizam". U tim okvirima kreće se i njena politika savezništva i njeno poimanje uloge radničke klase, pa i njene sopstvene uloge.

Politika savezništva

a) Koalicija levice. Odnos sa SP

Politika savezništva predstavlja područje u kome je KPF najčvršće održavala doslednu nit u svojoj osnovnoj orijentaciji, to jest u orijentaciji na sporazum sa SP, što je predstavljalo glavnu preokupaciju KPF i u Četvrtoj i u Petoj Republici i što svoje korene vuče još iz vremena Narodnog fronta. KPF je tokom celog posleratnog perioda stajala na stanovištu da u Francuskoj nema jakog levog bloka bez sprege KPF — SP, koja treba da posluži kao jezgro okupljanja svih progresivnih snaga zemlje, što bi se politički izrazilo u privlačenju raznih atomiziranih struja levice, u kojima, posebno u Četvrtoj Republici, Francuska nije oskudevala. Čini se, ipak, da KPF nije bila preokupirana toliko privlačenjem tih grupa koliko jednom prilično jasnom izbornom računicom: u zajednici sa socijalistima komunisti — i inače najjača snaga levice, koja je jedina ozbiljno konkurisala snagama poretka — mogli su da računaju sa jačim uticajem na javno mnenje i na politiku zemlje. Sporadična izborna koaliranja dveju partija pokazivala su da je njihov uspeh uvek bio veći nego što je sam mehanički zbir njihovih pristalica, jer je jedinstvo levice povlačilo i određen broj takozvanih lutajućih birača. To je bio jedan od jakih argumenata KPF da je zemlji potrebno jedinstvo levice i da levica može računati sa većom efikasnošću jedino ako zbije redove. Iako je iz tih

[11] Project de „déclaration de libertés" du PCF, „L'Humanité", 16. mai 1975, p. 6—8.

[12] Donošenje ove deklaracije upravo u vreme kada KPF mora da vodi računa o jačanju uticaja SP, kao svog glavnog konkurenta, koja se uvek predstavljala kao zagovornik demokratskih sloboda (nasuprot „autoritarnim tendencijama komunista"), s jedne strane, i kada želi da se distancira od ograničavanja demokratskih sloboda građana u SSSR, s druge strane, ima, svakako, i taktički smisao.

povremenih saveza izvlačila korist uglavnom za sebe i osvajala mandate koje bez podrške komunista ne bi dobila, SP je u Četvrtoj Republici, pa i u prvoj deceniji Pete Republike bila opterećena strahom od snažne KPF, pa je uporno nastojala da svoje političke pozicije jača u savezu sa snagama centra, što se pre ili posle završavalo neuspehom. I to je KPF davalo argumente da istraje u svojim pritiscima na SP, pri čemu je isticala da nema trajnog rešenja statusa SP na političkoj sceni Francuske dok ne raskine sa svojom centrističkom politikom i dok se istinski ne integriše u levicu, a to znači dok ne prihvati savez sa komunistima. U tome je, nesumnjivo, bila u pravu jer je, pogotovo sa sve osetnijom političkom polarizacijom Pete Republike na jake degoliste i na jake komuniste, postajalo sve jasnije da onaj međuprostor u kome se nalazila i SP nema izgleda da se ispuni nekom jačom, čvršće povezanom formacijom centrističkog tipa. Ako je za KPF njen odnos prema socijalistima bio problem broj jedan njene politike savezništva, za SP je njen odnos prema komunistima bio problem same njene egzistencije kao značajnog faktora u francuskoj politici. I zato, kada je početkom 70-tih godina došlo do promena u odnosima između dve partije, to nije bilo usled nekakvog zaokreta KPF, već usled korenitog menjanja stava SP. Štaviše, može se reći da je KPF do te mere bila opsednuta svojom upućenošću na SP i prevashodno parlamentarističkom političkom logikom da je zanemarivala druge mogućnosti približavanja na levici; posebno je zanemarivala mogućnost privlačenja šireg kruga socijalnih snaga čija se progresivnost kristalisala u raznim segmentima društva; i to se negativno odrazilo na držanje KPF u događajima maja 1968. godine kada KPF nije umela da iskoristi revolucionarne intencije jednog masovnog socijalnog pokreta.

Obnova SP (1970—1971) i proces prevazilaženja socijaldemokratizma u njoj[13], inspirisan njenim novim liderom Fransoa Miteranom (François Mitterrand), omogućili su realizaciju dugoročnih napora KPF i stvaranje, 1972. godine, Koalicije levice od socijalista, komunista i levih radikala, kao i donošenje njihovog Zajedničkog programa. Zajednički program je predstavljao krupnu novinu u političkom životu ne samo levice, već zemlje u celini: prvi put posle drugog svetskog rata levica je imala platformu trajnijeg političkog delovanja, zajednički je pružala konkretnu alternativu važećem poretku i otvarala mogućnost daljeg okupljanja progresivnih snaga na jasnim opredeljenjima. On je de facto bio program jedne potencijalne leve vlade u senci. Da je Zajednički program tako i delovao, pokazali su parlamentarni izbori 1973. i predsednički izbori 1974. godine, kada je nesumnjiv uspeh jedinstvene levice posvedočio da ta ponuda leve alternative ima odjek u francuskom društvu.[14]

---

[13] Raskid sa centrističkim kombinacijama i okretanje komunistima, prihvatanje klasne borbe, opredeljenje za samoupravni socijalizam.

[14] Na parlamentarnim izborima 1973. levica je dobila preko 46% glasova, na predsedničkim 1974. godine 49%, a na kantonalnim 1976. godine 51%.

Međutim, ukoliko je preorijentacija obnovljene SP omogućavala sporazum socijalista i komunista, sa svim pozitivnim rezultatima koje je on doneo, ta renesansa socijalista donela je i nove probleme među partnerima. Pokazalo se, naime, da se Miteranove intencije ne ograničavaju na vraćanje socijalističke sadržine SP i na doprinos takve, preporođene i modernizovane partije jačanju levog bloka u zemlji, već da su usmerene na zauzimanje prvog mesta na levici. Kako te pretenzije nisu izgledale nerealne, one su izazvale prirodan otpor KPF, kao neosporno najjače leve snage u zemlji u celom posleratnom periodu, koja nije bila spremna da dozvoli ugrožavanje svoga primata. Sukobi i trvenja između dve partije, nastali ubrzo pošto su prohujali napeti dani neposredne konfrontacije sa političkim protivnikom (posebno u predsedničkim izborima 1974. godine), koja je delovala na homogenizaciju Koalicije, imali su u suštini smisao borbe za prestiž, bez obzira na to šta je bio njihov neposredan povod. Stare surevnjivosti, naravno, nisu mogle nestati preko noći — zaziranje KPF od mogućeg klizanja SP u desno, natrag ka socijaldemokratizmu sa svim njegovim implikacijama i rezerve SP prema eventualnim hegemonističkim pretenzijama KPF na levici; ali vaskrsavanje tih surevnjivosti moglo je biti i pokriće za suparništvo na novom terenu i u novim uslovima; na terenu najšire shvaćenog levog fronta, gde nekadanja centristički usmerena SP nije predstavljala pravog konkurenta KPF, dok je nova SP sasvim jasno ispoljavala nameru da privuče što više levih birača i da postane stožer objedinjavanja cele „socijalističke porodice"[15]; u uslovima kada je kriza kapitalističkog sistema otvarala mogućnosti daljeg pomeranja političkog raspoloženja zemlje u levo i kada se, osim sa dugoročnim, mora računati i sa kratkoročnim efektima sopstvenog političkog uticaja.

KPF se našla donekle u protivrečnom položaju: njena dugogodišnja uporna usmerenost na spregu sa SP mogla se ostvariti tek zaokretom SP u levo, ali taj zaokret doneo je opasnost ugrožavanja njenog primata na levici. Ne bi se, međutim, moglo reći da je takva situacija uzdrmala KPF u njenoj osnovnoj strateškoj opredeljenosti za trajni savez sa socijalistima. Ona je nastavila u svakoj prilici da ističe svoju privrženost Koaliciji i Zajedničkom programu, i, svakako, ne formalno, jer u njima vidi žižu oko koje treba da se iskristališe ona progresivna većina francuskog društva koja će omogućiti mirni, odnosno „demokratski put u socijalizam". Ali, zadržavajući taj svoj osnovni strateški pravac, KPF je preduzela ofanzivu na idejnom i političkom planu koja treba da očuva i ojača njene pozicije na političkoj sceni zemlje. Osnovne komponente te ofanzive su: isticati svoju lojalnost kao člana leve Koalicije i vernost Zajedničkom programu; naglašavati svoju ulogu inspiratora i organizatora najšire shvaćenog demokratskog i

[15] Na inicijativu SP održano je u oktobru 1974. godine takozvano Zasedanje socijalista, na kome su učestvovale i Ujedinjena socijalistička partija, Francuska demokratska konfederacija rada i neke manje socijalističke grupe, sa ciljem da se krene sa pripremama ujedinjenja svih socijalističkih struja u zemlji.

progresivnog, antikapitalističkog potencijala zemlje; isticati svoju dosadanju i sadanju ukorenjenost u francuskoj radničkoj klasi i još više je konsolidovati; pružati nove dokaze o svom liku pobornika demokratije, njenog podizanja na viši nivo, njenog „dovođenja do kraja"; afirmisati upravo preko te privrženosti demokratiji svoj nacionalni identitet, svoju opredeljenost za „socijalizam francuskih boja"; i najzad, staviti van svake sumnje svoju autonomnost, pre svega u odnosu na KPSS i SSSR, s obzirom na hipoteku koju je staljinizam ostavio i na KPF kao delu međunarodnog komunističkog pokreta i s obzirom na zloupotrebe te hipoteke od strane protivnika KPF i onda kada se već može govoriti o njenom skidanju.

b) Savez francuskog naroda

Ova formula, koja se uobličila početkom 70-tih godina[16], ne predstavlja ni novinu u koncepcijama KPF ni njenu specifičnost. Ne predstavlja novinu stoga što je u KPF uvek postojao zahtev za stvaranjem široke socijalne osnove za dejstvo levice, osnove koja ne bi uključivala samo socijalistički orijentisane snage, već sve one koji osećaju potrebu za promenama; u Četvrtoj i u jednom periodu Pete Republike to je bilo zalaganje za Jedinstveni front, a ciljevi su mu postavljeni shodno etapama koje je prolazila sama KPF. Savez francuskog naroda je takođe oblik mobilizacije masa, s tim što se svrha te mobilizacije sve više pomera ka socijalističkim ciljevima. Kako je mirni put u socijalizam nezamisliv bez opredeljenja većine društva za socijalistički preobražaj, ne samo stoga što je socijalističkim snagama potrebna izborna većina da bi došle na vlast (ta većina bi, uostalom, mogla biti veoma tesna), već zato što je levoj vladi potrebna podrška pretežne većine društva da bi sprovodila mere socijalističke izgradnje, nužno je naći formu okupljanja i organizovanja te većine. Kao što je istaknuto u osnovnom dokumentu XXII kongresa KPF, Francuska nije podeljena na dve polovine čiji se interesi sudaraju, već „na malu kastu koja dominira privredom i državom i, s druge strane, na ogromnu masu onih koji žive od svoga rada i služe zemlji"[17]. Drugim rečima, KPF negira održivost „vertikalne podele" zemlje koja se manifestovala u Francuskoj na predsedničkim izborima 1974. godine.

U konceptu Saveza francuskog naroda, čiju udarnu, avangardnu silu treba da predstavlja radnička klasa, KPF ne izdvaja ni jednu socijalnu kategoriju kao „glavnog saveznika" radničke klase. Od raznih predstavnika inteligencije, posebno one u najamnom odnosu, do širokog spektra sitnih posednika i posrednika, KPF svrstava u ovaj blok sve one koji mogu imati interes za dru-

---

[16] Lansirana na XX kongresu KPF, decembra 1972. godine (20e Congrès du PCF, „Cahiers du Communisme", janvier-fevrier 1973, p. 64—68), razrađena u knjizi Ž. Maršea: *Demokratski izazov.*

[17] *Ce que veulent les communistes pour la France*, „L'Humanité", 12. novembre 1975 p. 10.

štvene promene i čiji društveni položaj razvija u njima antikapitalistička raspoloženja. Upravo ta neizdiferenciranost, ta sveobuhvatnost Saveza francuskog naroda doprinosi da se javljaju komentari o njegovoj konfuznosti, bezobličnosti, socijalnoj nedefinisanosti. U tom smislu kritike ovog Saveza dolaze i od strane SP, koja je — odgovarajući istim potrebama — lansirala formulu Klasnog fronta[18]. Ako se uporede Savez francuskog naroda i Klasni front, teško bi se među njima mogle naći bitne razlike: i jedan i drugi predviđaju okupljanje svih antikapitalističkih snaga, pre svega onih u radnom odnosu, oko radničke klase; ni jedan ni drugi ne daju, osim radničkoj klasi, prednost ni jednoj drugoj socijalnoj kategoriji; i jedan i drugi su instrument povezivanja društvenih interesa onih koji su na ovaj ili onaj način žrtve kapitalističke eksploatacije; i jedan i drugi predstavljaju oslonac, socijalnu potku političkog saveza oličenog u Koaliciji levice. Prema tome, uzajamna prebacivanja da je formula partnera nejasna — pošto i KPF vraća SP iste kritike — motivisana su više njihovom političkom konkurencijom nego stvarnim idejnim ili političkim neslaganjima u ovom pogledu. Hronološki gledano, moglo bi se reći da je SP preuzela od KPF njen dugogodišnji koncept o masovnom demokratskom frontu, koji se u ovom trenutku naziva Savez francuskog naroda, s tim što je SP, shodno sopstvenim potrebama, dala tome konceptu formalno jači klasni naglasak[19]; nije isključeno, međutim, da se SP mogla inspirisati i drugim primerima (formulom „istorijskog bloka" u KP Italije, između ostalih).

Kao što ne predstavlja novinu u shvatanjima KPF o nužnoj širini u politici savezništva, tako Savez francuskog naroda ne predstavlja ni izuzetnu pojavu u zapadnoevropskom komunističkom pokretu koja bi bila svojstvena isključivo KPF. Slična rešenja u problematici savezništva mogu se naći i u drugim komunističkim partijama tog regiona. Onaj odnos koji KPF uspostavlja između Saveza francuskog naroda i Koalicije levice može se naći i u KP Italije između „istorijskog bloka" i „nove većine", iz koje treba da proistekne leva vlada; ni „istorijski kompromis" ne podrazumeva samo koaliciju KPI, SPI i Demohrišćanske partije, već i povezivanje u društvenoj bazi komunista, socijalista i katolika kao temelj i oslonac te koalicije njihovih političkih predstavnika. I u Španiji povezivanje Demokratske hunte i Demokratske platforme treba da obezbedi mobilizaciju svih progresivnih snaga zemlje za njenu demokratsku renesansu. Ove pojave samo idu u prilog zaključku da se i u slučaju KPF ne radi o formalnim parolama, eventualno taktičkog karaktera, već o čvrstom strateškom konceptu koji odgovara uslovima borbe za socijalizam mirnim putem. To je odgovor životnoj potrebi takve, mirne socijalističke transformacije da

---

[18] Quinze thèses sur l'autogestion, Bulletin interieur du PS, „Le Poing et la Rose", Supplément № 45, 15 novembre 1975, p. 31.

[19] Insistiranje na klasnoj orijentaciji SP deo je napora da se prevaziđe nasleđe klasne saradnje svojstvene francuskoj socijaldemokratiji koju je SP nasledila, a i pokušaj uspostavljanja protivteže tradicionalno klasnoj obeleženosti KPF kao „partije radničke klase".

politički pokret ima organsku ukorenjenost u socijalnom pokretu, da se oni hrane uzajamno i da u dvosmernom dejstvu obezbede izražavanje zahteva za društvenim promenama, a zatim i njihovu realizaciju.

Uloga radničke klase

Činjenica da mirni put u socijalizam zahteva opredeljenost većine društva za suštinske promene, čime je uslovljena orijentacija na Savez francuskog naroda, ne umanjuje u shvatanju KPF ulogu radničke klase; naprotiv, radnička klasa zadržava mesto odlučujuće snage u borbi za preobražaj društva. I to stoga što ona po svom opštem društvenom položaju najviše oseća eksploatatorsku prirodu kapitalističkog sistema, a nalazeći se u samom njegovom srcu, u proizvodnji, najsposobnija je da ga u temelju uzdrma i da preuzme ulogu avangarde ostalih društvenih slojeva u borbi za njegovo prevazilaženje. Kako u tom pogledu KPF ne odstupa od klasičnih postavki marksizma o istorijskoj misiji radničke klase, to radnička klasa ima primarni značaj i u njenoj strategiji. Smatrajući sebe političkim predstavnikom francuske radničke klase, KPF nastoji da u njoj obezbedi što snažnije pozicije kako bi avangardna uloga i klase i partije mogle u što punijoj meri doći do izražaja. KPF je upravo uoči svog poslednjeg, XXII kongresa intenzivirala akciju sopstvenog organizovanog jačanja u preduzećima, to jest akciju proširivanja sopstvenih redova u preduzećima; između ostalog, verovatno, i zbog pretenzija SP da prodre u redove radničke klase, mada po svojim pozicijama u radničkoj klasi KPF ide daleko ispred svih svojih partnera na levici.[20]

Ako KPF stoji na stanovištu da je uloga radničke klase odlučujuća u borbi za ukidanje svake eksploatacije, da bez izvršenja te njene misije ne može biti „ni demokratije ni socijalizma u Francuskoj, ni oslobođenja same radničke klase ni celog naroda naše zemlje"[21], postavlja se pitanje: čime je motivisano njeno odstupanje od pojma diktatura proletarijata, koje je izvršeno upravo na XXII kongresu?

---

[20] KPF ima u preduzećima 8.000 ćelija (od ukupno 21.300) prema 650 sekcija ili grupa koliko ima SP i oko 200 koliko drži Radnička liga („Le Monde", 6 fevrier 1976, p. 6). Ujedinjena socijalistička partija ima ih oko 310 („Le Monde", 7 fevrier 1976, p. 7). Prema jednoj analizi statističkih podataka o federalnim konferencijama održanim uoči XXI kongresa, u oktobru 1974. godine, koje su okupile više od 20.000 delegata, 83,7% njih otpadalo je na zaposlene, od čega na „industrijski produktivne trudbenike" 44,7% („Cahiers du Communisme", № 1/1976, p. 41). Od delegata XXII kongresa njih 68,2% je u radnom odnosu, a 46,5% su radnici: preko 59% delegata došlo je iz partijskih ćelija po preduzećima, od čega gotovo 2/3 iz preduzeća sa više od 500 radnika („L'Humanité", 7 fevrier 1976, p. 11). Što se tiče članstva, prema podacima sa XVIII kongresa KPF, 60,1% njegovog sastava čine radnici (18e Congrès du PCF, „Cahiers du Communisme", № 2—3/1967, p. 264).

[21] Le Rapport de Georges Marchais devant le XXIIe Congrès du PCF, „L'Humanité", 5 fevrier 1976, p. 10.

a) Diktatura proletarijata

Odstupanje KPF od pojma diktatura proletarijata objašnjeno je prevaziđenošću tog pojma u savremenim uslovima Francuske kada se socijalistički preobražaj nastoji ostvariti mirnim putem. Odbacivanje diktature proletarijata ne znači odricanje od vlasti radničke klase; ali u uslovima mirne revolucije to neće biti vlast samo radničke klase, već „vlast radničke klase i drugih kategorija trudbenika, manuelnih i intelektualnih, grada i sela, to jest velike većine društva"[22]. Ta vlast će po svojim nosiocima, po svojoj prirodi i ciljevima biti duboko demokratska; ona će se ostvariti voljom većine društva, a ne putem prinude, dok diktatura predstavlja negaciju demokratije i asocira na fašističke režime. Dalje, proletarijat predstavlja „jezgro, srce radničke klase", ali, „mada je njegova uloga bitna", on ne predstavlja celinu radničke klase. I najzad, i pored toga što vladajuća klasa nikada ne silazi dobrovoljno sa istorijske scene, ona može pribeći nasilju samo ako uslovi to pogoduju, a to znači da problem nije prvenstveno u nasilnom, već u političkom onemogućavanju takvih pokušaja, stvaranjem takvog odnosa snaga u društvu koji će svaki poduhvat kontrarevolucije činiti iluzornim.

Ovakav prilaz diktaturi proletarijata izvire iz logike mirnog puta u socijalizam i KPF nije ni prva ni jedina zapadnoevropska komunistička partija koja je pristupila preispitivanju ovog pojma.[23] Ni u KPF ovaj potez ne predstavlja iznenadan i nepredviđen zaokret. Iako se u prvim godinama razrade svoje koncepcije mirnog puta u socijalizam još pozivala na diktaturu proletarijata, KPF je već u Statutu iz 1964. godine naglasila da će u francuskim uslovima ona biti kratkotrajna, privremena i manje nasilna, svrsishodna dotle dok se ne učvrsti vlast radničke klase. Ali sa razradom francuskog puta u socijalizam taj pojam je sve više bio potiskivan, iako nije bio skidan s dnevnog reda. On je de facto bio doveden u pitanje onog trenutka kada je prihvatanjem partijskog pluralizma i za socijalističko društvo bila prihvaćena i opozicija, što je značilo da se sa snagama starog društva neće obračunavati nasiljem ukoliko one budu uspešno konkurisale za vlast u okvirima socijalističkog legaliteta. Legalizovanje antisocijalističke opozicije implicite je tražilo razjašnjenje o održivosti diktature proletarijata, s obzirom na to da je u njoj, kao jedna od primarnih, isticana funkcija nasilja nad svrgnutom klasom.

Pada u oči da na XXII kongresu KPF nije ponovljena, inače ranije zastupana, teza da će socijalističke snage biti prinuđene da pribegnu nasilju u slučaju ako nosioci starog poretka budu po-

[22] Ibid., p. 9.

[23] U KP Finske je 1965. godine odstupanje od pojma diktatura proletarijata i njegovo zamenjivanje terminom „radnička vlast" objašnjeno kompromitovanošću diktature proletarijata kršenjem zakonitosti u SSSR, u vreme Staljina. U KP Portugala je, 1974. godine, takođe izneto mišljenje da bi taj pojam odmagao razumevanju partijske politike u masama.

kušali nasilno da restauriraju svoju vlast. Brana kontrarevoluciji vidi se pre svega u masovnosti i moći društvenih snaga koje su za socijalizam. KPF ovom prilikom izbegava da direktno uđe u pitanje prinude, koja je neizbežna u svakoj revoluciji. Nova vlast — vlast radničke klase i njenih saveznika, za koju se bori KPF, moraće kao i svaka druga da pribegava prinudi u ekonomskom i političkom razvlašćivanju bivše vladajuće klase. To razvlašćivanje može teći kroz uspostavljanje nove, socijalističke zakonitosti, odnosno bez primene oružanog nasilja, ali ne i bez prinude. Mogućnost da antisocijalistička opozicija dođe na vlast političkom borbom u okviru novostvorenog legaliteta pretpostavljala bi da je socijalistički režim izgubio podršku masa i da se svojim promašajima ili zloupotrebama kompromitovao do te mere da je omogućio uspeh snagama restauracije. I to je ono novo što traži razjašnjavanje, pa i korigovanje pojma diktatura proletarijata, koja je uvek shvatana kao takva vlast radničke klase koja će se pod svakim uslovima, do kraja, pa i oružjem braniti od povratka stare vladajuće klase.

Pored sve navedene argumentacije za eliminisanje diktature proletarijata iz pojmovnog instrumentarija KPF, argumentacije koja proizlazi iz celokupne njene vizije borbe za socijalizam i njegovog ustrojstva, ne treba gubiti iz vida da je u tome krupnu ulogu igrao i određen politički momenat: prvo, potreba dalje afirmacije demokratičnosti KPF vis à vis SP, koja se uvek predstavlja kao nosilac „demokratskog socijalizma" nasuprot „autoritarnim intencijama komunista" (pogotovo u periodu socijaldemokratske SFIO); i drugo, potreba distanciranja od istočnoevropskog, pre svega sovjetskog modela socijalizma. Jer, iako su kao asociranje na diktaturu navedeni samo režimi Hitlera, Musolinija, Franka i Salazara, sasvim je jasno da je nad diktaturom proletarijata daleko više stajala Staljinova senka. Diktatura proletarijata u očima običnog zapadnoevropskog građanina vezuje se, pre svega, za sovjetski sistem, sa svim onim što je u njemu za tog građanina neprihvatljivo. U trenutku kada je KPF izuzetno stalo da se afirmiše kao demokratska, nacionalna i autonomna partija i kada joj je potrebno ne samo da učvrsti, već da i dalje jača svoju konkurentsku sposobnost na levici, prevazilaženje diktature proletarijata predstavljalo je poželjan politički potez. Ovo tim više što je to prevazilaženje već bilo sadržano u koncepciji revolucije i socijalističkog društva za koje se zalaže KPF, što novinu poteza čini relativnom.

b) Učešće radnika u upravljanju

Postupno evolutivna u svim svojim koncepcijama, KPF je takva i prema učešću radnika u upravljanju. Odsustvo sluha u KPF za ovaj problem promenili su donekle majski događaji 1968. godine snažno ispoljenim impulsima ka samoupravljanju. Kao i u ponečem drugom, KPF je i ovde prećutno prihvatila pouke majskih

zbivanja i saobrazila ih dinamici sopstvenog menjanja. Sa osetnijim otvaranjem ka socijalističkoj alternativi Manifestom iz 1968. godine i time približavanjem potreba za vlašću radničke klase neminovno se u jačoj meri nametnuo i problem ingerencija radničke klase u upravljanju društvom. Osim toga, i opredeljivanje SP za „samoupravni socijalizam" svakako je igralo određenu ulogu u tome da KPF počne da poklanja više pažnje ovoj problematici. KPF je mogla dozvoljavati sebi da zanemaruje samoupravnu orijentaciju malobrojne Ujedinjene socijalističke partije, ali ne može da je prenebregava kod svog glavnog političkog partnera; posebno ako ta orijentacija i kod njega ima svoje korene u društvenoj stvarnosti, odnosno u onim impulsima ka samoupravljanju ispoljenim 1968. godine i ako ona otvara mogućnosti daljeg jačanja SP potencijalnim okupljanjem svih samoupravno orijentisanih snaga zemlje.[24] Kao što je poznato, i prilikom formulisanja Zajedničkog programa Koalicije levice SP je bila inicijator unošenja u njega većih zahteva u pogledu učešća radnika u upravljanju nego što je to KPF bila prvobitno spremna da prihvati.

Ono, međutim, što je ključno kada je reč o mestu te problematike u strateškim opredeljenjima KPF jeste to da ona i dalje na učešće radnika u upravljanju gleda kao na element demokratizacije vlasti, koja će, ipak, i u socijalizmu kako ga KPF vidi ostati u rukama predstavnika radničke klase, a ne prenošena neposredno na samu klasu; učešće je, dakle, u funkciji daljeg razvijanja i jačanja predstavničke demokratije koja bi inaugurisala vlast same klase umesto vlasti u ime klase. Upravo stoga, verovatno, KPF još i ne upotrebljava pojam „samoupravljanje", već samo pojam „učešće". Ona je, nesumnjivo, evoluirala u pogledu značaja koji pridaje tom vidu demokratizacije upravljanja društvom i tretiranja učešća kao oblika uspostavljanja vlasti radničke klase, vlasti koja je, međutim, i dalje strukturirana klasično-predstavnički u shvatanjima KPF.[25] Ova uzdržanost KPF prema pojmu „samoup-

[24] Pomenuti skup predstavnika raznih samoupravnih tendencija (USP, Francuska demokratska konfederacija rada i neke manje socijalističke grupe), održan u oktobru 1974. godine na inicijativu SP, pokazao je nameru SP da objedinjavanjem cele „socijalističke porodice" i dalje proširuje svoje redove.

[25] Na XXII kongresu KPF pitanju učešća posvećeno je relativno dosta pažnje: ono se ne ograničava samo na radničku klasu, već se odnosi na sve građane čije učestvovanje u „vođenju i kontroli javnih poslova" treba da predstavlja „jedan od bitnih aspekata intenzivnog demokratskog života" na lokalnom i nacionalnom nivou. Decentralizacija vlasti i veća uloga lokalnih organa uprave takođe su deo te demokratizacije i uključenja građana u upravljanje društvom. Sve to, uz poštovanje političkog pluralizma i obezbeđenje „proporcionalnog predstavništva" različitim političkim pravcima, treba da doprinese razuđenosti demokratije.

Slično je i sa upravljanjem radnika u preduzećima. Socijalizam će „uvesti demokratiju u preduzeće"; radnici će „direktno ili preko delegacije učestvovati u izboru odluka na svim nivoima preduzeća", kako unutar njega tako i u odnosima preduzeća sa spoljnim faktorima. Ta funkcija treba da bude obezbeđena preko komiteta preduzeća i drugih organa konstituisanih na raznim nivoima, ali „sastavljenih od za-

ravljanje" potiče otud što ona smatra da je samoupravljanje moguće tek u uslovima kada je eliminisana vlast kapitalističke klase, odnosno u uslovima uspostavljene vlasti radničke klase; o samoupravljanju se, po tom gledištu, ne može govoriti u okvirima kapitalističkog sistema. Ovaj stav nije lišen dela istine, ali je bremenit opasnošću da se ona ne sagleda u celosti: naime, da je borba za samoupravne odnose jedan od ključnih aspekata borbe za ukidanje kapitalističkih i uspostavljanje socijalističkih društvenih odnosa. Reč je, u stvari, o tome da li se prihvata mogućnost zametanja novih društvenih odnosa već u krilu kapitalističkog sistema. Takve pojave kao što je slučaj fabrike „LIP" u samoj Francuskoj, gde su radnici preuzeli upravu nad fabrikom pred opasnošću njenog zatvaranja; sličan slučaj sa jednom fabrikom porculana u Belgiji; pokret radničkih skupština i radničkih delegata u Italiji — govore o tome da se takva mogućnost pomalja iz nedara razvijenog kapitalizma. To pitanje je, međutim, veoma značajno sa stanovišta strategije borbe za socijalizam, jer jedna je stvar da li će se učešće radnika u upravljanju tretirati samo kao nagomilavanje kvantitativnih promena koje jednoga dana treba da dovedu do promene kvaliteta, na šta vuče stavljanje učešća u upravljanju prevashodno u okvire „demokratizacije"; ili će se u tom učešću već danas favorizovati novi kvalitet koji ono nosi u sebi, presudan za društvo koje se želi uspostaviti. Nije problem u terminologiji jer se i pod vidom „učešća" i „demokratizacije" može zagovarati ovaj proces suštinskih društvenih promena; problem je u tome što KPF nije orijentisana na neposrednu vlast radničke klase, što je ceo njen kategorijalni sistem i u teoriji revolucije i u teoriji socijalističke izgradnje uokviren principima predstavničke, parlamentarne demokratije, pa je stoga i njena strategija usmerena na osvajanje takve, socijalističke parlamentarne demokratije.

Međunarodni aspekt strategije KPF

Strategija mirnog puta u socijalizam ima u KPF, kao i u drugim zapadnoevropskim komunističkim partijama, i svoju međunarodnu dimenziju. Postoje određene koordinate međunarodnih odnosa u okviru kojih se odvija nacionalna borba ovih partija za socijalistički preobražaj i o kojima su komunističke partije ovog regiona sve upućenije da vode računa. Te koordinate se odnose prvenstveno na Evropu, pa i na Zapodnu Evropu kao njen integralan deo, a u okviru ove u prvom redu na područje Sredozemlja.

---

poslenih koji su izabrani na predlog sindikata i od predstavnika direkcije" *(Ce que veulent les communistes pour la France; Une ère nouvelle pour la liberté*, „L'Humanité", 12 novembre 1975, p. 8).

Kada se zna da Generalna konfederacija rada, koja je pod uticajem komunista, ima isto onako snažne pozicije u sindikalnom kao KPF u političkom pokretu levice, jasno je zašto predstavnička uloga organizacija radničke klase (partija, sindikat), zauzima tako značajno mesto u prilazu KPF direktnoj demokratiji.

KPF i budućnost Zapadne Evrope

Osnovni moment o kome KPF i druge komunističke partije Zapadne Evrope, posebno one uticajne, moraju voditi računa jeste taj da se njihova borba za društveni preobražaj odvija u regionu koji je veoma značajan u politici velikih sila i u njihovim međusobnim odnosima. U Evropi je najneposrednije i najopipljivije prisutna ravnoteža dva suprotstavljena bloka. Blokovsko grupisanje i konfrontiranje je i počelo na tlu Evrope i tu ima svoje najdublje korene. Današnje stanje je stanje ravnoteže sila, na kojoj počiva i politika popuštanja zategnutosti i miroljubive koegzistencije. Pri tome ni detant ni miroljubiva koegzistencija sa svim svojim pozitivnim rezultatima po odnose između Zapadne i Istočne Evrope ne treba da zamagle činjenicu da demarkaciona linija interesnih sfera velikih sila ostaje savršeno jasna. U takvom međunarodnopolitičkom kontekstu borba za društveni preobražaj u svakoj zapadnoevropskoj zemlji, posebno tamo gde ima izglede na realne uspehe, ima i svoje međunarodne implikacije.

Kao i druge uticajne zapadnoevropske komunističke partije, i KPF je de facto u sukobu interesa sa velikim silama. U takvim uslovima strategija partija u nacionalnim okvirima može se zaštititi njenim širenjem, odnosno prenošenjem na međunarodni, u datom slučaju na regionalni — zapadnoevropski nivo. To je ono što se upravo i pokušalo učiniti na Briselskom sastanku zapadnoevropskih komunističkih partija (januar 1974), kome su osnovni ton i dale najjače partije tog dela Evrope.

Šta podrazumeva ta strategija regionalnog karaktera? Prvo, borbu za stvaranje „Evrope trudbenika" mesto „Evrope monopolâ i multinacionalnih kompanija", odnosno borbu za takvu Zapadnu Evropu u kojoj će dominirati interesi radničke klase i gde će ona imati ovlašćenja i odgovornosti koje odgovaraju njenoj društvenoj ulozi. Drugo, široki savez svih demokratskih, antikapitalističkih snaga za ostvarenje „Evrope trudbenika" i stoga spremnost na saradnju sa svim političkim predstavnicima tih snaga, pre svega sa socijalistima. Treće, zalaganje za nezavisnu Zapadnu Evropu, distanciranu od velikih sila, ali u dobrim odnosima sa njima i upravo stoga sposobnu da igra uticajniju i efikasniju ulogu u regulisanju odnosâ u međunarodnoj zajednici, uključujući i odnose između razvijenog i nerazvijenog sveta u interesu uspostavljanja „novog međunarodnog poretka".

Ovakva vizija nezavisne Evrope kao posebne, samostalne sile u konstelaciji savremenog sveta, ocrtana na Briselskoj konferenciji, zastupljena je i u nacionalnim dokumentima KPF[26], što je i razumljivo ako se ima u vidu da KPF spada u one partije koje su u Briselu imale vodeću ulogu.

Zainteresovanost KPF za takvo shvatanje popuštanja zategnutosti i miroljubive koegzistencije koje neće značiti „zamrzava-

---

[26] *Ce que veulent les communistes pour la France; Une France active et independente dans le monde*, „L'Humanité", 12. novembre 1975, p. 8.

nje", već menjanje političkog i socijalnog statusa quo došla je do izražaja i u pripremama za konferenciju evropskih komunističkih partija. Već na prvim pripremnim sastancima u Varšavi i Budimpešti 1974. i 1975. godine pokazalo se da jake zapadnoevropske komunističke partije ne žele, kao KPSS, da funkciju te konferencije ograniče na podršku KEBS-u, već da na dnevnom redu bude ravnopravno zastupljeno i pitanje društvenog progresa, koji se i u shvatanjima ovih partija i u stvarnosti njihovih zemalja u velikoj meri identifikuje s perspektivom socijalizma. KPF je tada izričito izašla sa stavom da miroljubiva koegzistencija i detant za nju ne znače održavanje političkog i socijalnog statusa quo, već, naprotiv, uslove koji omogućuju širenje klasne borbe, a time i borbe za društveni progres.

Za KPF ovo pitanje nije samo principijelne, već i praktično-političke prirode. Francuska, naime, spada u ono područje koje je poslednjih godina u Zapadnoj Evropi najviše bilo obeleženo društvenim previranjima — u područje Sredozemlja. Iako su društvene prilike i politička konstelacija u Italiji, Španiji i Portugalu drugačije od onih u Francuskoj, ono što je, sa međunarodnog gledišta, srodno u položaju svih ovih zemalja jeste zainteresovanost „zapadnog bloka", a pre svega SAD, za zbivanja u njima. Suočenost sa takvom situacijom, činjenica da ove partije predstavljaju značajan faktor u svojim zemljama i sličnost u političkom i idejnom pogledu — pre svega između KPF, KPI i KPŠ — upućuje ove partije na tešnje povezivanje, što je došlo do izražaja i u njihovim međusobnim kontaktima i zajedničkom formulisanju osnovnih, u suštini strateških, opredeljenja na nacionalnom i internacionalnom nivou. Deklaracija KPF i KPI, doneta u novembru 1975. godine, predstavlja prvi zajednički manifest ovih partija[27]: u njoj su sadržane sve osnovne komponente njihovih gledišta o mirnom putu u socijalizam, o socijalizmu kao „višem stadiju demokratije", o širokom savezu socijalnih i političkih snaga kao nosiocu njegovog ostvarenja, o „demokratskoj, nezavisnoj i miroljubivoj Evropi" kakva je definisana na Briselskom skupu. (Ne treba zaboraviti da upravo u to vreme kada su KPF i KPI donele svoju Zajedničku deklaraciju, a malo posle toga usledio je i susret Marše—Kariljo, dolazi u Rambujeu do sastanka predstavnika SAD, Francuske, Italije, Velike Britanije, SR Nemačke i Japana, kome je povod bio traženje izlaza iz krize kapitalističkog sveta, ali koji je bio preokupiran i mogućim dejstvom te krize na jačanje socijalnih tenzija u Zapadnoj Evropi i na dalja pomeranja nekih zemalja u levo. Pojas Sredozemlja se u tim bojaznima pre svega imao u vidu.) Deklaracija KPF i KPI, dveju najjačih komunističkih partija u Zapadnoj Evropi, mogla je značiti i svojevrstan odgovor izazovu iz Rambujea: da solidarnost kapitalističkih sila treba da računa sa solidarnošću socijalističkih snaga, povezanih na jasnim programskim i strateškim osnovama. Ali, ta deklaracija je

[27] Déclaration commune des Français et Italien, „Cahiers du Communisme", № 12/1975, p. 131—133.

u jeku priprema za konferenciju evropskih komunističkih partija mogla predstavljati i preciziranje stavova dveju partija o pitanjima koja ne mogu biti dovođena u sumnju ni u okviru međunarodnog komunističkog pokreta.

S obzirom na ovu zainteresovanost KPF da njena strategija u borbi za socijalizam ne ostane zatvorena u nacionalnim okvirima, već da se susretne i poveže s drugim komunističkim partijama u iznošenju zajedničke strategije na regionalni nivo, može izgledati kontradiktoran njen rezervisan stav prema inicijativi za susret socijalističkih i komunističkih partija zapadnoevropskog Sredozemlja — Italije, Francuske, Španije i Portugala. Držanje KPF ima, svakako, neposredno političke motive: rezerve prema intencijama Marija Soaresa kao inicijatora tog skupa, budući da se politika SP Portugala uopšte podvrgava kritici u KPF, pre svega zbog odnosa prema portugalskim komunistima; solidarnost s ovim drugima, usled njihove izloženosti raznim pritiscima, pa i takvima koji su pogromaškog karaktera; izbegavanje spoljnog mešanja u regulisanje odnosâ između portugalskih komunista i socijalista. Međutim, vrednija su pažnje u ovom slučaju principijelna neslaganja KPF sa Soaresovom inicijativom: KPF, naime, smatra da su uslovi u ovim zemljama veoma različiti da bi se moglo razgovarati o „koordiniranju strategije u borbi za socijalizam, da — ako je reč o Evropi — tu strategiju ne treba tretirati parcijalno i da je stoga mnogo realnije takav sastanak posvetiti borbi protiv fašističke opasnosti, za interese trudbenika i slično"[28]. Načelno saglasna sa mogućnošću održavanja sličnog skupa, KPF, očigledno, ne bi želela da prihvati takvu njegovu svrhu i sadržinu koje bi akcentovale razlike među partnerima i stoga je za tematiku koja bi obezbeđivala minimalan, ali siguran zajednički imenitelj među njima. Kontradikcija između prihvatanja parcijalnosti u bilateralnom istupanju sa KPI i odbijanja skupa „osmorice" je, prema tome, prividna: sigurna u podudarnost važnih gledišta sa KPI, KPF ide na zajedničko istupanje sa njom, ali ne želi preuranjene poteze koji bi mogli kompromitovati zajedničku strategiju socijalista i komunista u borbi za socijalizam bacajući svetlo na njihove neusaglašenosti u jednom nedovoljno pripremljenom susretu. KPF se, dakle, i ovde pokazuje dosledna svojoj „realnoj politici" postupnog napredovanja na dobro odmerenim putevima.

Odnos KPF prema KPSS

Odnos KPF prema KPSS doživljavao je takođe postupno promene u onoj meri u kojoj je sa sve jasnijim uobličavanjem njenog sopstvenog puta u socijalizam i njenog koncepta socijalističkog društva sve osetnije sazrevala i njena autonomnost. KPF je posle XX kongresa KPSS zastupala stanovište da je staljinizam pojava pre-

[28] Georges Marchais, *L'Union est un combat que les communistes menent avec calme et persévérance,* „L'Unité", № 177, 31 octobre 1975, p. 5.

vashodno nacionalnih, odnosno sovjetskih razmera i da je tek posredno delovala na međunarodni radnički pokret, u kome su usled toga činjene određene greške; među ove je svrstana i politika IB, čiji je član bila i KPF, prema KPJ, što je i javno priznato već 1956. godine. Taj stav da se ne može govoriti o nekoj varijanti njenog staljinizma KPF je zadržala do danas[29], što je razumljivo s političkog gledišta, jer bi eventualno samokritičko upuštanje u tu temu davalo argumente svima onima koji su uvek nastojali da je tretiraju isključivo kao stranu agenturu. Razvijajući „francuski put u socijalizam", KPF je istovremeno isticala i svoju solidarnost sa SSSR i uzdržavala se od kritika njegove unutrašnje i spoljne politike, što je u velikoj meri doprinosilo tome da bude svrstavana u sporodestaljinizirajuće partije i pored promena koje su doživljavala njena shvatanja o revoluciji i socijalizmu zapadnoevropskog tipa.

Njen današnji odnos prema SSSR i KPSS omeđen je onim koordinatama njenog unutrašnjeg i spoljnopolitičkog položaja o kojima je napred bilo reči i koje je upućuju na određeno, i izričito i prećutno, distanciranje od SSSR. Te koordinate na unutrašnjem planu su: potreba za afirmacijom demokratskog karaktera KPF, njene privrženosti demokratiji i danas, u borbi za socijalizam i sutra, u izgradnji socijalističkog društva; ako se usmerenost KPF na demokratiju prihvati kao jedan od glavnih strateških pravaca njene politike, a ne samo kao taktički manevar — a to treba prihvatiti jer je KPF, pre svega, produkt francuskog društva i, ukoliko se socijalistička alternativa bude više stavljala na dnevni red, ta njena svojstva, kao vid njene autonomnosti, sve više će dolaziti do izražaja — razlike u shvatanju demokratije između nje i KPSS zauzimaće sve vidnije mesto. Ta strana njihovih odnosa ima i onu međunarodnu dimenziju o kojoj je, takođe, napred bilo reči: razlike između modelâ socijalizma koje brane jedna i druga partija, uz neprevaziđene pretenzije KPSS na univerzalnu vrednost sovjetskog modela. I ovde su događaji sa ČSSR iz 1968. godine odlučujući događaj za uspostavljanje demarkacione linije između jednog i drugog shvatanja.

Na ovo se najdirektnije nadovezuje i poimanje internacionalizma: nije reč samo o odnosu pojedinih komunističkih partija prema KPSS i prvoj zemlji socijalizma kao „probnom kamenu internacionalizma", što je anahronizam za zapadnoevropski komunistički pokret, suočen sa potrebom jednog mnogo šireg, bogatijeg i polivalentnijeg pojma socijalističke solidarnosti, već se radi i o odnosu KPSS prema drugim partijama. Ako bi postojala i sama mogućnost da se „pomoć" drugim partijama pruži na onakav način, sa onakvim motivima i posledicama kako se to dogodilo u ČSSR, onda zapadnoevropske komunističke partije, pa i KPF, u datim uslovima i pri datom stepenu postignute samostalnosti

[29] François Hincker, *PCF et „stalinisme": A propos d'un aspect important de la campagne anticommuniste*, „Cahiers du Communisme", № 9, séptembre 1975, p. 56—65.

mogu biti samo protiv takve „pomoći", što se, uostalom, i pokazalo u njihovoj oceni „čehoslovačkog slučaja" 1968. godine. Ta mogućnost se, doduše, danas i ne javlja s obzirom na podelu interesnih sfera između velikih sila, ali stoji činjenica da u jednoj ili drugoj varijanti internacionalizam za SSSR znači slediti, pre svega, svoje interese; u sadanjoj fazi međunarodnih odnosa ti interesi se ne vide ni u kakvom eksportu „pomoći", već, naprotiv, u mirovanju stanja u obe interesne sfere.[30] U svetlosti takvih saznanja — koja velikim zapadnoevropskim komunističkim partijama svakako da nisu strana čim insistiraju na tome — upravo KPF — da za njih detant ne znači „zamrzavanje" političkog i socijalnog statusa quo — sve načelne polemike o proleterskom internacionalizmu inicirane od SSSR imaju samo relativan značaj s obzirom na to da iza zastarele frazeologije stoji sasvim određena velikodržavna politika.

KPF je dugo važila za partiju koja veoma vodi računa o interesima SSSR. Kao što je napred ukazano, kritički odnos prema prvoj zemlji socijalizma u njoj se razvijao sporo i postupno. Verovatno da je u tome, osim tradicionalnog osećanja pripadništva jednoj međunarodnoj „porodici" koje se moglo prevazići tek faktičkim rastakanjem tog zajedništva, igrala ulogu i činjenica da je KPF dugo na unutrašnjem planu bila gurana u izolaciju; da u tim uslovima, imajući na spoljnopolitičkom planu dovoljno protivnika u kapitalističkim snagama, nije imala interesa da bez ozbiljnijeg poticaja pogoršava odnose i sa SSSR. Razvojem događaja interesi KPF i KPSSS počeli su da se razilaze i došlo se, upravo danas, u fazu kada to postaje očito. Prema tome, ni ovde nije reč o nekom iznenadnom zaokretu KPF u stavu prema SSSR i KPSS, već o odrednom prelazu kvantiteta u kvalitet.

Promene u kontinuitetu, kontinuitet u promenama

Osnovna karakteristika uobličavanja i razvijanja strategije KPF u borbi za socijalizam je nastojanje da se ona ostvaruje bez krupnih zaokreta i potresa, a uz otvorena preispitivanja izvesnih aspekata vođene politike. Pri tome je manje važna intencija da se politika partije uvek pokaže ispravnom, što ima svoje jasne političke motive; ali je vredno pažnje to što KPF uspeva u toj svojoj liniji evolutivnog menjanja, koja je i jedan od razloga njene stabilnosti[31]. KPF vešto kombinuje to nedezavuisanje svoje politike,

[30] Veoma je ilustrativan u tom pogledu takav detalj kao što je poseta sovjetskog ambasadora Žiskaru d'Estenu u jeku žestoke predizborne borbe za mesto predsednika Republike 1974. godine, čiji je ishod bio krajnje neizvestan jer su izgledi levice bili veliki; gest SSSR-a shvaćen je kao podrška D'Estenu i izazvao je protest KPF.

[31] U poslednjoj deceniji članstvo KPF se stalno kreće oko 450.000, čime osetno prednjači među ostalim partijama levice. Značajno je (prema podacima XIX kongresa, februar 1970) da 42,5% otpada na one ispod 40 godina, od čega 9,4% na one ispod 25 godina. Prose-

čak i kada je sasvim jasno da je činila promašaje, i prevazilaženje pokazanih slabosti unošenjem novina kojima se uvek nađe veza sa do tada sprovođenom linijom. Na taj način, saobražavajući se potrebama menjanja, ali izbegavajući potrese zaokreta, KPF ume da izađe bez većih posledica i iz ozbiljnijih iskušenja. Godina 1968. je jedan od eklatantnih primera za to: iako se nije pokazala kadrom da uhvati maticu zbivanja u majskim štrajkovima, iako je posle toga bila izložena žestokoj kritici krajnje levice, ona je, insistirajući na tome da je njena politika u tim danima bila jedino prihvatljiva, ocenila post festum te događaje kao najveći posleratni konflikt masa i vladajuće klase koji svedoči o akutnosti društvenih promena i stoga je učinila korak dalje u otvaranju socijalističkih perspektiva. Rezultat je, umesto slabljenja njenih pozicija koje se moglo očekivati, priliv novih pristalica posle 1968. godine, koji danas čine znatan postotak njenog članstva.[32]

Ta i takva evolutivnost u shvatanjima KPF i u njihovom pretakanju u praktičnu politiku činila je da se ona često smatra statičnijom nego što je u stvari bila, čemu je na svoj način doprinosila i propaganda, i s leva i s desna, o njenoj staljinističkoj prirodi. U suštini, za protekle dve decenije KPF nije prešla ništa manji razvojni put od KPI, kod koje je on uvek bio vidljiviji, verovatno zato što su stavovi ove druge mahom prethodili shvatanjima drugih zapadnoevropskih komunističkih partija i što su italijanski komunisti pokazivali više smisla za teorijski pristup problemima pokreta. Iako su se pre dvadeset godina prilično razlikovale, jer je KPI, očigledno, bila zrela da već 1956. godine stavi na dnevni red niz pitanja ključnih po dedogmatizaciju pokreta, dok je KPF na tom putu sporije sazrevala, dve partije se danas nalaze na istim pozicijama, o čemu svedoči i Zajednička deklaracija iz 1975. godine.

Te predstave, ili zablude, o statičnosti KPF uzrokuju da se u jednom datom trenutku — kakav je XXII kongres — odjednom počne da govori o njenoj „novoj strategiji", o krupnim novinama u njenoj politici, o zaokretima. Istina je u tome da okolnosti u kojima se KPF danas nalazi bacaju jaču svetlost na neka njena opredeljenja, a nju samu upućuju da ih još više naglasi, pa i da učini neki korak dalje na već dugoročno zacrtanoj liniji svoje politike. Na unutrašnjem planu te nove okolnosti su: razvoj krize kapitalizma; narastanje socijalnih tenzija i stoga pomeranje političkih raspoloženja u levo; promene u SP koje deluju i na KPF; tendencije pregrupisavanja na levici. Na spoljnopolitičkom planu

---

čna starost delegata na XX kongresu (decembar 1972) iznosila je 33, a na XXII kongresu 32 i po godine. Postotak birača KPF na parlamentarnim izborima (osim pada odmah po dolasku De Gola na vlast, 1958) kreće se u Petoj Republici između 20—22%. U poslednjoj deceniji javnost prihvata mogućnost ulaska komunista u vladu: 1966. godine 40% anketiranih, 1968. godine 48%, 1976. godine 46%.

[32] Prema podacima XIX kongresa, najveću kategoriju članstva po stažu činili su oni koji su pristupili posle 1968. godine (42,1%). Na XX kongresu 39,5% delegata došlo je iz tog dela članstva, a na XXII kongresu više od polovine.

to je: detant u senci ravnoteže sila; pojačani pritisak SAD na Zapadnu Evropu i direktne pretnje komunistima; pojačane odgovornosti komunističkih partija u pojasu Sredozemlja uopšte za zbivanja u njihovim zemljama; nova ofanziva sovjetskog hegemonizma na međupartijskom planu, u sklopu evropske politike SSSR. Mnogo više dramatično novog zbiva se danas oko KPF nego u njoj samoj, ali u takvim prilikama više dolazi do izražaja ono što je u proteklom vremenu sazrelo i prevagnulo u njoj i postalo trajna komponenta njene politike. Čak i ono što može da deluje senzacionalno — raskid s diktaturom proletarijata, neprisustvovanje Žorža Maršea na XXV kongresu KPSS, polemike sa sovjetskim stavovima i kritike njegove prakse — više je to po formi nego po sadržini. Nije se KPF promenila uoči i na XXII kongresu, ona se menja već dvadeset godina.

A za sagledavanje ove partije nije bez značaja hoće li se ona smatrati statičnom ili evolutivno-dinamičnom; hoće li se njeni potezi ocenjivati kao oportuno-političke demostracije ili kao plod jedne kontinuirane politike. U prvom slučaju ti potezi bi se mogli shvatiti kao taktiziranje, znači relativne trajnosti; u drugom kao komponente jedne dugoročne strategije.

Mirjana Janković

Promene u strategiji italijanskih komunista

Nekoliko uvodnih napomena

Strategija borbe za društveni preobražaj i socijalizam italijanskih komunista, nazvana „italijanski put u socijalizam", nastala je, pre svega, na bazi istraživanja sopstvenog realnog tla, ali i na osnovu razmišljanja i kritičke analize (mada još parcijalne i ograničene) iskustava u zemljama koje izgrađuju socijalizam ili su ga, po sopstvenoj oceni, već izgradile. Time se pokušava uraditi nešto više nego što je samo jednostavno verbalno odbacivanje „modela", naime, usmeravati put ka društvenim promenama manje spektakularno u odnosu na taj „model" (a čini mi se da su upravo takva poslednja istupanja Ž. Maršea, na primer), ali zato ujednačenijim ritmom, bez iznenadnih oštrih zaokreta, koji mogu dovesti i do ozbiljnijih raskida u Partiji (iskustvo ih je poučilo da su u svim oštrim zaokretima trpeli osetne gubitke u kadrovima). Time Italijanska komunistička partija (u daljem tekstu IKP) pokušava da marksističkom analizom sopstvenog tla i kritičkom analizom tuđih iskustava pokaže i teorijski obrazloži neodrživost „jedinstvenog modela" u borbi za socijalizam i socijalističku revoluciju.[1]

---

[1] U takvom pristupu ne možemo a da ne vidimo izvestan uticaj teze R. Luksemburg po kojoj „postaje sve verovatnije da do sloma kapi-

Upravo korišćenje marksističkog metoda „konkretne analize konkretne situacije" karakteristično je za napore ove Partije u celom posleratnom periodu i ono je italijanske komuniste dovelo do ocene da se danas ne radi samo o ekonomskoj, nego i o dubokoj društvenoj krizi, bez obzira na poznate oscilacije, kolebanja, pa i nazadovanja ove Partije. U tom pravcu, za bliže objašnjenje momenata koji su uticali na njihovo sadašnje postavljanje, pored do sada rečenog, važno je istaći i to da su oni, istražujući upravo fenomen fašizma, kao specifičnog režima s masovnom bazom (Toljati), odbacili privilegovanje teze da je važno ko vlada, a ne kako vlada. Davanje prednosti toj tezi dugo je bilo prisutno u međunarodnom radničkom pokretu i nanelo mu je veliku štetu.

Dva elementa koja su kod Toljatija bila posebno isticana, a docnije u Partiji dalje razvijana, produbljivana i osavremenjivana, jesu lenjinizam i nacionalna pozicija radničke klase. Razume se, radi se, pre svega, o lenjinizmu iz perioda priprema ustanka i građanskog rata, ali osavremenjenom kroz pokušaj da se teze iznete u *Imperijalizmu kao najvišem stadiju kapitalizma* prodube i prilagode novim uslovima razvijenog kapitalizma. Radi se, pre svega, o lenjinizmu kao metodu istraživanja uslova u kojima se kreće ljudska zajednica, kao orijentaciji u političkoj borbi. Po mom mišljenju, karakterisanje sadašnje etape kapitalizma kao „državnog monopolističkog kapitalizma" odgovara lenjinističkoj tezi o imperijalizmu kao poslednjoj fazi kapitalizma, jer je „državni monopolistički kapitalizam", po mišljenju italijanskih komunista, upravo ta poslednja imperijalistička faza. (Takvih bi se primera moglo još dosta naći, ali to prevazilazi okvire naše teme.)

Centralno pitanje teorijske razrade i praktične primene italijanskih komunista od završetka drugog svetskog rata naovamo, a posebno posle 1956. godine, jeste *problem socijalističke revolucije u visokorazvijenoj kapitalističkoj zemlji.* Primenjujući Marksovu misao da se proces socijalističke revolucije odvija zahvaljujući unutrašnjim protivrečnostima kapitalističkog društva kao unutrašnja dijalektika samog tog društva i da, prema tome, ne predstavlja izolovan momenat tog razvitka (sem u veoma zaoštrenim kriznim momentima), već dugotrajan proces preobražaja društvenih, ekonomskih i političkih struktura, proces dugotrajne klasne borbe, — italijanski komunisti su u nekoliko poslednjih godina prišli ozbiljnom izučavanju savremenog kapitalizma uopšte, posebno na nacionalnom nivou. To je istovremeno značilo i početak prevazilaženja znatnog zaostajanja komunističkog pokreta na tom planu, s jedne strane, i istraživanje objektivnog okvira unutar koga bi se razrađivala taktika i strategija borbe, s druge strane. Zbog toga je i u razradi naše teme potrebno, barem u najglobal-

talističkog poretka neće doći usled ekonomske krize (teza koja je i danas zastupljena kod svih onih koji zagovaraju dogmatski pristup marksizmu), nego, pre svega, usled političke krize do koje će dovesti svetska politika" (*Kongresi Druge internacionale*, knj. II, „Rad", Beograd, 1956, str. 267).

nijim crtama, izneti rezultate do kojih su italijanski komunisti došli u svojim istraživanjima specifičnosti razvitka italijanskog kapitalizma, odnosno o oceni unutrašnje situacije kao realne osnove na kojoj je zasnovana strategija borbe za društveni preobražaj. To, u stvari, predstavlja traženje odgovora na pitanje da li je moguće putem demokratizacije buržoaske države i dubokim promenama ekonomskih, društvenih i političkih struktura u razvijenim kapitalističkim zemljama otvoriti put u socijalizam.

Uprošćeno govoreći, čitava strategija italijanskih komunista i sve promene koje su u nju unete posle Toljatija predstavlja pozitivan odgovor na to pitanje.

Ocena kapitalizma i unutrašnje situacije Italije

Sadašnju fazu kapitalističkog razvitka italijanski komunisti ocenjuju kao *fazu državnog monopolističkog kapitalizma*, koja, što se tiče Italije, ima svoje specifičnosti upravo zbog posebnog razvitka italijanskog kapitalizma.

Ono što je potrebno odmah istaći jeste činjenica da antikapitalizam italijanskih komunista nije nikad bio, u pravom smislu te reči, izrazito rušilački (izuzev perioda hladnog rata — kada se smatralo da neposredno predstoji krah kapitalizma) u odnosu na postojeći politički sistem u kome su aktivno učestvovali najpre na izradi, a zatim na primeni Ustava, kasnije, od perioda „levog centra" (1963), pa nadalje, na pozicijama konstruktivne opozicije, naime, na pozicijama opovrgavanja i suprotstavljanja merama za koje su smatrali da su uperene protiv interesa radničke klase i najširih društvenih slojeva. Svoju akciju su koncentrisali pretežno protiv monopola i multinacionalnih kompanija, protiv načina akumulacije i proizvodnje, usmerenih isključivo po kriterijumima privatnog profita, koji je, po njihovom mišljenju, glavni uzrok neravnomernog razvitka. Zbog toga je Partija zauzimala pozicije konstruktivne opozicije, nekad i podrške konkretnim merama vlade, smatrajući da svojom snagom osporavanja i pritiska na vladine organe i vladajuće političke snage može vršiti pozitivnu ulogu u razvitku društva.

Ako posmatramo unutrašnji razvitak Italije sedamdesetih godina, videćemo da ga karakteriše ceo niz zaoštrenih protivrečnosti ekonomskog, političkog i društvenog razvitka, čije trajanje i parcijalno i nedovoljno adekvatno rešavanje izaziva duboku krizu koja nije samo ekonomska, već globalna kriza italijanskog društva.

Ekonomska kriza, koja je samo najevidentniji pokazatelj dublje društvene krize, ne odražava samo strukturne slabosti italijanskog kapitalizma (koje vuku koren od samog njegovog nastanka: Sever — Jug), nego su i posledica modela i pravaca razvitka koji više ne odgovaraju naraslim proizvodnim snagama i razvijenijim proizvodnim odnosima. Taj se model pokazao kao

kočnica daljeg razvitka u momentu kad su događaji na svetskom tržištu izazvani dolarskom i petrolejskom krizom, teškoćama u nabavci sirovina (a ceo model razvitka zasnivao se na uvozu sirovina kojih je Italija gotovo lišena) ubrzali njegov krah. Dodatnu teškoću za funkcionisanje takvog modela razvitka predstavljalo je razbijanje sistema niskih nadnica, koji je služio kao podloga tom modelu. Karakteristično je da se u analizi ekonomske krize mnogi italijanski ekonomisti, različito politički orijentisani, slažu u tome da osnovni uzrok leži u dosadašnjem modelu ekonomskog razvitka. Njegove slabosti oni vide u nekoliko najznačajnijih momenata.

To je, u prvom redu, napuštanje razvoja poljoprivrede, odnosno nenamensko i rasipničko trošenje ne malih sredstava namenjenih razvoju Juga (Cassa per il Mezzogiorno), zbog čega su ogromna sredstva (računa se na hiljade milijardi lira) davana za uvoz hrane i drugih poljoprivrednih proizvoda, dok je na hiljade hektara neobrađenog zemljišta prepušteno špekulaciji i pretvarano u građevinska zemljišta, koja su, u izrazitoj nestašici stambenog prostora po velikim gradovima, postala područje unosnih špekulacija i parazitizma. S druge strane, ulaganja u proizvodnju stagniraju ili se vrše pretežno u sektore u kojima se najlakše ostvaruju visoki profiti. Tradicionalni sektori italijanske proizvodnje su se slabo razvijali na račun novih grana, koje su predstavljale motornu snagu čitavog privrednog razvitka. Tipičan primer je razvijanje privatne automobilske industrije, koja je, sa svoje strane, iziskivala ogromna ulaganja u infrastrukturu, pa su veoma znatna sredstva investirana pretežno u privatne autostrade, servisne stanice i slično, čime je zanemaren razvoj javnog saobraćaja, škola i predškolskih i zdravstvenih ustanova, jevtinijih stanova itd.

Kao drugu slabost italijanskog modela privrednog razvitka mogli bismo istaći politiku razvoja energetike koja je, s jedne strane, dovela do izgradnje brojnih rafinerija koje prevazilaze potrebe zemlje, dok su, s druge strane, nedostajale električne centrale, dalekovodi, što se posebno negativno odrazilo na privredni razvoj Juga i platni bilans zemlje za vreme petrolejske krize.

Najzad, i sama državna struktura, nasleđena iz fašističkog perioda, birokratizovana, glomazna i neefikasna, predstavlja kočnicu modernom načinu privređivanja. Decentralizacija državne strukture, formiranjem autonomnih oblasti, predstavlja pokušaj da se razbije kruta birokratska šema upravljanja, ali se još uvek slabo odvija, jer regionalni organi lokalne vlasti, kao i komune, još ne raspolažu sredstvima potrebnim za ulaganja u javnu potrošnju, te su im i mogućnosti autonomnog rešavanja lokalnih problema još veoma ograničene.

Dalje uzroke ekonomskih teškoća kroz koje prolazi Italija možemo naći u sledećim činjenicama: italijanski industrijski aparat je, sem retkih izuzetaka, zastareo ili na putu da zastari, a relativno se slabo ulažu sredstva u naučna istraživanja; još

nisu pronađeni novi industrijski sektori koji bi čitavu privredu povukli napred; italijanska privreda se danas nalazi na marginama svetske kapitalističke podele rada.[2]

Usporen tempo industrijske proizvodnje manifestovao se naročito u 1974. i 1975, tako da je u 1975. bio za 12% niži u poređenju sa 1974. godinom.

Svi ti ovlaš uzeti podaci, koji ilustruju aktuelnu ekonomsku situaciju, samo su pojavni oblici slabosti jednog modela za koji ne samo levica, nego i buržoaski ekonomisti, pa i stručnjaci unutar vlade ističu da ga treba menjati. Pitanje je: kako? Vladajući krugovi su izneli predlog o takozvane dve faze u rešavanju krize i najkrupnijih problema zemlje. Prva faza bi se sastojala u preduzimanju mera za stvaranje materijalnih uslova za prelazak na drugu fazu rešavanja problema i pristupanja drukčijem modelu privrednog razvoja. U tom smislu, kao prva faza, Parlamentu je podnet plan srednjoročnog razvitka koji je obuhvatao rekonstrukciju privrede. Taj plan su komunisti, u suštini, podržali mada su imali ozbiljne zamerke na plan u celini. Naime, oni mu zameraju što je veoma malo rečeno kakvim merama se misli obezbediti razvoj investicija i zaposlenost. Druga zamerka je u tome da je veoma „dramatično" usredsređen na opasnost da zahtevi o povećanju nadnica ne pređu određene granice. Zbog toga komunisti, zajedno sa sindikatima, traže od vlade da jasno precizira okvir svojih obaveza u pogledu prevazilaženja krize. Međutim, upravo je taj plan poslužio socijalistima kao pretekst za obaranje Morove vlade.[3] Još ranije, na svom XIV kongresu (mart 1975), IKP je ponudila detaljno razrađen plan ekonomskog, društvenog i političkog razvoja zemlje kao svoj doprinos razrešavanju ekonomske krize i reformi državne strukture (uključujući vojsku, državnu bezbednost i policiju). I u periodu najnovije političke krize komunisti su dali niz predloga koje bi, po njihovom mišljenju, trebalo uneti u plan i oko njih razviti dijalog zainteresovanih političkih partija. Predlozi komunista bi se sumarno mogli svrstati oko sledećih pitanja: (a) *priroda intervencije javnog sektora u vezi s krizom*. Ta bi intervencija na javnom sektoru (državnom i lokalnom), po njihovom mišljenju, morala biti usmerena prvenstveno na društvenu potrošnju, na razvoj proizvodnje i investicija javnih ustanova i preduzeća sa državnim učešćem, na uticaj i kontrolu rekonstrukcije javnog proizvodnog aparata koja bi se usmeravala u pravcu stvaranja novih proizvodnih kapaciteta; (b) *ciljevi srednjoročnog plana* koji bi se sastojali u izboru industrijskih sektora u kojima treba koncentrisati investicije i napore istraživanja i razvoja, znači, tačno određivanje prioriteta. U te ciljeve spada i briga o izvozu uz sprovođenje politike koja pod-

[2] Podaci o unutrašnjoj situaciji Italije uzeti iz materijala sa XIV kongresa IKP („Unita", 19. 3. 1975) i podataka ISTAT-a (državni statistički ured) za 1975.

[3] Kriza vlade otvorena je decembra 1975, a razrešena februara 1976. godine obrazovanjem jednobojne demohrišćanske vlade pod predsedništvom A. Mora.

stiče „ozbiljno i kvalitetno" prisustvo italijanske privrede na spoljnom tržištu „unutar novog okvira svetske ekonomske saradnje, a naročito jačanje italijanske inicijative prema zemljama trećeg sveta"; (c) *industrijska rekonverzija* koja ne sme biti prepuštena spontanom i nekontrolisanom izboru preduzeća ili industrijskih i privatnih grupa, već usmeravana i rukovođena u pravcu interesa čitave zajednice, odnosno u pravcu širenja i jačanja proizvodne baze zemlje, pa, prema tome, i zaposlenosti.[4] Ukratko, italijanski komunisti smatraju (a to je izneto i u Zajedničkoj deklaraciji IKP — KPF)[5] da kapitalistički sistem nije kadar da izađe iz krize, odnosno da obezbedi dalji razvoj proizvodnih snaga, zajedno s razvojem nauke i tehnike, poboljšanjem standarda ljudi, razvojem kulture i ljudskih vrednosti. Polazeći od takve ocene, IKP smatra da su radnička klasa i narodne i demokratske snage u stanju da obezbede socijalni i demokratski razvitak i u tom cilju su italijanski komunisti i razradili svoju koncepciju progresivnog razvitka demokratije i privrede na putu u socijalizam, koji predstavlja „najviši momenat demokratije".

Iz ovakvog postavljanja italijanskih komunista prema problemima daljeg ekonomskog razvitka zemlje i iz njihovog nastojanja da se nađu rešenja za izlaz iz krize mogu se izvući najmanje tri zaključka: (1) Nastojanje Partije da se afirmiše kao značajna nacionalna snaga koja u svim domenima unutrašnje situacije (a i spoljne, što će se videti kasnije) želi da se afirmiše. „Nacionalna nezavisnost Italije je najviše dobro Italijana... naša generalna perspektiva je uvek bila i jeste rešavanje problema radnika i zemlje, obnova društva, obezbeđenje normalnog građanskog života... Treba raditi na tome da zemlja na pozitivan način izađe iz krize i da joj se otvori perspektiva nacionalnog razvitka", kaže Berlingver u referatu na XIV kongresu Partije. (2) Suštinu novog pravca i novog modela ekonomskog razvitka koji predlaže IKP čine strukturne reforme, odnosno postepen i raščlanjen ritam preobražaja i plansko određivanje prioriteta. Osnovni mehanizam koji treba da to omogući i da dovede do harmoničnijeg i uravnoteženijeg razvitka proizvodnih snaga je „demokratsko programiranje" (u stvari, planiranje). Zbog sve veće koncentracije i integracije monopolističkog kapitala, narastanja njegove ekonomske i političke moći, što se manifestuje kroz sraščivanje političke vlasti s ekonomskom vlašću krupnih monopolističkih grupa, komunisti u daljem ukrupnjavanju i razvoju javnog sektora privrede (na nacionalnom i lokalnom nivou) vide značajnu komponentu u ekonomskom i društvenom razvitku zemlje, mogućnost realizovanja ekonomskog programiranja, kao i mogućnost učešća radnika u kontroli i upravljanju. (3) Iz takvog postavljanja ponikao

[4] U pogledu rekonstrukcije industrije komunisti su sugerirali programske orijentacije na Institutu „Gramši" u Pijemontu aprila 1975. godine i na konferenciji u Riminiju na kojoj su zajednički sve tri sindikalne centrale raspravljale o preobražaju proizvodnje i porastu zaposlenosti.

[5] „Unita", 18. 11. 1975.

je novi stav, naime, shvatanje da se revolucionarno rešenje ne rađa automatski iz duboke ekonomske krize ako ne postoji odgovarajuća politička inicijativa koja doprinosi sazrevanju krize i njenom razrešavanju u progresivnom pravcu. Prema tome, po mišljenju italijanskih komunista, pred radničkom klasom se nalazi novo iskustvo, iskustvo preuzimanja „nacionalne odgovornosti" i u periodu pre zauzimanja vlasti kako bi se sprečilo pogoršavanje opšte situacije.

Osnovni elementi strategije u nacionalnim okvirima

Da bismo genezu strategije italijanskih komunista o društvenom preobražaju stavili u što adekvatnije istorijske okvire i razbili izvesna ustaljena shvatanja koja obnovu te strategije, kao i uopšte progresivnija kretanja u pojedinim komunističkim partijama u kapitalističkim zemljama, vide prvenstveno u neposrednom uticaju koji je na te partije izvršio XX kongres KPSS, potrebno je, barem ukratko, pokazati da su sve sadašnje „novine", bar što se tiče IKP, bile prisutne, istina, tek u začetku, i u periodu koji je prethodio hladnom ratu. Hladni rat je zakočio progresivniji i nedogmatskiji razvitak ove Partije, vezujući je tesno uz Sovjetski Savez i KPSS sa svim konzekvencama koje su iz toga proizašle. Ne negirajući značaj i istorijsku ulogu XX kongresa KPSS, prvenstveno stvaranjem povoljnije klime za samostalniji razvitak pojedinih partija, posebno onih koje su i ranije pokušavale da se relativno samostalnije postave prema problemima sopstvene zemlje, barem u domenu teorije i nacionalne politike, kakva je bila i IKP, čine nam se nenaučnim shvatanja koja nove prodore u pojedinim partijama vezuju za taj kongres. Pokušaćemo da naše mišljenje potkrepimo i nekim stavovima Toljatija odmah po njegovom dolasku u zemlju (marta 1944).

Osnovne elemente koncepcije o „italijanskom putu u socijalizam" nalazimo već u prvim javnim istupanjima Toljatija. Ti će elementi na VIII kongresu IKP i neposredno posle njega, posebno u Jaltskoj promemoriji (1964), biti dalje razrađivani i teorijski uobličavani u celovitiju koncepciju revolucije u visokorazvijenoj zemlji. U govoru Toljatija na Napuljskom partijskom aktivu aprila 1944. godine se već ističu sasvim novi stavovi u pogledu puta kojim treba ići u borbi za socijalizam u Italiji. On je tada rekao: „predložićemo italijanskom narodu da od Italije stvori demokratsku republiku sa ustavom koji će garantovati svim Italijanima sve slobode: misli i govora, štampe, udruživanja i sastajanja, religije i kulture i pravo malom i srednjem vlasniku na prosperitet ... To sasvim sigurno znači da nećemo predložiti sistem koji se bazira na postojanju ili prevlasti jedne partije. U jednoj progresivnoj i demokratskoj Italiji treba da postoje i postojaće različite par-

tije, shodno različitim ideološkim strujama i postojećim interesima italijanskog stanovništva"[6].

Isto tako, i u današnjoj spremnosti Partije da preuzme „svoj deo odgovornosti" u upravljanju zemljom možemo uočiti kontinuitet s nekim ranijim stavovima. Govoreći septembra 1944. godine na Konferenciji rimske federacije, Toljati je, između ostalog, rekao: „Nova partija je partija radničke klase i naroda i ne ograničava se više samo na kritiku i propagandu, nego i utiče na život zemlje pozitivnim i konstruktivnim delovanjem"[7]. Isto tako jasan kontinuitet sa sadašnjim stavovima nalazimo i u Programskoj deklaraciji VIII kongresa IKP, u kojoj se kaže: „Demokratske institucije se mogu razvijati kao stvarna osnova jednog sistema koji, suprotstavljajući se prevratničkim pokušajima monopolističkih grupa i razbijajući osnovu njihove moći, napreduje prema socijalizmu". I dalje: „Parlamentarni sistem, poštovanje principa slobodno izražene većine, metod utvrđen Ustavom radi obezbeđenja da se većine slobodno i demokratski formiraju, ne samo da su u skladu sa sprovođenjem dubokih društvenih reformi i izgradnjom socijalističkog društva, nego i olakšavaju i obezbeđuju u današnjim uslovima osvajanje većine od strane partija radničke klase, kontakt i saradnju s ostalim socijalnim i političkim snagama, dolazak nove vladajuće klase unutar koje je radnička klasa odlučujuća snaga... Posebno ne postoji ni jedan princip koji isključuje pluralitet partija u zemlji i na vlasti za vreme izgradnje socijalističkog društva i slobodno konfrontiranje među različitim ideologijama."[8]

Ovi momenti pokazuju da „novi" elementi koje danas srećemo u strategiji i politici Partije predstavljaju, u stvari, razradu, produbljivanje, teorijsko uobličavanje i osavremenjivanje tih stavova, razume se, shodno problemima savremenog kapitalizma.

Ako bismo želeli da ukratko okarakterišemo proces koji se odvija u IKP, čini se da bismo to najadekvatnije izrazili samom njihovom definicijom tog procesa kao *obnove u kontinuitetu*. Osnovne elemente te obnove mogli bismo sažeti u nekoliko ključnih momenata: (1) demokratski put u socijalizam kroz pluralitet političkih snaga u borbi za socijalizam i u periodu izgradnje socijalizma; (2) mogućnost opozicije da dođe na vlast kad većina izgubi poverenje širokih narodnih masa; (3) okupljanje najširih slojeva društva, uključujući srednje slojeve, gradsku i seosku sitnu i srednju buržoaziju, oko radničke klase, kao hegemone snage društva, u „istorijski blok" socijalnih snaga kadrih da ponesu borbu za društveni preobražaj i „istorijski kompromis" kao politički izraz tog širokog savezništva; (4) dalje razvijanje buržoaske demokratije, uz garantovanje svih sloboda, jačanjem autonomije i značaja Parlamenta i širenjem mreže vanparlamentarnih oblika „direktne demokratije", uključujući i demokratiju u preduzećima,

[6] „Critica marxista", br. 4—5/1964.

[7] Ibid.

[8] Programska deklaracija za VIII kongres IKP.

odnosno pravo radnika na odlučivanje; (5) nacionalna i autonomna funkcija Partije u razradi taktike i strategije borbe za socijalizam i odnos prema problemu internacionalizma definisan kao „jedinstvo u razlikama".

Druga etapa demokratske revolucije

Kad italijanski komunisti govore da se zemlja danas nalazi u drugoj etapi demokratske revolucije, onda treba imati u vidu da oni, za razliku od nekih drugih partija (na primer, KPF), borbu za socijalizam nisu nikad podvajali na dve etape: najpre etapa borbe za demokratiju iza koje nastupa etapa direktne borbe za socijalizam. U njihovoj strategiji to je uvek bio jedinstven proces tesne povezanosti borbe za demokratiju s borbom za socijalizam, „jer borbu za punu demokratiju smatrali smo i smatramo kao integralni deo transformacije usmerene ka socijalizmu"[9]. Druga faza tog jedinstvenog procesa znači za Partiju borbu za bogatiju, sadržajniju demokratiju u koju će se svesno unositi određeni socijalistički elementi „kako bismo demokratiju definitivno zaštitili od svake opasnosti od involucije"[10]. Iz svih nama dostupnih materijala ove Partije proizlazi da ona borbu za socijalizam ne shvata kao jednu određenu i fiksiranu fazu istorijskog razvitka, već kao svakodnevnu borbu koja napreduje korak po korak, zajedno s borbom za demokratiju. Razume se da ova druga etapa demokratske revolucije (koju su komunisti postavili kao tezu na XIV kongresu) nije još dovoljno razrađena ni precizirana i da će zbog toga zahtevati dalje napore radi njenog produbljivanja i konkretizovanja. Međutim, već je sada jasno šta italijanski komunisti podrazumevaju pod socijalističkim elementima na sadašnjoj etapi borbe za socijalizam. To je, pre svega, isticanje nekih načelnih stavova i određenih pokušaja da se oni u praksi provere uvođenjem određenih tipova „direktne demokratije".[11] Načelni stavovi bi se mogli sažeti u sledećem: razvitak demokratije koja prevazilazi granice tradicionalnog parlamenta; „ekonomsko programiranje" rukovođeno principima društvene koristi; dalje obogaćivanje sadržine demokratije ne samo uspostavljanjem oblasti, već i širenjem mreže decentralizovanih i bazičnih organa demokratije; obezbeđenje pluralističke i predstavničke demokratije na putu izgradnje nove demokratije. „Zbog toga je za nas razvitak instrumenata i institucija direktne demokratije osnovni i neophodan zadatak, ali zadatak koji ne sme da bude suprotstavljen aktivnom

[9] Berlingverov intervju „Rinascita", 25. 4. 1975.

[10] Ibid.

[11] Pojedini organi „direktne demokratije" su uspostavljeni i funkcionišu. To su, pre svega, fabričke skupštine, saveti delegata, na nivou pogona i fabrike. Uspostavljaju se saveti i na regionalnom nivou. Zatim, tu se ubrajaju i skupštine škola i saveti školskih delegata, kvartovski komiteti i slično.

radu unutar institucionalnog i pluralističkog okvira na garantovanju građanskih sloboda, sloboda manjina, pojedinaca."[12]

Da bi bilo jasno šta italijanski komunisti podrazumevaju pod „direktnom demokratijom", citiraćemo deo Berlingverovog referata na XIV kongresu o tom pitanju: „Razvoj bazične demokratije se kod nas shvata kao nešto što, s jedne strane, doprinosi rešavanju problema širokom participacijom i inicijativom građana i što, s druge strane, može predstavljati solidne osnove predstavničkim institucijama demokratske države."[13]

Samokritički se osvrćući na činjenicu da se u prošlosti „u nekim našim formulacijama, a naročito u iskustvima koja su u toku u drugim zemljama, nije u principu negirao pluralizam, ali je on praćen ustavnim proklamiranjem komunističke partije kao partije koja rukovodi državom i od koje druge partije zavise, pokazujući time da se postojanje drugih partija, osim komunističke, posmatra kao ostatak ranije strukture, predodređen da bude apsorbovan... što konkretno znači da se drugim partijama negiralo pravo da budu stvarna opozicija"[14], italijanski komunisti žele da istaknu da danas pluralizam poprima nov i specifičan značaj, odnosno da je opstanak drukčijih formacija, čak i unutar radničkog pokreta, osnov demokratije bez koga se ne može graditi socijalizam. Drugim rečima, komunisti smatraju da se ne samo u prelaznom periodu od kapitalizma ka socijalizmu, nego i u periodu izgradnje socijalističkog društva ne ukida buržoaska demokratija, nego se dopunjuje novim, socijalističkim sadržajima. Sama koncepcija pluralističke demokratije, otvorena ka socijalizmu u prelaznom, kao i u periodu izgradnje samog socijalističkog sistema, nužno postavlja na dnevni red i pitanje diktature proletarijata. Mada italijanski komunisti nisu to pitanje postavili otvoreno kao KPF (ako izuzmemo Toljatijev intervju u „Nuovi argomenti" u kome je aludirao na taj problem, ne razrađujući ga), nesumnjivo je da to pitanje ostaje otvoreno i da će zahtevati teorijsku razradu shodno savremenim uslovima. Za sad oni ćutke prelaze preko tog problema.

Iz svega što je do sada rečeno proizlazi da je osnovna polazna tačka borbe za socijalizam puni razvoj demokratskog sistema, jer je to, po mišljenju italijanskih komunista, u današnjem istorijskom trenutku teren koji otvara povoljne mogućnosti za afirmisanje rukovodeće uloge radničke klase i za jedinstvo progresivnih snaga. S druge strane, jedinstvene masovne borbe poslednjih godina, jedinstvo akcije sve tri sindikalne centrale, koje su u borbi počele da prevazilaze usko revandikativne okvire i da se sve više uklapaju u borbu za opšte političke ciljeve društvenog preobražaja, uslovile su otvaranje procesa izgradnje novih političkih odnosa među snagama levice, osobito među sindikatima. Objedinjavanje sve tri sindikalne centrale u jedinstvenu organi-

---

[12] „Rinascita", 24. 10. 1975.

[13] „Unita", 19. 3. 1975.

[14] G. C. Pajetta, „Rinascita", 28. 11. 1975.

zaciju, o čemu će se doneti konačna odluka na narednim kongresima sve tri centrale, ojačalo je i omasovilo sindikalne borbe. Približavanje raznih komponenti radničkog i masovnog narodnog pokreta izrazilo se i u njihovoj jedinstvenoj oceni da izlaz iz konkretne krize koja duboko potresa italijansko društvo neće u sadašnjem momentu biti moguć bez duboke obnove društva i države.

Osim toga, izmenjeni sadržaj borbe u fabrikama, odnosno borba radničke klase za novu organizaciju rada; za takvu reformu školstva i obrazovanja koja bi ukinula tradicionalne privilegije i reprodukovanje birokratskih slojeva, bliže povezala rad i školu otvarajući šire vrata radnim slojevima, reformišući programe obrazovanja; za reorganizaciju sistema zdravstvenog i socijalnog osiguranja; za ubrzavanje i proširivanje stambene izgradnje; za diverzifikaciju proizvodnje i kontrolu kvaliteta; za adekvatniji raspored investicija itd. — ukazuje na sve tešnju povezanost ekonomske i političke borbe, borbe radnika za poboljšanje njihovog materijalnog položaja i borbe za društveni progres. Svi ti momenti promenjene društvene i političke klime znaci su, po našem mišljenju, sazrevanja uslova u zemlji za progresivniji zaokret u politici i za radikalnije rešavanje ekonomske i društvene krize.

Pozitivne mogućnosti koje se, u sadašnjim uslovima ozbiljne i teške ekonomske i društvene krize, objektivno otvaraju i koje komunisti sagledavaju u borbi za društveni progres ogledaju se ne samo u zrelosti italijanskog društva za društvene promene, politizaciji masa, organizovanom stupanju u borbu najširih katoličkih masa, nego i u snazi i porastu političkog uticaja i prisustva komunista u zemlji, posebno na planu lokalne administracije, što predstavlja specifičnost i složenost italijanske političke situacije. (Posle lokalnih izbora održanih 15. juna 1975. godine snaga i uticaj komunista su još više ojačali. Oni su dobili 33,4% od ukupnog broja glasova, a levica u celini 47,2%.)

Politika savezništva — „istorijski kompromis"

Sprovodeći taktiku neposredne situacije, naime, polazeći od neposrednih i konkretnih problema, IKP je procenila da je situacija u zemlji takva da jasno ukazuje na promenu političke klime u korist levih orijentacija (i nedavni kongres PSDI, jedne od do sada najdesnijih socijaldemokratskih partija, to jasno pokazuje), te je i izašla s proširenom koncepcijom savezništva formulisanom kao „istorijski kompromis". To je formula koja treba da označi otvaranje procesa koji najširim okupljanjem svih slojeva društva i saradnjom njihovih političkih predstavnika u vladi može naći rešenje krize i obezbediti vladajuću demokratsku alternativu dosadašnjim vladinim formulama. Ne zaboravimo da je čitava politika „levog centra" značila kompromis Socijalističke partije, na njenu štetu, i u značajnijim principijelnim pitanjima, mada nije mnogo uzbuđivala domaće političke snage, a još manje one u inostranstvu. S druge strane, jedna komunistička partija koja se

odlučila, na osnovu analize sopstvene stvarnosti, istorijskog razvitka, tradicija i rezultata do kojih je došla, na pluralističku demokratiju mora računati s tim da će morati praviti kompromise sa svojim partnerima ako želi da očuva savez i da zemlju kreće napred. Po mom mišljenju, bitno je da li će kompromis predstavljati odstupanje od opšteg strateškog cilja, a to može samo budućnost pokazati.

Međutim, nesumnjivo je da je u sadašnjoj strateškoj koncepciji italijanskih komunista problem savezništva čvorno pitanje. Ono je kao takvo postavljeno i na XIII kongresu (1972), da bi pred XIV kongres dobilo svoju posebnu karakterizaciju kao „istorijski kompromis".

Uslovi u kojima danas deluje Partija, a koji su drukčiji od onih u kojima je Gramši izgrađivao svoju koncepciju „istorijskog bloka", to jest bloka socijalnih snaga znatno šireg od onoga u ranijim socijalističkim revolucijama, nametnuli su potrebu da se marksistička teorija o saveznicima radničke klase šire postavi i prilagodi novim uslovima. Taj blok je morao da postane razuđeniji i da obuhvati i srednje slojeve, uključujući i srednju seosku i gradsku buržoaziju, dakle, i one buržoaske slojeve koji su zainteresovani, iz ličnih pobuda, za borbu protiv krupnih monopola i multinacionalnih kompanija.

U teorijskom koncipiranju problema savezništva od strane italijanskih komunista padaju u oči neki novi momenti na koje želimo ukazati.

1) Problemu savezništva nije se prišlo kao problemu samo socijalnog, već i političkog saveza, odnosno kao problemu odnosa radničke klase s drugim političkim snagama koje nisu direktni predstavnici radničke klase, ali imaju bazu u narodnim masama i spremne su, ako za to postoje uslovi (objektivni i subjektivni), da zajedno s radničkom klasom sprovode jedinstvenu aktivnost usmeravanu od strane socijalističkih snaga.

2) Savez socijalnih snaga proširen je na sve socijalne slojeve koji se u antimonopolističkoj, antikapitalističkoj i antifašističkoj borbi mogu naći, usled promena koje nastaju u savremenom kapitalizmu, na istim pozicijama na kojima se nalazi i radnička klasa. Kroz proces objedinjavanja svih tih snaga došlo bi se i do nove većine koja bi predstavljala „demokratsku alternativu" vladajućem bloku.

3) Cilj ovako široko koncipiranog saveza socijalnih i političkih snaga nije direktno revolucionaran (u klasičnom smislu tog pojma), odnosno cilj saveza nije neposredan i frontalan klasni sukob čiji bi isključiv i neposredan cilj bio zauzimanje vlasti, već postepenim demokratskim putem ostvarivanje reformi svih društvenih, ekonomskih i političkih struktura zemlje, što treba da dovede, u krajnjoj instanci, do socijalističkog preobražaja.

4) Savez socijalnih i političkih snaga počiva na strategiji reformi, koja se razrađuje utvrđivanjem prelaznog programa preobražaja društvenih struktura i načina proizvodnje. Neposredan cilj saveza nije socijalizam, već dalje razvijanje i širenje demo-

kratije koja bi već na sadašnjoj etapi imala određene socijalističke elemente i na kraju se razvila u „demokratiju dovedenu do kraja".

5) Valjanost i funkcionisanje saveza proširuje se i na period posle osvajanja vlasti. Savez se, dakle, ne postavlja samo u funkciji osvajanja vlasti, nego se njegova uloga proteže i na period posle zauzimanja vlasti, i u tome je, po mom mišljenju, njegova „istoričnost" i strategijski karakter.

6) U koncepciji savezništva ističu se, pored interesa radničke klase, i interesi onih slojeva koji su od nje dosta udaljeni, ali ih kriza kapitalizma, kao i snažan razvitak naučno-tehničke revolucije i ogroman porast uticaja multinacionalnih kompanija, objektivno približava radničkoj klasi. Borba za te interese manifestuje se kroz angažovanje radničke klase i njenih sindikalnih i političkih organizacija i kroz razvijanje masovnog narodnog pokreta u ponudi rešenja za krupne nacionalne probleme. Kroz takvo postavljanje jača nacionalna uloga radničke klase, čime se sprečava širenje baze desnice i obezbeđuje dalje pomeranje novih slojeva stanovništva ka levici i demokratskim pozicijama.

Iako je „istorijski kompromis" izazvao mnoge dileme, nedoumice, nerazumevanja i odbacivanja, on je još uvek centralna tema o kojoj se diskutuje ne samo u Italiji, nego i van njenih granica. On se postavlja kao problem odnosa prema komunistima koji je do te mere sazreo da većina Italijana smatra da se mora otvoriti dijalog s komunistima jer je to snaga s kojom se mora računati. Ukoliko je to pitanje u zemlji zrelije, utoliko je jači pritisak spolja da se ne prave nikakve kombinacije sa komunistima u vladi (podsećamo na pretnje Kisindžera, Forda, komandanta NATO pakta).

Bliža analiza same formule „istorijskog kompromisa" otkriva dva njegova podjednako značajna aspekta. Naime, on se javlja i kao politički predlog i kao perspektivna strateška linija. To jasno proizlazi iz Berlingverovih reči: „on jeste predlog (misli se na predlog za ulazak u vladu), ali u mnogo širem i višem smislu, jer je, osim partijama, upućen svim građanima demokratskih osećanja, celoj zemlji. Zbog toga ga radije nazivamo strategijom, i to strategijom ne samo IKP, već cele zemlje da bi se izašlo iz krize, da bi se zemlja obnovila, spasla i razvila demokratija. U tom smislu je „istorijski kompromis" mnogo naprednij teren borbe i istovremeno izazov koji Partija upućuje svim drugim demokratskim snagama"[15].

Mnogi su u Italiji, a i van njenih granica, skloni da u „istorijskom kompromisu", upravo stoga što je koncipiran kao dugotrajna strategija, vide „oportunizam", „socijaldemokratizam", „revizionizam" ove Partije. Smatramo da takvo shvatanje nije marksističko jer ne vodi računa o unutrašnjim i spoljnim uslovima koji su diktirali takvu strategiju. Podsetimo samo da je Lenjin u periodu lansiranja parole o ustanku oštro napao svoje najbliže sarad-

[15] „Unita", 19. 3. 1975.

nike koji se nisu slagali da je momenat pogodan za dizanje ustanka. U vreme Brestlitovskog mira Lenjin je govorio da se u tom momentu mora ostaviti teren imperijalizmu da bi se boljševici održali na vlasti. Godinu dana kasnije on je u unutrašnjoj politici isticao potrebu popuštanja kako bi se moglo napredovati u izgradnji socijalizma.

SPI — IKP

Posle kraha vlade „levog centra", u čije održavanje su socijalisti uložili dobar deo svog političkog kapitala, počeo se menjati njihov stav prema komunistima koji se, s neznatnim oscilacijama, zaoštravao od 1956. godine. Izbori od 15. juna 1975. godine razbili su dva osnovna motiva kojima su se socijalisti rukovodili da uđu u vladu „levog centra": prvo, pokazalo se da hegemonija demohrišćana nije više tako sigurna i verovatno će i dalje slabiti i, drugo, poljuljano je uverenje socijalista da su oni najpogodnija snaga levice koja može da vrši vladajuću funkciju. Izrazito poverenje koje su birači dali levim partijama, posebno komunistima, izazvalo je preispitivanje linije i politike unutar svih političkih partija većine, naročito u Socijalističkoj partiji. „Komunističko pitanje", to jest odnos prema komunistima, postalo je u zemlji uopšte, pa i u Socijalističkoj partiji, pitanje koje se tesno povezuje ne samo s krizom do tada vladajuće formule, nego i s krizom klase koja je do tada rukovodila zemljom.

Nužnost otvorene diskusije SP i KP veoma ozbiljno je pokrenuta na XIV kongresu IKP, a sada je na Kongresu SP (marta 1976) to bilo jedno od središnjih pitanja. Bez rešenja problema međusobnih odnosa te dve istaknute snage radničke klase teško je zamisliti brži i kvalitativno novi razvitak njenog jedinstva. Ističući taj problem, Berlingver je na XIV kongresu IKP potvrdio značaj jedinstva i uloge marksističke levice, dodajući da tu ulogu i značaj treba posmatrati u funkciji izgradnje nove, široke i demokratske većine. Po njegovom shvatanju, efikasna, a ne suprotstavljena i u različitim pravcima usmerena, akcija socijalista i komunista predstavlja bitan uslov da bi se pokrenula obnova svih snaga, podrazumevajući i katoličke. To se jedinstvo, po Berlingveru, mora i može ostvarivati jedino kroz uvažavanje razlika i poštovanje pune autonomije obe partije.

Zbog svog podređenog položaja u odnosu na Demohrišćansku partiju Socijalistička partija nije uspela da mnogo uradi u vladi gotovo za 15 godina svog učešća.[16] U poređenju sa komunistima, socijalisti su se pokazali i na lokalnom planu (gde se može vršiti upoređenje) manje efikasni u vlasti, a na planu idejnog i političkog uzdizanja sopstvenog članstva organizaciono labilni i nedovoljno angažovani. Pa i ulazak SP u vladu u izrazito

[16] U tom periodu donet je Statut radnika, kojim su radnici dobili pravo sindikalnog organizovanja u preduzeću; izvršena je decentralizacija državne administracije stvaranjem autonomnih oblasti.

nepovoljnim uslovima i bez dovoljno čvrstih garantija da će se zajednički prihvaćen program reformi i ostvariti pokazuje da ni u oceni unutrašnje situacije ni u političkoj proceni sopstvenih mogućnosti nije bila dovoljno realna.[17] Takvo ponašanje SP bilo je uslovljeno, pored ostalog, i njenom dugotrajnom unutrašnjom razjedinjenošću. Podsećamo na rascep u Rimu 1963. godine oko prihvatanja politike „levog centra", koji je doveo do istupanja iz SP njenog levog krila (većine); na oštar sukob unutar partijske većine oko prvih iskustava „levog centra"; na kratkotrajno ujedinjenje sa socijaldemokratima itd. Pokušaji da se ta razjedinjenost prevaziđe ostali su sve do danas bez značajnijih rezultata. Treba ipak istaći da se prvi put posle kraha frontističke politike 1956. godine na Kongres izašlo sa jedinstvenim izveštajem Direkcije. Iz toga bismo mogli izvući zaključak da je sistem struja u SP oslabio. Međutim, i dalje je ostala struktura koju bismo mogli nazvati strukturom više centralističkih grupa, odnosno degeneracijom struja u grupe. To potvrđuju podaci sa regionalnih kongresa na kojima su birani delegati za Kongres, kao i odlaganje Kongresa (najpre je bio zakazan za februar), koje je samo po sebi indikativno u pogledu situacije u partijskom vrhu. Na regionalnim kongresima struja De Martina dobila je 45% delegata, Manćinijeva 18%, Bertoldijeva 4%, Nenijeva 15% i Lombardijeva 18%. Prema tome, kao osnovnu slabost Socijalističke partije i objašnjenje za njenu nedovoljnu efikasnost mogli bismo naći u nestabilnoj organizacionoj strukturi, koja kao takva nije u stanju da čvršće veže članstvo i rukovodstvo, članstvo i birače, barem oko krupnih tema društvene i ekonomske politike. Zbog toga je i organizaciono preustrojstvo SP bilo na dnevnom redu Kongresa. O organizacionim slabostima SP veoma se ozbiljno diskutovalo i u pretkongresnim pripremama, ali su i u toj diskusiji zapaženi vrlo različiti stavovi i predlozi kako te slabosti prevazići.

Previranja u Socijalističkoj partiji i preispitivanja njene dosadašnje politike, strategije i perspektiva koje nudi zemlji mogu se posmatrati i kao posledica nastojanja ove partije, stešnjene između demohrišćana i komunista, da pronađe sopstveno mesto i odredi sopstvenu ulogu i identitet. Zbog toga su, kao zadatak koji Kongres treba da reši, postavili promenu političke ravnoteže, stvaranje novih odnosa kako sa demohrišćanima tako i sa komunistima. Traženje puta u rešavanju tih problema izazvalo je različite stavove, čak i suprotstavljene, u pojedinim strujama. Ta je podeljenost uočljiva, pre svega, na pitanju daljih perspektiva zemlje, konkretno, na pitanju puta razrešavanja krize. De Martino, na primer, podržava dalje jačanje novih odnosa demohrišćana i socijalista, uz istovremenu podršku ili bar otvaranje pregovorâ sa IKP; Đoliti smatra da je učešće komunista u vladi „moguće", ali nije neophodno; Neni, pak, podržava jaku vladu koja bi obu-

---

[17] Gotovo sve ove ocene preuzete su iz izlaganja pojedinih socijalističkih rukovodilaca u pretkongresnim pripremama („Mondo operaio", jul 1975, oktobar 1976).

hvatila i komuniste ili bi se, u najmanju ruku, na njih oslanjala; Lombardi je takođe za jaku vladu, ali koja prethodno mora da ostvari dijalog sa komunistima; Mančini traži neposredan ulazak komunista u vladu, ali da se socijalistima obezbede jake pozicije, naime, da u vladi drže ključne privredne resore.

Međutim, i pored svih tih razlika među socijalističkim strujama u pogledu odnosa prema komunistima i demohrišćanima, potrebno je ipak istaći da Socijalistička partija, posmatrana u celini, teži promeni odnosâ sa IKP. Ona ulaže napore da se, uprkos razlikama, razvije zajednička inicijativa i akcija oko traženja rešenja za probleme koji se odnose na opšte pravce ekonomske i socijalne politike, na odbranu sloboda i demokratskih institucija, kao što se već dešava na lokalnom nivou vlasti. O problemu saradnje na partijskom nivou razvila se između ove dve partije veoma široka diskusija u kojoj su prisutna gotovo sva pitanja koja su i do sada ležala u osnovi razmimoilaženja.

Mada su se ideološka razmimoilaženja, koja vuku korene iz velikog rascepa radničkog pokreta iz dvadesetih godina ovoga veka, znatno ublažila obnovom koja se permanentno vrši u IKP, ona i dalje traju i predstavljaju jednu od prepreka još bržeg razvijanja i učvršćivanja jedinstva radničke klase. Možda se uzrok održavanja starih ideoloških raspri između SP i IKP, od kojih mnoge nemaju realnog osnova, može naći u bojazni socijalista da će oni daljom obnovom IKP izgubiti sopstveni identitet. Svakako će od odgovora komunista na tu bojazan i od njihovog postavljanja prema SP kao autonomnoj, istorijski opravdanoj političkoj partiji radničke klase, koja ne želi da se identifikuje sa IKP, u velikoj meri zavisiti dalji razvitak tih odnosa. Komunisti su, sa svoje strane, priznali „veliku vrednost napora SP, koja je u centar svog predstojećeg kongresa stavila obnovu italijanskog društva i perspektivu socijalizma". To su komunisti ocenili kao pozitivnu činjenicu. Opredeljenje socijalista za „socijalističku alternativu" smatramo ozbiljnim strateškim i političkim zaokretom. Međutim, s obzirom na to da on treba da se odvija unutar veoma nesigurne političke ravnoteže i teške ekonomske i društvene krize, mislimo da su neminovne dalje oscilacije SP između kontradiktornih pozicija. To se potvrdilo i u vreme najnovije političke krize koju su otvorili socijalisti. Naime, na sastanku Direkcije SP (decembar 1975, dvadesetak dana pre izbijanja krize vlade) De Martino je bio odlučno protiv otvaranja krize navodeći sledeće razloge: (a) ozbiljno opadanje proizvodnje, što ne dozvoljava paralisanje i vakuum vlasti; (b) nastojanje da se ne ometaju pozitivni procesi koji se zapažaju unutar demohrišćana i socijaldemokrata (Saragatovo zalaganje za saradnju sa komunistima); (c) sprečavanje raspuštanja Parlamenta i raspisivanja prevremenih izbora.

Na sadašnjem stepenu razvoja diskusije između socijalista i komunista veoma je aktuelan problem odnosa između strategije i taktike, između sadašnje politike i sutrašnje perspektive. To je, u suštini, problem odnosa između socijalizma i demokratije.

Na strani socijalista postoji sklonost da komunistička opredeljenja za pluralističku demokratiju, za „istorijski kompromis" itd. ocene kao nerealna i dvosmislena. Oni nisu imuni ni od preuveličavanja postojećih razlika. Komunističku strategiju „istorijskog kompromisa" socijalisti su ocenili kao pokušaj da se učvrsti status quo, pruže garantije vladajućem demohrišćanskom bloku i time uspori razvitak zemlje u smislu izmene postojećeg sistema. Razume se da ovako oštre ocene nisu zvanične ocene, ali se u diskusiji veoma često susreću. Zvaničnu kritiku „istorijskog kompromisa" dao je De Martino na Kongresu i u pretkongresnoj diskusiji. U suštini, toj koncepciji zameraju što je koncipirana „istorijski", naime, kao dugotrajnija koncepcija, a socijalisti prihvataju kompromise vremenski ograničene i oko konkretnih pitanja. S druge strane, oni ističu da takva perspektiva, to jest dugotrajnost kompromisa sa demohrišćanima na izvestan način slabi borbu za socijalizam, koja je, po njihovom mišljenju, danas na dnevnom redu s obzirom na duboku krizu kapitalističkog sistema uopšte, a posebno u Italiji.

Drugi prigovor socijalista na račun „istorijskog kompromisa" tiče se shvatanja prirode Demohrišćanske partije i stava prema njoj kao celini. Socijalisti smatraju da ta partija, bez obzira na liberalnija strujanja koja se u njoj osećaju posle dolaska na njeno čelo Cakanjinija, ostaje konzervativna partija i kao takva se teško može „pridružiti savezu narodnih snaga", tim pre što, po mišljenju socijalista, ona nije više partija, nego režim. Lombardi, na primer, razvija tezu da je potrebno potpomagati preobražaj Demohrišćanske partije u otvoreno desničarsku partiju da bi se mase lakše od nje odvojile.

Komunisti, međutim, smatraju da upravo zato što se radi o partiji koja se izrođava u režim koji se nalazi pred raspadanjem, što se radi o režimu koji ima masovnu bazu, kao problem se postavlja kako prići tom raslojavanju i raspadanju, odnosno kako delovati da se istovremeno doprinosi daljem njegovom raspadanju, preustrojavanju na demokratske osnove i objedinjavanju masa koje predstavljaju bazu tog režima. Njihov je odgovor da se taj problem može rešavati „istorijskim kompromisom". Komunisti ističu da bi prihvatanje Lombardijeve teze, u stvari, značilo „pokloniti buržoaziji organizovanu desnicu i masovnu partiju, što do sada nije imala u zamenu za nešto jaču levu partiju"[18]. Iz takvog stava socijalista prema Demohrišćanskoj partiji i nastojanja da pronađu sopstvenu strategiju, koja bi se razlikovala od komunističke, proizašla je i strategija „socijalističke alternative". Iako je De Martino „alternativu" pomerio na nešto dužu perspektivu ostaje činjenica da socijalisti smatraju da se izbornom pobedom levih snaga može zemlji otvoriti socijalistička perspektiva. Ta socijalistička koncepcija je jasno suprotstavljena komunističkom „istorijskom kompromisu" i „demokratskoj alternativi".

[18] „Rinascita", 21. 11. 1975.

Ako bismo želeli da ukratko sumiramo sadašnji stepen odnosa između socijalista i komunista, mogli bismo reći da se sa obe strane podvlači potreba i čine napori u razvijanju procesa međusobnog idejnog i političkog približavanja. Socijalisti pozitivno ocenjuju „nove akcente" u komunističkom stavu o tradicionalnim odnosima (misli se na komunističko isticanje potrebe prevazilaženja rascepa u Livornu, 1921. godine), ali im zameraju da teren diskusije sužavaju u nacionalne okvire i isključuju diskusiju o svojoj „međunarodnoj povezanosti", usredsređujući se na liniju koja se poklapa s „istorijskim kompromisom". U solidarnosti komunista s međunarodnim komunističkim pokretom, posebno sa Sovjetskim Savezom, socijalisti vide neprevaziđenost starih odnosa i izbegavanje diskusije o problemima socijalističke demokratije u istočnoevropskim zemljama. Ta „solidarnost komunista" sa socijalističkim zemljama Istočne Evrope, pre svega sa SSSR-om, predstavlja, po mišljenju socijalista, osnovnu prepreku široj, dubljoj i iskrenijoj međusobnoj saradnji i zbog toga socijalisti smatraju da u IKP nisu prevaziđene „stare ideološke zablude".

IKP o spoljnoj politici Italije

IKP nastoji da se i na međunarodnom planu izbori za poziciju kao snaga koja se postavlja autonomnije i realnije u skladu sa nacionalnim interesima zemlje. To se ogleda u njenom naporu da konstruktivnije prilazi pojedinim problemima međunarodnog položaja Italije. Mada se u borbi za mirnu koegzistenciju i popuštanje zategnutosti kao „primaran i nezamenljiv" faktor ističe razvoj odnosa SAD — SSSR, odbija se perspektiva bipolarnog ustrojstva sveta. Priznaje se i pozitivna uloga koju u toj borbi vrše nesvrstane zemlje i politika nesvrstavanja, a u kojoj značajno mesto pridaju Jugoslaviji: „Potvrđujemo našu duboku zainteresovanost da socijalistička Jugoslavija zadrži svoje mesto i liniju međunarodne politike koju je godinama sledila", kaže se u Berlingverovom referatu na XIV kongresu. Prevazilaženje blokova se posmatra kao posledica jačanja međunarodne saradnje svih naroda i država i stoga se, po mišljenju italijanskih komunista, ne može postaviti kao uslov za dalje razvijanje saradnje i popuštanja, jer ono predstavlja proces koji teče uporedo s procesom popuštanja. Zahtev za jednostranim istupanjem pojedinih zemalja iz blokova, pa među njima i Italije, smatra se nerealnim.

Stav o nepoželjnosti jednostranog istupanja pojedinih zemalja iz blokova, koji možemo okarakterisati kao novi stav IKP o međunarodnoj politici, izvire, po našem mišljenju, iz njenog shvatanja da je potrebno održati svetsku i evropsku ravnotežu i iz shvatanja o postepenom prevazilaženju blokova jačanjem i širenjem miroljubive koegzistencije, međunarodne saradnje i popuštanja. U tom okviru je i jači naglasak na ulozi nesvrstanih zemalja i politike nesvrstavanja, unutar koje posebno pozitivnu ulogu igra Jugoslavija.

Odnos IKP prema nacionalnoj spoljnoj politici Berlingver je na XIV kongresu sažeo ovako: „Naša snaga proizlazi... i iz naše borbe za italijansku spoljnu politiku koja, u okviru međunarodnih saveza naše zemlje, brani suverenitet italijanskog naroda od svakog stranog mešanja u naše unutrašnje stvari."[19]

Ono što u poslednjih nekoliko godina posebno karakteriše napore italijanskih komunista na međunarodnom planu, to je njihovo angažovanje na evropskom, posebno mediteranskom području, usmeravanje njihovih napora na približavanje i saradnju komunista na evropskom nivou, ali i komunista zajedno sa socijalistima i socijaldemokratima.

Zalažući se za održavanje ravnoteže na mediteranskom području, italijanski komunisti su istakli nekoliko principa. Nabrojaćemo najvažnije: (1) odbrana pune nezavisnosti zemalja Mediterana; (2) komunističke partije na ovom području ne predstavljaju „prethodnicu" bloka koji se suprotstavlja zapadnom bloku, nego mogu i treba da odigraju ulogu učvršćivanja i pozitivnog razvoja političke i vojne ravnoteže na ovom području; (3) usklađivanje delovanja partija na ovom području nije nespojivo s različitim međunarodnim svrstavanjem njihovih zemalja; (4) nastojanje da se održi demarkaciona linija između sfera uticaja velikih sila ne samo da je teško ostvarljivo, nego je i opasno.

U skladu s takvim postavljanjem na međunarodnom planu, IKP je razvila relativno široku saradnju, posebno na evropskom planu. Nju potvrđuju susreti i zajedničke deklaracije sa KPŠ i KPF; poseta člana rukovodstva Napolitana Velikoj Britaniji; Berlingverova poseta zemljama Afrike: Gvineji, Gvineji-Bisao i Alžiru; sastanak predstavnika IKP sa sekretarom Socijalističke partije Čilea Altamiranom; susreti s jugoslovenskim i belgijskim komunistima; predviđeni susreti s kubanskim komunistima, Poljacima, predstavnicima KPSS, belgijskim socijalistima itd.

Imajući u vidu angažovanost IKP na istraživanju razvoja evropskog kapitalizma (istina, još nedovoljnu), možda nećemo pogrešiti ako iznesemo hipotezu da u svojim bitnim elementima „italijanski put u socijalizam" u suštini poprima sve više evropska, a ne samo nacionalna obeležja.

Zajednička deklaracija KPF i IKP o osnovnim, principijelnim pitanjima borbe za socijalizam u visokorazvijenom kapitalističkom društvu pokazuje da su ove dve partije shvatile u čemu je aktuelnost evropske problematike, pre svega u odnosu na SAD i multinacionalne kompanije. One su shvatile da se rešenja za krupne ekonomske probleme ne mogu naći na nivou pojedinačnih zemalja, već samo u evropskim razmerama. To su, pre svega, problemi energetike, poljoprivrede, multinacionalnih kompanija, monetarna stabilnost itd. Svi ti problemi objektivno predstavljaju zajedničku bazu za saradnju snaga koje žele društvenu transformaciju, a istovremeno to je i teren susreta svih progresivnih i demokratskih snaga. U tom sklopu one su ocenile pozitivnim sa-

[19] „Unita", 28. 2. 1976.

stajanje socijalista u Elsingoru i Parizu, smatrajući da to može biti korisno za sučeljavanje s problemima borbe za demokratiju i socijalizam u Zapadnoj Evropi.

IKP i međunarodni radnički pokret

Što se tiče stavova IKP o ključnim problemima odnosâ među komunističkim partijama i socijalističkim zemljama, oni su ostali nepromenjeni, samo dalje produbljivani i osavremenjivani. To su principi jednakosti, ravnopravnosti, nezavisnosti, nemešanja u unutrašnje poslove drugih partija, drugarska i ravnopravna kritika i polemika o svim problemima borbe za socijalizam. Autonomnost sopstvenog stava prema najznačajnijim problemima koji se u ovom domenu javljaju IKP je potvrdila u više navrata: reagovanje na političke osude u Sovjetskom Savezu, čehoslovački događaji, slučaj Zahrova i slično. Međutim, dâ se primetiti da je ranije IKP nastojala da polemiku zadrži na terenu teorijske i apstraktne diskusije, a sada se to već prenosi na politički teren. Ton takvoj diskusiji dao je Sovjetski Savez. Primera radi navodimo odgovor Lučana Grupija (Luciano Gruppi) od 17. oktobra 1975. godine na neke članke Zarodova i Kozinskog u moskovskoj „Pravdi" (od 6. avgusta i 26. septembra 1975. godine), kao i najnoviji odgovor „Unita" i „Paese Sera" na brošuru Midceva: *Revizionizam u službi antikomunizma*, koju su italijanski komunisti shvatili kao napad na Grupijev članak u „Rinascita". U polemici sa KPSS italijanski komunisti odbacuju identifikaciju proleterskog internacionalizma sa odnosom prema Sovjetskom Savezu, zatim kritiku na račun njihove politike savezništva, odnosno „istorijskog kompromisa", kao i demokratskog i pluralističkog puta, kao i shvatanje da ne postoje posebni putevi u socijalizam.

Što se tiče proleterskog internacionalizma, njega je Berlingver u svom govoru na XXV kongresu KPSS definisao kao solidarnost komunista ne samo sa komunističkim partijama i socijalističkim zemljama, nego sa svim političkim snagama i zemljama koje se bore za mir, nezavisnost i društveni progres. To, drugim rečima, znači solidarnost s akcijama i politikom koja je usmerena u tom pravcu.

Miloje Petrović

Kritika Blohove kritike staljinizma

Mnogo je razloga što se danas, dvadeset i više godina posle Staljinove smrti, kao urgentan zadatak marksističkog mišljenja, koje tendira da se ukotvi u bit savremenog zbivanja otvarajući transfilozofijski razvitak socijalizma, nameće kritika staljinizma. Izgleda da je ta kritika u poslednjoj deceniji nešto izgubila i u širini i u intenzitetu uprkos, s jedne strane, Lukačevom upozorenju o potrebi kontinuirane kritike staljinizma i, s druge strane, kretanjima u međunarodnom radničkom pokretu i društvenim procesima unutar socijalističkih društava koja još uvek u ovom ili onom političkom ili ideološkom obliku nisu oslobođena izvesnih staljinističkih senki, na koje stoga valja ukazati i čije stvarne razloge valja demaskirati. Isto tako, valja ukazati da su neki dosadašnji oblici i aspekti kritike staljinizma prevaziđeni brojčano skromnim, ali primetno uspešnijim pokušajima i načinima teorijske i praktične kritike staljinizma. Reč je upravo o tome da je filozofska kritika staljinizma sa stanovišta alijenacije uglavnom iscrpla svoje mogućnosti i da stoga više nije u stanju da na relevantan način bude kritika korespondentna vremenu stvarne destaljinizacije. Nakon nje razvija se jedna drugačija marksistička kritika staljinizma čije je metodološko polazište stvarni razvitak proizvodnih snaga što unutar socijalističkih društava na nužan način teraju preko granica produkcionih odnosa uspostavljenih diktatom staljinističke birokratije. Problemi razvoja, stanje odnosa u socijalističkim društvima i u međunarodnom radničkom, a pre svega komunističkom pokretu ukazuje na neophodnost neprekidnog pod-

vrgavanja teorijskoj analizi kako vlastite suštine teorijskog obračuna sa staljinizmom tako i skrivenih, ali prisutnih elemenata staljinizma u stvarnim odnosima kako bi se u socijalističkom pokretu sve uspešnije otklanjale neke političke, ideološke i druge neostaljinističke tendencije koje opterećuju sam pokret i njegove oblike.

Iz tih razloga čini se neophodnim podvrgavanje istraživanju i procenjivanju nekih dosadašnjih pokušaja kritike staljinizma koji su nošeni teorijskom pretenzijom s jasnim političkim ciljem da doprinesu destaljinizaciji socijalističkih društvenih odnosa. U ovom istorijskom času izgleda da je Blohova kritika staljinizma od posebnog značaja ne samo zbog njenog cilja i njenih pretenzija, nego i zbog toga što reljefno pokazuje sve vrline i nedostatnosti jedne faze u razvitku marksističke teorijske kritike staljinizma i što još uvek sadrži u sebi neke momente od značaja za dalju i produbljeniju kritiku staljinizma. Blohova kritika staljinizma nije primarno filozofska, nego pre svega politička, iako je pozicija sa koje Bloh pristupa kritici staljinizma, moglo bi se reći, filozofska. Njeno težište je ipak na kritici društveno-istorijskih i političkih aspekata staljinizma. Bloh je, naime, nastojao da odmeri i valorizuje staljinizam, i kao praksu i kao teoriju, u odnosu na humanističko oblikovanje sveta u jedan novi socijalistički „humanum". Iz tog nastojanja rezultiralo je pretežno Blohovo ispitivanje staljinističke prakse u nacionalnim okvirima prve zemlje socijalizma i internacionalnih reperkusija što ih je ta praksa izazivala. To je istraživanje išlo, bar delimično, na uštrb ispitivanja ontoloških i epistemoloških komponenata staljinizma. Bloha su više zanimale društvene pretpostavke i reperkusije staljinizma kao prakse, kao odnosa, nego njegove metafizičke pretpostavke i konkluzije kao ontologizma s marksističkim predznakom. Bloh je, možda, jedini među najistaknutijim savremenim marksističkim filozofskim kritičarima staljinizma koji je manju pažnju posvetio filozofskim dimenzijama staljinizma nego istorijskim „šansama" staljinizma. Izgleda da u tome i leži aktuelnost i savremena relevantnost njegove kritike staljinizma. Doista se pokazalo da je za komunistički pokret bila od presudnijeg značaja politička kritika staljinizma nego što je to bila kritika njegove filozofske dimenzije. Jer je filozofska dimenzija staljinizma bila ono što je najmanje otporno na kritiku i što je stoga najpre pretrpelo poraz. Ukoliko se filozofska dimenzija staljinizma brže raspadala pod udarom marksističke filozofske kritike, utoliko su se toj istoj kritici pokazivale relevantnijim druge strane i drugi aspekti staljinizma kao predmet njene destrukcije. Vrednost i savremeni značaj Blohove kritike staljinizma je, između ostalog, i u tome što je ona implicitno otkrila i razotkrila, metodom ignorisanja filozofske dimenzije staljinizma, kako je ta dimenzija ponajmanje bila ono što je moglo imati nekog daljeg uticaja na međunarodni radnički pokret i njegovu misao i što bi stoga bilo od nekog dubljeg istorijskog značaja kao predmet kritike.

Bloh nije neposredno kritikovao staljinizam sve do XX kongresa KP Sovjetskog Saveza. Ali svoju nesaglasnost bar sa nekim društvenim, političkim, pa i filozofskim aspektima staljinizma pokazao je na početku vlastite filozofske aktivnosti.[1] Iz perspektive XX kongresa Bloh je započeo kritiku staljinizma. Dakle, tek onda kad je ona bila oficijelno otvorena, usmerena i trasirana od strane komunističke partije kojoj je pripadao i koja je prihvatila odluke XX kongresa. Bloh nije kao „slobodni strelac" istupio protiv staljinizma, nego je to učinio kao pripadnik organizovane političke snage u okvirima njenog obračuna sa staljinizmom. Doduše, on nije ostao u okvirima kritike koju je partija inaugurirala i stoga je, na izvestan način posredno, došao u sukob sa vlastitom partijom.[2]

„Carizirani" marksizam

Ernst Bloh započinje analizu staljinizma konstatacijom da je pobeda Oktobra u Rusiji pokazala definitivno uspeo „promijenjeni vozni red revolucije"[3], čime je Rusija postala „njen prvi subjekt".

[1] Tu nesaglasnost Bloh je, po mišljenju mnogih njegovih interpretatora, ispoljio vrlo rano time što nakon progonstva iz otadžbine nije potražio sklonište 1917. godine u Rusiji, nego u drugoj zemlji kapitalističkog Zapada. Ne ukazuje li to, pitaju se mnogi, na Blohove slutnje da bi se na pozadini Oktobra mogla u Rusiji uspostaviti društvena struktura mimo intencija revolucije. Doduše, nema dokaza da je Bloh dobro poznavao društvenu strukturu što se konstituisala na pozadini Oktobra, ali je u jednom tekstu iz 1917. godine izrazio svoje apriorno mišljenje da bi ta struktura mogla biti „totalni državni socijalizam bez slobode i ljudskog cilja" *(Politische Messungen Pestzeit Vormärz,* Frankfurt, 1970, str. 34). Blohovo opredeljenje za duh Oktobra ujedno je značilo i opredeljenje protiv „državnog socijalizma" koji se postepeno afirmisao mimo intencija Oktobra. To opredeljenje je karakterisalo sve pripadnike „opozicionih tendencija dvadesetih godina", kojima su pripadali Lukač i Korš, kao najpoznatiji. Pripadnost toj tendenciji Bloh je otvoreno potvrdio svojim kritičkim stavom prema kritičarima Lukačeve *Istorije i klasne svesti.* Na njihovu kritiku Bloh je odgovorio veoma oštrom izjavom da oni o toj knjizi „misle kao neobrazovani psi" *(Aktualität und Utopie. Zur Lukács „Geschichte und Klassenbewusstsein",* u: „Der neue Merkur", 7, Jg. 469). Po Blohu, „Lukač kao *filozof* je jedna od onih veličina koje se samo jedanput pojavljuju u svakoj generaciji" *(Zu Rettung von Georg Lukács,* u: „Die weise Blätter", Zürich, 1919, Jg. 17, H. 12, 595). Konfrontirajući se eksplicitno spram kritičara Lukača, Bloh se ujedno konfrontirao i pozitivističkoj marksističkoj filozofskoj orijentaciji koja će ubrzo postati oficijelnom filozofskom doktrinom Kominterne. Doduše, valja reći da taj razilazak, iako implicitno ostaje trajan prateći elemenat Blohove filozofske aktivnosti, nije sprečio Bloha da se katkad u svojim tekstovima poziva na Staljina argumentirajući njegovim stavovima kao vlastitim dokazima.

[2] Konferencija o pitanjima Blohove filozofije, održana 4. i 5. aprila 1957. godine osudila je Bloha za revizionizam dijalektičkog materijalizma (o tome uporedi: Ernst Bloch, *Revision des Marxismus,* Berlin, 1957. i Dr Rasim Muminović, *Filozofija Ernsta Bloha,* Beograd, 1973, str. 83—86).

[3] Ernst Bloh, *Uspravan hod, konkretna utopija,* „Pregled", Sarajevo, LVIII/1968, br. 5—6, str. 443.

Postajući to, Rusija je postala kolevkom revolucionarne misli. Lenjin je bio autentični izraz svega toga. Međutim, „crveni početak", početak izgradnje socijalizma u ekonomski i politički nerazvijenoj Rusiji, ma koliko, po Blohu, bio olakšan Lenjinovom lozinkom „elektrifikacija + sovjetska vlast = socijalizam", ipak je bio do te mere opterećen takvim svojim pretpostavkama da je ubrzo nakon Lenjina u stvorenoj konstelaciji došlo do procesa duboke deformacije marksističke misli i njene realizacije. U Rusiji, koja, po Blohovoj oceni, nije doživela potpun građanski oblik političke demokratije, teško je bilo očekivati uspešno ostvarenje Marksovog zahteva „ljudske emancipacije" kao istinske osnove ostvarenja humane zajednice. Ubrzo se posle Lenjinove smrti potvrdilo da u društvenim okolnostima u svemu zaostale Rusije marksizam nije više kod kuće. On se deformisao menjajući se adekvatno društvenoj i političkoj praksi u kojoj je primenjivan i realizovan. Konačan rezultat svega toga, da parafraziramo Bloha, bio je: marksizam se promenio u staljinizam. „Staljinistički pečat" marksizmu u Rusiji, po Blohu, dala je suma ekonomskih, političkih i uopšte istorijskih okolnosti pod kojima je Oktobar pobedio. Taj stav izgleda da na najadekvatniji način izražava bitnu Blohovu tezu koja, makar to on subjektivno i ne želeo, odgovornost za staljinizam prebacuje sa staljinističke birokratije i Staljina na takozvane objektivne uslove u kojima je došlo do realizacije marksizma. Nema sumnje da su postojeći istorijski uslovi pod kojima je uspeo Oktobar bili povoljno tle za konstituisanje diktature birokratije nad proletarijatom umesto diktature proletarijata.

Bloh, na taj način, a to proizlazi iz njegove teze, oslobađa Staljina i staljinizam odgovornosti za „cariziranje" marksizma prebacujući je na objektivne uslove u kojima je došlo do realizacije marksizma u Rusiji. Deformacija marksizma u staljinizam pokazana je tako kao istorijski nužna, što su, opet, kao takvu nužnost porekle konsekvencije drugih uspelih socijalističkih revolucija. Time se Blohovo antistaljinističko objašnjenje korenova staljinizma izokrenulo u vulgarno-marksističko objašnjenje staljinizma kao nužne konsekvencije istorijskog razvitka marksizma u uslovima industrijski i politički zaostale zemlje. Što je marksizam pervertirao u staljinizam, Bloh nalazi razloge u tome što je marksizam podlegao istorijskim uslovima pod kojima se realizovao. On tvrdi: „Predviđena diktatura proletarijata morala je da se uspostavi direktno na tlu carizma koji joj je neposredno prethodio i kome su nedostajale odavno izborene građanske slobode. Tako je nastao kult ličnosti, još apsolutističkiji centralizam, nedostatak prostora za svaku opoziciju koja je tretirana kao kažnjiva stvar: zavladao je teror i policijska država, svemoguća državna policija koja je imala da baš unutra potpuno osigura socijalističku vlast."[4] Ukoliko je ovde Blohov opis kao negativna formula pojavnih oblika staljinizma tačniji, utoliko je više izostalo pravo objašnjenje i razumevanje istorijskih osnova tih oblika i aspekata. Čini se da je celo Blo-

[4] Ibid.

hovo razumevanje Rusije išlo mimo Lenjinovih analiza stanja u Rusiji pre Oktobra, kao i prirode samoga Oktobra. Stoga se Blohu i moglo desiti da u svojoj kritici staljinizma težište svoje analize pogrešno pomeri s pitanja načina primene i realizacije marksizma u Rusiji na pitanje uslova pod kojima se odvijala ta realizacija i primena. Iz takvog postupka rezultiralo je njegovo zanemarivanje proizvodnih snaga i odnosa, koje on prekratko pokriva ne baš uspelim izrazom „reakcionarna baza Rusije"[5], a oni su sa svoje strane zahtevali jednu sasvim drugačiju koncepciju realizacije marksizma od one koju im je Staljin nametnuo. To je imalo, dalje, za rezultat Blohovo zanemarivanje staljinističkog voluntarizma. I jedno i drugo je kod Bloha proizašlo u osnovi iz toga što on staljinizam odmerava, analizira i valorizuje, i kao praksu i kao teoriju, iz jednog unapred koncipiranog modela socijalizma kao „humanuma" koji kao takav može započeti kao stvaran društveni odnos tek pod pretpostavkama izborene građanske industrijalizacije i njoj odgovarajuće političke demokratije.

Takva shema, po Blohu, očigledno istorijski obavezujuća s obzirom na svrhu, odista je demantovana, ali ne s obzirom na svrhu, nego s pogledom na pretpostavke. Do sada uspele socijalističke revolucije i na njihovim pretpostavkama zaživeli oblici socijalističke prakse nisu imali kao obavezujuću pretpostavku ono što Bloh smatra obavezujućom pretpostavkom socijalizma kao „humanuma". Ta činjenica sa svoje strane opet pokazuje da Bloh nije ozbiljno i na odgovarajući istorijski način uzeo u obzir onaj aktivistički faktor na strani revolucionarnih snaga koji u određenim omeđenim istorijskim uslovima deluje oblikujuće na uslove i pretpostavke u kojima počinje oblikovanje socijalističke prakse.

Ulažući napor da dokaže kako je izvor staljinizma sadržan u opštoj nerazvijenosti Rusije u kojoj se odigrao „crveni početak", Bloh je otišao tako daleko da je svoj dokaz krunisao tezom, netačnom i neprihvatljivom, da je za staljinizam maltene odgovoran ruski car, a ne Staljin. Prema tome ispada da „carizirani" marksizam nije Staljinovo izdanje marksizma, nego njegova carska verzija. U toj krivoj Blohovoj tezi ipak je sadržan i jedan pozitivan elemenat — da staljinizam nije impliciran samom suštinom marksizma, kako to drži dobar deo građanske kritike staljinizma.

Uostalom, u dosadašnjim filozofskim kritikama staljinizma upozoreno je s razlogom da staljinizam čak i nema svoje teorijsko polazište u Marksu, nego da ono seže daleko dublje u evropsku filozofsku tradiciju, čak do Dekarta.[6] Fuad Muhić je s razlogom upozorio da se staljinizam događa kao parcijalna primena filozofskih konkluzija, iz dosta duge tradicije evropskog mišljenja. Pri tome se kaže da se staljinizam ne događa iz smisla te primene, iz pitanja *čemu* ona, nego iz pitanja *kako* ona. To *kako* poreklom je od Dekarta, proizlazi iz njegove teze o potrebi da se od filozofije

---

[5] Ibid.

[6] Uporedi o tome vrlo zanimljiv i instruktivan rad Fuada Muhića: *Hegel i staljinizam*, „Praxis", Zagreb, VII/1970, br. 5—6, str. 847—852

napravi „nešto korisno" što se onda kao takvo može realizovati. Ta ideja, na komplikovan način preko Hegela posredovana brojnim međučlanovima, sazrela je u ideju racionalnog uređenja sveta putem organizacije. U Staljinovoj viziji uređenja društva ta se ideja rascvetala u ideju tehnifikacije Rusije po svaku cenu. Realizacija te ideje nije se mogla zamisliti bez politički racionalizovane organizacije, bez silnog jačanja uloge države kao moćnog oličenja takve organizacije. Ali njena se uloga, kao i organizaciona perfekcija, nije mogla obezbediti bez zahvata u društveni život koji bi joj omogućili nesmetano funkcionisanje. Po Blohu, „socijaliziranjem, čak nacionaliziranjem preduzeća, štaviše posve s njim, dobija država sile (Machtstaat) koja najbolje kvari socijalizam"[7] dotle nepoznatu i neviđenu moć nad društvom i čovekom pojedincem. Ta snažna dominacija staljinističke države, na izvestan način, pokazuje se Blohu kao nastavak carističke političke despotije, ali nastavak koji daleko premašuje svoj početak, jer u staljinizmu „imamo *omnipotenciju države*, kakva se rijetko dešava"[8].

U kontekstu te teze, koja upotpunjava s političkog gledišta tezu o staljinizmu kao „cariziranom" marksizmu, valja razmotriti i Blohovo razumevanje odnosa između Lenjina i Staljina. To je razumevanje od odlučujućeg značaja za sagledavanje Blohovog kritičkog obračuna sa staljinizmom, a odvija se u granicama i na pretpostavkama teze o „cariziranom" marksizmu.

Lenjin i Staljin

Za razliku od mnogih savremenih kritičara staljinizma, marksističke i nemarksističke provenijencije, koji filozofske izvore staljinizma traže i nalaze u Lenjinovom *Materijalizmu i empiriokriticizmu*, Bloh ne samo da u tome delu ne vidi bilo šta što bi moglo biti povod za takva mišljenja, nego smatra da je Staljin antipod Lenjinu ne samo u pitanjima teorije, nego i u odlučujućim pitanjima socijalističke prakse. U pitanjima marksističke teorije Staljin nije sledio ni prihvatio njen revolucionarni duh, koji je bio od odlučujućeg značaja za Lenjina, a u pitanjima socijalističke prakse Staljin se direktno konfrontirao Lenjinu. Po Blohu, četiri su bitne razlike između Lenjina i Staljina koje sasvim dovoljno i jasno izražavaju u čemu je Staljin konfrontiran Lenjinu: (1) Lenjin nije nikad od taktičkih sredstava pravio cilj. Taktička sredstva su uvek bila usmerena na to da posluže cilju: skoku iz carstva nužnosti u carstvo slobode. Suprotno tome, Staljin je od taktičkih sredstava pravio ciljeve i na taj način ignorisao sam cilj koji je u osnovi i marksističke teorije i socijalističke prakse. (2) Za razliku od Lenjina, koji je u proletarijatu, upravo u njegovoj borbi, nalazio odlučujuću snagu za prelaz iz kapitalizma u socijalističke dru-

---

[7] Ernst Bloh, *Otpor i mir*, „Lica", Sarajevo, IV/1971, br. 5—6, str. 76.

[8] Ernst Bloch, *Materijalizam kao razotkrivanje*, „Kulturni radnik", Zagreb, XIX/1966, br. 11—12, str. 127.

štvene odnose, Staljin je stajao na stanovištu automatske nužnosti prelaza iz kapitalizma u socijalizam. Za razliku od Lenjina, koji je isticao odlučujuću ulogu organizovanog subjektivnog faktora u tom prelazu, Staljin je zagovarao „lažni objektivizam", prenoseći ga na partiju, čime je ignorisao radničku klasu kao subjektivnog nosioca stvarnog društvenog prevrata. (3) Staljin je Lenjinovo shvatanje diktature proletarijata, kao nužnog oblika političke vlasti proletarijata u početnoj fazi izgradnje socijalizma, preobrazio u diktaturu partijske birokratije nad proletarijatom. (4) Staljin je, suprotno Lenjinu, napustio, teorijski i praktično, marksističku tezu o odumiranju države zalažući se za njoj suprotnu tezu — jačanje države u socijalizmu.

Iako ove razlike, koje Bloh ističe kao najodlučnije između Lenjina i Staljina, same po sebi govore već mnogo, one impliciraju i jedno drugo, neobično zanimljivo stanovište koje njihov autor ima u vidu a koje se tiče dogmatizacije marksističkih stavova u staljinističkoj verziji. Naime, već iz njih jasno proizlazi da Bloh ne smatra staljinizam prostom i jednostavnom dogmatizacijom onoga što su kazali Marks, Engels i Lenjin. Ako se, dakle, staljinizam definiše samo kao dogmatizacija marksizma, onda takvu definiciju Bloh odbija zato što se, po njegovom mišljenju, staljinizam nikako i nipošto ne iscrpljuje u dogmatizaciji stavova klasika marksizma, nego u promeni značenja sadržaja tih stavova. Staljinizam nije, dakle, samo dogmatizacija, nego je i revizija marksizma. To ubedljivo potvrđuje istaknuta razlika između Lenjina i Staljina kako ju je Bloh video. Doduše, Bloh nije dublje dokazivao to svoje gledište, bar ne na način koji bi išao za tim da taksativno nabroji sve dalje razlike između izvornog marksizma i Lenjina, s jedne strane, i Staljina, s druge. Ali, uprkos tome, Bloh je, čini se, uspeo da ocrta staljinizam i kao teoriju i kao praksu u obliku koji ga sasvim jasno predstavlja kao sistem koji je u potpunoj suprotnosti sa idejama izvornog marksizma. Intenzitet i dubinu te suprotnosti, čini se, Bloh najuspešnije izražava stavljajući u kontrast značenje pojmova *teror* i *humanum*. U kontrastu prema marksističkom humanizmu staljinizam se pokazuje terorom. Ali, za razliku od Lukača, koji je taj teror doveo u vezu sa Trockim, Bloh ga je doveo u vezu sa carističkim despotizmom. Time on ponovo potvrđuje svoju osnovnu tezu da izvor staljinističke verzije marksizma nije izvorni marksizam, nego „promijenjeni vozni red revolucije proletarijata", pa se stoga staljinizam mora uputiti „na adresu ruske crkvene državnosti, ne na Marksovu adresu"[9].

„Marksistički katehizam"

Staljinova kanonizacija marksizma u „crte" dijalektike i „načela" materijalizma, izložena u opskurantskoj formi katehizisa, nije bila osobit predmet Blohove kritike. Razlog za to izgleda da je naj-

[9] Ernst Bloh, *Uspravan hod, konkretna utopija*, cit. izd., str. 443.

prirodnije tražiti u Blohovom mišljenju da Staljinov materijalističko-dijalektički katehizis nema filozofskog značaja koji bi zasluživao i zahtevao posebnu pažnju i potanko valorizovanje, a još manje neku reviziju. Zato je Blohu mnogo više bilo stalo do utvrđivanja ogromnih negativnih posledica koje je Staljinov „katehizam" prouzrokovao u marksističkoj teoriji. Prva između njih jeste zaustavljanje razvitka marksističkih pojmova. Bloh ukazuje da je u Staljinovom katehizisu, u načinu kako su definisani sadržaji pojmova, došao do izražaja dogmatizam u svom „najčistijem" obliku. Staljin je pretvorio otvorene marksističke pojmove u određen broj „crta" i „načela" dijalektike i materijalizma. Time su marksistički pojmovi dobili jednom zasvagda određen sadržaj i definisan smisao. Oni se dalje nisu mogli menjati ni u svojoj formi ni u svom sadržaju. Staljin je onemogućio njihovo dalje bogaćenje, njihovu otvorenost za poimanje onoga što neprekidno nastaje kao novo i što traži da se na nov način pojmi. Staljin je u svom spisu *O dijalektičkom i istorijskom materijalizmu* tako reći uspeo da zaustavi pojmove u čijoj je prirodi promena, otvorenost, eksplozivnost forme u dodiru s istorijskim sadržajem. Naravno, to je Staljinu „pošlo za rukom" neadekvatnim definisanjem njihovog sadržaja i njihovog obima. Fiksirani sadržaj i obim „crta" i „načela" davao im je lažan privid istinitosti, a Staljinovom spisu pribavljao lažan autoritet knjige „sveznanja".

Pa ipak, silna moć dejstva Staljinovog spisa *O dijalektičkom i istorijskom materijalizmu* nad marksističkim mišljenjem nije zasnovana na tome prividu, nego na organizovanoj sili koja je tom prividu istinitosti obezbeđivala alibi. Kanoniziranju marksizma u katehizis Staljin je pronašao zaštitno sredstvo u njegovom „održavanju pod pretnjom propasti"[10]. Tako je Staljin inherentnoj snazi razvitka marksističkih pojmova našao protivtežu u „pretnji propašću" svih koji drže i dalje marksističke pojmove otvorenim i promenljivim i nakon što je on naredio da ti pojmovi imaju biti zatvoreni. U stvari, Staljin je fizičkom likvidacijom ljudi osiguravao vrednost i važnost filozofskih konkluzija vlastitog „filozofskog" katehizisa.

Silan strah pri pomisli da bi slobodno marksističko istraživanje moglo biti plaćeno životom doveo je do „dogmatskog dremeža" u marksističkoj teoriji. Sa staljinizmom u marksizmu je nastupilo vreme onih, kaže Bloh, „koji i nemaju nikakve misli"[11]. Ali ne zbog toga što nije bilo drugih koji bi je mogli imati, nego zbog toga što drugih nije smelo biti. Nastupilo je u marksizmu „umesto studiranja... umesto istraživanja ono što je memorirano"[12]. U stvari, to je bila epoha rascvata memoriranog marksizma, to jest zapamćivanja staljinizma u jednoj posebnoj tehnici koja je potpuno odgovarala nameni — citatologiji. Vernost citatu sveznajućeg postalo je merilo vrednosti filozofske misli. U toj i takvoj duhovnoj

---

[10] Ernst Bloch, *Politische Messungen Pestzeit Vormärz*, cit. izd., str. 479.

[11] Ibid., str. 364.

[12] Ibid.

situaciji samo je „Staljin imao pravo da kaže nešto drugo sem citata"[13]. Ali to drugo, osim citata, takođe je postajalo citat. Zato se filozofska ideja svela na „povezivanje između dva citata"[14]. Ta je veza nazvana filozofskim sistemom — dijalektički i istorijski materijalizam. U stvari, to je bio sistem tvrdih i jednom zauvek „okamenjenih pojmova", tvrdih dogmi kojima je sila pribavljala poštovanje na javi i trajan podsmeh s ukusom gorčine, skrivan oprezno i brižljivo.

Uprkos tome što se Staljin pozivao na Marksa, Engelsa i Lenjina, što ih je dosta često citirao, sve je manje bilo onih koji su verovali da staljinizam nije prekid u kontinuitetu marksizma. Bloh takođe spada u grupu filozofskih kritičara staljinizma koja drži da filozofski koren staljinizma nije sadržan u dijalektičko-materijalističkoj tradiciji od Engelsa preko Lenjina. Štaviše, Bloh je mišljenja da je uverenje o filozofskom poreklu staljinizma kod Lenjina i Engelsa zasnovano na sasvim netačnom razumevanju njihovih stavova. Koren takvom razumevanju Engelsa Bloh nalazi u pogrešnom shvatanju njegovog odnosa prema Hegelu. Engelsovi epigoni, misli Bloh, potpuno su krivo protumačili Engelsovo razdvajanje *sistema* i *metoda* u Hegela. To krivo shvatanje postalo je temelj njihovog potpuno pogrešnog razumevanja Engelsa i kasnije interpretacije i kritike staljinizma koja nije uočila da su staljinisti zasnovali svoja ontološka stanovišta na pogrešno shvaćenoj Engelsovoj dijalektici prirode. Bloha začuđuje kako je Englesovo podvajanje *metoda* i *sistema* u Hegela „moglo biti toliko preuveličano"[15] da završi u jednom sistemu obrnutog hegelovstva, to jest hegelovstva s materijalističkim predznakom, o kakvom se radi kod Staljina. Doduše, Bloh upozorava da je Engelsovo odvajanje metoda od sistema u Hegela moglo biti povod za staljinističko odbacivanje Hegela, ali ne i za materijalističko obrtanje njegovog sistema. Pri tome on upozorava na to da je čitava ta operacija izvedena iza leđa Lenjinovog zahteva o potrebi proučavanja Hegela i da je, dakle, u „celini protivrečna Lenjinovom zavetu"[16], što znači da je staljinističko pozivanje na Lenjina apsurdno isto onako kao što je apsurdno i stanovište kritičara staljinističke filozofske dimenzije kao skraćene reprodukcije Lenjinovog *Materijalizma i empiriokriticizma*. Osim toga, ni sam Engels, po Blohovom mišljenju, bez obzira na svoje odbacivanje Hegelovog *sistema*, nije se odnosio celovito negatorski prema njegovom sadržajnom bogatstvu. Bloh kategorički tvrdi da Engels „bez Hegelove filozofije prirode sigurno ne bi napisao *Dijalektiku prirode*"[17]. Ovo Blohovo isticanje veze između Hegelovog *sistema* i Engelsove dijalektike u prirodi otkriva u čemu on nalazi poreklo kasnije sistematizacije Engelsove dijalektike prirode u filozofski sistem s

[13] Ibid.
[14] Ibid.
[15] Ernst Bloch, *Philosophische Aufsätze*, Frankfurt, 1969, str. 463.
[16] Ibid., str. 464.
[17] Ibid.

materijalističkim predznakom. Neosporno je da su staljinisti „rehabilitovali" Engelsa na hegelijanski način, upravo onaj koji je sam Engels odbacivao kod Hegela. Ali, uprkos krivoj „rehabilitaciji" Engelsa, staljinisti su iz straha da ne padnu u hegelovstvo ignorisali Hegelov sistem bez njegovog stvarnog kritičkog prevladavanja. Takav postupak Bloh je ocenio kao „varvarstvo" koje očigledno ne potiče od Engelsa. Doduše, Bloh misli da Engels ipak nije na pravi način identifikovao suprotnosti između Hegelovog sistema i metoda, jer nije uočio protivrečnosti u njima samima. No, pri svemu tome ostaje bitno Blohovo mišljenje da je za konstituisanje staljinizma u „filozofski" sistem „povoda dao sam Engels"[18] svojim razdvajanjem sistema i metoda u Hegela, odnosno razdvajanjem dijalektike i sistema. Upozoravajući na statiku koju je Engels naznačio u Hegelovom sistemu, Bloh hoće ujedno da upozori da je zatvorenost staljiniziranog dijamata, u stvari, ista ona statika koja krasi Hegelov sistem u Engelsovoj verziji. Zatvorenost i statičnost Hegelovog sistema ogleda se u njegovoj ideji procesa razvitka kao po sebi i za sebe večitog procesa, koji podseća na Platonovo znanje kao ponovno sećanje. To je ono što se u Hegelovom sistemu javlja kao cikličko, kao „krug krugova", u koji spada, po svojim filozofskim intencijama, staljinistički mehanizam „crta", ili, kako Bloh kaže, mehanizam „apsida katehizma „četiri osnovne crte" "[19] koji je pretendovao na konačnu spoznaju sveta.

No, iako Bloh definiše staljinizam kao „novu vrstu hegelovstva"[20], zanimljivo je da on ne smatra Engelsovu dijalektiku prirode njegovim, po sebi, ontološkim jezgrom, kako je to slučaj sa mnogim drugim shvatanjima koja, kao i Blohovo, vrhune u stavu: staljinizam je „nova vrsta hegelovstva". Iring Fečer je prvi primetio da je Ernst Bloh „jedini značajni marksistički mislilac — izvan ortodoksije — koji je dijalektiku prirode potpuno akceptirao, ali ona nosi kod njega crte o kojima većina pristalica „dijamata" ne može ništa ni da sanja"[21]. Reč je o tome da Blohovo shvatanje dijalektike prirode ostaje u granicama implikacije pojma prakse. Uostalom, on je držao da se Engelsovo shvatanje dijalektike prirode ipak kreće u tim granicama i da stroga distinkcija između Marksovih pogleda, s jedne strane, i Engelsovih i Lenjinovih, s druge, nije utemeljena u gledištima koja na njoj insistiraju. Mehanizam kategorija staljinističkog „dijamata" protivan je duhu Engelsovog i Lenjinovog razumevanja dijalektike i odnosa njenih kategorija. Staljinističke simplifikacije njihovih pojmova ne dokazuju njihovo saučesništvo. Prema tome, u zabludi su oni kritičari staljinizma koji uprošćeno misle da je staljinistička verzija marksizma uglavnom skraćena reprodukcija Engelsove *Dijalektike prirode* i Lenjinovog *Materijalizma i empiriokriticizma*. Istina, Bloh ne osporava da su bitne kategorije staljinističkog „dijamata"

[18] Ibid., str. 461.
[19] Ibid., str. 473.
[20] Ibid., str. 247.
[21] Iring Fetscher, *Ernst Bloch auf Hegels Spure*, u: *Ernst Bloch zu ehren*, Frankfurt, 1965, str. 96.

u formalnom pogledu identične sa Engelsovim i Lenjinovim, pa čak i Marksovim, ali njihovo značenje, a osobito njihov konstelacioni mehanizam, uspostavljen u obliku „sistema", u celini je izvan duha njihove misli. Tako je Staljinu jedino i bilo moguće da njihove pojmove, promenivši im sadržaj, simplifikatorski složi u sistem i taj sistem obelodani u formi „katehizisa" konačnih istina. Njegova svrha, uostalom, i nije bila teorijska, nego pragmatična. On je skrojen da kao filozofska misao pokrije „jedan model socijalizma".

„Jedan model socijalizma"

Među najznačajnije rezultate XX kongresa KP Sovjetskog Saveza Bloh je ubrajao njegovo upozorenje „na moguće puteve u socijalizam, različite u zavisnosti od situacije, nacionalne osobenosti, tradicije, zrelosti ekonomskih i ideoloških uslova"[22]. Bloh, naravno, ne greši kada ukazuje da je tim upozorenjem otpočeo oficijelan početak kraja staljinističkoj koncepciji „jednog modela socijalizma", koju su jugoslovenski komunisti praktično već bili razbili, ali koja se, uprkos tome, silno nametala i do tada u delu komunističkog pokreta smatrana neprikosnovenom. Ta je koncepcija dugo opterećivala i opterećuje međunarodni radnički i komunistički pokret i nanela mu neprocenjive štete koje još ni danas nisu nadoknađene. Identičnost metoda i uzora u izgradnji socijalizma što ga u sebi sadrži staljinistička koncepcija „jednog modela socijalizma" postala je dogma koju je staljinizam nametnuo komunističkom pokretu od početka njegovog organizovanog delovanja posle Lenjinove smrti. Ta je dogma davala staljinistima u ruke lažno pravo na likvidaciju slobode i nezavisnog delovanja u izgradnji socijalizma. Po tome pravu, sve što nije „odobreno" izgubilo je pravo da bude smatrano revolucionarnim i socijalističkim. Svetost dogme „jednog modela socijalizma" osiguravana je žestokim pritiscima u internacionalnim razmerama. Taj teror je bio nužna konsekvencija uspostavljenih unutrašnjih odnosa u „jednom modelu socijalizma". U njegovom je korenu stajao birokratski centralizam.

Ali, ma koliko mogla biti od interesa Blohova razmatranja karaktera i strukture uspostavljenog „jednog modela socijalizma", koja nisu osobito obimna i mnogo različita od onih što se susreću kod drugih kritičara staljinizma, ipak se čini da je za svrhu potpunijeg poznavanja njegovog obračuna sa koncepcijom „jednog modela socijalizma" značajnije razmatranje njegovog ispitivanja i utvrđivanja konsekvencija koje je ta koncepcija izazvala. Ta vrsta ispitivanja je od bitnog značaja za Blohovu kritiku staljinizma i od osobite je istorijske važnosti po dalje tokove razvitka marksističke misli odgovarajuće tokovima razvitka socijalizma u pluralizmu njegovih oblika. Prenošenje „jednog modela socijalizma" u

[22] Ernst Bloch, *Politische Messungen Pestzeit Vormärz*, cit. izd. str. 362.

uslove istorijski, ekonomski, politički i kulturno sasvim različite od onih u kojima je taj model iznikao kao teorijsko osveštenje jedne socijalističke prakse imalo je ogromne negativne posledice po stvar radničke klase. Teorija i praksa „jednog modela socijalizma" kao obavezujućeg uzora u izgradnji socijalizma imobilizovala je nacionalne klasne pokrete u njihovoj borbi za uspostavljanje socijalističkih društvenih odnosa, a u već „presađenim" socijalističkim sredinama izazvala je neverovatno teške ekonomske, političke i ljudske potrese.

U svemu tome Bloha je najviše zabrinjavala zaprepašćujuća činjenica da se „prenose sve greške" „pobožno i bez znanja"[23] u zemlje koje su posle drugog svetskog rata otpočinjale svoj unutrašnji razvitak u socijalističkom smeru. Ne sporeći ni jednog momenta tačnost opisa karaktera toga „prenošenja" o kojem Bloh govori, ipak valja istaći da je ovde staljinizam prekratko i netačno reduciran samo na „greške". Osim toga, Bloh je ovde daleko od spoznaje relevantnih istorijskih i drugih razloga koji su urodili karakterom takvog „prenošenja". Karakteristično je za Bloha da se on najčešće zaustavlja na analizi fenomena staljinizma u njegovim internacionalnim negativnim konsekvencijama, a da pri tome dublje i svestranije ne traži stvarne istorijske razloge i izvore tih konsekvencija. On nikako ne opaža da je staljinizam, „evoluirajući" u velikodržavlje, identifikovao socijalizam sa takvom svojom ulogom. Doduše, on nipošto nije osporavao, u sasvim određenom smislu, da „Sovjetski Savez jeste i ostaje prva pionirska i u celini ona država koja pokazuje put — država radnika i seljaka"[24]. Ali je, uprkos tome, isticao da se neki tokovi i elementi socijalističke izgradnje Sovjetskog Saveza ne smeju i ne mogu oponašati zato što po svom karakteru nisu adekvatni potrebama zemlje u kojoj se oponašaju. Kao primer rđavog i otuda štetnog oponašanja Bloh ističe kolektivizaciju sela koja je u nekim zemljama narodne demokratije izvršena po uzoru na praksu i metode sovjetske kolektivizacije sela. Sličan primer pogrešnog oponašanja sovjetskog modela izgradnje socijalizma u nizu socijalističkih zemalja koji Bloh navodi jeste etatističko davanje primata teškoj industriji u odnosu na laku industriju i industriju potrošnih dobara. Imitiranje tih i njima sličnih elemenata izgradnje jedne socijalističke zemlje sprečavalo je, po Blohovoj oceni, razvitak vlastitih socijalističkih mogućnosti adekvatnih stvarnim potrebama ljudi u zemljama narodne demokratije. Imitiranje „jednog modela socijalizma" sprečilo je demokratizaciju socijalističkog prestrukturiranja u tim zemljama. To su pravi razlozi zbog kojih se Bloh suprotstavlja „modelu socijalizma u jednoj zemlji" kao internacionalno obavezujućem uzoru. Budućnost socijalizma kao demokratske zajednice Bloh je video u mogućnosti različitih puteva afirmacije socijalizma. Blohu je izgledalo 1956. da je koncepcija „različitih puteva u

[23] Ibid.

[24] Ibid.

izgradnji socijalizma" konačno pobedila i u marksističkoj teoriji i u socijalističkoj praksi. „Kolegijalno priznanje Jugoslavije pečatom potvrđuje tu odluku" — kaže Bloh.[25] Jugoslavija je potvrdila ne više mogućnost, nego stvarnost različitih puteva u socijalizam. Emancipacija modela jugoslovenskog puta u socijalizam od staljinističkog modela praktično je dezavuisala teoriju o jednom opšteважećem modelu puta u socijalizam. Poraz te teorije bio je nakon XX kongresa KP Sovjetskog Saveza javno potvrđen činom posete najviših partijskih i državnih funkcionera Sovjetskog Saveza Jugoslaviji i oficijelnim prihvatanjem jugoslovenske teze o specifičnim putevima razvitka socijalizma adekvatno uslovima svake zemlje. Po Blohu, te su činjenice od ogromne istorijske važnosti. Njihove posledice su neprocenjive. Prihvatanje jugoslovenske koncepcije o različitim putevima socijalističkog prestrukturiranja bilo je mobilno i inspirativno za međunarodni radnički pokret, jer je u svakom od njih aktiviralo latentne snage koje su tendirale socijalizmu.

Blohu je bilo naročito stalo da istakne da ostvarenje koncepcije različitih puteva u izgradnji socijalizma nije nikakva slučajnost zasnovana na „slučajnosti" jugoslovenskog primera. Pobeda kineske, kubanske i vijetnamske revolucije konačno je raspršila uverenje staljinista u navodnu slučajnost i usamljenost jugoslovenskog primera. Uostalom, koncepcija različitih puteva u socijalizam ne zasniva se, po Blohu, samo na adekvatnim istorijskim potrebama ljudi, različitim u različitim delovima sveta, nego na antropološkom utemeljenju čoveka kao bića prakse, koje je već time definisano kao biće mogućnosti. Različiti putevi u izgradnji socijalizma adekvatan su izraz suštinskog određenja čoveka. Potvrdu toga i takvog određenja Bloh je našao u jugoslovenskom modelu socijalističkog samoupravljanja.

Bloh je u Jugoslaviji video „zemlju koja je kao prva s velikom hrabrošću krenula putom ka jednom čovječnom, neshematskom, jednom pravom socijalizmu"[26]. Nije ta konstatacija tek uzgredno izrečena kao laskav uzvrat za dodelu počasnog doktorata, nego je izraz Blohovog dubokog uverenja da je jugoslovenski socijalizam autentičan socijalizam na tragu Marksovog humanizma. U postojećoj istorijskoj konstelaciji sadašnjeg vremena, u kome su se našli jedan pored drugog različiti modeli izgradnje socijalizma, Bloh je smatrao jugoslovensko socijalističko samoupravljanje najkorespondentnijim Marksovom realnom humanizmu. On je našao u samoupravljanju realizaciju socijalizma sa demokratijom. Upravo je to onaj socijalizam koji je Bloh nazvao „ljudskim socijalizmom".

Blohovo kritičko odnošenje prema staljinizmu motivisano je isključivo željom da lično doprinese realizaciji „ljudskog socijalizma". Zato pitanje „jednog modela socijalizma" nije bilo za njega samo *političko* pitanje. Naprotiv, to je pitanje za njega tangiralo

---

[25] Ibid.

[26] Ernst Bloch, Riječ zahvale za dodjelu počasnog doktorata u Zagrebu 18. XII 1969, „Praxis", Zagreb, VII/1970, br. 1—2, str. 205.

samu mogućnost afirmacije čoveka kao slobodnog stvaralačkog bića. „Jedan model socijalizma" zapreka je takvoj afirmaciji. Zato pitanje „jednog modela socijalizma" nije nipošto puko političko pitanje, nikakvo taktičko pitanje, nego je najozbiljnije pitanje biti čoveka u vremenu, upravo pitanje mogućnosti realnog humanizma danas, te je stoga i Bloh, uprkos svemu, verovao u pobedu diktature proletarijata nad diktaturom nad proletarijatom.

Diktatura nad proletarijatom

U staljinizmu se diktatura proletarijata preobrazila u diktaturu birokratije nad proletarijatom. Taj preobražaj nije, po Blohovom mišljenju, impliciran teorijskim stavovima marksizma, iako on smatra da marksizam nije u sebi razvio dovoljno snažan odbrambeni zid za zaštitu od takve mogućnosti. Bitne teorijske konkluzije marksizma o diktaturi proletarijata same po sebi nisu sadržavale ništa što bi moglo biti neposredan uzrok te pervertacije, ali su one, po Blohovom sudu, svojom nedovršenošću ili delimičnom nejasnoćom dopustile da se to pervertiranje, ipak, na njih poziva. Bloh misli da diktatura proletarijata uopšte nije u marksizmu domišljena na način koji bi a limine sprečio da se u staljinističkoj praksi diktatura proletarijata preobrazi u diktaturu nad proletarijatom.[27] Navodna nemarksistička teorija u domenu njene ideje o diktaturi proletarijata iskorišćena je od staljinista za teorijsko obrazloženje diktature birokratije nad proletarijatom. Ta teza je prisutna u mnogim Blohovim tekstovima u kojima se on posredno i neposredno bavio raznim aspektima staljinizma. Stoga se ona ne može smatrati tek uzgrednom njegovom napomenom, nego je valja razumeti kao njegovo bitno mišljenje. Ona implicira mnoge druge Blohove stavove o preobražavanju diktature proletarijata u birokratsku diktaturu nad proletarijatom. Između ostalog, njome se implicira teza da je Marksova ideja diktature proletarijata, budući da je, navodno, ostala nedovoljno razvijena, imala ogromne negativne praktične konsekvencije. Njena „nerazvijenost" omogućila je njeno praktično razvijanje u staljinizmu, ali ne više u smeru njenih stvarnih oslobodilačkih intencija, nego obrnuto. U diktaturi birokratije nad proletarijatom Bloh vidi izvor svih drugih političkih, ekonomskih i antropoloških aspekata staljinizma. Zato nije nimalo iznenađujuće što se Bloh u svakoj prilici osvrtao na taj aspekt staljinističke prakse. On je neprekidno od 1956. godine staljinističkoj skrivalici o diktaturi proletarijata (čitaj diktaturi birokratije) suprotstavljao demokratiju. No, iz tog suprotstavljanja *demokratije diktaturi* ne sme se nikako shvatiti da se Bloh odricao diktature proletarijata. Naprotiv, on ju je smatrao neophodnom. Ona „uopće nije u pitanju" — kaže Bloh — sve dok se ne zadovolje potrebe većine.[28] Diktatura proletarijata ima u tome svoju

[27] Ernst Bloch, *Uspravan hod, konkretna utopija*, cit. izd., str. 444.

[28] Ernst Bloch, *Intelektualci i politika*, „Naše teme", Zagreb, XIV/1970, br. 12, str. 2279.

neporecivu svrhu i zato se s njom ne može apsolvirati pre nego se cilj postigne. Njena je svrha da služi „humanizmu koji treba ostvariti"[29]. Diktatura proletarijata nije nešto što treba ovekovečiti kao vladavinu radničke klase, nego nešto čim valja što pre okončati dokidanjem klasnog društva. Iz svrhe diktature proletarijata proizlazi da je za proletarijat, za društvo „bolje da prestane danas no sutra"[30]. Ali to „sutra" u staljinizmu ne može da nastupi jer ne nastupa diktatura proletarijata, nego umesto nje korača diktatura birokratije. Cilj diktature proletarijata je uspostavljanje zajednice slobodnih pojedinaca, a ne kontinuitet nasilja nad pojedincima. Ona je politički instrument skoka proletarijata iz carstva nužnosti u carstvo slobode. Ali, instrument koji ostaje pred vratima slobode. U tom carstvu ona će imati još samo muzejsku vrednost.

Upotreba diktature od strane proletarijata u svrhu ostvarenja slobode mora biti uvek i neprekidno određena tom svojom svrhom. Ona zato ne može postati svrha za sebe ili, suprotno, biti upotrebljena protiv svrhe. Ako se ovo poslednje ipak dogodi, kao u staljinizmu, onda nije više reč o diktaturi proletarijata, nego, suprotno, o diktaturi nad proletarijatom. U diktaturi birokratije nad proletarijatom negirana je humanistička svrha proleterske diktature, pa eo ipso i ona sama kao proleterska. Birokratija je zamenila njenu svrhu — humanu zajednicu novom svrhom — vladanjem nad proletarijatom, represivnom zajednicom.

Ali birokratija nije ostala samo kod upotrebe vlasti nad socijalnim ponašanjem, ona je svoju diktaturu proširila sa socijalnog polja na duhovno područje čoveka, u diktaturu „aparata nad umjetnicima i piscima"[31]. Diktatura države nad duhovnom delatnošću čoveka korespondentna je njezinoj diktaturi nad materijalnom produkcijom. To su dva lica iste pojave. Bloh smatra „da je slabiji akcenat na ličnim slobodama u Marksa"[32] bio nedovoljan da spreči diktaturu birokratije nad totumom čovekovog stvaralaštva. U tome, po Blohu, valja videti i razlog zbog koga u socijalističkoj praksi nije došlo do realizacije formule socijalizma Roze Luksemburg. Bloh prihvata i često ponavlja tezu Roze Luksemburg da nema socijalizma bez demokratije ni demokratije bez socijalizma. To je od mnogih bilo protumačeno kao navodno Blohovo suprotstavljanje građanske demokratije marksističkoj koncepciji diktature proletarijata. Tako, na primer, Verner Majhofer misli da Bloh „briše elemente diktature kao *neljudskosti* iz političkog koncepta socijalizma (=komunizma) i na njeno mesto unutar komunizma (=socijalizma) stavlja priznanje *demokratije*"[33]. Međutim, kod Bloha se uopšte ne radi o tome. Nije reč ni o kakvom zame-

---

[29] Ibid., str. 2280.

[30] Ibid., str. 2278.

[31] Ernst Bloh, *Uspravan hod, konkretna utopija*, cit. izd., str. 444.

[32] Ibid., str. 446.

[33] Werner Meihofer, *Demokratie und Sozialismus*, u: *Ernst Bloch zu ehren*, cit. izd., str. 63.

njivanju diktature proletarijata građanskom demokratijom. Bloh ne vezuje sadržaj demokratije za građansku političku demokratiju. Naprotiv, on sadržaj demokratije vezuje za samoodlučivanje. On definiše demokratiju kao ,pravo socijalističkog individuuma na saodlučivanje"[34]. No, iz rečenog bilo bi pogrešno zaključiti da Bloh ne vidi ogroman značaj građanskih političkih sloboda za političko oslobađanje proletarijata. On čak drži da je istorijsko ostvarenje građanskih političkih sloboda jedan od političkih uslova ostvarenja te slobode. Jer „socijalizam pobjeđuje samo ukoliko u potpunosti u sebi nosi postignute slobode građanske revolucije i zatim ih, konzekventno, kao materijalnu demokratiju, ne opoziva, nego ih prefunkcionira"[35]. Opozivajući slobode građanske revolucije, staljinizam satire socijalističku budućnost i pretvara je u „sadašnjost". On ne oslobađa u sadašnjosti ništa što bi u budućnost dospelo. Ono što je iz sadašnjosti građanskog sveta valjalo pripremiti diktaturom proletarijata za budućnost, za „višu fazu", diktaturom nad proletarijatom je opozvano: proletarijat je okovan diktaturom birokratije, partija diktaturom partijske „vrhuške", razvitak proizvodnih snaga etatističkim upravljanjem, revolucionarna misao dogmatikom, a duh revolucije apologetikom statusa birokratije. Sve u svemu, staljinizam se pokazuje kao otuđeno društvo u kome je napredak sprečavanje napretka. Vest koju Bloh pronosi o tome svetu ne obaveštava o svim progresima njegove praznine, nego samo o onima koji su najindikativniji za njegovo prepoznavanje. Širina i dubina te praznine premašuje snage svakog pojedinca koji se bez predrasuda upućuje na njenu demistifikaciju. Takav je slučaj i sa Blohom. On je u svojoj kritici staljinizma dospeo do onoga u njemu što ne dopušta „snivanja unapred". To je nulta tačka socijalizma. Tek kad je ona otkrivena, destaljinizacija ima šansu da uspe. Likvidacija staljinizma, po Blohu, ne proističe niotkuda drugo nego iz njega samog, iz njegovog vlastitog dovođenja sopstvenih konsekvencija do kraja. I kao što građanski svet u sebi rađa svoga vlastitog grobara u licu proletarijata tako i staljinizam iznedrava snage vlastite likvidacije. Jugoslavija je otvorila i najavila taj proces, a XX kongres KP Sovjetskog Saveza je usmerio političke snage na front otvorenog procesa likvidacije staljinizma. XX kongres nije nikako bio manifestacioni skup antistaljinističkih snaga, nikakav svečarski skup na kome bi bile podeljene nagrade za zaslužen rad, nego radni skup onih koji se poduhvataju najtežeg, ali najprečeg zadatka — likvidacije staljinizma. U taj skup Bloh je polagao sve nade. Ali one su mu ostale neispunjene; uprkos tome što su trpele snažne udarce, ipak je Bloh mogao da konstatuje dvadeset godina kasnije, posle toga čuvenog kongresa, da „uspravni hod" individue postaje sve „uspravniji". Ali zar se može biti ličnost u senci „kulta ličnosti"?

---

[34] Ernst Bloh, *Uspravan hod, konkretna utopija*, cit. izd., str. 446.

[35] Ernst Bloch, *Intelektualci i politika*, cit. izd., str. 2279.

Kritika „kulta ličnosti"

Blohov odgovor na to pitanje je negativan. „Kult ličnosti" je izraz jednog stanja obezličenja čoveka. Zato je pretpostavka oličenja čoveka likvidacija „kulta ličnosti". Posle XX kongresa borba protiv „kulta ličnosti" bila je identifikovana sa destaljinizacijom, a ova sa demokratizacijom koja je u krajnjoj nameri značila i trebala biti afirmacija ličnosti. Ali bilo je i onih pogleda na „kult ličnosti" koji su ga predstavljali preusko, sektaški vezujući taj pojam isključivo za ličnost Staljina. Bloh ne osporava da je „kult ličnosti" „mogao biti veoma unapređen osobinama Staljina, ali on se njima sasvim ne objašnjava, niti se njima iscrpljuje niti je s njima protekao"[36]. Bloh dopušta da su osobine Staljinove ličnosti, na koje je još Lenjin upozorio, što Bloh, doduše, ne pominje, mogle na izvestan način doprineti afirmaciji društvenog sadržaja „kulta ličnosti", ali da nikako i nipošto ta pojava u njenom značenju i suštini ne može biti svedena na Staljina i pripisana samo njemu kao izraz njegovih ličnih osobenosti. I ne samo to. Bloh smatra da „kult ličnosti" nije bez neke istorijske veze sa carističkim sistemom na čijim se ruševinama afirmisao staljinizam. On čak misli da je „kult ličnosti" nastavak mužikovog „načina obožavanja... carističkog i iskonskog... svoga tatice cara"[37]. Upravo se „kult ličnosti" nadovezao na kult cara. Bloh u tome ne nalazi ništa iznenađujuće. Jer je zatečenoj svesti „mužika" jedino odgovarao. Sve promene koje je staljinizam uneo u svest „mužika" sastojale su se u tome što su „umesto carevih slika stavljene Staljinove"[38]. I ritual nošenja Staljinovih slika u manifestacionim povorkama ljudi je nasleđeni ritual ranijih crkvenih povorki. Bloh, doduše, nalazi ne samo da je koren „kulta ličnosti" poreklom iz „kulta cara", nego i da je u najtešnjoj vezi sa pravoslavnom idolatrijom svetaca. On u tom smislu u „kultu ličnosti" prepoznaje „lični režim staroga svetoga Sinoda"[39]. Veza između pravoslavlja i staljinizma u „kultu ličnosti" teško da se, na prvi pogled, može dovesti u sumnju. Doduše, tu je vezu Bloh zasnovao na dva glavna argumenta koji, manje ili više identično, uglavnom počivaju na nekim spoljašnjim analogijama između carizma i staljinizma, odnosno pravoslavlja i staljinizma. Međutim, kao i svi argumenti koji počivaju na analogijama, i Blohovi stavovi nisu imuni od brojnih prigovora koji im mogu biti stavljeni iz empirijskog tla. Ako se još i može prihvatiti da je „kult ličnosti" proizašao iz konteksta pravoslavne idolatrije svetaca karakteristične za carsku pravoslavnu Rusiju, teško je u okviru istog kontekstualnog objašnjenja prihvatiti „kult generalnog sekretara" u komunističkim partijama Zapada u Staljinovo vreme. Očigledno da njegov koren nije u idolatriji svetaca karakterističnoj za pravoslavlje. Izgleda da je i sam Bloh osećao izvesnu

---

[36] Ernst Bloch, *Politische Messungen Pestzeit Vormärz*, cit. izd., str. 360.
[37] Ibid.
[38] Ibid.
[39] Ibid.

manjkavost svojih analogija „kulta ličnosti" i „kulta svetaca", pogotovu ako se one uopšte do kraja, pa je stoga, manje sumnjivo, svoju tezu o poreklu „kulta ličnosti" doveo u kontekst sa političkom tradicijom. On smatra da je „kult ličnosti" u staljinizmu tako „kultivisan kao da je od materijala starih samodržaca"[40]. U stvari, „kult ličnosti" je kult feudalnog samodršca i modernih „vođa" koji ne podležu odgovornosti svojim podanicima.

Sva Blohova objašnjenja „kulta ličnosti" uglavnom su išla za tim da ga predstave kao izraslinu na „bazi reakcije carističke despotske vrste"[41] kao stvarnog društvenog temelja staljinizma. To objašnjenje implicira negaciju objašnjenja po kome je „kult ličnosti" autentičan proizvod socijalizma. Bloh smatra da je za socijalistički pokret od odlučujuće važnosti da se ta teza opovrgne, da se upravo pokaže da se socijalizam ne poklapa s „kultom ličnosti". Građanskoj kritici staljinizma osobito je stalo do isticanja navodnog poklapanja „kulta ličnosti" i socijalizma, jer je ono vrlo moćno propagandno sredstvo protiv socijalizma i marksističke ideologije uopšte. Ako bi se doista radilo o identitetu, onda bi stvar socijalizma bila izvrgnuta ruglu, do čega je stalo građanskoj kritici staljinizma. Bloh zato kategorički odbacuje kritike „kulta ličnosti" koje odveć uprošćeno i aistorijski staljinizam, kao sistem, svode na jednu ličnost. Po Blohu se zbog socijalizma „taj slučaj („kult ličnosti" — M. P.) ne sme i dalje zguravati na jednog jedinog čoveka"[42]. Naravno, Bloh ovim ne želi osloboditi Staljina od odgovornosti za ono strašno što se u Sovjetskom Savezu dešavalo „prema užasnim mišljenjima i uputstvima jednog čoveka"[43]. To što se dešavalo na društvenom polju i duhovnom prostoru u eri Staljina Bloh je nazvao „Staljinovim terorom"[44]. Pod njegovom težinom „kult ličnosti" je izrastao u negativan dokaz uspele praktične nihilizacije ličnosti. „Kult ličnosti" na najbolji način simbolizuje mračnu terorističku praksu nipodaštavanja čovekove ličnosti, čovekovog „prirodnog prava" na dostojanstvo. U stvari, „kult ličnosti" izražava sadržinu tiranina. Tiranin je sve više izrastao kao tiranin ukoliko je tiranija dobijala širi i dublji zamah nad nedužnim ljudima. Ako je taj zamah bio prvenstveno stimulisan „nerazvijenom bazom Rusije", ne bi valjalo, po Blohu, zanemariti ni neke teorijske činioce koji su ga na ovaj ili onaj način, bar delimično, omogućili time što ga nisu sprečavali dovoljno efikasno. Bloh tu misli pre svega na neke činioce marksističke teorije; naime, u njoj nije došao do izražaja niz „značajnih mjesta u Marksu i Engelsu o individualnom koloritu, o socijalističkom slobodnom razvitku svih individuuma"[45], što je sve sa svoje strane pomoglo staljinističkoj tiraniji nad ljudskim dostojanstvom. To je, između ostalog, i razlog zbog koga je, po Blohu, „staljinizam i u teorijskom

---

[40] Ibid., str. 461.
[41] Ibid.
[42] Ibid.
[43] Ibid.
[44] Ernst Bloh, *Uspravan hod, konkretna utopija,* cit. izd., str. 442.
[45] Ibid., str. 446.

kao i u moralnom pogledu naišao na mali otpor"[46]. Ljudsko dostojanstvo je premalo akcentirano u marksističkoj teoriji, moralna i politička vrednost „uspravnog hoda" čoveka nezasluženo je potisnuta iz marksizma. Ideja prirodnog prava izgubila je vrednost u postmarksovskom marksizmu. Zbog pomanjkanja insistiranja na „uspravnom hodu" čoveka nije moglo na teorijskom planu ništa ozbiljnije da se preduzme unutar marksizma da se „ne etabilira novo ropstvo" — staljinizam.

Silnu snagu i draž prirodnog prava nije niko bolje osetio od samih staljinista. U njemu je staljinizam video pravu opasnost, zbog čega mu insistiranje na njemu „važi... kao kažnjiva stvar". Bloh meri vrednost prirodnog prava u borbi protiv staljinizma snagom s kojom su se staljinisti njemu suprotstavljali iz straha za pozicije birokratije. Bloh konstatuje da je bilo „dovoljno krajem Staljinove ere riječ „ljudski socijalizam" izgovoriti da bi se već s jednom nogom stajalo u kaznionici"[47]. U snazi prirodnog prava krije se prava teorijska opasnost po staljinizam isto onako kao što se, suprotno, krije njegova mogućnost rascvata ako se to pravo ne neguje, na brani i ne osigurava.

S gledišta prirodnog čovekovog prava na „uspravan hod" staljinizam se ukazuje Blohu kao antiprirodan, antidostojanstven i antiljudski. No, ma koliko staljinizam izgledao čvrst u svojoj neljudskosti, on je iznutra rastočiv i crvotočan. On je uvek iznutra ugrožen zato što je u sebi ugrozio pravo čoveka na „uspravan hod". Otuda je humanizam stvarna opasnost za staljinizam, „ta riječ sama kaže već mnogo, da su sve staljinističke... kaznionice i robijašnice time bile raskrinkane"[48]. Staljinističkom sistemu su imanentne suprotnosti. One riju u njegovoj utrobi. U njemu postoji „klasna borba protiv partije, postoji borba protiv diktature"[49]. Engelsova teza da se karakter države u socijalizmu menja iz vlasti nad ljudima u vlast na stvarima nije u praksi zaživela. U stvarnosti je bilo suprotno — država je u staljinističkom sistemu jačala do razmere u kojoj je same ljude pretvorila u stvari. Marksova ideja o oslobođenju čoveka kroz ekonomsko oslobođenje društvenih snaga, koje se ostvaruje kroz oslobođenje individualnih snaga, u praksi staljinizma bila je zamenjena ekonomskom propašću svakog pojedinca. Jer država je postala vlasnik svih uslova egzistencije. Autoritet države nad ekonomskim uslovima egzistencije uslovio je ekonomsku zapuštenost čoveka pojedinca. Birokratija je u takvim uslovima ekonomskim ucenama mogla da opredeljuje pozitivno ponašanje pojedinaca prema sebi. Upravo je država posredstvom likvidacije ekonomske osnove pojedinca stekla uslove vlasti nad pojedincem. Pojedinac je došao u totalno zavisan polo-

---

[46] Ernst Bloch, Diskusija s Herbertom Marcuseom, „Praxis", Zagreb, VI/1968, br. 3—4, str. 594.

[47] Ibid., str. 595.

[48] Ibid.

[49] Ernst Bloch — Fritz Vilmar, *Ein Gespräch über ungelöste Aufgaben der sozialistischen Theorie,* u: *Über Ernst Bloch,* Frankfurt, 1971, str. 89.

žaj od države. U takvom odnosu pojedinca prema državi država je ostvarivala nesmetano svoju vlast nad pojedincem. Sve dok se ta vlast, po Blohu, ne ukine, ljudsko dostojanstvo ne može biti ostvareno. Kraja te vlasti neće biti sve dok se socijalizam ne demokratizuje. Prema tome, bez demokratskog socijalizma nema ostvarenja slobode. Bloh daje pojmu slobode prvenstveno društveni ili klasni značaj, a ne politički, kako se katkad tvrdi. Po Blohovoj oceni, XX kongres je dao snažan doprinos takvom sadržaju slobode. Otuda on ima za njega golemu važnost.

Značaj XX kongresa

Neposredno posle XX kongresa KP Sovjetskog Saveza, koji je otvorio političku i svaku drugu vrstu kritike staljinizma u delu komunističkog pokreta koji je podržavao Staljina u borbi protiv Jugoslavije, Bloh je napisao jedan tekst[50], ne osobito dug, ali veoma zanimljiv, u kome je analizirao ukupan značaj XX kongresa za dalji razvitak marksističke teorije i socijalističke prakse. On je ocenio XX kongres kao „menjanje pravca" u izgradnji socijalizma, a ne kao nekakav „novi početak" socijalizma. U oceni da je XX kongres otvorio „novi početak" socijalizma Bloh je prepoznao skriveni smisao — poricanje socijalizma kao mogućeg demokratskog oblika društvenih odnosa. Još više od toga, ta ocena je u sebi skrivala pogrešnu identifikaciju staljinizma sa socijalizmom. Po Blohu, u odlukama XX kongresa ne radi se o tome, nego o uklanjanju onoga „što je lažno, što koči" u razvitku socijalizma. Bloh je u odlukama XX kongresa video političku potvrdu unutrašnje snage socijalizma, njegovu unutrašnju sposobnost da inherentno svojim mogućnostima zbacuje sa sebe vlastite ljušture. Zato Bloh nije ocenio kritiku staljinizma započetu na XX kongresu kao rezultat slabosti jednog sistema, nego, naprotiv, kao izraz njegove snage. Po toj oceni, XX kongres je potvrdio sposobnost socijalizma da se menja ne poričući stranputice u svome konstituisanju i razvitku.

To svoje suštinsko shvatanje značaja XX kongresa Bloh je odlučno razgraničio od građanskih shvatanja značaja i dometa na njemu započete kritike staljinizma, koja su uglavnom završavala ocenom da je XX kongres ocenio dotadašnji razvitak socijalizma kao promašaj. Građanskoj kritici staljinizma Bloh ne odaje bilo kakva priznanja i ne pripisuje joj bilo kakve zasluge. On kaže: „Sigurno mnogi od onih na Zapadu koji su dopuštali i dopuštaju crkavanje u blatu, koji su se čak sa naklonošću predali Hitlerovoj bestiji i rasi gospodara, a koji su na drugoj strani, kao nekadašnji nirnberški tužioci, stvorili vijetnamski pakao — sigurno nemaju nikakvo pravo da osuđuju staljinizam, u najmanju ruku ne Sta-

[50] Uporedi: Ernst Bloch: *Politische Messungen Pestzeit Vormärz*, cit. izd., str. 365—367.

ljina kao krvavog tiranina."[51] Građanska kritika staljinizma i staljinizam nalaze se u istom horizontu — otuđenju. Otuda proizlazi nerelevantnost njihovih optužbi. Uostalom, građanska kritika staljinizma i nije primarno usmerena na staljinizam, nego na Sovjetski Savez. Po svom cilju ona nije bila antistaljinistička, nego antisovjetska. Vođena takvim ciljem, ona je, umesto stvarne kritike, jedino mogla „pljusnuti kofu punu bezveznosti"[52] samo da bi ona pogodila Sovjetski Savez. Svrha te kritike nije bila, dakle, likvidacija staljinizma, nego Sovjetskog Saveza. No, bilo bi pogrešno misliti da Bloh ne uviđa da građanska kritika staljinizma ne pogađa Sovjetski Savez, ali, po njegovom mišljenju, pogađa ga daleko manje nego što bi ga moglo pogoditi zaustavljanje procesa destaljinizacije. Zbog toga građanski napadi na Sovjetski Savez ne bi smeli nipošto da utiču na tokove i oblike destaljinizacije. Strah da bi neprijatelji Sovjetskog Saveza mogli iskoristiti otkrića staljinističkih zlodela u svrhu likvidacije sovjetskog društva samo je zgodna skrivalica za vlastito očuvanje privilegija. To je lažan argumenat, ali vrlo opasan jer se iza njega krije stvarni otpor likvidaciji staljinizma. Naravno, Bloh ne osporava da je moglo doći do desne reakcije od „liberala", ali oni su, po njegovoj oceni, bili beznačajna opasnost u poređenju sa silnom snagom koju su odluke i otkrića XX kongresa probudila u običnim ljudima. Po Blohu, taj običan čovek je „čak osećao oslovljenim, izgovorenim"[53] da učestvuje aktivno u otvorenom procesu destaljinizacije, a da pri tome „nije želeo da sklizne u liberalizam". Prema tome, strah od restauracije građanske provenijencije pokazao se neosnovan. Staljinizam kao i taj strah podjednako su pogođeni daljim uspešnim tokom destaljinizacije. Zbog toga je Bloh ocenio da je dalji uspešan razvitak procesa destaljinizacije i njemu odgovarajuća teorijska kritika staljinizma najadekvatnije sredstvo u borbi sa neprijateljima socijalizma. Oni žive od „popularne građe toga nepopularnog"[54] staljinizma. Neprijatelji socijalizma hrane se staljinizmom. Zato je suženje staljinizma ujedno sužavanje prostora kritici socijalizma. Kritika staljinizma ima dvostruku pozitivnu funkciju: na unutrašnjem planu otvara mogućnost socijalizma, a na spoljašnjem sužava manevarski prostor njegovim građanskim protivnicima. To su dva bitna razloga zbog kojih Bloh smatra kritiku staljinizma sastavnim delom izgradnje socijalizma i odbrane marksizma, a ne nečim za socijalističku praksu i marksističku teoriju nevažnim i uzgrednim. Sve što je učinjeno na XX kongresu KP Sovjetskog Saveza Bloh je shvatio i prihvatio kao najozbiljniji praktični i teorijski prilog tome. Smisao zahteva za demokratskim socijalizmom, kao suštinskim jezgrom na XX kongresu otvorene kritike staljinizma, Bloh je možda najuspešnije izrazio rečima: „Radni narod nema da dozna da se njime dobro vlada, već on sam treba da vlada,

[51] Ernst Bloh, *Uspravan hod, konkretna utopija*, cit. izd., str. 442.
[52] Ernst Bloch, *Politische Messungen Pestzeit Vormärz*, cit. izd., str. 357.
[53] Ibid., str. 358.
[54] Ibid., str. 359.

da to spada u jedan deo njegovog rada."[55] Ali, da bi to ostvario, prvi preduslov je odumiranje premoćne države, a ta likvidacija suprematije države nad narodom preduslov je: demokratizacija unutrašnjih društvenih odnosa, borba protiv „kulta ličnosti" i doktrine o „jednom modelu socijalizma", borba protiv dogmatizma u marksističkoj teoriji. Bez realizacije ovih momenata staljinizam ne može biti likvidiran ni kao društveni praxis ni kao njegov ideološki refleks.

Bloh je upozorio da bi slabljenje bilo koga od ovih preduslova paralisalo otvoreni proces destaljinizacije. Zato je on smatrao vrlo opasnim već ispoljene tendencije u kritici staljinizma da se ona svede na „neke „diskusije" o greškama"[56] Staljina u izgradnji socijalizma u Sovjetskom Savezu. Doista je u mnogim komunističkim partijama, izrazito u KPF, ova tendencija dugo vladala. Jer nisu u pitanju nikakve „greške" Staljina, nego je u pitanju jedan antisocijalistički sistem koji se krivo poziva na Marksa i samoizdaje za marksistički, a da je pri svemu tome pokidao sve veze sa marksizmom. Ako bi se proces destaljinizacije sveo na proces površnog „uklanjanja grešaka" umesto na prevladavanje jednog sistema u kome je „zavladao... teror i policijska država, svemoćna državna policija koja je imala da baš unutra potpuno osigurava socijalističku vlast", onda bi se time takvom sistemu samo obezbedilo „uspešnije" funkcionisanje.

Tome cilju Staljin je sve podredio. Teorija je platila danak tome cilju. Bez obzira na to da li se nešto u staljinističkoj verziji marksizma slagalo s osnovnim principima marksizma ili ne, ono je bilo imenovano kao marksističko ako je bilo funkcionalno. Na primer, iako se „pokazuje kao marksistički neodrživo, razdvajanje tehnike od njenog odnosa sa bazom, kako je Staljin jednom izdiktirao i stavio (čak zajedno sa jezikom) u čudnovato treće pored baze i nadgradnje"[57], ono je propisano kao marksističko i imalo se tako smatrati. To je izraz jedne teorije koja je postala moć, sila. A „u zemljama u kojima je marksizam postao moć — tu se budućnosti priprema konačište" — kaže Bloh.[58]

Destaljinizacija napreduje. Optimizam u njen uspeh za Bloha je neotklonjiv. Znaci trijumfa nad njim nisu više ograničeni ni na jednu zemlju ni na jednu pojavu. Zgrada „jednog modela socijalizma" nalazi se u ruševinama. U njima će staljinizam na kraju naći svoje konačište. Time nada u budući svet slobodnih ljudi postaje realna nada. Utopija postaje realna utopija. Blohova kritika staljinizma veliki je prilog i jednom i drugom. Upravo je ona ono što bi se njegovim rečima moglo imenovati kao „građa nade".

*

[55] Ibid., str. 360.
[56] Ibid., str. 358.
[57] Ernst Bloch, *Das Materialismusproblem seine Geschichte und Substanz*, Frankfurt, 1972, str. 338.
[58] Ernst Bloch, *Karl Marx i čovječnost; građa nade*, „Kulturni radnik", Zagreb, XXIV/1971, br. 4, str. 103.

No, iako je Bloh optimista u pogledu snažnog napretka destaljinizacije, on ne naznačuje konkretno šta u poststaljinovom vremenu na konkretan način dovršava recidive staljinizma. No, bez obzira na to, njegova kritika ukazuje na neminovnost kraja staljinizma što ga on sam iz sebe razvija kao svoju poslednju mogućnost. Doduše, Blohova kritika staljinizma nije u polazištu imala za osnovu stvarne različite puteve u razvitku oblika socijalizma. Umesto takvog polazišta kao metodološkog temelja, Bloh uglavnom kritikuje i negativno formuliše staljinizam sa stanovišta Marksove teorije alijenacije. Stoga su mu iz vida izmakli različiti putevi u socijalizam i različitost oblika razvitka socijalizma što izvan i unutar staljinizma deluju u pravcu njegove transformacije.

Kritika staljinizma sa stanovišta alijenacije danas je uglavnom prevaziđena i nedostatna. Međutim, ona je igrala pozitivnu ulogu u destrukciji staljinizma sve dok je bilo neophodno negativnom formulom destruirati političko-antropološku bit staljinizma. Ali, kada to više nije mogao biti primarni zadatak, nakon što je cilj te kritike uglavnom postignut, ona je postepeno gubila značaj i to utoliko više ukoliko je razvitak proizvodnih snaga uspostavljao sebi odgovarajuće odnose na štetu staljinistički uspostavljenih okvira u nacionalnim i međunarodnim razmerama. Ukoliko je, dakle, staljinizam kao društveni odnos gubio opunomoćenje iz temelja razvitka proizvodnih snaga i njima odgovarajućih odnosa, utoliko je bio neophodniji drugačiji teorijski pristup staljinizmu i istorijska analiza kakva je uglavnom ostala izvan Blohovog vidokruga. Otuda izgleda da njegova kritika staljinizma ostavlja utisak pre jedne odveć filozofske kritike iako joj je ambicija bila više politička nego istorijska. Možda u tome treba tražiti razlog činjenici koja je veoma prisutna i skoro temeljna u njegovoj kritici staljinizma — da je staljinizam bio istorijski nužna pojava, a ne jedna specifična forma krive upotrebe ili, još preciznije, zloupotrebe objektivnih istorijskih mogućnosti u kojima se staljinizam situirao.

Osim toga, valja primetiti da Blohov pojam diktature proletarijata nije dovoljno pročišćen. Najpre se čini da Bloh shvata diktaturu proletarijata ponešto izvan njenog bitnog klasnog sadržaja. Takođe se čini neodrživom i njegova teza o tome da diktatura proletarijata kod Marksa nije dovedena do stepena jasnoće koji bi bio dovoljna garancija da ne doživi obrat u diktaturu nad proletarijatom. Moglo bi se navesti više mesta iz Marksovih dela koja sasvim precizno i nedvojbeno jasno izražavaju njen smisao, sadržaj i svrhu koji ni na koji način ne bi mogli biti izvor nerazumevanja, a ponajmanje takvog koje bi završilo izvrtanjem u diktaturu nad proletarijatom.

Isto tako se čini da je Bloh u objašnjenju „kulta ličnosti" pribegao jednom načinu tumačenja koji više odgovara psihološkim interpretacijama s teološkim natruhama nego marksističkom razumevanju. Dobija se utisak iz Blohovog objašnjenja da je svest mužika bila predestinirana za „kult ličnosti", da je upravo svest

mužika bila istorijski pripravljena da kao svoj naredni isključivi sadržaj primi „kult ličnosti" na mesto „kulta cara". Ova vrsta predestinacije najmanje je spojiva s marksističkim pristupom celoj stvari. Ali, takvo je objašnjenje bilo jedino u saglasnosti s Blohovom tezom o staljinizmu kao „cariziranom" marksizmu.

Uprkos činjenici da Bloh vrlo često ne otkriva analizom stvarnu genezu određenih elemenata staljinističke strukture, njegova anatomija tih elemenata pregledna je i jasna. To je razlog zbog kojeg se čini da Blohova analiza i kritika staljinizma nije izgubila značaj ni u ovom trenutku. Doduše, taj trenutak zahteva drugu i drugačiju kritiku staljinizma, primerenu njegovim savremenim oblicima ispoljavanja koji se najčešće u svojoj ukupnosti u teoriji i praksi kritike imenuju kao *neostaljinizam*. Stoga se kao zadatak revolucionarne misli ne nameće pre svega kritika staljinizma, nego kritika *neostaljinizma*. Savremeno stanje socijalističkih odnosa unutar različitih oblika socijalizma, stanje odnosa u socijalističkom pokretu i između komunističkih partija još uvek je u znatnoj meri opterećeno ne samo nekim neprevladanim recidivima staljinizma, nego i nekim njihovim, bar formalno, novim oblicima. Ma koliko se u njima skrivali stari sadržaji, kao, na primer, u teoriji „ograničenog suvereniteta" ili u teoriji o „jednom modelu socijalizma" sa svim njenim daljim reperkusijama na spoljašnjem i unutrašnjem planu, ipak je proces destaljinizacije unutar različitih oblika i puteva razvitka socijalizma i u odnosima među komunističkim partijama razotkrio primarnu potrebu kontinuiranog praktičnog i teorijskog obračuna ne više u prvom redu sa staljinizmom, nego sa *neostaljinizmom*.

Kritika staljinizma uglavnom je s uspehom obavljena i stoga iscrpljenjem svoga zadatka uglavnom i privedena kraju svojih mogućnosti. Međutim, kritika neostaljinizma izgleda kao da je tek u punom intenzitetu. Jer je destaljinizacija različitih oblika socijalizma i destaljinizacija odnosa između socijalističkih zemalja i između komunističkih pokreta izbacila na pozornicu sve elemente neostaljinizma — ekonomske, društvene, političke, kulturne i sve druge i nametnula ih na nužan način kao urgentan predmet oštre likvidacije.

Jugoslovensko iskustvo realizacije samoupravljanja kao specifičnog oblika diktature proletarijata svakim svojim novim i produbljenijim prodorom u društvene i sve druge odnose sve je oštrije i dublje potvrđivalo nužnost bržeg ispoljavanja i istiskivanja staljinističkih recidiva i nužnost stalnog sukoba sa vlastitim i nametanim tendencijama neostaljinizma. Stoga je u Jugoslaviji front borbe protiv staljinizma stajao uvek otvoren. Otuda je sukob SKJ sa specifičnim vidom neostaljinizma — neoinformbirovštinom u savremenim uslovima samo elemenat u kontinuitetu njegove likvidacije staljinizma, prateći elemenat razvitka samoupravljanja. Stoga se i čini da je kritika neostaljinizma danas sastavni deo borbe za socijalizam, a ne neki parcijalni, suženi, samo teorijski zadatak.

Ako Blohova kritika staljinizma često ne prevazilazi okvir tako shvaćenog zadatka kritike staljinizma, često ne dopirući do nekih bitnijih elemenata neostaljinizma, ipak je ona značajan doprinos teorijskoj i praktičnoj likvidaciji staljinizma i nekih neostaljinističkih oblandi i stoga sastavni deo današnjih napora međunarodnog komunističkog pokreta oko uspostavljanja Marksove „ljudske zajednice".

Pajazit Nuši

Kvalitativne promene u kulturnoj emancipaciji albanske narodnosti u Jugoslaviji

Integracija rada i sredstava za rad i društveni procesi slobodnog povezivanja rada i sredstava, kao i sveukupna praksa socijalističkog samoupravnog razvoja naše zajednice, sve više nameću potrebu da se zajedničkim akcijama neposredno rešavaju i problemi opšteg društvenog značaja. Političko opredeljenje za razvijanje takvih odnosa sve se više pretvara u poseban vid slobode ponašanja i angažovanosti pojedinaca — da upravljaju uslovima i sredstvima rada i da učestvuju u ostvarivanju zadataka od šireg značaja za razvoj zajednice jugoslovenskih naroda i narodnosti. Bez obzira na to što je u nekim sredinama, u početku, deo radnih ljudi prišao spontano ostvarivanju samoupravljanja, sad već možemo da konstatujemo da je ono postalo osnovni oblik života i rada svih i da odoleva različitim iskušenjima. Stvaralačka sloboda čoveka time postaje sve značajniji uslov učešća u upravljanju radom i sredstvima za proizvodnju, kao i društvenim odnosima u celini.

Kao praksa radnih ljudi u zajedništvu naroda i narodnosti Jugoslavije, socijalističko samoupravljanje je jedini pravi oblik u čijim se okvirima obezbeđuju ravnopravnost i sloboda naroda i narodnosti naše zemlje. Ono istovremeno povećava njihovu odgovornost u ostvarivanju zajedničkih ciljeva socijalističkog razvoja naše zemlje. U tom pogledu je samoupravljanje kao integralan odnos postalo društvena stvarnost iz koje se reprodukuju kvalita-

tivno drugačiji pogledi, kriterijumi vrednovanja rada, motivi delovanja, stavovi, navike itd. Pogotovo je to tako kada je reč o kulturnoj emancipaciji narodnosti u našoj zemlji, posebno o kulturnoj emancipaciji albanske narodnosti.

U političkoj, ekonomskoj i kulturnoj samostalnosti republika i Pokrajine Kosovo u kojima živi i albanska narodnost njena kulturna emancipacija u suštini je imanentan i poseban izraz samoupravljanja radnog čoveka.

Ona je otvorila puteve ostvarivanja pune ravnopravnosti i aktivira sve subjekte koji doprinose njegovoj realizaciji. Samoupravna socijalistička praksa je ponudila najprihvatljiviju ekonomsku osnovu i puteve kulturnog razvoja i emancipacije albanske narodnosti u Jugoslaviji. Zato je ona svestrano prihvaćena i svi smo angažovani na njenom doslednom ostvarivanju. Otuda proizlazi društveni zahtev za kulturnom emancipacijom albanske narodnosti i drugih u sklopu ukupnosti udruženog rada i zahteva u svim njegovim razvojnim komponentama.

Društveno-politička osnova razvoja kultura narodnosti u Jugoslaviji

Opšti društveno-politički položaj narodnosti u SFRJ proizlazi iz ukupnih socijalističkih samoupravnih odnosa i uloge narodnosti kao aktivnog subjekta u izgrađivanju takvih odnosa. Kao osnovno i opšte opredeljenje samoupravnih subjekata, takva pozicija narodnosti Jugoslavije je definisana Programom SKJ. U sadržajnom i funkcionalnom smislu položaj narodnosti u sistemu ukupnih odnosa obuhvata tri značajne grupe odnosa: regulisanje, ostvarivanje i zaštita položaja narodnosti kao obaveza svih građana naše zemlje, bez obzira na nacionalnu pripadnost. Sa tog stanovišta samoupravna praksa naše zemlje znatno šire i dublje doprinosi ostvarivanju duha Povelje Ujedinjenih nacija, Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima i pakta o pravima čoveka, Konvencije o uklanjanju svih oblika diskriminacije itd.

Položaj narodnosti u našoj zemlji regulisan je ustavnim sistemom Jugoslavije, bilo da je reč o položaju narodnosti kao kolektiviteta ili o pripadniku narodnosti kao ličnosti.

Osnovno načelo o pravnom položaju narodnosti kao kolektiviteta sadržano je u čl. 245. Ustava SFRJ, u kome se utvrđuje da su „u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji narodi i narodnosti ravnopravni". Ravnopravnost narodnosti s drugim narodima naše zemlje ostvaruje se u svim oblicima i na svim nivoima ekonomskog i društvenog organizovanja i političkog života. U SAP Kosovo ravnopravnost naroda i narodnosti čini opšte i suštinsko pravo Ustava Pokrajine. U čl. 4. Ustava SAP Kosovo, u okviru opštih odredbi Ustava, kaže se:

„U Socijalističkoj Autonomnoj Pokrajini Kosovo narodi i narodnosti su ravnopravni i imaju ista prava i obaveze.

Za ostvarivanje ravnopravnosti naroda i narodnosti obezbeđuje se pravo njihovog slobodnog razvoja i slobodnog izražavanja nacionalnih osobenosti, jezika, kulture, istorije i drugih simbola."

U okviru ostvarivanja i zaštite ravnopravnosti naroda i narodnosti, svakoj narodnosti kao ravnopravnom subjektu naše zajednice garantuju se sva prava razvijanja i izražavanja njihove kulture i istorije kao entiteta njihove individualnosti. Ona je, kao takva, definisana u čl. 247. Ustava SFRJ:

„Zajemčuje se svakoj narodnosti da, radi ostvarivanja prava na izražavanje svoje narodnosti i kulture, slobodno upotrebljava svoj jezik i pismo, razvija svoju kulturu i da radi toga osniva organizacije i uživa druga Ustavom utvrđena prava."

U ustavima SAP Vojvodine i SAP Kosovo, u zakonima i opštim aktima znatno bliže se određuju sadržina i obim ovog opšteg i kompleksnog prava. U tim dokumentima razrađuju se uslovi i oblici njegovog ostvarivanja. U Ustavu SAP Kosovo (čl. 217) ravnopravnost jezikâ i pisama je regulisana formulacijom:

„U Socijalističkoj Autonomnoj Pokrajini Kosovo ravnopravno se primenjuju albanski, srpskohrvatski i turski jezik i njihova pisma.

U rejonima u kojima žive Turci ravnopravno se primenjuje i turski jezik i njihovo pismo. Organi, institucije, radne organizacije i druge organizacije u Pokrajini obavezne su da se u njihovom radu pridržavaju načela ravnopravnosti jezika i pisama naroda i narodnosti Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo."

„Albanski, srpskohrvatski i turski jezik su ravnopravni kao nastavni predmet i kao maternji jezik se uče na način određen zakonom" (čl. 219).

Ukupan položaj radnog čoveka i građanina u društveno-političkom i pravnom sistemu SFRJ određuje pravni položaj svakog čoveka bez obzira na njegovu nacionalnu pripadnost. U okviru ovakvog idejno-političkog opredeljenja utvrđen je pravni položaj čoveka — pripadnika naroda i narodnosti. Oni zajedno svoje trajne interese ostvaruju samo na načelima jednakosti prava, dužnosti i odgovornosti.

Dosledan prilaz i ostvarivanje prava narodnosti kao kolektiviteta i pripadnika narodnosti kao jedinke zahteva svesno angažovanje svih subjekata — pripadnika naroda i narodnosti. Na temeljima pune ravnopravnosti naroda i narodnosti naša višenacionalna zajednica sve više učvršćuje svoju kohezionu snagu, pri čemu obrazovanje, nauka i kultura postaju vitalni činioci socijalističkog razvoja jugoslovenske zajednice. Funkcijom obrazovne, naučne i kulturne delatnosti radni čovek postaje gospodar uslova i rezultata svog rada. To je i osnovni uslov potpune emancipacije svakog naroda i narodnosti naše zemlje. Ovakav značaj i uloga obrazovanja, nauke i kulture opredeljuje i našu stalnu angažovanost na stvaranju uslova za optimalan razvoj ovih delatnosti i za slobodu kulturno-umetničkog i naučnog stvaralaštva.

U okviru ovakvih odnosa raznovrsnost nacionalnih kulturnih osobenosti naroda i narodnosti naše zemlje postaje bogatstvo

svih. Sa tog stanovišta samoupravna socijalistička praksa je izuzetno plodotvorna za razvoj kulture albanske narodnosti u Jugoslaviji.

Osobenosti kulturne emancipacije albanske narodnosti u Jugoslaviji

Period socijalističkog razvoja je period najkrupnijih promena i afirmacije zajedništva i kulturno-umetničkog stvaralaštva albanske narodnosti u SFRJ. Tek u našoj samoupravnoj socijalističkoj zajednici on postaje svestan svih tegoba i složenosti svoje istorijske prošlosti koja je ovom kraju više oduzela nego što je ostavila. Živeći u uslovima stalne opasnosti za svoju egzistenciju, on je u „produbljenom delu svog naroda" uvek u sebi nalazio stvaralačke snage, načina i vremena za duhovno stvaralaštvo. Međutim, burna istorija ovog kraja skoro uvek je nametala albanskom življu ovog kraja da „duhovni život" počinje tako reći ispočetka. Prema svojoj složenoj i mukotrpnoj prošlosti albanska narodnost u Jugoslaviji danas zna da se odredi. Ono što je vekovima bilo potiskivano i onemogućavano, sasvim uspešno se nadoknađuje u socijalističkoj izgradnji zajedničkim aktivnostima svih naroda i narodnosti. Zato kulturno-umetničko i naučno stvaralaštvo albanske narodnosti nosi izrazito socijalističko obeležje — sve što je postignuto u ovoj sferi delatnosti, rezultat je socijalističkog preobražaja Kosova, posleratnog kulturnog i naučnog razvoja.

Tokovi razvoja kulturno-umetničkog i naučnog stvaralaštva Albanaca u Jugoslaviji imaju specifičnu genezu. Oni su se kretali od prvog bukvara do originalnih univerzitetskih udžbenika; na bogatim i drevnim izvorima narodnih pesama i umotvorina i albanskog jezika stvaraju se književna dela svih rodova i visokog umetničkog dometa; na izvorima lepote narodnog melosa izrastaju značajna muzička ostvarenja; raznovrsni oblici rukotvorina i ornamentike predstavljali su početne elemente razvoja likovnog stvaralaštva i likovne kulture. Iz takvih oblika elementarne likovne kulture razvijaju se svi oblici savremenog likovnog stvaralaštva. U SAP Kosovo likovni umetnici iz redova albanske narodnosti, zajedno sa umetnicima iz redova srpskog i crnogorskog naroda i turske narodnosti, sve više zaokružuju osobenosti „kosovske likovne škole". U delima umetničkog i naučnog stvaralaštva sadržan je kvalitet socijalističke i humanističke poruke, uvek komponovan u visokom dometu umetničkog i naučnog stvaralaštva. Umetničkim i naučnim stvaralaštvom i socijalističkom i humanističkom snagom svojih poruka umetnici i naučnici albanske narodnosti otvaraju nove i bogatije puteve u bezgraničnom prostranstvu umetničkog stvaralaštva. Umetničko i naučno stvaralaštvo albanske narodnosti, sa svojim osobenim tokovima, razvija se u autentičnu socijalističku kulturu, kulturu zajedništva naroda i narodnosti Jugoslavije. Kvalitativne, socijalističke promene u strukturi svesti i u ukupnom preobražaju Albanaca najviše su dolazile do izražaja u periodu posle 1966. godine. Sa tog

stanovišta možemo kazati da ukupni razvojni tokovi kulture Albanaca u socijalističkoj Jugoslaviji u svom kontinuitetu nisu imali pravolinijski smer. Zajedništvo u kulturno-umetničkom i naučnom stvaralaštvu Albanaca s drugim narodima i narodnostima je jedina plodotvorna stvaralačka baza na kojoj je bio moguć ovakav kvalitativan skok u opštoj emancipaciji albanske narodnosti u Jugoslaviji. Ono je omogućeno i usmereno opštom politikom kulturnog i naučnog stvaralaštva, pri čemu svestrani razvoj nacionalnih kultura na osnovama ravnopravnosti, sloboda stvaralaštva, saradnja i sve šira komunikacija svaralaštva naroda i narodnosti predstavljaju temelj kulturne i naučne politike u emancipaciji albanske narodnosti u socijalističkoj Jugoslaviji, podstičući istovremeno stvaralačke, umetničke i naučne aspiracije.

Stvaralačke inicijative i akcije ovaploćene su u značajnim umetničkim i naučnim ostvarenjima. Umetničke i naučne delatnosti albanske narodnosti sve više se intenziviraju u okviru pojedinih umetničkih i naučnih institucija, kao što su univerzitetski centri, Albanološki institut u Prištini, Društvo za nauku i umetnost Kosova, instituti za istoriju itd., a istaknuti naučnici i umetnici iz redova albanske narodnosti uključeni su u ostvarivanje značajnih umetničkih i naučnih projekata međunarodnog karaktera.

U poslednjoj deceniji su hroničari književnog stvaralaštva nekih evropskih zemalja počeli da registruju i književna ostvarenja pisaca albanske narodnosti u Jugoslaviji. U enciklopedijama novijeg vremena nekih zemalja sadržana su i imena istaknutih naučnika albanske narodnosti. U institucijama savremene umetnosti brojnih evropskih zemalja sve je veće prisustvo ostvarenja istaknutih likovnih stvaralaca iz redova albanske narodnosti. Uspešno ostvarene uloge albanskih umetnika u filmskoj i pozorišnoj umetnosti pobuđuju interesovanje poklonika filmske i pozorišne umetnosti, ne samo kritičara, već i najšire javnosti.

Razvoj kulturnog i naučnog stvaralaštva albanske narodnosti u Jugoslaviji posebno je podstaknut širokom komunikacijom i prožimanjem s razvojem kulturnih i naučnih tekovina naroda Srbije, Crne Gore, Makedonije i drugih naroda i narodnosti naše zemlje.

Razvijajući se u saradnji i otvorenosti, povezujući se i prožimajući se s kulturama drugih naših naroda i narodnosti, albanska narodnost, zajedno sa drugima, u socijalističkoj Jugoslaviji svoju kulturu stavlja u optiku kanalisanja, menjanja i korigovanja uslova za prevazilaženje neravnomernog razvoja. U procesu prevazilaženja neravnomernosti i kulturnom i ekonomskom razvitku jačaju integracioni tokovi povezivanja kulturne i materijalne proizvodnje, što stvara podlogu za brži društveno-ekonomski razvoj sredine u kojoj se razvija i albanska narodnost. U sklopu takvih odnosa za albansku narodnost postaje sve jasnije da je ona „živi organizam" u stalnom društvenom, političkom, kulturnom i naučnom kretanju i razvoju. Naše socijalističko samoupravno društvo usvojilo je ovakav odnos prema svim narodnostima u našoj zemlji, a iz takvog odnosa izrasta snaga i čvrstina jugoslo-

venskog socijalističkog samoupravnog razvoja. Osnovna snaga koja uobličava takav razvoj je radnička klasa, koja sve više stavlja pod svoju kontrolu uslove i rezultate svog rada.

Svestrane mogućnosti obrazovanja sve više omogućuju porast broja i profila intelektualnih radnika i naučnika, koji svojim radom jačaju ulogu radničke klase i doprinose socijalizaciji odnosâ u društvu. Doprinoseći afirmaciji kulture albanske narodnosti i tražeći istovremeno širi prostor delovanja, oni se svesno uključuju u sva unutrašnja kretanja i u one međunarodne pravce naučnog i kulturnog komuniciranja koji, zajedno s ukupnim unutrašnjim kretanjima, podstiču menjanje ustaljenih navika, oblika i načina života. U okviru tih kretanja oslobađaju se nove motivacione snage za stvaralačku afirmaciju, formira se savremeni ukus doživljavanja kulturnih, umetničkih i materijalnih dobara, kao i objektivne skale i kriterijumi vrednovanja humanističke, idejne i estetske sadržine svega stvorenog.

Time albanska narodnost u Jugoslaviji, u stvari, ulazi u uslove i odnose „punog društvenog sazrevanja", otvarajući neograničena prostranstva razvoju stvaralačkih snaga koje vrše snažan uticaj na razvoj sredine, sopstvene narodnosti i odnosa u njoj. Angažovanjem za razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa u delima umetnika i naučnika albanske narodnosti integrišu se humanističke i progresivne poruke iz opusa narodnog stvaralaštva s naporima za nova umetnička i naučna ostvarenja u kojima se zadržava i pojačava nit povezivanja kulture albanske narodnosti sa drugim narodima i narodnostima naše zemlje. Najznačajnija ukrštanja takvih integrišućih i razvojnih linija stvaralaštva sastoje se u povezivanju kulturnog i umetničkog stvaralaštva u celini društvenog razvoja naroda i narodnosti, u čijoj autentičnosti su sadržana obeležja stvaralačkog duha svakog naroda i narodnosti posebno. Međutim, još je veći doprinos tih integrišućih procesa u menjanju pogleda, stavova, mišljenja, interesovanja i osećanja.

Stepen naučnih i umetničkih dostignuća u delima naučnika i umetnika pripadnika albanske narodnosti predstavlja pravi izazov za druge zainteresovane naučnike i umetnike van naše zemlje, pre svega za proučavanje samoupravnog i socijalističkog konstituisanja jugoslovenske zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti kao političkog opredeljenja koje je omogućilo svestran razvoj kulture i naučne misli albanske narodnosti u Jugoslaviji.

Teškoće i protivrečnosti u kulturnoj emancipaciji albanske narodnosti u Jugoslaviji

U procesu afirmisanja kulture albanske narodnosti u Jugoslaviji sadržane su i protivrečnosti, teškoće i kolebanja koja se stalno javljaju u novom vidu.

Teška istorijska prošlost čitavog regiona Jugoslavije u kome živi i albanska narodnost ostavila je u nasleđe najniži stepen ekonomske razvijenosti i velike razlike u društvenom i ekonomskom standardu u odnosu na druge delove naše zemlje. Prevazilaženje

takvog stanja je programska orijentacija vodećih socijalističkih snaga našeg društva, svesno opredeljenje svih republika i pokrajina, svih naroda i narodnosti Jugoslavije. Posebnim ekonomskim merama i zajedničkim snagama se podstiče i usmerava brži društveno-ekonomski razvoj privredno nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo.

Ovakav društveno-ekonomski razvoj, međutim, sve više izbacuje na površinu zastarele i posebne socijalne stavove pojedinaca i grupa o kulturnom razvoju albanske narodnosti koji vrše negativan uticaj na stepen ostvarivanja samoupravnog koncepta kulturnog preobražaja, kao i na selekciju sredstava i puteve ostvarivanja ciljeva društveno-ekonomskog razvoja. Usled negativnog uticaja takvog mentalnog i socijalnog ponašanja ti se stavovi odražavaju kako na društvene tako i na ekonomske odnose, izazivajući teškoće i protivrečnosti u socijalističkom samoupravnom razvoju društva i u kulturnom preobražaju albanske narodnosti. Motivi nekih sukoba i protivrečnosti imaju delom opštedruštveni karakter, kao što i priroda opštih teškoća, sukoba i protivrečnosti ima zajedničku osnovu.

Borba protiv birokratizma, pragmatizma, konzervativizma, unitarizma, iredentizma i drugih negativnosti, u stvari je borba protiv zatvaranja kulture bilo kog naroda i narodnosti u samu sebe, protiv razdvajanja kulture i stvaralaštva od drugih oblasti života i rada, protiv formalističkog tipa mišljenja, protiv neuvažavanja zakonitosti razvoja nacionalne kulture. Ovi sukobi protivrečnosti izraženi su na specifičan način i u delima stvaralaca albanske narodnosti u kojima su sadržane i druge značajne poruke opšteg društvenog razvoja.

Međutim, deo motiva sukoba i protivrečnosti izvire i iz života i rada albanske narodnosti, kao i iz njenih odnosa s drugim narodima i narodnostima.

Niska materijalna osnova republika i Pokrajine Kosovo u kojima živi najveći broj pripadnika albanske narodnosti (Univerzitet u Prištini je osnovan 1970. godine kada je nacionalni dohodak Kosova bio 185 dolara), nedostatak tradicije, poverenja i opravdanog oslonca na radništvo i radničku klasu, jedan je od osnovnih razloga češćeg vraćanja i okretanja prošlosti. U traženju puteva za izvlačenje iz ekonomske zaostalosti, slepa poslušnost, odnosno ukorenjena shvatanja o ulozi, mestu i značaju države u regulisanju ukupnih odnosa još uvek vrše pritisak na ponašanje ljudi. Otuda je i uloga naučnih i kulturnih radnika i umetnika u tome da svojim delima neposredno utiču na menjanje zastarelih shvatanja, na formiranje novih saznanja i shvatanja o jedinstvenosti misli i dela, na ulivanje poverenja u bolju sutrašnjicu, na razvijanje svesti o značaju rada za povećanje ekonomske i kulturne snage albanske narodnosti i drugih naših naroda i narodnosti.

Razvijajući se u uslovima angažovanosti za izvlačenje sredine iz ekonomske zaostalosti, prisutni su i elementi onih nastojanja čije se posledice uočavaju u posebnim i konkretnim vidovima ponašanja praćenog intenzivnim emotivnim stanjem i, naravno, od-

sustvom zdrave argumentacije. Siromaštvo materijalne osnove sredine u kojoj se razvija i albanska narodnost kod jednog dela stanovništva utiče na formiranje shvatanja o nužnosti prethodnog jačanja ekonomske moći društva da bi se posle toga razvijali samoupravni odnosi u kulturi i stvaralaštvu uopšte. U takvim odnosima i razvoj zdrave kritičke misli teško krči sebi put. Ali, i pored toga, odgovornost za kulturnu emancipaciju utiče na izgrađivanje i usavršavanje objektivnih kritičkih merila za viši stepen angažovanosti za određene misaone, ekonomske i društvene aktivnosti i korekcije. Spor ritam u razvoju svesti i prihvatanju takvih odnosa umanjuje mogućnosti razvoja kritičke misli koja podstiče kvalitativno nove polemičke tonove o dubljim procesima kulturnog samoupravnog preobražaja albanske narodnosti.

Sporo oslobađanje od shvatanja da se društveni odnosi ne mogu razvijati bez posredničke uloge države i njenog moćnog oružja, zakonske regulative, znatno otežava organizovanje i angažovanje na kulturnom preobražaju albanske narodnosti na samoupravnim osnovama. Otuda se javljaju posebni vidovi ponašanja u obliku indiferentnosti i inertnosti, katkad gubljenja smisla i osetljivosti za sve što se zbiva u kulturi, odnosno u sredini u kojoj se ona razvija.

Dogmatska svest vrši direktan uticaj ne samo na percepciju socijalističke samoupravne strukture društva i na njegove odnose, već i na projekciju opšteg kulturnog razvoja u kojoj učestvuje albanska narodnost u Jugoslaviji. Za nju je kulturna afirmacija albanske narodnosti moguća, ali samo sopstvenim i nekim internim snagama koje su jedine pozvane da razvijaju svest o nacionalnoj pripadnosti. Takav prilaz razvojnom putu kulture albanske narodnosti u Jugoslaviji, koji počiva na dogmatskoj osnovi, izaziva posebne vidove destruktivnih odnosa i ponašanja prema samoupravnom preobražaju kulture naroda i narodnosti. Dogmatsko gledanje na kulturni preobražaj albanske narodnosti izaziva tri osnovna vida destruktivnog ponašanja:

— može da podstiče sklonost ka uniformisanju mišljenja i uprošćavanju odnosâ i razvojnih potreba, zatvara u samu sredinu (što podstiče centralističko i pragmatističko odlučivanje) i usmerava aktivnosti ka jačanju uloge države i centralnih institucija kao jedinih koje zaštićuju takozvane „više ciljeve društva";

— nerazvijeno osećanje zakonitosti razvoja nacionalnog bića, što bi kod nas moglo da izaziva veoma teške poremećaje u međunacionalnim odnosima;

— gubljenje interesa, potrebe i smisla za sticanje novih saznanja o svemu što utiče i omogućuje dublji socijalistički kulturni preobražaj albanske narodnosti u Jugoslaviji. To bi moglo da ima obratno razarajuće dejstvo jer bi rađalo stavove po kojima nije moguće upravljati uslovima kulturnog i naučnog razvoja određene sredine, kao i kulture sopstvene narodnosti.

Na taj bi način dogmatska svest i njeni strukturni elementi krenuli putevima „modernizacije siromaštva". Prema ovim i slič-

nim motivima i vidovima ponašanja naša zajednica i albanska narodnost u njoj znaju da se odrede.

Tridesetogodišnji period socijalističkog razvoja albanske narodnosti u Jugoslaviji je, praktično, period u kome je razvoj kulture, prožimanje nacionalnih kultura, progresivno menjanje strukture svesti, porast kulturnog nivoa stanovništva itd. obeležen nezapamćenom dinamikom razvoja. Sve je to uticalo ne samo na menjanje shvatanja, stavova, običaja, kriterijuma vrednovanja sadržine kulturno-umetničkih dela, navika i drugog, već je bilo od izuzetnog značaja za formiranje novih motivacionih snaga za razvoj kulture i novog odnosa prema ukupnim kretanjima u zajedništvu jugoslovenskih naroda i narodnosti. Uporedo je raslo i saznanje o potrebi sve aktivnijeg uključivanja svakog člana zajedništva u donošenje i ostvarivanje odluka o potrebi sve uspešnijeg uključivanja u tokove samoupravnog socijalističkog preobražaja jugoslovenske zajednice naroda i narodnosti.

Osobenosti društvenih opredeljenja o razvoju kultura narodnosti u Jugoslaviji i njihov odraz na dalji razvoj kulture albanske narodnosti

Albanska narodnost u socijalističkoj samoupravnoj i nesvrstanoj Jugoslaviji, kao ravnopravan i aktivan subjekt u izgrađivanju i ostvarivanju nesvrstane politike naše zemlje, sa svojim sociološkim, etnološkim, lingvističkim, kulturnim, demografskim i drugim atributima, predstavlja živi organizam za polivalentna istraživanja. Širina interesovanja za razvoj albanske narodnosti u Jugoslaviji merljiva je povećanim brojem naučnih istraživača — stručnjaka za manjinska pitanja i pitanja etničkih grupa, etnologa, politikologa iz zapadnoevropskih, istočnoevropskih i nesvrstanih zemalja, iz SAD, Kanade i drugih zemalja.

Izučavanje razvoja kulture albanske narodnosti u Jugoslaviji ima širi značaj. Kulture u kontaktu, njihova povezanost i prožimanje, kao i njihov međusobni uticaj; procesi bilingvizma u sociološko-psihološkom i lingvističkom kompleksu; aktuelni oblici ispoljavanja kulturnog identiteta narodnosti; mesto „manjina" u višenacionalnim sredinama; oblici kulturne interakcije „manjine" i „većine"; odnos različitih kulturnih tradicija; uloga „manjine" u približavanju susednih naroda, — to su nerazdvojne kategorije savremenog razvoja u svetu. Međutim, za narode i narodnosti u Jugoslaviji ove razvojne kategorije sadrže četiri bitne komponente:

a) socijalistički cilj njihovog ukupnog razvoja;

b) svesno opredeljenje za njihov ravnopravan razvoj;

c) samoupravno odlučivanje svih subjekata zainteresovanih za puteve, činioce i oblike ravnopravnog i socijalističkog razvoja;

d) plodotvorna saradnja sa susednim zemljama na principima mira, ravnopravne i recipročne saradnje, nemešanja, čuvanja integriteta zemlje i stalne borbe za socijalizam.

Osnovu ovakvog razvoja čini celina dugoročnih opštedruštvenih i naučno-kulturnih interesa republika i pokrajina i naroda i narodnosti koji žive u njima. Plodotvorno ukrštanje njihovih kultura u zajedništvu, u funkciji sopstvenog i zajednički dogovorenog interesa jugoslovenskih naroda i narodnosti, podstiče i usmerava njihov svestran kulturni razvoj. Celina zajedničkog kulturnog interesa naroda i narodnosti Jugoslavije obezbeđuje se dogovorenim inicijativama i aktivnostima socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina kao osnovnih subjekata međusobne i međunarodne kulturne, prosvetne, naučne i tehničke saradnje. Viši kvalitet i usmerenost te saradnje zahteva razvijenije samoupravne odnose. Ravnopravnost i afirmacija kulture i stvaralaštva naroda i narodnosti predstavljaju značajne komponente međunarodne kulturne saradnje. Ovakva opredeljenja jugoslovenske zajednice našla su svoj izraz i u razvoju albanske narodnosti u SFRJ, posebno u razvoju njene kulture, umetničkog i naučnog stvaralaštva.

Institucionalno regulisanje društvenog života i ukupnih odnosa u društvu posledica je svesnog opredeljenja za razvoj svih u zajedništvu. One svojim programima, oblicima organizacije, metodama rada i sredstvima delovanja neposredno doprinose ostvarivanju tih opredeljenja. Tako su organizovane i deluju i institucije za međunarodne odnose u sferi obrazovanja, nauke, kulture itd. „Seminar albanske kulture za strance" najznačajniji je i najzapaženiji indikator našeg autentičnog puta razvitka. Programom, ciljevima, zadacima i oblicima organizacije rada ukazuje na dubinu istinske ravnopravnosti i otvorenosti kultura naroda i narodnosti Jugoslavije. On je jedini ovakve vrste koji se organizuje u zemljama u kojima žive i razvijaju se „manjine", „etničke grupe".

Komunikacija, mnoštvo novih ideja naučnih radnika iz brojnih zemalja Evrope i s drugih kontinenata, kao i uključivanje u istraživanja određenih pitanja šireg lingvističkog značaja, poseban su doprinos socijalizaciji, demokratizaciji i humanizaciji ukupnih odnosa u nauci i umetnosti i u drugim sferama rada. Povezujući naučne i kulturne vrednosti, stvaraoci naše višenacionalne zajednice postaju značajan činilac razvijanja plodne međunarodne kulturne saradnje.

Razvoj kulture albanske narodnosti u Jugoslaviji unosi novu dimenziju i novi kvalitet u izučavanje odnosâ u višenacionalnim sredinama u međunarodnim razmerama. To se ogleda u saznavanju puteva i činilaca preobražaja „manjine" u aktivan subjekt integrisane zajednice naroda i narodnosti. Doslednim sprovođenjem sistema socijalističkog samoupravljanja radnog čoveka albanska narodnost postaje aktivan subjekt takve zajednice. U tom smislu zajedništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i razvoj njihovih kultura realan je društveno-ekonomski i politički odnos. To je osnova na kojoj počiva ekonomsko oslobađanje radnog čoveka, oslobađanje organizacije udruženog rada i zajednice, proces koji vodi ka društvenom, ekonomskom, kulturnom osamostaljivanju

društveno-političke zajednice, naroda i narodnosti. U okviru takvih odnosa albanska narodnost postaje značajan subjekt u razvijanju socijalističkih samoupravnih odnosa, u zajedništvu ravnopravnih naroda i narodnosti.

Ovakvom razvojnom orijentacijom albanska narodnost u SFRJ, u zajedništvu sa drugim našim narodima i narodnostima, sve se više uključuje u međunarodnu naučnu i kulturnu saradnju. Usmerenost ka svestranom razvoju njene nacionalne individualnosti još više podstiče proces uključivanja albanske narodnosti u okvire zajedništva naroda i narodnosti i u tokove međunarodnih bilateralnih i multilateralnih odnosa SFRJ.

Ovakva praksa slobodnog, svestranog i ravnopravnog razvoja albanske narodnosti s drugim našim narodima i narodnostima, doprinoseći afirmaciji nacionalnog individualiteta albanske narodnosti, istovremeno postaje stvarni činilac i otvara puteve za dobrosusedsku saradnju sa NR Albanijom. Doslednost u razvoju ovakve političke orijentacije potvrđena je kontinuitetom razvoja albanske narodnosti i borbom socijalistički usmerenih snaga svih naroda i narodnosti protiv unitarizma, centralizma, liberalizma, iredentizma itd. Ona je merljiva i sledećom činjenicom: bez obzira na otvorena pitanja između Jugoslavije i Albanije i neznatne oscilacije u ukupnim odnosima, SKJ ne menja odnos i politiku prema razvoju narodnosti, uključujući i albansku, politiku koja je potvrđena praksom i koja je dala velike rezultate u razvoju albanske i drugih narodnosti u Jugoslaviji.

Razvojni procesi albanske narodnosti u Jugoslaviji i njihova integralna povezanost s ukupnim društveno-ekonomskim odnosima jugoslovenske zajednice predstavljaju objektivnu, autentičnu, izvornu celinu za sintetičko naučno izučavanje materijalnog i duhovnog razvoja albanske narodnosti. Oni su nezamenljiva izvorna osnova za naučno proučavanje njegove geneze i perspektive razvoja. Njegovo kompleksno i kontinuirano izučavanje omogućuju i programi delatnosti pojedinih naučnih, obrazovnih, kulturnih i informativnih institucija.

Programski zadaci ovih institucija mogu se podeliti na tri opšte grupacije: a) grupacija zadataka informativnog karaktera; b) grupacija zadataka obrazovnog značaja; c) grupacija zadataka naučnog karaktera.

Kroz programe delatnosti određenih institucija zainteresovani sa svih strana sveta mogu da se informišu o širini i domenima stvaralaštva i razvoja naučne misli o jeziku, književnosti, folkloru, etnologiji, istoriji, arheologiji albanske narodnosti u socijalističkoj Jugoslaviji. Pored toga, u programima rada ovih institucija je sadržan „živi bibliografski izvor" o izučenim aspektima pisma, morfologije, fonetike, sintakse i gramatike albanskog jezika u naučnim institucijama raznih zemalja. Informišući se neposredno o nosiocima studija o pojedinim pitanjima albanske kulture u ovim institucijama, pruža se prilika za veća saznanja o metodološkom pristupu tom pitanju. Komparacija utvrđenih rezultata i raznih metodoloških pristupa i njihovo ukrštanje doprinos je potpunijem

osvetljavanju određenog pitanja iz domena albanskog jezika i kulture uopšte. Živim dijalozima i raspravama između poznavalaca i naučnih radnika albanskog jezika i kultura raznih zemalja vrši se komplementarno osvetljavanje određenog pitanja. Dijaloške rasprave su mnogolinijske. One mogu da iniciraju potrebu zajedničkog izučavanja nekog elementa duhovne i materijalne kulture — od strane lingvista, kulturologa, sociologa iz raznih zemalja. Ovo je povoljna okolnost naučnog usavršavanja kadrova koji se bave lingvističkim, sociološkim, kulturološkim i drugim pitanjima.

Ali, naučne konsekvence su od posebnog značaja u pogledu unapređenja studija društvenih nauka jugoistočne Evrope i doprinosa balkanološkim naukama. Rezultati naučnog proučavanja određenih pitanja iz domena albanologije jačaju ili stvaraju „mostove" s područjima ekonomske i socijalne istorije balkanskih naroda, njihove etnologije, folklora, književnosti, arheologije, filologije, lingvistike, umetnosti, počevši od vizantijske, postvizantijske, ilirske itd. Brojni dokumenti čak iz preotomanskog vremena, od istorijskog, vojnog i drugog značaja, sačuvani kao arhivska građa, omogućuju unošenje svetlosti u istorijsku prošlost balkanskih naroda. Neke ideje iz tih dokumenata mogu da utiču na proširenje određenih studija na zemlje Mediterana i Bliskog istoka.

Međunarodna kulturna i naučna saradnja naše zemlje, u kojoj učestvuje i albanska narodnost, daje internacionalistički karakter Jugoslaviji u međunarodnoj kulturnoj i naučnoj politici. U delima i na primerima razvoja albanske narodnosti dokazuje se da su za sve vidove progresivnog pokreta u svetu nužni kvalitativno drukčiji odnosi u rešavanju opštepolitičkih, ekonomsko-kulturnih i naučnih pitanja „manjina" i etničkih grupa u svetu. U toj svetlosti potpuno se menja odnos „manjina" i „većina". Iz njih izviru posebni kvaliteti odnosa u koje je ugrađena solidarnost, saradnja, duh poštovanja i tolerancija, koji snažno utiču na formiranje ubeđenja, interesa, motiva od značaja za razvoj sve humanijih odnosa među ljudima i narodima u svetu.

U ukupnosti ovih opštedruštvenih i ljudskih kategorija u odnosima između pripadnika naroda i narodnosti Jugoslavije internacionalizam na sopstvenom tlu, u svojoj sredini čini osnovu našeg prisustva u međunarodnoj saradnji i prednost je njegovog proširivanja i produbljivanja u svim sferama rada. Takav aktivistički odnos pojedinaca pripadnika narodnosti i kolektiviteta, etničke grupacije prema svim pitanjima razvoja, posebno prema onima od međunarodnog značaja, nije moguće formirati klasičnim pedagoškim metodama i sredstvima, bez obzira na njihovu usavršenost.

Ti odnosi podrazumevaju kompleksan i integralan materijalni i duhovni razvoj najefikasnijim naučnim metodama, sredstvima i oblicima. Već ostvarena interjugoslovenska i međunarodna naučna i kulturna saradnja podstiču ostvarivanje ovakvih opštih društvenih opredeljenja, a pojedini oblici institucionalizacije kulturne i naučne saradnje daju sve veće i sve opipljivije rezultate i podstiču sve brži ritam ukupnog razvoja.

Veljko Radović

Posredna podrška osrednjosti

(Povodom 23. festivala Jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma u Beogradu)

Ono što na čelu ovog izvještaja sa 23. festivala valja da svakako stoji jeste odricanje svakog smisla nedjelotvornoj i pogrešnoj odluci po kojoj je ukinuta selekcija filmova na Festivalu! Posljedice takve nepromišljene odluke osjetile su se mnogostruko, i ne samo na broju posjetilaca i atmosferi na Festivalu, koja je bila najmanje živa i dinamična otkad ova manifestacija postoji. Mislim da je izlišno braniti načelo selekcije, a napadati jeftin i nestvaralački „demokratizam" koji, tobož, daje šanse svakom filmu, ma kakav bio. Dabome, time se izražava posredna, i vrlo neposredna, podrška filmovima koji su, blago rečeno, osrednji. Do sada je to načelo selekcije dosljedno poštovano i ostvarivano, pa je i sâm ulazak u zvaničnu konkurenciju za nagrade predstavljao vid priznanja i časti. Ovako, postoji opasnost od favorizovanja mediokritetstva, mada vjerujem da oni koji su takvu odluku donijeli svakako to nisu imali na pameti. Poslije ovakvog negativnog iskustva ne vjerujem da više postoji ijedan valjan razlog zbog kojeg bi se selekcija ukidala. Jer valja podsjetiti da je ovaj festival i te kako značajan kulturni i društveni događaj glavnog grada i cijele zemlje. Takođe, beogradski festival uživa i ne malu reputaciju širom svijeta, jer ta manifestacija u filmskim krugovima svijeta biva praćena i komentarisana na način koji samo može da nam laska. Zar je onda potrebno da se, po načelu uravnilovke, daju „podjednake šanse" svakom filmu i kad su stvaralačke razlike

između pojedinih filmova, u ogromnom broju slučajeva, nesumnjive i apsolutne? Istina, događalo se da neki dobar film ostane u informativnoj selekciji bez prava na nagradu, a da je u zvaničnu selekciju pušteno nesrazmjerno slabije djelo, ali mislim da su to bili dosta rijetki izuzeci koji, valjda, nisu toliko obesnaživali vrhunski princip stvaralaštva: kvalitet, ukus, izbor. I sâm sam bio član prošlogodišnjeg žirija Festivala, i to navodim stoga što želim da istaknem kako mi ti problemi selekcije filmova nisu lično nepoznati. Kao ubijeđeni propagator te značajne manifestacije, i kao njen odani pratilac više od deset godina, mogu mirne savjesti da kažem da će samo ponovno uvođenje selekcije povratiti u veliku dvoranu Doma sindikata onu vjernu publiku, onaj duh dinamizma koji je krasio sve prethodne festivale, izuzev ovog, na žalost. Ove godine je sala Doma bila neuobičajeno poluprazna, često i gotovo prazna, jer je trebalo odista mnogo strpljenja i discipline da se odgleda toliko velik broj filmova, među kojima je bilo i mnogo slabih i promašenih.

Za najbolji je proglašen film *Australija, Australija* mladog i veoma talentovanog makedonskog reditelja Stoleta Popova. To je, inače, stvaralac jednog malog remek-djela, filma *Vatra*, pobjednika jednog od ranijih festivala. Trebalo je, dakle, i očekivati od ovog dvadesetšestogodišnjaka novi stvaralački podvig, i on je ta očekivanja, po uvjerenju članova žirija i publike, ispunio na najbolji i najkreativniji način. To je reditelj koji sjajno poznaje sve tajne filmskog zanata, koji posjeduje rijetko čist dokumentaristički nerv, čovjek s osjećanjem za problem i sa snagom da taj problem sagleda u svim komponentama. Popov ima oštro i prodorno realističko osjećanje stvarnosti, i mislim da se ne varam ako kažem da je jugoslovenska kinematografija u njemu dobila novog majstora, protomajstora. Popov o svome filmu *Australija, Australija* kaže: „Migracija je oduvijek bila problem Makedonaca. Ono što je najvažnije i što sam želio da pokažem ovim filmom jeste činjenica da većina pečalbara, bez obzira na to koliko i kako žive daleko od rodnog kraja, nikada, zapravo, ne uspijeva da se potpuno prilagodi novoj sredini. Tu je, zatim, i pitanje šta su dobili u dalekoj Australiji u zamjenu za sirotinju koju su ostavili u nekom makedonskom selu. Po svemu što sam ja vidio dok sam snimao film — dobili su malo... Dokumentarni film je, prije svega, angažovan film. Najprikladnije je reći da je to pokušaj da se mit stvarnosti, života, mozaik svakodnevice, propusti kroz autorov subjektivizam." To je, dakle *credo* mladog autora koji je ove godine dobio najveće priznanje, *Grand prix* Festivala. Trebalo bi se nadati da će ga, kao i ostale filmove koji to zaslužuju svojim kvalitetom, prikazati televizija, jer se radi o temi koja će zanimati ne samo „običnu" publiku, već i etnologe, psihologe, sociologe, kulturologe...

Kad smo već kod te teme, poznata je teška sudbina filmova koji bivaju čak i nagrađeni na Festivalu: poslije projekcije jednostavno se vraćaju u svoje metalne kutije-grobove, završavajući tako svoju kratku misiju. Rijetkima se pruža prilika da ih vidi

više ljudi, poneki odu i na inostrani festival, ali je njihova pozicija u našoj sredini više nego nepovoljna. Nikad nisam uspio da shvatim zbog čega televizija s tolikim nemarom posmatra kako se izvršava sudbina našeg dokumentarnog filma, kad mnogi ti filmovi koriste upravo *televizijska* izražajna sredstva!?

Film Stoleta Popova inspirisao je ovaj usputni komentar, jedan između mnogih koji su ostali bez odjeka. Pitanje je hoće li naša publika ikad vidjeti ovaj film, pa stoga i želim da navedem nekoliko stavova iz prospekta: „Strogim dokumentarnim pristupom, tragajući za metaforičnim u događajima, film teži da se kroz zajednički imenitelj nizu sitnih životnih mozaičnih čestica izdigne do univerzalnog u problemu, karakterističnom za savremeno migraciono kretanje u svijetu." U filmu Stoleta Popova prikazan je život Makedonaca-iseljenika u Australiji, i to u njegovom totalitetu. To je, po opštem mišljenju kritičara, veoma zrelo djelo koje, iako bogato nivoima (etnološkim, sociološkim, psihološkim itd.), djeluje krajnje usklađeno i homogeno. Čežnja iseljenika prema domovini, osjećanje izvjesne neukorijenjenosti u drugi etnički prostor — to je psihološka i emocionalna podloga ovog djela Stoleta Popova.

Ako se izuzme djelo *Australija, Australija* Stoleta Popova, mislim da su najbolji filmovi ovogodišnjeg festivala bili *Jedan dan Raiku Maksima* Zlatka Lavanića i *Prozor* Živka Nikolića. Dok se za Nikolića može reći da je to već iskusan reditelj znatnog stvaralačkog ugleda — njegov film *Marko Perov*, na primjer, označen je kao najbolji dokumentarni film Evrope u jednoj godini — ime Zlatka Lavanića nije poznato nikome, ili gotovo nikome. To je činjenica koja je utoliko značajnija i radosnija jer se radi o jednom, po svemu sudeći, mladom čovjeku velike moći uopštavanja, znatnog dara zapažanja „običnih" činjenica stvarnosti i talenta da ih stvaralački preobrazi i preuobliči.

Dokumentarni film Živka Nikolića, *Prozor*, ima jednostavnu strukturu i lako ga je, ali i veoma nezahvalno, „prepričati". Uostalom, svi Nikolićevi filmovi lišeni su priče u njenom epskom značenju i oslobođeni su „literature" do gotovo najveće mjere. *Prozor* je film o naporu, o trudu, pa i o mučeništvu i svojevrsnom podvižništvu. Jedna mlada žena neprekidno posluje po kući i štali: valja nahraniti čeljad, pomusti krave i namiriti stoku, okupati dijete, njegovati staramajku, dvoriti muža-„gosta"... Ona je u neprekidnom pokretu, u njenom radnom danu nema zastanka ni sekunda. Ta žena posvećena je drugima i drugome, ne sebi. U tome, opet, nema apoteoze mučeništvu žene, nego se sve svodi na suvu registraciju činova te nesebičnosti i stoicizma. Taj stoicizam je nenagrađen jer stoicizam i ne traži nagradu. Tek kad noć osvoji kuću, i štalu i pospalu čeljad, mlada žena će se iskrasti na tavan i gledati kroz prozor — kroz njenu svijest proći će neki voz, koliko stvaran toliko i apstraktan i simboličan, i svi njeni „vozovi" će otići, a ona će ostati zakovana za svoj prag, gotovo nesvjesna toga drugog svijeta koji pored nje tajanstveno i paralelno postoji. I kad crvena svjetiljka zadnjeg vagona iščezne iza prve okuke,

ili iz ženine uznemirene i čežnjive podsvijesti, osjetiće se neka gorčina koja ravnopravno postoji pored divljenja. *Prozor* nije strogo lociran u neki određeni ambijent, mada se upućeni dosjeća kako se to dešava u Crnoj Gori (sve se događa u polumraku, i ne vidimo koordinate realnog prostora), ali film i ne živi od te dokumentarističke živovjernosti. Ovdje ne valja tražiti vulgarnu „identičnost" filmske i realne stvarnosti u njenom naturalističkom i sirovom vidu. Svi koji znaju Nikolićevo filmsko djelo znaju ga kao veoma estetizovanu tvorevinu, jer je to autor, jedan od rijetkih u nas, koji film posmatra i realizuje kao autonomnu umjetnost što ne zavisi previše od literature i ispomaganja dostignućima drugih medija, sem slikarstva. To je i pitanje autentičnosti talenta, jer ko ne zna da stvori *film* trebalo bi da se bavi nečim — drugim. Ako ikakve zamjerke mogu pasti na *Prozor*, to je, čini se, odluka autora da u jednu čvrstu i homogenu strukturu satkanu od same stvarnosti direktno „unese" voz i njegov zvuk — to je pomalo nefilmsko „objašnjenje" čak ako sve to uzmemo i u čisto apstraktnom vidu. Mislim da je *Prozor* još jedna nesumnjiva potvrda Nikolićevog talenta, i ta potvrda dolazi iz istog tematskog kruga kome je ostao vjeran od početka do danas. Lijep kvalitet ovog filma je i izvanredno inspirisana i funkcionalna kamera Božidara Nikolića, koji je novo snimateljsko ime.

Najveće prijatno iznenađenje ovog festivala, po mom uvjerenju, jeste film *Jedan dan Raiku Maksima* Zlatka Lavanića, koji je i scenarist svoga djela. Ovo je priča o jednom od posljednjih čuvara gusaka u Vojvodini, čovjeku koji čuva guske nemajući — svojih! Vidimo ogromna, bijela poslušna jata u „svojoj vodi", i nad njihovom sigurnošću bdi direrovska glava Raiku Maksima. U čarobnom ravničarskom sfumatu sabrano je to lijepo jato, bjelina tuđih gusaka i tuđe koristi. Film Zlatka Lavanića je čist kao suza, i nemam boljeg poređenja od ovog koje je, inače, izvanredno lijepo da nije ovečtalo od upotrebe. Ispunjen je prefinjenom (opet direrovskom!) melanholijom. Kad se sunce malo nagne ka zalasku, Maksim će krenuti iza svoga velikoga jata. Onda će se to jato postepeno smanjivati (dramaturgija smanjivanja), jer se odvajaju mala jata kod svojih avlija — vraćaju se guske, site i okupane, svome domu. Kad i posljednji domaćin u šoru zatvori kapiju za svojim guskama, Raiku Maksimu ne ostane ni jedna jedina guska! Ostaju mu noć i pivo. I on pije to pivo s radošću i žeđi čovjeka koji je pošteno okončao posao toga dana, i u tome zadovoljstvu će ga zaustaviti i reditelj Lavanić; takav, u stop-fotografiji, dugo će nam u pamćenju ostati lik s kapuljačom i tužnim očima. Lavanićev film je prava filmska balada, poema o čovjeku i guskama, pjesma maglene vojvođanske ravnice. Ovaj izvještač odavno nije vidio bolje snimljen ravničarski pejzaž, i za to imamo da zahvalimo ne samo Lavaniću, nego i njegovom snimatelju, Danijelu Šukalu. Nije mi poznato ništa o Zlatku Lavaniću, ali duboko vjerujem u njegovu stvaralačku perspektivu, jer je u svijet filma zakoračio s nevjerovatnom sigurnošću i zrelošću majstora. Svaki ljubitelj filma mora biti ispunjen radošću kad može da pozdravi

rođenje novog talenta, pa tako i uvjereno pozdravljam ime Zlatka Lavanića.

Charter let br. ... istaknutog reditelja Krsta Papića prikazuje nam avion „pun snova i iluzija" koji leti pravo do Australije, u Melburn i Sidnej. On nosi četiri žene koje tamo traže svoju „obetovanu zemlju" i sreću u njoj. Čule su da na tom izolovanom i magičnom kontinentu nema mnogo žena (sljedstveno tome, ima mnogo muškaraca!), pa tamo i hoće da okušaju sreću; ko zna, može im se posrećiti pa da nađu sebi muža. Neke od njih su se i dopisivale s našim momcima u Australiji, i letjele su, tamo i ovamo, njihove nasmiješene fotografije. To je put u veliku australijsku utopiju, i to Papić simbolično nagovještava kadrom kad se avion iz mekih oblaka i sunčanosti tvrdo spusti na sidnejski aerodrom. Malo zatim vidjećemo kako se tope ženske iluzije i kako se sreća ne doseže tek tako, pa ni u obetovanoj Australiji. Papić prati i velike putnice i tražitelje sreće i njihove ukućane što su ostali u zavičaju, strepeći nad velikom avanturom djevojaka u potrazi za mužem i srećom za koju one misle da znaju šta je. Film *Charter let br. ...* je uzbudljiv dokument, pun jedva prigušenih emocija. Film se i okončava neizvjesnošću, kao svaki dobar film, i ne znamo je li ona ljepuškasta mlada žena s djetetom ostvarila svoj ogromni san: da u Australiji kupi farmu konja. Papić će joj „ispuniti želju" na taj način što će snimiti veliki spektakl na sidnejskom hipodromu i juriš konja ka nekom svom cilju (možda je i ona bila među gledaocima, ko zna). Papićevo djelo nesumnjivo je značajno i vrijedno po mnogim svojim aspektima, i ta tema je izražena suverenim filmskim postupkom kome nema zamjerki.

Još jedan mladi autor skreće na sebe pažnju jugoslovenske filmske javnosti: to je makedonski reditelj Laki Čemčev, koji je ove godine na Festival donio svoje novo djelo — *Slava životu*. Njegov film je „namjenskog" karaktera, jer se, na posredan i tipično sineastičan način i s velikim ukusom, bavi problemom zaštite čovjekove sredine. Čovjek bezumno i neodgovorno uništava šumu, izvor kiseonika i mnogih drugih ljudskih dobara, i sjekira se bezdušno zariva u stabla koja samo što ne jauču — kao oboreni ljudi. To je hominizacija stabla, jer je tu šuma, zapravo, višeslojna metafora. Stabla neprestano padaju, ne dodirujući nikad zemlju, a taj pad prati neki zvuk veoma sličan jauku. Taj film je asocijativan i problemski. Na kraju ovog djela koje odista slavi život, kako i stoji u njegovom naslovu, drhti mladica baš kao da će se u nju tog trena zariti oštrica sjekire! Dobar film svojevrsnog talenta koji se prošle godine najavio jednim uspješnim djelom, filmom *Krluk*.

Film Čemčeva je samo uslovno namjenski, ali djelo *Rad zida grad* reditelja Lordana Zafranovića označen je kao namjenski od samog proizvođača. Mogu da kažem da nikad nisam vidio bolji namjenski film od ovog Zafranovićevog. Za to ima nesumnjivih zasluga i scenarist, splitski književnik Živko Jeličić, koji je svome rodnom gradu prišao s mnogobrojnih aspekata u težnji da prikaže njegove specifične karakteristike i njegov zbunjujući i neobu-

hvatni totalitet. Film počinje buđenjem mladog radnika brodogradilišta, i to je simbolično buđenje cijelog grada koji se sprema za rad. Iz tišine prelazi se u narastanje buke i stvaralačke radne vreve. Grad Split prikazan je u trima vrhunskim tačkama: zora, podne, noć. Sve to povezuje zvuk u organsko jedinstvo vremena i prostora, mijenjajući ritam kako grad malaksava u svom stvaralačkom umoru. Zvuk se postepeno gubi, i grad će uskoro potonuti u suton i noć. Uranak, polet, opuštanje, san. Ritam rada i ritam sna. Portreti Splićana, čas napregnuti u poslu i koncentraciji, čas opušteni i obuhvaćeni „fjakom" ljetnog popodneva. Dinamična i inspirisana kamera dobrog snimatelja Pege Popovića prosto miluje i „umiva" lijepi grad ispod Marjana: čas je u helikopteru, čas u dioklecijanovskim katakombama, čas je na prozorima i uprta u bijele, isprane i osunčane zidove mediteranskog grada-ljepotana! Kreativnim filmskim postupkom tri stvaraoca filma s rediteljem Zafranovićem na čelu ostvarili su prikaz totaliteta jednog grada. Sama činjenica da se o jednom prezrenom žanru kao što je namjenski film govori ovoliko i pri tom oduševljeno — po sebi je dovoljna i laskava karakteristika ovog Zafranovićevog filma. To je primjer autorskog pristupa jednoj dosta izanđaloj temi kakva je reklamiranje „grada i njegove bliže i dalje okoline". Ovaj film je ostvario taj svoj *namjenski* zadatak, ali ga i mnogostruko prevazišao, prerastajući u „beskoristan" i nenamjenski čin. Kako je u ovome filmu značajnu funkciju imao i zvuk i zvučna „zavjesa", valja istaći i doprinos kompozitora Boška Petrovića.

Kamila, uporni i dobri čovjekov grbavi sluga, junak je filma Petra Lalovića, *Pustinjska lađa.* U beskrajnoj libijskoj pustinji sve otkazuje, ali kamila — ne. Ona na svojim leđima nosi ljudima sve što na njih natovare, bez otpora i poslušno. To čini evo već hiljade godina, i njena vjerna služba ne prestaje. Pomaže čovjeku, svojim neoštećenim i neizrecivo osjetljivim instinktom životinje, i time što će nanjušiti zdenac u spasonosnoj oazi. Ovaj Lalovićev film je oda kamili, „pustinjskoj lađi" koja je malo nakaradan, ali dobrodušan i nerazdvojan prijatelj ljudi pustinje. U filmu dominira likovna komponenta (snimatelj, takođe, Petar Lalović).

Sarabanda za 17. regiment Jože Pogačnika je film-evokacija. Svake godine, u kafani „Kod zlatne kapljice", sastaju se veterani prvog svjetskog rata (svake godine ih je, naravno, sve manje), i sjećaju se svoje ratničke prošlosti i ratom ispunjene mladosti kao nečeg *lijepog* — samo zato što su bili mladi, bez obzira na rat! Oni tako tradicionalno njeguju slavu svog „nepobjedivog 17. regimenta", uz Štrausov valcer „Na lijepom plavom Dunavu". Pogačnik je pokušao da na aktuelan anketni materijal nakalemi dokumentarne sekvence iz doba te „velike prošlosti", i ponekad je to kalemljenje bilo manje uspješno i plodonosno nego što valja. Istina, bilo je i dosta primjera Pogačnikovog dobrog osjećanja za montažni rez, koji je doprinosio umnožavanju značenja ovog filma. Ovo djelo je nostalgija za mladošću i melanholična priča o starcima što, na ivici groba, žive ponovo, jednom godišnje, tu

svoju „sjajnu mladost" bježeći od te ivice što dalje, ka svome rođenju. Čovječan i saosjećajan film, prije svega.

Još jedno ime suvereno izbija u prednji plan zbivanja: to je Darko S. Mar, reditelj i karikaturist iz Skoplja. Njegovi crtani filmovi, *Stop* i *Granica*, ostvareni su sigurnom rukom iskusnog majstora svoga zanata. Sadržaj prvoga njegova filma, *Stop*, jeste prikaz VI svjetske galerije karikatura *Skopje 1974*, na temu „STOP", na kojoj je izlagalo nekoliko stotina karikaturista iz cijelog svijeta. Gdje čovjek, i pred kim i čim, valja da se zaustavi a da ne ode van granica ljudskoga? Jedna zanimljiva i inspirativna tema za inspirisana čovjeka koji je znao da „pokrene" te karikature i da taj materijal kinestezira! Efektan film efektnih poentiranja, koji je već imao scenario samom tematizacijom izložbe karikatura jedinstvene ideje. U tom smislu udio Darka S. Mara ovdje je bio nešto manje autentičan i originalan. No, film *Granica* je djelo po kojem se vidi lijepa perspektiva ovog reditelja, jer imamo sve razloge da vjerujemo u mogućnosti njegova razvoja. On, možda, dolazi da, pored ostalih, obnovi jednu već umornu školu crtanog filma, koja je već dala svjetske rezultate. Zbog animatorske svježine *Granica* se tako dopala publici i žiriju. Darko S. Mar je animiranim kuglicama ispričao paraboličnu priču o tome da se granice uvijek učvršćuju i pojačavaju kad se i sukobi pojačavaju ili najavljuju. To je, simbolično, i granica između dva čovjeka, dva svijeta, dva stanovišta. Aktuelan, crtački moderan i eksperimentalan na vrlo upečatljiv način, ovaj film je zaslužio svoju zlatnu medalju.

Teče reka, teče život je film o skeledžiji, ali se, mimo plana i scenarija, u njega uklopio i sin skeledžijin koji je došao iz Kanade da se oženi „domaćim čeljadetom". I tu nastaje jedna dosta nakazna situacija: prljavim šorom kojim gacaju guske „nabada" svojim visokim potpeticama, praćen kaubojskom muzikom, skeledžijin nasljednik u cilindru, smiješno i nesrazmjerno obučen. Siroti skeledžija se čudom čudi, ili ne čudi, i gleda niz svoju rijeku Tisu koja ga umiva i hrani. I sin će mu brodom otići niz rijeku, pa dalje u Kanadu, taj mladi snob što kotrlja jezikom slovo „r", duboko iskorijenjen iz očevog svijeta i svijeta mještana od kojih se, misli on, izuzeo. Baš stoga što je taj „Kanađanin" nepredviđeno uskočio u film dobija se utisak o neusklađenom odnosu te dvije filmske „partije", onoj o skeledžiji i onoj o sinu. One se samo u našoj svijesti dopunjuju i „ukrštaju", inače dodirnih tačaka slabo da imaju. Ipak, to je vrijedan film, i valja zapamtiti ime njegovog tvorca: to je Jan Aleksandar Koščalik.

Dokumentarni film Karolja Vičeka, *Test*, jeste projektivni test kojim se podjednako dokazuje zrelost osuđenikâ Doma u Sremskoj Mitrovici koliko i društva koje ih je osudilo u ime svojih moralnih normi i koje valja da ih primi pošto odsluže svoju kaznu. Tema je: rad u posebnim uslovima i terapeutsko svojstvo rada i produktivnosti koji čovjeku daju svijest o vlastitoj korisnosti. Vičekov film je pohvala radu i njegovoj blagotvornosti. Takođe, ovo je svojevrstan dokument o ljudima koji su prekora-

čili granice društva i zakoračili u svijet kriminala, i koje će rad, možda, socijalizovati i vratiti društvu i normama koje je ono postavilo svojim podanicima bez izuzetka. Viček je talentovan reditelj, i u svakom kadru zapaža se studioznost mladog čovjeka koji zna šta je filmski jezik i da problemu nađe srž, „srce".

Nikola Babić je već poznat kao reditelj-portretist, i on umije da pronađe čovjeka od misije (*Napoleon iz Rogoznice, Trostruki život Andreja Vrbenskog,* na primjer), zanimljivu i atraktivnu pojavu koja postaje određena vrsta personifikacije. Ovog puta je riječ o Veljku Rogošiću, višestrukom rekorderu Jugoslavije u plivanju, maratoncu svjetskog glasa. Babić prati veliku borbu čovjeka s morem, u kojoj pobjeđuje slabija strana — čovjek. To je poema o savladavanju prepreka, ali istovremeno i o samosavladavanju, o rvanju čovjeka ograničenih i relativnih moći s neprolaznim, neograničenim i apsolutnim. Babić pokazuje šampiona-trijumfatora u svome filmu *Veljko Rogošić, jači od mora,* kojeg dočekuje ogromna masa od desetina hiljada Splićana, zahvalnih što je njihov sugrađanin „preplivao more". Uzbudljiv dokument, koji prevazilazi granice sporta i ulazi u oblast filosofije i morala. To je podsticajno, optimistično djelo puno vjere, poučno bez namjere da to bude, smjerno i pored „pretencioznosti" cilja. Simpatični šampion prikazan je i kao inženjer na svome radnom mjestu, i kao nježan suprug i otac, zatim i kao poslušan sin zemljoradnika koji se isto tako bori kopajući zemlju zajedno sa ocem, kao što je „kopao" more velikim zaveslajima. Film koji ohrabruje, jer je podvig, primjer za ugledanje, jer je čist od interesa bilo kakve vrste, osim ljudskog interesa u uzvišenom značenju toga pojma.

Film *Leopold Sedar Sengor* Kirila Cenevskog je portret istaknutog afričkog pjesnika i državnika Sengora. Film je monolog tog pjesnika i državnika koji u svojim pjesmama nastoji da sažme veliko i tragično afričko iskustvo u novu svijest oslobođene *negritude,* svijest novog *crnaštva* kao snage i buđenja. Sengor kaže kako se tek u Parizu, za školovanja, osvijestio i probudio, kako je tamo stekao samopoštovanje i svijest o specifičnim kulturnim i duhovnim vrijednostima Afrike. Sengor je u filmu prikazan kao čovjek od misije, koji i svojom poezijom i državničkim rukovođenjem svojom zemljom nastoji da svoju zemlju i narod osamostali kulturno, ekonomski i politički, da u svome narodu probudi svijest o sopstvenoj vrijednosti i dostojanstvu negiranom vjekovima tlačenja. Cenevski je u ovom filmu dao plastičan i jednostavan dokument, okruživši pjesnika i državnika Senegala rodnim pejzažom, na obali velikog Okeana koji je i izlaz u svijet i — ograničenje.

Film *Čekaonica* reditelja Ante Babaje ostvaruje veoma upečatljivu atmosferu čekanja nečega nepoznatog; tu je čekaonica samo univerzalan oblik postojanja u čekanju budućnosti, onoga što nas očekuje. Babaja portretiše ljude koji, u početku s tvrdim maskama na licu, spokojno čekaju. Kako se to čekanje neizvjesno produžava, tako te maske polako spadaju s umornih i već pomalo razdraženih lica. Tada vidimo ljude u punoj ogoljenosti i otkri-

venosti bića, sa svojim nekontrolisanim i „nelijepim" postupcima, nenamještene i istinite u svojoj prijesnoj vjerodostojnosti. Svima je već poznat Babajin smisao za likovno u filmu, pa je to osnovna odlika i ovog njegovog djela, a snimatelj koji je to ostvario je majstor kamere, Tomislav Pinter.

I Aleksandar Ilić se, svojim filmom *Stablo*, bavi takozvanim problemom zaštite čovjekove sredine. On prikazuje prilježnu i plemenitim pobudama inspirisanu grupu gorana koji u naše opustošene goleti (ljudi su neodgovorno uništili šume i izazvali osvetničke, rušilačke reakcije prirode: vjetrove, suše, erozije) s nježnošću polažu mlada četinarska stabla. Oni spasavaju našu okolinu, nanovo je očovječujući. To čine mladi ljudi, gotovo djeca, a mlada su i stabla koja, s malo zemlje u korijenju, polažu u opustošeni kameniti predio, pa u tome valja vidjeti i određenu simboliku. Aleksandar Ilić je filmski mislilac od značaja i ugleda, i svi njegovi filmovi odlikuju se vanrednom kultivisanošću svakog kadra i svojevrsnom poetičnošću i toplinom. Ovdje se valja sjetiti njegovih poznatih filmova: *Led*, *Strast*, *Gubar* i drugih. On je reditelj-„prirodnjak", ali u svim njegovim filmovima o prirodi zapaža se i izdvaja jasna i duboko filmska metafora o čovjeku okruženom tom prirodom.

Crtani film Zorana Jovanovića, *Antidogmin*, satira je na patologiju dogmatičnosti koja sve podvrgava svojoj jednobojnoj i uniformnoj prirodi mišljenja. Dogmatičnost kao mehaničnost mišljenja i ukalupljenost predmet je ovog uspjelog Jovanovićevog filma, ostvarenog zavidnom animatorskom vještinom i crtežom jednostavnim i oslobođenim bilo kakve težnje ka baroknosti izraza. Publika je veoma toplo podržala ovo novo djelo Zorana Jovanovića, prepoznajući u njemu neprestanu aktuelnost i univerzalnost, jer je dogmatizam duh statičnosti i mehaničnosti i jer prijeti svakom čovjeku i svakom društvu koje se ne razvija u duhu dinamizma i tolerancije.

Crtani film Milana Blažekovića, *Ouverture 2012*, djelo je o zvučnom haosu koji odasvud bombarduje naše čulo sluha i naš mozak. I kad se sve spolja smiri, taj zvuk nereda opet dolazi iznutra, iz ranjene i uznemirene ljudske podsvijesti. Čovjek je izložen buci izvan njega samog, ali je buka i u njemu. To je svijet disharmonije i nereda, a buka je samo njegov neposredan i očevidan izraz.

Dokumentarni film Meta Petrovskog, *Vraneštica*, govori o izvjesnoj specifičnosti sela Vraneštice: kako znamo, mnoga sela se raseljavaju, prijeti im „bijela smrt", a ovo — raste! U tom zapadnomakedonskom selu prave se testije, *rukom*, u doba terora plastike i serijalnosti. Tako se iz neorganizovane i nijeme gline, kao u biblijskoj legendi o Postanju, rađa živi oblik, ljepota, harmonija. To je pohvala ruci i rukotvorini, prije svega. Mada to može djelovati i „anahronično", ipak je malo utješno posmatrati kako se rađa vraneštička forma, usmjerena ljudskim umom i rukom.

Šesti igrač reditelja Koče Nedkova je film o pasiji, o jednoj gotovo neumjerenoj strasti, ako i postoji *umjerena* strast. Taj pasionirani čovjek je pri tom atraktivna ličnost: Lazar Lečić, trener košarkaša „Rabotničkog", koji uzbuđeno i temperamentno posmatra kako se njegovi planovi realizuju, ili ne realizuju, na terenu. On ne igra, ali je akter; iako „autsajder", on je *unutra*, u igri, kao „šesti igrač". Na njegovom licu ogleda se dramatika borbe na terenu, a taj njegov stalni grč, doveden do ushićenja tek kad njegovi puleni pobijede, prosto je preplavljen zaglušujućim hukom stadiona.

Kočo Nedkov je autor i filma *Viva la musica*, o penzionerima iz Štipa koji se u dugim slobodnim časovima posvećuju muzici, uživajući u harmoniji i traženju puta do te harmonije. To su vedri penzioneri koji umiju da stare, disciplinovani i posvećeni svojoj strasti koja ih plemenito smiruje i koja im život čini utješnim, punim, pa stoga i srećnim. *Viva la musica*!

Crvena ruža za... je film-ispovijest jednog revolucionara koji je kao penzioner, „pod stare dane", odlučio da završi Medicinski fakultet! Pošto je diplomirao, otišao je da vrati Romanijcima ono što su oni njemu davali u ratu — vidali su ga, sad će im on to vratiti. To je lijepa ideja, veoma humana, ali reditelj Nikša Jovićević, svjesno ili nesvjesno, jednostavno nije brinuo mnogo o formi i načinu na koji će ovu temu prikazati. On je tu priču opteretio ne uvijek uspjelim komentarom, mada mislim da joj je jedva bio potreban ikakav „komentar". Na žalost, ovo je jedan od filmova koji se neumjereno „ispomažu" netipično filmskim sredstvima, i pričaju li pričaju na neduhovit način, kao da će riječ pomoći slici! Te jednostavne zakone filmskog medija, na žalost, uvijek iznova valja ponavljati, ma koliko bili opštepoznati i prihvaćeni, ali samo na teorijskom i načelnom nivou. Čini se da ova jedinstvena tema nije osobito nadahnuto filmski izražena. Ostao je, ipak, humanizam kojim zrači, i to nije mala vrijednost ovog filma.

I film Miodraga Nikolića, *Ono što smo zaboravili*, opterećen je neduhovitim žurnalističkim komentarom. I ovo je bila inspirativna tema, jer je za ovo djelo korišćen film s istoimenim naslovom iz 1960. godine koji je govorio o tome kako smo živjeli odmah iza rata i „šta smo to zaboravili". No, formula „nekad i sad" ovdje nije uvijek iskazana s ukusom i mjerom, a, ponavljam, sve je to zasićeno neumjerenom glagoljivošću potpuno neprimjerenom mediju kakav je film. Valjda je dovoljno pogledati stare prazne Terazije u podnevnom času pa vidjeti šta smo to zaboravili danas, 1976. godine, kad znamo kako Terazije izgledaju tada! I nije samo sve u slici Terazija i mnoštvu automobila kao spoljnom pokazatelju napretka, takvih poredbenih situacija je bilo dovoljno i nije ih potrebno komentarisati čak ni onima koji su pomalo — zaboravljivi.

Djevojački snovi Mirjane Živković predstavljaju ovog mladog autora u lijepom svjetlu. U tom filmu prikazani su — snovi. I to snovi djevojaka iz bosanskog sela Dragovići, u kome ima tri

puta više djevojaka nego mladića! Nimalo utješan život za djevojke koje moraju sve same, bez momaka, pa i da se igraju — negledane momačkim okom. Reditelj Mirjana Živković pokazala je u ovom filmu finu mjeru i osjećanje za impresionističku ljepotu kadra koji sugerira atmosferu djevičanstva, čistote prirode i „djevojaka u cvijetu".

Namjenski film *Spomenici kulture u Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori* reditelja Ratomira Ivkovića govori o spomenicima kulture u ovim trima republikama na čijem duhovnom i geografskom prostoru se vide uticaji antičke, vizantijske i islamske kulture. Taj film govori o prožimanju kultura i o njihovoj istodobnoj samobitnosti. Tekst dr Vojislava J. Đurića je instruktivan i pregledan, popularnog stila. Reditelj Ivković, specijalist upravo za takvu vrstu filmova, ostvario je djelo koje uspješno izvršava svrhu u ime koje je započeto i realizovano.

Krsto Škanata, reditelj znatne i zaslužene reputacije, posegnuo je, poslije mnogih, za jednom popularnom i dosta popularizovanom temom: riječ je o saboru dragačevskih trubača. Taj dragačevski kermes, sa nekim odlikama proslavljanja gotovo paganskim i ritualnim, traje tri dana i tri noći. Muzika, pjesma, jelo i piće, svega mnogo, pravo preobilje — sve to prosto ošamućuje ljude koji učestvuju u tom slavlju života. Mislim da Škanata ipak nije mnogo daleko otišao od proste registracije jedne sociokulturne činjenice i jedne „kolektivne inspiracije" za kojom se poseže uvijek kad otkažu lične inspiracije i nadahnuća. To je korektan film, ali mi smo navikli i na Škanatu koji se borio s mnogo dinamičnijim i življim materijalom naše savremenosti.

Kao ilustracija teze potpisnika ovoga teksta da naši filmski autori jedva da razlikuju kinestetičko od teatralističkog, najbolje će poslužiti analiza kratkog igranog filma Vladimira Tadeja, *Ljudi s repom*. Sama činjenica da je Tadej uzeo za pretekst svoga filma nefilmičnu novelu Branka Ćopića već je znak da su nedovoljno uzete u obzir neke nesavladive specifičnosti bitno različitih medija. Taj film je tipična antifilmska realizacija jedne manje ili više uspjele anegdote koja, doduše, ima svoju moralnu i društvenu težinu, i gotovo ništa više od toga. Eksplicitnost te anegdote o ljudima koje zlehudo prati optužujuća etiketa da su „sumnjivi" još više je teatralizovana na način „snimljenog pozorišta" (osim posljednje sekvence). Tu nema ni traga filmskom mišljenju, i iz toga proističu ovakva nedonesena, hibridna djela. U stvari, talent je i u tome da se izabere potencijalno *filmska* ideja! Ne vidim nikakav naročit razlog zbog čega se, recimo, Tadej odlučio baš za ovu temu, bez obzira na njenu društvenu i moralnu svrsishodnost.

Dokumentarni film Nenada Momčilovića, *Pozitivan junak*, jedva može da prikrije izvjesnu ironiju s kojom se njegov autor odnosi prema „mlinaru, brijaču, amateru i, po uverenju, umetniku" Ivanu-Iki Samardžiću. Samardžić se bavi nečim plemenitim, „tijesno mu je u vlastitoj koži" i ima amatersku potrebu da se izrazi, da se ispolji. Ne kažem da je to svjesno izgrađen ironični

odnos, jer je sâm Samardžić malo „naherena" ličnost provincije koja prekoračuje uobičajene granice življenja i ponašanja. On je vizionar, pjesnik u najširem smislu riječi, jedna svestrana osoba koja se silovito „preliva" iz svoga korita.

Film *Poplave u Tuzli juna 1975.* Suada Mrkonjića je dokument o velikom tuzlanskom povodnju iz 1975. godine i o divljanju vodene stihije po gradu Tuzli. Dramatika tog događaja dosta upečatljivo je prikazana, kao i solidarnost stanovništva Tuzle i jedinica Jugoslovenske narodne armije u spasavanju ljudskih života i imovine. No, očevidno je da reditelj nije vjerovao slikovitoj tragičnosti samog događaja, pa je svoj film-dokument opteretio tekstom u lažnom biblijskom tonu. Mislim da je to oduzelo filmu dosta od dramatike, jer se dejstva slike i riječi često poništavaju, umjesto da se dopunjuju — kako to žele tvorci „govorljivih" filmova kakav je i ovaj. I ovome djelu nedostaje sineastičkog duha, ali ono nije usamljeno, naprotiv. Ono je prije pravilo nego izuzetak.

Film *Uz druga je drug* Raťka Orozovića trebalo je da bude priča o humanosti, o partizanskom drugarstvu, o solidarnosti. Lijepa zamisao, samo ju je valjalo konkretizovati primjerno. Umjesto sineastičkog pristupa temi, dobili smo komentatorski film, a njegovu usiljenu liriku pratio je tekst velike emocionalne suvoće — i pored „podignutog" tona. U filmu ima mnogo simbola koji su u djelo uneseni spolja, nakalemljeni, i koji ne dolaze iz ukupnog dejstva svih aspekata filma. To što se, recimo, prospe crvena boja u Neretvu, to je prije pomanjkanje rediteljevog ukusa nego bilo kakva prihvatljiva simbolika. Ovaj autor je reditelj i filma *Lj-ubiti*, kratkog igranog sa nekim dokumentarističkim elementima. Ovo djelo je bez ikakvog stava, gotovo kao da samu ljubav dovodi u pitanje!? Naime, gdje god je ljubavi, tu su, negdje blizu, i abortusi; jedan možda uprošćen zaključak, ali nisam jedini koji je i tako protumačio jedno nejasno opredijeljeno djelo. To je, po mom mišljenju, konfuzno djelo, prije svega. Očevidno je riječ o filmu mlađeg autora, jer je upravo mladima svojstveno da sve što znaju ili ne znaju o životu bez reda i mjere — strpaju u istu gomilu. Vjerovatno će Orozović, ovladavajući zanatom i s mnogo više scenarističke jasnosti i s manje pretencioznosti, uspjeti da otkloni očigledne mane jednog nepreciznog stvaralačkog postupka i nediscipline. Jer djelo je, prije svega, red.

Xenia na gostovanju reditelja Filipa Robara-Dorina je film koji, navodno, „predstavlja unutarnje zbivanje u odnosu prema spoljnom svetu". Tu ne vidim nikakvu „stvaralačku teskobu balerine", jer to „unutarnje zbivanje" nije ispoljeno filmskim sredstvima, jedinim koja su moćna da to izraze. U ovom filmu ima mnogo „višeznačnosti", ali ona ne dolazi od višeslojnosti, nego iz pretenciozno postavljene teme neadekvatno izražene. Mislim da autorova racionalizacija postupka ostaje privatna i lična nedoumica, jer se film prilično „uspješno" protivi toj racionalizaciji.

Kratki igrani film Jože Bevca, *Harmonija boja,* saga je o malograđanskom postvarenju života, o stvarima koje su, kako se

kaže u Americi, „u sedlu". Stvari su iznad nas, iznad svih vrijednosti, i skorojevićki par (na čelu sa suprugom-diktatorkom mode) će sve podrediti zakonima slaganja boja i spoljnoj harmoniji. Što te harmonije, unutrašnje i sveosmišljavajuće, nema ni trunke, to nije toliko važno koliko spektralna harmonija zavjesa, prekrivača i tepiha! Kad već nema sadržaja u odnosima među ljudima, neka onda trijumfuje forma, odnosno — formalizam!

*

Iz ovog sumarnog pregleda može se vidjeti u kolikoj mjeri dijelim — ili, prije, ne dijelim — oduševljenje mnogih kritičara koji su, ipak, zadovoljni stvaralačkim nivoom ovog, 23. festivala. Nisam siguran da su ta zadovoljstva baš u svemu osnovana, jer je među 130 filmova bilo zaista mnogo kilometara jalove i uzaludne trake. Mnogo je filmova koji su samo proste i ravnodušne apoteoze, kao da ovoj dinamičnoj stvarnosti koja se stalno samoprevazilazi trebaju takvi filmovi bez ikakve kritičke distance, koji bi joj pomogli da se bolje sagleda u istinitom i stvaralačkom filmskom odrazu (zar nije još Babelj rekao da je „banalnost — kontrarevolucija"?). Takođe, na ovom festivalu, kao i na nekim prethodnim, osjeća se izvjesno tematsko siromaštvo, tako da se već može govoriti o kolektivnoj inspiraciji naših autora koji posežu za temama opštepoznatim i variranim u mnogim filmovima prethodnikâ.

Mnogi filmovi, to jest ogromna većina prikazanih ove godine, zapravo i nisu — filmovi. Tu nema filmskog mišljenja i izražavanja; tu se film posmatra kao žurnalizam ili, u najboljem slučaju, kao sociologija i etnologija. Međutim, film je, iznad svega, konvergencija svih nivoa, a nije samo jedan nivo i jedno stanovište.

Takođe, nije bilo polemičnih filmova koji bi se hrabro suočavali sa takozvanim gorućim temama sadašnjice, koji otvaraju oči društvu i koji se bore za nove i humanije odnose među ljudima na stvaralački, a ne propagandistički način koji se nikoga ne tiče, a problem „ostavljaju na miru".

Sem toga, očevidno je da je naš crtani film, sem rijetkih i inspirisanih izuzetaka, u velikom zastoju. Osobito je zagrebačka škola crtanog filma godinama davala svjetske rezultate, ali se zapaža — ko zna iz kojih organizacionih, stvaralačkih ili drugih razloga! — nesumnjiv umor i stagnacija škole.

Scenarija su najslabije tačke jugoslovenskog filma uopšte. Uvriježeno je mišljenje da svako može napisati scenario, kao da je to najjednostavniji posao na svijetu. Naravno, ne može postojati ni kinematografija bez dobrih scenarista! Ko njeguje scenariste? Nije baš tako prosto sublimirati bogatu stvarnost po zakonima jednog složenog medija kao što je film. I potrebno je tu svima nama „poznatu" stvarnost vidjeti s neočekivanih strana i na originalan način.

Ono što nikada u našoj kinematografiji ne zataji, to su snimatelji; ne vjerujem da u svijetu ima mnogo kinematografija

s tolikim brojem veoma darovitih snimatelja, kojih svake godine ima sve više.

Ono što je, između ostalog, bilo dobro na ovom festivalu, to je da je jedna srazmjerno mlada i nedovoljno afirmisana kinematografija, makedonska — preko svog predstavnika „Vardar-filma" — dobila nagradu za kvalitet ukupne selekcije. Ta institucija je, odista, imala i najbolje filmove u brojnim žanrovima, i to filmove različitih interesovanja i dijapazona. Očevidno, ta filmska kuća dobro je vođena, stoga i daje tako značajne stvaralačke rezultate.

Dakle, ukupno uzevši, na ovom festivalu bilo je nekoliko dobrih filmova, ali i više loših. No, može biti da tražim previše od jednog festivala, jer je kvalitet uvijek rjeđi od osrednjosti i nekvaliteta. Pa i kad su tek gruba registracija stvarnosti, i onda kad su njena nestvaralačka „interpretacija", čak i kad su i lakirovka, svejedno su ti filmovi dokumenti određenog značaja po kojima će nas prosuđivati oni koji budu kasnije tragali po filmotekama i kutijama koje su im ostavili prethodnici. Traka dugo pamti stvarnost koju je registrovala, i to je ono što sve ispunjava osjećanjem duboke osmišljenosti ovog posla iza kojeg ostaju dokumenti.

Boris Ziherl: Včeraj in danes

(Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1974)

Boris Ziherl je od 1933. godine do svoje nedavne smrti objavio mnoštvo članaka i naučnih radova u raznim časopisima i dnevnoj štampi, u obliku knjiga i na druge načine, mnoge još u međuratnim (legalnim i polulegalnim) uslovima. Takvom upornošću i gotovo neshvatljivim radnim elanom, uz mnogobrojna politička i društvena zaduženja i gotovo neprekidan rad na vrlo odgovornim i istaknutim položajima, on je verno izvršavao i jednu već nekako zaboravljenu dužnost — da svaki rukovodilac u radničkom pokretu treba da bude i publicista, kako bi, putem štampe, prenosio svoja iskustva i iskustva svojih drugova na što širi krug sledbenika, jer, po Lenjinu, štampa nije samo kolektivni propagator, već i organizator.

Knjiga *Včeraj in danes* (Juče i danas) sadrži najznačajnije radove (ukupno 41) Borisa Ziherla nastale u vremenu od 1934. do 1974. godine; knjiga je tematski dosta raznorodna, mada se radovi uslovno ipak mogu grupisati po srodnosti tema i sadržaja.

U uvodnoj reči sam autor ističe da je knjigu podelio na radove štampane prije 1965. i nakon toga. Stoga se ujedno postavlja pitanje zašto je uzeo baš tu godinu kao granicu između „juče" i „danas", između prošlosti i sadašnjosti. Ziherl piše da je tako postupio zato što se sredinom šezdesetih godina u našem društvu ponovo uočila sva važnost marksizma i marksističkog obrazovanja i što je, inače, glavni cilj većine radova — raščišćavanje dilema oko toga. Svakako je time hteo reći i to da je negde sredinom prošle decenije u nas došlo do određenog preokreta i da do takvih obrata dolazi tek posle uočavanja novih društvenih suprotnosti, kada progresivne društvene snage energičnije istražuju nove puteve daljeg razvitka.

I zaista u godinama neposredno posle 1965. dolazi u nas do nekih veoma važnih političkih i privrednih preokreta — posebno do 21. sednice Predsedništva SKJ, na kojoj je utvrđeno i to da je marksističko obrazovanje nedovoljno, ponegde čak i sasvim istisnuto iz škola svih stepena ili svedeno na jedan dosta neinteresantan predmet, umesto da bude kostur čitavog nastavnog — obrazovnog i vaspitnog — sistema. Ali, kako su sva zbivanja u društvu u međusobnoj vezi, zapostavljanje mark-

sizma je bilo — može se reći — i posledica jačanja birokratskih i tehnokratskih snaga, kojima marksizam nije po volji, osim možda iz demagoških razloga.

Jedna grupa napisa obrađuje pojedina pitanja iz istorije Slovenaca i Južnih Slovena. Tim pitanjima Ziherl se bavio uglavnom uoči drugog svetskog rata, kada se opasnost od fašizma bila nadvila nad Jugoslaviju i kada nacistička Nemačka i fašistička Italija nisu više ni krile da spremaju potpuno istrebljenje Slovenaca. Obe su bile ukleštile baš Sloveniju posle dve decenije nečuvenog terora nad slovenačkom nacionalnom manjinom u Italiji i Austriji, koja je brojala otprilike trećinu svih Slovenaca, pa su nemački nacisti u Austriji od 1938. godine samo nastavili dotadašnju politiku ugnjetavanja Slovenaca.

Slovenačka buržoazija bila je podeljena. Jedan njen deo video je „spas" u unitarističkoj Jugoslaviji pod uticajem zapadnih kapitalističkih zemalja. Drugi deo slovenačke buržoazije, nešto brojniji, sačinjavale su snage koje su, pogođene jačanjem velikosrpske buržoazije, tražile „spas" u slovenačkom separatizmu, kompromisu s fašističkim režimima i stvaranju „države" tipa kasnije takozvane Nezavisne Države Hrvatske. Bilo je planova i o nekakvoj srednjoevropskoj „katoličkoj" federaciji, u stvari — obnovljenoj Austro-Ugarskoj, pod uticajem Zapada.

Ova trilema — slična onoj iz vremena kad su preci Slovenaca „ognjem i mačem" pretvarani u hrišćane — negativno je uticala i na mnoge klasno-politički još nedovoljno osvešćene snage, nezadovoljne nacionalnom neravnopravnošću naroda i narodnosti u Jugoslaviji, posebno zapostavljanjem Slovenije i Slovenaca. Njih je trebalo osvestiti da bi našle svoje pravo mesto u predstojećim sukobima i borbama.

Stoga su gotovo svi naši marksistički publicisti tog vremena posvećivali posebnu pažnju tumačenju marksističkog pogleda na rešavanje nacionalnog pitanja i tako pripremali radničku klasu i široke narodne mase za narodnooslobodilački rat i socijalističku revoluciju. Bilo je, naime, van svake sumnje da će se u toku rata i revolucije rešavati i pitanje ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije i da je pitanje ravnopravnosti jedan od bitnih uslova za što masovnije učešće pripadnika svih naroda i narodnosti u ratu i revoluciji. Naučna polemika u raznim časopisima za kulturu, izdavanje knjiga, među kojima i poznate knjige E. Kardelja: *Razvoj slovenskega nacionalnega vprašanja*, te drugi oblici „legalnog" političkog rada pružali su marksistima za tadašnje prilike povoljne mogućnosti.

Ali, ako je to bilo karakteristično za predratne godine, zašto te radove ponovo objavljivati 1974. godine, dakle, u bitno drugačijim uslovima, kada nema više ni fašističke Italije ni nacističke Nemačke?

Odgovor možemo naći u tome da su postojale i da još postoje, ne samo u emigrantskim krugovima, neke, doduše malobrojne, snage koje ispoljavaju iste ili slične poglede na razvoj međunacionalnih odnosa u nas, sasvim poput njihovih prethodnika uoči četrdesetprve. Socijalistički i samoupravni razvitak našeg društva isterao je na površinu neke nove suprotnosti, a nekim starim promenio je oblik, pa su se i neki elementi počeli pripremati da ih „razreše" na svoj način — jedni, opet, u pravcu sve veće centralizacije, drugi, obratno, u cilju razbijanja Jugoslavije.

Tako, na kraju krajeva, možemo doći i do odgovora na pitanje zašto je Ziherl uneo u izbor svojih radova i napise o nacionalnom pitanju iz predratnih godina i iz dosta poodmakle istorije. Kao na dlanu je očito, naime, da i predratni i posleratni nemarksistički i nazovi marksistički ideolozi nalaze ista ili gotovo ista „opravdanja" za svoja „shvatanja", „tumačenja", „recepte", i „planove".

Time je Ziherl današnjim marksistima pružio mogućnost da i iskustvima iz prošlosti kao kritičari nemilosrdno i ubedljivo, pre svega snagom argumenata, pobijaju antisocijalističke i antisamoupravne tendencije.

U drugu grupu Ziherlovih članaka mogli bismo svrstati one o staljinizmu, zapravo o dogmatsko-birokratskom tumačenju marksizma u nas, i o našim stavovima prema staljinističkoj reviziji marksizma.

Godine 1948. bili smo izolovani u radničkom i komunističkom pokretu, a pri tome dovedeni i u vrlo zategnute međudržavne odnose sa Sovjetskim Savezom i istočnoevropskim zemljama. Za mnoge naše ljude to je bio težak potres. Pogotovo stoga što te zemlje nisu birale sredstva pritiska na našu Partiju i zemlju. Došlo je do mnogobrojnih graničnih incidenata, ubacivanja diverzanata, pretnji oružanom silom i ekonomske blokade. U takvoj situaciji su protivnici marksizma, pogotovo zagovornici kapitalističkog društvenog uređenja, vojnički i politički pobeđeni tri ili četiri godine ranije, propagirali da je došlo „njihovo vreme" i da će Jugoslavija bez pomoći izvana biti vrlo brzo prinuđena da promeni pravac svog razvitka i da se orijentiše prema Zapadu ne samo u privrednom, već i u političkom pogledu. U filozofiji to je, po shvatanju tih krugova, značilo da se otvara mogućnost za „totalnu" kritiku svega što se zbilo u Istočnoj Evropi pri kraju i posle drugog svetskog rata, a u Sovjetskom Savezu i nakon 1917. godine. Pre svega počelo se „staljinizam" poistovećivati sa socijalizmom uopšte, dogmatsko-birokratsku doktrinu s marksizmom uopšte. U istoriografiji bilo je čak pokušaja rehabilitacije nacističke agresije na Sovjetski Savez, domaćih kvislinga i tome slično.

U vreme kad je Ziherl pripremao ovaj izbor svojih radova delovanje pristalica dogmatsko-birokratskih tumačenja marksizma još nije bilo toliko uočljivo koliko je danas, naročito nakon sudskih procesa protiv inicijatora nekih pokušaja antisocijalističkog i antisamoupravnog organizovanja. Kao dobar poznavalac društvenih i političkih kretanja, Boris Ziherl je pretpostavio kako će reagovati izvesne „snage". Uključivanjem u ovu svoju knjigu i radova o tom pitanju on je omogućio našim marksistima da se pripreme za sukob sa dogmatsko-birokratskim „tumačenjima" naše stvarnosti i pokušajima smetanja pravca našeg razvitka.

Treća grupa napisa uvrštenih u ovaj izbor bavi se problemima kulture, ili, tačnije, odnosom marksizma prema mnogobrojnim oblicima stvaralaštva i umetnosti. Među njima svakako je najznačajniji esej *Kultura in samoupravljanje*, koji sadrži gotovo sva naša saznanja o bitnim pitanjima razvitka naše kulture u toku poslednje dve-tri decenije. Razume se, Ziherl ne bi mogao uočiti sve te pojave i tendencije da celo to vreme nije i sam bio „neposredni proizvođač" u kulturi i da se nije nalazio gotovo neprekidno u samom jezgru zbivanja. Istraživač razvitka naše kulture, Ziherl je objavio još ranije više obimnijih radova o tom kompleksu (da pomenemo samo knjigu *Književnost in družba* iz 1957. godine), ali je pomenuti esej prvi put objavljen samo godinu dana pre izlaska knjige *Včeraj in danes*.

Koja su, dakle, Ziherlova bitna saznanja, kako on ocenjuje stanje u našoj kulturi, kako tumači svoja iskustva i kako pomaže marksistima da uočavaju i prate pojave u kulturi?

Po Ziherlu, i u nas postoje gledišta o „dve" kulture: jedna za „višu" klasu ili sloj, a druga za mase, koje, navodno, nisu sposobne da shvate šta je lepo ili dobro — zbog niskog stupnja obrazovanosti i nedovoljne osveštenosti. Prva je „elitna", druga „masovna" ili „narodna" kultura.

„Elitna" kultura može postojati jedino u društvu u kome klasa upravljača (eksploatatora itd.) ima dovoljno sredstava za svestrano udoban život. U današnje vreme to su ili kapitalisti ili sloj rukovodilaca raznih stepena u jednom dogmatsko-birokratski uređenom društvu. Po pravilu neobrazovan, taj sloj „daje" kulturnim stvaraocima — iako ih u suštini ubraja među svoje protivnike — ponekad i velike privilegije. Time želi steći — u „svojoj" državi, a još više u međunarodnom životu — utisak

da je „zaštitnik" i „dobrotvor" kulturnih stvaralaca.

„Masovna" kultura je, po takvim i sličnim shvatanjima, nekakva „privredna grana". Takva, ona je potrebna svima koji se njome bave, pre svega zbog velike dobiti. „Kultura" je mogućnost zarade, uz brzo prihvatanje svake nove „mode", jevtinih senzacija, kao što je pornografija, prćkanje po ličnom životu istaknutih ljudi i tome slično.

Protiveći se takvoj podeli kulture na „elitnu" i „masovnu", Ziherl tvrdi — operišući primerima iz naše prošlosti — da je socijalistička kultura po svojoj suštini masovna kultura. Ona nije u suprotnosti sa zaista velikim, značajnim i trajnim dostignućima ljudskog uma, jer najdublji smisao socijalističke kulturne politike i jeste u tome da ta dostignuća postanu svojina slobodnih ljudi. Socijalistička kultura razvija se u neprekidnoj borbi protiv građanskog koncepta „elitne" i „masovne" kulture, koji suštinski služi i protivnicima socijalističkog samoupravljanja.

Isticanje samo ove tri grupe napisa, odnosno pitanja nikako ne znači da se njima iscrpljuju svi sadržaji ovog izvanrednog izbora radova Borisa Ziherla, a pogotovo se ne može na njih svesti sve ono što je on decenijama stvarao.

Susret s delom Borisa Ziherla stavlja nas i pred pitanje: kako je on uopšte stekao tako ogromna znanja iz više naučnih oblasti koje praktički nisu imale gotovo nikakve veze s njegovom formalnom kvalifikacijom stečenom na Pravnom fakultetu u Ljubljani? Nesumnjivo, vrlo pronicljiv i uporan, Boris Ziherl je živi dokaz za to da je „stručno" obrazovanje samo baza svakog daljeg usavršavanja, ali i za to da takvo usavršavanje zahteva neuporedivo veće napore i samoodricanja, zapravo svestrano i sistematsko pronicanje u područja ljudske delatnosti. To je pretpostavka marksističkog osmišljavanja revolucionarnih zbivanja i ličnog opredeljenja za radničko-klasnu kreaciju socijalističkih samoupravnih odnosa i vrednosti.

Mile Pavlin

Todo Kurtović: Idejni rad i politička praksa

(»Komunist«, Beograd, 1975, strana 176)

Nedavno se u izdanju „Komunista" pojavila knjiga Tode Kurtovića *Idejni rad i politička praksa*, u kojoj se na pristupačan i sažet način tretiraju neka od najaktuelnijih pitanja našeg društvenog i političkog života od bitnog značaja za akciju Saveza komunista i idejni rad u cjelini. Kako sam autor ističe, osnovna svrha ove knjige-brošure je u tome da doprinese organizovanju i širenju ideološkog rada i podsticanju praktične akcije Saveza komunista, posebno s obzirom na njegovo mjesto i ulogu u daljem razvoju socijalističkog samoupravljanja. U tom smislu ciljevi knjige opredjeljuju ne samo njen sadržaj nego i način tretiranja odnosne problematike.

Knjiga je podijeljena na pet dijelova.

U prvom dijelu govori se o idejnoj borbi kao obliku društvene akcije. U vezi sa ovom bitnom teorijskom i praktičnom komponentom revolucionarne akcije autor posebno podvlači značaj kontinuiteta i jedinstva idejne borbe Saveza komunista u odnosu na sva bitna pitanja u cjelokupnom našem dosadašnjem revolucionarnom razvitku. To se posebno odnosi na temeljne i strateške ciljeve tog razvoja, kao što su samoupravni društveni odnosi, ravnopravnost naroda i narodnosti, nesvrstana spoljna politika, afirmacija Jugoslavije u svijetu i čvrsto unutrašnje jedinstvo, koje se upravo i temelji na ovim značajnim idejnim i političkim osnovama. Prema tome, pozitivna kretanja ka socijalističkom samoupravnom društvu nisu mogli zaustaviti ni povremeni propusti ni zastoji do kojih je dolazilo u pojedinim periodima, kao ni različita takozvana „frakcijska djelovanja". Upravo iz ovakvih situacija Savez komunista je izlazio čvršći i jači, uvijek sposoban da se u procesu dife-

rencijacije dosljednom revolucionarnom borbom uspješno suprotstavi različitim snagama koje su, nastupajući sa pozicija suprotnih njegovoj politici i socijalističkom samoupravnom kursu, nastojale da izvitopere njegovu revolucionarnu bit i razbiju njegovo jedinstvo. Podvlačeći aktuelnost idejne borbe u sadašnjem trenutku, Kurtović s pravom smatra da se njen glavni sadržaj kreće oko realizacije Ustava i izgradnje nove, više faze socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u udruženom radu i cjelokupnom društvu. S tim u vezi ideološko-političko obrazovanje na svoj način postaje pretpostavka razvitka proizvodnih snaga i samoupravnih produkcionih odnosa. Dakle, ono upravo ostvaruje svoju funkciju povezujući se s društveno-političkom praksom i udruženim radom. U kontekstu ovih razmatranja autor ukazuje na osnovne probleme koji se javljaju u idejnom radu kao na izvorišta glavnih otpora što u sadašnjem trenutku iskrsavaju. Poenta autorovih razmatranja naročito dolazi do izražaja u konstataciji da „u našoj idejnoj borbi moramo težiti da stvaramo osnovne jugoslovenske stavove koje će svako primenjivati prema svojim uslovima. Moramo uvijek imati u vidu da postoji konkretna odgovornost Saveza komunista Jugoslavije za stanje i razvitak društvene svijesti. Jer, pored materijalne osnove, važan faktor u razvijanju društva je samoupravna svijest radničke klase i radnih ljudi. Našem društvu su potrebni ljudi širokih pogleda koji kritički i nedogmatski misle, koji realizuju Program SKJ, koji stvaralački rade, koji uočavaju i rješavaju protivrječnosti, koji borbu mišljenja vode sa socijalističkih samoupravnih pozicija i odlučno se suprotstavljaju antisamoupravnoj i antisocijalističkoj akciji, koji imaju osjećaj za jedinstvo i njegovo jačanje, koji znaju uočavati probleme, koji umiju da odgovorno misle i postupaju, i kad je riječ o cjelini društvenih interesa i kad je riječ o pojedinačnim društvenim interesima. Jednom riječju, teško je zamisliti izgradnju socijalističkih samoupravnih odnosa na cijelom frontu bez jasnih idejnih pozicija njenih graditelja" (str. 29). U ovom poglavlju autor se takođe osvrće na neke idejne probleme u oblasti nacionalnih odnosa i daljeg ekonomskog razvoja, posebno sa stanovišta planiranja.

Drugi dio knjige posvećen je aktuelnim zadacima Saveza komunista. Raspravljajući o ideološkom radu, Kurtović polazi od stava da se idejna borba u nas vodi sa autentičnih marksističkih pozicija koje dolaze do izražaja u spoju naše teorije i ideologije sa praksom. Drugim riječima, postojeću situaciju karakteriše konzekventna realizacija neposrednih interesa i društvenih ciljeva radničke klase, što bitno utiče na stvaranje samoupravne svijesti i ideolologije koja postaje garancija i pretpostavka jedinstva Jugoslavije i njenog stabilnog razvitka. Iznalaženje novih oblika društvenog organizovanja traži i visok stepen kreativnosti, što se ogleda u nizu originalnih rješenja primjerenih marksističkoj teoriji. Autor se na ovom mjestu posebno osvrće na funkcionisanje principa demokratskog centralizma u našim uslovima podvlačeći osobito njegovu funkciju u izgradnji samoupravnih odnosa, to jest njegov prevashodno klasni karakter. Zbog toga se, kao poseban zadatak, postavlja idejno i akciono suprotstavljanje svim onim snagama koje su, napadajući i narušavajući princip demokratskog centralizma, nastojale da razbiju jedinstvo Saveza komunista.

Raspravljajući o društvenoj kritici i zadacima koji se u vezi s njom postavljaju, Kurtović polazi od teze da je revolucionarna praksa osnova društvene kritike. Stoga se od društvene kritike traži da ona prvenstveno ima stvaralački karakter, to jest da bude afirmacija autentičnih vrijednosti i dostignuća. U suprotnom kritika se pretvara u kritizerstvo, a iza njega se često krije destrukcija. U kritici je bitna njena društvena komponenta, pa, bez obzira na to da li se ona vodi na planu estetike ili u nekoj drugoj sferi, ona uvijek treba da favorizuje interes radničke klase, samoupravljanje i nacionalnu ravnopravnost, odnos-

no da ukazuje na ono što se u datoj situaciji suprotstavlja socijalističkom samoupravljanju. Međutim, na drugoj strani, kritika mora njegovati kreativnu i originalnu borbu mišljenja, te u tom smislu autor zaključuje: „Marksistički opredijeljena kritika obavlja svoj dio posla argumentovano, demistifikujući misterije. Ona otkriva suštinu deformacija, njihov društveni korijen i podržava sve što je istinski vrijedno, jer bez toga nije moguće uspješno graditi novo. Zato društvenu kritiku moramo oblikovati kao doprinos stvaralaštvu, usponu stvaralaštva i duhovnih vrijednosti u nas" (str. 55). Na kraju ovog poglavlja autor polemiše s nekim tezama koje su nastojale da obezvrijede suštinu i karakter naše revolucije.

U trećem, najobimnijem poglavlju, pod naslovom „Neka iskustva idejne i političke borbe", Kurtović se oštro i konzekventno obračunava sa različitim pojavnim oblicima tuđih ideologija ispoljenih u našoj društvenoj stvarnosti. Polazeći od činjenice da se korijeni ovih ideologija i antisamoupravnih tendencija nalaze u realnim odnosima u društvu, a zatim da egzistiraju i kao svojevrsni recidivi prošlosti, pisac analizira komponente njihove društvene uslovljenosti i opisuje njihove glavne manifestacije. Govoreći o suštini antisocijalističkih i antisamoupravnih tendencija, Kurtović podvlači njihov dogmatski karakter i ističe da je „dogmatizam u našim uslovima ispoljavanje otpora samoupravnom razvoju... On se javlja u raznim vidovima, ali uvijek teži da se zadrži na nekom ostvarenom „idealu". Dogmatizmu je tuđa istina da je socijalizam bitka za ljudsku emancipaciju. Za nas nikad nisu bili sporni principi marksističke nauke i na toj osnovi utvrđene istine, i mi od tih principa polazimo. Dogmatičar ne shvata marksizam kao dijalektički pristup društvenom i ekonomskom razvoju. Dogmatizam otuda nameće praksi teorijske kalupe, negirajući priznato iskustvo da teorija izvire iz prakse. Teorijska misao koja ne počiva na praktičnom iskustvu radničke klase nije revolucionarna i nije povezana sa istorijskim stremljenjima radničkog pokreta". Poslije ovih uvodnih izlaganja, u zanimljivoj analizi autor razmatra dogmatsku suštinu birokratizma, tehnokratizma, pseudoliberalizma i novoljevičarstva.

Govoreći o tehnokratizmu, on se naročito osvrće na uzroke tehnokratizma, opisuje njegove pojavne oblike u različitim oblastima društvenog života i skreće pažnju čitaocu na značajnu opasnost pretvaranja Partije u privjesak tehnokratske moći. U toj funkciji je i tehnokratska ideologija kojoj je svojstveno potcjenjivanje društvene uloge radničke klase. Takođe upozorava na opasnost potencijalne sprege tehnokratizma sa etatizmom, nacionalizmom i liberalizmom. Novoljevičarstvo autor smatra sporednim, marginalnim fenomenom u našem društvu. Suština ovih shvatanja je, po autoru, u apstraktnom humanizmu, ekskluzivnom intelektualizmu i elitističkom avangardizmu. Zbog svega toga novoljevičari nisu bili u stanju da sagledaju ni tok niti pravac objektivnih društvenih kretanja usmjerenih ka izgradnji višeg stepena socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa, kao ni realne nosioce društvenih promjena u sadašnjem trenutku. Otud njihova nevjerica u sposobnost radničke klase i Saveza komunista da budu protagonisti daljeg revolucionarnog preobražaja našeg društva. U odeljku o desnim skretanjima pisac polemiše sa pobornicima teze o višepartijskom sistemu u Jugoslaviji. S pravom se podvlači bitna činjenica da višepartijski sistem ne bi mogao u nas da djeluje a da istovremeno ne razriva Jugoslaviju, jer je uvijek rađao šovinizam, unitarizam i nacionalizam. U vezi sa desnim skretanjima u našem poslijeratnom razdoblju autor se kritički obračunava sa različitim liberalističkim, nacionalističkim i oportunističkim tezama i ponašanjima. Pri tome, kritika nacionalizma zauzima dominantno mjesto.

Kurtović ističe neospornu činjenicu da SKJ i u svojim redovima i u društvu prilazi nacionalnom fenomenu kao bitnom pitanju. U tom pogledu postoje do-

sljedni principijelni stavovi i praksa od dolaska druga Tita na čelo Partije, tako da u tom pogledu vlada kontinuitet u relativno dugom vremenskom periodu. Povezujući nacionalno sa klasnim pitanjem, dakle sa razvojem socijalističkog samoupravljanja, autor podvlači vrijednost nedogmatskih i kreativnih rješenja nacionalnog pitanja u nas. Posebno mjesto zauzimaju stranice posvećene razobličavanju nacionalizma u Partiji i društvu. Pri tome Kurtović ističe da „mi čvrsto stojimo na stanovištu da postoji kontinuitet između ranijih i sadašnjih zbivanja, a ukoliko to ne bismo uvažavali, jednostrano bismo ocjenjivali događaje i posmatrali ih u krivom svjetlu. Zato moramo odlučno ustati protiv onih koji pokušavaju da iskrivljuju taj kontinuitet. Savez komunista je u novije vrijeme savladao u svojim redovima potcjenjivanje nacionalizma i odnio značajne pobjede nad nacionalističkom destrukcijom. To je ojačalo našu revoluciju i razvoj demokratskih samoupravnih odnosa u njoj, i to nas je u sadašnjem vremenu još više ujedinilo" (str. 112). Svjestan kompleksnosti cjelokupne problematike međunacionalnih odnosa, autor ocjenjuje da će borba za nacionalnu ravnopravnost biti težak i naporan posao i u periodu koji je pred nama.

Posljednji odjeljci ovog dijela knjige posvećeni su idejno-političkom razobličavanju pseudoliberalizma i nekim aspektima protivustavnog djelovanja dijela crkvene hijerarhije u našoj zemlji.

U četvrtom dijelu knjige autor se bavi sadržajima i oblicima ideološkog rada. Pledirajući za idejno i političko jedinstvo, on raspravlja o aktuelnim teorijskim i praktičnim pitanjima i sasvim konkretno podvlači da „programi ideološkog rada... treba direktno da podstiču na borbu protiv tehnokratizma, socijalne demagogije, oportunizma i kompromiserstva u Savezu komunista. U tom smislu, ideološki rad treba više da doprinosi jedinstvenim gledanjima, da jača idejne komponente demokratskog centralizma, da potpunije afirmiše ono što smo dostigli, da doprinosi da naša kritika bude svestranija — da bismo trajno ostvarivali jedinstvo u praksi" (str. 134). Što se tiče oblika ideološkog obrazovanja, autor daje niz konkretnih primjedbi i sugestija u pogledu njegovog boljeg i aktuelnijeg izvođenja. Sve je to usmjereno ka unošenju više teorijske i idejno-političke svijesti u društvena kretanja, bez čega je nemoguće jasno definisati ciljeve i pronaći adekvatna sredstva njihovog ostvarivanja u svakoj konkretnoj situaciji.

Peto, posljednje poglavlje „Informisanje kao društveni odnos" tretira kompleks pitanja vezanih za ulogu sredstava informisanja, štampe i časopisa u našim uslovima. Posebno se podvlači, u cjelokupnom kontekstu autorovih razmatranja, da informisanje u cjelini mora biti trajno i neposredno u funkciji socijalističkog samoupravljanja jer je, na taj način, i u funkciji istorijske misije radničke klase i realizacije njenih istorijskih ciljeva.

Ovom svojom knjigom, kao uostalom i drugim radovima u posljednje vrijeme, od kojih je najzapaženija obimna knjiga *Komunisti i nacionalne slobode*, Kurtović se predstavlja kao angažovani politički radnik koji bitno doprinosi rasvjetljavanju najvitalnijih teorijskih i idejnih pitanja naše društvene stvarnosti. Dosljedno polazeći od stavova SKJ, on te stavove u ovoj knjizi jasno uobličava, obrazlaže i iznosi dodajući im, svakako, i svoje lično viđenje prilika, odnosa, tendencija i događaja. Sa iskustvom revolucionara neprestano angažovanog u središtu društveno-političkih zbivanja, autor je u situaciji, a i u prednosti, da ova suštinska društvena zbivanja jasno politički situira i izloži na način koji je prihvatljiv za širi krug čitalačke publike. Uostalom, to je jedna od namjena ove knjige. Zato će ona imati značajno mjesto u širem ideološko-političkom obrazovanju, posebno članstva Saveza komunista. Međutim, po svom sadržaju i načinu izlaganja ona će privući i one koji se dublje bave politikološkom i sociološkom problematikom.

Vladimir Sultanović

Ванѓа Чашуле:

Од признавање до негирање (Бугарски ставови по македонското прашање)

(Второ издание, „Култура", Скопје, 1976)

Sem na makedonskom, prvo izdanje knjige Vanđe Čašule: *Od priznavanja do negiranja* pojavilo se 1970. godine i na ruskom i engleskom jeziku, čime su mnogi i u inostranstvu imali mogućnost da se upoznaju sa sadržinom ove značajne publikacije. Ponovljeno izdanje, rečima samog autora, došlo je kao rezultat ogromnog interesovanja koje je ova knjiga pobudila.

Knjiga, u stvari, predstavlja zbirku članaka, govora i dokumenata o odnosu državno-partijske politike Bugarske prema makedonskom pitanju od završetka drugog svetskog rata do 1968. godine. Sam naslov knjige veoma sugestivno ilustruje njen osnovni sadržaj i poruku. Reč je, naime, o dokumentima samih bugarskih državno-partijskih rukovodilaca, foruma i institucija i o napisima u bugarskoj štampi i publicistici u pomenutom periodu koji pružaju argumentovanu predstavu o metamorfozi bugarske državno-partijske politike od priznavanja makedonske nacije i njenog prava na samoopredeljenje uključujući i pravo na otcepljenje do njenog potpunog negiranja i svojatanja celokupne istorije makedonskog naroda.

Stvaranje nove Bugarske, dolazak na vlast Otečestvenog fronta i Bugarske radničke partije (komunista), označilo je kraj jednog mučnog i teškog istorijskog nasleđa opterećenog sanstefanskom osvajačkom politikom bugarskih buržoaskih i fašističkih snaga prema susedima, u prvom redu prema Makedoniji. Izgrađujući se kao antiteza tom negativnom nasleđu, nova Bugarska je u prvim posleratnim godinama, u periodu 1944—1948, izgradila novu politiku prema makedonskom pitanju koja se karakterisala nedvosmislenim priznavanjem makedonske nacije i poštovanjem njenog prava na samoopredeljenje do otcepljenja. O tome se prezentuju najznačajniji napisi iz otečestvenofrontovske štampe i drugi dokumenti koji veoma ilustrativno odražavaju takvu politiku nove Bugarske i BRP(k), koja je značila ne samo napuštanje tradicionalnih sanstefanskih pretenzija prema Makedoniji, nego i objektivan prilaz oceni uloge koju je Bugarska igrala kao Hitlerov žandarm u drugom svetskom ratu i isti takav prilaz oceni pomoći koju su narodnooslobodilački pokret naroda i narodnosti Jugoslavije i nova Jugoslavija pružali bugarskom narodnooslobodilačkom pokretu i naporima otečestvenofrontovske vlade u izvlačenju zemlje iz teškog stanja do koga su je dovele velikobugarske fašističke snage.

Na osnovu dokumenata objavljenih u prvom delu knjige čitalac veoma brzo dolazi do jasnog saznanja da su u tim naporima BRP(k) za prevazilaženje velikobugarskog šovinizma, za preuređenje društveno-političkog života u Bugarskoj na demokratskim principima, za ukidanje buržoaskih i uspostavljanje socijalističkih društvenih odnosa bili sadržani objektivni uslovi i faktori koji su određivali i njenu politiku priznavanja makedonske nacije i njenog prava na samoopredeljenje do otcepljenja. U toj borbi je posebno mesto pripadalo Makedoncima u Bugarskoj, koji su prvi put u istoriji te zemlje dobili pravo na slobodan nacionalni život i razvitak, što je kod njih pobudilo ogromno oduševljenje i spremnost da se bore i da pomažu učvršćenje i razvoj nove, otečestvenofrontovske vlasti. Ti dokumenti veoma impresivno govore o čvrstom uverenju i nastojanjima nove Bugarske i BRP(k) da jednom zauvek raščiste sa sramnom prošlošću kada su velikobugarske buržoaske snage pod parolom borbe za „oslo-

bođenje porobljene braće u Makedoniji" gurale Bugarsku u otvorene ratne sukobe sa susedima.

U drugom delu ove veoma korisne knjige prezentuju se dokumenti nastali u vremenu od početka informbirovske kampanje protiv Jugoslavije do Staljinove smrti (1948—1953). Rezolucija Informbiroa i početak informbirovskog pritiska na Jugoslaviju označili su i presecanje one pozitivne evolucije u Bugarskoj koja je značila radikalno prevazilaženje sanstefanskih velikobugarskih iluzija o Makedoniji. Dotadašnji demokratski društveni preobražaj bio je naglo presečen i, pod uticajem Staljina, zamenjen rigoroznim administrativno-državnim metodom. Izašavši iz rata kao rezultat neposredne pomoći i dolaska Crvene armije i ostvarujući društveni preobražaj pod neposrednom zaštitom Sovjetskog Saveza i staljinističkim metodima, Bugarska je sa BRP(k) na čelu postala jedan od najvatrenijih sledbenika informbirovske kampanje protiv nove Jugoslavije. U takvim uslovima je i njena politika u makedonskom pitanju doživela bitne promene u pravcu iskorišćavanja makedonskog pitanja kao jednog od instrumenata informbirovskog pritiska na Jugoslaviju.

Bugarsko državno-partijsko rukovodstvo je u tom periodu, formalno zadržavajući stav o postojanju makedonske nacije, nastojalo dokazati da se pravo na samoopredeljenje do otcepljenja makedonske nacije može ostvariti „jedino ako Jugoslavija ostane verna socijalističkom taboru sa SSSR-om na čelu". Ako nema u vidu da je staljinizam jedna od najmračnijih političkih doktrina i politika pritiska, čitalac će teško shvatiti kako je bilo moguće da isti ljudi — najviši državno-partijski rukovodioci Bugarske — koji su pre Rezolucije Informbiroa sa puno žara i sa čvrstim ubeđenjem govorili i radili na ostvarenju prava makedonske nacije na samoopredeljenje do otcepljenja i na uspostavljanju bratstva i jedinstva među južnoslovenskim narodima, odjednom, posle Rezolucije Informbiroa, počnu optuživati Jugoslaviju da je svojom politikom stvaranja južnoslovenske federacije, navodno, nastojala da okrnji teritorijalni integritet Bugarske, da joj otme Pirinsku Makedoniju, čak i da uništi suverenitet i nezavisnost same Bugarske. Međutim, uporedo sa tim staljinizam je „širokogrudo" nudio stvaranje jedne, navodno nove, južnoslovenske federacije sa „takvom" Jugoslavijom koja bi ostala verna „proleterskom internacionalizmu" i „socijalističkom taboru". Sasvim je bilo jasno da se radilo o nečuvenom pritisku na novu Jugoslaviju da bi se uništio upravo njen suverenitet, samostalnost i jedinstvo. I baš tome je BKP u periodu 1948—1953. godine, bez ikakvih obzira pred istorijom, podredila i svoj odnos prema Makedoniji. Optuživši Jugoslaviju da je težila jednostranom prisvajanju Pirinske Makedonije i ocenivši da je Narodna Republika Makedonija predstavljala „nesamostalan i neslobodan" deo Makedonije u okvirima „revizionističke Jugoslavije", BKP je počela isticati Pirinsku Makedoniju kao „jedini i istinski pijemont" oko koga se može ostvariti „ujedinjenje čitave Makedonije", razume se, u okvirima „socijalističkog tabora" i pod „rukovodstvom SSSR-a". Međutim, uporedo sa tim ona je počela uskraćivati sva ona nacionalna prava koja su Makedonci u Bugarskoj i u Pirinskoj Makedoniji stekli i koja su im Ustavom bila zagarantovana i počela je da postavlja pitanje o nekakvim „Bugarima" u Narodnoj Republici Makedoniji.

Na osnovu dokumenata koje prezentuje autor sasvim se jasno može videti da su oni isti bugarski državno-partijski rukovodioci koji su u periodu 1944—1948. godine branili makedonsku naciju od negatorskih tendencija velikobugarskih buržoaskih opozicionih snaga — posle Rezolucije IB govorili, s jedne strane, o „pravu makedonske nacije na ujedinjenje", a u isto vreme držali onaj isti buržoaski malj kojim su počeli udarati protiv NR Makedonije i isti buržoaski aršin kojim su „određivali" da je

stanovništvo Makedonije oduvek bilo „bugarskog" karaktera.

U sledećem delu knjige prezentuju se dokumenti nastali u periodu 1953—1958. godine. Staljinova smrt, XX kongres KPSS, raspuštanje Informbiroa i početak procesa destaljinizacije imali su svog odraza i na politiku BKP i bugarske države u makedonskom pitanju. Čitalac će uočiti da su se sve one oscilacije koje su dolazile do izražaja u odnosu istočnoevropskih zemalja sa SSSR-om na čelu prema Jugoslaviji kao po nekom nepisanom pravilu odražavale i na bugarsku politiku u makedonskom pitanju. Napustivši veoma providnu tezu o Pirinskoj Makedoniji kao „pijemontu ujedinjenja Makedonije" i postavši umereniia i oprezniia u svom tonu, BKP i bugarska državna politika su u tom periodu i dalje zadržale svoj protivurečan odnos prema makedonskom pitanju. Ta se protivurečnost izražavala time što se, s jedne strane, i dalje formalno priznavalo postojanje makedonske nacije, ali se, s druge strane, i dalje postavljalo pitanje o navodnim „Bugarima" u NR Makedoniji i nastojalo se dokazati da je celokupna istorija Makedonaca, navodno, deo istorije bugarskog naroda. Međutim, u drugom posleratnom popisu stanovništva u Bugarskoj, s kraja 1956. godine, u uslovima borbe protiv kulta ličnosti, Makedonci su još jednom veoma jasno deklarisali svoju makedonsku nacionalnu posebnost. Prema samoj bugarskoj statistici, u Pirinskoj Makedoniji se 63,7% stanovništva (odnosno 178.862 stanovnika) izjasnilo kao Makedonci. Najverovatnije zbunjena tom činjenicom i ocenivši da se taktikom „priznavanja makedonske nacije" ne samo ne može bitnije uticati na Jugoslaviju da se „okani" svoje „samoupravljačke jeresi", već da se time podstiče „buđenje" Makedonaca u svojoj zemlji, BKP i bugarska država su, posle jednog zatišja, počev od 1958. godine konačno napustile i to deklarativno priznavanje makedonske nacije i njenog prava na samoopredeljenje do otcepljenja.

Uzevši 1958. godinu kao vododelnicu u toj metamorfozi bugarske politike u makedonskom pitanju od priznavanja do negiranja, autor je u poslednji deo knjige uključio brošuru bugarske Akademije nauka: *Istorijsko-politička informacija o makedonskom pitanju*, objavljenu 1968. godine, čime je, u stvari, jednim potezom omogućio čitaocu uvid u osnove politike negiranja makedonske nacije koja je usledila posle 1958. godine i koja se zastupa i danas. Ta brošura je trebalo da bude naučno argumentovan prilaz proučavanju politike BKP u makedonskom pitanju, a u stvari predstavlja jedan od najotvorenijih i najbezobzirnijih izliva velikobugarskog šovinizma prema Makedoniji.

Knjiga Vanđe Čašule: *Od priznavanja do negiranja* ne samo svojim uvodom, nego još više izborom dokumenata najviših bugarskih foruma i institucija pobuđuje izuzetnu pažnju kako naučnih, političkih i ostalih kadrova, naročito mlađih, tako i široke čitalačke publike jer u pravom smislu dokumentovano rekonstruiše u istoriji neviđenu metamorfozu jedne politike — od priznavanja makedonske nacije do potpunog negiranja makedonskog naroda i svih njegovih tekovina.

Nikola Čingo

Dr Čedomir Štrbac: Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja

(Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1975, strana 232)

Zahvaljujući inventivnom stvaralačkom postupku, autor je čitaocu već u „Uvodnim napomenama" objasnio predmet i izložio cilj svoje studije o ulozi Jugoslavije u razvoju savremene teorije i prakse odnosa među socijalističkim zemljama. Konstatujući da je Jugoslavija bila jedan od glavnih aktera

u kratkotrajnoj istoriji odnosa između socijalističkih zemalja, Čedomir Štrbac je istakao da je analiza jugoslovenskog određivanja prema tim odnosima osnovni cilj njegove studije. Tom objašnjenju treba dodati da je autor ovaj svoj rad okarakterisao kao istorijsko-politikološku raspravu s neophodnim elementima međunarodnopravne analize. Štrbac je, takođe, ukazao da njegov istorijski način izlaganja činjenica predstavlja samo osnovu za politikološku analizu i interpretaciju, kao i za međunarodnopravna tumačenja, pod kojima se razume procena prakse odnosa između socijalističkih zemalja i njenih institucionalnih vidova sa stanovišta međunarodnog prava i međunarodnopravne doktrine. Pored definicije domašaja svoga naučnog pothvata, autor u uvodu postavlja i nekoliko teza koje u knjizi razrađuje.

On polazi, pre svega, od stava da u analizi odnosa Jugoslavije sa socijalističkim zemljama objašnjenje treba tražiti u u istorijskoj retrospektivi i, naročito, sukoba koji joj je Informbiro nametnuo 1948. godine. S tim u vezi, Štrbac naglašava da je osnovni problem sukoba 1948. bilo pitanje karaktera odnosa među socijalističkim zemljama, o čemu se i svest u celoj KPJ, i šire, formirala veoma brzo. Dalja bitna teza autora jeste da se KPJ u procesu odupiranja Informbirou usmerila ka teorijskom objašnjenju društvene prakse koja je uzrokovala konfliktnu situaciju. Sledstveno tome, po autoru, Komunistička partija Jugoslavije je utemeljivala sopstvenu alternativu etatističkom socijalizmu, što je predstavljalo prvi prodor u staljinsku strukturu socijalizma. Na taj način, s pravom smatra Štrbac, sukobom 1948. otpočeo je proces destaljinizacije, iako je on u međunarodnom komunističkom pokretu otvoren znatno kasnije. Najzad, autor postavlja i tezu da je i međunarodni položaj u kome su se posle sukoba našli Jugoslavija i KPJ upućivao na traženje samostalnog pozitivnog delovanja u međunarodnim odnosima stvaranjem autentične koncepcije progresivne politike u međunarodnoj zajednici i borbe za socijalizam u savremenim uslovima.

Shodno takvim istraživačkim opredeljenjima, Čedomir Štrbac je svoju studiju podelio u tri osnovna dela. U prvom, pod naslovom „Elementi istorijske geneze", izneo je karakteristike razvoja komunističkog pokreta od stvaranja Komunističke internacionale do osnivanja Informbiroa i pojave novih socijalističkih država. U drugom delu analizirao je odnose KPJ i Kominterne, te osnovna obeležja međunarodne politike KPJ. Treći deo nosi naslov „Traženje ishoda".

Treba istaći, međutim, da Štrbac u ovome delu nije pristupio pukom istoriografskom registrovanju razvoja odnosâ u Kominterni, nego je nastojao da istorijsku retrospektivu stavi u funkciju objašnjenja događaja koji su glavni predmet njegovog proučavanja. Otuda se i opredelio za kritičku analizu jednog od ključnih postulata delovanja Kominterne, odnosno celokupnog međunarodnog komunističkog pokreta — principa monolitizma. Istraživanja su morala uputiti na jasno razdvajanje dva perioda u delovanju Kominterne: lenjinsku ili revolucionarnu fazu (karakterističnu po demokratskom duhu i pored centralističke strukture Kominterne) i, drugu, kojoj je Staljin dao pečat podređujući Kominternu rukovodećem centru oličenom u Svesaveznoj komunističkoj partiji (boljševika). Tako je utrt put podređivanju komunističkih partija, put nekritičkog prihvatanja dogmatizovane verzije socijalizma i deformacije marksizma koju je inaugurisao Staljin.

Od tako utvrđenog principa monolitizma u komunističkom pokretu između dva svetska rata lako se prešlo na istovetan okvir odnosa socijalističkih država nastalih posle drugog svetskog rata. Ipak, neophodno je istaći da je, pored tradicionalizma veza komunističkih partija u okviru Kominterne, Staljinov hegemonizam omogućilo i ideološko suprotstavljanje kapitalističkih država novostvorenim socijalističkim zemljama i komunističkim partijama koje su u njima na vlasti. Posleratno stanje, karakteristično po to-

me što više označava prestanak rata nego početak mira, dovelo je do blokovske podele sveta, što je davalo privid objektivne opravdanosti učvršćenja hegemonije i u komunističkom pokretu i u međudržavnim odnosima uopšte.

Stvaranje Informacionog biroa komunističkih i radničkih partija (Informbiro) pružalo je mogućnost da se uspostavi novi oblik odnosa u komunističkom pokretu, bitno različit od Kominterne, no ta mogućnost nije iskorišćena, jer Staljinovo neposredno iniciranje organizacije nije bilo motivisano razvijanjem novih oblika odnosa, već daljim obezbeđenjem neprikosnovenosti monolitizma.

U drugom delu „Sukob Komunističke partije Jugoslavije i Informbiroa", koji je, poput prethodnog, takođe podeljen na dva poglavlja, autor analizira sukob, njegov tok i suštinu. Istovremeno, on je pružio dosta empirijske građe koja mu je bila dostupna. Hronološki obrađujući materiju, Č. Štrbac ukazuje na moguće uzroke sukoba sa Informbiroom, tačnije sa Staljinom, da bi došao do dva osnovna: prvi je opiranje KPJ i državnog rukovodstva i njihovo autonomno ponašanje u odnosu na staljinističku politiku podvrgavanja kontroli unutrašnjeg razvitka svih socijalističkih zemalja i, drugi, sprečavanje da druge socijalističke zemlje i komunističke partije, koristeći se jugoslovenskim iskustvom i primerom, ugroze apsolutno poštovanje hegemonog vođstva po Staljinovom konceptu.

Pregled spoljnih manifestacija početka sukoba upotpunjen je kritičkom ocenom niza dokumenata (Dimitrov o stvaranju balkanske federacije) i analizom prepiske između CK KPJ i CK SKP(b). Autor je u ovome delu, maksimalno se koristeći raspoloživom građom, jasno izložio stanovište jugoslovenskog rukovodstva i, posebno, druga Tita. Isto tako, izložena je i Staljinova „tehnika" pritiska na Jugoslaviju i njenu Komunističku partiju, kojom je u ime „internacionalizma" negirano pravo Jugoslaviji na nezavisnost, a takođe unapred obezbeđivana podrška rukovodstava drugih partija. Široko citiranje po zlu čuvene Rezolucije Informbiroa iz 1948. omogućilo je Štrpcu, da posle ranije navedenih dokumenata, dokaže da je Rezolucija jedinstven međunarodni dokument u kome je učinjen otvoren pokušaj da se pod vidom partijske kritike neposredno i javno meša u unutrašnje poslove jedne suverene države, uz otvoren poziv narodu da svrgne svoju zakonitu vladu. To je autor posebno potkrepio pregledom antijugoslovenske kampanje sredstvima državne politike Sovjetskog Saveza i istočnoevropskih zemalja. Time je, prema autorovoj periodizaciji, okončana i druga faza sukoba Informbiroa sa Jugoslavijom.

U poslednjem delu knjige, pod naslovom „Traženje ishoda", autor je izvršio analizu treće faze sukoba, to jest događaja i pojava koji su nastali kao posledica sukoba. Sa gledišta celine studije, ovaj deo, prema postavljenoj metodološkoj strukturi, sam po sebi je dobio značaj sinteze.

Posle analize korena i sadržine sukoba Staljinove politike (oblikovane u Informbirou) sa Jugoslavijom, autor je istakao da se jugoslovenskom rukovodstvu nametnula potreba objašnjenja takve politike. Međutim, objašnjenje staljinističkog hegemonizma na spoljnom planu nužno je tražilo otkrivanje suštine staljinizma. Jedino tim putem, naglašava autor, bilo je moguće tražiti odgovore na pitanja otkuda se u ime proleterskog internacionalizma može voditi hegemonistička politika i otkuda su u socijalizmu mogući takvi metodi u političkoj praksi koji su drastično protivrečni proklamovanim principima. Stav KPJ, s pravom smatra Štrbac, bio je od istorijskog značaja i predstavljao prelomni trenutak u razvoju savremenog socijalizma. Ovo zbog toga što se, pored dominirajućih interpretacija marksističkog učenja i na njima zasnovane politike izgradnje socijalizma, jugoslovenski komunisti javljaju sa adekvatnim tumačenjem marksističke misli i sopstvenim konceptom izgradnje socijalističkog društva. Samim tim, jugoslovenski komunisti su bitno doprineli razbijanju staljinističkog koncepta monolitizma i monopola na tumačenje marksističke

misli. Tako je problem odnosa između dve komunističke partije i dve socijalističke države, nastao oko prava manje zemlje na suverenitet, prerastao i u jasno ispoljen i definisan odnos dve suprotstavljene koncepcije društveno-ekonomskih odnosa u socijalizmu.

Prikazujući „traženje ishoda", Štrbac hronološki navodi šta je sve rukovodstvo KPJ posle 1948. ostvarilo na naučno-kritičkom i političkom polju. Dakle, od kritike sopstvene prakse, uočavanja opasnosti etatizacije, kritike ekonomskih i političkih odnosa među socijalističkim zemljama do sopstvenog viđenja socijalizma. U svemu tome, na što ukazuje i sam autor, jedno od čvornih opredeljenja bilo je oživotvorenje samoupravnosti radnih ljudi i onemogućavanje birokratskog centralizovanja vlasti u ime radničke klase.

Pored naučno-teorijske i praktično-političke razrade principâ izgradnje socijalističkog društva na temeljima marksizma, Jugoslavija je formulisala sopstvene poglede i na odnose u međunarodnoj zajednici. Jugoslovenska spoljnopolitička koncepcija, kao i praktično-politička akcija, usmerena je u pravcu prevazilaženja blokovskog antagonizma i isključivosti i šireg pozitivnog delovanja na međunarodnom planu. Iz takve usmerenosti proistekla je uloga Jugoslavije u oblikovanju politike aktivne miroljubive koegzistencije i, kasnije, nesvrstavanja kao dugoročne aktivnosti na eliminisanju uzroka i posledica hladnoga rata, kao i politike sile u svim vidovima, te na izgradnji demokratskijeg, stabilnijeg i bezbednijeg sistema odnosa među narodima. Analiziranjem posledica sukoba Informbiroa sa Jugoslavijom na spoljnopolitičkom planu Štrbac završava svoju studiju obuhvatajući period do kraja 1956. godine.

Iz ovog kratkog prikaza sadržine i glavnih teza knjige Čedomira Štrpca može se odmah zaključiti da je autor morao da sakupi veliku dokumentacionu građu i da konsultuje svu relevantnu literaturu, što je očigledno i s obzirom na vrlo obimni spisak izvora i literature. Striktnim naučnim metodom navođenja primarnih izvora ili već objavljenih radova vezanih za predmet istraživanja, Štrbac je svoje teze i zaključke dokumentovano potkrepljivao. Ako se još ima u vidu da je od događaja koje je analizirao proteklo relativno kratko vreme, kao i moguće političke implikacije, zbog mnogih pitanja koja su do danas ostala aktuelna, onda postaje jasnija sva težina i odgovornost posla kojeg se latio Štrbac. Sa nekim njegovim zaključcima ili odabranim autorima, čije je stavove on prihvatio, čitalac se ne mora složiti. To, međutim, ne može da ospori autorov dragocen doprinos politikološkoj i pravnoj nauci, u gotovo pionirskom naporu, da se jedna delikatna politička materija naučno obradi. Otuda aktuelna vrednost ove knjige nije samo trenutnog karaktera niti stvar posebnog profesionalnog interesovanja, već se svrstava u onu vrstu studija koje se u daljim naučnim istraživanjima ne mogu zanemarivati.

Vrednost knjige uvećana je i rezimeima na engleskom i ruskom jeziku, što je, pored izvrsne tehničke opreme, već duže vreme standard svih izdanja Instituta za međunarodnu politiku i privredu.

Dragutin Šolajić

Savremena filozofija

(Grupa autora, »Rad«, Beograd, 1975, strana 520)

Nedavno je beogradsko izdavačko preduzeće „Rad" objavilo zbornik pod naslovom *Savremena filozofija*, koji je rezultat rada grupe autora. Mada je u naslovu istaknuto da je reč o drugom, dopunjenom i izmenjenom izdanju, izmene su takve prirode da se ovo delo po mnogo čemu može smatrati novim.

Prvi esej u ovom zborniku pod naslovom *Marksizam* napisao je dr B. Petrović. Ovaj esej, s obzirom na karakter zbornika, nije posvećen integralnom prikazivanju marksizma, nego njegove filozofi-

je. Koje su, prema oceni autora, osnovne karakteristike marksističke filozofije s obzirom na postojanje spora između jedne, tako da kažemo, tradicionalističke koncepcije dijalektičkog materijalizma i novije humanističko-antropološke orijentacije? Petrović smatra da su sva dosadašnja shvatanja marksističke dijalektike samo kao nauke o najopštijim zakonima prirode, društva i ljudskog mišljenja, ili kao nauke o zakonima i metodama istinitog mišljenja, ili, opet, samo kao metode kritike i revolucionarnog menjanja društvene stvarnosti, ili pak kao ideologije i pogleda na svet radničke klase — nedovoljna i nepotpuna. Petrović nalazi da je dijalektika, kao filozofija marksizma, ostvareno jedinstvo između humanizma i naučne filozofije. Druge, takođe bitne karakteristike marksističke filozofije Petrović nalazi u jedinstvu dijalektike i materijalizma, jedinstvu teorije i prakse (prakse shvaćene kao aktivne, svesne, svrsishodne društvene delatnosti na izmeni uslova sopstvene egzistencije koja predstavlja osnovu, izvor i kriterijum saznanja), jedinstvu naučnog i ideološkog, i, na kraju, u aktivizmu, to jest kreativnom, kritičkom i revolucionarnom odnosu prema svetu. Autor je takođe izložio i osnovne stavove filozofskog materijalizma, materijalističke teorije saznanja. Ovaj deo je proširen filozofskim razmatranjem egzistencijalnih problema čoveka i njegovog otuđenja u savremenom društvu. U razmatranju perspektiva i mogućnosti marksističke filozofije, uprkos izvesnim kritičkim primedbama, Petrović je posebno istakao Lukača, Bloha, Lefevra, kao i jugoslovensku filozofiju, i njihove zasluge u prevazilaženju birokratsko-etatističke, pragmatističke i pozitivističke vulgarizacije filozofije marksizma. Na kraju, i pored svih razlika unutar marksističke filozofije, njena prednost u odnosu na savremenu građansku filozofiju, prema Petroviću, nesumnjiva je jer je samo ona u stanju „da izrazi totalitet sveta, to jest da dâ celovitu sliku o svetu i odredi mesto čoveka u njemu i smisao njegove egzistencije" (str. 74).

Mnogo teži, u stvari najteži zadatak imao je autor drugog eseja *Marksistička filozofija u Jugoslaviji* dr Andrija Stojković, kako zbog činjenice da magistralni pravac razvitka filozofije nije išao preko naše jugoslovenske filozofije tako i zbog činjenice da mnoge veoma žučne filozofske rasprave sa snažno izraženim političkim konzekvencama nisu ni do danas okončane. U okviru ovog zadatka oceniti filozofiju i filozofe „socijalističkog perioda" (koji obuhvata XIX vek) i „socijaldemokratskog perioda" bio je znatno lakši posao nego proceniti filozofske orijentacije u razdoblju „idejnog lutanja i snalaženja", kako je A. Stojković nazvao period od 1919. do 1937. godine. Ipak, pokazujući potrebnu širinu i razumevanje, Stojković je interpretirao veoma širok krug koncepcija i njihovih nosilaca, kretanje iz raznih idejnih pravaca ka marksizmu i revoluciji, i obratno. Veliku teškoću predstavljalo je njihovo ocenjivanje jer su mnogi od njih još predmet naučnog istraživanja i kontradiktornog ocenjivanja.

U okviru interpretacije posleratne jugoslovenske marksističke filozofije Stojković je posebnu pažnju posvetio analizi filozofije „praksista", smatrajući da su oni dali značajan prilog „rušenju konzervativnih i prevaziđenih shvatanja", i niz „nesumnjivih naučno-filozofskih doprinosa" (str. 99), da su obradili niz konkretnih filozofskih problema, ali su se u svojoj završnici udaljili od jugoslovenskog socijalizma i postali ideologija bliska idealističkom shvatanju istorije.

Autor trećeg eseja, čiji je naslov *Pozitivizam*, B. Šešić, nesumnjivo je najbolji poznavalac pozitivizma i neopozitivizma u našoj zemlji. Šešić je pozitivizam osvetlio i u njegovim teorijskim osnovama i implikacijama u domenu fizike, matematike i drugih nauka. Istakao je i pozitivan doprinos neopozitivizma jasnosti i tačnosti naučnog mišljenja i naučnog jezika, otkrivanju grešaka, misaone zbrke i logičke paradoksije. Pozitivizam je takođe doneo produb-

ljenu analizu naučnog jezika, teorije verovatnoće i teorije verifikacije, i zaoštrio logičku kritiku metafizičkih pojmova u filozofiji i nauci. Istovremeno, neopozitivizam nije izišao iz okvira logicizma i empirizma, zapostavio je sintezu kao metodu naučnog saznanja, istraživanje sveo na analizu a logiku na logičku sintaksu i logički formalizam koji razdvaja formu od sadržaja. Zbog toga „nije u stanju da objasni važenje logičkog i matematičkog saznanja za objektivnu realnost" (str. 148). U nemogućnosti da u okvirima matematičkog logicizma i empirizma zasnuje jedinstvenu sliku na osnovu samog fizikalizma, pozitivizam je sâm otkrio nepodesnost i krutost svoje sopstvene teorije. Citirajući Danteka, koji je rekao da „postoji samo jedna istina i ona se nalazi eksperimentalnom metodom", da je „sve izvan naučne istine brbljarija i konvencionalnost", Šešić ukazuje na ograničenost neopozitivizma u domenu teorijskih, istorijskih i društvenih nauka. U celini, izlaganja Šešića se odlikuju izvanrednom argumentacijom, kritičnošću i antidogmatičnošću.

Pragmatizam je naslov četvrtog eseja koji je napisao Miodrag Cekić, istoričar filozofije i poznati prevodilac filozofske literature. Deskriptivni deo studije je izuzetno dobro dokumentovan. Cekić prati sve faze evolucije i transformacije pragmatizma. On nalazi izvore pragmatizma u engleskom empirizmu i nominalizmu, evropskom pozitivizmu i, naročito, u empiriokriticizmu, u filozofiji života Ničea, Diltaja i Bergsona, u biološkom evolucionizmu Čarlsa Darvina i socijalnim uslovima intenzivnog rasta kapitalizma krajem XIX veka u SAD. Obrađeni su pragmatizam Viljema Džemsa, instrumentalizam Džona Djuija, Midov socijalni bihejviorizam, Bridžmenov operacionalizam, Lujsov konceptualni pragmatizam i Morisov naučni empirizam. Pragmatizam je, prema oceni Cekića, doneo radikalni empirizam, uneo je kategoriju života u teorijsko-saznajno razmišljanje, spajajući u tumačenju čoveka biološko, psihološko i socijalno stanovište. Ipak ovo stanovište čoveka „interpretira samo kao rezultantu (odnosno zarobljenika) društvenih činilaca, a ne vidi dejstvo samostalne, snažne ličnosti na tokove društvenog delovanja" (str. 188). U pragmatizmu je pojam iskustva postao osnovna kategorija, mada je shvatanje iskustva kod raznih predstavnika ove filozofske škole različito. Brisanjem razlike između vrednosnog i stvarnosnog, pragmatizam je istakao, a zatim precenio momenat korisnosti i potcenio traganje za objektivnom istinom. Pragmatizam „otelotvorava tehnicistički i prakticistički duh američkog kapitalističkog društva" (str. 191).

Autor eseja *Fenomenologija* Zagorke Mićić — jedan je od najboljih, ako ne i najbolji poznavalac fenomenologije. Njena kritička interpretacija mogla bi se rezimirati na sledeći način. Marksizam mora priznati „fenomenologiji studiozno i konkretno bavljenje analizama svesnog toka" (str. 221). Fenomenologija je podstakla otkriće koja su značajna za niz nauka, ali ta otkrića moraju se marksistički reinterpretirati. Prema oceni Z. Mićić, „Huserlova transcendentalna fenomenologija... odbranila je uspešno filozofsku i naučnu misao od psihologističkog tumačenja, a time i od relativizma i skepticizma. Otvorila je velike i plodne mogućnosti filozofske analize svesti, stimulisala je time niz novih i različitih pristupa u ispitivanjima nekih pojedinačnih nauka (lingvistika, psihijatrija, psihologija) i same filozofske misli, jer je osvetlila smisao njihovog saznavanja i otkrila dublje njihovo sopstveno znanje" (str. 224). Bez obzira na ove vrednosti, Z. Mićić smatra da su razlike između marksizma i fenomenologije više nego očevidne, jer marksistička filozofija ne može prihvatiti ulogu nezainteresovanog posmatrača.

Autor eseja *Filozofija egzistencije* M. Damnjanović razmatra nastanak i probleme filozofije egzistencijalizma kao filozofije „koja je po svome poreklu vezana za umirući građanski svet" (str. 229). Damnjanović je u okvirima filozofije egzistencijalizma obradio shvatanje odnosa nauke i filozofije,

mišljenja i bića, bića i istine, slobode i prakse, upuštajući se u analizu razlika u ovim pitanjima među vodećim egzistencijalistima na način koji je izuzetno zanimljiv i shvatljiv većini čitalaca. U svom kritičkom osvrtu Damnjanović dovodi u pitanje same osnove filozofije egzistencije, posebno njenog odnosa prema naučnom determinističkom shvatanju uopšte. On smatra da se ova filozofija javlja „kao neka vrsta surogata religije" (str. 250) i kao izraz otpora neminovnom toku društvenih promena. Filozofija egzistencije je izraz malograđanske inteligencije „koja se bori protiv malograđanske učmalosti i beznačajnosti i protiv revolucionarnih težnji proletarijata". Mada kritički obrađuje „samoosećanje inteligencije u građanskom svetu", ona ima „samo privatno aktuelni i dvosmisleno humanistički karakter". Damnjanović ovu filozofiju definiše kao „obnavljanje teološke misli u modernom ruhu" (str. 251).

Izdavanje zbirke ovih eseja — uz izabrane originalne tekstove date u prilogu, koji svi zajedno mogu poslužiti kao odličan priručnik za neposredno upoznavanje sa savremenom filozofijom iz pera izvanrednih poznavalaca ove materije, uglednih istoričara i teoretičara — poduhvat je koji zaslužuje svaku pohvalu.

Vladimir Milanović

Dušan M. Savićević: Povratno obrazovanje i udruženi rad

(Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1975, strana 226)

U nas se već nekoliko godina vode mnoge rasprave o reformi obrazovanja i vaspitanja, mada ponekad i sa prizvukom dramatičnosti, te se stiče utisak da se oblici obrazovanja i vaspitanja mijenjaju sporije nego oblici drugih društvenih djelatnosti.

Podstičući te rasprave, Savez komunista Jugoslavije se zalaže za takve promjene u cjelokupnom obrazovanju i vaspitanju koje u prvom redu odgovaraju i sadašnjim i dugoročnijim interesima neposrednih proizvođača i radničke klase u celini.

Rasprava dr Dušana Savićevića *Povratno obrazovanje i udruženi rad*, pokrećući takođe niz veoma interesantnih pitanja, podijeljena je u četiri poglavlja, a svoje osnovne stavove autor je izložio u drugom i trećem poglavlju — „Osnovne dimenzije povratnog obrazovanja", te „Povratno obrazovanje i pravci promena u sistemu vaspitanja i obrazovanja u Jugoslaviji".

Po shvatanjima izloženim u ovoj knjizi dr Dušan Savićević pripada onim teoretičarima koji se zalažu da se obrazovanje i vaspitanje mijenja u duhu koncepcije permanentnog obrazovanja. Pod permanentnim obrazovanjem on razumije proces koji obuhvata cjelokupno vaspitanje i obrazovanje bez obzira na starosnu strukturu subjekata. Neodložna potreba radničke klase i savremenog društva, permanentno obrazovanje je, ukratko, proces koji počinje od najranijih dana i traje do kraja života. Jedna od najprihvatljivijih mogućnosti da se oživotvori koncepcija doživotnog učenja (permanentnog obrazovanja) jeste povratno obrazovanje čija je suština smjenjivanje rada i obrazovanja i njihova kombinacija tokom cijelog radnog vijeka čovjeka.

U drugom dijelu knjige autor je iznio razloge koji, po njegovom mišljenju, primoravaju sva savremena društva da reformišu obrazovno-vaspitne sisteme. Među socijalno-ekonomskim razlozima on pominje i zahtjeve za jednakošću u obrazovanju te, potkrepljujući svoje teze mišljenjima drugih jugoslovenskih autora, ističe da ni naš sistem obrazovanja ne sprečava socijalnu diferencijaciju i, da bi se ovakvo stanje prevazišlo, preporučuje usvajanje upravo koncepcije permanentnog obrazovanja, kao procesa smjenjivanja rada i obrazovanja. Time bi se, između ostalog, stvorile mogućnosti

cjelovitog obrazovanja omladine i odraslih, posebno neposrednih proizvođača koji su sada, u ovom pogledu, očigledno u nepovoljnijem položaju. To podrazumijeva ranije uključivanje u proces rada, a za to su se zalagali i klasici marksizma, te je to njihovo stanovište prihvatio i SKJ.

Brz razvoj nauke i tehnologije, kao i brzo zastarijevanje znanja, sljedeći su razlozi za prihvatanje ove koncepcije. Uslovljene time, promjene u prirodi i karakteru rada i čovjekovih funkcija u procesu proizvodnje dovele su do protivrječnosti između obrazovanja (koje se sporije mijenja) i svijeta rada i života uopšte, pa bi povezivanje rada i obrazovanja na ovaj način doprinijelo ublažavanju i tih protivrječnosti.

Raspravljajući o slobodnom i radnom vremenu, kao faktorima koji isto tako vode mijenjanju tradicionalnog sstema obrazovanja, autor vidi radničku klasu u ulozi glavnog činioca realizacije ideje smjenjivanja rada i obrazovanja.

U trećem dijelu knjige autor raspravlja o promjenama sistema obrazovanja i vaspitanja u Jugoslaviji. On se zalaže za takvu reformu našeg obrazovnog sistema koja polazi od osnovnih pravaca razvitka našeg socijalističkog društva „krećući se postepeno od jedne etape do druge" i obuhvata sve dijelove obrazovnog sistema. Stoga on počinje sa promjenama koje bi trebalo izvršiti u predškolskim ustanovama a završava sa univerzitetom i drugim obrazovnim i kulturnim institucijama i društvenim organizacijama kao činiocima obrazovno-vaspitnog procesa.

Autor iznosi poznate nedostatke srednjeg obrazovanja u nas, između ostalog: dualizam obrazovnih institucija od kojih jedne spremaju za uključivanje u proces rada (sa minimalnim mogućnostima nastavljanja obrazovanja), a druge samo za dalje obrazovanje. (Interesantno je napomenuti da većina naših autora, osim opštih napomena, ne iznosi razloge ovakvog stanja, kao da su oni do kraja poznati i izučeni.) Dr Savićević obrazlaže promjene koje treba izvršiti tako da se njima obezbijedi stvaranje srednje škole koja će pružati opšteobrazovna i stručna znanja, omogućavati horizontalnu i vertikalnu pokretljivost i osposobljavati za obavljanje različitih poslova, ali i za nesmetan nastavak obrazovanja na višim nivoima. Opravdano kritikujući postojeći sistem sticanja kvalifikacija i ukazujući na njihov dualizam (radničkih i takozvanih službeničkih zanimanja), on se zalaže za to da se poslije zajedničkih osnova omogući biranje onih znanja koja odgovaraju određenim zanimanjima u kojima bi postojalo više nivoa i stepena stručnosti. Tako organizovano srednje obrazovanje dovelo bi do tješnjeg povezivanja rada i obrazovanja na nizu pitanja.

Prihvatanje koncepcije povrat nog obrazovanja omogućilo bi da promjene na visokoškolskom nivou budu najradikalnije. Razmatrajući negativne aspekte tog nivoa obrazovanja, dr Savićević ispituje do kakvih bi sve promjena u njemu došlo ako se prihvati koncepcija smjenjivanja rada i obrazovanja: uveli bi se novi principi selekcije, omogućio bi se vremenski diskontinuitet i skraćivanje vremena studija, došlo bi do tijesne integracije višeg i visokog školstva itd. Stoga on naglašava da su promjene u programima najdelikatnije, ali suštinsko pitanje svake reforme obrazovanja. Kako je riječ o vremenskom diskontinuitetu takvog obrazovanja, koje se stiče tokom cijelog radnog i životnog vijeka, autor se zalaže i za prihvatanje takozvanih „jedinica obrazovanja" koje bi imale određenu vremensku važnost, a omogućavale bi nastavak obrazovanja u zavisnosti od potreba pojedinca i društva. No dr Savićević ne ulazi u sve implikacije predložene koncepcije, pa tako neke probleme, kao što je, recimo, selekcija, samo skicira.

U posljednjem dijelu knjige dat je kritički prikaz ideja i rezultata reforme obrazovanja u različitim

zemljama. Zasnovana na stavovima SKJ, studija dr Savićevića je doprinos aktuelnim teorijskim raspravama, osmišljavanju praktičnih mjera u reformi obrazovanja i vaspitanja u našoj zemlji.

Miloš Mijanović

„Пракса“, бр.1/76.

(Часопис за друштвена питања)

Karakteristika prvog ovogodišnjeg broja „Prakse" je brojnost radova, koji kvalitetno tretiraju različita pitanja naše društvene stvarnosti.

Prve stranice ovog broja posvećene su jednom od najzaslužnijih ljudi naše socijalističke revolucije, nedavno preminulom Blažu Jovanoviću. Na uvodnom mjestu časopis objavljuje govor Veselina Đuranovića, predsjednika CK SK Crne Gore, na komemorativnoj sjednici Predsjedništva CK SK i Predsjedništva SR Crne Gore povodom smrti Blaža Jovanovića. Đuranović ističe da je Blažo Jovanović „jedan od najistaknutijih organizatora i rukovodilaca Saveza komunista Crne Gore i borbe crnogorskog naroda za nacionalno i socijalno oslobođenje, jedna od najmarkantnijih ličnosti jugoslovenskog komunističkog pokreta" i dugogodišnji bliski saborac i saradnik druga Tita. Gotovo pola vijeka revolucionarnog rada Blaža Jovanovića utkano je u noviju istoriju Crne Gore. Pripadao je „generaciji bakljonoša komunizma i revolucije u Crnoj Gori". Đuranović podsjeća na sve teškoće pripremanja revolucije, na ulogu KPJ u tim danima i u danima oružane revolucije, na ogromne žrtve i razaranja i na plejadu boraca i revolucionara. Revolucionarno djelo i doprinosi u „izgrađivanju i ostvarivanju politike KPJ, odnosno SK i na mnogim drugim poprištima revolucionarnog rada i borbe" svrstavaju Blaža Jovanovića u tu plejadu „velikih boraca jugoslovenskog komunističkog i radničkog pokreta".

„Praksa" objavljuje tekst Milije Komatine: *Titove poruke*, inspirisan Titovim intervjuom „Vjesniku". Komatina naglašava da je drug Tito, kao i mnogo puta do sada, istakao pitanja „od dalekosežnog značaja", smatrajući da je u stvari riječ o zahtjevu za sprovođenje u život odluka Desetog kongresa SKJ. Komatina osobito ističe poglede druga Tita na razvoj naše socijalističke samoupravne demokratije i na njenu vezu sa marksističkim obrazovanjem.

U rubrici „Aktuelne teme" časopis objavljuje članak Veljka Milatovića pod naslovom *Sektaštvo — degradacija ciljeva socijalizma* Okrenut ključnim pitanjima društveno-ekonomskog razvoja Crne Gore, u kojoj je „stanje u privredi složeno, mada je privredna struktura dosta jednosložna i nerazvijena", Milatović ukazuje na neke antisocijalističke tendencije i zahtijeva uklanjanje svega što „omogućuje da se unutar organizovanih socijalističkih snaga razvije i jača svijest i tendencije karaktera malograđanskog radikalizma i birokratskog dogmatizma". Te pojave pothranjuju i neke sektaške teze čija je tendencija da degradiraju produktivnost i ekonomičnost, a time i princip raspodjele prema radu. Naime, sektaški odnos u sprovođenju ključnih dokumenata kao što je, na primjer, Pismo, po Milatoviću, pothranjuje kako malograđanski radikalizam i demagogiju tako i uravnilovku. Stoga se on zalaže i za kritičku analizu postojećih stvarnih odnosa u našem društvu u sklopu političke i idejne borbe Saveza komunista i drugih socijalističkih snaga.

Pod naslovom *Kadrovsko stanje i kadrovska politika* Matija Novosel obrađuje značajna pitanja koja su za Savez komunista od posebnog interesa. On polazi od činjenice da su velike promjene u strukturi privrede i stanovništva, dinamičan razvoj obrazovanja, kulture i naučne djelatnosti, uz stalan razvoj i uspon socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, bitno uticale na ukupnu kadrovsku strukturu u

posleratnom razvoju Crne Gore. Ističući da je Savez komunista svojim uticajem „snažno opredjeljivao koncepte i praksu kadrovske politike", autor istovremeno ukazuje na činjenicu da su se u određenim periodima kada je slabio uticaj Saveza komunista javljali „monopoli frakcija, grupa i pojedinaca, narušavana je demokratska osnova kadrovske politike". Sve je to uticalo da su kadrovi nedovoljno iskorišćeni, bilo zbog neadekvatnog rasporeda bilo zbog česte migracije iz privredne u neprivrednu sferu i slično. Po autorovom mišljenju, važno je stoga jačati materijalnu bazu udruženog rada, a u koncipiranju i sprovođenju kadrovske politike da učestvuju, pored Saveza komunista, i sve druge društveno-političke organizacije.

U prilogu *Mala privreda u funkciji bržeg ekonomskog razvoja* Avdul Kurpejević se zalaže za to da društveni planovi privredno nedovoljno razvijenih područja jasnije odrede ulogu male privrede u ukupnom razvoju. Ukazujući na iskustvo drugih zemalja i na disproporcije u našem dosadašnjem razvoju, autor tome pridaje veliki značaj jer je, zapravo, riječ o „malim privrednim jedinicama savremeno organizovanim na osnovama moderne tehnologije u kojima se udruženim radnicima omogućava da ostvare visoke proizvodne rezultate i visok dohodak". One bi kao djelovi većih radnih organizacija mogle biti važan faktor bržeg razvoja nerazvijenih, rješavanja problemâ zapošljavanja itd., tim prije što se kapaciteti male privrede mnogo brže grade i stavljaju u pogon. Pored kreditnih sredstava, autor ima u vidu i druge izvore: dio sredstava FNP, sredstva radne organizacije u zajedničkim ulaganjima, sredstva zavodâ za zapošljavanje, radnika privremeno zaposlenih u inostranstvu, zajedničkih rezervi organizacija udruženog rada itd. Osnovu za usklađivanje razvoja male privrede, po autoru, čine samoupravni sporazumi i društveni dogovori.

U prilogu *Pravci reforme vaspitno-obrazovnog sistema u Crnoj Gori* dr Božina Ivanović se osvrće — polazeći od kongresnih rezolucija — na sadašnje stanje i ukazuje na potrebu kritičkog razmatranja započetih procesa reforme vaspitno-obrazovnog sistema u Crnoj Gori.

U rubrici „Aktuelne teme" časopis objavljuje: radove dr Lazara Đurovskog: *Mjesna zajednica u ustavnom i društveno-političkom sistemu Jugoslavije* i Momčila Vučinića: *Društvena samozaštita u praksi.*

U rubrici „Iskustva" Slobodan Filipović piše o osnovnoj organizaciji Saveza komunista i metodu rada. U razmatranju ovog dosta kompleksnog i za političku akciju Saveza komunista značajnog pitanja Filipović ukazuje na činjenicu da je KPJ, odnosno Savez komunista oblike svoga organizovanja i metod rada uvijek prilagođavao potrebama razvoja socijalizma i socijalističkog samoupravljanja. U toj svjetlosti autor razmatra i sadašnju organizaciju i djelovanje osnovnih organizacija Saveza komunista u organizacijama udruženog rada. Pošto „metod rada OOSK i svih drugih organizovanih oblika SK... treba da obezbijedi oživotvorenje teoretskih i programskih postavki SK i njegove politike u konkretnim uslovima svake sredine", Filipović se zalaže i za ideološko osposobljavanje cjelokupnog članstva, a posebno rukovodstava Saveza komunista.

Od tekstova o međunarodnim temama pažnju privlači članak dr Radovana Vukadinovića: *Mogućnosti evropske saradnje*, napisan povodom završnog dokumenta Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji. Ocjenjujući realno pojedina pitanja i perspektivu njihovog rješavanja, Vukadinović posebno ističe doprinos naše zemlje i naše delegacije Konferenciji u Helsinkiju. U istoj rubrici časopis objavljuje i rad Jakova Mrvaljevića: *Afrički avangardizam.*

U tekstu *Prilog definisanju staljinizma* dr Sava Živanov, između ostalog, konstatuje da staljinizam kao sistem obuhvata dosta dugu etapu u razvoju socijalističkih zemalja i komunističkih partija i da su staljinističke deformacije „zahvatile sve sfere društvenog bića

i sve aspekte političke i ideološke nadgradnje i međusobno su vezane i uslovljene tako da u svom jedinstvu čine cjelovit sistem teorije i prakse staljinizma". Razmatrajući te deformacije posebno u teoriji, a posebno u političkoj praksi, autor ukazuje na to da se staljinizam nije zadržao samo na tlu istočnoevropskih zemalja, već da se njegove posledice osjećaju daleko šire. Bez obzira na to što je socijalizam kao svjetski proces uslovio istorijski poraz staljinizma, čemu je Savez komunista Jugoslavije dao najveći doprinos, staljinizam nije ni izdaleka dotučen, već „koristi svaku priliku da se u novom ruhu i sa novim parolama, ali sa starom suštinom ponovo nametne".

Ovaj broj „Prakse" donosi prikaze knjiga Veljka Milatovića: *Tokovi revolucije*, dr Davida Dašića: *Sistem i politika cena u uslovima socijalističkog samoupravljanja* i posebnih izdanja titogradskog Instituta za društveno-ekonomska istraživanja, iz pera Milije Komatine, Žarka Ćurića i Milice Kostić.

Drago Radonjić

„Погледи", бр. 8/75.

(Списание за општествени прашања)

Poslednji prošlogodišnji broj časopisa „Pogledi", koji izdaje makedonska redakcija „Komunista", u celini je posvećen učenju Fridriha Engelsa i donosi petnaest saopštenja nastavnika i saradnika Filozofskog i Filološkog fakulteta u Skoplju sa naučnog skupa „Engelsova nedelja", koji je održan na tim fakultetima 27—30. oktobra 1975, povodom osamdesetogodišnjice smrti Fridriha Engelsa. Bio je to treći skup ove vrste koji su organizovali Filozofski i Filološki fakultet Skopskog univerziteta: prvi u maju, 1973, povodom devedesetogodišnjice smrti Karla Marksa, a drugi u februaru 1974, povodom pedesetogodišnjice Lenjinove smrti.

Na više od 200 štampanih strana svestrano je osvetljeno delo Fridriha Engelsa. Osobit značaj objavljenih priloga je u tome što ukazuju, s jedne strane, na sistematičnost Engelsovih pogleda, a, s druge, što sistematizuju njegova istraživanja u gotovo svim naučnim oblastima kojima se bavio, te što su u interpretaciju Engelsovog učenja ugrađena najsavremenija istraživanja života i dela ovog klasika marksizma. Takav pristup omogućio je naučnoj i širokoj makedonskoj javnosti da se upozna sa svim aspektima Engelsovog kompleksnog stvaralačkog interesovanja.

U uvodnom prilogu *Fridrih Engels — život i delo* dr Jonče Josifovski, izlažući životni put, teorijska istraživanja i revolucionarnu aktivnost Fridriha Engelsa, posebno podvlači da se Engels „s pravom smatra jednim od genijalnih tvoraca marksizma". Josifovski dokazuje da „genij Karla Marksa, blistav i prodoran, nije zasenio genij Fridriha Engelsa, pa će Engels i pri stvaranju osnovnih postavki teorije i u njenoj razradi za Marksova života, i naročito posle njegove smrti, davati takve priloge bez kojih teško da se može zamisliti stvaranje marksizma" (str. 6).

Ističući aktivnost Saveza komunista Jugoslavije, koji je, rukovođen idejama osnivača marksizma, iskovao i „teorijsko oružje za praktične borbe za oslobođenje radničke klase i svih radnih ljudi naših naroda od jarma kapitalističke eksploatacije i fašističke okupacije... i umeo da stvori koncept socijalističkog razvitka na samoupravnim osnovama i saradnje među narodima na principima nesvrstanosti" (str. 5), Josifovski naglašava da proučavanje dela klasika nije samo odavanje dužnog postovanja, već osnova za sigurnije, smelije i samouverenije koračanje našim samoupravnim putem u socijalizam. Izvršavajući zadatke koje su postavili SKJ i drug Tito, zaključuje Josifovski, „treba da se češće vraćamo izvoru marksizma, u čijim bistrim i silnim vodama teče i jaka bujica Engelsovog genija, bez koje marksizam ne bi bio ono što jeste" (str. 18).

U prilogu *Postoji li, u stvari, nesporazum oko Engelsa* dr Georgi Stardelov naglašava da je najvažnije: ima li naučne osnove za te nesporazume, i odmah odgovara — odrečno. Analizirajući dela klasikâ, Stardelov pokazuje identičnost njihovih pogleda i ističe da njihova intelektualna i revolucionarna akcija nije proizašla iz njihovog prijateljstva, već iz jedinstvenog metoda i jedinstvenih naučnih otkrića i rezultata do kojih su oni došli u svojoj „neponovljivoj analizi celine građanskog, kapitalističkog socijalnog, ekonomskog, političkog i civilizacijskog poretka".

Za rasvetljavanje Engelsovog shvatanja revolucije posebno je značajan prilog mr Ferida Muhića *Engels o revoluciji.* Muhić odgovara zapravo na pitanja o specifičnostima Engelsovog poimanja revolucije, zatim o odnosu Engelsove koncepcije revolucije i savremenih uslova revolucionarne borbe, te Engelsovoj tezi o proletarijatu kao najrevolucionarnijoj društvenoj snazi.

U prilogu *Sociološko značenje Engelsovog dela „Položaj radničke klase u Engleskoj"* mr Petre Georgievski analizira ulogu tog Engelsovog rada u razvoju sociologije kao nauke. Po autoru, to je Engelsovo delo izuzetno značajno za razvitak marksističke teorije o društvu (opšte sociologije) jer je u njemu „prihvaćeno novo materijalističko učenje o društvu" i istovremeno „omogućava i predmetno određenje... sociologije" (str. 55). Dalje, autor posebno ističe metodološko značenje ovog Engelsovog dela za razvoj empirijskih socioloških istraživanja ukazujući, s jedne strane, na Engelsov dijalektičko-materijalistički pristup u istraživanju društvenih fenomena, a, s druge, na komplementarnost raznolikih „tehnika" prikupljanja relevantnih podataka za ispitivane pojave. Isto tako upozorava i na značenje ovog Engelsovog dela za pojavu nekih posebnih socioloških disciplina, kao što su sociologija rada, sociologija grada, sociologija porodice i socijalna patologija.

U prilogu *Engels o državi* dr Desanka Miljovska pokazuje da je učenje o državi jedan od najvećih Engelsovih doprinosa marksizmu. U *Poreklu porodice*... Engels pobija argumente svih onih teoretičara koji su na državu gledali kao na instituciju bez koje je nezamisliv život ljudi u društvu, koja je društvu neophodna sve dok ono postoji (str. 70—71). Po Engelsu, država je proizvod društva na određenom stepenu njegovog razvitka i znači diktaturu ekonomski najjače društvene klase. Engels državu naziva „mašinom za ugnjetavanje jedne klase od strane druge klase". „Međutim, za razliku od ranijih klasa, osvajajući političku vlast, organizujući svoju diktaturu, proletarijat zna da ta njegova vlast odmah treba da počne da gubi politički karakter" (str. 75).

U članku *Engels i filozofija* dr Mitko Ilievski ističe da „Engels u suštini nije protiv svake filozofije, već protiv spekulativne, idealističke filozofije, protiv stare spekulativne filozofije" (str. 88). Novi materijalizam, što i sam Engels kaže, više nije filozofija, već pogled na svet koji svoju potvrdu i proveru traži u konkretnim naukama i revolucionarnoj praksi. Ilievski raspravlja i o bitnoj kategoriji Engelsove filozofske koncepcije — „dijalektici prirode", koja u velikoj meri određuje i Engelsovu koncepciju problema istine.

O Engelsovom doprinosu pojavi i razvitku marksističke istorijske nauke raspravlja dr Hriste Andonov-Poljanski u prilogu *Engels i istorija.* Koristeći se ogromnim istorijskim, arheološkim i etnološkim materijalom, Engels je prvi, ističe autor, dao marksističko tumačenje doklasnih i klasnih društava, sa posebnim istorijskim prilazom problemu države, pri tom periodizirajući najstarije epohe istorije ljudskog društva. Andonov-Poljanski ukazuje na bogatstvo izvora u Engelsovim publicističkim prilozima i ističe da je Engels, zajedno s Marksom, i „prvi istoričar međunarodnog radničkog pokreta", čime je — veli autor — Engels dao nezaobilazan doprinos „originalnom i kompleksnom proučavanju organizacionog povezivanja proletarijata" (str. 119).

Naročito je interesantna analiza Engelsovog odnosa prema socijalnim i političkim prilikama na Balkanu i njegovog interesovanja za položaj Makedonije. Iako se interesovao i za antičku, srednjovekovnu i novovekovnu istoriju Balkana, Engels je osobitu pažnju posvećivao Istočnom pitanju od sredine XIX veka do kraja svog života. Proučavajući položaj Makedonije u Osmanlijskoj Turskoj, on je, zajedno sa Marksom, od 1853. do 1856. objavio seriju članaka o ovom problemu u „New York Herald Tribune". „Osnovnu masu stanovništva", prema Engelsu, „predstavljaju Sloveni", „grana slovenske rase pod ilirskim ili jugoslovenskim imenom", među kojima postoji razlika u nacionalnom razvitku. Zato on makedonsko stanovništvo naziva — slovenskim („Slovenski seljak u Makedoniji") (str. 120). Autor zatim ukazuje na Engelsovo interesovanje za perspektive oslobođenja Makedonije i konstatuje da isto interesovanje Engels pokazuje i za revolucionarna previranja u Makedoniji od 1877. do 1886. godine.

Na kraju se autor osvrće i na odjeke delâ klasika marksizma u Makedoniji. Već 1858. godine „neke carigradske novine prenose Engelsovo mišljenje o ekonomskim krizama u Evropi. Kasnije se sve češće prevode njegovi i Marksovi radovi. Među prvim prevodiocima je i Makedonac Spiro Gulapčev, kao i drugi makedonski socijalisti Naročito su Engelsov *Razvitak socijalizma* i Marks-Engelsov *Manifest* odigrali veliku ulogu u vaspitanju socijalista. Osobito je velik Engelsov uticaj na razvitak ideoloških pogleda makedonskog socijaliste-marksiste Dime Hadžidimova. Omladina u Makedoniji je željno čitala dela klasika marksizma, Marksa i Engelsa, i širila njihove ideje. Ovaj utisak podvlači i Engels kada 1892. piše da se, na granici Azije „do Crnog i Egejskog mora visoko izdiže razvijena Marksova zastava međunarodnog proletarijata". Njihov veliki značaj za naučni socijalizam i doprinos Marksa i Engelsa detaljno se prikazuje i u glasilima makedonskih socijalista, pre svega u „Političkoj slobodi" i „Radničkom rečniku", u seriji makedonske radničke biblioteke. Tako se u jednom članku u „Političkoj slobodi" od 18. aprila 1899. o doprinosu Marksa i Engelsa govori kao o delu „dvojice velikih apostola istine" i „dvojice znamenitih boraca za opšteljudsku sreću" (str. 122).

Sa Engelsom, ističe se u članku *Engels i prirodne nauke* Violete Panzove, započinje dijalektički pristup proučavanju prirode uopšte. Panzova naglašava da je Engels Marksovoj i svojoj kritici kapitalističkog društva, političke ekonomije, socijalutopizma itd. dodao i kritiku građanske nauke, pri čemu je dijalektika prirode, kao kritika aktuelnog naučnog pristupa prirodi, uperena protiv apstraktnosti, spekulativnosti, nefaktičnosti i nedovoljne egzaktnosti tradicionalne naturfilozofije, kao i protiv teorijske borniranosti, nedijalektičnosti i neistoričnosti prirodnih nauka. U svojoj *Dijalektici prirode* Engels obrazlaže svoju misao da su dijalektiči zakoni jedinstveni zakoni razvitka prirode. „Marksizam ne bi bio ono što jeste, zaključuje Panzova, da nije uključio savremene prirodne nauke, ne kao predmet obrade, već kao sadržinu" (str. 131).

Prilog *Etički pogledi Fridriha Engelsa* iz pera Kirila Temkova je pokušaj sistematizovanja Engelsovih etičkih pogleda. Pokazujući kako, po Engelsu, čovek u moralu iskazuje svoju istorijsku i društvenu suštinu, Temkov iznosi Engelsovo stanovište o moralu kao izrazu osnovnog društvenog odnosa, o njegovoj promenljivosti, no i istorijskoj determinisanosti, i pokazuje kako Engels otkriva princip socijalne dihotomnosti morala — klasni moral. Osvrćući se na Engelsovu indignaciju zbog moralnih odnosa u kapitalističkom društvu, Temkov zaključuje da je Engelsova kritika buržoaske moralne prakse bitno aktuelna i za kritiku totalne moralne degradacije i zločina u epohi fašističkog imperijalizma. U tom smislu je i danas aktuelno Engelsovo strogo naučno formulisanje kategoričkog imperativa marksizma: Uvek i svugde, oslobođenje radničke klase!

U prilogu *Estetički pogledi Engelsa* Kice Bardžieve daje se us-

pešno ostvarenje sinteza osnovnih Engelsovih stavova o umetnosti, obuhvatajući i gotovo sve Engelsove odgovore na pitanja o odnosu društva i umetnosti, ulozi umetnika u društvu, estetskoj vrednosti umetničkog dela, tendencioznoj umetnosti itd. Ovaj prilog je, između ostalog, i doprinos dokazivanju jedinstva Marksovih i Engelsovih pogleda na fundamentalne probleme marksizma.

Osobito je značajna rasprava dr Dimitrija Gacova *Engels i lingvistika* jer osvetljava neke manje poznate momente Engelsovih istraživanja u oblasti gramatike i lingvoistorije. Rezultate do kojih je Engels došao u lingvističkoj nauci Gacov ovako rezimira: Važeća pravila, distinkcije itd. jednog jezika ili dijalekta su funkcija i rezultat društvenih uslova i procesa, te Engels, podvlačeći tu povezanost, postulira takve lingvističke orijentacione mogućnosti koje su još uvek aktuelne i važeće u lingvističkim distinkcijama.

U prilogu *Engels o engleskoj literaturi* mr Ljubica Todorova-Janašlieva analizira Engelsove stavove o britanskim piscima Šekspiru, Šeliju, Bajronu, Dikensu, Karlajlu, Dž. B. Šou i čartističkoj literaturi.

Dr Blage Petroska u prilogu *Brak u svetlosti Engelsovih shvatanja* ukazuje na veoma značajno nasleđe koje su nam klasici marksizma ostavili u oblasti braka i bračnih odnosa. Ono i danas služi kao osnova, ističe autor, za dalja istraživanja u oblasti porodice, potvrđujući se novim naučnim istraživanjima kako u socijalističkim tako i u nesocijalističkim zemljama. Tom nasleđu, smatra Petroska, ipak ne treba pristupati „kao nekom sistemu apsolutnih istina, kome savremenici ne bi imali šta da dodaju, već ga, naprotiv, s obzirom na brojne društvene promene, treba razvijati u saglasnosti sa nastojanjima i stremljenjima savremenog čoveka" (str. 174).

U opširnijem radu *Engels — privatno* dr Liljana Todorova prikazuje Engelsovu ličnost, njegove intimne preokupacije, prijateljstva i ljubavi, njegov karakter, „bez čega bi naša slika o njemu ostala jednostrana".

Na kraju ovog obimnog broja časopisa „Pogledi" objavljena je *Bibliografija Engelsovih radova i radova o Engelsu na makedonskom jeziku*, koju je sastavio Boris Nonevski, a koja sadrži 34 izdanja Engelsovih dela i 11 članaka o njemu i njegovom delu.

Sonja Grkovska

„Шветлосц" 1975.

(Часопис за литературу, културу и друштвени питаня)

Pokrenut 1952. godine, „Švetlosc" (Svetlost), časopis na rusinskom jeziku, bavi se od 1966. godine, pored književnih, i ostalim kulturnim i društvenim pitanjima. Ove godine se navršava decenija neprekidnog izlaženja „Švetlosci". Njen izdavač je „Ruske slovo", novinsko-izdavačko preduzeće vojvođanskih Rusina u Novom Sadu.

Uz književne priloge savremenih rusinskih pisaca, „Švetlosc" redovno objavljuje i prevode dela pisaca jugoslovenskih naroda i narodnosti. Ostale rubrike „Švetlosci" su: „Savremene društvene teme", „Kulturni spektar", „Prikazi, kritike, recenzije" i niz drugih. U rubrici „Savremene društvene teme" časopis objavljuje napise iz oblasti političkog i društvenog života, revolucionarnih tradicija, društvenih nauka, posebno istorije, razvoja rusinskog jezika itd. U „Kulturnom spektru" komentarišu se razni važniji događaji iz kulturnog života jugoslovenskih Rusina. Svaki broj časopisa opremljen je likovnim prilozima pretežno rusinskih likovnih umetnika.

U prvom broju za 1975. godinu, u rubrici „Savremene društvene teme", objavljeni su članci: dr Stipe Šuvara: *Revalorizacija prošlosti i tobožnji marksisti* i dr Arifa Tanovića: *Odnos SK prema idejnosti u stvaralaštvu.*

Dr Stipe Šuvar ističe da su u našoj duhovnoj klimi još uvek prisutne srednjovekovno-građanske ideje koje „participiraju" u formiranju svesti. Analizirajući pojavu nacionalizma, autor dokazuje da nacionalizam nije samo „duhovno" veoma žilav, već da je i platforma svake političke kontrarevolucije. On upozorava i na oprez prema tobožnjim marksistima koji danas dižu svoj glas pun patetike: eto, mi smo tu, oni pravi, ali smo potisnuti, diskvalifikovani, onemogućeni. Potražite, međutim, njihova dela — piše dr Stipe Šuvar — pa ćete videti da tih dela ili nema ili da su to gluposti kojima se mladi mogu više odbiti od marksizma nego što se mogu njemu privući.

Članak dr Arifa Tanovića tematizira odnos Saveza komunista prema idejnosti u stvaralaštvu. Raspravljajući o slobodi stvaralaštva u najširem smislu, autor navodi i poglede koji za marksizam i Savez komunista nisu prihvatljivi: birokratsko-dogmatski, idejno neutralistički, prakticistički itd. Autor zaključuje da je stvaralaštvo sastavni i nezamenljiv uslov izgradnje socijalističkog samoupravnog društva, da nema gotovih odgovora i da su u svakoj oblasti potrebna istraživanja, nova saznanja, nova rešenja, nove kategorije. Marksističko stanovište jedna je od primarnih pretpostavki duhovnog života i životne prakse u celini stoga što, insistirajući na jasnom idejnom opredeljenju, zapravo insistiramo na oslobođenju radničke klase i celog društva od svih oblika eksploatacije i otuđivanja.

U drugom prošlogodišnjem broju „Švetlosci" objavljena je, između ostalog, i studija dr Andraša Davida: *Ideja zajedništva u svetlu nastavno-vaspitnih sadržaja programa i udžbenika u SAP Vojvodini*. U uvodnim napomenama svoje studije dr Andraš David ukazuje na pretpostavke razvitka i jačanja ideje zajedništva u naših učenika i na njenu konkretizaciju u njihovim praktičnim postupcima. Autor se ograničava na istraživanje nastavno-vaspitnih sadržaja programa i udžbenika u SAP Vojvodini i navodi da u razvijanju ideje zajedništva treba poći od međusobnog upoznavanja učenika posredstvom zajedničkih i jedinstvenih nastavnih sadržaja, uzajamne tolerancije i zbližavanja koje prerasta u drugarstvo i prijateljstvo. Sve to skupa čini osnovu međusobnog poštovanja i uvažavanja, bratstva i jedinstva, potpune ravnopravnosti i jednakosti i socijalističkog internacionalizma. Analizirajući udžbenike, autor konstatuje da ovi priručnici obuhvataju stvaralaštvo svih naroda i narodnosti. Na kraju ove dosta obimne analize on ukazuje i na neke nedostatke, ali zaključuje da tendencija međusobnog upoznavanja putem programskih sadržaja postoji i da je ona utkana u sve nastavne planove i programe vaspitno-obrazovnog rada.

U drugom i trećem broju časopisa objavljena su prva dva nastavka (od ukupno četiri) obimne monografije iz pera dobitnika Nagrade AVNOJ-a dr Arpada Lebla pod zajedničkim naslovom *Socijalna struktura Rusina u Jugoslaviji*. Izvrstan poznavalac političke i socijalne istorije Vojvodine od kraja XIX i prvih decenija XX veka, dr Arpad Lebl je ovom monografijom ostvario sintezu rezultata svojih istraživanja i istraživanja većeg broja rusinskih autora. Iz uvodnih napomena može se videti sa kakvim se sve teškoćama autor susretao i u svojim dopunskim istraživanjima. Pošto u vojvođanskim arhivima nema dovoljno podataka o imovinskom stanju Rusina s kraja XIX veka na području Ruskog Krstura i Kucure, on je bio prinuđen da se posluži posebnom metodom proseka. Upoređujući podatke za naselja kao celine i podatke o broju porodica, odnosno domaćinstava, autor je dobio proseke na kojima je izgradio svoje zaključke za određeni period. No, kasnije, kada za to već postoje pisani izvori, on analizira raspoložive podatke, komentariše ih i, zahvaljujući svom bogatom iskustvu i izvrsnom poznavanju događaja na ovom području, ostvaruje veoma koristan primer kako se može i iz relativno skromnih izvora, uz dobro poznavanje šire materije, obraditi jedno uže područje. Iz te šire materije on vešto izdva-

ja i najsitniji podatak koji se odnosi na izabranu temu, ugrađuje ga u monografiju i njome kao celinom otvara jedan novi pogled na vojvođansku istoriju. U ova dva dela monografije obrađuju se imovinski odnosi i krupna imanja, seljačka imanja i „dažbine", kreditni poslovi, ekonomsko-socijalni odnosi i radnički pokret.

Četvrti broj časopisa „Švetlosc" u celini je posvećen Osmom kongresu Saveza književnika Jugoslavije. Uz integralni tekst govora druga Staneta Dolanca na otvaranju Kongresa, časopis objavljuje referate: Predraga Matvejevića, Georgija Stardelova, Bena Zupančiča, Kasima Prohića, Petra Džadžića, Meše Selimovića, Ota Bihalji-Merina, Tomislava Ketiga, Branka Bošnjaka i Dragana M. Jeremića, kao i Akcioni program Saveza književnika Jugoslavije. Na taj način časopis je omogućio svojim čitaocima da se obaveste o radu Osmog kongresa Saveza književnika Jugoslavije, a rusinskim književnim stvaraocima i da svoju aktivnost što više usklade sa Akcionim programom usvojenim na Kongresu.

U prva tri prošlogodišnja broja objavljena je poezija savremenih rusinskih pesnika: Jakima Čapka, Amalije Balog-Gerlah, Mihala Ramača i Julijana Tamaša. Svoju prozu objavili su: Vlado Kostelnik, Evgenij M. Kočiš, Ljubomir Sopka, Vladimir Biljnja, Mihal Simunovič i Vladimir Kirda, takođe savremeni rusinski pisci. U prevodu objavljeno je sedam Puškinovih pesama i po jedno delo savremenog vojvođanskog pisca Radovana Zdrale, rumunskog pisca Jona Balana i nedavno preminulog mađarskog pesnika Lasla Gala. U rubrici „Prikazi, kritike, recenzije" Julijan Tamaš prikazuje dve knjige iz edicije „Izvori", koju već duže vremena izdaje rusinska izdavačka kuća „Ruske slovo", i esej *Poezija jugoslovenskih Rusina*. Štefan Hudak, Irina Hardi Kovačević i Janko Rac prikazuju knjige Nikole Skubana, Evgenija M. Kočiša i Jakima Oljejara. Takođe su objavljene drame mađarskog autora Ferenca Deaka, Lava Tolstoja i ukrajinskog autora Mikole Zadnog u prevodu Mirona Kanjuha i Mikole Skubana.

U rubrici „Portreti, godišnjice, jubileji" Julijan Tamaš piše o stvaralaštvu Branka Ćopića, a Đura Papharhaji prikazuje portret rusinske pesnikinje Jelene Solonar povodom njenog 75-tog rođendana. U prevodu je objavljeno i saopštenje *„Srbija na Istoku" i naša epska tradicija* dr Vitomira Vuletića sa simpozijuma „Svetozar Marković i srpska književnost", održanog od 6. do 9. marta 1975. godine u Beogradu povodom stogodišnjice smrti Svetozara Markovića.

U rubrici „Za razvoj jezika" časopis donosi veoma interesantan članak mađarskog lingviste Petera Kiraja *O prelaznom istočnoslovačkom-karpatougarskom dijalektu u Mađarskoj*, a u rubrici „Savremene društvene teme" i članke Stevana Tontića i Julijana Tamaša o temi „Poezija u NOB".

„Kulturni spektar" popunili su: Đura Papharhaji, Jakim Oljejar, Mihal Ramač i Đura Kohut, komentarišući najvažnije događaje u kulturnom životu jugoslovenskih Rusina.

Sva četiri broja časopisa opremljena su likovnim prilozima Petra Mojaka, Momira Jeremića i rusinskih likovnih umetnika: Helene Sivč, Evgenija E. Kočiša, Olje Kovač i Silvestera Makaja.

Časopis „Švetlosc" igra veoma značajnu ulogu u kulturnom i društvenom životu jugoslovenskih Rusina. Po sadržaju veoma bogat, časopis se brižljivo uređuje.

Đura Laćak

„Marksizam u svetu", br. 10/75.

(Časopis prevoda iz strane periodike i knjiga)

U ovom broju „Marksizam u svetu" donosi napise posvećene naučno-tehničkoj revoluciji. Ova tema, u različitim svojim aspektima, bila je u ovom časopisu veoma često razmatrana (teme nekih ranijih brojeva: „Radnici, tehnička inteligencija i klasna borba", br. 3/74; „Klasni karakter proizvodnih

snaga", br. 10/74; „Radnička klasa u razvijenom kapitalizmu", br. 11/74; „Klasni karakter obrazovanja", br. 1/75; „Organizacija rada i klasna borba", br. 4/75; i niz napisa u drugim rubrikama). Specifičnost napisâ o temi „Naučno-tehnička revolucija" u ovom broju je dvostruka: prvo, rasprave se tematski šire i na problematiku ekonomije i ekologije; drugo, većina tekstova razmatra, u stvari, ideologiju naučno-tehničke revolucije, a ne sam objektivni razvoj materijalnih i duhovnih snaga u našem vremenu. Napisi su osobeni i po tome što imaju, implicitno i eksplicitno, kritičku i polemičku notu. O naučno-tehničkoj revoluciji pišu: J. Zamoškin, S. A. del Val, G. Kreber, K. H. Tesman, D. Pinjon, G. D. Neri, U Ćeroni i E. i T. I. Romeren.

Uvodni tekst za temu broja napisao je F. Cengle. On kritički problematizira odnos ideologije i stvarnosti naučno-tehničke revolucije. Posebno se osvrće na društveno-istorijski smisao „scijentističko-tehnokratskog" i „znanstveno-tehnološkog" doktrinarstva kao samo, navodno, dezideologizirane i dezideologizirajuće apologetike građanskog društva.

J. Zamoškin *(Naučno-tehnička revolucija, kriza tehnokratske svesti i humanizam)* razmatra dve, po njemu, preovlađujuće, a međusobno protivrečne, tendencije u gledanju na razvoj naučno-tehničke revolucije — scijentističko-tehnokratsku i antiscijentističku i antitehnokratsku. U analizi njihovog značenja i nosilaca autor se ograničava na kapitalističko društvo, ali, čini se, njegovi stavovi, ne slučajno, imaju šire važenje i posredno su kritika prakse socijalističkih zemalja. Nalazeći da prvu tendenciju nose tehnokratski slojevi, Zamoškin smatra da to proizlazi iz potrebe da tehnokrati racionalizuju svoj položaj u „sistemu moći odlučivanja", koji „ponekad stavlja tehnokrate na isti nivo sa vlasnicima". Autor poziciju tehnokratâ stoga naziva pozicijom „drugog vlasništva". Zamoškin zaključuje: „Ideja tehnokratskog birokratizma jeste prilagođen pojedinac koji deluje maksimalno efikasno... u okviru sistema."

S. A. del Val na istorijski način razmatra relaciju čovek — istorija — sredina. U tom smislu je njegov napis zanimljiv prikaz geneze tog odnosa, uključujući i današnje stanje koje bi moglo da se odredi kao odnos posredovan tehnikom. Autor analizira promene u načinu života ljudi i u načinu proizvodnje kao načina menjanja prirode („uticaj na izvanljudsku prirodu"). Ovu osnovnu relaciju Val ilustruje na analizama razvoja poljoprivredne proizvodnje, prirodne nauke, nauke i tehnologije. On razlikuje naučnu tradiciju (aristokratska, apstraktna, spekulativna) od tehnokratske tradicije, za koju smatra da je u osnovi iskustvena. Pitanje koje proizlazi iz njegovog kulturno-istorijskog i aksiomatsko-metodološkog prikaza odnosa nauke i tehnike je sledeće: može li stalni napredak nauke i njenih tehnoloških odraza da razreši protivurečnosti koje taj napredak izaziva na društvenom planu?

G. Kreber *(Nauka, društvo i naučno-tehnička revolucija)* utvrđuje zakonitosti razvoja nauke kao naučno-tehničke revolucije. Autor je izvodi pre svega iz napretka određenih grana prirodnih nauka. Insistiranje na prirodnim naukama logično vodi ovog autora do stava da je glavno značenje naučno-tehničke revolucije u efikasnosti i produktivnosti, jer je produktivnost rada, po njemu, „najvažnija i odlučujuća za pobedu novog društvenog uređenja".

K. H. Tesman *(O kritici tehnološkog determinizma)* osporava pretpostavku o razvoju društva na osnovi vešto organizovanih „pogonskih snaga". Po njemu, ta teza o tehnološkom determinizmu ima za osnovu ideju modernog industrijskog društva koje, navodno, počiva na takvom razvoju. Ta ideja, po njemu, potcenjuje ulogu načina proizvodnje i „osobenosti društvene formacije". Autor govori i o nekim suštinskim odlikama tehnološkog determinizma: da taj determinizam sa tačne istorijske karakteristike (da se određeni način proizvodnje karakteriše određenim sredstvima za proizvodnju) prelazi na istorijsku determinaciju, što je u suštini tehnokratsko-

-scijentistička pozicija. U ovom tekstu Tesman za glavnog predstavnika tehnološkog determinizma smatra Anri Lefevra.

D. Pinjon *(Za jednu političku kritiku tehnologije)*, inspirisan radničkim borbama u Francuskoj (1968) i u Italiji (1969), zaključuje da je na delu kritika tehnokratske organizacije rada u fabrikama. „Tradicionalna organizacija fabrike se pokazuje kao nepotpuna ili nedovoljna, nekad kao prevaziđena." Iz kritike organizacije rada Pinjon dosta olako zaključuje da je fabrika postala poprište sukoba koji dovodi u pitanje kapitalistički sistem društvene kontrole.

Tekst G. D. Nerija *(Ideološke varijacije ostvarenog socijalizma: naučno-tehnološki „humanizam")* privlači posebnu pažnju. Naime, u njemu se razmatraju kontroverze u razumevanju naučno-tehnološke revolucije u istočnoevropskim socijalističkim zemljama. Neri se izuzetno kritički odnosi prema poziciji Radovana Rihte. On Rihti, u suštini, zamera to što je Rihta razvoj proizvodnih snaga, odnosno naučno-tehnološku revoluciju shvatio kao „pravu i istinsku" revoluciju, odnosno početak „naučne civilizacije". Rihtinu poziciju on smatra shematizmom koji je istovetan sa staljinističkom pozicijom po tome što u komunističkim odnosima proizvodnje vidi posledicu samo razvoja proizvodnih snaga.

U. Ćeroni *(Priroda i istorija)* na teorijskoj ravni raspravlja o odnosu dva nivoa nauke — kao teorija i kao društveno-istorijska institucija — s gledišta saznajne vrednosti nauke. Reč je, zapravo, o vrednosti zainteresovanog mišljenja. Dublje analizirajući te odnose, autor dolazi do stava o neophodnosti da se kritički promisli sudbina naučnog razvitka. Naime, on smatra da „nauka sama po sebi ne oslobađa nikoga, čak ni naučnika". Stoga rešenje vidi u nalaženju adekvatnog odnosa između „emancipacije nauke i nauke o emancipaciji: između naučne spoznaje prirode i naučnog preobražaja istorije", te zaključuje da savremena nauka „sve odlučnije zahteva socijalizam, a socijalizam se sve jasnije izgrađuje kao rezultat naučnog tumačenja savremene istorije".

Poslednji tekst ove tematske celine je napis T. I. i E. Romeren *(Marks i ekologija)*. Predmet je ekološka kriza, njena uslovljenost i oblici pojavljivanja, kao i ideologija koja je prati. Autori nalaze da ekologija otkriva destruktivnu snagu kapitala, njegov klasni i politički sadržaj. Oni tačno primećuju i to da je socijalistička teorija prećutkivala ekološki problem, a da ga je razvijala građanska teorija nužno u okviru vlastite ideologije, a često i u obliku maltuzijanstva. Autori ukazuju i na ideološki karakter teorije koja sve probleme ekologije prikazuje kao deo prirodnih, a ne društvenih problema.

U rubrici „Marksizam o sebi" objavljen je napis F. Fernjanija: *Individualnost i egalitarizam kod Marksa.* Povodom stavova iz *Grundrisse* autor raspravlja o pretpostavkama stvaranja „stvarne zajednice" kao uslova afirmisanja pojedinca.

U rubrici „Kritika" K. Marecki *(Industrijalizacija i marksizam)* raspravlja o tome kako je Lukač razumeo Marksa.

Tekst J. Galtunga *(Granice rasta i politička klasa)* interesantna je kritika postavki „Rimskog kluba". Autor ocenjuje da su poruke tih postavki u osnovi maltuzijanske. („Istraživanje sveta tu liči na budžet koji ima pozitivan i negativan ulaz".) Druga karakteristika tih postavki, po Galtungu, jeste „kompatibilnost sa hrišćanskom kulturom": one apeluju na puritanstvo i moral štedljivosti. Treća im je karakteristika „kompatibilnost sa ideologijom ekonomskog rasta". Autor smatra da je model „Rimskog kluba" politički slep, odnosno da je njime konstituisano jedno političko gledište koje sasvim iskrivljuje stvari. To je, po ovom autoru, razlog što je to gledište izvanredno primljeno u sredinama kojima odgovara da se politički problem (na primer, raspodela) „protumači" kao tehničko i administrativno pitanje.

U rubrici „Politička tema" R. Kastro *(Narodna vlast)* piše o promenama u sistemu vlasti na Ku-

bi. Ovo je retka prilika da se u nas nešto više sazna o suštini, kontroverzama i dilemama u izgradnji vlasti na Kubi. Tekst privlači pažnju spremnošću da otvoreno i bez predrasuda govori o iskustvima narodne vlasti na Kubi posle revolucije, o opasnosti od birokratizacije i o potrebi učestvovanja masa u upravljanju.

U rubrici „Portret" Anđela Dejvis *(Kako sam postala komunista)* u intervjuu „Afričkom komunisti" govori o povezivanju klasnih i rasnih ciljeva u SAD i Južnoj Africi. Ona je kategorična u tome da je rasni problem u SAD u stvari klasno pitanje.

Ratko Nešković

CENA 15.— DIN.